

अधिकारणम्	श्लो	पङ्क्तौ ।
अग्नीधोमीयप्रयाजादिभि मुरोडाशस्योपकारस्य ..	७६०	१
अग्नीधोमीयादिषु यूपस्य तन्त्रेणानुष्ठानस्य ..	७७२	६
अग्नीधोमीये मुरोडाशिककाल एव वाग्विसर्गस्य ..	७५१	८
अग्न्यतिघ्राहस्य विह्वतावपदेशस्य ..	६२८	१
अग्न्यादौ नारिकेलोमादिभि नक्षत्रेष्ट्यादीना समुच्चयस्य	७२७	१
अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्रावच्यस्य ..	८३७	११
अङ्गानामपि समदेशादिनियमस्य ..	७०३	२०
अङ्गानामैककार्यस्य	६६६	१०
अङ्गिरसा द्विरात्रे षोडशिन परिक्रमणाया	५०६	१
अध्वनाभ्यङ्गने नवनीताभ्यङ्गनस्य गोमूलवाभ्यङ्गनादिभि		
समुच्चयस्य	७७५	१०
अतिजगत्याभ्यग्न्यमानाया विप्रोक्तमानस्य ..	२०२	३
अतिदेशस्यलेपि विधिप्रत्येनैव देवताभिधानस्य ..	७५७	८
अदृष्टपक्षस्य अवघातादे सङ्कटानुष्ठानस्य ..	६७६	१२
अध्वून्वा इडामघविकारतोया ..	५८५	७
अध्विगौ 'प्रशसा वाङ्' इत्यत्र प्रशसाशब्दस्य प्रशंसापरत्वस्य २०५		१०
अध्विगौ 'श्वेनमस्य वच्च' इत्यादौ श्वेनादिशब्दानां		
कार्तृस्त्वचनस्य .. .	२७६	१३
अध्वरकस्याया त्रिषु सङ्क्षेपङ्गाना भेदेनानुष्ठानस्य ..	७११	१७
अनाङ्गतिर्वै अक्षिभासेत्यादिनिषेधम्वार्थवादताया ..	६२५	१५
अनुनिर्वाणामुरोडाशाना मुरोडाशस्यैव तन्त्रत्वस्य ..	८७३	१०
अनुयज्ञादिषु चारमणीयावाधस्य ..	३०८	१२
अनुयाज्ञेषु सिष्टश्रद्धयागस्य सङ्कारकमन्ताया	७६६	१७
अनुयज्ञव्यायस्यो प्रत्ययनेन श्वावाग्नादीगवयोगानस्य	२०८	३८
अभिर्ध्वनीय दशपेययोर्भेदेन प्रयोगस्य ..	७११	२०

अधिकरणम्	शब्	पङ्क्तौ ।
अभ्युदयेष्टौ दधिदहतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य	२८८	३०
अयं सद्गुणमानव इत्यृषा प्रगीतयैवाहवनीयोपम्यानस्य	२१४	१८
अवघातादीनामातयुल्लिखितैरेभ्यासस्य ..	६०६	१
अवमथनाद्वा सौमिकधर्मातिदेशस्य ..	६०	३
अवमथे अयोवरुणयोः सखिष्टवृद्धेनाभिधानस्य ..	४६४	१
अवेष्टावह्नाभा भेदस्य ..	७७३	३
अव्यक्तायजतौ सौमिकधर्मातिदेशस्य ..	७७	१
अश्वप्रतियत्नेष्ट्या प्रतिपुरोडाश कपालघतुदभेदस्य ..	७८६	११
अश्वमेधे 'ईशानाय परस्वत' इत्यनेन यागान्तरविधानस्य	२६३	१३
अश्वमेधे प्राकाशावित्यनेनाध्वर्युमांगवाधस्य ..	४२५	१०
अष्टगते वस्तुत्वगद्यतवाससो समुत्पत्तयस्य ..	८४२	१
अस्थियज्ञे अग्न्या काम्यकर्माद्यननुष्ठानस्य ..	३६६	१०
अग्निगच्छे अग्न्या जपाद्यननुष्ठानस्य ..	३६५	३
अस्थियज्ञे अग्न्या गृह्णवाकगवाशासनाननुष्ठानस्य ..	३६०	१५
अग्निगच्छे शैलकामाभावस्य ..	३६८	११
अष्टगंगेऽयं वासोऽन्तरोत्पादनस्य ..	५०५	५
अष्टगंगेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशस्य ..	८०	१६
अष्टोने उहृताग्न्याग्न्य कर्मज्ञेयप्रतिषेधार्थताया ..	८२८	१४
अष्टोने शुक्ररूपशब्दौ दम्य-काम्यचिद् यजमानस्य कर्तृत्वस्य	८०५	१८

आ

आग्नेयादीना प्रधानानां तन्मस्य ..	७११	१
आग्नेयादीना प्रधानानां भेदेऽप्याधारादीनामह्वानां		
तन्मस्य ..	६८९	०६
आग्नेयादीनां समुदितानां तन्मस्य, समुत्पन्नत्वस्य ..	६६१	१

अधिकरणम्	शङ्	पङ्क्तौ।
आययणादेव योऽङ्गिग्रहणस्य ..	४६७	१३
आययणे प्रसूतवर्हिषामेव ग्रहणस्य ..	८४०	१
आययणे वसे पाक्ताभावस्य ..	४०५	१४
आययणे वाससि पाक्ताभावस्य ..	४०६	५
आययणे वासेवत्सयोरन्वाहार्यधर्मानुष्ठानस्य ..	४०५	१
आययणे वासेवत्सयोरभिधारणभावस्य ..	४०६	१३
आययणे वासेवत्साम्नामन्वाहार्यस्य निवृत्ते ..	४०४	५
‘आयमागो यजति’ इत्यनेन अपूर्णग्रहमेधीयविधानस्य	५६२	६
‘आज्जेन शेषं संस्थापयति’ इत्यनेन कर्मान्तरविधानस्य	२६७	३
आतिथ्यायां वर्हिष प्रतिकर्म्म प्रोक्षणाद्यभावस्य ..	८२६	१७
आतिथ्यायां स्तरणमन्त्रस्यावृत्ते ..	८२१	३
आधानस्य तन्नेयानुष्ठानस्य ..	७४०	१०
आधानाल्पयोरग्नेर्निर्गुणेनाभिधानस्य ..	४६०	८
आधाने उपवादस्य विकल्पताया ..	६२६	१
आधानेऽग्ने सगुणेनाभिधानस्य ..	४५८	७
आधाने विविधसंख्याकानां दक्षिणानां विकल्पस्य ..	८६५	३
आघारेऽपि पूर्ववत् मन्त्रान्ते कर्म्मसन्निपातस्य ..	८५४	१३
आभिच्छाया प्रयोधर्म्मातिदेशस्य ..	८४	६
आरम्भणीयाया आरम्भणीयावाधस्य ..	३०८	५
आरम्भणीयेष्टे पुरुषसंस्कारताया ..	१६५	८
आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य ‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रयात्’		
इत्यनेन समस्ताया एव ऋचो निषेधस्य ..	२७१	८
आश्विनायादीनां यज्ञाणां प्रतिकर्म्मस्य ..	५१२	१६
आश्विनादीनां यज्ञाणामैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्म्मस्य	५१४	१

इ

अधिकरणम्	श्लो	पङ्क्तौ
इणोपज्ञानमन्त्रे यूपपतिशब्दस्यानुहस्य	१०२	६
इरापदस्य प्रगीतताया	१०५	१
इयकास्तु सहादिकर्षणाद्यनुष्ठानस्य	१५५	१६

उ

उखाया काम्येन नित्याग्नेर्विकारस्य	८७०	१
उच्चावचध्वने परमापूर्वप्रयुक्तत्वस्य	१३५	१
उत्तमप्रयाजस्य सक्ताभ्यन्तरेताया	३१४	४
उत्तमान्यानामज्ञा पत्नीसयाजसस्याया	१५८	११
उत्तरदक्षिणविहारयो कर्त्तव्यस्य	७२३	३
उत्तरदक्षिणविहारयोरापराधिकहोमाना भेदेनानुष्ठानस्य	७२६	१
उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदेनाङ्गानामनुष्ठानस्य	७१६	६
उत्तररक्तोमातिदेशस्य	२१६	४
'उत्तरयोर्गायति' इत्यत्र उत्तरायणसमधीतयोरेव		
ऋचोर्ग्रहणस्य	२००	१६
'उत्तरा दोहयति' इत्यत्र सर्वासा गवा दोहनविधानस्य	६६०	७
उदवसानीयस्य ऋत्विजामेकेकेनानुष्ठानस्य	३५६	११
उदवसानीयस्य सवानकृतया तत्र दानस्य परिष्कारार्थताया	३५५	१
उदवसानीये सत्रिभ्योऽन्येषामृत्विक्स्य	३५७	६
उपयजनादिप्रतिपत्तिकर्मणा समुच्चयस्य	८६४	६
उपरवमन्त्रस्यावृत्ते	७६३	१०
'उपशयो यूपो भवति' इत्यादा यूपशब्दस्य संस्कारा		
प्रयोजकताया	४६५	४

अधिकारवम्	श्लो	पङ्क्तौ
उपसत्त्वानस्य सुब्रह्मण्याज्ञानस्य भेदेनानुष्ठानस्य ..	७५४	१
उपसत्त्वानस्य सुब्रह्मण्याज्ञानस्याविकारेण कर्त्तव्यताया ..	७५५	१२
उपसत्त्वानमिष्टारण्याभ्या सहैव चतुरवदानस्य .	६७८	१४
उपसत्त्वाने कर्त्तव्येन कृतञ्चक्रतुदाक्षिण्यस्य बाधस्य :	४२७	१४
उपायुयाजस्य भौवाज्यप्रकृताया ..	६५०	३
उपायुयाजस्य प्रकृतदेवतानियमस्य	६५०	१६
उपायुयाजस्य विष्णवादिदेवताकल्पपौर्णमासीकर्त्तव्यत्वयो	६५१	१७
उपायुयाजेऽपि चतुरवत्तस्यावश्यकताया .	६७२	५
उपावहरणार्थमेव वासोऽन्तरात्पादनस्य .	५५५	१६
उपसत्त्वानि वृद्धप्रथमन्तरयो समुच्चयस्य .	४७४	१

ज

जह्यस्यस्य पोरुषेयताया .	१८८	१८
--------------------------	-----	----

झ

‘कृचा कृवते सामा कृवते’ इति विधिना साधैव कृव- विधानस्य ..	२१२	११
कृतपेये सामचमनेन कृतञ्चक्रतुदाक्षिण्यबाधस्य	४२८	४

ए

एकत्रिके आद्ये ऽथे गानस्य .	४८२	६
एकदेशसङ्गे प्राथमिकानामेव सङ्ख्याय .	४७८	१
एकपुरेडाशायामधुपायुयाजस्य ..	६५६	५

अधिकरणम्	श्रृ	पङ्क्तौ
एकस्यामृच्चि धूर्गानस्य	४८४	७
एकादशिन्याम् एकवचनान्तमेघपतिशब्दस्योद्भूतस्य	२६१	१
‘एतद्ब्राह्मण’ इत्यनेन एकस्मिन्नामयो सार्थवादविध्यति		
देशस्य	१६	६
‘एतद्ब्राह्मणानि’ इत्यादिना पञ्चद्वि ष, सार्थवादविध्यतिदेशस्य	१४	१४

ऐ

एकादशिनपञ्चो सवनधर्मातिदेशस्य	७५	१६
ऐन्द्रवायवस्य सर्वदावप्रतिकर्षस्य	५०६	१५
ऐन्द्राघ्रादो ऐष्टिकधर्मातिदेशस्य	७३	१६
ऐन्द्रावाहस्यै दिविधयाव्यानुवाक्ययोर्विकल्पस्य	८६१	१७
ऐष्टिकसोत्रामण्यो ऐष्टिकधर्मातिदेशस्य	६०	१
ऐष्टिकेषु अन्यन्वाधानानुष्ठानस्य	८२२	१४
ऐष्टिकेषु अन्याह्यैदानाभावस्य	८१६	५
ऐष्टिकेषु चारुभोजनाभावस्य	८१५	६
ऐष्टिकेषु पत्नीसन्नहनानुष्ठानस्य	८१४	१६
ऐष्टिकेषु शेषभक्षस्य सस्कारार्थतया कर्तव्यत्वस्य	८१६	१३
ऐष्टिकेषु शेषभक्षानुष्ठानस्य	८१५	१७
ऐष्टिकेषु हेतुर्वरणसद्भावस्य	८१७	४

क

कण्डूयनमन्त्रस्य सप्तत्ययोगस्य	७६१	१४
कण्ठरथन्तरस्य स्वयोनो गानस्य	४६६	१५
कण्ठरथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरयोर्गानस्य	४७१	१२

अधिकरणम्	शृ	पङ्क्तौ
कण्वरचनन्तरे बृहद्वचनन्तरधर्मसमुच्चयस्य	.. २२७	१७
'कपिष्ठान्' इति बहुवचनस्य त्रित्वपरत्वस्य	.. ६८	८
वर्त्मकालेऽनुध्यायेऽपि मन्त्राणां प्रयोगस्य	.. ८४६	६
कर्मणि प्रावचनमन्त्रेणैव मन्त्रोच्चारणस्य	.. ८५०	१२
कामनयोगेऽपि ऐन्द्रवादवस्यादावप्रतिकर्मस्य	.. ५१२	११
कामेष्टौ दानस्यावृष्टार्थताया	.. ३६०	५
काम्यकर्मणा भूयोऽभ्यासस्य	.. ६७५	१२
कान्देष्टु प्राहृतद्वयदेवतस्य निवृत्ते	.. ६१२	६
कुम्भ्या व्यपि तन्त्रताया	.. ७८४	१३
कृष्णग्रीवयोः प्रथमद्वितीययोर्भेदेन प्रदानस्य	.. ६६६	१
कृष्णचरौ 'यक्रथा त्रक्षणे परिहृति' इत्यनेन		
सहपरिहारविधानस्य	.. ३४४	३
कृष्णचरौ त्रक्षणे सर्वमन्त्रभाग्यार्पणस्य	.. ३४५	३
कृष्णचरौ मन्त्रसङ्कावस्य	.. ३४२	७
कृष्णले उपस्तरणाभिधारणयोर्भावस्य	.. ३१७	१३
कृष्णले चरौ पाकानुष्ठानस्य	.. ३३७	१
कृष्णलेऽववृत्तिबाधस्य	.. ३०३	६
कौण्ड्यादिनामयनेऽभिज्ञानद्वयस्य प्राजहिते अप्रणस्य	.. ८०७	१५
कौस्तुभिर्भवस्यदा यक्रादिबाधस्य	.. ३५०	१६

ख

• 'मन्त्रवाल्यां जघ्नाद्यनुष्ठानस्य	..	३८२	१५
मन्त्रवान्या पथ्यं जघ्नादिसंस्काराणाम् अनुष्ठानस्य	..	३८३	११
मन्त्रवाल्यां दूषाकृतिबाधस्य	..	३१०	१८

ग

अधिकरणम्	शब्द	पङ्क्ति
गर्गत्रिरात्रे लौकिकेऽसौ उपनिधानस्य	४८	४
गवानुबन्धनपृषदाज्यहोमयोर्विधिप्रव्याभ्यामेव उक्ता		
वनस्पतिप्रव्याभ्यामभिधानस्य	४६२	१
गवामयनिके पृषपडके वृहद्रथन्तरयोर्विभागस्य	५०३	१
गवानयने ऐकाहिकेति कर्त्तव्यतानुष्ठानस्य	६३	८
गवामयने मध्यश्रनष्टताश्रनयो प्रतिमासमावृत्ते	५५०	१
'गायत्रमेतदहर्भवति' इत्यादावुत्पत्तिगायत्रागामागमस्य	१०६	४
गीतिषम्पादवानामक्षरविकारादीना विकल्पस्य	२१०	१६
गीतीनां सामनासताया	१८८	१
गुणकामाना गीदोहनादीनाम् अनतिदेशस्य	८१	३
गृहमेधीये प्राश्नित्रादिभक्षणभावस्य	५६६	१०
गृहमेधीये सिष्टकृदाद्यनुष्ठानस्य	५६६	१

घ

'घतुर्भिरग्निमादत्ते' इत्यादौ मन्त्राणां समुच्चयस्य	८५५	१६
'घतुस्त्रिंशत् धात्रि' इत्यनेन आन्त्रमेधिकरवनीयान्त्रस्य		
घतुस्त्रिंशद्विंशतिरूपविशेषवर्णनस्य	२७०	१४
घातुर्मास्येषु आन्त्रशब्दस्याविकारेणावाहनस्य	४०३	४
घातुर्मास्येषु सोमेत्यामादमनियोजनयोः प्राक्तनगुणविधित्वस्य	४६५	१२

ञ

अग्नतामेति शस्त्रेण विधुवतो यज्ञस्य	५०७	१
अग्नस्तप्तरात्रे विष्टत्वा ए, इत्यादिहोममातिदेशस्य	१०१	३

अधिकारस्य	पृष्ठ	पङ्क्ति
अपस्तुत्याशीरभिधानानां समुच्चयस्य ..	८६१	१
जीवतास्तस्ययज्ञस्य ..	७६२	४
ज्योतिष्टोमे अतिगदान्म्यानत्वर्थताया ..	६४७	११
ज्योतिष्टोमे यवानेव द्वादशशतस्य दक्षिणावस्य ..	४०७	४
ज्योतिष्टोमेऽनिज्याश्वैर्यज्ञैः सिद्धकृद्भोगस्य ..	५८३	७
ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदस्य ..	५७७	१
ज्योतिष्टोमे मत्तस्य प्रतिपत्त्यर्थताया ..	३५०	१३
ज्योतिष्टोमे यदग्नानां प्रदेयधर्माननुष्ठानस्य ..	२८१	५
ज्योतिष्टोमे समाम्थानुसारेण दक्षिणाविभागस्य ..	४०१	४
ज्योतिष्टोमे संप्रादिषु मन्त्रानावृत्ते ..	७८२	१४

त

तशृणावापमन्त्रे धान्यशब्दस्योद्देश्य ..	१७१	७
'तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इत्यननं प्रथमवसत्याभिधानस्य ..	४२	७
तस्यैव ..	१७८	१४
'तस्यैव शतम्' इतिमन्त्रेऽनुष्ठानस्य प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठानस्य ..	८७३	११
तुल्यनान्धाकानां धर्मविरोधे ..	१८५	८
तृप्ते प्रकृष्टं कृत्स्नसंज्ञा समाप्ता ..	४८८	८
तृतीयसवनं एव योऽवशिष्टस्य ..	८२०	१०
तृतीयसवने हविष्कृदाज्ञानस्यापुनरावृत्ते ..	१६१	१३
'त्रिप्रथमामन्वाह' इत्यादिषु स्थानधर्मात्ताया ..	५४२	१
'त्रिवदमिष्टोम' इत्यथ क्रोमगतसत्याधिकारस्य ..	६२७	१०
त्रैलोक्यादावभिधागमानभिधारणादीनाम् अर्च्यवादताया ..	५१७	८

अधिवारस्य	४४	पङ्क्ति
'द्वयो' प्रगयन्ति' इत्यनेन मध्यमयोर्द्वयो प्रत्ययनस्य ..	४३	८
'द्वयो' अगयन्ति' इत्यनेन सौमिकधर्मानतिदेशस्य ..	४१	११
द्वादशाहे ऋतुयाज्याद्यनुष्ठानस्य ..	३७६	८
द्वादशाहे कृष्णविषाणाग्रसन्म्यास्याह एव कर्त्तव्यताया ..	७४८	१६
द्वादशाहे दीप्तोपसत्पुत्रानां प्रत्येकस्य द्वादशदिग्गताया ..	७७६	८
द्वादशाहे सत्राहीनयोर्यवस्यया धर्मातिदेशस्य ..	८५	२०
द्वादशाहे सचिभिरपि मध्वशनस्य ..	५५१	८
५) द्विपल्लोके विहृतियामेऽपि 'पर्वी' सम्राज्ञ' इति मन्वम्यानूहस्य २४८	२४८	१८
द्विपशुयामे अधिगुप्तैरे 'एकधा' इत्यस्य शब्दस्याभ्यासस्य	२५४	४
द्विपशुयामे पाशमन्त्रयोरेव वचनान्तवज्रवचनान्तपदयो-		
र्द्विवचनान्तेन ऊहस्य ..	२४१	१८
द्विपशुयामे 'सुखं चक्षुर्गमयताम्' इति मन्त्राज्ञामनूहस्य ..	२५३	१
द्विपश्चाद्विपशुविकृतौ मेघपतिशब्दस्य देवतान्मारेजीहस्य	२५५	१५
द्विरावादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठानस्य ..	४८५	५
द्विसामके 'दृष्टद्वयन्तधर्मयोर्ध्वस्याथा' ..	७२८	१३

ध

धर्मागामदेवताप्रयुक्तत्वस्य ..	१३७	१८
धार्यादाने प्रायश्चित्तरूपज्योतिश्च दनमुष्ठानस्य ..	२८०	५
'धेनुभाजमेत' इत्यादिश्रुतौ धेन्वादिशब्दानां गोवाचिताया ..	३७८	१८

न

'न तो पङ्को करोति' इत्यादिनिषेधव्याख्यानताया ..	६२३	१३
'नातिरावे मृच्छासि धोउञ्जिनम्' इत्यादिनिषेधस्य		
विश्वम्पदरूपताया ..	६२४	१६

अधिकरणम्	श्लो	पङ्क्तौ
नावीजेष्टौ प्रतिग्रहारं मन्त्रावृत्ते ..	७८८	१५
नाहीने घोडशियहयहयस्य ..	५०४	११
नकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्मातिदेशस्य	७८	१५
नेत्यस्योत्थम्याप्रेग्धारणस्य .	८७४	१०
नेर्वापमन्त्रे मन्त्रिवादिशब्दानामनुष्ठस्य ..	१६६	१७
नेर्मन्त्र्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशस्य ..	४०	२१
नेशियज्ञेऽन्तावाम्नातन्त्रप्रयोगस्य ..	८२८	६
नीवाराणा त्रीक्षिप्रतिनिधित्वे मन्त्रे त्रीक्षिब्दस्यानुष्ठस्य	२५१	५
नीवागादिषु प्रोक्तगावधातादिधर्मानुष्ठानस्य ..	२२१	१४
नैमित्तिकप्रायश्चित्ताना ममुच्यस्य .	८४८	१६

ध

पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशस्य .	६८	३
पञ्चावत्तैव वपा कार्या इत्यनेनाङ्गेष्वपि पञ्चावत्तविधानस्य	६१८	६
पदार्थकरणमन्त्राणा पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानस्य .	८५३	१
पग्धिौ परिधियूपोमयधर्मानुष्ठानस्य ..	८७५	३
परिधौ यूपधर्मानुष्ठानस्य ..	२२४	१
परिधौ विग्रेधियूपधर्मानुष्ठानस्य .	८३५	१२
पवमान ण्व विहृद्वाविहृद्भक्तोमकवतूना सामावापोक्षापस्य	४५९	६
पवमानेष्टिहविषा भेदेनानुष्ठानस्य :	७७४	१४
पवमानेष्टौ निर्व्यापानुष्ठानस्य ..	३७५	१
पशुकामेष्टौ दधिश्रवयो प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य .	२६०	५
पशुगणेषु रेकादशिनधर्मातिदेशस्य .	७६	१०
पशुगणेषु गाधनीना विकल्पस्य ..	८६६	१
पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकताया	३१८	१२

अधिकारणम्	पृष्ठ	
पशोर्हृदयादिभिरेवाङ्गविशेषैर्यामानुष्ठानस्य	५०८	
पशौ श्योभस्मातिदेशस्य	६३	
पशौ साक्षाद्यधस्मातिदेशस्य	६२	
मन्त्रादौ सामिधेयादिप्राकृतैतिकर्तव्यतानुष्ठानस्य	७८५	
प्राजापत्याम् या कर्मसमाप्तिं धारयन्त्य	७९८	१
प्राजापत्यामाधानमाग्न्य धारयन्त्य	७९२	५
पादप्रग्रथनेन ब्रह्मसाममानस्य	९११	५
पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानां विदुस्ते	८०२	१
पुरोडाशे व्याक्यमाणयोः कर्तव्यताया	८०९	९
'पुषा वाम्' इत्याद्येककार्यार्थमन्त्राणां विकल्पस्य	८५५	१
'पृथिवे स्वाहा' इत्यादिविधिना अविहितस्वाहाश्रितेषु		
प्रदानेषु स्वाहाकारविधानस्य	६९६	१२
'पृथेक्षपतिष्ठन्ते' इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य ऋगप्रत्ययवाचितायाः	५०	६
पोग्दरीकेषु हविषु न्तरगमनस्योक्तस्य	२३६	१०
पोग्दरीके सक्तदेव दक्षिणादानस्य	५६६	१२
पोग्दरीके सर्वसा दक्षिणाया विभक्त्य नयनस्य	५७०	५
प्रतिज्ञाया	६६	१
प्रतिप्रस्तातुर्भक्षाभावस्य	५६०	१०
प्रदानम्याप्रतिकर्मस्य	५१६	१०
भेदेभानारभ्य विधानयोर्निषेधस्य यजुर्दासताया	६००	१
भेदानां धर्माविरोधे बहूनां धर्मानुष्ठानस्य	८३२	१५
प्रधानैरप्येककालानामङ्गानां भेदेभानुष्ठानस्य	७८०	७
प्रयाजादि धर्माभ्यामपूर्वप्रयुक्तताया	१	१
प्रयाजादीनाम् अङ्गानां सक्तदनुष्ठानस्य	६८०	८
प्रयोजनैके भूयानां विकल्पस्य	८७५	१०

अधिकरणम्	श्लो	पङ्क्ति
प्रहरण करण-सूक्तवाके यजमानशब्दस्योद्देश्य	१७४	७
प्रायशोयचरौ प्रदानधर्माणामेनानुष्ठानस्य	२८३	१
प्रायशोयनिष्क्रामे उदयनीयनिष्क्रामस्यार्थकर्मताया	७३६	११
प्रायशीयातिथ्यधो पूर्वाम्नामेव श्रविष्ठाभ्या सस्याया	६०२	१०
प्रायशीयातिथ्यधो श्रविष्ठान्ततानियमस्य	६०१	३
प्रायशीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावस्य	८०६	२०
प्रायशीयेतिनाम्ना धर्मानतिदेशस्य	३४	१
प्रायशीयोदयनोद्ययोरैकादशिनाना विभागस्य	५३५	६
प्रोक्षणस्यापूर्वप्रयुक्तत्वस्य	१३१	१६
प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वस्य	१४६	१२

फ

फलदेवतामन्त्रद्वधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्तताया	१३६	११
फलादीनामतिदेशस्य	७६	१०

घ

बर्हिषो देशान्तरनयने सन्नहनहरणमन्त्रयोरप्रयोगस्य	८२१	१५
बज्रदेवत्वप्रज्ञावपि एकवचनान्तमेघपतिशब्दस्य विकल्पस्य	२६०	१
बृहतापङ्क्तोरिव प्रययनेन रुधन्तरस्य गानस्य	२०३	१६
बृहतीविन्नारपङ्क्तौ प्रययनेन रोम्बयौघाजयसाधो		
गानस्य	२०५	१६
रुधन्तरयोर्धर्मव्यवस्थाया	२०६	१०
रुधस्यतिमवादो बर्हस्पत्यग्रहादिभि प्राकृतैन्द्रवायवादि		
ग्रहाणां समुच्चयस्य	३३८	१६
प्रथमोऽथ समुच्चयक्रमादीनामनुवस्य	३४०	१

अधिकारम्	३४	पक्षे
अध्ववर्चसकामैर्वाहिभिरेव यागस्य	६१५	१
प्राक्ष्यविहितानाम् 'उग प्रयस्य इत्यादिमन्त्राणां विवक्ष्यस्य	८५६	१२
प्राक्ष्यमन्त्रैर्वास्विज्यधिकारस्य	८२६	१
प्रेक्ष्यवहन्नादौ प्रतिप्रहार मन्त्रस्थानादौ	८८७	१०

भ

भरुमागान् सप्तकाष्टे वृध्रडा मज्जयस्य	३४६	११
भाविक्केनोपदिष्टाना भाविक्केस्तरेदीवाचारगस्य	८५२	३
मिन्नजातिय कुम्भादाना मेदेनालुछानस्य	७८६	१
मिन्नदेवताकेष्वपि गूणादीनां तन्वताया	७८४	४
भूनामैकाष्टे 'तस्य धेनु' इत्यनेन हास्त्रगुदक्षिणाबाधस्य	४१६	१

39

मधदत्ते उपाधुगर्गोदाधर्मातिदेशस्य	८८	१
मध्वनपुताग्रगो धर्मात्तोऽनुष्ठानस्य	५४६	२३
'मगे अच' इत्यनेन दावदंष्ट्रामुपादानस्य	५०१	१०
मनेनायामुद्दामावस्य	४६८	१६
महापिष्टद्वे धानासु अत्राताऽनुष्ठानस्य	३८४	५
महाव्रत अद्वयवासस ताव्यादिभि समुच्चदस्य	४४६	१४
महाव्रते अत्रिगुणान्तरस्य दशगुणानेव समुच्चदस्य	४४३	१६
महाव्रते रघुनरादिशास्त्रां श्रोत्रादिसामभि समुच्चदस्य	४४८	१
भान्तस्य दशमाहाव्रताया	३५२	१४
भवावर्गस्यापि द्वेयभक्त्यान्वितस्य	५८८	५
भेवावर्गस्यैवभावनया	५८०	१

य

अधिकरणम्	श्लो	पङ्क्तौ
यजमानस्य दियतावपि सर्वस्वारस्य समापनस्य ..	३७०	१७
यजमानस्य दियतौ सर्वस्वारस्य श्रुक्स्यर्शादियोग्या- ङ्गाद्यनुष्ठानस्य ..	३७१	१८
‘यस्य सोममपहरेयु’ इत्यादौ ‘एका गाम्’ इत्यादिना गोमतसंस्थाबाधस्य ..	३७२	१५
यज्ञायज्ञीये गिराशब्दस्य स्थाने इरापदस्यैव कर्तव्यताया यागादौ विधिशब्देनैव देवतामिधानस्य ..	३७३	१७
यावन्वाक्ययोः समुच्चयस्य ..	३७४	१
यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयेष्टे सङ्गदनुष्ठानस्य ..	३७५	३
यूपसंस्काराणां तन्नेष्टानुष्ठानस्य ..	३७६	७
यूपैकादशिन्या तन्नेष्टं यूपोज्ज्वलानुष्ठानस्य ..	३७७	३

२

‘यन्तरमुत्तरयोर्गायति’ इत्यादौ उत्तरार्कवर्णनेन गानस्य	३७८	१
यन्तरादिशब्दस्य गानविशेषार्थताया ..	३७९	१
यन्तरादीनां साम्नां ऽचे गानस्य ..	३८०	१
राजसूये यामविष्णवादिकेऽङ्गानां भेदेनानुष्ठानस्य ..	३८१	१
राजसूये कर्तुस्तत्पराया ..	३८२	३
राजसूयेऽन्य एव हविष्कृत्वान्ते वाग्निमर्गस्य	३८३	११

व

वनिकुर्मन्त्रविनाशताया ..	३८४	६
यामोमादिमिराश्वनीयस्य बाधस्य ..	३८५	१३
यामोमादा भेदेनानुष्ठानस्य ..	३८६	६

अधिकरणम्	श्लो	पङ्क्तौ
वसोधांराया पूर्ववन्मन्त्रान्तो कर्मसन्निपातस्य	८५३	१३
वह्निष्टुमाने षट्पागमस्य	८६१	१
वाजपेयादौ दूयादीनां खादिरत्वादिनियमस्य	६०८	८
वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः क्रतुपशूनां ममुच्यस्य	८८१	१४
वाजपेये प्राजापत्येषु श्रूणादीनां तन्त्रताया	७८३	१८
वाजपेये ब्रह्मसाम्राज्यमन्त्रस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थताया	७२६	१९
वाजपेये मुष्टिजोपस्य	६७५	१६
वाजपेये रघघोष-दुन्दुभिघोषाभ्यां दर्भमन्त्रयोर्वभयोरेव बाधस्य	८६७	८
वाजपेये रघस्य भागनियामकताया	८३२	१३
‘वायथ्यं श्वेतमाशमेत’ इत्यनग व्यजस्यैवाणमन्त्रस्य	३८०	७
वायव्यपथो ‘हिरण्यगर्भ’ इत्यादि मन्त्रस्योत्तरस्मिन् बाधारे युक्तत्वस्य	६६२	१५
वायव्यप्राधातिकावभृद्यस्य तुषनिष्क्रासद्रव्यकत्वस्य	६८	१
‘वायव्यनैककपालिन’ इत्यादिना व्यपुर्व्वस्य व्यवभृद्यस्य विधानस्य	६०७	१०
वायव्या निष्क्रासिन तुषैकावभृद्यमभ्यवयन्ति’ इत्यस्य कर्मन्तरोपदेशताया	७६४	३
वाससि मानोपावहरणयोरनुष्ठानस्य	५७४	१०
वासो ददाति’ इत्यादौ वास आदिशब्दानामाकृतिनिमित्तताया	४६	२०
विहृतिविशेषे प्राज्ञ-साम्ना कोसादिभिर्बाधस्य	४४८	१८
विहृतिव्यप्यारम्भणायानुष्ठानस्य	८२१	८
विहृतौ यज्ञाणामाययणायताया	५०६	३
विहृतौ मन्त्रगतजोह्यादिशब्दानामूहस्य	२३४	१४
विहृतौ गुणार्थानां प्राकृतानां बाधस्य	३००	१
विभज्य गोदक्षिणाया दानस्य	४२५	१२

अधिकरणम्	प्रश्ने	पङ्क्तौ
विद्वज्ज्ञोक्तोमकेऽप्राप्तताना साम्प्रामागमस्य	४८७	५
विद्वद्वाविद्वज्ज्ञोक्तोमकक्रतुषु यथाकर्म प्राप्ततसामवाधाबाधस्य	४५२	१
विशेषकर्मगतो धर्मातिदेशस्य	६६	१५
'विश्वजित् सर्वं पृथ' इत्यत्रैकस्यैव पृथदेशे निवेशस्य	५३८	६
विहारभेदे सन्तर्भेदस्य	८१०	११
विहाराभेदे वैदिककर्ममाधार्यताया	८२४	१
वेदिप्रोक्षणे प्रायश्चित्तमन्वानावृत्ते	७६०	१५
वेद्याद्यङ्गाना प्रधानकालान्यकालकर्तव्यताया	७४०	१
वैकारिकाग्रेराधानिकसंस्काराभावस्य	८७४	१८
वैकारिकाग्रेराह्वनीयत्वाभावस्य	८७४	४
वैष्णवसमाधानार्थाना प्रायश्चित्ताना विकल्पस्य	८४७	१४
वैष्टधादियु सामदशविधेर्वाक्यशेषताया	६३५	१
वैष्टपसाम वैराजसामो पृथकार्थे निवेशस्य	५६६	७
वैश्वदेवे चरौ विष्णोरावाहनबाधस्य	६०४	४
वैष्णवशब्दादातिये धर्मानतिदेशस्य	४०	४
युष्मदादशाहम्य समृद्धविकारत्वस्य	५१८	१६
युष्मे सन्त्यागा इन्दोयतिक्रमस्य	५२४	६

३

शतक्षयाणाहिरण्ये औषधधर्मातिदेशस्य	८७	८
शतोवृक्षादो ज्योतिष्टोमात् स्तोत्रोपचयस्य	१०५	४
शरभचर्वाह्वया औशर्वाह्वयादस्य	४३७	१
शामिने पशुपुरोडाशश्रयणाभावस्य	८०७	७
शुचिदेवते व्याघ्रेयस्याप्राविष्टत्वे च अमीषोमीदस्य धर्मा- तिदेशस्य	१००	१
श्रुतादो प्रयोताधर्मानुष्ठानस्य	२२५	८

अधिकरणम्	श्लो	पङ्क्ति ।
सारस्वत्या मेघ्यामन्त्रिगुवचनाभावस्य	१८०	१
सुवर्चस्वाङ्गाननिगदे हरिवच्छब्दस्थानुदस्य	१७८	८
सोमक्रयसाधनानाम् अजादीनां समुच्चयस्य	८६३	५
सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणापुरयान्तरयोर्वाधस्य	८३१	१८
सोमे ऐष्टिकघम्भानतिदेशस्य	७१	७
सोमे दार्ष्टिकवेदेरक्षरस्य	८०४	८
सोमे दार्ष्टिकै सुवादिभि पात्रै सावगपश्चादिहोमस्य	८०५	८
सोमापौष्णपशो खादिरूपस्य नियमस्य	६१४	१
सौर्यं चर श्वपेत् इत्यत्र चरशब्दस्योदनवाचिताया	३२५	१०
सौर्यचरावभ्यूहभावस्य	३३५	११
सौर्यचराववज्ज्वलनाभावस्य	३३६	१
सौर्यचरावुपधानाभावस्य	३३५	१
सौर्यचरो स्यात्स्यामेव पाकस्य	३३०	८
सौर्यचरो पेयणाभावस्य	३३३	३
सौर्यचरो पृथग्गन्तुभावस्य	३३५	६
सौर्यचरो व्युद्धृत्यासादनाभावस्य	३३६	७
सौर्यचरो सयवनाभावस्य	३३४	१
सौर्यचरो सवपनाभावस्य	३३४	८
सौर्यचरो सन्तापनाभावस्य	३३४	१५
सौर्योदित्य पाव्यंशोमाद्यननुष्ठानस्य	२२८	१०
सौर्यं चरावभिभर्शनदयस्य विकल्पस्य	८२	११
सौर्यं चरावभिभर्शनातिदेशस्य	८३	१०
सौर्यं चरो इति कर्त्तव्यतावत्त्वस्य	५३	१
सौर्यं चरो वैदिकेति कर्त्तव्यताया	५५	६
सोमभूलक्ष्यस्य	३२१	१

अधिकरणम्
 * स्वरसामादिशब्देन धर्मातिदेशस्य
 स्वरौ साधारण्यम्
 खट्वंशब्देन वीक्षणस्य कालार्थताया

श्रु	पङ्क्तौ ।
४५	१
७४५	८
५२८	१४

ह

हविर्देवतयो सन्निपाते हवि सामान्यस्य वलीयस्त्वस्य
 हविर्धानयो शकटयोरन्येन शकटेन व्योषधद्रव्यक्राना
 पुरोडाशाना निर्वापस्य
 हविष्कृदादिमन्त्राणामाष्टमे
 हौत्राणा मन्त्राणा समुच्चयस्य

८५	९
८०८	८
७६५	१०
८५८	४

इत्यधिकरणसूची ।

शुद्धिपत्रम् ॥

पत्रे ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४	६	परसो	परोसो
४	६	पारिप्रभा	पारिप्रवा
८	४	भारिवन	भारिवन
१९	१८	रयो	रयो
१४	१९	पद्यतानि	पद्येतानि
१४	२१	भाकमेध	भाकमेध
१६	२०	(०।१।४ अ०)	(०।१।४ अ०)
१८	१९	०।१।६ अ०)	(०।१।४ अ०)
१८	१८	ग्राह्यावसेपण	ग्राह्यावसेपण
१९	१४	निर्वर्णयन्ति	निर्वर्णयन्ति
१९	१५	प्रामाण्य	अप्रामाण्य
१६	१४	चक्षु	चक्षु
१४	६	गिरावे	गिरान
१५	१६	ग्राह्याणा	ग्राह्याणा
४०	१६	गजोति	गजोति
४१	००	समानौ	सामानौ
४०	६	नदितदा	नदितदा
४८	१९	नयने	नयने
०९	६	गुग	गुग
८०	८	ओषध	ओषध (एव परच)
८९	१९	अङ्गान्मोषधीभ्यो	अङ्गान्मोषधीभ्य

* तदेवाय समशोधि यच्छोधनमापन्नत एव न बुद्धानुदेष्टेति यव अशुद्ध मुद्रायन्तेत्यण दोषादिनाऽपटि यम्य च शोधन भ्रष्टप्रतीयमानतया न आयासमाध्य भविष्यति, मतप्रदर्शन निरर्थकमित्युपेक्षितम् । यथा

पत्रे	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	अशुद्धिकारणम् ।
१	११	बेन्द्राग्रादीनि	बेन्द्राग्रादीनि	} ईषणदोष
१०	१८	बेन्द्राग्रादीणि	बेन्द्राग्रादीनि	
११	१४	खल्लेव *	खल्लेवैव	} मुद्रायन्तदोष *
१८	६	आम्बानम	आम्बानम	

शुद्धिपत्रम् ।

श्रुता	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धम्
२८६ ..	६ ..	अभिधीयमाने ..	अभिधीयमाने
२८७ ..	१६ ..	अभिर्देशः ..	अनिर्देशः
२८८ ..	२१ ..	यगस्तु ..	यागस्तु
२८९ ..	४ ..	अपि चा ..	अपि वा (एवं प्रत्ययपक्षे)
२९० ..	४ ..	प्रियत्वात् ..	विश्रियत्वात्
२९१ ..	१ ..	जातः ?	जातः
२९२ ..	१ ..	कोमो ..	कामो
२९३ ..	१६ ..	आ सो .	आ सोमं
२९४ ..	१४ ..	कर्मसमृद्धतरं ..	कर्म समृद्धतरं
२९५ ..	१४ ..	‘प्रविशेषात्’ ..	‘अविशेषात्’
२९६ ..	४ ..	आर्घतप्रद ..	आर्घतः प्रद
२९७ ..	२० ..	सादयतिथ्यः ..	सादयितथ्यः
२९८ ..	११ ..	खपि ..	खुपि
२९९ ..	२१ ..	चदेकेन ..	चिदेकेन
३०० ..	१६ ..	अङ्गं ..	अङ्ग
३०१ ..	१२ ..	वाक्यानि ..	वाक्यानि
३०२ ..	२१ ..	तेनैत् ..	तेनैतत्
३०३ ..	२ ..	यदेव ..	यदेव

मीमांसा-दर्शनस्य उत्तरपट्के

सप्तमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

—179—

अथ प्रयागादि—धर्माणामपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् ॥

स. श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं भावः
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा. पूर्वेण अध्यायपट्केन प्रत्यक्षविहितधर्मणां कर्मणां दर्श-
पूर्णमासादीनाम् इतिकर्तव्यता चिन्तिता, उत्तरेण इदानीम्
अविहितेतिकर्तव्यताकेषु ऐन्द्राग्रादियु चिन्तयितुमिष्यते । तत्र
यदि दर्शपूर्णमासादीनां प्रकरणे ये विहिता धर्माः, ते सर्वकर्मसु
विहिता भवन्ति, ततस्तैरेव धर्मैरैन्द्राग्रादयोऽपि धर्मवन्त उक्ताः,
तथा कर्तव्याश्च—इति, न अर्थं उत्तरेण पट्केन । अथ ये
यस्य प्रकरणे उच्यन्ते, ते तत्रैव उक्ताः भवन्ति, ततोऽधर्मकाणि
ऐन्द्राग्रीदीनि । तेषु चिन्ता भवति,—किम् एषां धर्माः सन्ति,
उत न?—इति ; यदा च सन्ति ; तदा के ? कियन्तो वा ? कथं
च अनुष्ठान्त्याः ?—इति, तदर्थम् उत्तरः पट्कः प्रवर्तनीयः ।

तत्र सप्तमेन तावत् सन्ति धर्माः—इत्युच्यते । अष्टमेन च इमे
अस्य—इति । इत्थं प्रयोक्तव्याः—इति नवमेन । दशमैका-
दशदादशैरेतावन्तः प्रयोक्तव्याः, न अतोऽधिकाः—इति ।

तत्र इदं विचार्यते, किं यजिप्रयुक्ता एते धर्माः, कथं यजि-
गुणवान्—स्यात्?—इत्येवमर्थमागमयन्ते, आद्योऽसित् अपूर्व-
प्रयुक्ताः?—कथम् अपूर्वं स्यात्?—इति । यदि यजिप्रयुक्ताः,

भा तत सर्वाद्या , अथ अपूर्वप्रयुक्ता , ततो यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठते ।
 किं पुनरत्र युक्तम्?—अपूर्वप्रयुक्ता—इति, अपूर्वत्वं हि फलवत्
 अफलो यजि, फलवति च प्रयासो विधीयमानोऽर्धवान् भवति ।
 तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता धर्मा अतः परमाचार्यस्य सूत्रोपन्यास,—
 ‘युतिप्रमाणत्वाच्चेपाणा मुख्यभेदे यथाधिकारं भावः स्यात्
 —इति, मुख्यानि अपूर्वाणि, तानि हि फलवत्त्वात् प्रधानानि,
 प्रधाने च मुख्यशब्दः, तेषां भेद उक्तः श्रुदान्तरादिभिर्हेतुभिः ।
 तस्मिन् ‘मुख्यभेदे सति ‘यथाधिकारं भावः स्यात्’—‘चेपाणा’,
 ये यस्य अपूर्वस्य अधिकारे (प्रकरणे) शिष्यन्ते, ते तस्यैव भवेयुः,
 ‘युतिप्रमाणत्वात् अस्यस्य अपूर्वस्य शेषः, अस्यन् अस्य—
 इत्यत्र युतिरेव प्रमाणं क्रमते, न प्रत्यक्षादीनामन्यतमत्,
 युत्या च ये यस्य प्रकरणे श्रूयन्ते ते तस्यैव भवितुमर्हन्ति, न
 चान्यस्योक्तोऽर्थोऽन्यस्य भवति, न हि यद्वेदस्तस्य धर्माच्चा
 दनादिकं, तद्यज्ञस्तस्य भवति, तस्मात् यथाप्रकरणं व्यवस्था
 धर्माणाम्॥

ख उत्पत्त्यर्थाविभागाद्वा सत्त्ववैकधर्म्यं स्यात् ॥ २ ॥

(पू०) ॥

१. अथ ‘वा’, न एतत् एव,—यथाप्रकरणं धर्माणां व्यवस्था
 —इति कथं तर्हि?—‘वैकधर्म्यं स्यात्’—इति, समानधर्मता,
 —सर्वे धर्माः सर्वाद्याः । युतः? ‘उत्पत्त्यर्थाविभागात्’,
 ‘उत्पत्तिः—इति यजि ब्रह्म, अपूर्वस्य उत्पादनात् ‘अर्थः—
 इति अपूर्वब्रह्म यजिप्रयोजनत्वात्, तयोः अविभागः सर्वाणि
 अपूर्वाणि यजिमन्ति, यजिसयोगेन धर्माः शिष्यन्ते,—‘यजेत’
 —इत्युक्त्वा उक्ता ते यजो* न ब्रह्मभवन्ति, तस्य अफलत्वात्,

भा. तत्र असम्भवन्तः तत्सम्बन्धेषु अपूर्वेषु विज्ञायन्ते; स च यजि-
सम्बन्धः सर्वेषाम् अपूर्वेषां तुल्यः । तस्मात् सर्वार्था भवन्ति,
'सत्त्वधर्मवत्,—यथा सत्त्वधर्माः, 'गौर्न पदा प्रष्टव्यः'—इति
गोत्वसम्बन्धेन द्यूयमाणाः तत्र असम्भवन्तः तत्सम्बन्धेषु पिण्डेषु
विज्ञायन्ते, तस्य च गोत्वसम्बन्धस्य अविशेषात् सर्वगवीषु शुक्र-
नील-कपिल-रूपोक्तिकासु भवन्ति; एवम् इहापि ।

'उच्यते,—विषम उपन्यासः, तत्र गोसामान्यसम्बन्धेन धर्मा
विधीयन्ते,—'गौर्न पदा प्रष्टव्यः'—इति, इह पुनर्यजिविशेष-
सम्बन्धेन धर्मो विधीयन्ते,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत'—इति,
'ज्योतिष्टोमेन यजेत'—इति, विशिष्टयजिसम्बन्धे एव अपूर्वेषु
भवितुमर्हन्ति न सर्वत्र—इति । तत्र ब्रूमः,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत'—इत्यत्र न शक्यन्ते यागविशेषे धर्मा विधातुम् । किं-
कारणम्? । यदा यजौ धर्मा विधीयन्ते, तदा यजिरनूयते,—
यजेत इत्यम्—इति, यदि यजिविधीयेत, न धर्मः सम्बन्धेत, न
हि द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परस्य सम्बन्धो भवति, अनुवादस्य
सन् अविशेषात् सर्वयागानुवादः । तस्मात् सर्वार्था धर्माः ।

'ननु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषको भविष्यति' । न दर्शपूर्ण-
मासशब्दः शक्नोति यागं विशेष्यम्; अयं हि विधिर्वा स्यात्
अनुवादो वा, यदा अनुवादः, तदा धर्मसम्बन्धात्, स च
धर्मसम्बन्धो यागानुवादेनैव तयोः सिद्धः ।

'ननु निवृत्तिकरो भविष्यति,—दर्शपूर्णमासौ एव इत्थं
कुर्यात् न अन्यान्—इति' । नैव शक्यं, यत्कारणं, न तस्य
अन्यनिवृत्तिः अर्थः । 'ननु परिसङ्ख्याया करिष्यति' । न अत्र
परिसङ्ख्या युज्यते, यदि अन्येन वाक्येन यागमात्रे धर्मप्रसङ्गः
ह्यतः स्यात्, तत एतत् पुनर्वचनं परिसङ्ख्यां कुर्यात्, अथ पुनः
अस्ति प्रसङ्गे अनेनैव प्रसङ्गो अनेनैव निवृत्तिः—इत्यतिभारः
एकस्यैव वाक्यस्य भवति ।

भा 'एव तर्हि, न अथ यजेत—इति शब्दो धर्मविधिभिः सम्ब-
धते,—यजेत इत्यभिहितं, केन तर्हि?—दर्शपूर्णमासशब्देन,
प्रत्यक्षो हि तेन अस्य संयोगः—'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत—
'इति, परक्षो धर्मविधिभिः । 'क तदा वाक्यार्थः?' । दर्शपूर्ण-
मासौ कुर्यात्—इति । नैव शक्यम् एव सति धर्मा असम्बद्धा
पारिप्लवा भवन्ति । कथं कृत्वा? । येयमाख्यातिकी विभक्तिः
'यजेत—इति, सा दर्शपूर्णमासयोः कर्तव्यता विदधाति तत्र
कथं यागमात्रेण यागविशेषेण वा धर्मसम्बन्धः स्यात्, विधा-
यिका विभक्तिर्नास्ति—इत्यसम्बद्धा धर्मा भवन्ति ।

'नैव दोषः, न वयं वाक्येन धर्माणां सम्बन्धं करिष्यामः,
केन तर्हि?—प्रकरणेन । कथम्? । कर्तव्यतया चोदितायाम्
इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा भवति—कथं कुर्यात्?—इति । प्रकरणेन
धर्मा सम्बन्धने—इत्यं कुर्यात्—इति नैव शक्यं यदा हि
दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यतया चोद्यते, तदा इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा
एव नास्ति प्रज्ञातेतिकर्तव्यतयात् तयोः असत्याच्च इति
कर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रकरणमेव नास्ति, एव हि उक्तम्—असंयुक्तं
प्रकरणात् इतिकर्तव्यतार्थित्वात्—इति ।

'एव तर्हि नैव अथ यागे धर्मा विधीयन्ते नापि दर्शपूर्ण-
मासयोः कर्तव्यता उच्यते, किन्तर्हि?—दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत—इति पदद्वयेन विशिष्टं यागमनुवाच धर्मा विधीयन्ते
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यम्—इति । एवमपि दर्शपूर्ण-
मासाभ्याम्—इत्यनुवादो न युज्यते, तृतीयार्थस्य असिद्धत्वात्
पूर्ववान् अनुवादो भवति अपूर्वेषु तृतीयार्थं स अवश्यं विधा-
तव्यः, तस्मिन् विधीयमानेभ्यः देवासम्बद्धमापद्यते—दर्शपूर्ण-
मासौ यज्ञं करणम्—इति । तस्मात् स एव प्रथमः पक्षोऽस्तु
—यागानुवादनं धर्माणां विधिः—इति ।

'ननु तथापि 'दर्शपूर्णमासाभ्याम्—इत्येतच्च सम्बध्यते ।

भा. ननु सम्भत्स्यते, कालवचनः सन् प्रायिको नित्यानुवादो भविष्यति, प्रायेण यागानां दर्शपूर्णमासकालत्वात् ; तृतीया च कालस्य अर्थस्तं गुणभावमालोच्य उपपद्यते, तथा चेत् सर्वे धर्माः सर्वार्थाः भवन्ति ॥

स्र. चोदनाशेषभावाद्वा तद्भेदाद्वावतिष्ठेरन्* उत्पत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ ३ ॥ (उ०) ॥

भा. कर्मचोदनायाः शेषभूतो धर्मसमाग्न्याः—(एकदेशभूतः—इत्यर्थः), दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, अनया अग्रन्वाधानादिकया इतिकर्तव्यतया—इति । तस्यां चोदनार्यां यजेर्गुणभावः श्रूयते, दर्शपूर्णमासशब्दो यजिवचनः, करणभावोऽपि यजेः श्रूयते,—दर्शपूर्णमासाख्येन यागसमुदायेन अन्यत् कुर्यात्—इति, यत् तत् अन्यत्, तत् कर्तव्यतया चोद्यते, न यजिः, अपूर्वं च तत् । ‘ननु फलम् अपि वाक्ये श्रूयते,—‘स्वर्गकामो यजेत’—इति, तत् कर्तव्यं स्यात्’ । सत्यं श्रूयते, न तु तत् यजिना क्रियते, विनष्टे यजौ तद्भवति, अपूर्वं तु तेन क्रियते ; तस्मात् तस्य कर्तव्यता उच्यते, यस्य कर्तव्यता, तत् इतिकर्तव्यतया सम्बध्यते । तस्मात् अपूर्वार्था धर्माः, तेषां च अपूर्वार्थां भेदः, अतः ‘तद्भेदात्’ यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठन्ते धर्माः—इति ।

‘अथैतस्मिन् पक्षे कथं दर्शपूर्णमासशब्देन यागो विशेष्यते ?’ । उच्यते, नैव अपि यागो विशेष्यते, किमर्हि ?—अपूर्वभावनैव उभयपदविशिष्टा उच्यते, यथा ‘अवणया पिङ्गाद्या एक-
द्यायन्या सोमं कीणाति’—इति । ‘विषम उपन्यासः, तच्च हि अन्यत् द्रव्यम्, अन्यो गुणः, तेन तत्र उभयविशेषणत्वं युज्यते, इह पुनर्यागः एव तौ दर्शपूर्णमासौ, तेन इह उभयविशेषणत्वं

भा. न युज्यते'। उच्यते,—इहापि 'यजेत'—इति सामान्यं, दर्शपूर्णमासौ—इति विशेषः, अन्यच्च सामान्यमन्यो विशेषः।

'एवमपि श्रुत्या सामान्येन भावना, वाक्यात् विशेषेण,* न चैतत् युगपद्भवति'—इति। एवं तर्हि, नैव अत्र श्रुत्यर्थः परिगृह्यते, किन्तर्हि?—वाक्यार्थः। किकारणम्?। श्रुत्यर्थं परिगृह्यमाणे दर्शपूर्णमासशब्दोऽन्यर्थको भवति, यजतिश्च अनुवादः, यजत्यात्मकत्वात् दर्शपूर्णमासयोः, यजतिसामानाधिकरण्याच्च दर्शपूर्णमासशब्दस्य ॥

ख सत्वे लक्षणसंयोगात्सार्वत्रिकं प्रतीयेत ॥ ४ ॥
(आ० नि०) ॥

भा यत्तु 'सत्त्वत्'—इति, अत्र गवाक्षतौ धर्मः श्रूयते, आहृतेः पदार्थत्वात्, न च तत्र सम्भवति, अतोऽसौ आहृतिः ॥ ६६५ ॥ १२ पिण्ड लक्षणार्था विज्ञावते, यथा गङ्गाया गावः—इति। तत्र साहचर्ये, सर्वपिण्डानामविशिष्टम्—इति, सर्वपिण्डेषु विहितं भवति। तस्मात् तत् 'सार्वत्रिकं प्रतीयेत',—इह तु यजेर्गुणभावेन अवष्टात् नैव यजौ धर्माः श्रूयन्ते, किं तर्हि?—अपूर्वः—इत्येवम् अपदिष्टो हेतुः। तस्मात् अनुपन्यासः 'सत्त्वत्'—इति ॥

ख अविभागात् नैवं स्यात् ॥ ५ ॥ (आ०) ॥

भा अथ तुशब्दः पक्षव्याप्तौ। नैतदेवम्,—अपूर्वमयुक्ता धर्माः।

* श्रुत्या सामान्यस्य भावना वाक्याद्विशेषस्य इति का० जी० पु० पाठः।

† अत्र "अपदिष्टोऽयं प्रत्ययः, उपलक्ष्यतवत्तया श्रुत्या धातुना सम्यग्भूतत्वात् तदर्थ्येन दर्शपूर्णमासयोः" इत्यादिना अतो भावयेदुद्यमेन करणेन दर्शपूर्णमासमशक्येन दर्शपूर्णमासाभ्यामिति कस्मैनापमद्वेन भाष्यकारेण इत्यन्तर्गतं प्रत्ययमन्वयेन वातिकं कारोभ्यया अपदिष्टं शब्दः।

‡ अपदिष्ट पाठः का० जी० एवं चा० सो० पुस्तके नास्ति।

भा —इति, यजिप्रयुक्ता एव । कुत ? । 'अविभागात्, यजिना अविभागो धर्माणा, प्रत्यक्ष कश्चित् द्रव्यं श्रूयन्ते वेचित् देव ताया, केचिन्मन्त्रेषु, एष च यजि, यत् द्रव्यं देवताम् उद्दिश्य' मन्त्रेण त्यज्यते, स एष प्रत्यक्षो यजिना सम्बन्धो धर्माणाम् अपूर्व्वेण त्वानुमानिक, फलेऽपि यजे प्रत्यक्षश्रुतो गुणभाव, 'सुखकामो यजेत'—इति, आनुमानिकोऽपूर्व्वेण अनुमानाच्च प्रत्यक्ष बलीय, तस्मात् यज्यर्था धर्मा । 'ननु यजिर्भङ्गि त्वात् कालान्तरे फल दातुम् असमर्थं तच्च कृता धर्मा असमर्था एव भवति—इत्युक्तम्' । अत्र स्थितस्य न्यायस्य आक्षेपेण प्रत्यक्स्थानं क्रियते, तैलपानवत् एतद्भविष्यति, यथा तैलपान घृतपान वा भङ्गित्वेऽपि सति कालान्तरे मेधास्थितिवलपुष्ट्या-दीनि फलानि करोति एव यजिरपि करिष्यति, किम् न अदृष्टाश्रुतेन अपूर्व्वेण कल्पितेन—इति ॥

स द्दर्थत्व च विप्रतिपिद्धम् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा एष च सति सर्वे धर्मा सर्वाद्या भवन्ति, तथा च येन्द्राग्नादियु प्रयाजादय सन्ति तच्च सौम्ये कर्मणि प्रयाजानां दर्शनम् उप-पद्यते, 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णल जुहोति'—इति, इतरथा प्रयाजाश्च विधातया, प्रयाजेषु च कृष्णलहोम, तथा च द्दर्थं तत् स्यात्, 'द्दर्थत्व च विप्रतिपिद्धम्' । तस्मात् यजिप्रयुक्ता धर्मा —इति ॥

स उत्पत्तौ विध्यभावाद्वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात्त-
तश्च कर्मभेद स्यात् ॥ ७ ॥ (आ० नि०, ॥

भा नैतदेव, यजिप्रयुक्ता धर्मा —इति, 'चोदनाया प्रवृत्तिः'

भा स्यात् चोदनेत्यपूर्वं ब्रूम — चोदनार्थत्वात् (अपूर्वार्थत्वात्)
 अपूर्वप्रयुक्ता धर्मा 'फलवत्त्वात्—इत्युक्तो हेतु । यत्तु
 'पत्यक्षो यजिसम्बन्धो धर्माणाम्—इति' अत्र ब्रूम — उत्पत्तौ
 विधिभावात् उत्पत्ति—इति यजि ब्रूम उत्पत्तौ यजौ
 नास्ति विधि यज्यर्था धर्मा—इति केवल यजौ श्रूयन्ते
 क्रियन्ते च नेतावता तदर्थं भवन्ति यथा वाससि राग
 श्रूयते— वासा रञ्जयति—इति वाससि च क्रियते न
 वासौ तदर्थं ऋग्य पुरुषार्थो वा भवति एवम इहापि
 यजौ श्रूयमाणा क्रियमाणस्य अपूर्वार्था भवेयु अर्थवत्त्वात् ।
 ततश्च कमभेद स्यात् यतोऽपूर्यार्था—इति । यत्तु यजे
 मत्यक्ष फल गुणभाव—इति न हत्वा अपूर्व भवति—इति
 प्राणालिको विज्ञायते प्रणाद्यापि च येन क्रियते तत् कारण
 भवति यथा गोमूत्रे पचति तुषपक्षा भवन्ति—इति । यत्तु
 तैलमानवत् यजित फल भवति—इति । अत्र ब्रूम — तैल
 पानस्यापि न कालान्तरे फल भवति धातुसाम्य तस्य फलं
 तत्र तत्कालमेव यच्च फल बलपुष्ट्यादि, तत् सग्यगाद्धार
 परिणामाद्भवति । तस्मात् विषम उपन्यास ॥

स यदि वाप्यभिधानवत्सामान्यात्सर्वधर्म स्यात् ॥

॥ ८ ॥ (आ०) ॥

भा यदि अपि अपूर्वं प्रयोजक धर्माणा तथापि सर्वधर्म स्यात्
 स स पदार्थ 'अभिधानवत् सामान्यात्' अभिधान तावदेतेषां
 समानम् अपूर्वम्—इत्याभिधानवत् धर्मेणापि अस्य समानेन
 भवितव्य वाचीकवत् यथा वाचीकोर्मतिधिरागत यवाक्षमस्मै
 प्रक्रियताम्—इत्युक्ते यो यो वाचीकस्तस्य तस्य यवाक्ष क्रियते ।
 यथा वा अध्यामये मुद्गोदनः भोक्तव्य उदरामये पय *

भा. पातव्यम्—इति, सर्वत्र च हि अद्यामये मुद्ग्रीदनो भुज्यते, उदरामयेऽपि पयः* पीयते; एवम् इहापि एकस्य अपूर्वस्य ये धर्माः श्रुतास्ते सर्वापूर्वाणां भवितुमर्हन्ति। अपि च, अरण्य-पराशरा नाम शारिवनः, तेषां परिचरेषु स्मृतिरूपं ब्राह्मणं भवति,—‘ये दर्शपूर्णमासयोर्धर्माः, ते संवत्सीनामग्रीषोमीयस्य च’—इत्याख्य, ‘यावत्सर्वाः प्रकृतिविकृतयोऽनुक्तान्ताः’—इति; तच्च अनुक्रमणमेतमेव न्यायं सूचयति। तस्मात् अपूर्वमयुक्तत्वेऽपि सर्वे धर्माः सर्वार्थाः—इति ॥

स. अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्तथा स्यादभिधानेषु पूर्ववत्त्वात्प्रयोगस्य कर्मणः शब्दभाव्यत्वादिभागाच्छेषाणामप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. उपवर्णनापरिहारस्तावत् उच्यते। यदुक्तं, वाहीकवत्—इति, अत्र ब्रूमः,—‘अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्, तथा स्यात् अभिधानेषु’, अर्थो वाहीकत्वं, तद्देशसम्बन्धः, सोऽविभक्तः, सर्ववाहीकेषु अनुगतः—इत्यर्थः; तन्निमित्तस्य प्रीतिविशेषो न पुरुषनिमित्तः। कथं ज्ञायते?। ‘पूर्ववत्त्वात् प्रयोगस्य’, पूर्ववान् अत्र प्रयोगः, बज्रशो वाहीकाश्च अवाहीकाश्च भोजिताः, तच्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञातमेतत्,—देशनिमित्तेयं यवाग्नप्रियता, न पुरुषनिमित्तम्। तस्मात् ‘तथा स्यात्’ वाहीकादिषु ‘अभिधानेषु’; अथ इह ‘कर्मणः’ शब्दभाव्यत्वं, न अन्यतः शक्यमेतत् ज्ञातुम्,—कस्य अपूर्वस्य धर्माः?—इति, शब्देन च व्यवस्थिता विज्ञाता धर्माः, अपूर्वाणां च विभागः, अतः ‘शेषाणाम्’ अन्यत्र विहिता-नाम् अन्यत्र ‘अप्रवृत्तिः स्यात्’ ॥

* विह्वपय इति का० स० पु० पाठः। त्वविभक्त इति तु क० स० पु० पाठः।

स स्मृतिरिति चेत् ॥ १० ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—स्मृतिः—इति, तस्य कं परिहारः ? ॥

स न, पूर्ववत्त्वात् ॥ ११ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० पूर्ववती हीयं स्मृतिः, चोदकं धर्मवाचकं वक्ष्यति,—‘विधत्ते वा प्रवृत्तिवत्’—इति, तेन प्रापिताना धर्माणाम् अयम् अनुवादः, एतन्नरायपूर्विका, न अप्राप्ताना विधायिका, यत्कारणं, व्यवस्था धर्माणामेतेन न्यायेन भवति ॥

स अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात्प्रकरणनिबन्धनाच्छब्दादेवान्यत्र भावः स्यात् ॥ १२ ॥ (उप०) ॥

भा० इदं निगमनसूचम् । निगमनं च प्रतिज्ञाया हेतोश्च पुनर्वचनं, तदिदम् उच्यते, यस्मात् एवं, तस्मात् ‘अर्थस्य’ अप्रवृत्तानादेः ‘शब्दभाव्यत्वात्’, प्रतिप्रकरणं च ‘निबन्धनात्’ ‘शब्दात् एव अन्यत्र भावः स्यात्’, यथा,—‘गन्धर्वाप्सरसो वा, एतमुन्मादयन्ति, यः उन्मादयत्येता वै गन्धर्वाप्सरसो यद्वाह भृतं, तस्मै खाद्या ताभ्यः खाद्वेति जुहोति’—इति अग्निप्रकरणे उत्पन्नाना राहभृताम् उदाहरे उपदेशः,—‘एतेषा राहभृतो जुहोत्यभ्यातानान् जुहोति’—इति, असत्येतस्मिन् वचने यथाधिकारं व्यवतिष्ठेरन् धर्माः—इति । एवं च सति अधर्मकाणि ऐन्द्राद्यादीणि, तदर्थम् उत्तरोऽध्याययट्कं प्रारब्धव्य—इति ।

तत्र सप्तमेन तावत् ऐन्द्राद्यादीना कर्मणा धर्माः सन्ति—इत्युच्यते, ते चातिदेशेन—इति । अतिदेशो नाम ये परच विहिता धर्माः, तमतीत्य अन्यत्र तेषां देशः, यथा, देवदत्तस्य भोजनविधिं कृत्वा,—शालिष्ठापमासापूर्वे देवदत्तो भोजयितव्यः

भा. —इति, तमेव विधिं यज्ञदत्तेऽभिदिशति,—द्वदत्तवत् यज्ञदत्तो भोजयितव्यः—इति । श्लोकमपि उदाहरन्ति,—

‘प्रवृत्तात् कर्मणो यस्मात्, तत्समानेषु कर्मसु ।

धर्मप्रदेशो येन स्यात्, सोऽभिदेशः—इति स्थितिः’—इति,

स च नाम्ना वचनेन वा, तत्र नाम चिविधम् अतिदेशकं,—

कर्मनाम, संस्कारनाम, यौगिकम्—इति । वचनं पुनर्द्विविधं,—

प्रत्यक्षश्रुतम्, आनुमानिकं च । तयोरानुमानिकम् उपरिष्ठात् वक्ष्यते, प्रत्यक्षश्रुतं तु इदानीमेव चिन्तयते ॥ (७।१।१३०) ॥

अस्ति इयुनामैकाहः, अपरः श्येनः; तौ दावप्याभिचारिकौ,

तत्र इयौ कांश्चित् धर्मान् विधाय आह,—‘समानमितर-

ध्येनेन’—इति, एतच्चिन्तयते,—किम् अयम् अनुवादः, विधिः?

—इति; यदि विधिः, ततोऽभिदेशः, श्येनधमान् इयौ अति-

दिशति । अथ अनुवादः, ततो न—इति । तत्र किं प्राप्तम्? ।

तत् सूत्रैव उपक्रम्यते,—

समानमितरध्येनेनेतिपुन्या इयौ श्येनौयविशेषधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् ॥ १३ ॥

(पू०) ॥

भा. ‘समानम् इतरत् श्येनेन’—इति, अत्र ‘उत्पन्नाधिकारः

स्यात्’, अनुवादः—इत्यर्थः । कुतः? । ‘पूर्ववत्त्वात्,—अयमियुः

पूर्ववान्, ज्योतिष्टोमपूर्वकः, ज्यौतिष्टोमिको* च विध्यन्तः—

इत्यर्थः । अत्र दोदकेन उत्पन्ना ज्यौतिष्टोमिका धर्माः सन्ति,

श्येनोऽपि ज्योतिष्टोमपूर्वकः, तत्रापि ते सन्ति; ये इयौ श्येने

* आ० मो० एव क० स० द्वितीय पुरुषके ज्यौतिष्टोमिक इति पाठः । एव परचापि प्रायः सर्वत्र । किन्तु तत्रिमेव पुरुषके, कश्चिच्चित् कश्चिच्चित् स्थाने ज्यौतिष्टोमिका नामित्येव पाठोऽस्ति ।

भा च समाना भवन्ति तान् अधिष्ठत्य अयं वादो युज्यते । तस्मात्
उत्पन्नाधिकारत्वात् अनुवाद ।

किञ्च 'इतरत्—इति च अभावे न उपपद्यते, इतरशब्दश्च
असन्निहितेऽनुपपन्न, सन्निहित एव भवति यथा इतर
आधारो दीयताम् इतर कम्बलो दीयताम्—इति सन्निहितो
दीयते न प्राधारमात्रं कम्बलमात्रं वा । ज्योतिष्टोमिकाश्च
सन्निहिता तस्मात् तेषां वाद । तेषां च इदमनुवाद,
विहिता हि ते षोडशकेन—इति ॥

ख श्येनस्येति चेत् ॥ १४ ॥ (पू० आ०) ॥

भा 'इति चेत्' पश्यसि—'ज्योतिष्टोमिकानामनुवाद—इति
नैवं श्येनस्य वैशेषिकाणां लोद्धतोष्णीवादीनां धर्माणां विधिः ।
कुत ? श्येनपक्ष्णसामर्थ्यात् एवं श्येनपक्ष्णम् अर्थवत् भवि-
ष्यति धर्मान् विशेषयत्, इतरथा अनर्थकं स्यात्, सर्वेषां हि
एकाद्वाहोनसम्भवात् ते समाना तच्च यावत् उक्तं स्यात्—
समानम् इतरत्—इति तावदेव,—समानम् इतरत् श्येनेन
—इति ॥

ख नासन्निधानात् ॥ १५ ॥ (पू० आ० नि०) ॥

भा 'न अयं श्येनवैशेषिकाणां वादो युज्यते । कस्मात् ?
'असन्निधानात्, अयम् इतरशब्दः सन्निहिते भवति न च
श्येनशब्देन वैशेषिका इग्नौ सन्निहिता । यत्तु श्येनशब्दो
वैशेषिको भवति—इति विधिपक्षे अवैशेषिकत्वं दोषः स्यात्
अनुवादपक्षे तु नैव कश्चित् विधीयते, किं विशेषयिष्यति ?
ज्योतिष्टोमिकास्तु सर्वसाधारणा सन्तः श्येनस्यापि भवन्ति—
इत्यनुवादो युज्यते । तस्मात् ज्योतिष्टोमिकानामेव अनुवादः ॥

स. अपि वा यद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्थे ज्यौतिष्टोमिका-
द्विधेस्तद्वाचकं समानं स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा. 'अपि वा'—इति प्रक्षान्तरपरिग्रहे । विधिरयं श्येनवैशे-
पिकाणां, ज्यौतिष्टोमिकानाम् अनुवादः । कुतः ? 'अपूर्व-
त्वात्', एवम् अपूर्वम् अथै विधास्यति, तथा प्रवृत्तिविशेषकरो
भविष्यति । अनुवादः सन् अमृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः स्यात् ।
'ननु इतरशब्दोऽयं सन्निहिते भवति' । उच्यते,—'इतरदधि-
कार्थे', 'समानम् इतरत्', समानमधिकम्—इत्यर्थः ।

'ननु सन्निहितवचनोऽयं न अधिकार्थः'—इति । उच्यते,
न केवलम् अयं सन्निहितवचन एव पूर्वोक्तसदृशम् असन्निहित-
मपि ब्रूते, अवशिष्टं च ; यदा हि वखाणि अनुक्रम्य इतरशब्दः
प्रयुज्यते,—देवदत्ताय कम्बलो दीयतां, विष्णुमित्राय कौशेयं,
यज्ञदत्ताय घौमम्, इतरचैत्राय—इति, तदा वस्त्रमेव प्रदोयते,
न हिरण्यं रजतं वा, इह ज्यौतिष्टोमिकेभ्योऽधिकान्* धर्मान्
अनुक्रम्य इतरशब्दः प्रयुक्तः, तेन अध्याग्यधिकानेव वक्तुमर्हति,
तथा अधिकवचनो भवति ।

अथ ज्यौतिष्टोमिकान् ब्रूते, तथा सन्निहितवचनः, तत्र
अवश्यम् अन्यतरत् द्वयं ; यदि अधिकार्थतां हित्वा सन्नि-
हितार्थता आश्रीयते, अनुवादमात्रम् अनर्थकं भवति, श्येन-
शब्दश्च अविवाचितार्थः । अथ सन्निहितार्थतां हित्वा अधि-
कार्थता गृह्यते, न कश्चिद्दोषो भवति । तस्मात् सूचकार आह,
'इतरत् अधिकार्थे'—इति । अतो 'ज्यौतिष्टोमिकाद्विधेः'
अधिकाः श्येनवैशेषिका ये, ते इह अतिदिश्यन्ते, 'तद्वाचकं

भा समानं स्यात्, समानशब्दः स्यात्—इत्यर्थः । भवति श्वेन शब्दस्य विवक्षितः ॥ (७।१।२ अ०) ॥

चातुर्मास्यानां वैश्वदेवे आग्नेयादीनि हवींषि सार्धंवाद्
'वाक्यैर्विहितानि, धर्माश्च तेषाम् उक्ता, वरुणप्रधासेषु केवलानि
हवींषि आम्नाय, यद्वैश्वदेविकानां ब्राह्मण, तत्तेषाम् अति
दिश्यते,—‘एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि, यद्ब्राह्मणानि इत
राणि’—इति । तत्र किम् अर्थवादमात्रस्य अथम् अतिदेशः,
उत सार्धंवादकस्य सविधिकस्य कारणस्य ?—इति । कथं पुन
र्थवादमात्रस्य अतिदेशो भवति ? । यथा, यम्पाकुलाद्यप्रति-
मास्य वृक्षा—इति । के पुनर्विधयः, के अर्थवादाः ? । ‘वेधा
सन्नद्धं बहिर्भवति, वेधा सन्नद्धं इक्ष्म, नव प्रयाजा नव अनु
याजा—इत्येवमादयो विधयः । ‘वार्चमानानि वा एतानि
हवींषि’—इत्यर्थवादः । तत्र इदम् उच्यते,—

एतद्ब्राह्मणानीत्यादिना पञ्चविंशं च सार्धंवादविधितिदेशाधिकरणम् ॥

स पञ्चसच्चरेष्वर्थवादातिदेशः सन्निधानात् ॥ १७ ॥
(पू०) ॥

भा ‘पञ्चतानि हवींषि सर्गपञ्च सच्चरन्ति’—इति पञ्चसच्चराणि
—इत्युच्यते, तेषु ‘पञ्चसच्चरेषु अर्थवादमात्रस्य ‘अतिदेशः’—
इति । कुत ? । ‘सन्निधानात्’ हविषा सन्निहिता अर्थवादाः,
विधिभिः एकवाक्यसम्बद्धत्वात् न धर्मविधयः । किम् अतः ? ।
अत एतद्वति, ‘यत् पूर्व्या ब्राह्मणम्’—इति व्यपदेशो युज्यते,

* अथ ‘चातुर्मास्येषु वैश्वदेव वरुणप्रधासः शक्रस्य शनाधीरोय नामकानि चत्वारि
ध्वानि तत्र वैश्वदेवैः हवींषि विहितानि—आग्नेयमहाकपालं निर्धेयं सौम्यं च
सावित्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवीमासिषां शानाश्विभ्यमेककपालम् इति । तेषां हविषां
ब्राह्मणोऽर्थवाद आम्नाय वार्चमानानि वा एतानि हवींषि इति अत्रविधेयाणि तत्रा
स्यातां ‘वेधा सन्नद्धं बहिर्भवति वेधा सन्नद्धं इक्ष्म’ नव प्रयाजा इत्यन्ते, नवानुयाजा’
इति इति न्यायमाला अनुपमेया ॥

भा. तद्वि तेषां ब्राह्मणं, येन विधीयन्ते, कोऽन्यो हविषां ब्राह्मणस्य च सम्बन्धोऽन्यत्र विधेयविधायकभावात्? अर्थवादस्य एतानि विधीयन्ते, न धर्मविधिभिः, धर्मविधिभिस्तु यानि विधीयन्ते, न तानि हवोषि। तस्मात् अर्थवादानाम् अतिदेशो न धर्मविधीनाम्। अपि च वरुणप्रधासेषु अपि केचित् वैश्वदेविका धर्मा विधीयन्ते, यथा 'अग्निं मथ्नन्ति प्रसवो भवन्ति'—इति, तेषाम् अतिदेशेन विहितानां पुनराग्नानम् अनर्थकं स्यात्, यदि विधयोऽतिदिश्येरन्। तस्मात् अर्थवादातिदेशः—इति ॥

सर्वस्य वैकशब्दात् ॥ १८ ॥ (सि०) ॥

भा. नैतदेवम्, अर्थवादमात्रस्य अतिदेशः—इति, सविधिकस्य सार्थवादकस्य काण्डस्य अतिदेशः—इति। कुतः?। 'एकशब्दात्', समानशब्दत्वात्—इत्यर्थः, समानोऽयं 'ब्राह्मणम्'—इति शब्दो विधीनाम् अर्थवादानां च, स यथा अर्थवादान् गृह्णाति, एवं विधीनपि गृह्णाति चेत्, तानप्यतिदिशति। यत्तु, विधीनां हविर्भिः सम्बन्धो नास्ति—इति; विधेयविधायक-सम्बन्धो नास्ति, उपकारलक्षणः सम्बन्धो भविष्यति। कः उपकारः?। यदेषाम् अङ्गानि विदधाति। अस्ति चेत् सम्बन्धः, ब्राह्मणशब्दश्रुत्या सर्वातिदेशो न्याय्यः—इति ॥

सिद्धदर्शनाच्च ॥ १९ ॥ (यु०) ॥

भा. सिद्धं च विधीनाम् अतिदेशं दर्शयति। किं सिद्धम्?। 'वरुणप्रधासेषु विंशदाहुतयो वाजिनो* यजन्तमाहुतीनां सम्पत्तयै विंशत्वाय'—इति वरुणप्रधासे विंशतमाहुतीर्दर्शयति, यदि विधयो न अतिदिश्येरन्, ता न स्युः। तस्मात् अतिदिश्यन्ते ॥

सू. विहिताम्नानान्नेति चेत् ॥ २० ॥ (आ०) ॥

भा. 'विहिताम्नानात्'—इति यदुक्तं,* तस्य कः परिहारः? (आभाषणं सूत्रम्) ॥

सू. नेतरार्थत्वात् ॥ २१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ उच्यते,—विधितिदेशेऽपि सति न अग्निमन्थनादी-
नाम् आम्नानम् अनर्थकम्, इतरस्य हविषोर्ध्वेन भविष्यति,
हृत्क्षिण्वैद्यारिकस्य भावत्याः। तस्मात् नेतत् आपकं, विधीनाम्
अनतिदेशस्य भविष्यति ॥ (३।१।३ अ०) ॥

एतद्वाक्यं इत्यनेन एककपालैन्द्राग्रौ सार्थवादविधितिदेशावितरणम् ॥

सू. एककपालैन्द्राग्रौ च तद्वत् ॥ २२ ॥

भा. वैश्वदेवे एककपाल आम्नातः,—'द्यावापृथिवी य एककपालः'
इति, वरुणप्रधासेष्वपि, 'काय एककपालः—इति, तत्र अपरः,
'ऐन्द्राग्रौ द्वादशकपालो भावत्यामिधा'—इति, तथा साक-
मेधेष्वपि एककपालैन्द्राग्रौ आम्नातौ, 'ऐन्द्राग्र एकादशकपाल
इन्द्राय वृषध्वे चरुः वैश्वकर्मण एककपालः'—इति। तत्र इदम्
आम्नातम्, 'एतद्वाक्यं ऐन्द्राग्रं, एतद्वाक्यं एककपालो,
यद्वाक्यं इतर इतरस्य'—इति। तत्र इदम् उच्यते,—
'एककपालैन्द्राग्रौ च तद्वत्', यद्वत् पञ्चसंख्यारति,—अत्रापि
सर्वधिकस्य सार्थवादस्य कारणस्य अतिदेशः, तेनैव न्यायेन
—इति प्राप्तिसूत्रमेतत् उत्तरचिन्तार्थम् ॥ (३।१।५ अ०) ॥

साकमेधे वारुणप्राधासिकैककपालातिदेशाधिकरणम् ॥

स एककपालानां वैश्वदेविक प्रकृतिराग्रयणे सर्व्व
होमापरिवृत्तिदर्शनादवभृथे च सकृद्द्वयवदानस्य
वचनात् ॥ २३ ॥

भा साकमेधे श्रूयते,—‘एतद्वाङ्मण एककपाल’—इति । तत्र
चिन्तयते—वैश्वदेविकस्य एककपालस्य इदं यज्ञणम्, उत
वारुणप्राधासिकस्य* ?—इति । किं प्राप्तम्?—वैश्वदेविकस्य—
इति ध्रुम । किकारणम्? तस्य विहिता धर्मा ‘अलङ्कृत्य
अभिपूर्य उपास्य यद्यथ, आवि पृष्ट कार्य’—इत्येवमादय ,
वारुणप्राधासिकस्त्वधर्मक, यस्य विहिता धर्मा तत्र एतत्
युज्यते वक्तुम्,—तद्वत् इदं कर्त्तव्यम्—इति । तस्मात् वैश्व
देविकस्य यज्ञणम् ।

‘ननु ऐन्द्राग्रसमुच्चारणात् एककपालोऽपि वारुणप्राधासिक
एव स्यात् । न, अवश्यमेकपर्वणोरेव समुच्चारणेन भवितव्य,
नानापर्वणोरपि समुच्चारणम् अविरोद्धम् । तस्मात् वैश्वदेविकस्य
यज्ञणम् ।

इति प्राप्ते उच्यते—वारुणप्राधासिकस्य एककपालस्य यज्ञणम्
—इति । कुत ? तत ‘एककपालानां वैश्वदेविक प्रकृति ।
कथं ज्ञायते ? ‘आग्रयणे सर्व्वहोमापरिवृत्तिदर्शनात् आग्रयणे
द्यावापृथिवीयस्य एककपालस्य सर्व्वहोमम् अपर्याहृत्ति च दर्श
यति—‘यत् सर्व्वज्जत करोति सा त्वेका परिचक्षा जतो
ज्जत पर्यावर्त्तते, सा द्वितीया आज्यस्यैव द्यावापृथिवी यजेत
—इति, आज्ययागविधिपरे वाक्ये एककपालस्य सर्व्वहोमम्
अपर्याहृत्ति च प्राप्ता दर्शयति, एतस्मात् दर्शनात् ‘अवभृथे च

* वारुणप्राधासिकस्य इति शां० सो० पु० पठ०; एव परत्र क० म० द्वितीय
पुस्तक च कथित वारुणप्राधासिक इति क्वचित् वारुणप्राधासिक इत्युभयविध एव पाठ ।

भा सहाद्दिवदानस्य वचनात्, अवश्ये च अवधारण भवति,—
 इदमेव एककपालस्य विरवद्वति—इति, तेन ज्ञायते, नूनम्
 अन्यत्र न विरवदानम्—इति तच्चैतत् सत्र वैश्वदेविके एक
 कपाले विहित । तस्मात् एककपालानां वैश्वदेविक प्रकृति ।
 किम् अतः ? साकमेधिकेभ्येककपाले वैश्वदेविका धर्मा प्राप्ता
 तेषाम् अतिदेशोभ्यर्था, वाङ्मयप्राधासिकस्य ये धर्मा वेशे
 यिका अप्राप्ता तेषाम् अतिदेशोभ्यर्था । तस्मात् वाङ्मय
 प्राधासिकस्य एककपालस्य इदं यद्वद्वत्—इति । ‘उच्यते
 लिङ्गमेतत्, कुत प्राप्तम्’—इति । प्राप्तम् उत्तरं यद्यपि
 ‘स्वरसामैककपालानि च’—इत्यत्र । के पुन ते धर्मा ?
 ‘हिरण्यमस्य तुष गमोमस्यो वा—इत्येवमादयः ॥ (७।
 १।६ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामिन कृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
 प्रथमः पादः ॥

सप्तमस्य अध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ रथन्तरादिशब्दस्य गानविशेषार्थताधिकरणम् ॥

स साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टम् ॥
१ ॥ (१म पृ०) ॥

भा इदं श्रूयते,—‘रथन्तरम् उत्तरयोर्गायति, कवतीषु रथन्तरं गायति’—इत्येवमादीनि समाग्नयन्ते । तत्र चिन्ता,* किम् इह अतिदिश्यते?—इति । ‘ननु यत् रथन्तरादिभिः शब्दैश्चरते, तदतिदिश्यते’ । बाहं तदेव तु न ज्ञायते, किम् एभिः शब्दैः उच्यते—इति । ‘ननु सिद्धमेतत्,—‘गीतिषु सामाख्या’ (१।४।३ सू०)—इति’ । तथा सिद्धस्य आक्षेपः करिष्यते, स एव तु निणेत्यो भविष्यति । ‘यदि स एव निर्णयः, किमर्थः आक्षेपः?’ । दार्ढ्यार्थः, स्थूणानिखननवत् । तत्र किं प्राप्तम्?—तदुच्यते, सस्तीभस्वरकालाभ्यासविकारायां छिद्धारप्रणव प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवत्यामृचि गीतौ सामशब्दोभियुक्तैः उपचर्यते, तस्मात् सशयः । ‘उच्यते, ननु गीतौ सत्या भावात् गानाख्यस्य संस्कारकर्मणो वाचका एते शब्दाः—इत्युक्तं, तदेवेदम् उक्तमाक्षिप्यते’ । न इमे संस्कारस्य वाचकाः । किद्धारणम्? । अकर्मकाले प्रयोगात्, अकर्मकाले साम प्रयुज्यते, न च संस्कारकर्मणि प्रोक्षणावक्षेपणपर्याग्र-करणादीनि अकर्मकाले प्रयुज्यन्ते, प्रयोजनाभावात्, अथ नु

* “कथा नचिन्न इत्याद्यान्निच अच कवता, तासु वामदव्य भामाध्ययनत प्राप्त तद्वाधितु रथन्तर साम तास्यतिदिश्यते तच्चान्तिदेगस्य स्वरूप निश्चेतु रथन्तरशब्दायांयन्तान् इति न्यायसालाऽवागुचयेया ।

भा मखा एते, ततोऽन्वह 'साध्यायोऽधेतथ'—इति नियमात्
अकर्मकाले प्रयोगी युज्यते। तस्मात् ऋचा नामानि।

किञ्च, सञ्ज्ञाभेदात् सञ्ज्ञाभेदश्च भवति,—रथन्तरं दृष्टत्—
इत्येवमादि स एकत्वात् सस्कारकर्मण, अनर्घक, एकेनैव
हि तदा पर्याप्तं, यथा गीति—इति। अथ ऋचा नामानि,
तत तासां भेदात् सञ्ज्ञाप्रयत्नं युक्तम्।

अपि च यदि गानं रथन्तरं, गानं च दृष्टत् इदं रथन्तरम्
इदं दृष्टदिति पृथक्त्वेन सञ्ज्ञानिवेशो नोपपद्यते, ऋद्नामत्वे
नृपपद्यते।

किञ्च विकारपृथक्कात्—प्रतिसाम च विकारपृथक्कात्
प्रतिसाम च विकारपृथक्कात् दृश्यते, तत् एकत्वात् गानस्य,
अनुपपन्नं सस्कारभेदे हि विकारपृथक्कात् दृष्ट, तत् यथा,
अवहन्ते तण्डुलीभाव विधेयुर्णन, न तु एकस्य तण्डुली
भावयुर्णन च। अथ ऋद्नामानि एतानि, तत ऋचा भेदा
दिकारपृथक्कात् युज्यते। तस्मात् ऋद्नामानि—इति। तत
उत्तरं पठति—“साम्नीर्गभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाश्रितम्”
—इति, ‘साम्नीर्गभिधानशब्देन यथाश्रितं प्रवृत्तिः स्यात्,
यच्छ्रितं प्रवृत्तिर्गभि शिष्येभ्यः। किञ्च श्रितम्? स्तोत्रादिविशिष्टा
क्वक् साम सा प्रवर्तेत। किङ्कारणम्? तस्या रथन्तरादि
नामधेयम्—इति॥

स शब्दैरुच्यविधित्वाटर्थान्तरेऽप्रवृत्तिः स्यात् पृथग्
भावात् क्रियाया ह्यभिमन्वन्धः॥ २०॥ (१म पृ०
नि०,॥

भा तुशब्दं पचनिवृत्तौ—न तु एव स्यात्, कच प्रवृत्ति—
इति। कथम्? इह ‘कवतीर्षु’ रथन्तरं गायति—इति
कवतीना वा कार्यं अभिवर्त्योऽतिदिश्येरन् कवतीना वा उपरि

भा आधाराधेयभावेन? तत्र कार्ये तावत् अतिदेशो न घटते । कुतः? 'शब्दैः' 'अर्थविधित्वात्',—शब्दानाम् अर्थविधानं कार्यं, न च, 'कवतीषु रघन्तरं गायति'—इति कवतीभिर्योग्याभिधीयते, तमभिवत्यः शक्तुर्वन्ति वक्तुम्; तस्मात् न कर्यातिदेशः । आधेयत्वेऽपि न सम्भवति, 'पृथग्भावात्', न हि शब्दः शब्दे समवैति, पृथगेवावतिष्ठते,—'अभित्वा', 'कथा नः'*—इति, 'क्रियाया हि' (गानक्रियायाः) शब्देन 'अभिसम्बन्धो' भवेत्, न शब्दस्य । तस्मात् आधेयत्वेनापि न अतिदेशः, अतो नायमृचः प्रदेशः—इति ॥

ख स्वार्थं वा स्यात्प्रयोजनं क्रियायास्तदङ्गभावेनोप-
दिश्येरन् ॥ ३ ॥ (२य पृ०) ॥

भा 'स्वार्थं वा' प्रवर्तमाना अभिवत्यः कवतीनामङ्गभावेन 'उप दिश्येरन्' । 'कथं पुनः 'कवतीषु गायति'—इत्यङ्गभावः शक्य उपदेशुम्? शक्यो, यथा, 'येन कर्मणोर्त्सेत्तत्र जयान् जुञ्जयात्'—इति । 'किं पुनः प्रयोजनं कवतीनामभिवत्यो निर्वदन्तीति?' । उच्यते, प्रयोजनम् अदृष्ट कल्प्यम् । कुतः? 'क्रियायाः', यस्मात् क्रिया श्रूयते,—'कवतीषु रघन्तरं गायति'—इति, यथा प्रयाजादीनां प्रयोजनं क्रियायाः ॥
उच्यते, अयमेव अस्मिन् पक्षे दोषः, यत् प्रयोजनं क्रियायाः कल्पयितव्यम् । तस्मात् अयमपि पक्षो दुःश्लिष्टः ॥

ख शब्दमात्रमिति चेत् ॥ ४ ॥ (३य पृ०) ॥

भा 'इति चेत्' पश्यसि,—कवत्यङ्गभावेन अभिवतीनाम् उप देशो दुःश्लिष्टः—इति, तेन तर्हि 'शब्दमात्र' प्रदिश्यता,†—रघ-

* अभित्वा शूर नो नुम इत्येका श्रुतिः, 'कथा नृपिच' इत्यपरा ।

† न म हां भालामिति ब्रूयात् जुजसित्येव ब्रूयादतिवक्त कवती पठेति वक्तव्ये रघन्तरं पठेति वक्तव्यमिति भाव इति आ० मो० पुस्तके टीका ।

भा न्तरशब्द कवतीषु प्रयुज्येत, कवती रथन्तरशब्देन अभिलपेत
—इति । किङ्कारणम् ? शब्दे उच्चरिते, तत्र तावत् मुखा
प्रतिपत्ति शब्दे कार्यस्य असम्भवात्, अर्थ कार्य विज्ञायते
यथा गामानय—इति इह तु शब्दे एव कार्ये सम्भवति न
अर्थ, अतोऽत्र शब्द विज्ञास्याम ॥

स नौत्पत्तिकृत्वात् ॥ ५ ॥ (इय पृ० नि०) ॥

भा पूर्वस्मात् एष वाद पाषीयान्। कस्मात्?। 'प्रौत्पत्तिक
त्वात् प्रौत्पत्तिको हि नामिनाम्नो सम्बन्ध, य शब्दो
यस्मिन् अर्थ प्रौत्पत्तिकेन सम्बन्धेन प्रसिद्ध, न, स ततोऽन्य
भत्याययितु शक्नोति न हि गोशब्देन अश्वोऽभिधातुम्
शक्यते ॥

४ शास्त्रेष्वेवमनर्थकं स्यात् । ई ॥ (यु०) ॥

भा 'एव च सति अतिदेशशास्त्रम् 'अनर्थक स्यात्, अशक्यार्थं
त्वात् । तस्मात् न शब्दस्यापि प्रदेशो युक्तः । वृत्तिकारस्तु
मेने, गानशास्त्रम् औक्धिक्यम् अनर्थक स्यात्—इति तस्य
अभिप्रायः—सत्याङ्गतौ नेतावान् प्रयासं शिक्षानाम् अफलो
भ्युपगन्तुम् न्याय्यः—इति ॥

स्वरस्येति चेत् ॥ ७ ॥ (४^{थं} प०) ॥

भा 'इति चेत् पश्यसि — नाग्नीमिदे शोऽयुक् — इति, तेन

* शास्त्राध्ययनमवाधका न विनियोगः शक्यः सकलशब्दस्य वाचक एव तिष्ठत्यनेन इति दृष्टं नवैषम्यमिति या० सो० पृथक् टीका ।

† कवतीषु रक्षणरः जायतेत्यस्य शब्दसाधनविधिवः कदाचन्ये उक्त्यन्तावसम्बन्धि दत्त
कवतीषु रक्षणरगान् तद्वैष कर्त्तुं निमित्तान् तदप्रमाणं स्यादित्यस्य स्वरस्यत्वं प्रवर्णं आह ।
नम पीरुपयत्नान् भवन्पामाण्यमूढयत्नमिति दृष्टिकट्टाऽप्यावसम्बन्धित्या कट्टा प्रमाथते
मन्यामिति । मिष्टपरिहृद्योत्तमं प्रमाथ्य दुःखमिति भाव इति आ० गो० पुस्तके
उक्ता ।

भा. तर्हि, स्वरस्य अतिदेशो भवतु, स्वरः सामशब्देन लोकेऽभिधी-
यते,—सुसामा देवदत्तः—इति, सुस्वरो देवदत्तः—इति; स्वरौ
घोषो नादः—इति समानार्थाः, स सामशब्देन उच्यते, साम
च रयन्तरम्। तस्मात् तस्य अतिदेशः ॥

ख. नार्थाभावाच्छ्रुतेरसम्बन्धः ॥ ८ ॥ (४र्थ पू० नि०) ॥

भा. नेतदेवं,—स्वरस्यातिदेशः—इति। कुतः?। 'अर्थाभावात्',
अर्थस्य अभावात्, अर्थस्य अभिवतीस्वरस्य कवतीषु अभावात्।
'ननु असन्नेष असौ अतिदेशेन भाष्यते'। उच्यते, भाषयितु-
मपि न शक्यते, न हि अभिवत्यक्षराणाम् अभिव्यञ्जको नादः
कवतीषु भाषयितुम् शक्यः; यदि भाषेत, न कवत्यो भवेयुः,
न चेत् भाष्यते, न भूतः, 'कवतीषु रयन्तरं गायति'—इत्ये-
तस्याः 'श्रुतेः' पदान्तरेणाभिसम्बन्धो न स्यात्। तस्मात् न
स्वरस्यातिदेशः ॥

ख. स्वरस्तृप्तिषु स्यान्मात्रावर्णाविभक्तत्वात् ॥ ९ ॥
(पू० म पू०) ॥

भा. तुशब्दः पञ्चान्तरपरिपहे। यद्यभिवतीस्वरस्य कवतीषु प्रदेशो
नोपपद्यते, अनुवादो भवतु, 'कवतीषु रयन्तरं गायति'—इति।
कथम्?। तदुच्यते, इह 'कवतीषु रयन्तरं गायति'—इत्यस्य
याक्यस्य हे वचनव्यक्ती भवतः,—कवतीषु यत् रयन्तरं, तत्
गायति—इत्येका, रयन्तरं यत्, तत् कवतीषु गायति—इत्य-
परा; तयोर्व्येष्टा द्वितीया,—रयन्तरं यत्तत् कवतीषु गायति—
इति, सा स्वरस्य सामत्वे न सम्भवति—इत्युक्तं, न हि अभि-
वतीस्वरः कवतीषु समावेशयितुं शक्यः—इति, पूर्वा तु सम्भ-
वति,—कवतीषु यत् रयन्तरम्, तत् गायति—इति।

'ननु सापि न सम्भवति, न हि कवतीषु रयन्तरम् अस्ति'।

अत परम् उच्यते — स्वरस्तूत्पत्तिषु स्यात् स्वरस्त्वभिवती
स्वर कवतीनाम् 'उत्पत्तिषु उच्चारणेषु स्यात् । कथम् ?
भावावर्णाविभक्तत्वात् बहवो भावावर्णायाभिवतीना कव
तीना च अविभक्ता अभिवतीष्वपि विद्यन्ते कवतीष्वपि सो
ऽसावभिवतीस्वर कवतीषु साधारणवर्णसमवेतो विद्यते तस्य
अनुवादोऽयं घटते कवतीषु रथन्तर गायति — इति । तस्मात्
स्वरस्य अनुवादः ॥

ख लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥ (यु०) ॥

भा लिङ्गं च दृश्यत एतस्मिन् अर्थे अस्ति रथन्तरम् उत्तरयो —
इति । किं तल्लिङ्गं भवति ? एवम् आह रथन्तरम् उत्तरयो
न पश्यामि — इति विश्वामित्र तपस्तेपे दृष्टत् उत्तरयो
न पश्यामि — इति वसिष्ठ — इति यच्च विद्यमानं न दृश्यते
तद्दर्शनाय यम क्रियते यथा घटं न पश्यामि — इति प्रदीपं
करोति न अश्रविषाणं न पश्यामि — इति । तस्मात् अस्ति
उत्तरयो रथन्तरं दृश्यं तयो अनुवादः — इति ॥

ख अश्रुतेस्तु विकारस्योत्तरासु, यथाश्रुति ॥ ११ ॥
(पू० प० नि०) ॥

भा तुशब्दं पक्षं व्यावर्तयति — नैतदेव स्वरस्य अनुवादः —
इति । युतः ? एव सति उत्तरासु विकारो न कश्चित् श्रुता
भवति तदा उत्तरा यथाश्रुता प्रयोक्तव्या यथा स्वाध्यायकाले
श्रुता तत्र रथन्तरम् उत्तरयोगायति — इत्येतत् अनुवाद
मात्रम् अप्रवृत्तिविशेषकरम् अनर्थकमेवापद्यत । अतो न स्वरस्य
अनुवादो युक्तः ॥

ख शब्दानाञ्चासामञ्जस्यम् ॥ १२ ॥ (यु० एवं ईष्ट पृ०) ॥

भा रयन्तरादीनां च सामशब्दानाम् 'असामञ्जस्य' स्यात्,—
'रयन्तरम् उत्तरयोः, वृहत् उत्तरयोः'—इति । कथम् ?
तदुच्यते,—अयं रयन्तरशब्दो वृहच्छब्दो वा स्वरस्य साम-
शब्दत्वे स्वरसमुदाये आनुपूर्व्या व्यवस्थिते स्वरविशेषे प्रयुक्तः, स
एकदेशे भिन्नानुपूर्व्ये वा असमञ्जसो भवति, तस्मात् नैतत् युक्तं,
स्वरस्य सामशब्दः, तस्य चानुवादः—इति ।

'अत्र आह,—एवं भवता सर्वे पक्षा निरुद्धाः, ततः किम् अ-
प्रवृत्तिरेव ?'—इति । उच्यते, क्वच एव प्रदेशो भवतु । 'ननु उक्तं,
न शक्या क्वच क्वगन्तरे प्रदेशेण—इति' । दाहं, देशलक्षणा
भविष्यति, 'कवतीषु रयन्तरं गायति'—इत्युच्यते, न च शक्यते
कवतीषु रयन्तरं गातुम्, तत्र देशलक्षणा भवति,—कवतीदेशे
—इति, यथा, 'अग्नौ तिष्ठति, कूपे तिष्ठति'—इति । धर्म-
लक्षणा वा स्यात्, रयन्तरधर्मा वा कवतीषु रयन्तरशब्देन
अतिदिश्यन्ते,—यथा, रयन्तरे प्रस्तुत्यमाने पृथिवीं मनसा
ध्यायेत्—इत्येवमादयः, यथा आचार्ये प्रोषिते, आचार्यानी
भवताम् आचार्यः—इति, आचार्यशुश्रूषा आचार्यान्याम् अति-
दिश्यते ॥

ख अपि तु कर्मशब्दः स्याद्भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वाद्भि-
कारो ह्यविशिष्टोऽन्यैः ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा. 'अपि तु' नैवं स्यात्,—क्वचः सामशब्दः, तस्यास्य प्रदेशः,—
इति, तथा देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा आश्रयणीया, अगतिद्वेषा,
यल्लक्षणापरिग्रहः । किन्तु किं ?—'कर्मशब्दः स्यात्', रयन्तरा-
दिर्गानाख्यस्य सस्कारकर्मणो वाचकः । कुतः ? उक्तं न्यायो
'गीतिसु सामाख्या' (१।७४। २ सू०)—इत्यत्र, तत्र गीति

भा विशिष्टायाम् कचि एष शब्दो दृष्ट, न च अगृहीतविशेषण
विशेष्ये बुद्धि उत्पद्यते । तस्मात् विशेषण तावत् अभिधीयते
विशेषणप्रत्ययाच्च सहचरिते विशिष्टे प्रत्यय, अतो नास्ति
‘एष शब्देन सस्पर्श’—इति, तेनैव व्यायेन गीतिनामधेयम्—
इति ब्रूम ।

किञ्च ‘प्रसिद्धयच्छणत्वात्, अथ च ‘गायति—इति शब्दो
गानधियाया प्रसिद्ध । का पुनरसौ ? शब्दस्य उच्चारण
विशय,—गायति गान करोति—इति, तद्व्यच्छणस्य रघन्तरा
दिशब्द, तदचन—इत्यर्थ, तेन समुच्चारणात् द्वितीयामाव
द्यांश्च, यथा, ‘आसारितक गायति’—इति ‘वर्धमाक गायति
—इति ।

‘ननु शब्दवचनेनापि समुच्चारण भवति, ‘गायां गायति
एष गायति—इति’ । सत्य विपरिणम्य तु शब्द, गानेन
एष सस्करोति—इति, यथानिपतितेन अर्थेन न सम्बध्यते
गान करोति एषचम्—इति । तस्मात् गीतिवचन ।

इतश्च गीतिवचन । कुत ? ‘विकारो हि विशिष्टोऽग्नौ,
विकारश्च अथ एषगृह्यस्य दृश्यते ह्रस्वानामक्षराणां दीर्घता
दीर्घाणां च ह्रस्वत्व विवृतानां सङ्गतत्वं, सङ्गतानां विवृतत्वं
माविशिष्टोऽग्नौ सस्कारकर्मणि, यथा अथहस्तिना व्रीहीणाम्
तण्डुलीभाव, पिपिणा तण्डुलानां पिपिभाय । तस्मात्
शब्दानां सस्कारो गानास्य रघन्तरादिभि शब्दै उच्यते, तस्य
अथ प्रदेश, ‘रघन्तरम् उत्तरयोगायति—इत्येवमादि ॥

ख अट्रयश्चापि दृश्यते ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भा ‘अपि’ ‘च’ ‘अट्रयं साम दृश्यते, दृश्यशब्दश्चन्द्रोगै एष
आपरित, ‘अट्रयम् अनृचम्—इत्यर्थ । अनृचं साम दृश्यते
—‘प्रजापतेहृदयम् अनृचं गायति इति प्रजापतिहृदयं

भा नाम साम, तत् अनृचि उत्पन्न, यदि ऋचि सामशब्द, कथं प्रजापतिहृदयम् अनृच स्यात्' अथ गीते सामशब्द, ततो विनापि ऋचा गीतिर्भवति । तत्र एतत् उपपद्यते, 'प्रजापते, हृदयम् अनृच गायति—इति । तस्मात् अपि गीति साम । 'ननु उक्त,—संस्कारकर्मत्वेऽनर्थकोऽकर्मकाले प्रयोग—इति' । तत्र ब्रूम, ।

स तस्य च क्रिया ग्रहणार्था, नानार्थेषु विरूपितत्वादर्थो ह्यासामलौकिको विधानात् ॥ १५ ॥ (आ० नि० १) ॥

भा 'तस्य' 'क्रिया' अकर्मकाले 'ग्रहणार्था' शिञ्चितुम् अभ्यसितुम् च 'नानार्थेषु' नानाभूतेषु अर्थेषु (भिन्नेषु—इत्यर्थः) 'विरूपितत्वात्' आश्रयभेदात् विविधरूप तद्भान भवति, तत् प्रत्यय शिञ्चितव्यम् अभ्यसितव्यं च प्रयोगप्राप्तिभावाय, भूमिरधिकवत्, तत् यथा भूमिरधिको भूमो रघमालिख योग्या करोति, सा तस्य योग्या प्रयोगकाले सौकर्यम् उत्पादयति । 'अर्थो हि यासा रयन्तरादिसंज्ञाना न लौकिके व्यवहारे सिद्ध, यथा अवहन्तगादीनाम् । कुत ? । विधानात्' विधीयते हि असौ शिष्योपाध्यायसम्बन्धेन—एवरूप 'रयन्तर भवति—इति न लौकिकी विज्ञायते । तस्मात् न परिचोदनैषा—अकर्मकाले प्रयोगात्—इति ॥

अथ यदुक्त—संज्ञापृथक्त्वात्—इति । तत्र उच्यते,—

स तस्मिन्संज्ञाविशेषा स्युर्विकारपृथक्त्वात् ॥ १६ ॥
(आ० नि० २) ॥

भा तस्मिन् एकस्मिन् अपि गानाख्ये संस्कारे 'संज्ञाविशेषा भवेयुः । कुत ? । विकारपृथक्त्वात् तुल्येऽपि गाने विशेषी

भा भवति, गानविशेषाच्च सञ्ज्ञापृथक्त्वम्, यथा, 'आसारितक, वर्धमानकम्'—इति, अन्यथालक्षणा आसारितकगीति, अन्यथालक्षणा वर्धमानकगीति, एवम् इच्छापि अन्यथालक्षणा रघन्तरगीति, अन्यथालक्षणा दृष्टद्वीति । तस्मात् सञ्ज्ञापृथक्त्वम् ॥

ख योनिशस्याश्च तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते ॥ १७ ॥
(यु० १) ॥

भा योनिश्यासौ शस्या च, योनिशस्या, 'योनिशस्याश्च' ऋच 'तुल्यवत् इतराभि' अयोनिशस्याभि 'विधीयन्ते—'याम्या' शसति त्रिपिविष्टवन्तो शसति, रघन्तरस्य योनिमनुशसति दृष्टतो योनिमनुशसति—इति । का तच्च तुल्यता ? शसति शब्देनाभिधानम् इह एतौ स्तौतिशसतिशब्दौ समानेऽपि स्तुत्यर्थत्वे व्यस्यितविषयो, प्रगीतेषु मन्त्रवाक्येषु स्तौतिशब्द, अप्रगीतेषु शसतिशब्द, यथा, 'म उ गे शसति, निधेवस्य शसति'—इति, 'आज्ये स्तुवते, पूष्टे स्तुवते'—इति । अतः शसतिशब्देन विधानात् अप्रगीतान् ऋच रघन्तरस्य योनिं दर्शयति, यदि च गीति रघन्तर, ततः तस्य अप्रगीता ऋग्यानि, अन्यथाऽप्यपदेशो नोपपद्यते,—'रघन्तरस्य योनिम्'—इति । तस्मात् 'गीतियु सामाख्या' ॥

ख अयोनी चापि दृश्यते अतथायोनि ॥ १८ ॥
(यु० २) ॥

भा अयोनी च साम दृश्यते, 'स्थाल्यां सञ्ज्ञावधीयते—इत्याहुर्गत् दृष्टत् गायत्रीषु क्रियतेऽपि चेना रुजति, न च अस्या सम्भवति—इति, दृष्टतो दृष्टगो योनि, तस्य गायत्रीषु प्राप्तिर्नास्ति,

यदि ऋच सामशब्दः; अथ नु* गीतेः, ततः सा वृहद्गीति-
भा गायत्रीयु वचनात् प्राप्ता, तस्या अयम् अनुवादो घटते, 'यत्
वृहत् गायत्रीयु क्रियते'—इति। 'अतथायोनि' च साम दर्श-
यति, यादृशी यस्य योनिः, ततोऽन्यादृशे, 'यो वै विच्छन्दसि
सामोहति, स ऋचं संगृह्णाति, साम वा विलिशति', साम
संगृह्णाति, ऋचं विलिशति—इति यत्तरत् वर्णयः,† तस्य
विलेशः, यत्तरत् वर्णयः, तस्य संग्रहः, तच्च गीतौ एव साम्नि
युज्यते, न ऋचि, ऊहतिशब्दश्च गीतावेव समर्थः, न ऋचि.
ऋक् चेत्, सैव यथाग्न्यायं पद्यते, तच्च नास्त्यूहप्रसङ्गः। तस्मात्
अपि गीतौ सामशब्दः॥

स. ऐकार्थ्यं नास्ति वैरूप्यमिति चेत् ॥ १९ ॥ (आ०) ॥

भा. यदुक्तम्,—तस्य क्रिया यद्वर्णयः—इति। तच्च परिचोदयते,
'ऐकार्थ्यं नास्ति वैरूप्यम्—इति', रथन्तरगीतेः वृहद्गीतिः
अर्थान्तरं, तेन रथन्तरगीतौ गृहीतायां वृहद्गीतिः अगृहीता
भवति—इति युक्तो रथन्तरे गृह्यते वृहत्ः शिचार्थम् अकर्म-
काले प्रयोगः, रथन्तरगीतेस्त्वेक एव अर्थः, तस्य योन्यां प्रयोगे
शिचित्ते पुनस्तस्मात् न शिचित्यं, तासु अकर्मकाले प्रयोगः
संस्कारकर्मत्वे न युक्तो भवति; तस्मात् न संस्कारस्य सामशब्दः
—इति स्थिताया प्रतिज्ञाया सूत्रेण परिचोदयति ॥

स. स्यादर्थान्तरेष्वनिष्पत्तेर्यथा पाके ॥ २० ॥
(आ० नि०, ॥

भा. 'स्यात्' वैरूप्यम्। कुतः एतत्?। 'अर्थान्तरेषु अनिष्पत्तेः',
ऋगन्तरेषु आश्रयभेदात्, 'यथा पाके', यथा एक एव अयमर्थः

* विनिषति का० म० पु० पठः ।

† ऋचोऽय इति का० म० पु० पाठः । ऋचीय इति च क० म० द्वितीय पुस्तके पाठः ।

पाको नाम, तस्य अर्थान्तरे वैरूप्यं भवति, अन्यथासत्तण
 ओदनस्य पाक अन्यधानक्षणे गुडस्य, येन ओदनपाको
 गृहीत, न असौ अशिञ्चित्वा गुडं पक्तुम् जानाति । तस्मात्
 तस्याप्यकमकाले प्रयोग उपपद्यते ॥

स्र शब्दानाञ्च सामञ्जस्यम् ॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा एव च सामशब्दानामृक्शब्दानां च 'सामञ्जस्यं भवति,
 'कवतीषु रयन्तर गायति'—इति कवतीशब्दं चैव एव वदति,
 रयन्तरशब्दस्य साम इतरथा कवतीशब्दे वा देशलक्षणा स्यात्
 रयन्तरशब्दे वा धमलक्षणा । तस्मात् गीतौ सामशब्द—
 इति ॥ (७।२।१ अ०) ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः सूतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ॥

सप्तमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा नान्ना धर्मप्रदेशं वक्ष्यामः—इत्यादौ प्रतिज्ञातं, सोऽयम्
उच्यते । कुण्डपायिनामयने श्रूयते,—‘मासमग्निहोत्रं जुहोति’—
इति ; तत्र एतत् समधिगतं, नैयमिकादग्निहोत्रात् कर्मान्तर-
मेतत्—इति । अधुना अग्निहोत्रशब्दश्चिन्त्यते,—कथम् अयं
प्रयुक्तः ?—इति, तदर्थमारभ्यते,—‘उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुता-
वन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात्’—इति, उक्तम् आदौ,—‘क्रिया-
भिधानं’, कर्मनामधेयम्, अग्निहोत्रशब्दः—इति, “तत्प्रत्ययं च
अन्यशास्त्रम्” (१।४।४ सू०)—इत्यत्र ; तस्य ‘अन्यत्र’ ‘श्रुतौ’
कौण्डपायिनामयनीये जुहोती ‘विधिप्रदेशः स्यात्’, धर्म-
प्रदेशः, नैयमिकस्य* अग्निहोत्रस्य ये धर्माः, तेऽस्मिन् अनेन
नान्नाभिदिश्येरन् । किङ्कारणम् ? उच्यते,—परशब्दोऽर्थं
परत्र वृत्तः, परशब्दस्य परत्र वृत्तौ तदङ्गावो गम्यते, स यत्र
विज्ञातो भवति, तत्रानूद्यते, यथा, सिंहो देवदत्तः—इति ।
यत्र अविज्ञातः, तत्र विधीयते, यथा, अमी पिष्टपिण्डाः सिंहाः
क्रियन्ताम्—इति । इह च अविज्ञातोऽस्य जुहोतेः अग्निहोत्र-
वङ्गावः, तस्मात् स विधीयते,—‘मासमग्निहोत्रं जुहोति’—इति
अग्निहोत्रवत् जुहोति—इति । ‘कथं पुनरसति वतिप्रत्यये

* नैयमिकस्य इति का० मी० पु० पाठः । एवं परत्रापि । क० म० पुस्तके च
क्षचित नैयमिकेति, क्वचिच्च नैयमिकेति ।

भा वत्यर्थं शक्योऽवगन्तुम् ?—इति । उच्यते,—साहचर्यात् अग्नि-
होत्रशब्दोऽयं कर्मणा सम्बद्धः, तत्सहचरितदोहनादिधर्मवत्ता-
त्वाच्चक्षणाया शक्नोति गमयितुम्, शक्नोति चेत् गमयितुम्, प्रदेष्टुम्
अपि शक्नोति, एवमन्तरेणापि वति, वत्यर्थं शक्योऽवगन्तुम्—
इति ॥

स अपूर्व्वं वापि भागित्वात् ॥ २ ॥ (प०) ॥

भा वा अपि—इति विपर्ययासेन प्रयुक्ते अपि वा—इत्यर्थः ।
अपि वा 'अपूर्व्वं एते उभे अपि कर्मणी स्याता न कौण्डपा-
यिनामयनीयो जुहोतिर्नैयमिकपूर्व्वं साधारणं च नामधेयम्
उभयो । कुत ? 'भागित्वात्', अयमपि जुहोतिर्भागी एतस्य
नामधेयस्य यद्येव तत्र 'अग्निहोत्रं जुहोति—इति समुच्चारणम्
एवम् इहोऽपि, तत्र तुर्य्ये समुच्चारणे तस्यैव एतत् नामधेयं
न अस्य—इत्यत्र विशेषहेतुर्नास्ति । तस्मात् उभयो साधारणं
नाम—इति, नास्ति धर्मप्रदेशः ॥

नैतत् युक्तं कुत ?

स नाम्नस्त्वौत्पत्तिकत्वात् ॥ ३ ॥ (उ०) ॥

भा औत्पत्तिको हि नामिनाम्नी सखन्धः,—यन्नाम यस्मिन्
अर्थे औत्पत्तिकेन सम्बन्धनं प्रसिद्धं, तस्मिन् एव सदा विज्ञेयः,
न अन्यत्र च, तथा अथर्वव्यायाया शब्दार्थे विश्वासो न स्यात् ।
उक्तम्, 'अन्यायस्य अनेकार्थत्वम्'—इति, यदा च नोभयार्थः,
तदा नैयमिक तावत् आह तत्सादृश्यविधानार्थं च इतर-
त्रापि प्रयोग उपपद्यते—इति नास्ति इतराभिधानत्वे हेतुः,
तस्मात् विधिप्रदेशः स्यात् ॥

“अथ आह कस्मात् पुनः तन्नामधेयम् इदम् इह प्रयुक्तम्—
इत्युच्यते, न पुन एतन्नामधेयं तत्र—इति ? । तत्र आह,—

ख. प्रत्यक्षाङ्गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात्तदभावे-
ऽप्रसिद्धं स्यात् ॥ ४ ॥ (आ० नि०, ॥

भा. नैयमिकेऽग्निहोत्रे प्रत्यक्षो गुणसंयोगः, प्रत्यक्षविहिता धर्माः सन्ति. 'इत्थं दोग्धि इत्थं अपयति, चतुस्त्रयति, खादिरो अग्निहोत्रसमिद्भवति, इत्थं जुहोति', एवं 'प्रत्यक्षाङ्गुणसंयोगात्', नैयमिकस्य तत् नामधेयम् इह प्रयुज्यमानं, दोषनादि— 'क्रियाभिधानं स्यात्', धर्मप्रदेशकम्—इत्यर्थः। अस्य पुनः जुहोतेनें केचित् धमाः सन्ति, 'तदभावे' (तेषां धर्माणामभावे) 'अप्रसिद्धं स्यात्' न ज्ञायेत,—किमर्थम् अयम् अग्निहोत्र-शब्दः इह प्रयुक्तः?—इति।

एवं वा,—प्रत्यक्षो गुणसंयोगो,—नैयमिकस्य इह देवता-संयोगः,—'दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति, अग्नये च मजापतये च सायं जुहोति' इति। एतस्मात् 'प्रत्यक्षाङ्गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात्', कर्मनामधेयं, इत्थंरूपो जुहोतिः अग्निहोत्राख्यः—इति। अथ इतरजुहोतेः रूपं नास्ति, 'तदभावेऽप्रसिद्धं स्यात्', न ज्ञायेत,—कीदृशं तदग्निहोत्रम्?—इति।

'ननु मासोऽस्य रूपं भविष्यति'। न, मासः कर्माङ्गं, कर्तृधर्मः सः। अपि च, अग्निहोत्रं तु मासे विधीयते, न मासेन अग्निहोत्रं रूप्यते। तस्मात् नैयमिकस्य एतन्नामधेयम्, इतरच्च तद्वदति-देशः—इति ॥ (७।३।१ अ०) ॥

'किम् एष एव उत्सर्गः,—सर्वं कर्मनाम, अन्यत्र श्रूयमाणं धर्माणां यादृकम्?'—इति। एवं खलु प्राप्तम्। एवं प्राप्ते इदम् आरभ्यते,—

प्रायणीयेतिनाया धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥

ख अपि वा सचकर्मणि गुणार्थेया श्रुतिः स्यात् ॥ ५ ॥
(सू०) ॥

भा गवामयने श्रूयते,—‘वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः, प्रायणीयम् अघर्भवति’—इति। अस्ति तु दादशाहे प्रथमम् अद्दः प्रायणीयं नाम, ‘प्रायणीयोऽतिरात्रे’—इति; तयोर्नानात्वं तेनैव ग्यायेन सिद्धं, “प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्” (२।३।२४ सू०)—इति, तत्र अयं प्रायणीयशब्दः परेषां श्रूयमाणो न धर्माणा दाहकः, किन्तु—‘गुणार्थेया श्रुतिः’। कथम्? लक्षणया नामधेयं धर्माणा दाहकम् उक्तम्, असति च श्रुत्यर्थे लक्षणार्था प्राज्ञाः, इह तु श्रुत्यर्थः एव सम्भवति, गुणार्थः एव शब्दः, गुणेन क्रिया योगेन, तस्मिन् कर्मणि श्रुत्यैव प्रयुज्यते, प्रयन्ति अनेन—इति प्रायणीयं,—प्रवर्ततेऽनेन सचम्—इति। वाक्यशेषस्य अस्य, एत-मेवार्थम् आह, ‘ज्योतिरेव पुरस्तात् दधाति’—इति, येन ज्योतिः प्रायणीयं भवति, तेन ज्योतिः पुरस्तात् क्रियते—इत्यर्थो, ‘ज्योतिरेव पुरस्तात् दधाति’—इति। तस्मात् न अयमतिदेशः ॥ (७।३।२ सू०) ॥

सर्वपृष्ठशब्देन चतुष्टयानामतिदेशाधिकरणम् ॥

ख विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमि-
कानि पृष्ठानि अस्ति च पृष्ठशब्दः ॥ ६ ॥ (पू०, ॥

भा ‘विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवति’—इति श्रूयते। तत्र विचार्यते, किम् अयम् अनुवादः, विधिः?—इति। किं प्राप्तम्?—अनु-
वादः—इति। कुतः? यो हि अस्मिन् पृष्ठे, तस्य सर्वपृष्ठता
विधेया, यस्तु सर्वपृष्ठ एव, तस्य तथा किं विहितया? अयं च

भा. सर्वपृष्ठ एव। कथम्?। 'तत्पूर्वकत्वात्' (ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात्),
'ज्योतिष्टोमिकानि' स्तोत्राणि अत्र प्राप्यन्ते, तेषु माहेन्द्रस्तोत्रा-
दीनि चत्वारि सन्ति, तानि सर्वाणि अस्य, तैरयं सर्वपृष्ठो
भवति। 'ननु न तानि पृष्ठानि'। उच्यते,—'अस्ति च पृष्ठ-
शब्दः',—तेषु अस्ति पृष्ठशब्दः, 'सप्तदशानि पृष्ठानि'—इति।
तस्मात् अनुवादः ॥

ख. पङ्कहाद्वा तत्र हि चोदनाः ॥ ५ ॥ सि०, ॥

भा. न अयम् अनुवादः। किन्तुर्हि?—विधिः; अनुवादोऽप्रवृत्ति-
विशेषकरोऽर्थकः स्यात्। अपि च ज्योतिष्टोमे न पृष्ठवङ्गत्वम्
अस्ति, यस्य अयम् अनुवादः स्यात्; पङ्कहे तु तदस्ति, 'तत्र
हि चोदनाः,—पृष्ठानां-रघन्तरं पृष्ठं भवति'—इत्येवमाद्याः।
तस्मात् पाङ्क्तिकानामतिदेशको विधिः—इति ॥

ख. लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥ (यु०)

भा. लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति,—'यवमाने रघन्तरं करोत्यार्भवे
वृद्धत्, मध्ये इतराणि, वैरूपं होतुः साम, वैराजं मेधावर्णस्य,
रेवतं ब्राह्मणार्धसिनः, शाकरमच्छावाकरस्य'—इति विनिवेशपरे
वाक्ये पाङ्क्तिकानि पृष्ठानि* दर्शयति ॥

ख. उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमः ॥ ६ ॥ 'आ० नि०, ॥

भा. अयं यदुक्तम्,—'अस्ति च पृष्ठशब्दः'—इति। तत्र भूमः,—
न तु एष औत्पत्तिकः पृष्ठशब्दः, उत्पन्नानां स्तोत्राणाम् असौ
अधिकारः,—यान्येतानि पृष्ठानि—इति, ज्ञाते च तेषां पृष्ठत्वे,
तत् उपपद्यते, न च, तत्र ज्ञातं। कथं तर्हि अयम् अनुवादः?।

* "पङ्कहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितं तानि च पृष्ठानि वट,—रघन्तरं पृष्ठं वैरूपं
वैराजं शाकर-रेवतं सामभिर्निष्पाद्यानि" इति न्यायमाद्याः।

भा लिङ्गसमवायात्, एकं तत्र पृष्ठं माह्नेन्द्रस्तीव्रम्—इति, पाङ्क्ति-
कानां पुनः पृष्ठत्वं ज्ञातं । कथं ? तत्र हि षोदनेत्युक्तं, तेषां
वादे, यौतः पृष्ठशब्दस्य अर्थः परिगृहीतो भवति, इतरथा
चाक्षणिकः । तस्मात् पाङ्क्तिकानां प्रदेशः—इति ॥

ख द्वयोर्विधिरिति चेत् ॥ १० ॥ 'आ० ॥

भा 'इति चेत्' पश्यसि,— पाङ्क्तिकानां पृष्ठानां विधि—इति,
नैतत् युक्तम् । किङ्कारणम् ? द्विकर एवं सर्वपृष्ठशब्दः अभ्युप-
गम्यते,—पृष्ठानि च विदधाति, तेषां च सर्वत्वम् । 'अस्तु, को
दोषः ? असम्भवः—इत्याह,—यदि पृष्ठशब्दः पृष्ठानि विद-
धाति, सर्वशब्देन न शक्यते विशेषयितुम्, अथ अनुवदति, तथा
शक्यते पृष्ठानि त्वविहितानि भवन्ति, तेषु असत्सु कस्य इदं
सर्वत्वं विधीयते, उभयक्रियायाश्च असम्भवः ।

अथ अथ, दृष्टदूरधनरयोर्विकल्पेन प्राप्तयोः सामर्थ्यं केवलं
विधीयते,—(सर्वपृष्ठो भवति,—इति । उभे अपि दृष्टदूरधनरे
भूतः, नैकम्—इति ; ततोभ्यं दोषो न भवति । तस्मात्
द्वयोरधिकारः ॥

ख न व्यर्थत्वात्सर्व्वशब्दस्य ॥ ११ ॥ 'आ० नि०, ॥

भा नैवेनेतत् । कुतः ? 'व्यर्थत्वात् सर्व्वशब्दस्य', एवं सति सर्व्वशब्दो
व्यर्थो भवति (व्यर्थशून्यः), अर्थं हि वङ्गविषयो द्वयोर्न युज्यते,
पाङ्क्तिकानां तु विधाने न एष दोषः । 'ननु च तत्रापि
द्विकरः शब्दो भविष्यति' । उच्यते, न भविष्यति, सर्व्वत्वं केवलं
पृष्ठानां विधास्यति, न पृष्ठानि । 'ननु उक्तं, पृष्ठेषु असत्सु
कस्य इदं सर्व्वत्वं विधीयते?'—इति । उच्यते,—पृष्ठानां सर्व्वत्वं
हि विहितं, तत् सम्पादयितव्यं, न च पृष्ठानि अनुवर्धता, तत्
सम्पादयितुम् शक्यते, तत्र अर्थात् पृष्ठानि करिष्यति, एवं न

भा. वर्यः शब्दो भविष्यति, सर्वशब्दश्च समर्थितः । तस्मात् पाङ्क्ति-
कानाम् अतिदेशः—इति ॥ (७।३।३ अ०) ॥

अवभृथनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. तथावभृथः सोमात् ॥ १२ ॥ (सि०) ॥

भा. वरुणप्रधासेषु श्रूयते,—‘वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं
यन्ति’—इति । तत्र सन्देहः,—किं दार्शपूर्णमासिके अपां घ्रासेके
तुषनिष्कासं* विधीयते, उत सौमिकादवभृथात् धर्मातिदेशः ?
—इति । किं युक्तं ?—दार्शपूर्णमासिके गुणविधिः, एवं सन्निहित-
प्रत्ययोऽनुगृह्यते, सन्निहितो हि असौ चोदकेन प्रापितः । ‘ननु
न असौ अवभृथः’ । उच्यते,—अस्ति तत्र अवभृथशब्दः—इति,
‘एष वै दार्शपूर्णमासयोरवभृथः’—इति । एवं प्राप्ति इदम् आह,
‘तथा अवभृथः सोमात्’, यथा षड्ज्ञात् पृष्ठानाम् अतिदेशः,
एवं सौमिकात् अवभृथात् इह धर्मातिदेशः । कुतः ? अभि-
हितो न्यायः,—“उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावगम्य विधिप्रदेशः
स्यात्” (७।३।१ सू०)—इति ।

स. प्रकृतेरिति चेत् ॥ १३ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—दार्शपूर्णमासिके अवभृथे गुणविधिर्भवतु—
इति, तस्य कः परिहारः ? इत्याभाषान्तं सूत्रम् ।

स. न भक्तित्वात् ॥ १४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नेतत् युक्तम् । कुतः ? यतो नास्ति दार्शपूर्णमासयोः अव-
भृथः । ‘ननु, ‘एष वै दार्शपूर्णमासयोरवभृथः’—इति श्रूयते’ ।

* निष्कास आभिस्राया सेष । “ग्राह्या दिग्निं देवा अन्विजो मार्जयन्मासं” इत्यादि
मन्त्रैर्दार्शपूर्णमासयोर्दिष्टं अर्घ्यं तु अथ उत निष्कासे, सोऽप्यनुगृह्यते इति मध्यमः ।

भा सत्यं श्रूयते,—न तु एवम् अवभृथत्वम् अत्र भवति । कथम् ?
 उच्यते,—‘एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः’—इत्येतस्य वाक्यस्य
 दयो वचनव्यक्तिः, निश्चातावभृथत्वस्य यदार्थस्य वा दर्शपूर्ण-
 माससम्बन्धः उच्यते, (यथा देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पुत्रः—इति
 निश्चातपुत्रत्वस्य देवदत्तस्य यज्ञदत्तसम्बन्धः उच्यते, निश्चात-
 सम्बन्धस्य वा अनिश्चातावभृथत्वस्य अवभृथत्वं (यथा, कथम्
 आत्मी यज्ञदत्तस्य पुत्रः—इति, निश्चातयज्ञदत्तसम्बन्धस्य
 आत्मीयस्य पुत्रत्वम् उच्यते), तदस्य अपा क्षुत्सेकस्य दर्शपूर्ण-
 माससम्बन्धः प्रकरणात् निश्चातः, न अवभृथत्वम्; अतोऽस्य
 अवभृथत्वम् उच्यते, न च अयम् अवभृथः ।

‘ननु अयम् आप्यवभृथो भवतु’ । नेतत् युक्तं, अन्यायो हि
 अनेकार्थत्वम् । कथं तर्हि शब्दप्रयोगः ? सादृश्यात् । किं
 सादृश्यम् ? अप्यसम्बन्धः, स एव भक्ष्या प्रशसावादः अपा
 क्षुत्सेकस्य,—अवभृथः इवायम्—इति, यथा आग्ने पुत्रवादः ।
 तस्मात् नास्ति दर्शपूर्णमासयोरवभृथः । अतो नात्र गुण-
 विधिः ॥

ख लिङ्ग-दर्शनाच्च ॥ १५ ॥ (यु० २, ॥

भा लिङ्गं चेतम् अर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? एवम्
 आह, ‘नायुदा जुहोति, न साम गायति, न या गमनमर्थं
 जपति’—इति, सौमिकावभृथधर्माणां प्रतिषेधं ब्रूवन् तद्धर्म-
 प्राप्तिं दर्शयति । तस्मात् सौमिकात् अवभृथात् धर्मप्रदेशः—
 इति ॥ (७।२।४ अ०) ॥

वाचस्पत्याधिकारमध्यस्थं तुषनिष्कासद्रव्यकलाधिकरणम् ॥

सः द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः श्रुतिसंयोगात्पुरोडाशस्त्वनादेशे
तत्प्रकृतित्वात् ॥ १६ ॥

भा वाचस्पत्याधिकारमध्यस्थः, सौमिकात् अवभृथात् धर्माणां
प्राद्वकः—इत्युक्तं; तत्र इदं विनियते,—किं पुरोडाशद्रव्यकः असौ,
उत तुषनिष्कासद्रव्यकः?—इति। किं प्राप्तम्?—पुरोडाश-
द्रव्यकः—इति। कुतः?। नाम्ना पुरोडाशः प्राप्यते। 'ननु
प्रत्यक्षश्रुतं तुषनिष्कासम्'। सत्यं प्रत्यक्षश्रुतं, न तु शक्यते
विधातुम्; अवभृथः अत्र विधीयते,—'अवभृथं यन्ति'—इति,
यदि तुषनिष्कासमपरं विधीयेत, ततो वाक्यम्भिद्येत,—'अवभृथं
यन्ति', तत्र तुषनिष्कासेन—इति। तुषनिष्कासश्रवणम् इदानीं
किमर्थम्?। अनर्थकं, सम्बन्धाभावात्।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः',—द्रव्यादेशः एतस्मिन्,
'तुषनिष्कासेन अवभृथं यन्ति'—इति, 'तद्द्रव्यः' स्यात्, तुष-
निष्कासद्रव्यः। कुतः?। 'श्रुतिसंयोगात्', तुषनिष्कासं प्रत्यक्ष-
श्रुतं, पुरोडाशस्तु आनुमानिकः, अतिदेशेन प्राप्यते।

'ननु पुरोडाशोऽपि प्रत्यक्षश्रुतो नाम्ना'। यद्यपि प्रत्यक्ष-
श्रुतः, सामान्येन तु प्राप्यते, तुषनिष्कासं तु विशेषेण, बाध्यते
च सामान्यं विशेषेण। अपि च लक्षणया पुरोडाशो गम्यते,
श्रुत्या तुषनिष्कासं, श्रुतिलक्षणयोश्च श्रुतिन्याय्या; तस्मात्
तुषनिष्कासद्रव्यकः—इति। अथ यदुक्तं,—न सम्यथतेःवभृथेन
तुषनिष्कासं, वाक्यभेदप्रसङ्गादिति, तत्र ब्रूमः,—यद्यवभृथं
विधाय तुषनिष्कासं विधीयते, ततो वाक्यभेदः स्यात्। तुष-
निष्कासद्रव्यकोऽपूर्वः अवभृथश्चोद्यते, तथा, सगुणकर्मविधानम्
अविरुद्धम्, अविधीयमाने च तुषनिष्कासे तद्यच्छब्दम् अनर्थकमेव
स्यात्। तस्मात् तुषनिष्कासद्रव्यकः। 'पुरोडाशस्त्वनादेशे

भा तत्प्रकृतित्वात्, यद्यपि प्रत्यक्षश्रुतं न द्रष्टव्यं स्यात्, ततः पुरो
डाशस्तु प्रकृतित्वात् स्यात्, अत्र तु प्रत्यक्षश्रुतं तुष्यनिष्काश,
२ तस्माच्च पुरोडाश (७।३।५ अ०) ॥

वैष्णवशब्दातिथे धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥

आतिथ्ये श्रूयते,—‘वैष्णवो नवकपालो भवति’—इति, तथा
राजसूये, ‘पूर्वस्मिन्निसयुक्ते वैष्णवश्चिकपालः’—इति। तत्र
विचारः,—योग्यं विसयुक्ते वैष्णवश्चिकपालः—इति वैष्णवशब्दः,
अयम् आतिथ्यधर्माणां याज्ञकः न?—इति। किं युक्तम्?।
याज्ञकः,—इति। कुत?। विहितधर्मके कर्मणि दृष्ट
शब्दोऽन्यस्मिन् अविहित श्रूयमाणो याज्ञकः—इत्युक्तम् ‘वक्त
क्रियाभिधानम्’ (७।३।१)—इति। तत्र अयमपि विहित
धर्मकः आतिथ्ये दृष्टः, इदानीम् अविहितधर्मके विसयुक्ते
दृश्यते। तस्मात् धर्माणां याज्ञकः इति। एवमाप्ते ब्रूमः—

स गुणविधिस्तु न मृच्छीयात्समत्वात् ॥ १७ ॥

भा गुणविधिरयम् आतिथ्यस्य गुणविष्णुदेवतासंयोगवि-
दधाति, स एव धर्मान् यद्दीतुम् न शक्नोति। कुत?। ‘समत्वात्’,
समो हि अयम् आतिथ्ये विसयुक्ते च यथा तत्र विष्णुदेवता
विदधाति—एवमत्रापि, श्रुत्यर्थासम्भवाच्च लक्षणया धर्माणां
याज्ञकः कल्प्यते, इह च प्रत्यक्षश्रुत्यर्थः एव सम्भवति देवता
विधिः। तस्मात् न अयं याज्ञकः—इति ॥ (७।३।६ अ०) ॥

निर्मन्त्रादिषु धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥

स निर्मन्त्रादिषु चैत्रम् ॥ १८ ॥

भा पशौ अग्नीषोमीये धर्मवान् निर्मन्त्रयोगि आम्नातः—साध्या

भा. वै देवाः—इत्यारभ्य अग्नौ श्रूयते, 'निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति'—
इति ; तथा, दर्शपूर्णमासयोः बर्हिंराज्ये धर्मवती, पशौ श्रूयते,
'वर्हिंया यूपावटम् अवस्तृणाति'—इति, 'आज्येन यूपम्
अनक्ति'—इति । तत्र सन्देहः,—किं निर्मन्थ्यादयः शब्दाः
धर्माणां याचकाः, न ?—इति । तत्र अधिकरणातिदेशः क्रियते,
—'निर्मन्थ्यादिषु चेवम्, यथा वैष्णवशब्दे, अत्रापि अयं
यौगिको* निर्मन्थ्यशब्दः, सद्योनिर्मथितमग्निम् आह । तथा
'वर्हिः' 'आज्यम्'—इति द्वयशब्दौ । ते त्रयोर्गप स्वाद्ये विधाय
ह्यतार्था भवन्ति, धर्मान् पक्षेतुम्, न शक्नुवन्ति । तस्मात् न
याचकाः ॥ (७।३।७ अ०) ॥

*इयो प्रणयन्ति इत्यनेन सौमिकधर्मावतिदेशाधिकरणम् ॥

भा. चातुर्मास्येषु श्रूयते,—'इयोः प्रणयन्ति, तस्मात् द्वाभ्यामेति'
—इति । अस्ति तु सोमे प्रणयनं धर्मवत्, तथा दर्शपूर्णमासयोः
अधर्मकम् । तत्र सन्देहः,—किं सौमिकमेतत् प्रणयनं, उत
दार्शपूर्णमासिकम्?—इति । तत्र सूत्रेणैव उपक्रमः,—

स प्रणयनन्तु सौमिकमवाच्यं हीतरत् ॥ १६ ॥ (पू०) ॥

भा. 'सौमिकम्' एतत् 'प्रणयनम्' । किङ्कारणम्? । 'अवाच्यं
हि हीतरत्' (दार्शपूर्णमासिकं), चोदकेन प्राप्तत्वात् । 'कथम्
पुनरयं प्रणयतिशब्दः, प्रणयनमात्रवचनः सन् सौमिकं प्रणयन-
विशेषं शक्नोति वक्तुम्? । लक्षण्येति ब्रूमः, तीर्थशब्दवत्, तत्
यथा, तीर्थशब्दः, तीर्थमात्रवचनः सन् तीर्थविशेषं धर्मसाधनं
कदाचित् ब्रूते,—तीर्थयात्रा गतः—इति ॥

स उत्तरवेदिप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २० ॥ (यु०) ॥

आ 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिम् उपवयन्ति' न सुनासीरीये—इति प्राप्तिपूर्वा हि प्रतिषेधो भवति, सौमिके च प्रणयने उत्तरवेदिर्न दार्शपीर्णमासिके ॥

स प्राकृत वाऽनामत्वात् ॥ २१ ॥ (सि०) ॥

भा 'प्राकृत वा एतत् प्रणयन दार्शपीर्णमासिक। कुत ? अनामत्वात्—प्रणयनशब्द सौमिकस्य प्रणयनस्य न नामधेयनेतत् तस्य वाचकम्—इत्यर्थं यदि अथ तस्य वाचक स्यात् तत तदिह ब्रूयात् इह तु पदार्थनामधेय पदार्थस्य प्राङ्मनस्य वाचक तदिह शङ्काति अग्रे प्राचीन मनन वक्तुम् तच्च इह अस्त्यथ। तस्मात् तस्य वाचक, एव सञ्चितप्रत्ययो न बाधितो भवति।

अथ यदुक्त—तीर्थशब्दवत् भविष्यति—इति। अथ ब्रूम—तीर्थशब्दोऽपि तीर्थमात्रमेव ब्रूत तीर्थयात्रा गत—इति तु उक्ता कानिचित्तीर्थानि अनुक्रान्तानि यतोऽसी तदिच्छिष्टाद्या विज्ञायते यच्च तु केवलं प्रयुज्यते तच्च तीर्थमात्रमेव ब्रूते यथा तीर्थं छाति तीर्थमेव हि समानाना भवति—इति। अपि च सम्भवति अन्वर्थे लक्षणार्थाद्याश्च सम्भवति च अथ अन्वर्थः। तस्मात् न लक्षणार्था प्राश्न—इति।

स परिसङ्ग्रहार्थं अवश्य गुणार्थमर्थवादो वा ॥ २२ ॥
(आ० नि०) ॥

भा तच्च आह—यदुक्तम् अवाच्यं हि इतरत्—इति तस्य क

भा परिहारः?। उच्यते, 'परिसङ्ख्यार्थ' वा स्यात्,—'द्वयोः प्रणयन्ति', न चतुर्विन्ति, 'गुणार्थम्' अर्थवादाय 'वा' 'तस्मात् द्वाभ्यामेति'—इति। तत्र परिसङ्ख्यार्था तावत् त्रयो दोषाः, गुणोऽपि न कश्चित् विधीयते, परिशेषात् अर्थवादायार्थम्। 'ननु अर्थवादोऽपि निष्प्रयोजनः, प्रणयनस्य प्राप्तत्वात्'। अर्थवादस्य प्रयोजनम्, उत्तरस्मिन् अधिकरणे वक्ष्यामः, "मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात्"—इति ॥ (७।३।८ अ०) ॥

'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्यनेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रणयनाधिकरणम् ॥

ख प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात् ॥ २३ ॥
(पू०) ॥

भा. 'द्वयोः प्रणयन्ति'—इति श्रूयते। तत्र सन्देहः,—'कतरयोर्द्वयोः?—इति। अनियमे प्राप्ते, उच्यते,—'प्रथमोत्तमयोः प्रणयनम्'। कुतः?। 'उत्तरवेदिप्रतिषेधात्', तत्र उत्तरवेदिः प्रतिषिध्यते, 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिम् उपवयन्ति'—इति, 'न तुनासीरीये'—इति। अस्मिन् प्रणयने उत्तरवेद्यामग्निनिधानं विहितम्, अतो यत्र प्रणयनं, तत्र उत्तरवेदिप्राप्तिः, प्राप्तौ च सत्या प्रतिषेधः, प्रथमोत्तरयोश्च अस्मै, तस्मात् तयोः प्रणयनम्—इति ॥

ख मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात् ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा. 'मध्यमयोर्वा' पर्वणोः प्रणयनम्। कुतः?। 'गत्यर्थवादात्', गत्यर्थवादेनैतत् द्वयोः प्रणयनमुच्यते, 'तस्मात् द्वाभ्यामेति'—इति। 'ऊरुसस्तुते वा एते पर्वणो, 'ऊरु वा एतो यज्ञस्य, यत् वरुणप्रधासाश्च साकमेधाश्च'—इति, 'ऊरु च गमनसाधनं, तत्रैव स्तुतिसम्बन्धो विज्ञायते,—ऊरु यज्ञस्य, वरुणप्रधासाश्च साक-

भा मेधाश्चेति तयोर्द्वयो प्रणयन्ति तस्मात् द्वाभ्या ऊहभ्या यज्ञ
समाप्रियाति प्रणयनेन हि तौ बलवन्तौ भवत अद्भुतयस्त्वात
इति—एतत् तदर्थवादस्य प्रयोजनम्।

अथ यदुक्तं—‘उत्तरवेदिप्रतिषेधात्’—इति तत्र ब्रूम—

ख औत्तरवेदिको नारभ्यवादप्रतिषेध ॥ २५ ॥

(आ० नि०, ॥

भा अनारभ्य कश्चित् पर्वविज्ञेय चातुर्मास्येषु उत्तरवेदि
आम्नाता उपाच वपन्ति इति तस्य अनारभ्य—विधेरय
प्रतिषेध । ननु वरुणप्रघासाना गुणवाक्यप्राप्तौ एव अय
तेषामेव ‘अत्र इति वाद स्यात्’ । नैतदेव प्रकरणात् चातु
र्मास्यानामेव यदि वरुणप्रघासाना वाद स्यात् तत्र प्रतिषेधे
धीष्यदि पर्वणि उत्कीर्तयेत् । अथोचेन्न इयो पर्वणोर्वादो
भवतु—इति । अत्र ब्रूम न इयो पर्वणो प्रकरणे चातु
र्मास्याना वा प्रकरणं वरुणप्रघासाना वा वरुणप्रघासाना
द्वयो प्रकरणे पर्वणोरुत्कीर्तनं प्रतिषेधे न स्यात्* तस्मात्
चातुर्मास्यानामेव वाद । ननु एवमपि तदर्थवादेनैतत् श्रुतं
—नभ्यमयी प्रणयनम्—इति किमर्थं प्राप्तस्य प्रणयनस्य पुन
अवयवम्?—इति । अत्र प्रयोजनं नास्ति असति प्रयोजने
भ्यस्मिन् परिषद्भ्यर्गमेव भवति तत्र दोषा उक्ता तस्मात्
गुणार्थमेवैतच्छ्रवणम् । ननु नास्ति कश्चित् गुण ? । उच्यते
गुणं श्रूयते—उत्तरवेद्यामग्निनिधानम् तस्मात् तदर्थं पुन
श्रुति ॥ (३।३।८ अ०) ॥

* प्रतिषेध न यस्य स्यात् इति आ० भा० पृ० पृष्ठ ।

स्वरसामादिशब्देन धर्मोक्तिदेशाधिकरणम् ॥

सु स्वरसामैककपालामिक्षञ्च लिङ्गदर्शनात् ॥ २६ ॥

(सि०, ॥

भा. गवामयने श्रूयते,—‘अभितो दिवाकीर्त्यमहस्यः स्वरसामानो भवन्ति’—इति; तेषां विशेषधर्मा आग्नाताः, यथा, ‘सप्तदशा भवन्ति, सन्तततयागतिपाक्षा गृह्यन्ते’—इत्येवमादयः; पुनः अन्यत्र श्रूयते, ‘पृथः षडहो द्वौ स्वरसामानौ’—इति । तथा, वैश्वदेवे श्रूयते, ‘द्यावापृथिव्य एककपालः’—इति; तत्र आग्नाता विशेषधर्माः,—सर्वज्ञं जुहोत्यपयावर्तयन् जुहोति’—इति; पुनः अपरत्र; ‘काय एककपालः’—इति, तत्रैव श्रूयते, ‘वैश्वदेव्यामिक्षा’—इति, तत्रापि विशेषधर्माः केचित् आग्नाताः, पुनः अन्यत्र, ‘मैत्रावरुणो आमिक्षा’—इति । तत्र सन्देहः,—किं स्वरसामशब्दोऽन्यत्र श्रूयमाणो गवामयनिकेभ्यः स्वरसामभ्यो धर्माणां याहकः, उत न?—इति; एवम्, एककपालामिक्षाशब्दावपि ।

तत्र गुणविधिस्तु न गृह्यीयात्, समत्वादित्यग्रहणे प्राप्ते, इदम् उच्यते,—‘स्वरसामैककपालामिक्षञ्च’ धर्माणां याहकम् । किं कारणम्? । ‘लिङ्गदर्शनात्’, लिङ्गं तत्र तादृशं दृश्यते, येन ज्ञायते, सर्वे एते धर्माणां याहका इति । स्वरसामश्च तावत् ‘पृथः षडहो द्वौ स्वरसामानौ’ इत्युक्त्वा आह, तत्र यत्तृतीयं सप्तदशमहस्तत् त्रयस्त्रिंशस्य स्थानमभिपर्याह्वरन्ति, स उत्तराणां स्तोमानामव्यवायाय त्रयाणां च सप्तदशानां अनूचीनतायाः—

* “गवामयने द्वयोर्मांसवटकयोर्मध्ये वर्धमानं विषवज्जामकं प्रधानभूतमेकमक्षविन्दते, तत्र दिवाकीर्त्यं, तस्मात् प्रचीनामस्य स्वरसामनामका अक्षविन्देया तथो उपरिष्ठादपि त्रयं स्वरसामनामानसुदेनदमिप्रेत्यं श्रूयते, “अभितो दिवाकीर्त्यम्” इति न्यासनात् चानुसन्धेया ।

भा इति, यदेतौ स्वरसामानौ, गवामायनिकानां धमाणा ग्राहकौ,
तचेतावपि* सप्तदशौ, तथाश्च त्रयः सप्तदशा अनूचीना भवन्ति,
तत्र एतद्वचनं युज्यते,—‘त्रयाणां सप्तदशानां अनूचीनतायाः’
—इति ।

तथा आग्रयणे, द्यावापृथिव्यमेककपालं विधाय आह, ‘यत्
सर्वं जतं करोति, सा तु एका परिचक्षा, ऊतो ऊतः पयावन्ते
सा द्वितीया, आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेत’ इति आज्य
विधिपदे धाम्ने सर्वहोमम् अपर्याहृतिश्च वैश्वदेविकौ धर्मौ
प्राप्तौ दर्शयति ।

तथा नैत्रावहण्याम् आमिक्षायां ‘न वाजिनेन प्रचरन्ति’—
इति वाजिनेज्या वैश्वदेविकं धर्मं प्रतिषेधस्ततो धर्मप्राप्तिं
दर्शयति । एतेभ्यो लिङ्गेभ्य एतत् ज्ञायते,—यथास्वं धर्माणां
ग्राहकाः—इति । प्रतिषेध्यर्घकर्म वाजिनेज्यां स्विष्टकृत्यस्या
मत्वा एतदुक्तम् । ‘ग्राह, लिङ्गं अपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः’?—इति ।
उच्यते, लक्षण्या प्राप्तिर्निर्द्वातु लक्षणापरिग्रहः ॥

ख चोदनामामान्यादा ॥ २७ ॥ (हे०) ॥

भा स्वरसामत्वसामान्यात्, एककपालत्वसामान्यात्, आमिक्षा-
सामान्यादा, यस्य लिङ्गम् अर्थसयोगात्—इत्यनेन प्राप्ति—
इति ॥ (७।३।२०) ॥

वामो ददातीत्यादौ वाच—आदिशब्दानामाहुतिनिमित्ताधिकरणम् ॥

भा. क्वचित् श्रूयते,—‘वासो ददाति, अनो ददाति’—इति । तत्र
विचार्यते, किं, वाससः, अनसश्च क्रिया प्राप्यते, उत न?—
इति । तत्र आह, एव तावत् न परीक्ष्य किं, कर्मनिमित्तावेतौ

भा. शब्दौ, उत आहतिनिमित्तौ?—इति; यदि कर्मनिमित्तौ, ततः प्राप्यते; अथाहतिनिमित्तौ, ततो न?—इति। किं तावत् प्राप्तम्?—कर्मनिमित्तौ—इति। कुतः?। कर्मागमे तद्दर्शनात्, यदा तस्मिन् द्रव्ये दागणि सूत्रे वा दाशकारेण तन्तुवायेन वा कर्म कृतं भवति, तदैतौ शब्दौ प्रवर्तते, न प्राक्, अतो विज्ञायते, कर्मनिमित्तौ—इति। यदा कर्मनिमित्तौ, तदेतदारभ्यते,—

ख. कर्मजे कर्म यूपवत् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

भा. 'कर्मजे' एतस्मिन् वास—आदौ द्रव्ये श्रूयमाणे, 'कर्म' प्राप्यते। कथम्?। 'यूपवत्', यथा यूपशब्दो जोषणादिक्रियानिमित्तः, स यव श्रूयते, तत्र जोषणाद्याः क्रियाः प्राप्यन्ते, एवम् इहापि—इति ॥

ख. रूपं वाऽशेषभूतत्वात् ॥ २९ ॥ (सि०) ॥

भा. अत्र उच्यते, नैतौ कर्मनिमित्तौ। किंकारणम्?। ये नैमित्तिकाः शब्दाः, ते निमित्तमुपलभ्य प्रयुज्यन्ते, यथा दण्डो छत्रो—इति; इमौ तु अनुपलभ्य क्रियाम्, आहतिमात्रे प्रयुज्येते; तस्मात् न एतौ क्रियानिमित्तौ—इति। अत्र उच्यते,— 'आहत्या क्रियाम् अनुमाय ततः शब्दं प्रयुङ्क्ते'—इति। अत्र ब्रूमः,—प्रत्यक्षाम् निमित्ततां गम्यमानाम् उत्पद्य, अदृष्टायां क्रियायां निमित्तत्वकल्पनायां हेतुर्नास्ति—इति। यत्तूक्तं, क्रियोत्तरकालं प्रवृत्तिदर्शनात्—इति; अत्र ब्रूमः, प्राक् क्रियाया आहतिरनभिद्यक्ता, सा क्रियया अभिद्यन्ते, यतः क्रियोत्तरकालं शब्दप्रयोगः, तस्मात् आहतिनिमित्तौ, यदैवं, तदा सिद्ध—'रूपं' देयम्*। कुतः?। 'अशेषभूतत्वात्',—नात्र क्रिया

भा शेषभूता, क्रियावाचिन शब्दस्याभावात् यूषे तु प्रत्यक्षविहिता
जोषणाद्या क्रिया, तस्मात् यूषवत्—इति अतुल्योपन्यासः ॥
(७।३।११ अ०) ॥

सर्वविराचे लौकिकेऽपि उपनिषानाधिकरणम् ।

ख विशये लौकिकः स्यात् सर्वार्थत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा गर्गविराचे आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य श्रूयते,—‘अग्नि
मुपनिधाय स्तुवते’—इति । तत्र विशयः,—किं, लौकिकोऽग्नि
उपनिधेयः, उत वैदिकः?—इति । किं प्राप्तम्?—वैदिक—
इति । कतः? सकर्मार्थ उत्पन्नोऽसौ यानि अहं कर्माणि
करिष्ये यैश्चास्मि अधिहृत—इति, अतो वैदिक उपनिधेय
—इति । एव प्राप्ते उच्यते,—‘विशये लौकिकः स्यात् सर्वार्थ
त्वात्’,—एतस्मिन्विशये लौकिकं वैदिकम्?—इति, ‘लौकिक
स्यात्’ । अथ यदुक्तं, वैदिक सर्वकर्मार्थमुत्पन्नं तस्मात् तदुप
निधेयम्—इति । अथ ब्रूम,—

ख न वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ ३१ ॥ (पू० नि०) ॥

भा ‘न वैदिकम्’ अग्निद्रव्यं शास्त्रेणोत्पादितं, तस्य शास्त्रेणैव कार्ये
निर्दिष्टं—‘यदाहवनीये जुहोति इत्यादिभ्यः, तस्मिन् सर्वार्थं
कल्प्यमाने निर्देशोऽनर्थकः स्यात्, तस्मात् लौकिकोऽग्निः, उप
निधेयः । सर्वार्थत्वस्यैषा रवे रवे कार्ये वर्तमानानां भविष्यति
एवमुभयम् अविकृत्—सर्वार्थत्व निर्देशश्च—इति । अथ धैष्ण्या
अग्नयः कस्मात् न उपनिधेयन्ते? । अथ उच्यते,—

ख तयोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् ॥ ३२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा ‘इतरेषाम्’ अपि अग्नेना धैष्ण्यानां ‘तद्योत्पत्तिः न सर्वार्थं

भा. —इत्यर्थः । कुतः? । 'समत्वात्', एतेऽपि इतरैरग्निभिः समाः, एतेषामपि निर्दिष्टं कार्यं, 'प्रागासीनो धिष्ण्यान् आधारयति'—इति । अतस्ते नोपनिधेयाः—इति ॥ (७।३।१२ अ०) ॥

'उपशयो यूपो भवति' इत्यादौ यूपशब्दस्य संस्काराप्रयोजकताधिकरणम् ॥

ख संस्कृतं स्यात् तच्छब्दत्वात् ॥ ३३ ॥ (पू०) ॥

भा. एकादशिन्यां श्रूयते,—'उपशयो* यूपो भवति'—इति । तत्र सन्देहः,—किम्, एतदुपशयद्रव्यं संस्कृतं, जोषणादयः संस्काराः अत्र कर्तव्याः, उत न?—इति । किं युक्तं?—'संस्कृतं स्यात्'; —कर्तव्या अत्र जोषणादयः संस्काराः । कुतः? । 'तच्छब्दत्वात्', अयं यूपशब्दः संस्कारनिमित्तः, स एषोऽस्तस्य संस्कारेषु नोपपद्यते; तस्मात्ते कार्याः—इति ॥

ख भक्त्या वाऽयज्ञशेषत्वाद्गुणानामभिधानत्वात् ॥ ३४ ॥
(सि०) ॥

भा. न वा कर्तव्याः । कुतः? । 'अयज्ञशेषत्वात्', एते संस्कारा अस्मिन् काष्ठे क्रियन्ते, एतेन दारेण, यजतिना सम्भत्स्यन्ते,—इत्थं संस्कृते काष्ठे नियुक्तेन यजुना यजिः क्रियमाणोऽपूर्वम् निर्वर्त्तयति । अस्मिंश्च उपशये न यजुर्नियुज्यते, तत्र ह्यताः संस्कारा अनर्थकाः स्युः । 'ननु वचनसामर्थ्यात् अदृष्टार्था भविष्यन्ति' । उच्यते, न अत्र वचनं,—यूपः कर्तव्यः—इति, वर्त्तमानापदेशोऽयम् । 'ननु वर्त्तमानापदेशोऽपि न घटते, संस्काराणामभावे' । उच्यते, 'भक्त्या' भविष्यति, यथा, 'यज

* "एकादशानां यूपानां भूयः एकादशिन्यां तत्र दक्षिणोऽवस्थापित एकादशो यूप उपशयः" इति व्याख्यासिद्धा ॥

भा मानो वै यूपः—इति। 'आह, तत्र सादृश्यात्, इह पुनः कथम्?—इति। उच्यते, 'गुणानाम् अभिधानत्वात्, यूप-गुणानां (यूपसंस्काराणाम्) 'अभिधानत्वात्'—यूपसंस्कारा- तत्र केचित् अर्थमात्राः हेदनादयः नृणीकृताः सन्ति, तैरयम् अभिधीयते,—यूपः—इति अयूप, सन्, यथा ज्ञाता कथ्या अनलहृता मालागुणेनापि अलहृता—इति, एवम् एक देशेनापि संस्काराणां, 'संस्कृत'—इति स्तुत्याभिधीयते ॥ (७।३।१३ अ०) ॥

‘पृष्ठैरपतिष्ठन्ते’ इत्यादौ शठमन्त्रस्य चमद्वयवाचिताभिहरणम् ॥

अग्री अयते, 'पृष्ठैरपतिष्ठन्ते'—इति। तत्र चिन्त्यते, किं पृष्ठधर्मा, कर्मणा, उत न?—इति। के पुनस्ते? सामान्य-धर्मा हिहारादयः, विशेषधर्माः,—‘रथन्तरे मस्तूयमाने पृथिवीं मनसा ध्यायेद् दृष्ट्वात समुद्रम्’—इत्येवमादयः। किं तावत् प्राप्तम्?—तत आह,—एतत् तावत् नः परोक्ष्य, किम् अयं पृष्ठशब्दः कमणो वाचकः, उत द्रव्यस्य?—इति। 'ननु सिद्धं मेतत् कर्मनामधेयं पृष्ठशब्दः—इति, “यस्मिन् गुणोपदेशं प्रधानतोऽभिसम्बन्धः” (१।४।३ सू०)—इत्यत्र'। तास्वेव चोदनासु एतदुक्तं,—सप्तदशानि पृष्ठानि, वैरूपं पृष्ठं, वैराजं पृष्ठम्—इति। इदानीं, 'पृष्ठैरपतिष्ठन्ते'—इत्यस्या चिन्ताते। किं पुनरत्र युक्तम्? तत आह,—

स कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात् तद्याभूतोपदेशात् ॥ ३५ ॥
(पु०) ॥

भा 'कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात्'। कुतः? 'तद्याभूतोपदेशात्,—

भा तथाभूतः सन् उपदेशः, यच्च* अयं पृष्ठशब्दः कर्मनाम अधिगतः, तथाभूतोऽयमपि। किम् अस्य तथात्वम्?। पृष्ठशब्दसामान्यं, पृष्ठशब्दस्तत्र कर्मवचनोऽधिगतः, स एव अयं; तस्मात् इच्छाप्तिं तद्वचन एव अवगन्तव्यः, विशेषाभावात्। यदि अन्यार्थः कल्प्येत, एकः शब्दोऽनेकार्थः स्यात्। तत्र को दोषः?। शब्दे उच्चरिते संशयः स्यात्, न अर्थप्रत्ययः, तत्र व्यवहारो न सिध्येत्, व्यवहारार्थश्च शब्दप्रयोगः, कारणान्तरं च प्रकरणद्वयेऽयम्, एकार्थत्वे तु निरपेक्षोऽर्थप्रत्ययः। तस्मात् अनेकार्थत्वम् अन्यार्थं, तस्मात् कर्मनाम पृष्ठशब्दः। यदा कर्मनाम, तदा यदि तावत् तानि कर्माणि इह उपदिश्यन्ते, तत्र उत्पत्तिरेषाम् अनर्थिका। अथ मा भूत् एष दोषः—इत्येतत् उपस्थानं तत्र विज्ञायते, तत इदं प्रकरणं बाधेत। तस्मात् सादृश्यविधिरयम्,—‘पृष्ठैः उपतिष्ठन्ते’,—पृष्ठसदृशैः कर्मभिः उपतिष्ठन्ते—इति, तत्सादृश्यं च धर्मेर्भवति। तस्मात् कर्तव्या धर्माः—इति ॥

छ अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधाद्द्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यात् ॥ ३६ ॥ (सि०) ॥

भा न चैतदेवं,—‘कर्मणः पृष्ठशब्दः’—इति, किंत्तर्हि?—‘द्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यात्’, अदृग्द्रव्येषु ‘अभित्वा शूरं नो नुमः’—इत्येवमादीनाम् अर्चा बाधकः। कुतः?। ‘अभिधानोपदेशात्’ अभिधानोपदेशोऽयं ‘पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते’—इति, पृष्ठैः अभिदधाति—इत्यर्थः। ‘कथम् पुनः अयम् उपस्थानवचनोऽभिधानार्थः शक्यो विज्ञातुम्?’। उच्यते, उपग्रहविशेषात्, मच्चकरणे उपतिष्ठतेः आत्मनेपदं भवति, मच्चस्तु अभिधानस्य करणं, न उप

* यदा इति का० क्री० पु० पाठः ।

† “उपागन्तव्यकरणे—(१।३।१३)” इति पाणिनिस्त्वम् ।

मा स्थानस्य; उपस्थानं शरीरेण क्रियते, मनसा वा; तस्मात् अभिधानार्थः। स एष विप्रतिषेधः; यदि पृष्ठशब्दः कर्मसु कल्प्यते, आत्मनेपदं बाध्यते, न हि तदा मयः करणं भवति; अथ आत्मनेपदम् अनुबध्यते, उपस्थानविप्रतिषेधः, तदा अभिधानार्थता आपतति, तत्र आत्मनेपदानुरोधो न्यायः, पृष्ठशब्दो हि लक्षणया पृष्ठसाधनं मयं भुवन् अर्थवान् भवति, आत्मनेपदं तु मय्यकरणेनैव उपपद्यते। अतः पृष्ठसाधनेषु मयेषु पृष्ठशब्दः।

‘आह, नैतत् युक्तं, उपस्थानार्थता हि श्रुत्या उपतिष्ठते, आत्मनेपदाङ्घ्रिद्रात् अभिधानार्थता, न च लिङ्गेन श्रुतिर्बाधितव्या’। उच्यते, नैव अत्र श्रुतिर्बाध्यते, स्वार्थमेवोपतिष्ठतिराह समीपस्थानं, तत्तु अभिधानाय, अभिधानं निर्वर्तयितुम् अग्निसमीपे तिष्ठेत्—इति तिष्ठतिराह आत्मनेपदात्; ततो भविरोधः।

‘आह, एवम् अप्यभिधानस्य मयः करणं, न उपतिष्ठते, तत्र असम्बन्धः एव उपस्थानस्य मयेण। तथा, “पृष्ठैः उपतिष्ठते”—इति समुच्चारणम् अनर्थकं स्यात्’। उच्यते, अभिधानमभिनिर्वर्तयन् मय उपस्थानस्य करणं भवति, यत् अस्य प्रयोजनं निर्वर्तयति; न हि निष्प्रयोजनम् अनुष्ठेयते, तस्मात् मयेषु एव पृष्ठशब्दः, मयेषु चेत्, नास्ति धर्माणां प्राप्तिर्न हि मखाणां धर्माः, अधर्मकास्ते—इति॥ (७।४।१४ अ०)॥

‘इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥

सप्तमस्य अध्यायस्य चतुर्थः पाटः ॥

अथ सौख्यं चरौ रतिकर्तव्यतावत्साधिकरणम् ॥

सू. इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम् ॥ १ ॥

भा. अनारम्य किञ्चिच्छ्रूयते, “सौख्यं चरं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः”
—इति । तत्र एषोऽर्थः समधिगतः,—यागोऽर्थं चोद्यते—इति,
—“यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगात् एषां कर्मसम्बन्धात्” (२।
२।१४ सू०)—इति । तथा इदमपि उक्तं,—“कर्मफलयोः सम्बन्धे
कर्म गुणतः, फलं प्रधानतः”—इति, “प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात्
कर्मतो हि अभिसम्बन्धः, तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात्” (६।१।
२ सू०)—इति । इदमपि चोक्तं, यजिः अपूर्व्वं साधयति, ततश्च
अपूर्व्वत् कालान्तरे फलं भवति—इति,—“चोदना पुनरा-
रम्भः” (२।१।५ सू०)—इत्यत्र, एवमेतस्मिन् सति, “सौख्यं
चरं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः”—इत्यत्र सौख्यं यागेन अपूर्व्वं
छत्वा ब्रह्मवर्चसं साधयेत् ब्रह्मवर्चसकामः—इत्येवं विज्ञायते ।

‘आह, यत्र तृतीयायुक्तो यजिः, तत्र युक्तो गुणभावाभ्युपगमः,
यथा, ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’—इति ; इह तु असत्यां
तृतीयायां कथं तृतीयार्थो गम्यते?’—इति । उच्यते,—किम्
अत्र तृतीयानिर्दिष्टेन यजिना कार्ये ? यदा स्वभावसिद्धः
कर्मणा फलं प्रति गुणभावः, यथापि असौ श्रुतः, तत्रापि
अकिञ्चित्कर एव, गतार्थत्वात्, तथा, यथापि द्वितीया श्रुतिः,
(यथा ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्’—इति), तत्रापि विभक्त्यत्ययो वा
ईप्सितत्वस्य वा अविवक्षा कामं वा आनर्थक्यं स्यात् ; न तु
फलस्य अपि कर्मणः प्रति गुणभेदः प्रयोपपन्नोऽनुम् । तस्मात्
यागेन अपूर्व्वसाधनम् अपि उच्यते, तत्र यागो विज्ञायते,

भा लौकिकोऽसौ पदार्थः, तेन तु कथम् अपूर्वं साध्यते—इत्येतत् न विज्ञायते, इह तु यागेन अपूर्वं साधयेत्—इत्येतावदेवोक्तम् । कथम् साधयेदिति कर्तव्यता न उक्ता, येषां च अर्थानां ज्ञायत एव इतिकर्तव्यता, तेषां कर्तव्यत्वमाधम् उपदिश्यते, यथा ओदनं पचेदिति, येषां तु न ज्ञायते, ते सह इति कर्तव्यतया एव उपदिश्यन्ते, यथा दर्शपूर्णमासी, एवं चेत् नूनं ज्ञायते, यागेन अपूर्वनिर्हसौ इतिकर्तव्यता यस्मात् उक्ता तस्मात् न्यूनम् असाधारित—इति ।

‘आह, यद्यस्ति लोके, ततो ज्ञायेत एव अथ नारत्येव, कथं शक्या ज्ञातुम्?—इति । उच्यते,—बाह्वमस्ति लौकिकी वैदिकी च, लौकिकी तावत् पार्षणस्यालोपाकादिषु वैदिकी दर्शपूर्णमासादिषु, यदि तत्पूर्वा एताद्योदना तदपेक्षा सौर्ययागेन अपूर्वं साधयेत् यथाज्ञातया इतिकर्तव्यतया—इति ततो युक्त इतिकर्तव्यताया अविधिः । न च विधीयते, अत इतिकर्तव्यताया अविधे ‘यजते पूर्णवक्त्रं, विहितेति कर्तव्यताकत्वम्’—इति ।

‘अथ ये आहुः,—यजेत यागं कुर्यात्—इति, जुहुयात् होमं कुर्यात्—इति, तेषां, किं नेव धर्माकाङ्क्षा भवति? । भवति—इति ब्रूमः,—यद्यपि, प्रज्ञातेतिकर्तव्यतो यजिर्द्रेष्ट देवता मन्युत्सृज्यते—इति, तथापि, यदा फलार्थं क्रियते, तदा धर्मान् आकाङ्क्षति, न हि अधर्मकात् फलं भवति । कथं ज्ञायते? । यो हि अमेध द्रव्यम् उच्छिष्टं शयानो वा मीढपादो वामेन हस्तेन, वा पादेन, यथाकथञ्चित् देवतायै उच्छ्रजति, तस्य फलं न भवति—इति श्रिष्टा स्मरन्ति । यस्तु मेधं द्रव्यं शुचौ देशे प्रयत प्राङ्मुखो दक्षिणेन हस्तेन समाहितमना

भा मन्त्रवत् नियमवच्च देवतायै उत्सृजति, तस्य फलं भवति—इति स्मरन्ति । तस्मात् यावान् यजतिः फलायाम्नायते, स सर्वो धर्मान् आकाङ्क्षति, अतः तेषाम् अप्यस्ति धर्मोकोद्भा ; सत्याम् आकाङ्क्षायां, सन्निहितैर्धर्मैः, अविप्रतिषिद्धः सम्बन्धः प्रकृतो, विद्वत्तौ त्यागुमानिकैः ॥ (७।४।१ अ०) ॥

सौम्ये चरौ वैदिकतिकर्तव्यमाधिकरणम् ॥

छ. स लौकिकः स्यादृष्टप्रवृत्तित्वात् ॥ २ ॥ (पू०) ॥

भा. अधुनैवं चिन्त्यते,—किम् अनियमः,—लौकिकी वैदिकी वा इतिकर्तव्यता, उत लौकिकी एव, आहो! खत् वेदिकी?—इति । अत्र विशेषाभावात् अनियमे प्राप्ते, उच्यते,—‘स लौकिकः स्यात्’, ‘स’ खलु कर्तव्यतोपायः ‘लौकिकः स्यात्’ । कुतः ? । ‘दृष्टप्रवृत्तित्वात्’, दृष्टा हि अस्य, तत्र तत्र प्रवृत्तिः, यथा पार्षणस्थालीपाके अष्टकाचरौ आयुहायणीयकर्मणि,—इत्येवं यत्र यत्र यागन अपूर्वैः साध्यते, तत्र तत्र अस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । अतः अन्वयात् विज्ञायते,—यागस्य अपूर्वैः साध्यतः अयम् उपायः—इति, अयच्चापि यागः ; तस्मात् अस्यापि स एव अभ्युपायः ॥

छ. वचनात्तु ततोऽन्यत्वम् ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. आह,—किम् एष एव उत्सर्गः,—सर्वत्र लौकिकी इतिकर्तव्यता?—इति । एवं खलु प्राप्तम् ; एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘वचनात्तु ततोऽन्यत्वम्’—इति । यत्र प्रत्यक्षं वचनं वेदिक्याः, तत्र न लौकिकी स्यात्, वचनसामर्थ्यात् वेदिकी एव स्यात्, यथा उपसत्तु, गृहमेधीये च ॥

ख. लिङ्गेन वा नियम्येत लिङ्गस्य तद्गुणत्वात् ॥ ४ ॥
(सि०) ॥

भा 'लिङ्गेन वा' इतिकर्तव्यता 'नियम्येत'। कतरा?। यस्या लिङ्ग, वेदिक्याश्च लिङ्गं, तस्मात् वैदिकी। किं पुनर्लिङ्गम्?। सौर्यं तावच्चरौ श्रूयते,—'प्रयाजे छण्णलं जुहोति'—इति, तथा ऐन्द्रबार्हस्पते, 'अहं बार्हपो लुनाति, अहं न, अयदितम् अहं वेद्याहरोत्यहं न'—इति। तथा 'पितृयज्ञेन होतारं हृणीते न आर्पेयम्'—इति, एतैर्लिङ्गैश्चायते वैदिकी इतिकर्तव्यता—इति। कथम्?। 'तद्गुणत्वात्', एते हि प्रयाजादयो वैदिकस्य अपूर्वस्य गुणाः, यदि च तदीयेतिकर्तव्यता प्रवर्तिता, तत एतेषु कर्मसु एते सन्ति, तत्र एतानि वचनानि उपपद्यन्ते,—'प्रयाजे प्रयाजे छण्णलं जुहोति'—इत्येवमादीनि। तस्मात् वैदिकी इतिकर्तव्यता नियम्येत ॥

ख अपि वाऽन्यायपूर्ववाद्यत्र नित्यानुवादवचनानि
स्युः ॥ ५ ॥ 'आ० १) ॥

भा 'अपि वा' नैव स्यात्,—वैदिकी इतिकर्तव्यता—इति, यत्कारणम् एतैर्लिङ्गेन शक्यते वैदिकी नियन्तुम्। कुत?। 'अन्यायपूर्वत्वात्', न्यायपूर्वकं हि वचनं तत्साधकं भवति, न चेतानि न्यायपूर्वाणि; न हि वेदिक्याः प्रवृत्तिर्युक्ता, निबद्धा हि सा प्रकरणादिभिः कारणैर्दर्शपूर्णमासादिषु। 'कथं तर्हि एतानि लिङ्गानि?'। उच्यते,—'यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युः', इह 'तावत् अहं बार्हपो लुनाति अहं न'—इति, बर्हि यत्रैव भविष्यति, यत्कारणं, सतो बर्हिष उच्यते, न च इहास्ति बर्हिः। 'न' होतारं हृणीते न आर्पेयम्—इति नित्यानुवादो भविष्यति।

भा. 'ननु नित्यानुवादः सन् अनर्थको भवति'। किं क्रियता, यस्य अर्थो नास्ति; 'प्रयाजे प्रयाजे हृष्णलं जुहोति'—इतिवचनं प्रयाजानां भविष्यति। 'कथं पुनरत्र प्रयाजाश्च हृष्णलहोमश्च* शक्यो वक्तुम्, भिद्यते हि तथा वाक्यम्'। एवं तर्हि न प्रयाजान् वक्ष्यति, प्रयाजे हृष्णलहोमं विधास्यति; न च असत्सु प्रयाजेषु हृष्णलहोमः शक्यते कर्तुम्, इत्यर्थात् प्रयाजान् करिष्यति। तस्मात् न लिङ्गेन वैदिक्याः नियमः, यथोक्तेन न्यायेन लौकिकी इतिकर्तव्यता†—इति ॥

सू मिथो विप्रतिषेधाच्च गुणानां यथार्थकल्पना
स्यात् ॥ ६ ॥ (आ० २) ॥

भा. तत्र आह,—'अथ कस्मात् नोभे अपि इतिकर्तव्यते सप्त प्रवर्त्तते?—इति। किमेवं भविष्यति?। एवं तुल्यापेक्षा कर्मणाम् अन्यतरतो न बाधिता भवति'। उच्यते, सप्त-प्रवृत्तौ, एकया चेत् कर्म निरपेक्षं कृतं, द्वितीयस्याः प्रवृत्तिर्विप्रतिषेद्धा, अतो 'मिथः' प्रवृत्तेः 'विप्रतिषेधात्' 'यथार्थकल्पना स्यात्', एकस्याः प्रवृत्तिः स्यात्—इत्यर्थः। 'कथम् एकस्याः प्रवृत्तेर्धर्माणां यथार्थकल्पना भवति?'। ये धर्मा येषु कार्येषु प्रवृत्तौ उत्पन्नाः, ते इहापि तेषु एव भवन्ति, इतरथा द्वितीयस्या धर्माः अयथार्थाः भवेयुः पूर्वधर्मे, तेषां कार्याणां निर्वर्त्तितत्वात्, एवम् एकस्याः प्रवृत्तेः यथार्थकल्पना भवति, अतो 'यथार्थकल्पना स्यात्'—इत्यनेन एकस्याः प्रवृत्तिः—इत्युक्तं भवेत्, एकस्याः प्रवृत्तौ यथोक्तेनैव न्यायेन लौकिक्याः प्रवृत्तिः—इति ॥

* हृष्णलाय शक्य इति ब्रा० की० पृ० पाठः ।

† लौकिक्येन इति का० पु० पाठः ।

य भागित्वात्तु नियम्येत गुणानामभिधानत्वात्सम्बन्धा-
दभिधानवत् यथा धेनुः किशोरेण ॥ ७ ॥ (आ०
नि०) ॥

भा तुग्रहः पक्षनिवृत्तौ । न तु एवं स्यात्,—लौकिकी इति
कर्तव्यता—इति, किमिह वैदिकी नियम्येत । कुतः ? । 'भागि-
त्वात्', वैदिकी अपि भागिनी प्रवृत्तिः, सापि हि अपूर्वस्य
इतिकर्तव्यता, समाने च भागित्वे उभयोः, वैदिकी एव स्यात्
'गुणानामभिधानत्वात्', गुणा एते प्रयाजादयः सौर्यादियु
दृश्यमाना अभिधायका भवन्ति एतस्य अर्थस्य, यथा वैदिकी
अथ इतिकर्तव्यता—इति बोधका भवन्ति—इत्यर्थः ।

कस्मात् ? । 'सम्बन्धात्', एते हि तथा इतिकर्तव्यतया
सम्बन्धाः, अतः साहचर्यात् ता गमयन्ति । 'अभिधानवत्',
यथा कोण्डपायिनानयने 'अग्निहोचम्'—इत्यभिधानं कर्मणो
वाचकं, तत् कर्म सहचरितान् धर्मान् आनयति, तेषु असंख्य
एतदभिधानम् इह न युज्यते—इति तेषां धर्माणाम् तत्र भावो
विज्ञायते, एवम् इहापि प्रयाजादीनां दर्शनम् असंख्यं
वैदिक्या न युज्यते—इति, तस्या अपि इह भावो विज्ञायते ।
'ननु अस्मिन् न्याये निद्रम् अकारणम्' । सत्यमेवम्, उक्तं तु
न्यायो 'भागित्वात्'—इति । यत्तु दृष्टप्रवृत्तिर्लौकिकी—इति,
तत्र धूमः, यद्यपि दृष्टप्रवृत्तिः स्यात् तथापि वैदिकी एव
'नियम्येत' । कथम् ? । 'यथा धेनुः किशोरेण', तत् यथा,
'दृष्टकिशोरा धेनुः'—इति, यद्यपि धेनुग्रहो गोधेन्वा दृष्ट-
प्रवृत्तिः, तथापि अभिधानसामान्यात् अश्वधेन्वामपि भागी—
इति किशोरेण निद्रेण अश्वधेन्वा विज्ञायते । एवम् इहापि
यद्यपि लौकिकी दृष्टप्रवृत्तिः, तथापि इतिकर्तव्यतासामान्येन
भागित्वात् निद्रेण वैदिकी विज्ञेया ॥

सू. उत्पत्तीनां समत्वाद्वा यथाधिकारं भावः
स्यात् ॥ ८ ॥ (न्य आ० १, ॥

भा. अथ 'वा' नैव लिङ्गेन नियमः—इति। कुतः?। 'उत्पत्तीनां समत्वात्', धर्माणां प्रयाजादीनाम् उत्पत्तयः समाः, सर्वेषाम् आग्नेयाद्यङ्गभावेन, न परस्पराङ्गत्वेन। किम् अतः?। यदि प्रयाजादीनामनुयाजादयोऽङ्गानि स्युः, ततो यत्र प्रधानं, तत्र अङ्गानि—इति प्रयाजदर्शनेन अनुयाजादयोऽनुमीयेरन्, यदा तु समप्रधाना एते, तदा प्रयाजदर्शनेन कामं प्रयाजा अनुमीयेरन्, प्रयाजधर्मा वा, न तु अनुयाजादयः। तस्मात् लिङ्गम् अनियामकम्। यत्तु,—'अभिधानवत्'—इति; अत्र ब्रूमः,—युक्तं तत्र, तत्र हि परशब्दः परत्र प्रयुक्तः सन् धर्मान् अतिदिशति—इत्युक्तम्।

अपि च, विधिरसौ,—अग्निहोत्रवद्भोतव्यम्—इति, अयं पुनः अनुवादः; तेन अत्र प्रयाजादीनामेव नास्ति प्राप्तिः, कुतः अनुयाजादीनाम्? तस्मात् विधमः उपन्यासः,—'अभिधानवत्'—इति। अतो 'यथाधिकारं भावः स्यात्', ये धर्मा यस्य अपूर्वस्य अधिकारे आग्नाताः, ते तत्र एव भवेयुः।

'एवं तर्हि, 'सौख्यं चरुम् निर्वपेत्'—इत्यनेन आख्यातेन प्रधानस्य विधानोत्पत्तिः, शेषाणां च वचनं भवतु। कथङ्कृत्वा?। न अनङ्गं प्रधानम् उच्यमानं कस्मेचित् प्रयोजनाय कल्पते—इति, तेन च प्रापितानामङ्गानाम् एतेभ्यो लिङ्गेभ्यो विशेषावधारणं भविष्यति'। तत्र इदम् उच्यते,—

सू. उत्पत्तिशेषवचनं च विप्रतिषिद्धमेकस्मिन् ॥ ९ ॥
(आ० २, ॥

भा. 'एकस्मिन्' शब्दे प्रधानस्य उत्पत्तिः, अङ्गानां च वचनं न

भा सम्भवति। किङ्कारणम्?। उत्पन्नं हि प्रधानमङ्गान् अपेक्षते, अपेक्षया च तानि गृह्यन्ते। तस्मात् नैतत् अपि युक्तम्। यदि च 'निर्वपेत्'—इत्यनेन शब्देनाङ्गान्यापि विधीयेरन्, तत, तेषाम् अपि फलसम्बन्धः स्यात्, तथा अङ्गत्वमेव व्याह्रियेत। ततोऽप्यम् अपि वादो न घटते। तस्मात् यथोक्तो लौकिक एव अभ्युपायः॥

ख विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्तन्त तथा हि लिङ्गदर्शनम् ॥ १० ॥ (आ० नि०)॥

भा 'विध्यन्तो वा' सौख्यादिकाया 'चोदनायां प्रवर्तन्त' न धर्मा लौकिकाः। क' पुनरयं विध्यन्तो नाम?। विधेरन्तो विध्यन्तः। अथ विधिः कः?। यत् वाक्यम् उपलभ्य, पुरुषः कस्मिंश्चित् अर्थे प्रवर्तते, कुतश्चित् वा निवर्तते स विधिः, विधीयते हि अनेन अर्थः, यथा लोके, 'देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम्'—इति, तस्य अभ्याजेति आदि, इतरोगन्त, वेदेऽपि 'दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत'—इति विध्यादिः। विध्यन्तोऽपि प्रधानविधिर्वर्जितं वाचं पौरोडाशिकं ब्राह्मणं, तेन समेतोऽयं विध्यादिर्दिशष्टापूर्वं निर्वृतिं प्रति पुरुषं प्रवर्तयति, तस्मात् सौभ्रवान्तः। तथा, 'सोमेन यजेत'—इति विध्यादिः; सौमिकम् अपि ब्राह्मणं विध्यन्तः, एष विध्यन्तो नाम। एतेषु च सौख्यादिषु विध्यादिरस्ति, विध्यन्तो नास्ति, एतेषु अपि स विध्यन्तः कल्प्येत। कथङ्कत्वा?। अपरिपूष यत् वाक्यं, तत् अध्याहारेण वा पूर्येत, व्यवहितकल्पनया वा, तत्र अध्याहारात् व्यवहितकल्पना न्यायसी, अध्याहारे हि अश्रुतः कल्प्येत, इतरत्र श्रुतेन सम्बन्धः। तस्मात् व्यवहितो ब्राह्मणावयवोऽस्य परिपूरकः कल्प्यते, यथा, 'वसन्धाय कपिप्लुलानालभते, योऽमाय कल विह्वानालभते'—इति, तेन वैदकी इतिकर्तव्यता प्राप्यते।

भा. 'यदि तत् ब्राह्मणम् अस्यान्तः कल्प्यते, तत्र न भवति ; तदे-
तन्मयूरनृत्तमापद्यते । तत् यथा, मयूरस्य नृत्यतोभ्यदपा-
व्रियतेऽन्यत् संवियते, एवम् इहापि इदं संवियते तदपाव्रियते' ।
नैष दोषः,—प्रत्यक्षः तस्य तत्र भावः, इह पुनः आनुमानिकः,
न च आनुमानिकं प्रत्यक्षं बाधते । 'इह तर्हि न प्राप्नोति,
प्रत्यक्षविरोधात्' । स्यात् एवं, यदि विरोधः स्यात्, न तु
अस्ति विरोधः, तत्रापि भविष्यति, इहापि, तदेतत् उक्तं,—
'विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनाया प्रवर्त्तन्त'—इति ।

'उचरते, प्रकृतिवत्—इति किम् आह, अष्टमे प्रकृतिनियमं
करिष्यति,—इयमस्य प्रकृतिः—इति' । तदुचरते, विध्यन्तो
वा प्रकृतेरिव प्रवर्त्तन्त, या या तस्य कर्मणः प्रकृतिः—इति,
यस्य आग्नेयः प्रकृतिः, तस्य आग्नेयादेव, यस्य अग्नीषोमीयः,
तस्य अग्नीषोमीयात्—इत्येवं सर्वत्र ।

'अथ कस्मात् न लौकिको विध्यन्तः कल्प्यते ?' । उचरते,
लौकिकस्य विधेरभावात्, विध्यन्त एव नास्ति, कुतः तत्-
कल्पना ?—इति । 'आह, लौकिकी इतिकर्त्तव्यता प्राप्यताम्,
किं विध्यन्तकल्पनया ?'—इति । उचरते, वैदिकी हि अत्र
इतिकर्त्तव्यता न लौकिकी । कस्मात् ? 'तथा हि लिङ्गदर्शनं',
प्रयाजादि समर्थितं भवति ॥

ख निङ्गहेतुत्वादलिङ्गे लौकिकं स्यात् ॥ ११ ॥

(३य आ०) ॥

भा यदि लिङ्गात् वैदिकोभ्युपायो भवति, तेन तर्हि 'अलिङ्गे
लौकिकं स्यात्, यत्र कर्मणि किञ्चिदलिङ्गं नास्ति, तत्र लौकिकं
स्यात् विधानं, यथा, 'ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्, यस्य
सजातायीयुः'—इति ॥

स लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वाच्चोदनाशब्दसामान्यादेकेनापि
निरूप्येत यथा स्थालीपुलाकन ॥ १० ॥ (आ०
नि०, ॥

भा अत्र उच्यते,—स्यात् एव, यदि लिङ्गहेतुको वेदिक उपाय
स्यात् न तु असौ लिङ्गहेतुकः । किं हेतुकस्तु ? विध्यन्ते हेतुकः,
विध्यन्तोऽपि न्यायपूर्वः, स च न्यायः तुल्यः सर्वेषां कर्मणां
वेदतानां लिङ्गवता च । कुत ? 'चोदनाशब्दसामान्यात्'
कर्मचोदानाया शब्दः समानः, सर्वेषु विध्यादिरस्ति न विध्यन्ते,
तुल्यस्य अपेक्षया अन्यत्र युतेन विध्यन्तेन सम्बन्धः, तदेतत्
न्यायपूर्वकं लिङ्गमेकत्रापि दृश्यमानं, तुल्यन्यायानाम् सर्वेषां
धर्मवत्तां आपयति । यथा स्थाल्या तुल्यपाकानां पुलाकानां
एकम् उपमृष्ट्य अन्येषाम् अपि सिद्धता जानाति, तुल्यो हेतुः
अस्य च अन्येषां च सिद्धत्वस्य—इति । तस्मात् सर्वेषु वेदिकी
इतिकर्तव्यता ।

अथ यदुक्तं दृष्टमष्टतिर्लौकिकी इतिकर्तव्यता—इति । अत्र
ब्रूमः,—सामान्यतो दृष्टमेतत् उपदिश्यते, सामान्यतो दृष्टं च
यत् अथभिचारि, तत् प्रमाणं, सद्यभिचारः च एतत् दृष्टा
हि गणयाभादयो अनेवमितिकर्तव्यताका । तस्मात् दृष्टमष्टति
त्वात्—इत्यहं तु ।

यत्तु वैदिक्या भागित्वात् तत्पूर्वकाणि लिङ्गानि भविष्यानि
—इति, अत्र ब्रूमः,—भागित्वस्य अपूर्वैतिकर्तव्यताकत्वं किल
हेतुः, तद्भावश्च तस्याः शब्दपूर्वः,—शब्देन च दर्शपूर्णमासयो
असौ विज्ञायते, न सर्वत्र—इति तस्मात् न भागित्वम् । अतो
विध्यन्तेनेव इतिकर्तव्यता प्राप्यते न अन्यथा । 'अथ कस्मात्
एतानि वैदिकानि वाक्यानि न्यूनान्येव न अनुमन्यन्ते किम्
एभिः पूरिते ? । न्यूनानि श्रौतार्थकानि भवन्ति । भवन्तु को

भा. दोषः?। शिष्टैः एषां सम्परिग्रहो न युज्यते। 'प्रमादात् भविष्यति'—इति। नास्त्यक्षरे मात्रायां वा प्रमादः, कुतः एतावति ग्रन्थे भविष्यति?। कथम्?। "तुल्यं च साम्प्रदायिकम्" (१।२।८ सू०)—इत्युक्तम्। व्यामोहोऽपि विदुषां युगसहस्राणि बहूनि न अनुवर्त्तत, युज्यते च एषाम् अपेक्षया पूरणम्; तस्मात् कनानि न अनुमन्यन्ते। अतो वैदिकी इति-कर्तव्यता— इति सिद्धम् ॥ (७।४।२ अ०) ॥

गवामयने ऐकाहिकेति कर्तव्यतामुपानाधिकरणम् ॥

छ. द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वादैकाहिकमधिका-
गमात्तदारुणं स्यादेकाहवत् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा. 'प्रजाकामा गवामयनमुपेयुः'—इति सर्वं विधाय आग्नायते, 'ज्योतिर्गौरायुः'—इति, गवामयने द्वादशाहिको विध्यन्तः—इति वक्ष्यति, 'गणेषु द्वादशाहस्य'—इति। तत्र चोदकेन द्वादशाहिका धर्माः प्राप्यन्ते, एकाहानामपि यथास्वं नामभिः प्रातिस्वकाः; ये तत्र द्वादशाहिका ऐकाहिकैः अविरुद्धाः, ते यथाप्राप्तं क्रियन्ते; विरुद्धेषु संशयः,—किं द्वादशाहिको धर्मः कर्तव्यः, उत ऐकाहिकः?—इति। किं प्राप्तम्?—तत्र सूत्रेणैव उपक्रमः, 'द्वादशाहिकम् अहर्गणे तत्प्रकृतित्वात्', द्वादशाह-प्रकृतित्वात् विध्यन्तेनैव प्राप्यन्ते।

'ननु एवं नामधेयं बाध्यते'। न बाधिष्यते नामधेयं ज्योतिर-
रादि, 'अधिकागमात्' भविष्यति, ये ज्योतिष्टौमिकेभ्योऽधिकाः
स्तोत्रशस्त्रविकाराः, तदागमात्, 'एकाहवत्', यथा तस्मिन् एव
ज्योतिषि एकाहे ज्योतिःशब्दोऽधिकागमात् भवति, सत्सु
ज्योतिष्टौमिकेषु ज्योतिष्टौमिभावात्, अधिकधर्मार्थाभ्यं शब्दः,

भा न च अधिकाणा द्वादशाहिकैर्विरोधोऽस्ति । तस्मात् द्वादशाहिकं धर्मजातं विवक्ष्य कर्तव्यम्—इति ।

‘अधिकागमात् तदास्थं स्यात् एकाहवत्’—इत्येतस्य अपरा व्याख्या,—ये द्वादशाहं अधिका एकाहिवेभ्यः, केचित् धर्मा उच्यन्ते ‘अभिलषोऽन्वहं भवति, गोरिवीतम् अन्वहं भवति’—इति, तेषाम् अधिकानामागमात् ‘तदास्थं स्यात्’, एतत् द्वादशाहिकम् अहर्ज्योतिराख्यम् आयुराख्य वा । कथम्? ‘एकाहवत्’, यथा तस्मिन् एव एकाहे अयं ज्योतिरादिशब्दो ज्योतिष्टोमिकेभ्योऽधिष्वेव वेशेऽपिकेषु धर्मेषु आगतेषु भवति, एवम् इहापि अधिकागमसामान्यात् गौणी भविष्यति, यथा पादहिकानां पृष्ठानां भावात् एकाहो विश्वजित् पदह—इत्युक्तं, ‘तमेकाह, पदह,—इत्याचक्षते’—इति । एवम् इहापि, गौण्येत् न मापक । तस्मात् नास्ति नामधेयात् धर्म-प्राप्ति—इति ॥

ख

लिङ्गाच्च ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भा ‘लिङ्गाच्च’ एतत् श्रूयते—यथा द्वादशाहिकं कर्तव्यम्—इति । किं लिङ्गं भवति? ‘दाभ्या सोमावक्षति दाभ्या त्वच दाभ्यामष्टम् दाभ्या मासम्’—इति । एव पदहिकान् अनुक्रम्याह, ‘यत् द्वादशोपसदो भवन्ति, आत्मानमेतद्विरवदयते’—इति द्वादशाहिकं धर्मं द्वादशोपसत्त्वं दर्शयति, तत् उपपद्यते, यदि द्वादशाहिकं धर्मजातं विरोधि कर्तव्यम्, इतरथा च एकाहिकं पदुपसत्त्वं स्यात् । तस्मात् पश्याम,—द्वादशाहिकं कर्तव्यम्—इति । तथा इदम् अपरं लिङ्गं, ‘यस्य अतिरिक्तम् एकादशित्यामासमेरन् न प्रिय भ्रातृथम् अतिरिच्यते, अथ यत् द्वौ द्वौ पशु समष्ट्येयुः, कनीय आयुः कुर्वीरन् दद्यते ब्राह्मणवन्तं पशव आनम्भन्ते न अप्रिय भ्रातृथमत्यतिरिच्यते

भा. न कनीय आयुः कुर्वीत—इति, एकादशिन्यां विचारं द्वादशा-
हिकं धर्मं दर्शयति। कथम्?। विचारे सति अतिरेकः पशूनाम्
आपद्यते, अतिरेकमयाच द्वयोर्द्वयोः समासः, एकाहधर्मप्राप्ती
विचारो न स्यात्, तत्र एतद्दर्शनं न युज्यते। तस्मात्
द्वादशाहिकं कार्यम्॥

ख न वा कृत्वभिधानादधिकानामशब्दत्वम् ॥ १५ ॥
(सि०) ॥

भा 'न वा' द्वादशाहिकं कार्यं, किन्तु किं एकाहिकम्। किं-
कारणम्?। चोदकेन द्वादशाहिकं प्राप्नोति, नामधेयेन एका-
हिकं, नामधेयं च चोदकात् बलीयः। कुतः?। प्रत्यक्षत्वात्,
प्रत्यक्षं नामधेयं, चोदकं त्वानुमानिकम्। 'ननु विध्यन्तोऽपि
प्रत्यक्षः'। सत्यं, प्रवृत्तौ प्रत्यक्षो विध्यन्तः, विद्यन्तौ त्वानु-
मानिकः, नामधेयं पुनर्विद्यतावपि प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षं च अनु-
मानाद्बलीयः, तस्मात् एकाहिकं कार्यम्।

• 'ननु, अधिकाधं नामधेयम्—इत्युक्तम्'। अत्र उच्यते,—
'अधिकानाम् अशब्दत्वम्,—अधिकानां शब्दो नास्ति, इमे
ज्योतिरादयः शब्दाः कर्मनामधेयानि—इत्युक्तम्,—“अपि वा
नामधेयं स्यात् यदुत्पत्ताय पूर्वमविधायकात्वात् (१।४।२ सू०)”
—इति। यत्तु, “अधिकागमात् तदाख्यं स्यात्”—इति; तत्र
ब्रूमः—वचनात् अधिकागमो न नामधेयेन। यत्तु,—तेषु असत्तु
शब्दस्य अभावात्—इति, नैते कदाचिदायुरादिषु न सन्ति,
कथम् तेषाम् अभावे शब्दस्य अभावो दृष्टः?। यत्तु, ज्योतिष्टोमे
नास्ति ज्योतिरादिः शब्दः—इति, कर्मान्तरत्वात् ज्योतिष्टोमे
आयुरादिः शब्दो नास्ति, न धर्माभावात्। तस्मात् एकाहिकं
विरुद्धं धर्मजातं कर्तव्यम्—इति, “अधिकागमात् तदाख्यं स्यात्,
एकाहवत्”—इत्येतस्य द्वितीयव्याख्यापरिहारः,— गौणः सन्ननु-

भा वादमात्रम् अनर्थकं स्यात् । तस्मात् पूर्वोक्तेन न्यायेन नाम
धेय धर्माणां प्रापकम्—इति ॥

ख लिङ्गं सङ्घातधर्मं स्यात्तदर्थोपपत्तेर्द्रव्यवत् ॥ १६ ॥
(पृ० लि० नि० पू०) ॥

भा अथ यत्लिङ्गम् उपदिष्टं,—द्वादशोपसत्त्वदर्शनं, तस्य परिहार
उच्यते,—‘लिङ्गं सङ्घातधर्मं स्यात्, लिङ्गमेतत् सङ्घातधर्मं
स्यात् द्वादशाहं अहं सङ्घातं, स फलाय चोद्यते, ‘द्वादशाहं
मृद्धिकामा उपेयु—इति, गवामयनमपि अहं सङ्घातान्तरं,
तस्मिन् एव कार्यं फलसिद्धौ विधीयते, तस्य तत्कार्यापत्त्या
द्वादशाहधर्मान् गृह्णाति न चोदकेन, ‘द्रव्यवत्, यथा द्रव्ये
ग्रीही धर्मा श्रुतास्ते” तत्कार्यापत्तेषु प्रतिनिधिभूतेषु प्राप्यन्ते,
न चोदकेन तद्वत् ॥

ख न वार्थधर्मत्वात् सङ्घातस्य गुणत्वात् ॥ १७ ॥
(पृ० लि० नि० उ० १) ॥

ख नैतत् युक्तम् । कुत ? । ‘अर्थधर्मत्वात्, अपूर्वधर्मत्वात्—
इत्यर्थः । अपूर्वधर्मो द्वादशोपसत्त्वः, न सङ्घातधर्मः । कस्मात् ? ।
‘सङ्घातस्य गुणत्वात्, अहानि अब प्रधानानि, ‘द्वादशाहेन’
—इति द्वादशत्वं तेषां गुणः, विशेषणम्—इत्यर्थः । विशिष्ये
एव कार्यं प्रतीयते, न विशेषणे, यथा,—राजपुरुष आनीयताम्
—इत्युक्ते पुरुष आनीयते, न राजा, यथा च, मृष्टं भुङ्क्ते
देवदत्त—इत्युक्ते न शाकं सूपो वा प्रतीयते, यदेव प्रधानं
तत् प्रतीयते । किम् अतः ? । अतोऽहानि फलवन्ति, न सङ्घातः,
फलवतश्च धर्माः । तस्मात् न द्वादशोपसत्त्वः सङ्घातधर्मः, एवं

भा चेत् न गवामयने कार्यापत्तिः धर्माः प्राप्यन्ते। अतो-
परिहारोभ्यम् ॥

ख अर्थापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभः स्यात् ॥ १८ ॥
(पू० लि० नि० उ० २) ॥

भा. यत् उक्तम्.—द्रव्यवत्—इति, युक्तं द्रव्येषु, तत्र हि वीहि-
कार्यापत्त्या नोबाराः कार्यापत्तिः तद्धर्मान् लभन्ते; इह
पुनर्द्वादशोपसत्त्वं नैव सद्वातधर्मः—इत्यपदिष्टो हेतुः। तस्मात्
अदृष्टान्तो—द्रव्यवत्—इति। आह, कथन्तर्हि इदं लिङ्ग-
दर्शनम्?। अत्र उच्यते,—

ख प्रवृत्त्या नियतस्य लिङ्गदर्शनम् ॥ १९ ॥
(पू० लि० नि० १) ॥

भा. गवामयने द्वादशाहिकं प्रथमम् अहः, प्रायणीयोभितिराहः,
तस्य धर्मा द्वादशोपसत्त्वं, तदुपादाने मुख्यस्य अनुपहः, पक्षुप-
सत्त्वोपादाने जघन्यानां ज्योतिरादीनां, मुख्यस्य प्राप्तकालम्
अनुपहम् अतिक्रामितुम्, किञ्चित् कार्यं नास्ति। अतः तदनु-
पहार्थं द्वादशोपसत्त्वं भवति, तथा मुख्यया 'प्रवृत्त्या नियतस्य'
एतद्दर्शनं, न चोदकप्राप्ता, यस्मात् चोदको नामधेयादवलः।
वक्ष्यति च, “विप्रतिषिद्धधर्माणा समवाये भूयसां स्यात्
सधर्मत्वम्”, “मुख्यं वाग्पूर्वचोदनात् लोकवत्”†—इति।

अथ यत् द्वितीयं लिङ्गदर्शनम् उक्तम्, एकादशिन्यां विहार-
दर्शनम्, तत्र उच्यते,—

* कारणमिति का० सं० पु० पाठः।

† अत्र 'गवामयने द्वादशाहिकं प्रथमम् अहः' इत्यादि, मुख्यं वा अर्धपूर्वचोदनात् लोक-
वत्' इत्येवमनोऽपुनोऽप्यत्र "इत्यादिना वार्तिककारेणान्न दोषो निरदिष्टः।"

ख विद्धारदर्शनं विशिष्टस्थानारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थ-
त्वात् ॥ २० ॥ (पू० लि० नि० २) ॥

भा अनारभ्य एकादशिन्या विद्धारः शिष्टः, 'तदादिप्रमवा'
पशवः स्युः', तथा 'तानेवानुचीनान् अहरहरालभेरन्, आग्नेय
मेव प्रथमेऽहनि आलभेरन्, सारस्रुतीं मेयीं द्वितीये, सौम्यं बभुं
तृतीये, वारुणमन्तः', अथ पुनः पर्यावर्त्तेषु आग्नेयमेव प्रथमे-
ऽह्न्यालभेरन्, सारस्रुतीं मेयीं द्वितीये, सौम्यं बभुं तृतीये,
वारुणमन्तः'—इति, तत् 'अनारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात्'
ज्योतिष्टोमं प्रविष्टं, तच्च अक्रा बज्रत्वस्याभावात् असम्भवात्
अपरां प्रवृत्तिं द्वादशाहमागतं, तच्चापि पुनर्ज्योतिरादीनां
'पर्यावर्त्तेषु'—इत्येतत् न युज्यते—इति तृतीयां प्रवृत्तिं गवा-
मयने प्रविष्टम्, एवमागतस्य दत्तदर्शनम्—इति ॥ (७।४।
६ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः क्षती मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
चतुर्थं पादः ॥ समाप्तोऽयं सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

—112—

अथ प्रतिज्ञाधिकरणम् ॥

स. अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

भा. एवं तावत् सप्तमेन अध्यायेन, सामान्यतः अतिदेशलक्षणम् उक्तम्,—अविहितधर्मकेषु ऐन्द्राग्र्यादिषु कर्मसु, विहितधर्मकेभ्यो दर्शपूर्णमासादिभ्यो धर्मा अतिदिश्यन्ते—इति। तत्र चिन्ता भवति,—किम् एकस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मसु धर्मातिदेशः, उत, एकस्मात्?—इति। अविशेषात् सर्वेभ्यः—इति प्राप्तम्। 'एकेन तु निराकाङ्क्षीकृते कर्मणि द्वितीयधर्ममाप्तौ किञ्चित् कारणं नास्ति'। सत्यं, तदेव तु न ज्ञायते,—कस्मिन् कस्य?—इति, तदर्थं विशेषलक्षणं वक्तव्यम्,—अस्मिन् अस्य—इति। तदिदम् अध्यायादौ प्रतिज्ञायते, "अथ विशेषलक्षणम्"—इति। 'अथ' इदानीदृशात् सामान्यातिदेशलक्षणात् अनन्तरं, 'विशेषलक्षणं' वक्ष्यामः। तदुच्यमानं यथाकार्त्तं बोद्धव्यम्—इति ॥ (८।१।१ अ०) ॥

विशेषकर्मणो धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

भा. तदेतत् सङ्क्षेपेण एव उच्यते,—

स. यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा. 'यस्य' वैदिकस्य विध्यन्तस्य 'लिङ्गं' किञ्चित्, शब्दगतम्

* अग्न "एकस्मिन् कर्मणि ये धर्मो समागच्छन्ते, ते सर्वकर्मस्वतिदिश्यन्ते, उताहो न एकस्मात् धर्मकर्मस्वतिदेशः?" इति शार्ङ्गिकता व्याख्या चकारि। "किमेकस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मभ्यो धर्मातिदेशः, उत, एकस्मादिति आ० से० पृ० पाठसु ममीचीनः।

भा अर्थगत वा, वैशत्या कर्मचोदनाया, तद्गुणवाक्ये वा दृश्यते तच्च स* विध्यन्त स्यात् । कुत ?। 'अर्थसंयोगात्', तस्य अर्थस्य (लिङ्गस्य) तेन विध्यन्तविशेषणेन संयोगोऽनुभूतपूर्वं सयोगिनोऽप्य अन्यतरो दृश्यमान उत्तरमदृश्यमानमपि अनुमानात् बुद्धौ सन्निधापयति, 'अभिधानवत्', यथा 'अग्नि होषम्—इत्यभिधान कौण्डपायिने श्रूयमाण नेयमिकाग्नि होषधर्मान् बुद्धौ सन्निधापयति । किम् अतोऽपि ?। एतदतो भवति,—अपूर्वे यत् वाक्य तत्पूरणसमर्थेन अवयवेन बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यता याति यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत—इति विधादि कथम्?—इति विध्यन्तापेक्ष, अग्रमवाधाना दिविधानकाण्डेन पाठात् बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यता याति —'दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत इत्यम्—इति एव विध्यन्ता पेक्षो यो वैज्ञातो विधादि, सोऽपि वैदिकेन विध्यन्तेन अनुमानात् बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यता यास्यति यथा 'सौर्यं चरम् निर्वपेत् ब्रह्मचर्यसकाम—इति । तर्चा कथम्?—इतिविध्यन्तापेक्षायाम् अनेकविध्यन्तसन्निपाते असाधारणेन निर्वपति शब्देन दार्शपूर्णमासिकविध्यन्तसयोगिना लिङ्गेन तदीयो विध्यन्त प्रसज्यते, तच्चापि आग्नेयाद्यनेकापूर्वविध्यन्त प्रसङ्गे, एकदेवतात्वेन वा श्रीयधिना वाऽसाधारणेन लिङ्गेन आग्नेयविध्यन्तो नियम्यते । तदेतदेव विज्ञायते,—सौर्यं चरम् निर्वपेत् आग्नेयवत् आग्रावैष्णवम् एकादशकपाल निर्वपेत् अग्नीषोमीयवत् सर्वत्र एवम् प्रतिपदाख्याने तु गौरव परिहरक्लिष्टतिकारैः सर्वसामान्य शब्द परिगृहीत 'महातिवत्—इति । एव, यच्च सूक्ष्ममपि किञ्चित् सामान्य—शब्दो

* 'वस्तु' इति चा० पु० पाठस्तु सम्यक् ।

† 'अथ' इति क० म० पु० पाठः ।

भा वा अर्थो वा हविर्देवतादि तद्गुणा वा रूपादयो उपलभ्येरन्,
तत्र तदीयो विध्यन्तः कल्प्यः। तदेतत् सङ्क्षेपेण अत्रैव सर्वम्
उक्तं, शिष्यद्वितार्थमुत्तरः प्रपञ्चः। श्लोकमप्युदाहरन्ति,—
'वितोर्यं हि महज्जालमृषिः संचिन्त्य चाब्रवीत्।
इदं हि विदुषां लोके समास व्यासधारणम्॥
इति ॥ (८।१।२ अ०)॥

सोमे ऐष्टिकचर्मावतिदेशाविहरणम् ॥

स प्रवृत्तित्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'—इति श्रूयते; तत्र विध्यन्तं
मति चिन्ता,—कुतः अस्मिन् विध्यन्तः स्यात्?—इति। तत्
उच्यते, "प्रवृत्तित्वात् इष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात्", दार्शपीयं
मासिको विध्यन्तः सोमे स्यात्। कुतः?। 'प्रवृत्तित्वात्', दीक्ष-
णीयादियु इष्टिषु दार्शपीयमासिको विध्यन्तः प्रवृत्तः, दीक्षणी-
यायाम् आतिथ्याया प्रायश्चीयाया पञ्चौ च, तदनन्तर सोमः,
तत्रापि स एव प्रवृत्त्या विज्ञायते, यथा, देवदत्तो भोजयितव्यः,
विष्णुमित्रो भोजयितव्यः, माठरः* कौण्डिन्यो भारद्वाजः—
इत्युत्तरेष्वपि 'भोजयितव्यः'—इति प्रवृत्त्या अनुबध्यते। तस्मात्
ऐष्टिकः सोमे विध्यन्तः॥

स. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ (यु० १, ॥

भा 'तस्यैकशतं प्रयाजानुयाजाः†—इति च ऐष्टिका धर्माः
सोमे दृश्यन्ते। तस्मात् च अस्मिन् ऐष्टिको विध्यन्तः॥

* 'पठर' इति का० स० पु० प्राठि ।

† 'एकशतं प्रयाजा' इति क० स० एव का० स० पु० पाठ ।

ख छत्सुविधानाद्वाऽपूव्वत्वम् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा 'अपूव्वत्वम्' एव हि सोमे, स न कुतश्चित् धर्मान् गृह्णाति।
कुत ?। 'छत्सुविधानात्', "इतिकर्तव्यताविधेर्यजते पूर्वं
वत्त्वम् (७।४।१ सू०) उक्त, विहितेति कर्तव्यतश्च अयम्। तस्मात्
अपूर्व्वम् ॥

ख सुगभिधारणाभाजस्य च नित्यानुवादात् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा सुगभिधारणस्य च अभावानुवादो सोमे भवति,—'घृतं वै
देवावश्च क्षत्वा सोममघ्नन् सुचौ वाङ्म, तस्मात् सुचि सोम
हविर्नासाद्यते, न सोममाज्येनाभिधारयन्ति—इति, तत् उप
पद्यते, यदि अपूर्व्वं सोम, अथ दर्शपूर्णमासप्रकृति स्यात्
आयेनाभिधार्य सुगभ्या ज्ञेयेत, तत्र एतद्दर्शनं न उपपद्यते,
तस्मात् अपूर्व्वम् ॥

ख विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०) ॥

भा 'इति चेत्' पश्यसि,—सुगभिधारणाभावानुवाददर्शनात्
अपूर्व्वं सोम—इति। अथ कस्मात् दर्शपूर्णमासप्रकृतिस्त्वेन
प्राप्तस्य सुगभिधारणस्य प्रतिषेधकोऽयं विधिः न भवति?—
इति स्थिताया प्रतिज्ञाया सूत्रेण परिचोदयति ॥

ख न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा 'न अयं विधिः। कस्मात्?। 'वाक्यशेषत्वात् अन्योऽयं
विधिराग्नात्, तत् आह,—'अशुरशुस्ते देव सोमाप्याय
ताम्—इति, तस्य वाक्यशेषोऽयम्। कथम् ज्ञायते?। तेन

* 'अथ सूत्रं भाष्ये मरुतयुक्तं न ज्ञायते कियत्वाऽपीतिकर्तव्यतया निराकारधी
भवतीति इत्यादिना भाष्यकृता सूत्रं भाष्यद्वयमयं सुहृत्तया निरुद्धम् ।

भा आकाङ्क्षितत्वात्, 'अवधिपूर्वा एतत् सोमं यदभिपुण्वन्ति, यदस्य शुचौ बाह्व कुर्वन्ति, यचाज्यमन्तिकमकार्षुः, यदाह, — अंशुरंशुस्ते देव सोमाभ्यायताम्—इति, यदेवास्यादातुः क्षुर-
मक्षुरस्तदाभ्याययन्ति—इति। यदि अयमपि विधिः स्यात्, वाक्यग्निद्येत, तस्मात् न विधिः ॥

छ. शङ्कते चानुपोषणात् ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

भा सोमे 'शङ्कते',—'यदनुषोष्य प्रयायादग्नीववद्धमेनं अमुष्मिन् लोके नेनीयेरन्—इति; दार्शपौर्णमासिके विध्यन्ते मति, नियतम् उपोषणं स्यात्, तदा अनुपोषणाशङ्का न युज्यते। तस्मात् अपूर्वः ॥

छ दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ १० ॥ (श्रा० नि०) ॥

भा. यच्च प्रयाजानुयाजानां दर्शनं, लिङ्गत्वेन उपदिष्टं,—'तस्य एकशतं प्रयाजानुयाजाः—इति, तत् दीक्षणीयादीनां सोमाङ्ग-
भूतानां कर्मणां ये प्रयाजानुयाजाः, तेषां समुच्चयवचनम्। किङ्कारणम्?। सोमस्य अपूर्वत्वात्, तेषां च तावतां, तच्च भावात्; अङ्गाङ्गमपि च तस्य—इति शङ्कते वक्तुम्; यथा वाजपेयस्य यूपः—इति। तस्मात् अपूर्वः सोमः ॥ (८।१। ३ अ०) ॥

ऐन्द्राग्रादौ ऐष्टिकवर्णाविदेशाधिकरणम् ॥

छ. इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

भा. इष्टय उदाहरणम्,—'ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपत् प्रजा-
कामः—इत्येवमाद्याः। तच्च, सन्देहः,—किं दार्शपौर्णमासिको वा सौमिको वा विध्यन्तः, उत दार्शपौर्णमासिक एव?—इति।

भा कि प्राप्तम्?—अनियम । दर्शपूर्णमासयोरपि विध्यनोऽस्ति सोमेऽपि, इमाश्च इष्टयो विध्यन्तापेक्षा, एकेन च विध्यनेन भवितव्यम्—इत्युक्तम्, न च गृह्यतेऽन्यतरनियमे विशेष । तस्मात् अनियम ।

एव प्राप्ते उच्यते,—‘इष्टियु दर्शपूर्णमासयो प्रवृत्ति’ हेतुर्नोक्त प्रज्ञात—इति । क पुनरसौ? । चोदनाया प्रवृत्ति निङ्गसयोग । कि पुन तत् प्रवृत्तिलिङ्गम्? । तद्वितेन देवतो पदेश कपालवत्ता निर्वपतिशब्दश्च—‘ऐन्द्राग्नमेकादशकपाल निर्वपेत्—इति इतरचापि तथैव ‘ऐन्द्राग्नो द्वादशकपाल—इति, निर्वपतिरपि ‘अग्निहोषहवण्या हवींषि निर्वपति’—इति, प्रवृत्तिलिङ्गेन च विध्यन्ताविशेष उक्त—‘यस्य लिङ्गमर्घ्यसयोगात् (८।१।२ ख०)—इति । तस्मात् दार्शपूर्णमासिक स्तासु विध्यन्त तच्च दर्शयति प्रयाजे प्रयाजे ह्यणस जुहोति—इति, अलिङ्गास्तपि स्थालीपुस्तकवत् सिद्धि ॥ (८।१।४ ख०) ॥

अग्नीषोमीयपशौ दार्शपूर्णमासिकघर्मातिरेकाधिकरचन ॥

घ पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

भा पशौ अग्नीषोमीये चिन्तयते,—कि दार्शपूर्णमासिको विध्यन्त उत, सौमिक?—इति । कि प्राप्तम्?—तथैव पृथ्व्यपक्ष । तच्च उत्तरमभिधीयते—‘पशौ च लिङ्गदर्शनात् पशौ च दार्शपूर्णमासिक एव विध्यन्त । कुत? । ‘लिङ्गदर्शनात्,—एकादश प्रयाजान् एकादशानुयाजान्—इति तथा स्वीवमाघार्य जुहा पशुमनक्ति—इति । ननु लिङ्गम् अपदिष्टम् कुत प्राप्ति? । चोदनासामान्यात् । ‘कि सामान्यम्? । व्यक्तचोदनत्वम् । का व्यक्ति? । इष्ट्यदेवतावत्ता अग्नीषोमीय पशुम्—इति

भा इतरत् 'ऐन्द्र पय'—इति, अथक्तचोदनस्तु सोम ॥ (८।१।
५ अ०) ॥

सवनीयादिपणैः अग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

ख दैक्षस्य चेतरेषु ॥ १३ ॥

भा इह पशुबन्धा उदाहरणम्—सवनीयो निरूढ पशु,
सौम्यादयश्च, तेषु किं दार्शपौर्णमासिको विध्यन्त, उत
दैक्षस्य?—इति । 'दैक्ष'—इति अग्नीषोमीय उच्यते, दीक्षा-
सम्बन्धात् । किं प्राप्तम्?—यद्योक्तेन न्यायेन दार्शपौर्णमासिक
—इति । तथा प्राप्ते उच्यते, "दैक्षस्य च इतरेषु" पशुषु सवनी
यादिषु अग्नीषोमीयस्य विध्यन्त, आलभतिचोदनासामान्यात्
पशुत्वचोदनासामान्याच्च, तच्च दर्शयति,—'वपया प्रातः सवने
चरन्ति, पुरोडाशेन मध्यन्दिनेऽङ्गैस्तृतीयसवने"—इति वपापुरो
डाशाङ्गप्रचार दर्शयति, भेदेन च, तथा क्वचित्, 'अग्नीदुम्बरो
यूपो भवति—इति यूप दर्शयति । तस्मात् अग्नीषोमीय
पशूनां प्रकृतिः ॥ (८।१।६ अ०) ॥

एकादशिनपणैः सवनधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

ख एकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैरशन्यस्य दर्शनात् ॥ १४ ॥

भा एकादशिना पशव उदाहरणम्—'लक्ष्णशीर्षा आग्नेय —
इत्यारभ्य आम्नाता, 'अन्येषां च आग्नेयेन वापयति, मिथुन
सारस्वत्या करोति, प्रजनयति सौम्येन—इति । तेषु सन्देह,
—किम् अग्नीषोमीयविध्यन्त, उत सवनीयविध्यन्त?—इति ।
किं प्राप्तम्?—पूर्वाक्तेन न्यायेन अग्नीषोमीयस्य ।
इति प्राप्ते उच्यते,—'एकादशिनेषु सौत्यस्य, सौत्य —

भा इति सुत्याकालत्वात् सवनीयमाहुः, तदीयो विध्यन्त एकादशिन्येषु। कुतः?। 'द्वैरश्नन्यस्य एशनात्', 'अग्निष्ठा द्वे द्वे रश्ने आदाय दाम्या रश्नाभ्याम् एकैकं यूपं परिच्ययति—इति, अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे ऐकैकरश्नन्य स्यात्।

'अथ वचनमिदं कस्मात् न भवति?'। अग्निष्ठा द्वे द्वे रश्ने आदायेत्येतत् अत्र विधीयते, यदि रश्नादित्वमपि विधीयते, तदा वाक्यम्भिद्यते, तस्मात् तदनूयते। 'ननु लिङ्गमपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः?'। उच्यते, समाने पशुत्वे सुत्याकालता वैशेषिक लिङ्ग, ततः प्राप्तिः ॥ (८।१।७ अ०) ॥

पशुगणेषु ऐकादशिन्यशनादिदेशाधिकरणम् ॥

स तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात् प्रतिपशु यूपदर्शनात् ॥ १५ ॥

भा इह पशुगणा उदाहरणम्,—'वसन्ते खलामाखीन् दृष्यमाना लभते', तथा भैष इवेतमा लभेत, वाक्यं कृत्वा, अपा च ओषधीना च सन्धौ अन्नकामः—इति। तत्र विचार्यते,—किम् अग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः, उत ऐकादशिनानाम्?—इति। यद्योक्तेन न्यायेन अग्नीषोमीयस्य।

एव प्राप्ते उच्यते,—'तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात्', तेषाम् ऐकादशिनानां प्रवृत्तिः पशुगणेषु स्यात्। कुतः?। 'प्रतिपशु यूपदर्शनात्', 'यत् त्रिषु यूपेषु आलभेत बहिर्द्धांस्मात् इन्द्रोयं वीर्यं दधात्, धातृव्यम् अस्य जनयेद्देकयूप आलभेत—इति यूपचित्वा प्रतिपिथ्य, एकं यूपं सौचामण्या विदधाति; तदुप पद्यते, यदि ऐकादशिनविध्यन्तः, तत्र हि प्रतिपशु यूपः, अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे एक एव यूपः स्यात्, तत्र एतन्नोपपद्यते। तस्मात् ऐकादशिनानां विध्यन्तः पशुगणेषु ॥ (८।१।८ अ०) ॥

अव्यक्तयजतौ सौमिकधर्मानिदेशाधिकरणम् ॥

सू

अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ १६ ॥

भा इदं श्रूयते,—‘अभिजिता यजेत’—इति एवञ्जातीयका यज-
तयः, तेषु विध्यन्तचिन्ता,—किमेषु सौमिको विध्यन्तः, उत दार्श-
पौर्णमासिकः?—इति। अविशेषात् अनियमे प्राप्ते, उच्यते,—
“अव्यक्तासु तु सोमस्य”। का अव्यक्तता?। द्रव्यदेवतस्य अभावः,
द्रव्यदेवतेन हि यागोऽभिच्यज्यते, एताद्याद्रव्यदेवतास्योदनाः,
—‘अभिजिता यजेत’—इति, एतासु अव्यक्तासु सौमिको विध्यन्तः
स्यात्। कुतः?। अव्यक्तसामान्यात्, सोमोऽप्यव्यक्तचोदनः,—
‘ज्योतिष्टोमेन यजेत’—इति। ‘ननु सोमेन यजेत’—इत्येषा
व्यक्तचोदना। तथापि देवताया अभावात् अव्यक्तता, तथा च
‘दूणाशेन यजेत’—इति अव्यक्तचोदिते, दीक्षणीयादीनि सोमा-
ज्ञानि दर्शयति, ‘दीक्षणीयायां द्वादशमान हिरण्यं दक्षिणा,
चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायाम्’—इति। तस्मात् तासु सौमिको
विध्यन्तः ॥ (८।१।९ अ०) ॥

अहर्गणेषु द्वादशाधिकधर्मानिदेशाधिकरणम् ॥

सू

गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १७ ॥

भा इह अहर्गणा उदाहरणम्,—द्विरात्रादयः शतरात्रपर्यन्ताः।
तेषु सन्देहः,—किं ज्योतिष्टोमिको विध्यन्तः, उत द्वादशाहिकः?
—इति। पूर्वोक्तं न्यायेन सौमिके प्राप्ते उच्यते, ‘गणेषु’ द्वाद-
शाहिको विध्यन्तः—इति। कुतः?। ‘चोदनासामान्यात्’,
‘द्वादशाहेन यजेत, द्विरात्रेण यजेत’—इति; अह.शब्दोऽपि
अहोरात्रवचनः, रात्रिशब्दोऽपि, रत्नच्छब्दगतं लिङ्गम्। अर्थ-
गतम् अपि गणत्वं, गणः एव सङ्घातधर्मगणम् अनुग्रहीतुम्

भा समर्थो न एकाहः । 'दाभ्या लोमावद्यति दाभ्या मांसम्—
इति च एतदारभ्य द्वादशोपसर्गं द्वादशाहिकं धर्मं गवा-
मयने दर्शयति । तस्मात् अहर्गणानां द्वादशाहः प्रकृतिः ॥
(८।१।१० अ०) ॥

संवत्सरसत्रेषु गवामयनिकसत्रांतिदेशाधिकरणम् ।

सू गव्यस्य च तदादिषु ॥ १८ ॥

भा इह संवत्सरसत्राणि उदाहरणम्,—आदित्यानामयन-
प्रभृतीनि ; तेषु चिन्ता,—किं द्वादशाहिको विध्यन्तः, उत गवा-
मयनिक ?—इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन द्वादशाहिके प्राप्तेऽभि-
धीयते,—“गव्यस्य च तदादिषु”, ‘गव्यम्’—इति, गवामयन-
ब्रूमः, गोसम्बन्धात्, ‘गावो वा एतत् सवमासत’—इति, तस्य
विध्यन्तः, तदादिषु संवत्सरसत्रेषु स्यात् । कुतः ? । संवत्सर-
सामान्यात्, ‘पल्लय उपगायन्ति’—इति च महाव्रतिकं धर्मं
संवत्सरसत्रे दर्शयति, ‘चरन्विज उपगायन्ति’—इति च सहस्र-
संवत्सरे ॥ (८।१।११ अ०) ॥

निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्मांतिदेशाधिकरणम् ॥

स निकायिनाञ्च पूर्वस्थोत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १९ ॥

भा ‘निकायः’—इति सङ्घातः औत्तराधर्मेणावस्थित उच्यते, स
एषां, ते निकायिनः, यथा साहस्रां सायस्काः, तेषां पूर्वस्य
केचित् धर्माः आग्नाताः, उत्तरे तु अधर्मकाः, तत्र चिन्तते,
—किं ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तः, उत प्रथमस्य निकायिनः ?
—इति । अथक्त्वोदयत्वात् ज्योतिष्टोमस्य ।

इति प्राप्ते उच्यते,—“निकायिना च पूर्वस्य उत्तरेषु प्रवृत्तिः

भा स्यात्' । कुतः ? । निकायित्वसामान्यात्, साहस्राणां साहस्र-
सामान्यात्, साद्यस्क्राणां साद्यस्कधर्मसामान्यात्, एव सर्वत्र
पूर्वस्मिन् च साहस्रे सहस्रं दक्षिणाम् आम्नाय उत्तरस्मिन्
दर्शयति, 'यावत् अस्य साहस्रस्य उत्तरा गौ, समाहिता
भवति, तावत् अस्मात् लोकात् असौ लोक'—इति, तथा
पूर्वस्मिन् साद्यस्के 'साद्यस्त्रिसवत्सरः सोमक्रयणः स्पर्द्धमाना
नाम्'—इत्याम्नाये उत्तरस्मिन् अपि तमेव दर्शयति, 'सो
गौः सोमक्रयणी व्याहृता हि एषां स्पर्द्धिता'—इति । तस्मात्
पूर्वस्य उत्तरेषु धर्माः ॥ (८।१।१२ अ०) ॥

फलदीनामनतिदेशाधिकरणम् ।

स कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात् फल-नियम-कर्तृ-समुदायस्यान-
न्वयस्तदन्धनत्वात् ॥ २० ॥ (सि०, ॥

भा इह फल नियम कर्तृ समुदाया उदाहरणम्; फलं स्वर्गः,
नियमो यावज्जीविकोभ्यासः, कर्ता स्वर्गकाम, समुदायो दर्श-
पूर्णमासौ—इति । तत्र चिन्तते,—किं फल नियम कर्तृ समु-
दायानां सौख्यादिषु प्रवृत्तिः, न?—इति । किं प्राप्तम्?—
“इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात्” (८।१।११ सू०)—
इत्यनेन न्यायेन प्रवृत्तिः—इति प्राप्तम् । तथा प्राप्ते उच्यते,—
‘फल नियम कर्तृ समुदायस्य’ अप्रवृत्तिः । कुतः ? । ‘कर्मणः’
‘अप्रवृत्तित्वात्’, ‘तदन्धनत्वात्’ च फलादीनां, कर्म तावत् न
प्रवर्तते । किङ्कारणम् ? । विध्यन्तेन धर्माः प्रवर्तन्ते, न च कर्म
विध्यन्तविहितं, विधादिविहितं तत् । तस्मात् न प्रवर्तते,
तस्याप्रवृत्तित्वात् ‘फल-नियम कर्तृ समुदायस्य’ ‘अनन्वयः’ अ-
प्रवृत्तिः—इत्यर्थः । कुतः ? । ‘तदन्धनत्वात्’, फल तावत्,
‘दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’—इति, दर्शपूर्णमाससंयुक्तं श्रुतं, तत्

भा यत्र दर्शपूर्णमासौ तत्र भवितुमर्हति, न च सौर्यादियु तौ स्त, अतः स्वर्गस्थापि तत्राभावः । एव नियमोऽपि कर्मबन्धन-
 'यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत—इति, स दर्शपूर्णमासा-
 भावे कथं स्यात् । तथा कर्ता कर्मबन्धन, 'दर्शपूर्णमासाभ्या
 स्वर्गकाम—इति, सोऽपि कथं तयोरसतो स्यात् । समुदायो
 मध्याग्नेयादौना तानि सौर्यादियु न सन्तीति तत्समुदाय कथं
 तत्र भवेत् । तस्मात् तेषाम् अप्रवृत्तिः ॥

स प्रवृत्तौ चापि तादर्थ्यात् ॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा अपि च धर्माणां प्रवृत्तिः कर्माद्यां, कर्मण उपकर्तुम् न च
 फलादीनि कर्मण उपकुर्वन्ति फलं तावत् पुरुषस्य उपकरोति
 न कर्मण उक्तं हि 'कथं च पुरुषार्थत्वात्' (३।१।५ सू०)—
 इति । नियमोऽपि न कर्मधर्मं कर्तृधर्मोऽसावित्युक्तं 'कर्तृणां
 श्रुतिसंयोगात्' (२।४।२ सू०)—इति । तथा कर्ता स्वर्गकामो
 न कर्मार्थं, कर्म स्वर्गकामार्थं, न हि स्वर्गकाम कर्मण उप-
 दिश्यते, 'स्वर्गकामो यजेत—इति, किन्तु हि कर्म स्वर्गकामस्य
 उपदिश्यते,— स्वर्गकामो यजेत', नान्यत् कुर्यात्—इति । तथा
 समुदायो न कर्मार्थं, फलार्थोऽसौ 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो
 यजेत'—इति । एवम् एतेषां कर्मणोऽनुपकारकत्वात् प्रवृत्तिः
 अनर्थिका स्यात् । तस्मात् न प्रवर्तेरन् ॥

स अश्रुतित्वाच्च ॥ २२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा अत्राह 'यदि दर्शपूर्णमाससंयोगात् फलादीनामप्रवृत्तिः,
 मयाजादौनामपि तत्सम्बन्धात् अप्रवृत्तिः प्राप्ता, तान्यपि हि
 तत्संयुक्तानि—इति । उच्यते,—यद्यपि तानि दर्शपूर्णमासयो-
 र्युतानि, विध्यन्तेन तु सौर्यत्रदिष्वपि अतिदिष्टानि फलादीनि तु
 न विध्यन्तेन अतिदिश्यन्ते तेषां यदि प्रत्यक्षा प्रवर्तिका श्रुति

भा. स्यात्, ततः प्रवर्त्तेरन्, न च असावस्ति । तस्मात् अश्रुतित्वात्
न प्रवर्त्तन्ते ॥ (८।१।१३ अ०) ॥

गुणकामानां गोदोहनादीनामनतिदेशाधिकरणम् ।

ख. गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा. इह गुणकामा उदाहरणम्,—‘गोदोहनेन प्रणयेत् पशु-
कामस्य’, ‘उपास्त्रै गायता नरः’—इति, ‘धामकामाय प्रतिपदं
कुर्यात्’—इत्येवमादयः । तत्र विचार्यते, किं गुणकामानां
वैद्यतेषु प्रवृत्तिः, उत न?—इति । ततः सूत्रेणैव उपक्रमः, “गुण-
कामेषु अश्रितत्वात्, प्रवृत्तिः स्यात्”, ‘प्रवृत्तिः’ गुणकामानाम् ।
कुतः? । ‘अश्रितत्वात्’, गोदोहनं प्रणयनाश्रितं, ‘गोदोहनेन
प्रणयेत्’—इति । तत्र प्रणयनं प्रवर्त्तते, आश्रये च प्रवर्त्तमाने
तदाश्रितमपि प्रवर्त्तते; यथा पटे आलक्ष्यमाणे तदाश्रितं
चित्रमप्यालक्ष्यते, यथा च चमसः प्रवर्त्तते, यथा च ‘खादिरं
वीर्यकामाय यूपं कुर्यात्’—इति, एवं गोदोहनम् अपि प्रवर्त्तते;
गोदोहने च प्रवर्त्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्त्तितुमर्हति ।
तस्मात् गुणकामानाम् प्रवृत्तिः ॥

ख. निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘निवृत्तिर्वा’ गुणकामानाम् अप्रवृत्तिः । कुतः? । ‘कर्मभेदात्’,
कार्यभेदात्—इत्यर्थः । अन्यत् कार्यं गोदोहनस्य, अन्यत्
चमसस्य, चमसः क्रत्वर्थो, गोदोहनं तु पुरुषार्थः; तदुक्तम्,
“यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थश्चक्षणाविभक्तत्वात्”
(४।१।२ सू०)—इत्यत्र; अक्रत्वर्थः, किमर्थं प्रवर्त्तते? क्रतूप-
काराय हि तस्य प्रवृत्तिः; एवं प्रतिषेदः । तस्मात् न प्रवर्त्तेरन्
गुणकामाः ॥

भा यत्तु उपन्यस्त,—‘यथा खादिर वीर्यकामाय यूप कुर्यात्’—
इत्यत्र प्रवृत्तिरेवम् अत्रापि—इति, तत्र ब्रूम,—

स अपि वाऽतद्विकारत्वात् कृत्वर्थत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ।
२५ ॥ (प० यु० नि०) ॥

भा ‘अपि वा’ एवविधेषु ‘प्रवृत्तिः स्यात्’ । कुत ? । ‘अतद्विकार
त्वात्,—न खादिर कृत्वर्थविकार, अयम् अपि कृत्वर्थ एव
तदुक्तम् ‘एकस्य तु उभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् (४।३।५ सू०)
—इति कृत्वर्थेऽपि पलाशवत् प्रवर्तते, तस्मिन् प्रवर्तमाने
तदाश्रित कामोऽपि प्रवर्तते, खादिरेण हि स सिध्यति, स च
खादिरोऽस्ति, तस्मात् काम साधयिष्यति ॥ (८।१।१४ अ०) ॥

सौम्ये चरावभिमर्शनद्वयस्य विकल्पाधिकरणम् ।

स एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैक
त्वात् ॥ २६ ॥

भा ‘सौम्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम —इति श्रूयते, अस्ति
तु प्रवृत्तावभिमर्शनद्वय, ‘चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमर्शेत् पञ्च
होत्राऽमावास्याम्’—इति तत् इह चोदकेन प्राप्यते । तत्र
संशय,—किं सौम्यं यदा पौर्णमास्या प्रयुज्यते, तदा चतु
र्होत्राभिमर्शश्च यदाऽमावास्याया, तदा पञ्चहोत्रा, उत
उभयत्र विकल्प,—चतुर्होत्रा वा पञ्चहोत्रा वा?—इति । किं
प्राप्तम्?—व्यवस्था—इति । कुत ? । चोदकानुग्रहात् प्रवृत्तौ
व्यवस्था कृता इहापि चोदको व्यवस्था प्रापयति ।

एव प्राप्ते उच्यते,—एकस्मिन् कर्मणि अत्र सौम्यविकल्प ।
कुत ? । ‘अविभागो हि चोदनैकत्वात् एकैषा चोदना—
सौम्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इति, तत्र अविभागो

भा भवतु, उभावपि अभिमर्शने प्राप्येते, तयोरेकार्थत्वात् समुच्चयो न सम्भवति, तस्मात् विकल्पः । यत्तु,—‘प्रकृतौ व्यवस्था—इति; न असौ कालकृता, किं तर्हि समुदायकृता, न च, सौर्ये तौ समुदायौ स्तः’ ।

‘यद्येवम् अभिमर्शनमेव तर्हि न प्राप्नोति, तयोः समुदाययो-
रभावात्’—इति । अत्र उच्यते, न प्राप्नोति, यदि समुदाययोः
अभिमर्शनम् उच्येत, तयोस्त्वनभिन्नवृत्त्यत्वात्, समुदायिनां
तदुच्यते लक्षणया, समुदायविकारस्य सौर्यः । तस्मात् तत्रापि
चोदकः प्रापयति तत् ॥ (८।१।१५ अ०) ॥

नैर्घ्ये चरावाग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

छ. लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा सौर्ये, कर्मणि दार्शपौर्णमासिकी विध्यन्तः—इत्युक्तम्,—
“इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः” (८।१।११ छ०)—इति,
सन्ति तु तत्र कर्मणि आग्नेयादीनि । तत्र विचारः,—किं
यस्य कस्यचित् दार्शपौर्णमासिकस्य कर्मणः सौर्ये विध्यन्तः, उत
आग्नेयस्य ?—इति । किं प्राप्तम् ?—‘विकल्पः’ । कुतः ? । ‘लिङ्ग-
साधारण्यात्’, सौर्ये दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तमाप्तौ यद्विङ्गम्
उपदिष्टं, ‘प्रयाजे प्रयाजे कृष्णसं जुहोति’—इति, तत् साधारणं
सर्वपां विध्यन्ते सम्भवति, न च समुच्चयः, तस्मात् विकल्पः ॥

स. ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वात् विकारो
हि ॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा. आग्नेयस्य विध्यन्तो ‘नियम्येत’ । कुतः ? । ‘ऐकार्थ्यात्’, एक-
देवतत्वात्—इत्यर्थः, आग्नेय एकदेवत्यः, सौर्योऽपि, तेनैक-
देवतत्वेन लिङ्गेन आग्नेयविध्यन्तो नियम्येत, ‘पूर्ववत्त्वात्’—

भा पूर्ववानय सौर्यं, पूर्वत्र अभिहितं विध्यन्तम् अपेक्षते, 'विकारो हि',—विहतिः' एषा, सर्वाश्च विहृतय पूर्ववत्य, चोदना वाक्यानामसमाप्तत्वात्, तत्र लिङ्गेन विध्यन्तनियमो भवति— इत्युक्तम्, अस्ति च एकदेवतत्व लिङ्गं, तेन आग्नेयविध्यन्त ॥

स अश्रुतित्वान्नेति चेत् ॥ २९ ॥ (आ०) ॥

भा अथ आह,—'स्यात् एतदेवं, यदि अत्रैकत्वं श्रूयते, न तु श्रूयते। कथम्? तद्वित्तेन अयं निर्देश,—'सौर्यम्'—इति, तथा, 'आग्नेयम्'—इति, तत्र वचनशक्तिर्न ज्ञायते, किं सूर्या देवता अस्य, उत सूर्यो च सूर्याश्च—इति, तथा आग्नेयेऽपि ॥

स स्यात् लिङ्गभावात् ॥ ३० ॥ (आ० नि०) ॥

भा 'स्यात्' अवस्थिति एकत्वस्य। कुत? 'लिङ्गभावात्',— लिङ्गम् अस्ति। किम्? वाक्यशेषे एकत्वं श्रूयते, सौर्यं तावत् 'अमुमेव आदित्य स्वेन भागधेयेन उपधावति, स एवैव ब्रह्मयर्षसङ्गमयति—इति। आग्नेयेऽपि, 'अङ्गिरसो वा इत उत्तमाः स्वर्गमायस्ते यज्ञवास्त्वभ्यायस्ते पुरोडाशं कूर्मं भूत्वा प्रसर्पन्तमपश्यन्तमब्रुवन् इन्द्राय धियस्व हृहस्पतये धियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो धियस्वेति, स तानाह न धिये, तमब्रुवन् अग्नये धियस्वेति, सोऽब्रवीत्, धियेऽह, यदाग्नेयोऽष्टाक्षपातोऽभावाद्याया पूर्णमास्यां चाच्युतो भवति अग्निमेव स्वेन भाग धेयेन समर्हयति'—इति।

स तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥ (नि०) ॥

भा अनुवाक्यायाम् एकत्वव्यवणं, 'अग्निर्हं मूर्ध्ना दिव'—इत्याग्नेये, 'उदुत्यज्ञानवेदसम्'—इति सौर्यं। 'ननु पुनरुक्तं एतद्विङ्ग द्वयोपदर्शनम्—इति। तदुच्यते। नैतत् पुनरुक्तं, एकमव

भा. चोदनागतम्, एकं मन्त्रगतं ; चोदनागतं प्रापकं, मन्त्रगतं प्राप्तस्य द्योतकम्—इति ॥ (८।१।१६ अ०) ॥

हविर्देवतयो मन्त्रिपानि हविःसामान्यस्य बलीयत्वाधिकरणम् ॥

स. विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्य-
त्वात् ॥ ३२ ॥ (सि०) ॥

भा. इदं श्रूयते,—‘ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत्’—इति, ‘आग्नेयं पयः’—इति । तत्र सन्देहः,—किं देवतासामान्यात् ऐन्द्र-
पुरोडाशसामान्याख्यस्य विध्यन्ते, आग्नेये च पयसि औपधस्य,
देवतासामान्यं यत्नवत्तरम् ; अथ हविःसामान्यात् उत्तरत्र
सामान्याख्यस्य, पूर्वत्र औपधस्य, हविःसामान्यं बलीयः?—इति ।

किं प्राप्तम्?—उच्यते, देवतासामान्यं बलीयः—इति ।
कुतः? । मुख्यत्वात्, मुख्यनिययिता देवता,—‘ऐन्द्रम्’ ‘आग्नेयम्’
—इति ; जघन्यनिययितं हविः ; तयोर्विरोधे मुख्यानुयहो
न्यायः, मुख्यस्य अविरुद्धप्रवृत्तित्वात्, जघन्यस्य तु मुखेन
विरुद्धा प्रवृत्तिः । तस्मात् देवतासामान्यं बलीयः ।

इति प्राप्ते ब्रूमः,—‘विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत’, विप्रति-
पत्तौ एतस्यां हविर्देवतयोः, हविषा विध्यन्तो नियम्येत ।
कुतः? । ‘कर्मणस्तदुपाख्यात्वात्’, कर्म देवता प्रति द्रव्यस्य
उत्सर्गः, स च हविःषु उपाख्यायते, उपलभ्यते—इत्यर्थः । हविः
त्यज्यमानं दृश्यते । किमतः? । अतो हविः कर्मणः प्रत्यासर्तं,
प्रत्यासर्तित्वं लिङ्गम् । ‘ननु देवतापि यागेन सम्बद्धा, न
तथा विना, यागो भवति’ । उच्यते, सत्यं सम्बद्धा, आरादुष-
कारिणी तु सा, नासौ त्यज्यते, तस्मात् बहिरङ्गम् । अतो
हविःसामान्यं बलीयः ॥

स तेन च कर्मसयोगात् ॥ ३३ ॥ (यु०) ॥

भा 'तेन च हविषा सयुज्य कर्म चोद्यते, 'ऐन्द्रम्', 'आग्नेयम्'—इति हवि प्रधान शब्द । किमत ?। अतो हविरच बुद्धौ सन्निहित, तल्लिङ्गं भवति, यथा धूमो बुद्धिविषयतामापन्नो भोर्लिङ्ग, न विद्यमानः ॥

'ननु देवतापि अत्र श्रूयते,—'ऐन्द्रम्', 'आग्नेयम्'—इति'।
उच्यते,—

स गुणत्वेन देवताश्रुतिः ॥ ३४ ॥ (आ० नि०, ॥

भा विशेषणत्वेन देवता श्रूयते, हविर्विशेष्यत्वेन, विशेष्य च बुद्धौ सन्निहितं भवति, न विशेषणं, तद्विशेष्य विशेष्य निवर्तते । कथं ज्ञायते ?। विशेष्यानुबन्धसयोगात्, यथा, 'राजपुरुष पूज्य —इत्युक्ते पुरुष पूज्यो गम्यते, न राजा, एषम् इहापि 'ऐन्द्रं पय'—इत्युक्ते हवि बुद्धौ सन्निधीयते, न देवता, यच्च बुद्धौ सन्निहित, तल्लिङ्गम्—इत्युक्तम् । तस्मात् हवि सामान्य बलीय, अत ऐन्द्रे पुरोडाशे आग्नेयस्य विध्यन्त, आग्नेये च पयसि साम्नायस्य—इति ॥

"गुणत्वेन देवताश्रुति —इत्येतस्य सूत्रस्य अपरा व्याख्या,
—इह पदोत्तर सूत्र,—'यदुक्तं हवि सामान्य बलीय —इति,
नैतत् युक्तं देवतासामान्य बलीय'—इति । कुत ?। सर्वाभ्य
प्रयासो देवताराधनार्थ एव सागस्य प्रसन्ना फल ददाति । एव
श्रूयते,—'तृप्त एवैनम् इन्द्र प्रजया पशुभिस्तर्पयति—इति,
यद्वेन्द्रस्य प्रसादनोपाय—इति ज्ञात, पुनरपि इन्द्रे प्रसा
दयितव्ये स एवास्थेयो भवति, तस्मात् देवतासामान्य बलीय'
—इति ।

अथ ब्रूम,—स्यात् एतदेवं, यदि देवतात फल स्यात्

भा. यागात्तु फलं, 'सुर्गकामो यजेत'—इति श्रूयते। यत्तु, 'तृप्त एवैनम् इन्द्रः'—इति, तत्र इदम् उच्यते, "गुणत्वेन देवता-
श्रुतिः", यागे गुणभूता देवता, तस्या दातृत्वं स्तुत्या उच्यते,
यथा, 'अमात्येन मे यामो दत्तः', 'सेनापतिना मे यामो दत्तः'
—इति, न च अमात्यः सेनापतिर्वा ग्रामस्य प्रभवति, राजैव
प्रभवति, इतरस्मिन् गुणभूते स्तुत्या दातृत्ववादः। तस्मात्
यद्योक्तेनैव न्यायेन हविःसामान्यमेव वक्ष्यः—इति ॥ (८।
१।१७ अ०) ॥

शतद्वन्द्वसामान्यद्विरेखे ओपधधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. हिरण्यमाज्यधर्मं तेजस्त्वात् ॥ ३५ ॥ (पू०) ॥

भा. 'प्राजापत्यं धृते* चरुम् निर्वपेत्, शतद्वन्द्वसामान्यः कामः'—
इति श्रूयते। तत् 'हिरण्यमाज्यधर्मं स्यात्', उपांशुयाज-
विध्यः तत्र भवेत्। कुतः?। 'तेजस्त्वसामान्यात्', तेजस्त्वं
सामान्यं, हिरण्यम् अश्मनां तेजः, आज्यमपि गवां सारः—
इत्यर्थः। अथ वा हिरण्यमपि तेजस्त्वात् उज्ज्वलम्, आज्य-
मपि स्निग्धत्वात् उज्ज्वलमेव। तस्मात् सामान्यात् उपांशु-
याजधर्मा शतद्वन्द्वसामान्यः ॥

स. धर्मानुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥ (यु०) ॥

भा. हिरण्ये च बहवः आज्यधर्माः अनुगृह्यन्ते अवेक्षणादयः,
ओपधधर्मास्तु हीयेरन् अवहन्तादयः। तस्मात् अपि आज्य-
धर्माः ॥

स औषधं वा विशदत्वात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

भा अथ वा औषधस्य हिरण्ये विध्यन्त । कुत ? । 'विशदत्वात्, हिरण्यमपि विशदं, औषधमपि विशदम् । क पुनरनयो सामान्ययोर्विशेष ? । न खलु कश्चित्, किन्तु विशदत्वस्य कारणद्वयम् उपोद्बलक, तेजस्वितायास्तद्वर्मानुपपद्यते एक ॥

स चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥ (यु० १) ॥

भा चरुशब्दश्च अत्र भवति,—'प्रजापत्य चरुम्—इति । चरुशब्दश्च औषधस्य चक्ता, तत् बलवत् औषधस्य लिङ्गम् ॥

स तस्मिंश्च अपणश्रुते ॥ ३९ ॥ (यु० २) ॥

भा 'तस्मिंश्च आज्ये अपणं श्रूयते,—'घृते अपयति'—इति । किमत ? । अत एतद्वदति,—औषधविध्यन्तेन अपणं प्राप्यते, तत्र केवलम् आज्यं विधायिष्यते, आज्यविध्यन्ते तु अपणं आज्यं च विधीयेयाता, तथा वाक्यग्निष्येत ।

'तस्मिंश्च अपणश्रुते —इत्येतस्य अपरा व्याख्या —अत्र आह,—'साक्षादेवेहाज्यं श्रूयते, तस्मात् तस्य विध्यन्त —इति । तत उत्तरम् इदं, "तस्मिंश्च अपणश्रुते, दाशपौर्णमासिक अपणं 'तस्मिंश्च आज्ये श्रूयते, गुणगत तत्सामान्यं, हविर्गन्तुं वैशद्यं चरुशब्दश्च, तस्मात् ते बलवन्ती ॥ (८। १। १८ अ०) ॥

मधूदके उपांशुयाजीयाध्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

ख. मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥
(पू०) ॥

भा. चिन्तायाम् इष्टौ श्रूयते,—‘दधि मधु घृतं’ धाना उदकं तण्डुलाः, तत्संसृष्टं प्राजापत्यं भवति—इति। तत्र, ‘मधूदके’ ‘पयोविकारः स्यात्’। कुतः?। ‘द्रवसामान्यात्’, द्रवे च मधूदके, पयोऽपि द्रवम् ॥

ख. आज्यं वा वर्णसामान्यात् ॥ ४१ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘आज्यं वा’ इमे विकुर्याताम्, उपांशुयाजस्य तयोर्विध्यन्तः स्यात्। कुतः?। ‘वर्णसामान्यात्’, समानवर्णे मधूदके आज्येन ॥

ख. धर्मानुग्रहाच्च ॥ ४२ ॥ (यु०) ॥

भा. आज्यधर्माच्च मधूदकयोः शक्वाः कर्तुम् उत्पवनादयः, न तु पयोधर्मा दोहनादयः ॥

ख. पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥

भा. यत्तु, पूर्व कारणम् उक्तं,—द्रवत्वसामान्यं, तदविशिष्टं, आज्यमपि अग्निसंयोगात् द्रवीभवति। तस्मात् उपांशुयाजविध्यन्तः मधूदकयोः—इति ॥ (८।१।१६ अ०)।

इति श्रीभट्टश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अष्टमस्य अध्यायस्य द्वितीय पादः ॥

* द्विष सौचामर्षोरैष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

छ वाजिने सोमपूर्वत्व सौचामग्याञ्च ग्रहेषु
ताच्छब्दात् ॥ १ ॥ (पृ०) ॥

या चातुर्मास्येषु वाजिनेज्या युता,—‘वाजिभ्यो वाजिनम्—
इति सौचामर्ष्या च सुरा यद्वा,—आश्विनं यद् गृह्णाति,
सारस्वतम् ऐन्द्रम्—इति। तत्र सशय, किम् उभयो सौमिको
विध्यन्त, उत दार्शपौर्णमासिक ?—इति। तदुच्यते, ‘वाजिने’
‘सौचामर्ष्या च ग्रहेषु’ ‘सोमपूर्वत्व’, सौमिको विध्यन्त। कुत ?।
‘ताच्छब्दात्’ सोमशब्दत्वात्। सोमशब्दत्वञ्च व्युत्पद्यते,—‘सोमो
वै वाजिनं सुरा सोम’—इति, न तावत् वाजिनं सोम, न
सुरा, न च तयो सोमेन सादृश्यम् अस्ति, सादृश्याच्च
परशब्द परञ्च प्रवर्तते। तस्मात् सादृश्यम् अत्र विधीयते,
सादृश्यं च अत्र सोमधर्मत्वज्ञातं शक्यं विधातुम् न अन्यत् स
एव नाम्ना धर्मातिदेशो न विध्यन्तेन, यथा कौण्डिपायिना
मयने अग्निहोत्रे ॥

छ अनुवपटकाराञ्च ॥ २ ॥ (यु० १) ॥

भा अनुवपटकारं च सोमधर्मं दर्शयति, ‘वाजिनस्य अग्ने’ वीक्षी
त्यनुवपटकरोति सुराया वीक्षीत्यनुवपटकरोति—इति ॥

छ समुपह्वय भक्षणाञ्च ॥ ३ ॥ (यु० २) ॥

भा समुपह्वय भक्षणं च सोमधर्मं, तत्र दृश्यते,—श्रेयं समं वा
विभज्य समुपह्वय भक्षयिष्यन्ति—इति ॥

स क्रयण-अयण-पुरोरुगुपयाम-ग्रहणामादनवासोप-
नहनञ्च तद्वत् ॥ ४ ॥ (यु० ३) ॥

भा क्रयणादौञ्च सोमधर्मान् सुरायां दर्शयति,—‘सीसेन कीवात्,
क्रय्या कुबलसक्तुभिराश्विनं कीणाति’—इति। ‘एका पुरोरुक्
एका याज्या, उपयामगृहीतोऽस्थश्चिद्राय त्वाम्च्छिद्रेणाश्विनं
पहं गृह्णाति, गृहीत्वा आसादयति विराचं संहता वसन्ति,
क्षौमे वाससो उपनह्नानि तोक्मानि शष्पाणि भवन्ति’—इति,
विधौ सति अनेकार्थानि वाक्यानि स्युः, क्रयादीन् सीसकादौञ्च
विदधति। तस्मात् उभयोः सौमिको विध्यन्तः ॥

स हविषा वा नियम्येत तद्विकारत्वात् ॥ ५ ॥ (सि०, ॥

भा हविःसामान्येन ‘वा’, अत्र दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तो ‘निय-
म्येत’। कुतः?। ‘तद्विकारत्वात्’, दार्शपौर्णमासिकस्य हविषो
विकारः सुरा-वाजिने, औपधविकृतिः सुरा, साम्नायविहृतं
वाजिनम् ॥

स प्रशंसा सोमशब्दः ॥ ६ ॥ (पू० यु० नि०, ॥

भा अथ यदुक्तं, ‘ताच्छब्दात्’—इति। तत्र ब्रूमः,—प्रशंसार्थाय
सोमशब्दः, न विध्यर्थः, विधायकस्य अभावात्, ‘सौमो वै
वाजिनं, सुरा सोमः’—इति प्रह्लादफलवत्त्वात् सोमस्य, तद्भावेन
सुरा-वाजिनयो प्रशंसा, यथा, ‘सिंहो देवदत्तः’—इति पुत्र-
यस्य। तस्मात् नायं नाम्ना धर्मातिदेशः ॥

स वचनानीतराणि ॥ ७ ॥ (पू० लि० नि०, ॥

भा इतराणि तु सीसक्रयादीनि वाधनिकानि, प्राप्तेरभावान्।
अगत्या च वाक्यानाम् अनेकार्थता, सगुणकर्मविधानेन ॥

छ व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

भा 'शष्यैरेव दीक्षणीयामाप्नोति तोक्नन्नि प्रायणीयां सिंह
लोमभिरातिध्याम्—इति, सोमविकारत्वे प्रत्यक्षमेव दीक्ष
णीयादीनि प्राप्नुयु, प्राप्तानाम् शष्पादिभिस्तदाप्तिवचनं
नोपपद्यते ॥

छ पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् ॥ ९ ॥ (लि०) ॥

भा पशुपुरोडाशता च पक्षाणां श्रूयते, नैतेषां पशूनां पुरोडाशा
विद्यन्ते पक्षपुरोडाशा चेते पशव—इति, तन्न तावत् अत्र
पक्षा पुरोडाशा, पक्षा एव ते यदि तु पुरोडाशधर्मका
तत एतदुपपद्यते। तस्मात् पुरोडाशिकस्तेषु विधत्त ॥ (८।
२।१ अ०) ॥

पशौ चात्रायधर्मानिदशाधिकरणम् ।

छ पशु पुरोडाशविकार स्याद्देवतासामान्यात् ॥ १० ॥
(प०) ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोमे पशु अग्नीषोमीय, यो दीक्षितो यत्
अग्नीषोमीयं पशुमावभते—इति। तत्र सन्देहः,—किं पशु
पुरोडाशविकार, चतः सान्नाय्यविकार ?—इति। किं प्राप्तम् ?
—'पशु पुरोडाशविकार स्यात्। कुत ?। 'देवतासामान्यात्',
अग्नीषोमीय पशु, पुरोडाशीगपि तद्देवत्य एव ॥

छ प्रोक्षणाच्च ॥ ११ ॥ (छे० १) ॥

भा प्रोक्षन् पुरोडाशधर्मं पशौ दर्शयति—अह्नस्त्वोपधीभ्यो
जृष्ट प्रोक्षामि—इति पशु प्रोक्षति—इति ॥

स. पर्यग्निकरणाच्च ॥ १२ ॥ (हे० २) ॥

भा. पर्यग्निकरणम् अपि पुरोडाशधर्मः, तदपि पशौ दृश्यते,—
'आहवनीयात् उल्मुकेन पशुं पर्यग्निकरोति'—इति । तस्मात्
पुरोडाशविकारः ॥

स. साम्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा. 'साम्नाय्यं वा' पशुर्विकुर्यात्, न पुरोडाशम् । कुतः ? ।
'तत्प्रभवत्वात्', पशुतः साम्नाय्यं प्रभवति, पशुश्च ; तत् मिथः-
प्रत्यासन्नं, प्रत्यासन्नित्य लिङ्गं, हविःसामान्यं च देवतासामा-
न्यात् बलीयः—इत्युक्तम् (८।१।१७ अ०) ॥

स. तस्य च पात्रदर्शनात् ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भा. 'तस्य च' साम्नाय्यस्य यत् पात्रम् उखा, सा पशौ दृश्यते,
'यदि पशुख्वायां पचेत्'—इति ॥ (८।२।२ अ०) ॥

पशौ पयोधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

स. दध्नः स्यान्मूर्तिसामान्यात् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भा. साम्नाय्यविकारोऽपि 'दध्नः' विकारः 'स्यात्' पशुः, न पयसः ।
कुतः ? । 'मूर्तिसामान्यात्', धनत्वं मूर्तिः ॥

स. पयो वा कालसामान्यात् ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा. 'पयो वा' पशुर्विकुर्यात्, न दधि ; सद्यःकालः पशुः, पयोऽपि
सद्यःकालम् । दधि तु दग्धकालं पयोऽन्तरितं, तद्वद्विद्वत् ॥

ख पश्वानन्तर्यात् ॥ १७ ॥ (यु० १) ॥

भा पशोश्च पयः अनन्तरं, तत्प्रत्यासन्नं, न दधि ॥

ख द्रवत्वं चाविशिष्टम् ॥ १८ ॥ (यु० २) ॥

भा द्रवत्वं पशुपयसोः समानं, पशुरपि द्रवति, पयोऽपि । तस्मात् पयोविकारः पशुः ॥ (८।२।१ अ०) ॥

आमिक्षाया पयोधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

ख आमिक्षोभयभाव्यत्वादुभयविकारः स्यात् ॥ १९ ॥
(१म पू०) ॥

भा वैश्वदेवी 'आमिक्षा' उभयोः दधिपयसोर्विकारः स्यात् 'उभयभाव्यत्वात्', उभाभ्यां हि सा भाव्यते, तत्र न युज्यते विशेषोभयैव, न इतरस्य—इति । तस्मात् उभयोः ॥

ख एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा. 'एकं वा' विकुर्यात् दधि पयो वा, नोभे, 'चोदनैकत्वात्', एकेषा चोदना,—'वैश्वदेश्यामिक्षा'—इति, सा एकेन विध्यन्तेन निराकाङ्क्षीक्रियते ; तस्मात् एकं विकुर्यात् ॥
यत्तु, न युज्यते विशेषः—इति, तत्र उच्यते,—

ख दधिमङ्गलतसामान्यात् ॥ २१ ॥ (२य पू०) ॥

भा सद्यतं दधि, आमिक्षापि संहता, पयो द्रवम् ; एय विशेषः । तस्मात् दधो विकारः—इति ॥

ख पयो वा तत्प्रधानत्वाल्लोकवत् दध्नस्तदर्थ-
त्वात् ॥ २२ ॥ (सि०) ॥

भा 'पयो वा' आमिक्षया विक्रियते, न दधि, पयःप्रधानत्वात्, अथ च संसर्गस्य । किं प्राधान्यम् पयसः ? भूयस्त्वं, प्रभूतं तत्र पयः, अल्पं दधि । 'दध्नः' च 'तदर्थत्वात्', दधि च तत्र पयो घनीभावयितुम् उपादीयते ; 'लोकवत्', लोकेऽपि पय एव घनीभावयितुम् दधि उपादीयते । कथम् ? दध्नाभावे अन्येन अन्वेनापि काञ्जिकादिना क्रियते, तत्रापि च आमिक्षाशब्दो भवति, दधिनियमः अन्वे हि अदृष्टार्थः । तस्मात् पयः एव अन्वसंयोगेन घनीभूतम् आमिक्षा—इत्युच्यते । पयश्चेत् आमिक्षा, पयस एव विकारो न्याय्यः ॥

ख धर्मानुग्रहाच्च ॥ २३ ॥ (यु०, ॥

भा सद्यःकालता धर्मः पयोविकारत्वेन अनुग्रहीष्यते, वैश्व-
देवस्य सद्यःकालत्वात्, दधिविकारत्वे बाधेत । 'वैश्वदेवोऽपि
इन्द्रकाशः क्रियेत' । तथा तस्य धर्मो बाधेत, सद्योभावं च
दर्शयति,—'जुपन्ता युज्यं पयः'—इति, यदि दध्नो विकारः
स्यात्, तथा इन्द्रकाशभावे दातव्यं, न कथञ्चन पयः स्यात् ;
तत्र एतद्दर्शनं नोपपद्यते । तस्मात् पयोविकारस्य आमिक्षा,
दध्नस्य अधर्मकत्वम् ॥ (८।२।४ अ०) ॥

द्वादशाहे सत्रादीनयोर्व्यवस्थया धर्मानिदेमाधिकरणम् ॥

ख सत्रमहीनश्च द्वादशाहस्तस्योभयथा प्रवृत्तिरैक-
कस्मर्मात् ॥ २४ ॥ (यु०, ॥

भा द्वादशाहोऽहर्गणः, प्रायणीयोऽतिरात्र, पुष्यः षडहः, चय-

भा श्रद्धोमा अविवाक्यम् अहं, उदयनीयोगतिरात्र — इति, स
 उभयसंज्ञक, — 'सचमहीनश्च । कथं प्रायते ? । अभियुक्तानाम्
 उपदेशात् एव हि उपदिशन्ति 'सचमहीनश्च द्वादशाह —
 इति, श्रद्धार्थाधिगमे च अभियुक्तोपदेश प्रमाणम् । सञ्ज्ञा
 व्यवस्थया च तस्य धर्मा आम्नाता, — 'एको हौं यक्षघोर्गप वा
 अहीनेन यजेरन्', 'तान् हौक्षिता याजयेयु', 'गृहपतिषष्ठ-
 दशा' ख्यमृत्विजो ब्राह्मणा सचम् उपेयु — इत्येवमादय ।
 धर्मभेदाच्च सञ्ज्ञाव्यवस्था, यथा, ब्राह्मण, परित्राद्, वानप्रस्थ
 — इति, तत् दशमेध्याये (६ पा०) वक्ष्यते, — 'द्वादशाहस्य सच
 त्वमासनोपायिचोदने यजमानवज्रत्वे सचश्रद्धाभिसयोगात् ॥
 (५०* ॥) यजतिचोदनात् अहीनत्व, स्वामिना च अस्थितपरि-
 माणत्वात् ॥ (५१।) इति स ऋचादिषु अहर्गणेषु प्रवर्तते
 — इत्युक्तम् 'गणेषु द्वादशाहस्य' (८।१।१७ सू०) — इति ।

तत्र सन्दिह्यते — किम् उभयप्रकारोऽसौ विहृतौ प्रवर्तते,
 उत व्यवस्थया, कश्चित् अहीनभूत, कश्चित् सचभूत ? — इति ।
 किं प्राप्तम् ? — 'तस्य उभयघा प्रवृत्ति स्यात् 'एककर्मात्', —
 उभयविधस्तत्र प्रवर्तते । कुत ? । 'एककर्मात्', एवम् इदं
 कर्म उभयविधम् — इत्युक्तम् न तस्य प्रवृत्तौ विशेषो गृह्यते
 इह एवविध, इह न — इति, तस्मात् उभयविध प्रवर्तते ।
 'ननु एका चेद्विधा प्रवृत्ता, द्वितीयया कार्यं नास्ति' । एक
 कर्मात् विकल्पो भविष्यति यथा आग्नेयविकारेऽवभिर्भरणस्य ॥

स अपि वा यजतिश्रुतेरहीनभूतप्रवृत्ति स्यात्, प्रकृत्या
 तुल्यशब्दत्वात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा 'अपि वा नैतदेव, — सर्वत्र उभयघा प्रवृत्ति — इति, यत्र

* इवमेव भर्त्तव्यं वात । सूत्रस्य च 'द्वादशाहस्य सचममासनाय विवादनन दशमन
 यजमान च सचममाभिसयोगात् इति च ।

भा. यजतिः श्रूयते, तत्र अहीनभूतस्य प्रवृत्तिः, पारिशेष्यात्; यत्र आसनोपायिचोदना, तत्र सचभूतस्य । कस्मात् ? 'प्रवृत्त्या तुल्यशब्दत्वात्', प्रवृत्त्या हि विवृतिः तुल्यशब्दा भवति; तस्मात् चोदनासामान्यात् प्रवृत्तिनियमः; अहीनभूतस्य यजतिचोदनः,—'द्वादशाह्येन प्रजाकामो यजेत'—इति । सचभूत आसनोपायिचोदनः,—'द्वादशाह्यम् ऋद्धिकामा उपेयुः, द्वादशाह्यम् ऋद्धिकामा उपासीरन्'—इति ॥

स द्विराचादीनामैकादशराचादहीनत्वं यजतिचोदनात् ॥ २६ ॥ (आ० नि० १) ॥

भा. अत्र आह,—'के पुनस्ते अहर्गणाः यजतिचोदनाः, येषु अहीनभूतः प्रवर्तते ? के वा आसनोपायिचोदनाः, येषु सचभूतः ?'—इति । तदुच्यते,—'द्विराचादीनाम् एकादशराचात् अहीनत्वम्', तत्र अहीनभूतः प्रवर्तते । तेषां यजतिशब्देन चोदनात्,—'द्विराचिण यजेत'—इति ॥

स. त्रयोदशराचादिषु सचभूतस्तेष्व्वासनोपायिचोदनात् ॥ २७ ॥ (आ० नि० २) ॥

भा. 'त्रयोदशराचम् ऋद्धिकामा उपेयुश्चतुर्दशराचं प्रतिष्ठाकामा उपासीरन्'—इति सङ्कृत्वा आचष्टे ।

एवं वा, यस्मात् यजतिचोदनोऽहीनः, तस्मात् द्विराचादीनामप्यहीनत्वम्, तेषां हि यजतिचोदनाः । यस्मात् आसनोपायिचोदनं सचं, तस्मात् त्रयोदशराचादीनि सचाणि, तानि अपि तचोदनानि—इति ॥

स लिङ्गाच्च ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा. 'अग्निष्टोमो वै प्रजापतिः स उत्तरानेकाहानश्च जत तमेतं द्विराचादयोऽहर्गणा ऊचुस्त्वम् अस्मान् मा दासीरिति, तदेयाम्

भा अहीनत्वम्—इति विराचादीनाम् अहीनत्वं दर्शयति ॥ (८।
२।५ अ०) ॥

पञ्चदशरात्रादिषु सप्तषष्ठांगिदेशाधिकरणम् ॥

स अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं कुण्ड
पायिनामयनस्य च तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्शनात् ॥
२६ ॥ (पू०) ॥

भा पञ्चदशरात्रं, कुण्डपायिनामयनं च उभावपि अहीनौ।
कस्मात्? अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्, उभावपि एतौ अन्यतर
तोऽतिरात्रौ तेन अहीनौ—इति, पञ्चदशरात्रस्तावत्, 'विष्टत्
अग्निष्टुदग्निष्टोम विराचो दशरात्र उदयनीयोऽतिरात्र'—
इति कुण्डपायिनामयनमपि, 'मासमग्निष्टोत्र जुहति—इत्या
रभ्य, यावत् 'दशरात्रो मन्वाव्रतम् उदयनीयोऽतिरात्र'—इति।
यस्य अन्यतरतोऽतिरात्र, स अहीनः। कथम् ज्ञायते?।
'तद्भूतेषु अहीनत्वस्य दर्शनात्,—'तद्भूतेषु' अन्यतरतोऽतिरात्र
भूतेषु 'अहीनत्व ऋयते, 'यत् अन्यतरतोऽतिरात्र, तेन
अहीन'—इति ॥

स अहीनवचनाच्च ॥ ३० ॥ (यु०) ॥

भा 'अहीन'—इति च अयम् पञ्चदशरात्र प्रत्यक्षम् उक्त,
—'यदन्यतरतोऽतिरात्र, तेन अहीन'—इति। तस्मादपि
अहीन—इति ॥

स सचे वोपायिचोदनात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा सचे वा एते, न अहीनौ। कुत?। 'उपायिचोदनात्',

भा. — 'ये एव भूतिकार्यमिच्छन्तः, ते एनं पञ्चदशरात्रम् उपेयुः',
 कुण्डपायिनामयनेभ्यः, 'भूतिकामा उपेयुः'—इति । कः पुनरे-
 तयोर्लिङ्गयोर्विशेषः ? । 'चोदनागतमेकं, वाक्यान्तरगतम् अन्यञ्च,
 'चोदनागतं, यत् तदन्तरङ्गं भवति, बहिरङ्गम् इतरत् । अयम्
 च अपरो विशेषः,—अहीनलिङ्गेन च नित्येन अहीनस्य
 संस्तुतिर्नोपपद्यते, उपपत्त्या एतत् अहीनत्वम् उच्यते,—'यत्
 अन्यतरतोभितिराचः, तेन अहीनः'—इति; सा यदि तावत्
 उपपत्तिः साधिका, ततोभ्तरेणापि वचनं, सिद्धम् अहीनत्वम्;
 अथ न साधिका, उच्यमानमपि न सिध्यति । तस्मात् न एतत्
 वचनं, किन्तुर्हि अनुवादोभ्यं स्तुत्यर्थः, स्तुतिश्च, नित्येन
 अहीनलिङ्गेन अन्यतरतोभितिराचत्वेन अहीनस्य नोपपद्यते,
 यत्कारणं, सर्वं एव अहीनः अन्यतरतोभितिराचः । सचस्य तु
 उपपद्यते, येन तावत् अयम् अन्यतरतोभितिराचः, तेन अहीनः,
 आत्मना च सचम्, अत उभयात्मा विशिष्टोभ्यम् अन्येभ्यः
 सचेभ्यः—इति ॥

स सचलिङ्गञ्च दर्शयति ॥ ३२ ॥ (यु०) ॥

भा सचलिङ्गं च कुण्डपायिनामयने दर्शयति,—'गृहपतिर्गृहपतिः
 सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यः'—इति, गृहपतिर्हि सचे आग्नातः,—
 'गृहपतिसप्तदशाः सचम् उपेयुः'—इति । सचे च तेनार्थः
 प्रत्यर्थान् याजमानान् कर्तुम्, अन्येषां याजमानानाम् आहत-
 त्वात् । तस्मात् सचे एवैते—इति ॥ (८।२।६ अ०) ॥

इति श्रीमहेश्वरस्वामिनः द्विती मीमांसाभाष्ये अष्टमस्या-
 ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अष्टमस्य अध्यायस्य तृतीय पाद ॥

शुचिदेवते आग्नेयवैष्णवे च आग्नीषोमीयस्य चन्द्रातिदशधिकरणम् ॥

छ हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा इह हविर्गणा उदाहरणम्—‘आग्नावैष्णवम् एकादशकपाल निर्घपेत् सारस्वत चक्षम् बार्हस्पत्यं चक्षम् अग्नये पावकाय अग्नये शुचये—इत्येवमादय । तत्र चिन्ताते, किं शुचिदेवतस्य अग्नीषोमीयविधन्त, आग्नावैष्णवस्यापि आग्नेयविधन्त उत विपर्यय ?—इति । किं प्राप्तम् ?—‘हविर्गणे परम् शुचिदेवत उत्तरस्य अग्नीषोमीयस्य विकार, पूर्वमपि आग्नावैष्णव पूर्वस्य आग्नेयस्य विकार । कुत ? ‘देशसामान्यात्,—क्रमसामान्यात्—इत्यर्थं इह शुचिदेवतो द्वितीय प्रकृतावपि अग्नीषोमीयो द्वितीय इतरचापि आग्नावैष्णव प्रथम प्रकृतावपि आग्नेय प्रथम देशसामान्येन लिङ्गेन परम् उत्तरस्य पूर्वं पूर्वस्य विकार ॥

छ देवतया वा नियम्येत शब्दवत्त्वादितरस्याश्रुति त्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा न वा देशनियम स्यात् किन्नाहि ?—‘देवतया’,—देवता सामान्यात् । कुत ? शब्दवती देवता, आग्नावैष्णवम् अग्नये शुचये—इति । इतरस्य देशस्य ‘अश्रुतित्वात्,—देशो न श्रूयते किन्नाहि मचयात् गम्यते । किम् अतः ? एतदतो भवति, देवताप्रत्यय ‘कर्त्तृचोदनायाम् अनन्तरत्वात् मुखा इतरस्तु पीडापर्यापेक्षया उत्पद्यते तस्मात् जघन्य । मुखा

भा नुपहृष्टं न्याय्य । अतः शुचिदेवत्ये आग्नेयस्य विध्यन्तः, आग्रा वैष्णवे च आग्नीषोमीयस्य ॥ (८।३।१ अ०) ॥

जनकसप्तरात्रे विष्टतसच'तु द्वादशादधर्मातिदेशाधिकरणम्

ख गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेय-
वत् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा जनकसप्तरात्रे श्रूयते,—‘चत्वारि विष्टन्ति अहानि भवन्ति’
—इति, तथा अन्यत्र श्रूयते, ‘नव विष्टन्ति अहानि भवन्ति’—
इति । तत्र सन्देहः,—किं पार्थिकस्य प्रथमस्य अयमभ्यासः,
उत नानाह्ना द्वादशाहिकानाम् स्तोमविधिः ?—इति । किं
प्राप्तम् ?—‘गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेय-
वत्’, ‘गणचोदनायाम्’ एवविधाया ‘यस्य लिङ्गं’ पार्थिकस्य
प्रथमस्य अहं विष्टत्वं, तस्य एव आवृत्तिः ‘प्रतीयेत’, चोदना
सामान्यात्, ‘आग्नेयवत्’, तत् यथा, ‘अग्नये पायकाय, अग्नये
शुचये—’इतिदेवत्येक्यात् चोदनासामान्यात् आग्नेयस्य विध्यन्ता
भ्यासः, एवम् इहापि ॥

ख नानाहानि वा सङ्घातत्वात् प्रवृत्तिलिङ्गेन
चोदनात् ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा ‘नानाहानि वा’ (द्वादशाहिकानि) प्रवर्त्तेरन्, न पार्थिकं
प्रथमम् अहं । कस्मात् ? ‘सङ्घातत्वात्’, सङ्घात एष उच्यते,
‘चत्वारि विष्टन्ति अहानि’—इति, पृथक्कनिवेशिनी हि
‘चत्वारि’—इति सङ्घातः, पृथक्केन अह्ना भवति—इति, सन्ति
च तत्र सप्तरात्रे चोदनया प्रवृत्तानि नानाहानि द्वादशा
हिकानि चत्वारि, तानि अनृणं विष्टत्वं विधातुम् शक्यते, न
तु विष्टन्ति यज्ञानि अहानि अनृणं, तत्र चतुःसङ्घातः विधीयते ॥

स तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥ (यु०) ॥

भा चत्वारि चिह्नि अहानि अग्निष्टोममुख्यानि—इति, येषाम् अग्निष्टोमः प्रथमः, इतरेऽनग्निष्टोमाः, ते एवमुक्ते प्रतीयन्ते, न ये सर्वे अग्निष्टोमाः, यथा, अयोमुखं पिण्डच्छेदनम्*—इत्युक्ते न सर्वायसं प्रतीयते । यदि च चिह्नतोभ्यासः स्यात्, सर्वे अग्निष्टोमा भवेयुः, अग्निष्टोमो हि असौ । तस्मात् दादशाहिकानाम् चोदकप्राप्तानाम् अह्ना चिह्नता विधीयते । एव नव चिह्नि अहानि भवन्ति—इति ॥ (८।३।२ अ०) ॥

यदपि यदापि यदुक्तमिति द्वैधाधिकरणम् ॥

स कालाभ्यासेऽपि वादरिः कर्मभेदात् ॥ ६ ॥ (पू०) ॥

भा कश्चित् कर्मविशेषे श्रूयते,—‘यदह्ना भवन्ति चत्वारो भवन्ति, पञ्चह्ना भवन्ति’ । तत्र सन्देहः,—किं दादशाहिकानाम् अह्ना प्रवृत्तिः, उत यदह्स्थः—इति । किं प्राप्तम्?—‘कालाभ्यासेऽपि वादरिः’, यदह्कालाभ्यासेऽप्येतस्मिन् श्रूयमाणे ‘वादरिः’ आचार्यो दादशाहिकानाम् अह्ना प्रवृत्तिं मन्यते स्म । कुतः? ‘कर्मभेदात्’, यदह्शब्देन अत्र अहर्मितानि यदसौत्थानि कर्माणि उच्यन्ते, तेषां च यदह्कानां भेदो गम्यते,—‘चत्वारः यदह्ना’—इति पृथक्प्रतिवेशात् सङ्ख्यायाः । यदि एकस्यैव कर्मयदह्कस्य माहिकस्याभिन्नविकस्य वा अभ्यासः कल्प्येत, ततः, चतुःषडह्नाः—इति स्यात्, अथ पुनः ‘चत्वारः यदह्ना’—इत्युक्ते चतुर्विंशत्यह्नानि प्रतीयन्ते, सा अहःसङ्ख्यातचोदना प्रवृत्तिश्चिद्वत्त्वात् दादशाहिकीम् अहःप्रवृत्तिं गृह्णाति । तस्मात् नानाह्ना दादशाहिकानां प्रवृत्तिः ॥

सू. तदावृत्तिं तु जैमिनिरहामप्रत्यक्षसङ्ख्य-
त्वात् ॥ ७ ॥ (सि०) ॥

भा. 'तदावृत्तिं',—पार्थिकस्य एव प्रज्ञातस्य यद्वहस्य आवृत्तिं
'जैमिनिः' आचार्यो मेने । कुतः ? । 'अकाम् अप्रत्यक्षसङ्ख्य-
त्वात्' । चतुर्विंशतिः अकाम् अप्रत्यक्षा सङ्ख्या अनुमानात्
गम्यते, तस्यास्य यद्वहचतुष्टयेनैव अनुमानं, तेन पूर्वं तावत्
यद्वहचतुष्टयमेव प्रत्येति, तत् समाहृत्य चतुर्विंशतिसङ्ख्या,
यथा, पूर्वं धूमं प्रतिपद्यते, पश्चात् अग्निम्, यस्य धूमप्रत्ययेनैव
ज्ञातार्यो भवति, न असौ अग्निप्रत्ययमाद्रियते ; इहापि यद्वह-
प्रत्ययात् एव तत्प्रवृत्तिः प्रसज्यते, तथा च ज्ञातार्थः किं
चतुर्विंशतिसङ्ख्याया प्रतीतया करिष्यति ? । तस्मात् यद्वह-
भ्यासः ।

अथ यदुक्तं,—'पृथक्निवेशिनी सङ्ख्या आवृत्तौ बाधेते'—
इति । तत्र धूमः,—'यद्वहः'—इति प्रज्ञातः यद्वहः सन्निहती
गच्छते, तस्य चतुःसङ्ख्यासम्बन्धः साक्षान्नास्ति—इत्याहृत्या
भविष्यति, यथा, उपसर्गा प्रयाजानुयाजानां च । यस्यापि
चतुर्विंशतिरावः 'चत्वारः यद्वहः'—इत्येवं चोद्यते, तस्यापि
दशरात्रे प्रवर्तमाने आवृत्त्यैव सङ्ख्यापूरणं, भिन्नानां यद्वह-
नामभावात् । यस्य उभयोर्दोषो न असौ एकं पक्षं निवर्तयति ॥
(८ । ३ । ३ अ०) ॥

संस्थागणेषु द्वादशाधिकवर्षातिदेशाधिकरणम् ॥

सू. संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षण-
ग्रहणात् ॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा. इह संस्थागणा उदाहरणम्,—'अग्निष्टोमः पञ्चोक्त्यः, शता-

प्रिष्टोम भवति, शतातिरात्र भवति*—इत्येवमादय । अप चिन्तयते, कि ज्योतिष्टोमस्य अयम् अभ्यास, उत एवसङ्ख्यानां सस्याविशिष्टानाम् अक्ला वाद*?—इति । कि प्राप्तम्?—‘सस्यागणेषु तदभ्यास प्रतीयेत, तस्य एव प्राकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य अयम् अभ्यास । कुत ?। ‘हृतसञ्चयणपहणात्’, तस्य एतत् हृत सञ्चयण,—‘अग्निष्टोम उक्त्य षोडशी अतिरात्र’—इति, तत्सयोगेन एता सस्या उत्पन्ना, स ताभि शक्यते सञ्चयितुम् तच्च सञ्चयित्वा सङ्ख्या केवला विधास्यति, नाना क्ता तु वादे सस्या सङ्ख्या च उभय—विधीयते,—उद्दृष्ट्या सस्या भवन्ति—इति, ते च पक्ष भवन्ति—इति, तथा वाक्यम्भिद्यते । तस्मात् ज्योतिष्टोमाभ्यास ॥

ख अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा स्यादभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा नैतदेव —ज्योतिष्टोमाभ्यास —इति,—कथं तर्हि?—‘प्रकृति तद्विशिष्टा स्यात्’, दादशाद्विकानि अक्षानि सस्याविशिष्टानि स्यु । कस्मात्?। ‘अधिकारात्’, तानि अप चोदकेन अधि हतानि, एव चोदकानुगृही भविष्यति ।

‘ननु प्रत्यक्षविहितो ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमादिभि शब्दै’ । न —इत्याह । कथम्?। ‘अभिधानस्य तन्निमित्तत्वात्’,—अग्निष्टोमाभिधान सस्यानिमित्त, न ज्योतिष्टोमाभिधायक, तत्सस्यं क्तुम् वदितुम् शक्नोति, न ज्योतिष्टोममेव । यत्तु अनेकार्थम्—इति, न अनेकार्थं भविष्यति, गणचोदनया प्राप्तानाम् अक्ला पञ्चाना संख्यामात्रं विधायिष्यते, ‘शताग्निष्टोमम्’—इत्यपि समास उभयविशेषणविशिष्टं गणम् आह, स एक एवार्थं,

* शतोक्त्य भवति शतातिरात्र भवति पञ्चाग्निष्टोम, पञ्चोक्त्य इत्येव न्याय म स्यात् पाठः ।

भा यथा, 'लोहितोष्णीया ऋत्विज प्रचरन्ति—इति, पृथक्कानि-
धे, शनो च एव सङ्गता अनुगृहीता भविष्यति । तस्मात् द्वादशा-
हिकानाम् नानाङ्गा वादः ॥ (८।२।४ अ०) ॥

शतोक्त्यदो ज्योतिष्टोमात् जोषोपचयाधिकरणम् ॥

स गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ १० ॥ (पृ०) ॥

भा 'शतोक्त्य भवति शतातिरात्र भवति'—इति श्रूयते । तत्र
द्वादशाहिकानि अहानि प्रवर्तन्ते तानि च प्राथेणोक्त्य
सस्यानि, 'हौ अग्निष्टोमौ शतोक्त्य भवति'—इत्युक्ते अग्नि-
ष्टोमयो उक्त्यस्तोत्रोपचय प्राप्त 'शतातिरात्र भवति'—
इति सर्वेषु रात्रियर्थ्यायोपचय । तत्र चिन्तयते,—किं द्वादशाह्या
दुपचय कर्तव्यः, उत ज्योतिष्टोमात् ?—इति । किं प्राप्तम् ?—
'गणात् उपचय । कुत ? 'तत्प्रकृतित्वात्,—द्वादशाहप्रवृत्तय
एते अहर्गणस्तोत्रेषु द्वादशाहिको विध्यन्त प्राप्यते, यदि द्वाद-
शाह्यात् उपचय एव चोदकानुयहो भविष्यति । तस्मात्
गणात् उपचय ॥

स एकाह्याद्वा तेषां समत्वात् स्यात् ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा एकाह्याद्वा ज्योतिष्टोमात् उपचय न द्वादशाह्यात् ।
कस्मात् ? 'तेषां समत्वात्' द्वादशाहिकानाम् अङ्गम् इतरै-
र्वैदुतै समत्व भवति—तान्यपि अन्यतः सस्याम् आकाङ्क्षन्ति,
इमान्यपि न च भिक्षुका भिक्षुकात् आकाङ्क्षन्ति सति
अन्यस्मिन् प्रसवे समर्थमभिक्षुके ? विम् एतत् उक्तं भवति ?
द्वादशाह्ये सस्यास्तोत्राणि अनुगृहीतानि—इत्यतः यत्र आग्ना-
तानि, तत्र आकाङ्क्षन्ति वैदुतेषु अहं स तानि न आग्ना तानि

भा - इति तस्मात् वैहृतान्यपि अद्यानि यत्र विहितानि तत्
 एव आकाङ्क्षितुमर्हन्ति, ज्योतिष्टोमे च तानि आम्नातानि
 तस्मात् ज्योतिष्टोमात् उपचय ॥ (८।३।५ अ०) ॥

गायत्रमेतदहर्भवति इत्यादावुत्पत्तिर्गायत्रीणामागमाधिकरणम् ।

४ गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्यधिकारात्*
 सङ्ख्यात्वादग्निष्टोमवदव्यतिरेकात्तदाख्यत्वम् ॥

१० । (पू०) ॥

भा उपचयश्चिन्तित, अपचय इदानीं चिन्तयते । इदं श्रूयते
 —‘वाजपेयेन इद्धा दृहस्पतिसवेन यजेत’—इति, तत्र इदं
 समाम्नात — गायत्रमेतत् अहर्भवति—इति । अत्र विचार्यते
 —किं प्राकृतीनाम् विष्टुब्जगतीनाम् अक्षरावल्लोपं कृत्वा गायत्र
 तदहं कर्तव्यम् उत उत्पत्तिर्गायत्रीणाम् दाशतयीभ्य आगम
 कृत्वा?—इति । अत्र सूत्रेणैव उपक्रम — गायत्रीषु प्राकृती
 नाम् अवच्छेदः गायत्रीषु श्रूयमाणस्तु—गायत्रमेतत् अहं
 भवति—इति प्राकृतीनाम् विष्टुब्जगतीनाम् अवच्छेदः (अक्ष
 रावल्लोपः) कर्तव्यः । कुत ? प्रकृत्यधिकारात् चोदकम्
 अत्र प्राकृत्य विष्टुब्जगत्य प्राप्तौ अधिकृता विद्यन्ते यदि
 अभ्यासामृशाम् आगमं क्रिदेत प्राकृतं प्रत्ययो बाधेत ।

ननु प्रत्यक्षश्रुतं गायत्रं ताभिश्चोदकमाप्ता इतरा बाधि
 तथा । न—इत्याह । दस्मात् ? सङ्ख्यात्वात्,—अयं
 गायत्रीशब्दः सङ्ख्यावाचकः । कथं ज्ञायते ? अव्यतिरेकात्
 चतुर्विंशतिसङ्ख्यायाम् एव न व्यभिचरति न च चत् चतुर्विंशति

भा. सङ्ख्याया विना दृष्टः, चतुर्विंशतिसङ्ख्याहीनासु विष्टुजगतीषु
न कदाचित् भवति । तस्मात् सङ्ख्याशब्दोऽयं, सङ्ख्याशब्दश्चेत्
अक्षरावलोपः कर्तव्यः । 'अग्निष्टोमवत्', यथा, 'शताग्निष्टोमं
'भवति'—इत्युक्ते द्वादशाहिकानाम् अङ्गम् उक्त्यावलोपः
क्रियते, एवम् इहापि ॥

ख तन्नित्यवच्च पृथक् सतीषु तद्वचनम् ॥ १३ ॥ (यु०) ॥

भा 'तन्नित्यवत्' सङ्ख्यामात्रं ब्रुवन्तं गायत्रीशब्दं मत्या, 'पृथक्-
सतीषु' (पृथग्भूतासु गायत्रीभ्यः) जगतीषु अगायत्रीषु 'तद्-
वचनम्' भवति (गायत्रीवचनं भवति),—'ये हि दे गायत्री,
सा एका जगती'—इति । यदि सङ्ख्याया गायत्रीशब्दः, ततो
'जगत्यां दे चतुर्विंशतिसङ्ख्ये'—इत्येतद्वचनम् उपपद्यते ; अथ
ऋचः, ततो दे ऋचौ जगत्या न स्तः—इति, एतद्वचनम्
अनुपपन्नं स्यात् । तस्मादपि सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः । तथा,
इदम् अपरं च दर्शनं,—'तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रीः करोति'
—इति ॥

ख न विंशतौ दशेति चेत् ॥ १४ ॥ (आ०) ॥

भा अथ कश्चित् ब्रूयात्,—'न विंशतौ दशसङ्ख्याः स्ति, न सङ्ख्या
सङ्ख्यान्तरे वर्तन्ते, गणो हि सङ्ख्या, न च, गुणो गुणेषु वर्तन्ते,
एवम् अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्यायां चतुर्विंशतिसङ्ख्या नास्ति ।
तस्मात् सङ्ख्यार्थापि गायत्रीशब्दे, 'एका जगती दे गायत्री'
—इत्येतत् अनुपपन्नमेव । यच्च उभयोर्दोषो न असौ एकस्य
वाच्यः ॥

ख एकसङ्ख्यामेव स्यात् ॥ १५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा अथ उच्यते,—न घृणः,—सङ्ख्यायां सङ्ख्या वर्तन्ते—इति,

मा किन्तु—अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्या परिच्छिन्नेषु अक्षरेषु अथ यवभूते द्वे चतुर्विंशतिसङ्ख्ये, न तु द्वे अक्षौ—इति, न च सङ्ख्या सङ्ख्यान्तरं निवर्त्तयति, यदि निवर्त्तयेत्, 'एकसङ्ख्यामेव स्यात्', यस्य दश गावः, तस्य द्वौ पञ्चकौ गवाम्—इत्ये तद्वचनं न स्यात्' भवति च तत् तस्मात् न सङ्ख्या सङ्ख्यान्तरं निवर्त्तयति ॥

एव वा 'न विंशतौ दशेति चेत् (१४ सू०),—यद्यपि सङ्ख्याया गायत्रीशब्द एवमपि न अक्षरावलीप कर्तव्यः । किङ्कारणम्? । विंशतौ दश विद्यन्ते । किमतः? । इदं तावदतः येन विंशति उपात्ता, उपात्ता तेन दश भवति, एवं येन त्रिष्टुब्जगत्य प्रयुक्ता, प्रयुक्ता तेन तदन्तर्गता गायत्री भवति । तस्मात् अविकारेण प्रयोगः, एव चोदकानुपपत्त्य भवति गायत्रि च अहं हतं भवति ॥ 'एकसङ्ख्यामेव स्यात्', —अथ आह—जगत्या त्रिष्टुभि च उपात्ताया न गायत्रि उपात्ता भवति । कथम्? । साधनं परिच्छिन्दती सङ्ख्या कर्मणि अङ्गीभवति न जगत्या त्रिष्टुभौ वा अवयव साधनं किन्तु त्रिष्टुब्जगत्य ।

'अथ उपेत — 'गायत्रमेतत् अहंभवति—इतिवचनात् अथ यव एव अथ साधनम् इति तथा सति अक्षरावलीप एव प्राप्नोति, उत्तरस्य अवयवस्य अनङ्गत्वात्, न च अतन्ने अनुपादीयमाने चोदको बाध्यते, तस्मात् यद् 'उक्तं—यद्यपि सङ्ख्याया गायत्रीशब्द एवमपि अविकारेण प्रयोगः—इति एतत् प्रयुक्तम् दर्शयति न च उत्तरस्या सङ्ख्यायाम् उपात्ताया पूर्णा सङ्ख्या उपात्ता भवति—इति, यद्यम् एका च दश च अतः च सङ्ख्या च पराङ्गी च—इति सर्वसङ्ख्या अनुपपत्तिः, 'यदि च उत्तरस्या सङ्ख्याया उपात्ताया पूर्णा सङ्ख्या उपात्ता भवति 'एकसङ्ख्यामेव स्यात्', एवैव अपराङ्गसङ्ख्या भवेत् सा

भा हि सर्वाभ्य उत्तरा । यतस्तु एकाद्या अपि अनुक्रान्ताः, अतो विज्ञायते,—न उत्तरस्यां सङ्ख्याया उपात्ताया पूर्वाः सङ्ख्या उपात्ताः भवन्ति—इति ॥

स गुणाद्वा द्रव्यशब्दः स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ १६ ॥
(सि०) ॥

भा नैतदेव,—सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः—इति,—कथन्तर्हि ?—
'गुणात्' 'द्रव्यशब्दः स्यात्',—चतुर्विंशत्यक्षरयुक्तस्य द्रव्यस्य वाचकः । कस्मात् ? 'असर्वावपयत्वात्', यदि सङ्ख्याशब्दः स्यात्, सर्वस्मिन् चतुर्विंशतिसङ्ख्यासङ्ख्येये वर्तते गोयूयादौ ' न च वर्तते, तस्मात् न सङ्ख्याशब्दः ॥

स गौत्वञ्च समन्वयः ॥ १७ ॥ (यु० १) ॥

भा यथा, 'गौः'—इति सत्यपि गमनानिमित्ते सामान्यद्रव्याभिधाने साक्षादिमित्येव 'समन्वयो' नान्यत्र—इति तद्वचन एव गौशब्दो विज्ञायते, एवम् अयमपि ऋग्वचन एव विज्ञातुं न्यायः ॥

स सङ्ख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् ॥ १८ ॥ (यु० २) ॥

भा चतुर्विंशतिसङ्ख्यावाचक शब्दोऽस्ति,—'चतुर्विंशति'—इति, न, अस्य अपरेण गायत्रीशब्देन अर्थः, सङ्ख्याया व्यवहारार्थत्वात्, एकेन व्यवहारसिद्धेः ॥

स इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ १९ ॥ (यु० ३) ॥

भा 'इतरस्य' (ऋग्द्रव्यस्य) 'अश्रुतित्वात्' अशब्दित्वात्—इत्यर्थः । तस्यापि व्यवहारार्थेन सङ्ख्याशब्देन प्रयोजनं ; तत्र अयं गायत्रीशब्दोऽर्थवान् भवति, सङ्ख्याया निष्प्रयोजनः । तस्मात् अपि

भा ऋच्छब्दो न्याय्य । अतो गायत्रीणाम् ऋचामागम कर्तव्य
—इति ॥

ख द्रव्यान्तरे निवेशादुक्त्यलोपैर्विशिष्ट स्यात् ॥ २० ॥
(पू० यु० नि० १) ॥

भा यत् उपवर्णितम्—अग्निष्टोमवत्—इति, तच्च ब्रूम—अग्नि
ष्टोमशब्दस्य द्रव्यान्तरे कस्मिंश्चित् निवेशो नास्ति यथा गायत्री
शब्द ऋग्द्रव्ये, अथ हि केवलाग्निष्टोमान्तता वृत्ते, न च
उक्त्यलोपम् अन्तरेण, दादृशाहिकानाम् अन्ता अग्निष्टोमान्तता
भवति—इति अवश्यकार्यं उक्त्यलोप । अथ पुन गायत्री
शब्द ऋग्द्रव्यस्य बाधक—इत्युक्त । न च अक्षरावधोपेन
तत् ऋग्द्रव्य माप्यते । तस्मात् विषमोऽयम् उपन्यास—
—इति ॥

ख अशाखलक्षणत्वाच्च ॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा अशाखलक्षणानि च उक्त्यस्तोत्राणि शताग्निष्टोमे, तानि
शाखलक्षणाया अग्निष्टोमान्ततया बाधन्ते इह पुनर्विपरीत
शाखलक्षणा गायत्री आनुमानिक्यं विदुर्जगत्स्य, ता न
शङ्कुवन्ति गायत्रीं बाधितुम् ॥

ख उत्पत्तिनामधेयत्वात् भक्त्या पृथक्सतीषु स्यात् ॥
२२ ॥ (पू० यु० नि० २) ॥

भा अथ यदुक्तं—सङ्गराया गायत्रीशब्दो दृष्ट—ये हि दे
गायत्री, सा एका जगतो—इति तस्य क परिहारः ।
उच्यते, त्रीन्पत्तिवत् एतत् ऋचो नामधेयम्—इत्युक्तम्, अत
'उत्पत्तिनामधेयत्वात् यो'य जगत्स्यवयवे चतुर्विंशत्यक्षरे पद
मथये प्रयोगः ख भक्त्या विज्ञेय, न हि एकस्य शब्दस्य

ग. अनेकायता सत्यां गतौ न्यास्या । कथा पुनर्भक्ता १ । परि-
माणसामान्यात्,—यत् परिमाणं द्वयोर्गायत्रयोः, तत् एकस्या
जगत्याः ; अत एतत् उक्तं,—‘ये हि द्वे गायत्रयो, सा एका
जगतौ’—इति, यथा, यौ द्वौ कौरवौ स एको बाह्वीक—इति ।

एतच्च गायत्रीद्वयप्रशंसार्थं वचनम् । कथम् १ । इदं श्रूयते,
—‘द्वाभ्या गायत्रीभ्यां वैश्यस्य’—इति, तदेतत् अयुक्तम् इय
उच्यते, जगत्या वैश्यस्य कार्यं, जागतौ हि वैश्यः, तदेतत्
द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां क्रियते, जगत्यैव तत् क्षत भवति,—‘ये हि द्वे
गायत्रौ सा एका जगतौ’—इति । तस्मात् अहेतुरयं सङ्ख्यार्थत्वे
गायत्रीशब्दस्य ॥

घ वचनमिति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०) ॥

भा शक्यं तावत् तच्च एतत् वक्तुम्, यच्च अनुवादो गायत्रीशब्दः,
यच्च तु विधिः, तच्च कथं ? यथा, ‘तिखोऽनुष्टुभः, चतस्रो गायत्रीः
करोति ?’—इति । कः पुनर्विधौ विशेषः ? विधौ शब्दार्थेन
व्यवहारो भवति, तिखोऽनुष्टुभः चतस्रो गायत्रौ न शक्याः
कर्तुम्, शक्यास्तु चतस्रश्चतुर्विंशतयः । तस्मात् तच्च सङ्ख्यायां
गायत्रीशब्दः—इति ।

अत्र ब्रूमः—

च यावदुक्तम् ॥ २४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा इहैव एकत्र सङ्ख्यार्थो न अन्यत्र, कचित् दर्शनात् । ‘आह,
—यद्येवं न सङ्ख्यावचनः, कथम् इह सङ्ख्यार्थो जातः ?’—
इति । उच्यते,—संक्षेपयार्थं विधानं भवति, यथा लोके,
‘अमी पिष्टपिण्डाः सिंहा क्रियन्ताम्’—इति, वेदेऽपि, ‘पृष्ठै
रुपतिष्ठन्ते’—इति, न च, तत्र सिंहशब्दः प्रतिकृतिवचनो
दृष्टः—इति अन्यत्रापि प्रतिकृतिवचनो विज्ञायते, पृष्ठशब्दो

भा वा मन्त्रवचनः, न च, लक्षणया प्रयोगोऽशब्दार्थः परिच्छिद्यते,
यत्कारणं, स्वार्थे एव वर्तमानः अर्थान्तरं लक्षयति, स्वार्थे जहत्
नैव लक्षयेत्। तस्मात् अयमपि अद्वैतः ॥

ख अपूर्व च विकल्पः स्याद्यदि सङ्ख्याविधा-
नम् ॥ २५ ॥ (यु०) ॥

भा 'अपूर्वं च' दर्शपूर्णमासकर्मणि 'विकल्पः स्यात्', 'यदि'
सङ्ख्याया गायत्रीशब्दः, तत्र हि श्रूयते,—'गायत्र्या परिदधात्'
—इति एवं श्रुते आजुहोतायाः श्रुतिविश्रयक्षरस्य पदसङ्ख्यस्य
च विकल्पः स्यात्' विकल्पे पदे आजुहोतायाः बाधः, स च
अयुक्तः सत्यां गतौ। तस्मादपि नैतत् सङ्ख्याविधानम् ॥

ख ऋग्गुणत्वान्नेति चेत् ॥ २६ ॥ (आ०) ॥

भा अत्र उच्यते,—न प्रहृतौ विकल्पो भविष्यति। कुतः?।
'ऋग्गुणत्वात्' ऋग्गुणी हि तत्र प्रयोगोऽङ्गीकृतः, ऋचः तस्य
सान्निध्येन्य आग्नाताः, यदि अनुच्चा परिदधीत, ऋग्गुणत्वं
बाधेत' तस्मात् तत्र आजुहोतयैव परिधास्यति, तथा सति
गायत्र्या परिहितं भविष्यति, ऋग्गुणत्व च उपगृहीतम् ॥

ख तथा पृथ्वेवति स्यात् ॥ २७ ॥ आ० नि०) ॥

भा 'पृथ्वेवति' अपि दृष्टस्पतिमवे 'तथा' स्यात्, यथा, अपूर्वं,
अत्रापि ऋग्गुणकः प्रयोगः अङ्गीकृतः चोदकेन, तत्रापि ऋगु
उपादीयमानास गायत्रं चैव अह हत भवति, ऋग्गुणकश्च
स न बाधितम्। तस्मात् न अक्षरावलोकः ॥

ख गुणावेशश्च सर्व्वत्र ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा तुम्बस्य स्थाने चम्ब, दृष्टस्य तुम्बस्य अर्थे चम्बः,

भा यथा, 'किं च इह भवति'—इति । गुणस्य चतुर्विंशतिसङ्ख्यायाः सर्वत्रावेशः, कृत्स्नायाम् आजुहोतायां, न अवयवे ; अतः तस्याम् उपादीयमानायाम् षट्गुणत्वं च उपगृहीतं भवति, सङ्ख्या च, दृहस्पतिसवे पुनः या षट्चः चोदकेन अङ्गीकृताः, तासाम् अवयवे चतुर्विंशतिसङ्ख्या निविष्टा, तस्मिन् उपादीयमाने षट्गुणत्वम् अनुपातं भवति, प्रकृतिगायत्रीषु तु उपातं भवति । तस्मात् न सङ्ख्याभिधाने गायत्रीशब्दे प्रकृतिगायत्रीणाम् आगमः प्राप्नोति ॥

अपर आह,—इदं तावदयं सङ्ख्यावादी प्रष्टव्यः,—कस्मात् अक्षरगतायामेव सङ्ख्यायां भवानवस्थितः, न पुनः अन्यसङ्क्षेप्य-गतायामपि,—षट्गतायां चमसगतायां वा ? यावता विशेषेण श्रुतं, 'गायत्रीमेतत् अहर्भवति'—इति, एवं सति सर्वत्र गुणावेशः प्राप्नोति ॥

ख निष्पन्नग्रहणात् नेति चेत् ॥ २९ ॥ (आ०) ॥

भा स 'चेत्' ध्रुवात्,—यत्र अर्थ निष्पन्नः,—गायत्रीशब्दः प्रसिद्धः—इत्यर्थः, तस्य षट्त्वं न्याय्यम्, अयं च अक्षरगतायामेव सङ्ख्याया प्रसिद्धो न सर्वत्र, तस्मात् न सर्वसङ्क्षेप्यगतो गृह्यते—इति, स वक्तव्यः,—

ख तथेहापि स्यात् ॥ ३० ॥ (आ० नि०) ॥

भा यथा अक्षरगतायामेव सङ्ख्याया दृष्टो न अन्यत्र, एवम् षट्क्षु एव दृष्टो न अन्यस्मिन् चतुर्विंशत्यक्षरे गद्ये वा, यथा च अक्षरेषु एव दृष्टः—इति न अनक्षरे विज्ञायते, एवम् षट्क्षु दृष्टः—इति नानृक्षु विज्ञातुम् न्याय्यः ।

—अत्र आह,—'यद्यपि अयम् षट्क्षु गायत्रीशब्दः, एवमपि अक्षरावलीपः कार्यः । किं हारणम् ? प्रकृत्युपबन्धनात्, चोद

भा केन अत्र प्राकृत्य त्रिष्टुब्जगत्य प्रापिता, ता इमा नोज्झिता भविष्यन्ति । गायत्रीशब्दस्य सङ्ख्यासामान्यात् शक्नोति तदवयवान् वक्तुम् एवम् उभौ विधौ अनुगृहीतौ भविष्यत — प्राकृतो वेदतश्च — इति । अत उत्तर पठति,—

स यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धाच्छरेष्वपि प्रसिद्धः स्यात् ॥ ३१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा 'यदि' 'अविशये' अशस्येऽपि गायत्रीषु विहितासु 'प्रकृत्युपबन्धनात्' अगायत्र्यां गायत्रीशब्द कल्प्यते, शरेष्वपि 'शरमयवर्द्धिर्भवति'—इति कुशेषु शरशब्द कल्पयितव्य, कौशमेव वर्द्धिं कार्यं, वक्तव्यो वा विशेष ॥

स दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०) ॥

भा अयम् विशेषो 'दृष्टः',—चतुर्विंशतिसङ्ख्यायाम् अक्षरगताया गायत्रीशब्दस्य 'प्रयोगः',—ये के गायत्री सा एका जगती—इति, तेन शक्यते कल्पयितुम् ॥

स तथा शरेष्वपि ॥ ३३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा शरशब्दस्यापि कुशेषु प्रयोगो दृश्यते,—'शरवणमेव इदं कुशवनम्'—इति ॥

स भक्त्येति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०) ॥

भा अत्र उच्यते,—स तत्र शरशब्दो भाक्त प्रयुज्यते, दीर्घत्वात् पृथुपक्षत्वात् सादृश्यमादोऽसौ — शरवणमेव इदं कुशवनम्—इति स्वार्थं वर्तमान सादृश्यं गमयति, स्वार्थं जहत् कथं गमयेत्, तस्मात् शरेष्वेव तत्र शरशब्दस्य प्रयोगो न कुशेषु—इति ॥

ख तथेतरस्मिन् ॥ ३५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा 'तथा इतरस्मिन्' अपि 'ये द्वे गायत्री सा एका जगती —
इति भाक्त एव गायत्रीशब्द — इत्युक्तं सोऽपि स्वार्थ एव
वर्तमानं तत्सदृशं गमयति — इति चत्वेव प्रयुक्तो न सङ्गुगया,
तस्मात् न सङ्गुगया गायत्रीशब्दः । अतो न अक्षराबलोप
कर्तव्यः ॥

ख अर्थस्य चासमाप्तत्वात् न तासामेकदेशे
स्यात् ॥ ३६ ॥ (यु०) ॥

भा अपि च त्रिष्टुब्जगतीनाम् 'एकदेशे वाक्यमपरिसमाप्तं भवति,
न च अपरिसमाप्तेन वाक्येन अर्थं कथितं अभिधीयते, अर्थाभि-
धानार्थस्य मन्त्रप्रयोगः, तत्र मन्त्रप्रयोग एव अनर्थकः स्यात् ।
तस्मात् न तासां त्रिष्टुब्जगतीनाम् एकदेशे गायत्रीशब्दः स्यात् ।
तस्मात् उत्पत्तिगायत्रीणामेव द्वात्रिंशत्तयीभ्यः आगमः कर्तव्यः —
इति ॥ (८।३।६ अ०) ॥

इति श्रीमद्विश्वरखामिनि स्मृतौ मीमांसाभाष्ये अष्टमस्य
अध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

अष्टमस्य अध्यायस्य चतुर्थं पादः ॥

दर्विहोमशब्दस्य कर्मनामधेयताधिकरणम् ।

स दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥

भा 'यदेकया जुहुयात् दर्विहोमं कुर्यात्—इति श्रूयते । अस्मिन् दर्विहोमशब्दे भवति सशयः,—किं गुणविधिः, उत कर्मनामधेयम्?—इति । किं प्राप्तम्?—'दर्विहोमो यज्ञाभिधानं, कर्मनामधेयम्—इत्यर्थः । वृत्तः ? होमसंयोगात्, होमशब्दश्च श्रूयते, तत्प्रधानस्य अयं समासः, दर्विशब्द उपसर्जनं, होमस्य कर्मम् । अथ वा 'जुहुयात्'—इति कर्म उच्यते, तेन समुचितो 'यदेकया जुहुयात्'—इति । तस्मात् कर्मनामधेयं स्थितं तावत्, ततः अर्थात्तरं प्रक्रियते ॥ (८ । ४ । १ अ०) ॥

दर्विहोमशब्दस्य लौकिकवैदिकभेदकर्मनामधेयताधिकरणम् ।

स लौकिकानां स्यात् कर्तुस्तदास्यत्वात् ॥ २ ॥ (पू०) ॥

भा यदा कर्मनामधेयं, तदा चिन्त्यते—किं लौकिकानाम् स्मार्त्तानाम् कर्मणाम् अष्टकादीनाम् नामधेयं दर्विहोमशब्दः, उत सर्वेषाम् एव लौकिकानाम् वैदिकानाञ्च?—इति । किं प्राप्तम्?—'स लौकिकानाम् स्यात्', 'स खलु दर्विहोमशब्दः, 'लौकिकानाम् कर्मणाम् नामधेयं स्यात्' । कुत ? 'कर्तुं तदास्यत्वात्, तेषां कर्त्ता, तेन दर्विहोमशब्देन समाधायते, —'श्रियोनाम् दर्विहोमो ब्राह्मणः, अग्न्यष्टानाम् दर्विहोमिका ब्राह्मणः—इति यद्ययत् करोति स तेन आध्या

भा यते, यथा, लावक, पावक—इति, यदि च अएकादीनाम्
नामधेयम् एतत्, ततस्तेषां कर्मणाम् कर्त्ता दार्विहोमिक
समाख्यामर्हति—इति। तस्मात् लौकिकानाम् नामधेयम्।

सर्वेषां वा दर्शनादास्तुहोमे ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा 'सर्वेषां लौकिकानाम् वैदिकानाञ्च नामधेयमेतत् न
लौकिकानामेव। कस्मात्?। 'दर्शनात् वास्तुहोमे, 'वास्तुहोमे'
हि वैदिके दार्विहोमत्वे दर्शयति, 'यदेकया जुहुयात्, दार्विहोम
कुर्यात्' पुरोभुवाक्याम् अनूचयाज्यया जुहोति सदेवतत्वाय
—इति।

'ननु विपरीतम् एतद्दर्शन—'यदेकया जुहुयात् दार्विहोम
कुर्यात्', अदार्विहोम सन्तम्—इत्यापद्यते, यदि दार्विहोम एव
असौ तत एकया द्वाभ्या च ह्यमानो दार्विहोम एव भवति,
तत्र एतद्दर्शनं नोपपद्यते,—यदेकया जुहुयात् दार्विहोम
कुर्यात्—इति।

अत्र उच्यते,—यदि लौकिकानाम् एव नामधेय, न वैदिका
नाम्, तत एकयापि ह्यमानोऽसौ नेव दार्विहोमो भवति,
अलौकिकत्वात् तत्र एतद्वचनं नोपपद्यते, 'यदेकया जुहुयात्
दार्विहोम कुर्यात्'—इति। तस्मात् ज्ञापकमेवेद,—वैदिकानाम्
दार्विहोमत्वे। एवमपि ज्ञापकम् उक्तम्, कुत प्राप्तिः?। उच्यते,
'होमशब्दस्य सामान्याभिधायित्वात् प्राप्तिः। तस्मात् लौकिक-
वैदिकानाम् नामधेयम् एतत् ॥ (८।४।२ अ०) ॥

द्विहोमशब्दस्य सामान्याभिधायित्वात् प्राप्तिः ॥

स जुहोतिचोदनानां च तत्सयोगात् ॥ ४ ॥

भा लौकिकानाम् वैदिकानाञ्च नामधेयं दार्विहोमशब्द—इति

भा स्थितम्। इदानीं चिन्त्यते,—किं यजतिचोदनानाम् जुहोति चोदनानाञ्च सर्वेषां नामधेयम्, उत जुहोतिचोदनानाम् एव? —इति। अविशेषात् सर्वेषां—इति भाषे उच्यते, जुहोतीनाम् नामधेय, न यजतीनाम्। कुत?। 'तत्संयोगात्', होमशब्द संयोगात्, अथ होमशब्द जुहोतिर्वाचक, न यजते, यजतो लक्षणया स्यात्। तस्मात् जुहोतिनामधेयम्॥ (८।४। ३ अ०) ॥

दर्विहोमशब्दस्य गुणविधिपरत्वमिराकरणाधिकारणम् ॥

ख द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् ॥ ५ ॥ (पृ०) ॥

भा स्थितादुत्तरम् उच्यते,—यदुक्तं कर्मनामधेयं दर्विहोम—इति, तन्न, किन्तुर्हि?—'गुणाभिधानं स्यात्', गुणविधि—इत्यर्थः। कुत?। 'द्रव्योपदेशात्', द्रव्योपदेशोऽभ्यगम्यते,—दृष्ट्या होमो दर्विहोम—इति, एवम् एतौ दर्विहोमशब्दौ यथाप्रसिद्धिरिति भविष्यतः। तस्मात् गुणविधिः ॥

ख न लौकिकानामाचारग्रहणत्वाच्छब्दवृत्तां चान्यार्थं विधानात् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा न अथ गुणविधिर्युज्यते। किङ्कारणम्?। 'लौकिकानां तावत् आचारगृहीता दर्वि 'त्वग्बिलया मूषदण्डया दृष्ट्या जुहोति'—इति, सा न विधातव्या, श्रौतानामपि अन्यानि होमार्थानि पात्राणि आग्नातानि, 'श्रुवेण जुहोति, चमसेन जुहोति'—इति तै सह दर्शेर्विकल्पः स्यात्, स च अन्यारम्भः, यत्कारणं श्रुवादीनां विधायकः शब्दोऽस्ति, 'श्रुवेण जुहोति'—इति, न 'तु दर्वि' तत्र हि आनुगोर्निको विधिः ॥

घ दर्शनाच्चान्यपाचस्य ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

भा अन्यच्च पाच दर्विहोमे दृश्यते, भूतेभ्यस्त्वेत्यपूर्वा सुवमुद्
गृह्णाति *—इति । तस्मात् न गुणविधिः ॥

घ तथाग्निहविषो ॥ ८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा अथ उच्यते,—अग्निहविषो कार्यं दर्विर्भविष्यति, दर्वी
होमो दर्विहोमो दर्विर्वा होमो दर्विहोम —इति । तत्र धूम,
— तथाग्निहविषो अपि, यथा पाचकार्यं दर्विर्न युज्यते,
'तथा अग्निहविषो कार्यं'पि, तथापि आहवनीय आधार
त्वेन विहित — यत् आहवनीये जुहोति—इति, अन्यच्च
प्रदेयत्वेन पुरोडाशादि । तस्मात् अग्निहविषोरपि कार्यं न
दर्विर्निवेशः ॥

घ उक्तार्थसम्बन्धः ॥ ९ ॥ (यु०) ॥

भा उक्तं च अस्माभिः अग्रे कार्यं अन्यत् द्रव्यम् असमर्थं, दहन
पचन प्रकाशनकर्म अग्रे, न च, एतत् कार्यम् अन्यत् द्रव्य
शक्नोति कर्तुम्—इति । तस्मात् न अग्निकार्यं दर्वे उपदेशः ।
अतो न गुणविधिः, कर्मनामधेयमेव दर्विहोमशब्दः—इति ॥
(८ । ४ । ४ अ०) ॥

दर्विहोमशब्दस्यापूर्वताधिकरणम् ॥

भा दर्विहोमशब्दः कर्मनामधेयम्—इत्युक्तं, तत्र चिन्तयते—
किम् अपूर्वा दर्विहोमा, उत कुतश्चिद्वर्गमाहिणः ?—इति ।

* भूतेभ्यस्त्वेत्यां सुवमुद्गृह्णाति इति का० की० पु० पाठः ।

† क० म० विद्यालये १९१९ अष्टकमीमांसाखण्डे द्वितीयोऽध्यायः एतत्
छन्दस्य नामकमधिकरणम् अनुदत्तम् ।

भा कि प्राप्तम्?—न अपूर्वा —इति। कुत ? इतिकर्तव्यताविधे,
अविहितेतिकर्तव्यताक कर्म विहितेतिकर्तव्यताकात् धर्मान्
गृह्णाति—इत्युक्त अविहितेतिकर्तव्यताकात्प्रामो, तस्मात्
पूर्ववन्त —इति, यदैतदेव, तदा एतत् आपतति,—किपूर्वा ?
—इति। अत्र उच्यते,—

छ तस्मिन्सोमः प्रवर्त्तताव्यक्तत्वात् ॥ १० ॥ (पू०) ॥

भा 'तस्मिन्' खलु दर्विहोमे 'सोम प्रवर्त्तत', सौमिको विध्यन्त
स्यात्। कुत ?। अयक्तत्वात्, अथक्तचोदन सोम, अमी
अपि च अयक्तचोदना 'भिन्ने जुहोति'—इति, अत चोदना
सामान्यात् सौमिको विध्यन्त —इति ॥

छ न वा स्वाहाकारेण संयोगाच्चपट्कारस्य च निर्दे-
शात्तन्त्रे तेन विप्रतिषेधात् ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा वाशब्द पक्ष प्यावर्त्तयति। न अपि सौमिको विध्यन्तो
न्यायः। किङ्कारणम्?। 'स्वाहाकारेण संयोगात्', स्वाहा-
कारेण संयुक्ता दर्विहोमा —'प्रथित्य स्वाहा अन्तरिक्षाय
स्वाहा—इति। किम् अत ?। 'वपट्कारस्य 'निर्देशात्तदे तेन
'च विप्रतिषेध, तथे च सौमिके वपट्कारो निर्दिष्ट, तेन अस्य
विप्रतिषेध, उभयो प्रदानार्थत्वात्, यदि सौमिको विध्यन्त,
ततो वपट्कारेण भवितव्य तत्र एतत् स्वाहाकाराग्नानम्
अनर्थक स्यात् अथ विकल्प क्रियते तथापि उभयो पक्षे
याव , अथ त्वपूर्वा दर्विहोमा, नैव विरोधो भविष्यति।
तस्मात् अपूर्वा ॥

छ शब्दान्तरत्वात् ॥ १२ ॥ (ऐ० १) ॥

भा शब्दान्तर च यजतिशब्दात् जुहोतिशब्द यजतिचोदनस्य

भा सोमः, दर्विहोमाः पुनर्जुहोतिचोदनाः, चोदनासामान्येन च धर्मप्राप्तिरिष्यते; तस्मादपि अयुक्ता सौमिकी धर्मप्राप्तिः । 'ननु अयुक्तत्वात् चोदनासामान्यम् उक्तम्' । अत्र उच्यते, —सामान्येऽयुक्तत्वे, यजतिशब्दो विशेषलिङ्गं, तेन यजिमतीषु अयुक्तासु धर्मनियमः, यथा समाने औपधगुणत्वे देवतैकत्वेन विशेषलिङ्गेन सौम्यकर्मणि आग्नेयविध्यन्तः—इति ॥

ख लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ (हे० २) ॥

भा. 'लिङ्गदर्शनाच्च' एतत् विज्ञायते, न अत्र सौमिको विध्यन्तः— इति, औदुम्बरीहोमे हि स्वाहाकारं विधाय आज्यविधिपरे वाक्ये दर्शयति,—'घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेत्यन्तरा' कणा जुहोति । आ मूलात् अवस्त्रावयति । भूमिगते स्वाहा करोति' —इति । यदि अत्र सौमिको विध्यन्तः स्यात्, वषट्कारस्ततो भवेत्, न स्वाहाकारः ॥

ख उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदश्यं तत्राविप्रति-
षिद्धा पुनःप्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात्पशुवत् ॥ १४ ॥
(आ०) ॥

भा लिङ्गदर्शनस्य परिहारः उच्यते,—यदुक्तं,—औदुम्बरीहोमे सिद्धयत् स्वाहाकारस्य दर्शनाच्च सौमिको विध्यन्तः—इति, अत्र ब्रूमः,—'उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदश्यं', तत् यथा, साप्तदश्यम् अनारभ्याधीतं—'सप्तदश सामिधेनीरन्वाह'— इति, अनारभ्यवादानाम् प्रकृत्यर्थत्वात् दर्शपूर्णमासावगतम् ततः प्राकरणिकेन पाञ्चदश्येन बाधितं सत् विद्यत्यर्थं जातं, एवम् अयं स्वाहाकारः अनारभ्याधीतः,—'स्वाहाकारेण वषट्-

* 'आहोत्यन्तरा' इति क० म० एवं आ० सो० पृ० पाठः ।

† 'वषट्कारश्च' इति आ० सो० पृ० पाठः ।

भा कारेण वा देवेभ्यो हवि प्रदीयते—इति, तेनैव न्यायेन प्रकृति निविविधु सोम दर्शपूर्णमासौ च, ततस्तद्यैव वषट्कारेण उपरुह, तदजम् अन्यानि मदानानि उपसत्रामति, 'तत्र अविप्रतिपिद्धा' सोम—'धर्मप्रवृत्ति' 'पशुवत्', तद्यथा, पशौ साप्तदश्वे श्रुयमाणे न दार्शपूर्णमासिकी तत्र प्रवृत्तिर्विप्रतिपिद्यते, वाचनिकत्वात् साप्तदश्वस्य, एवम् इहापि वाचनिकत्वात् स्वाहाकार मति 'लिङ्गदर्शनात्' न सौमिकधर्मप्रवृत्तिर्विप्रतिपिद्यते । पुन —शब्दस्य अनर्थक', यथा कि पुनरिदम्?—इति ॥

ख अनुत्तरार्थो वाऽर्थवत्त्वादानर्थक्यादि प्राकृतस्योपरोध स्यात् ॥ १५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा यदुक्तं—उत्तरार्थं स्वाहाकार—इति तत्र । युत ?। 'अनुत्तरार्थ' 'अर्थवत्त्वात्' प्रवृत्तौ एव अस्यार्थवत्त्वं, नारिष्टहोमेषु, पार्वणहोमयोश्च 'पूर्णमासाय सुराधसे स्वाहा'—इति, अनर्थकत्वात् 'हि प्राकृतस्य उपरोध स्यात्,—यदि प्राकृतौ अनर्थक स्यात् स्वाहाकार नत प्राकृतस्य वषट्कारस्य विवृत्तौ प्राक्तस्य अनारभ्ययादेन स्यात् 'उपरोध वषट्कारबाध—इत्यर्थ', न त्वस्य आनर्थक्यम् तस्मात् न उत्तरार्थ, न चेत् उत्तरार्थ, लिङ्गमेव एतत् भवति असौमपूर्वत्वे दर्विहोमाना, 'भूमिगते स्वाहा करोति—इति ॥

ख न प्रकृतावपीति चेत् ॥ १६ ॥ (आ०) ॥

भा एव 'चेत् पश्यमि—नारिष्टहोमेषु पार्वणहोमयोश्च स्वाहाकारस्य निवेश—इति—प्रकृतौ अपि नारिष्टहोमादौ न अस्य निवेशो घटते, तच्चापि वषट्कार एव प्राप्नोति स हि अविशेषेण दर्शपूर्णमासयोर्विहित,—'एवमपि वषट्कार एव वै

भा प्रजापति सप्तदशो यज्ञे अन्वायत्ते—इति । 'ननु स्वाहाकारो
यपि प्रत्यक्ष पठित' । सत्यं पठितं, वषट्कारस्तु विहितं,
अतश्चोदना—इति, 'न अस्य यज्ञो व्यथते प्रजापतौ यज्ञेन
प्रतिष्ठति—इति स्वाहाकार पाठेन प्राप्त बाधते, पाठे हि
आनुमानिको विधिः प्रत्यक्षेण विधिना बाधते, न चेत् तत्रापि
निषेधः, उत्तरार्थं एव स्वाहाकारो भवति (विलुप्त्यर्थः) ॥

च उक्तं समवाये पारदौर्वल्यम् ॥ १७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा अथ आह नैतत् युक्तं वषट्कारेण स्वाहाकारो बाधते—
इति । कुत ? यतः 'उक्तं (३।३।१४ सू०) श्रुत्यादीनाम्
'समवाये परस्य दुर्बलत्वं, इह च वाक्यप्रकरणयोः सन्निपातः,
प्रकरणेन वषट्कारः प्राप्नोति, नारिष्टहोमेषु तन्मन्त्रपदैरेक-
वाक्यत्वात् स्वाहाकारः, वाक्यं च प्रकरणाद्वर्ज्यम् । 'ननु
स्वाहाकारस्य उपरिष्ठात् प्रदानार्थो वषट्कारः प्रयोक्ष्यते ।
न खलु स्वाहाकारेण एव प्रदानं निर्वर्तितम् कथम् अविहितं
प्रदानार्थं स्वाहाकारः प्रदानार्थं निर्दिशति? विहितं च
कथम् स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते?
—इति ।

'ननु उभयोः स्वाहाकारवषट्कारयोः प्रकृतावाग्नानात्
अनारभ्य-वादस्य आनर्थक्यम्' । अतः उच्यते, प्रदानार्थताम्
अनयोर्विधास्यति । तस्मात् न सोमप्रकृतयोः दर्विहोमाः ॥

ख तच्चोदना वेष्टे. प्रवृत्तित्वात्तद्विधिः स्यात् ॥

१८ ॥ (पू० २) ॥

भा वाशब्दः पश्चान्तरपरिग्रहे । 'तच्चोदना वा, तत्—इत्यनेन
दर्विहोमाः प्रतिनिर्दिश्यन्ते, जुहोतिचोदना ये दर्शपूर्णमासयोः
अङ्गवर्त्मविशेषा ते दर्विहोमेषु प्रवर्तन्ते । के पुनरुच्येते ?

भा नारिष्टहोमा । कस्मात् कारणात् १ । ते हि प्रवृत्तधर्माणः^१,—
सर्वेष्टिषु सर्वेष्वुपवन्धेषु प्रवर्तमाना दृष्टा, यस्य च यो धर्मः
प्रायेण दृष्ट, स तस्य अदृश्यमानोऽप्यनुमीयते, यथा य
परार्थान् प्रायेण करोति, अन्यस्मिन् अपि परार्थकरणे स
एव सम्भाष्यते । तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ॥

ख शब्दसामर्थ्याच्च ॥ १९ ॥ (हे० १) ॥

भा शब्दसामर्थ्ये च,—चोदनासामान्यं दर्विहोमाना,—नारिष्ट
होमेषु हि जुहोतिचोदना —‘नारिष्टान् जुहोति, मित्रे
जुहोति’—इति, चोदनासामान्यात् धर्मप्राप्तिः ॥

ख लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २० ॥ (हे० २) ॥

भा लिङ्गं चैतम् अर्थं दर्शयति यथा नारिष्टहोमपूर्वत्वं दर्वि
होमानाम्—इति । किं लिङ्गं भवति १ । अग्निहोत्रे श्रूयते,
‘यदि कीटोऽप्यद्येतान् परिधिं निनयेत्’—इति तथा अग्नौ
श्रूयते, ‘अग्नयेति तिष्ठन् सावित्राणि जुहोति’—इति, परिधयो
वेदित्यु अङ्गमधानार्थत्वात् नारिष्टहोमाङ्गः । यदि तेषां धर्मा
प्रवर्तन्ते, तत एतद्वर्जनम् उपपद्यते । तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ॥

ख तत्राभावस्य हेतुत्वात्, गुणार्थे स्याददर्शनम् ॥
२१ ॥ (उ०) ॥

भा यदेतत् ‘गुणार्थे’ (नारिष्टहोमार्थे) दर्शनम् उपदिष्टं, नारिष्ट
होमानां प्रवृत्तावित्यर्थः, ‘अदर्शनं तत् असाधकम्—इत्यर्थः ।
कुत १ । ‘तत्राभावस्य हेतुत्वात्’, अग्न्युपेष्टिषु अप्रतिष्ठिता वे
दाम्बका—इत्याहुः । नेध्मा बर्हि संनक्षते न प्रयाजा

भा. इज्यन्ते, न अनुयाजा इज्यन्ते, न सामिधेनीः अग्न्याह—इति, अप्रतिष्ठितत्वं चरम्यकाणां प्रतिज्ञाय तदुपपादनार्थम् इध्मादीनामभावो हेतुत्वेन उपदिश्यते; यदि च नारिष्टहोमाः प्रवर्तेरन्, ततोऽङ्गप्रधानार्थत्वात् इध्मावर्हिषोः सामिधेनीनां च चरम्यकेषु भावः एव स्यात्। तत्र अयं तदभावो असत्त्वात् हेतुत्वेन न युज्यते। तस्मात् नारिष्टहोमानामप्रवृत्तिः ॥

ख. विधिरिति चेत् ॥ २२ ॥ (आ०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—दर्शनमेतत्—इति, अथ कस्मात् विधिर्न भवति? नारिष्टहोमप्रवृत्तित्वात्, प्राप्तानाम् इध्मादीनां प्रतिषेधको विधिः सन् अपूर्वम् अर्थं विधास्यति। अनुवादोऽप्रवृत्तिविशेषकरः अनर्थकः स्यात्, स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥

ख. न वाक्यशेषत्वात्, गुणार्थं च समाधानं नानात्वेनोपपद्यते ॥ २३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'न' अयं विधिर्युज्यते। किङ्कारणम्?। अन्योऽत्र विधिः आग्नातः,—'आदित्यं घृते चरम् निर्वपेत्, पुनरेत्य गृहेषु'—इति, तस्य वाक्यशेषोऽयम्। कथं ज्ञायते?। तेन आकाङ्क्षितत्वात्। 'अप्रतिष्ठिता वै चरम्यकाः'—इति दोषम् अनुकीर्त्य इदं श्रूयते, 'आदित्यं घृते चरम् निर्वपेत्, पुनरेत्य गृहेषु'—इति, 'इयं वा अदितिः इयं प्रतिष्ठा यत् आदित्योऽस्यामेव प्रतितिष्ठति'—इति, तदेतत् तस्य दोषस्य परिहारार्थम्—इति विज्ञायते; अतः तेन सदैकवाक्यतां याति, तन्मध्ये च ये इध्माद्यभाववचनास्तेऽपि तच्छेषा एव समुच्चारणात् न्यास्याः, ते यदि विधयः कल्पेरन् पृथक्वाक्यानि भवेयुः, तत्र एकवाक्यरूपं बाध्येत। व्यवहितकल्पना च स्यात्! न च एषां

भा उत्पत्ति पाठ स च व्यवस्थित — केचित् दर्शपूर्णमासयो
पद्यन्ते केचित् सामे तेषाम् 'अर्थस्य अपरिणेत्यत्व यव
पटिता ततामन्यत्र परिणीयमानेषु प्रकरण बाध्यते । तस्मात्
'अप्रवृत्ति प्रतीयते ।

तत्र आह — किम् एष एव उत्सर्गं सर्वत्र अप्राप्ति ? —
इति । एव खलु प्राप्ते उच्यते वचनादतिदेश स्यात् यथा
राष्ट्रभृताम् उदाहकर्मसु । असति एवविधे वचनपुष्पा —
इति । अथ ये लिङ्गे अपदिष्टे यदि वोटोऽवपद्येत अन्त
परिधि निनयेत् अन्तर्वेदि तिष्ठन् सविषाणि जुहोति — इति
तयो क समाधि ? । उच्यते अन्यायपूर्वत्वात् लक्षणया
वाद् स विज्ञायते, — अन्त परिधिदेशे अन्तर्वेदिदेशे — इति
परिधीनां वेदेत्य तत्राभावात् यथा रजनी मे कट्ठयति
तिलका मे स्पन्दते* — इति रागाभावे तिलकाभावे च तद्देश
लक्षणया भवन्ति वक्तार — इति ॥ (८ । ४ । ४ अ०) ॥

इति श्रीमद्विश्वरत्नामिन द्विती मीमांसाभाष्ये अष्टमस्या
ध्यायस्य चतुर्थ पाद समाप्त ॥ समाप्तस्याष्टमोऽध्याय ॥

* स्पन्दत इति आ० मा० पु० पठ ।

नवमस्य अध्यायस्य प्रथम पाद ॥

अग्निहोत्रादिपूक्तानां धर्माणामपूर्वप्रयुक्तानाधिकरणम् । (वर्षकान्तरद्वयसहितम्) ॥

ॐ यज्ञकर्म प्रधानं तद्वि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु संस्कार-
स्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

भा अष्टमेऽध्याये विशेषातिदेशलक्षणं वृत्तं, इदानीमूहलक्षणं
वर्तयिष्याम । त्रिविधस्य ऊह — मन्त्रं सामं संस्कारविषयं, स
इह माधान्यनं वक्ष्यते, अन्यदपि किञ्चित् उपोद्धातेन प्रसङ्गेन
च आदितस्त्वयम् अर्थश्चिन्त्यते लक्षणसिद्ध्यर्थं, अग्निहोत्र
दर्शपूर्णमासी ज्योतिष्टोमस्य उदाहरणम् तत्र पृथक् धर्मा
समागता । तेषु सशय — किं ते अपूर्वप्रयुक्ता, उत यजि
प्रयुक्ता ?—इति अपूर्वप्रयुक्तेषु सत्त ऊहं सिध्यति यजिप्रयुक्तेषु
तु सङ्करो धर्माणाम् । कथमिव ? । सर्वे हि ते यजतय
यजतिवामान्ये यजतिशब्दवाचे धर्मा विधीयमाना सर्वत्र
भवितुमर्हन्ति अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु तदीयविशेषे विधीयमाना
अन्यस्मिन् अपि तदीयविशेषापन्ने भविष्यन्ति तस्मात् तत्र
ऊहं सिद्धो भवति ।

ननु एतत् सर्वं सप्तमे (१ अ०) विचारितं निर्णीतं च ।
उच्यते, पुनः तदेव स्मार्यते, उत्तरचिन्ताविवक्षया । अथ वा
तत्रयोर्ध्या न उक्तं तद्विवक्षयेदमुच्यते । कस्यासीत् ? । 'तस्य द्रव्येषु
संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात्—इति एतेन च इह प्रयोजनम्
ऊहं विवक्षत, एव हि स सिध्यति, तत्र एतत् न उक्तं—नैतेन
तत्र प्रयोजनम्—इति । तत्रत्या धेतावतो चिन्ता,—किं प्रति
प्रकरणं नियता धर्मा उत सर्वे सर्वत्र ?—इति तत् अपूर्व

भा प्रयुक्तत्वे यजिप्रयुक्तत्वे च सिध्यति, न इत्यसंस्कारस्य अपूर्वार्थत्वे, तत्तु इह सिद्धम् तत्र अपूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धौ ध्ववहारार्थम् असूचितम् उपादीयते तस्मात् अपुनरुक्तम् ।

द्वितीयवर्णकम् ॥

अथ वा, अन्यामेव चिन्ताम् इह वक्ष्याम, — किं यजि निमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ता, उत अपूर्वनिमित्ता अपूर्व प्रयुक्ताश्च ? इति । इदानीं तु यजिप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता वा ? — इति चिन्त्यते । किं तावत् प्राप्तम् ? — यजिप्रयुक्ता — इति । कुत ? यजिशब्देन इतिकर्तव्यताया अभिसम्बन्धात्, — एवं याग कुर्यात् एव यागेन कुर्यात् — इति ।

एव प्राप्ते ध्रुम, — यजत्यर्थस्य यत् कार्यं, तत् प्रधानं तद्धि कर्तव्यतया चोद्यते, यत्र कर्तव्यता, तत्रैवेतिकर्तव्यता । अथ यदुक्तं, यजतिशब्देनाभिसंयोगी धर्माणाम् — इति, तदुच्यते, 'तस्य इत्येषु' यजतौ च, य 'संस्कार', स 'तत्प्रयुक्त (अपूर्वप्रयुक्त)' 'तदर्थात् यजते, इत्याणा च तदीयत्वेन धर्मैरभिसम्बन्ध न स्वेनात्मना, न हि धात्वर्थस्य च धर्माणा च परस्परं आकाङ्क्षा विद्यते प्रत्ययार्थेन हि इतिकर्तव्यता आकाङ्क्षते, — कर्तव्यं कथम् ? — इति, न यजि कीदृश ? — इति । तस्मात् यत् कर्तव्यं तस्यैवतिकर्तव्यतया सम्बन्ध अपूर्व च तत् । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता — इति ।

द्वितीयवर्णकम् ॥

एवं वा, — एतेषु एव उदाहरणेषु इति चिन्तयते, — किं यजि निमित्ता धर्मा अपूर्वप्रयुक्ता, उत अपूर्वे प्रयोजकं निमित्तं च ? — इति । किं प्राप्तम् ? — यजिनिमित्तम् अपूर्वं प्रयोजकम् — इति । कुत ? नैकस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्च उपपद्यते, यदर्थं हि क्रियन्ते धर्मा, तत् प्रयोजकं, यस्मिन् सति क्रियन्ते तन्निमित्तं न च एकस्मिन् शब्दे अपूर्वार्थेति, अपूर्वं च भवति

भा.—इति शक्यं वदितुम्, अन्या हि वचनव्याक्तिः अपूर्वार्थेषु, अन्या च अपूर्व सति—इति, यजिनिमित्तत्वे तु शब्दोऽवकल्पते, —एवं यागेन कुर्यात्—इति, यागे सति अपूर्वस्य उपकारकाणि, अस्ति अनुपकारकाणि अङ्गानि—इति । तस्मात् यजिनिमित्तम्, अपूर्व तु प्रयोजकम्—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘यज्ञकर्म प्रधान’,—यजतेः कार्यं, तद्वि फलवत् चोद्यते, तदीयेषु द्रव्येषु यजतौ च यः संस्कारः, सोऽपूर्वप्रयुक्तः, तदर्थान्ते—इति हत्वा क्रियन्ते, न यज्यर्थेन तेषाम् अभिसम्बन्धः, प्रयोगवचनेनैते प्रत्ययार्थेन संबध्यन्ते, स हि साकाङ्क्षो न धात्वर्थः । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता अपूर्व-निमित्ताश्च । यदुक्तं,—अपूर्वस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्च नोपपद्यते, वचनव्याक्तिभेदात्—इति, तत्र उच्यते, प्रयोजकत्वं वाचनिकम्, निमित्तभावश्च नैव वचनात् भविष्यति—इति, यद्वि येन प्रयुज्यते, भवति तत् तस्य निमित्तं, यथा, आराम-पोषकस्य आरामो वेतनदाने प्रयोजको निमित्तं च, आरामे सति तस्मै वेतनं दीयते, वेतनसम्बन्धो भवति आरामं रक्षितुम्, तस्मात् धर्माणाम् अपूर्वमेव प्रयोजकं निमित्तं च—इति ॥ (६।१।१ अ०) ॥

प्रोक्षणाभ्यामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् । (वर्णकान्तरनिरूपणम्) ॥

ख . संस्तारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं
स्यात् ॥ २ ॥ (पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासौ प्रति समामनन्ति,—‘प्रोक्षिताभ्याम् उलूखल-मुसलाभ्याम् अवहन्ति, प्रोक्षिताभ्या दृपदुपलाभ्यां पिनष्टि’—इति । तत्र अयमर्थः साशयिकः,—किं प्रोक्षणं हन्तिपिप्रयुक्तम्, उत अपूर्वप्रयुक्तम्?—इति । किं प्राप्तम्?—‘संस्तारे’ हन्ति-

भा पिष्याख्ये प्रयुज्यमानस्य प्रोक्षणस्य तत्प्रयुक्तता 'स्यात्,—
(संस्कारप्रयुक्तता), संस्कारौ हि हन्तिपिप्यौ। कुत एतत्प्रयुक्त
ता?—इति। 'तादृश्यात्',—यद्विद्येन कर्तव्यं भवति तत् तस्य
प्रयोजक यदि अपूर्वम् अनेन क्रियते ततोऽस्य अपूर्वम् प्रयोजक
यदि हन्तिपिप्यौ ततस्तौ प्रयोजकौ, प्रकरणाच्च अपूर्वम् कर्तव्यं
गम्यते, वाक्यात् हन्तिपिप्यौ, वाक्यं च प्रकरणादलोच्य—इति।

'ननु हन्तिपिप्यौ क्रियमाणम् अपूर्वार्थं भविष्यति तत्र
प्रकरणं च वाक्यं च उभयमपि अनुगृहीयते। उच्यते, न
शक्यम् उभयम् अनुगृहीतुम् न प्रकरणसमाग्न्याभावेण
प्रकरणवतोऽर्थेन समाग्न्यातम्—इति गम्यते, प्रकरणसमा
ग्न्यानात् प्रकृत्येनैकवाक्यता भवति, ततः तादृश्यम् अवगम्यते
इह तु प्रत्यक्षाभ्यां हन्तिपिप्यभ्यां प्रोक्षणस्य एकवाक्यता
सा प्रकृत्येनैकवाक्यता पराक्षा बाधेत, न च द्वाभ्याम् अपि
सहैकवाक्यता स्यात् यदा एकेनैकवाक्यता तदा तेन निरा
काङ्क्षस्य न अन्येन अपि एकवाक्यता कल्प्यते। तस्मात्
प्रकृत्येनैकवाक्यत्वाभावात् न अपूर्वार्थं प्रोक्षणम्।

आह, 'ननु हन्तिपिप्यौ अपूर्वार्थौ, तदर्थं प्रोक्षणं, तस्मात्
अपूर्वस्य उपकारकम्—इति। उच्यते,—भवति प्रणाद्या उप
कारकं न तु अपूर्वप्रयुक्तं द्विविधं हि अङ्गं अङ्गस्य उपकारकं
भवति,—किञ्चित् अपूर्वस्य एतदङ्गं विशिष्टम्—इत्यनेन कार
णेन अङ्गेन सम्बध्यते, किञ्चित् अनपेक्ष्यैव अपूर्वसम्बन्धः, स्वरूपेण
एव कारणेन सम्बध्यते, यत् अपूर्वसम्बन्धः कारणत्वेन उपादाय
धर्मजातमङ्गविशेषेण सम्बध्यते, तत् अपूर्वप्रयुक्तं भवति तादृशं
च विहतौ अर्थान्तरे तत्कार्यापत्तेः कश्चित् भवति, यत्र पुन
स्वरूपमङ्गस्य धर्मसम्बन्धे कारणं भवति तत् स्वरूपप्रयुक्तं, तत्र
यद्यपि तेन धर्मवता अपूर्वम् साध्यते, तत्र साध्यमानम् अपूर्वम्
न धर्मस्य प्रयोगहेतुभूतं भवति, न तत् प्रयोजकं, तस्य स्वरूपं

भा. विद्यते—इति न धर्मः प्रयुज्यते । तत्र विद्यतौ अर्थान्तरे
 तद्रूपाभावात् ऊहो न अवकल्पते । एवं सति वाक्यान्निर्णयः,
 —यदि वाक्यम् अपूर्वस्य कारणतां वदति, ततोऽपूर्वप्रयुक्तम्,
 अथ अङ्गस्य, ततोऽङ्गप्रयुक्तम्; तच्च उक्तप्रकरणात्* अपूर्वप्रयुक्तं
 स्यात्, वाक्यात्तु अङ्गप्रयुक्तता—इति । तस्मात् हन्तिपिषिप्रयुक्तं
 प्रोक्षणम्—इति । यच्च यच्च हन्तिपिषी प्रयुज्येते, तच्च तच्च एवं
 धर्मकौ भवतः—इति ॥

सू तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगात् धर्मसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञ-
 प्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति,—न तु एतदस्ति,—हन्तिपिषिप्रयुक्तं
 प्रोक्षणम्—इति, 'तेन तु अर्थेन' हन्तिना पिषिणा वा; यस्मात्
 अपूर्वस्य संयोगः, तस्मात् तस्य प्रोक्षणसम्बन्धः,—अपूर्वसाधन
 विशेषकारितः प्रोक्षणसंस्कारेण सम्बन्धः, न हन्तिपिषि-
 कारितः । कथम्? निःप्रयोजनौ हन्तिपिषी, यदि तत्प्रयुक्तं
 प्रोक्षणं, तदपि निःप्रयोजनम्, अतो न तत्प्रयुक्तम् ।

आह,—‘अपूर्वस्य उपकारकौ हन्तिपिषी न निःप्रयोजनौ’—
 इति । उच्यते,—न प्रोक्षणस्य अपूर्वस्य कश्चिदस्ति सम्बन्धः,
 यदि प्रोक्षणं न क्रियते, न, हन्तिपिषी अपूर्वस्य साधनभावे
 न गच्छतः, तस्मात् यद्यपि हन्तिपिषी अपूर्वस्य उपकारकौ,
 तथापि ताभ्यां सम्बन्धमानं प्रोक्षणम् अनर्थकमेव ।

अथ उच्यते,—‘यदर्थं हन्तिपिषी उपादीयेते, तत् प्रोक्षण-
 सम्बन्धौ शक्नुतः कर्तुम्, नान्यथा’—इति । उच्यते,—न एव-
 ज्ञातीयक शब्दोऽस्ति—इति । तत्र आह,—‘अयमेव शब्दः एत
 मर्थम् अभिवदति—इति । कथम्? प्रोचिताभ्याम् अवहन्ति,

भा प्रोक्षिताभ्या पिनष्टि इति यत् हन्तिपिपिभ्या क्रियते, तत् प्रोक्षणसम्बद्धाभ्याम्—इति हन्तिपिपिकार्येण प्रोक्षण सम्बध्यते न ताभ्याम्—इति । उच्यते,—नैतदेव यदि यत् हन्ति पिपिभ्या क्रियते, तत् प्रोक्षणेन अभिसम्बध्यते, सम्बन्ध एव प्रोक्षणस्य न स्यात्, तत् हि ताभ्याम् अभिनिर्वर्त्यते, किम् अपर, तत् प्रोक्षणम् अभिनिर्वर्तयेत् 'अथ प्रोक्षिताभ्याम् अपूर्वम् क्रियते—इति सम्बन्ध' । न तर्हि हन्तिना पिपिणा वा । 'अथ तत्सम्बन्धोऽपि उच्यते—इति । अनेकसम्बन्धे वाक्यम्भिद्येत' तस्मात् हन्तिपिपिभ्या प्रोक्षण सम्बध्यमानम् अमयोजनम्—इति प्रकरणात् अपूर्वेषु सम्बध्यते ।

'ननु एव हन्तिपिपिसम्बन्धो न अवकल्प्येत' । अवकल्पिष्यते—इति ब्रूम । कथम् ? । इह अवधात प्रति यतमानस्य द्वय निष्पद्यते—अवहन्तिरूप, तण्डुलनिर्दृष्टिश्च प्रणाद्या च अपूर्वभाषणाविशेष, तण्डुलनिर्दृष्टिर्हि अपूर्वोपकार सोऽव हन्तिक्रियया चिकीर्षित, तेन प्रोक्षणस्य सम्बन्ध, यद्यपि अवहन्तिरूपेण सम्बध्यमाने प्रोक्षणे श्रुत्या सम्बन्धो भवति तथापि तत्र निष्प्रयोजनत्वात् लक्षणेव आश्रीयते, लक्षणा हि प्रत्यक्षा, सा अदृष्टकल्पनाया व्यायसी । न च, अवहन्ति आरादुपकारकोऽभूत् निष्पादयति दृष्टम् उपकारं वृद्धं अदृष्टेन सामर्थ्येन समीचीनं करोति—इति गम्यते, यद्यपि च निष्पादयेत्, तथापि उपकारेण असम्बध्यमानं प्रोक्षणं केषलावहन्तिसम्बन्धेन अनर्थकम् एव स्यात् । अतोऽवहन्ति लक्षितेन उपकारविशेषेणस्य सम्बन्धः । तस्मात् अनवहन्तिरपि यत् तत्कार्यापन्नं, तत्र प्रोक्षणं भवत्येव यथा नखनिर्भिन्ने चरणौ नखेषु । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्त एवज्ञातीयको धर्मः—इति ॥

यत्कान्तरम् । (एवावच्छन्ने परमापूर्वप्रयुक्तवाधिकरणम्) ।

भा एवं वा, —

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र इदं समाग्नयते,—‘यावत्या वाचा कामयेत, तावत्या दीक्षणीयायाम् अनुब्रूयात्, मन्द्रं प्रायणीयाया मन्द्रतरम् आतिथ्यायाम् उपांशु उपसत्सु’—इति । तत्र अयम् अर्थः साशयिकः,—किं परमापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः उत दीक्षणीयाद्यपूर्वप्रयुक्ताः?—इति । किं प्राप्तम्?—परमापूर्व—‘संस्कारे’ दीक्षणीयाद्यपूर्वे ‘युज्यमानस्य’ अस्य धर्मस्य परमापूर्वार्थत्वात् दीक्षणीयादीनां परमापूर्वार्थतैव स्यात्, परमापूर्वं हि फलवत्, यत् कर्तव्यतयाभिसम्बध्यते, तदेव धर्मैरभिसम्बध्यते, न अङ्गापूर्वं, निष्प्रयोजनं हि तत्—इति ॥

स तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्त स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा ‘तेन’ त्वर्थेन’ दीक्षणीयादिना, यस्मात् परमापूर्वस्य सम्यन्धः, तस्मात् परमापूर्वम् एवज्ञातीयकेन धर्मेण धर्मवत् । तस्मात् अङ्गयज्ञप्रयुक्तम् एवज्ञातीयकं धर्मजातं, तथा श्रुतिः शब्दे भवति, इतरस्मिन् पक्षे लक्षणा स्यात्, न च प्रायणीयाद्यपूर्वं निष्प्रयोजनं, ज्योतिष्टोमस्य हि तत् उपकारकं, न च, तत् विना, एवज्ञातीयकेन धर्मेण प्रायणीयाद्यपूर्वं सिद्धम्, अवहन्ति पिपिवत् ।

यदुच्यते,—विनैव धर्मेण, तत् अपूर्वं भविष्यति—इति, तन्न । कुतः? तदपि हि अपूर्वं, शब्दात् एव अवगम्यते,—अस्तीति, प्राक् शब्दात्, अन्येन प्रमाणेन उपसङ्गमयते, एव ज्ञातीयके च शब्दप्रमाणके यत् शब्दः आह, तत् अस्माकं प्रमाणं, शब्दश्च प्रायणीयाद्यपूर्वस्य उपकारकम् इमम् धर्मम् आह, न परमापूर्वस्य, वचनप्रामाण्यात् ।

भा एवञ्चापरमापूर्वनिष्पत्तेरजरम् अविनाशि च अत्र धर्मं प्रतिष्ठितो न परमापूर्वं सक्रमिष्यति, एवमपि प्रयोजनसमर्थः । तस्मात् एवञ्जातीयकं धर्मजातम् अज्ञापूर्वप्रयुक्तम् एव—इति ।

‘किं भवति प्रयोजनम् इतरस्मिन् इतरस्मिन् वा पक्षे?’—इति । उच्यते,—अश्वमेधे समाम्नायते,—‘वैधातवीया दीक्षणीया भवति’—इति, यदि परमापूर्वप्रयुक्त एवञ्जातीयको धर्मः, ततः तस्य उपकारविशेषे निबद्ध—इति तत्कार्यापन्नाया वैधातव्याया भविष्यति, अथ आग्नावैष्णवापूर्वप्रयुक्त, ततो न इदम् आग्नावैष्णवापूर्वम्—इति तत्र वैधातव्यापूर्वं न तेन धर्मेण सम्भत्स्यते—इति ॥ (६।१।२ अ०) ॥

फलदेवतासम्बद्धधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्तं चिकरत्तम् ।

स फलदेवतयोश्च ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा दर्शपूर्णमासौ स्त,—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’—इति । तत्र फलसम्बद्धो धर्मो देवतासम्बद्धश्च श्रूयते,—फलसम्बद्धस्तावत्,—‘अगन्म स्व स ज्योतिषा भूमा’—इति, देवतासम्बद्धोऽपि,—‘अग्नेरुज्जितिमनूज्जेय सोमस्य उज्जितिमनूज्जेयम्’ इत्यादि । तत्र सशयः,—किं स्वर्गसम्बद्धस्य कर्मणः स्वर्ग एव प्रयोजकः, अग्न्यादिसम्बद्धस्य अग्न्यादय एव, उत उभयत्रापि अपूर्वम् प्रयोजकम्?—इति । यद्येव अभिसम्बन्धं क्रियते,—गताः स्वः स्वर्गः, अग्न्यादीनां च उज्जितिमनूज्जेयम्—इति, ततः स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्तः, अथ एवं क्रियते,—आगता दर्शपूर्णमासफलं दर्शपूर्णमासदेवताश्च उज्जितिमनूज्जेयम्—इति, ततोऽपूर्वप्रयुक्तः । किं प्राप्तम्?—स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्तः—इति । कुत?—अस्मान्नास्तुसां धर्मान्,—एषः एषो वाचकः, स इह वदितव्यः—इति गम्यते, श्रुत्या च स्वर्गाग्न्यादीनां

भा वाचको मन्त्रः, लक्षण्या दर्शपूर्णमासफलदेवतयोः, तस्मात् यत् फलदेवतम्—इति समधिगतं स्वर्गाग्रगृहि, तत्प्रयुक्तो धर्मः स्यात्—इति ॥

ख न, चोदनातो हि ताङ्गुल्यम् ॥ ५ ॥ (३०) ॥

भा नैतदस्ति,—स्वर्गाग्रगृहिप्रयुक्तः—इति, 'चोदनातः' 'ताङ्गुल्यं' स्यात्,—यत् फलवच्चोद्यते, तदितिकत्तेत्यतया अनुबध्यते, अपूर्वस्य च फलवत्, न स्वर्गाग्रगृहि, तदर्थं वचनं सत् अदृष्टार्थं कल्पयेत्, लक्षण्या च अपूर्वफलदेवतावचनेऽदृष्टोऽर्थः स्यात्, प्रोत्साहनात्। एतस्मिन् पक्षान्तरे दृष्टे सति न स्वर्गाग्रगृहियजनस्य अपूर्वस्य कल्पना न्यास्या, शब्दार्थस्य च फलदेवतात्वेन समतिपन्नत्वात् लक्षणा अदृष्टा। तस्मात् अपूर्वप्रयुक्त एव ज्ञातीयको धर्मः—इति।

‘किं भवति विचारस्य प्रयोजनम्?’। यथा, पृथ्वीः पक्षः, सूर्यस्य कर्मणि अधिकारेण मन्त्रः प्रयोक्तव्यः, यथा तर्हि सिद्धान्तः, जज्ञेन ‘अगन्म ब्रह्मयज्ञं स सूर्यस्य उज्जतिमनूजयेम’—इति फले पर्ययसितम्। देवतायाम् उत्तरा चिन्ता वर्तिष्यते ॥ (६। १। ३ अ०) ॥

धर्मोनामदेवताप्रयुक्तताधिकरणम् ॥

ख देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥ (५०) ॥

भा नैतदस्ति,—अग्रगृहयोः प्रयोजकाः—इति, सर्वा देवताः सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हति। कुतः?। 'भोजनस्य तदर्थत्वात्',—भोजनं हि इदं देवतायाः, यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं

भा देवतायै प्रदीयते, सा भोध्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि
 अथ याग श्रूयते, सम्प्रदान च नाम कर्मणोऽपि ईप्सित
 तमादभिप्रेततरम्, तस्मात् न गुणभूता देवता, देवता प्रति
 गुणभूते द्रव्यकर्मणी । अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा
 च पूजनोय प्रति गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् 'अतिथिवत्
 द्रष्टव्यं यथा यावत्किञ्चित् अतिथे' परिचरण, सर्वं तत् अतिथि
 प्रयुक्तम् एवम् इदमपि—इति ।

आह — ननु एव बुवता, विषहवती देवता भुङ्क्ते च—
 इत्यभ्युपगतं भवति । उच्यते, बाढ विषहवती देवता भुङ्क्ते
 च । युत १। स्मृते उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एव हि
 स्मरन्ति, विषहवती देवता—इति, स्मृतित्वा न प्रमाणम् ।
 तथा विषहवती देवताम् उपचरन्ति—यम दण्डहस्तमा
 निखन्ति कथयन्ति च तथा वरुण पाशहस्तम् इन्द्र वयहस्त,
 उपचारादपि स्मृतेर्दृढिमान् कल्पयाम । तथा अन्यार्थवचन,
 विषहवती देवता दर्शयति—जगृभ्मा* ते दक्षिणम् इन्द्र
 हस्तम्—इति, पुरुषविषहस्य हि दक्षिणं सद्यश्च हस्तो
 भवति । तथा, 'इमे चित् इन्द्र रोदसी अपारे यत् सगृभ्मा
 मधवन काशिरित्ते—इति काशिमुष्टि सोऽपि पुरुषविषहस्य
 एव उपपद्यते । तथा, तुविषोषो वयोदर सुवाङ्मरन्ध्रसो
 मदे । इन्द्रो वृचाणि जिघ्रन्ते—इति, योवा उदर बाह्व—
 इति पुरुषविषहदर्शनं भवति । तस्मात् विषहवती देवता
 —इति भङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते १। स्मृते उपचारात्
 अन्यार्थदर्शनाच्च एवं स्मरन्ति—भुङ्क्ते देवता—इति । तथा
 च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति यदस्यै विविधान्
 उपचारान् उपचरन्ति । तथा च अन्यार्थवचनं भुञ्जानाम्

* एवमेव मर्त्ये पाठः । का० क्रो० पुनर्लेखे तु अयमपि इति अयमपि इति का० च

भा देवता गमयति,—‘यद्वान्द्र पिव च प्रस्थितस्य’—इति, तथा च, ‘विश्वासनानि जठरेषु धत्ते—इति, ‘एकया प्रति घा पिवत्साक सरासि त्रिशतम्’—इति ।

आह,—‘न देवता भुङ्क्ते यदि च भुञ्जीत देवतायै हवि प्रत्त लीयेत । उच्यते,—अन्नरसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते । कथम् ? देवतायै हवि प्रत्त नीरस भवति, तस्मात् अन्नरस भुङ्क्ते देवता—इति गम्यते ॥

स आर्यपत्याच्च ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

भा यदि कस्यचित् अथस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च प्रसीदेत् तत तदाराधनार्थम् इय देवतापूजा अभिनिर्वर्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति—इति तत् उच्यते, अर्यपतिर्देवता—इति । कथम् अवगम्यते ? स्मृते उपचारात्, अन्यार्थ दर्शनाच्च, एष हि स्मरन्ति,—अर्धानाम् ईष्टे देवता—इति । तथा, देवतामो देवत्वेनम्—इत्युपचारस्तामेव स्मृति द्रढयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशाना देवता दर्शयति,—‘इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वताना, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इग्मेधिराणाम् इन्द्र चेमे योगे हव्ये इन्द्र — इति तथा ईशानम् अस्य जगत ख ईशम् ईशानम् इन्द्र तस्थुषे— इति ।

तथा स्मृत्युपचाराभ्या प्रसीदति—इत्युपगच्छाम—एव हि स्मरन्ति, प्रसीदति देवता—इति । तथा उपचरन्ति प्रसन्नोऽस्य पशुपति, पुत्रोऽस्य जात, प्रसन्नोऽस्य वैश्रवणो धनम् अग्नेन खब्धम्—इति । तथा अन्यार्थदर्शनं भवति—आज्जतिभिरिव ऊतादो देवान् प्रीणाति—इति, तस्मै प्रीता इपमूर्जं नियच्छन्ति—इति ॥

ख ततश्च तेन सम्वन्ध ॥ ८ ॥ (यु० २) ॥

भा ततो' देवताया, तेन फलेन सम्वन्ध परिचरितुर्भवति यो देवताम् इज्यया परिचरति, त सा फलेन सम्वध्नाति । कथम् ? एतत् अवगम्यते । स्मृत्युपचाराभ्या, स्मरन्ति हि, देवता यष्टु फल ददाति—इति, तामेव उपचारेण श्रुतिं द्रष्टव्यमिति पशुपति अनेन उपचरित पुत्रोन्नेन लब्ध—इति । तथा, अन्यार्घदर्शनम् इममेव अर्थं दर्शयति—स इत् जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजम्भरते धना नृभि । देवानाम् य पितरमा वि वासति यद्वासना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्—इति, तथा तृप्त एवेनम् इन्द्र प्रजया पशुभि तर्पयति—इति । तस्मात् हविर्दानेन गुणवचनेनैव देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फल प्रयच्छति येन कर्मणा अग्निराराधित तस्य फलस्य ईष्टे तत् कर्त्तुं प्रयच्छति, न तत् स्वार्थं प्रदातुमर्हति, वचनादेतत् अवगम्यते—क किं प्रयच्छति—इति यथा अग्नौ वचन, न तत् स्वार्थे ॥

ख अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधान स्याद्गुणत्वे देवताश्रुतिः ॥ ९ ॥ (सि०) ॥

भा 'अपि वा'—इति पक्षो थावर्तते । न चैतदस्ति—यदुक्तं देवता प्रयोजिका—इति 'यज्ञकर्म प्रधान स्यात् यजते चैतम् अपूर्वम् । कुत ? 'शब्दपूर्वत्वात् यत् हि फल ददाति, तत् प्रयोजक इदं फल ददाति—इत्येतत् ज्ञान शब्दपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभि अवगम्यते, शब्दश्च यजतिवाचरात् फलम् आह न देवताया । कथम् अवगम्यते ? दर्शपूर्णमासयो करणत्वेन निर्देश—दर्शपूर्णमासाभ्यां सर्गकामो यजेत—इति

भा. तथा, 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'—इति, यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिधाहारो न देवतायाः ।

'ननु द्रव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः' । सत्यमेवं, किन्तु 'गुणत्वे देवताश्रुतिः', द्रव्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः, भूत-भव्यसमुच्चारणे च भूतं भव्याय उपदिश्यते, तस्मात् न देवता प्रयोजिका ।

अथ यदुक्तं,—कर्मण ईप्सितादाभिप्रेततरम्—इति, न अस्य अभिप्रेतताम् अपकुमहे, तद्वितशब्देन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यात् अभिप्रेतता अवगम्यते, फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य. तस्य च श्रुत्या करणता अवगम्यते, न देवतायाः । तच्च यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते, फलार्थतापि तेन न प्रतिषिध्यते, फलं च पुरुषार्थः, पुरुषार्था च नः प्रवृत्तिः, न च असौ देवतायाः, तस्मात् न देवताप्रयुक्ताः प्रवृत्तिर्ध्यामहे. या तु, सम्प्रदानस्य अभिप्रेतता सा फलयतो यजेः, साधनत्वे सति उपपद्यते ।

यच्च,—यजिर्देवतापूजा सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यते—इति, न लोकावत् इह भवितव्यं, इह पूज्यमानपूजा प्रधानं, यत् हि फलवत्, तत् प्रयोजक, तस्मात् यज्ञकर्म प्रयोजकम् । अपि च, एतस्मिन् पक्षे विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इति अध्यवसनीयं भवति, न हि अविग्रहायै अभुञ्जनायै च दानं भोजनं वा सम्भवति—इति ।

यच्च उक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्विग्रहवती, भुङ्क्ते च—इति, तन्न, स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्,—मन्त्रेभ्यश्च अर्थवादेभ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानम् उत्पद्यते—इति प्रत्यक्षम् अवगम्यते, ते च मन्त्रार्थवादा नैवपराः—इत्येतत् वक्ष्यामः ।

आह, 'यदि नैवपरा न तर्हि' मन्त्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानम्—इति । उच्यते,—ये आलोचनमात्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति,

भा तेषाम् तत् स्मृतिमूल, ये पुनर्निपुणत पश्यन्ति तेषा तत्
बाधितम् अपि च कस्यचित् स्मृतिमूल भवति तस्मात् तत्
एव स्मृति, उपचारोऽपि स्मृतिमूल एव। यत् अन्यार्थदर्शनम्
उक्त—‘जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र हस्तम्’—इति। नैतत्
एवम्पर,—इन्द्रस्य हस्तो विद्यते—इति, य तस्य दक्षिणो
हस्तस्त वय गृहीतवन्त—इति, तस्मात् वाक्यात् इन्द्रस्य
हस्तसत्ता न प्रतीयते।

आह, यदि त्वसौ नास्ति, वय ते हस्तं गृहीतवन्त—इत्येव
न अवकल्पते—इति हस्तसत्ता अधवसीयते,—अस्त्यसौ हस्त,
वय य गृहीतवन्त—इति। तन्न उपपद्यते, यद्यप्यस्य हस्तो
भवेत् तथापि न तम् उपगृहीतवन्त—इति प्रत्यक्षमेतत्
तथाप्येतन्न अवकल्पत एव तत्र एतत् असम्यङ् वा अवकल्पयि
तव्य स्तुतिर्वा तत्र मत्पक्षेऽपि तुल्यम्।

अथ एवम् उच्यते,—‘तस्य एतद्वचन, यो गृहीतवान् तस्य
हस्तम्’—इति। उच्यते, नेतत् अधवसेयम् आदिमत्तादोषो
वेदस्य प्रसज्येत, न च, गृहीतवान् आसीत्—इत्युच्यते,
प्रमाणाभावात्। ‘एतस्मात् एव वचनात् अर्थात्’ कल्प्यते हस्त
यहीता—इति चेत्। तन्न, अयथार्थस्यापि उच्चारण सम्भव
त्येव यत्, यथा, ‘दश दाडिमानि षड्रूपा—इति। यस्यापि
च एष पक्षो,—विग्रहवान् इन्द्र—इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन
आमन्त्रण सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्यङ्
—इत्यवगते अनुवचन न्याय्य, न च, असौ केनचित् प्रकारेण
सम्यङ्—इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधन व्यर्थम्। वचन-
प्रामाण्यात् सम्बुध्यते—इत्येव गम्यते—इति चेत्। उक्तम्
अदृष्टकल्पनायां हस्तादिवर्त्तनानुपपत्तिरिति। न च, असौ

भा सम्बुद्ध — इति अवधार्यते, प्रमाणभावात् । तस्मात् सम्बोधन वचन न सम्बोधनाय, निर्देशार्थमेव । अवियक्ष्यपक्षेऽपि तत् निर्देशार्थमेव भविष्यति । तत्र आमन्त्रितविभक्तिवचन स्तुतये, एवम् इदं देवतास्य साधयितुमतः, यच्चेतनादिवत् सम्बुद्ध साधयति—इति चेतनवदिव उपचर्यमाण सम्बुद्धशब्देन आमन्त्रते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्दिश्य उच्यते,—गृहीत वन्तो वयं तव हस्तं त्वदायया वयम्—इत्यर्थः, अस्माभि इन्द्रकर्म कर्त्तव्यम्—इत्येतत् अनेन स्मार्यते ।

तथा 'इमे द्यावापृथिव्यो दूरे अपारे यत् सगृह्णासि मघ वन्नहो ते पूजितो मुष्टि — इति सन्तमिव मुष्टि स्तुत्यर्थेन वदति, तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इदं वचन,—इत् महान् काशि अस्ति किन्तर्हि, यस्तव काशि, स महान्— इति, अन्यादस्तव काशिरस्ति—इति अन्य तव काशिमहान्—इति । 'सता हि स्तुति उपपद्यते—इति चेत् । नेतत् नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्नास्ति संयोगः, पौरुष विधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा,— एते वदन्ति शतवत् सङ्ख्यवत् अभिप्रायान्ति हस्तिभिरासभि । विष्टी यावाणं सृष्टात, सृष्टायया द्यौस्तुष्टिं पूर्वं हविरस्यमाशत—इति । तथा—'सुगं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्—इति । तस्मात् न स्तुतिवचनान् अर्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवताया । तथा,—'तुविषीव इन्द्र —इति नेतत् युक्तं भवति—योवायान् इन्द्र—इति, किन्तर्हि यास्य योवा सा महती योवासत्वे नास्ति प्रमाणम् । न च योवास्तुति अर्थापत्ति अपुरुष विधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः ।

अपि च, 'इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते—इत्येताभ्यां पदाभ्याम्

भा इन्द्रशब्दः सम्बद्धो न शक्नोति तुविषीवादिभिः सम्बन्धं यातुं
 द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते तुविषीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः,
 एवाणि च इन्द्रो हन्ति—इति तथा हि सति भिद्येत, अभिन्नं
 च वाक्यम् उपलभ्यते तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविषीवादयो
 भ्यः न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यते तुविषीवादि
 अन्धसो मदे ईदृशो एवाणि हन्ति—इति एषा तु वचनव्यक्ति
 एवबोधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति । यदपि वचनं—वाङ्म
 त इन्द्र रोमशौ अक्षौ ते इन्द्र पिङ्गले—इति तदपि वाङ्मो
 रोमशत्वम् अक्षण्यैः पितृत्वम् आह न वाङ्मसत्तामक्षिसत्ता
 च । यदपि अक्षिसत्ता वदति—इति गम्यते—चक्षुष्मते
 शृण्वते ते ब्रवीमि—इति तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते
 ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं तत् सतीमिव चक्षुष्मत्ता
 स्तुत्यर्थम् उच्चारयति । कुत एतत् अवगम्यते ? चतुर्थी
 निर्देशात् यदि प्रातिपदिकार्थाः ध्ववसीयते, तथा वाक्यं भिद्येत
 चक्षुष्मान्—इत्येव च उद्दिश्येत चक्षुष्मते ते ब्रवीमि—इति
 च । तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधत्ता देवतायाम्
 इदं स्थापयति—इति न च इदं भोजनं न हि देवता
 भुङ्क्ते तस्मात् भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम् ।
 यदपि स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शने भुङ्क्ते—इति तत् अविषष्ट
 त्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च भुञ्जानायै देवतायै प्रक्तं हविर् दद्यात् ।
 न च मधुवरीवत् अन्नरसभोजिन्यो देवता—इति प्रमाणं
 मन्ति मधुकरीषु प्रत्यक्षं न च तद्वत् देवतायाम् । तस्मात्
 न भुङ्क्ते देवता—इति । यदुक्तं—देवतायै हविर् प्रक्तं नीरस
 भवात्—इति । नेष दोषः चातोपहत नीरसमभवति—इति
 शीतोभूतं च । न च असौ कस्यचित् अर्थस्य इष्टे, अनीश
 कथं दास्यति ?—इति ।

यदुक्तं स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शने ईशाना देवता—इत्येव

भा. गम्यते—इति। तन्न, स्मृतेः मन्वार्थवादमूलत्वात्—इत्युक्तम् ; उपचारोऽपि,—‘देवयामो देवक्षेत्रम्’—इति, उपचारमात्रं,— यो यद्भिप्रेतं विनियुक्तुमर्हति, तत्तस्य स्वं, न च यामं क्षेत्रं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता । तस्मात् न सम्प्रयच्छति— इति, देवपरिचारकाणान्तु ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम् ।

यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवता स्थापयति,—‘इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे’—इत्येवमादीति, तत् प्रत्यक्षाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अथवस्यामः,—भाक्त एव शब्दः—इति । ‘तत्र आह,—वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देव-लोका अर्थान् विनियुज्जते, तद्देवताभिप्रायादेव-इत्यथवस्यामः’—इति । तन्न, प्रत्यक्षात् प्रमाणात् देवतापरिचारकाणाम् अभिप्रायः—इत्यवगम्यते, स न शक्यो बाधितुम्, येषां देव-ताम् ईशानां वर्णयान्, तेषां न अपङ्गुवते परिचारकाणाम् अभिप्रायम् । किं चाहुः,—तथा देवता करोति, यथा परि-चारकाणाम् अभिप्रायो भवति—इति, न च, स ईशानो भवति, यः पराभिप्रायम् अनुबध्यते, यस्य न स्वाभिप्रायात् विनियोगो भवति ।

अपि च, न च एतद्वचनं, वर्तमानकालोपदेशत्वात्, प्रत्यक्ष-विरोधात्, स्तुतिवादोऽवधार्यते, स्तुतिवादे च, सम्भवति न वचनप्रामाण्यात् ईशिष्यते—इति गम्यते । न च, देवता फलेन सम्बध्नाति, या तदर्थं परिचर्येत ।

यदुक्तं,—स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्हृदाति प्रसीदति च—इति । तत्र स्मृत्युपचारयोक्तं, यत् अन्यार्थदर्शनं,—‘तस्मै प्रीता इष-मूजं प्रयच्छन्ति’—इति, तन्न, ‘अन्यस्य विधिराग्नानात्, ‘दक्षिणतः सम्परिहर्तव्या—इत्याह’—इति, तथा ‘तृप्त एवेनम् इन्द्र मजया यमुभिस्तर्पयति’—इति, अत्र ऐन्द्रस्य

भा हविषो विधानम् । तस्मात् देवता न प्रयोजिका—
इति ॥

ख अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य प्रीति-
प्रधानत्वात् ॥ १० ॥ (यु० नि०) ॥

भा यदुक्तम्—अतिथिवत्—इति, तत् परिहर्तव्यम् । आतिथ्यम्
अतिथिप्रयुक्तं स्यात् आतिथ्ये हि तत्प्रीतिविधीयते, अतिथि
परिचरितव्यं, यथा प्रीयते, तथा कर्तव्यम्—इति दानं भोजनं
वा कार्यम्—इति, यद्यत् अतिथये रोचते, तत् कर्तव्यं यत्
तस्मै न रोचते, न तत् वलात्कारयितव्यम्—इति । इह
तु 'कर्मणि' 'अभावः प्रीतिविधानस्य । तस्मात् विषयम्
अतिथिना—इति ॥ (८।१।४ अ०) ॥

प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकारणम् ॥

ख द्रव्यसंख्याहेतुसमुदाय वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥
(पू०) ॥

भा दर्शपूर्णमासयो आमनन्ति व्रीहोन् प्रोक्षति—इति तत्रैव
व्रीह्यपरिधीन् तिष्ठ समिध—इति मन्त्रं चतुर्होत्रा पूर्णं
मासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रा अमावास्याम्—इति चातुर्मा-
स्याना द्वितीये पर्वणि वरुणप्रघासेषु आम्नायते,—सूर्येण
जुहोति तेन हि अन्नं क्रियते—इति । तत्र सशयः, किं
द्रव्यसंख्या हेतुसमुदायप्रयुक्ता प्रोक्षणादयो धर्मा उत अपूर्व-
प्रयुक्ताः?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?—द्रव्यादिप्रयुक्ता—
इति,—इह 'व्रीहोन् प्रोक्षति'—इति प्रकरणेन अपूर्वप्रयुक्तता
स्यात् वाक्येन द्रव्यप्रयुक्तता, द्रव्येण हि प्रोक्षणास्य समभि-

भा व्याहारः, तस्मिन्नपि समभिव्याहारे द्रव्यगता द्वितीया विभक्तिः प्रोक्षणस्य द्रव्यप्रयुक्ततां वदति ।

तथा, 'चीन् परिधीन्'—इति, यत् विशब्दस्य अभिधेयं, तत् इह मन्वाग्नानसामर्थ्यात् वदितव्यम्—इति गम्यते, सङ्ग्रा च विशब्दस्य अर्थः, तस्याः श्रुतिर्वाचिका, तत्सम्बद्धे अपूर्वे लक्षणा स्यात्, यावन्तः परिधयः, तावन्तो वक्तव्याः—इति ।

तथा हेतुना धर्मः संयुज्यते वाक्येन,—'सूर्येण जुहोति'—इति । किङ्कारणम्? । यतः तेन अन्नं क्रियते, तद्धोमेन सम्बद्धव्यमन्नकरणद्रव्यं होमे विधीयते । प्रकरणात् अपूर्व-प्रयुक्तता स्यात्, यस्मात् अनेन होमेन अपूर्वं क्रियते, तस्मात् एतत् सूर्येण निर्वर्तयितव्यम्—इति, प्रकरणात् वाक्यं बलीयः, अतः प्रकरणं बाधेत, येन येन द्रव्येण दर्विपिठरादिनाप्यन्नं क्रियते, तेन तेन होमः कर्तव्यः—इत्येवम् अन्नकरणं सगुणं भवति—इति ।

'ननु प्रथमेऽध्याये (५९ पु०) प्रतिषिद्धा हेत्वर्थता, सूर्यस्य अर्थवादोभयम्—इत्युक्तम् । सत्यम् उक्तम्, अपूर्वप्रयुक्ततायां हि सिद्धायां न एकस्मिन् वाक्ये, होमे सूर्यविधानं, हेतुविधानं च अवकल्पते—इत्यर्थवादः प्रकल्पते, न अन्यथा, 'चतुर्होत्रा पौर्ण-मासीम् अभिमृशेत् पञ्चहोत्रा अमावास्याम्'—इति समुदाय-समभिव्याहारात् वाक्येन तत्प्रयुक्तता, प्रकरणसामर्थ्यात् लक्ष-ण्या अपूर्वसमभिव्याहारात् अवगताम् अपूर्वप्रयुक्तता बाधते । तस्मात् द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः ॥

स अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥

(यु०) ॥

भा अपूर्वप्रयुक्ते एवञ्जातीयके धर्मं सति 'द्रव्येण' च धर्म—

भा 'व्यवस्था' 'न' 'स्यात्', 'पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति, शत्रुभिर्मघिन धानाभिर्ह्यारियो जन हिरण्येन शुक्रमाज्येन पात्रीवतम्— इति । यस्मात् मैत्रावरुणोऽपूर्वस्य, तस्मात् पयसा अयितव्य —इति, ऐन्द्रवायवोऽपि अपूर्वस्य, सोऽपि पयसा अयितव्य प्राप्नोति । एव सर्वाणि अयणादीनि सर्वेषां यज्ञाणाम् । तत्र मैत्रावरुणादियज्ञेणम् अविवक्षितं स्यात् । तस्मादपि द्रव्यादि प्रयुक्ता प्रोक्षणादय —इति ॥

छ अर्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषामचोदनात्तस्य च गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा वाशब्दश्च व्यावर्तयति । न द्रव्यादिप्रयुक्ता भवेयुः किन्तु 'अर्थ' एषा 'प्रयोजन', 'अर्थ' —इति अपूर्वम् ब्रूम, तदर्थास्ते, तद्वि कर्तव्यतया श्रूयते, यच्च कर्तव्यतया श्रूयते, तत् इतिकर्तव्य तया अनुबध्यते, इतरेषां द्रव्यादीनां कर्तव्यतया न चोदना, किन्तु—अर्थस्य गुणभूतत्वेन अर्थं प्रति (अपूर्वं प्रति) गुण भूतानाम् एषा व्यवणम् । किमतः ? यद्येवम्, अकर्तव्यानाम् इतिकर्तव्यतया नास्ति सम्बन्ध —इति ।

• 'ननु ब्रीह्यादिसमभिव्याहारात् तैर्हि सम्बन्ध, तत्र द्वितीयया ब्रीहिसमुदायप्रयुक्तता गम्यते, लिङ्गवाक्याभ्याम् सङ्गुगच्छेत्प्रयुक्तता, । न—इत्याह एव सति फलं कल्पनीयं स्यात् तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तता ।

'ननु एवमपि सति अपूर्वामकार कल्पयितव्य । सत्यं कल्पयितव्य प्रकृतेन तु एकवाक्यता नीत्वा, त्वत्पक्षे त्वप्रकृतेन फलवचनेन एकवाक्यता स्यात् ।

• 'ननु प्रकरणवाक्यस्य श्रुतेर्वा न बाधकम् । सत्यम् अबाधक फलाभावात् भवदीय 'एचो मुचगते, तस्मिन् आनर्धकेन अविवक्षिते प्रकरणवता प्रयोगवचनेन अपरिपन्थि प्रोक्षणादि

भा विधायिष्यते । आह, —“अपूर्वसम्बन्धोऽपि तदीयैः बोद्धादिभि
 एष धर्मः प्रयुज्यते, किम् एतत् । ‘किम् एवं भविष्यति?’ ।
 द्रव्यादिसम्बन्धश्च एव हि न अवज्ञातो भविष्यति, फल च न
 कल्पयितव्यम्” । उच्यते, नैव शक्य, —‘ब्रीहोन् मोक्षति’ —इति
 हि ब्रीहिजातिर्निर्दिश्यते; ब्रीहिद्रव्यलक्षणार्था वा, अपूर्व-
 साधनविशेषलक्षणार्था वा, अन्यतरलक्षणा लक्षार्था —इति न
 उभयलक्षणार्था स्यात्, द्रव्यलक्षणे वा, तत्र च लक्षणैव दोषः,
 फलकल्पना-इति कृत्वा साधनविशेषलक्षणार्था जाति’ अथ
 सीयते, ब्रीहिजातिलक्षितं यत् साधन, किं तत्? —यत तण्डुला
 भवन्ति, तत् मोक्षितव्यम् —इति तण्डुलनिर्दिष्टिकरता हि तत्र
 साधनत्व, न द्रव्यता । एव सङ्ख्यादिष्वपि योजयितव्य, तस्मात्
 अपूर्वप्रयुक्तता मोक्षणादीनाम् —इति ॥

ख अपूर्वत्वाद्यवस्था स्यात् ॥ १४ ॥ (पू० नि०) ॥

भा अथ यदुक्तम् —‘अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् —
 इति, साधनविशेषलक्षणार्था जाति —इत्येव सति व्यवस्था
 भविष्यति, मैत्रावरुणेन यत् क्रियते, तत्र पयःश्रयण, न तत्
 ऐन्द्रवायवेन । अतो न मैत्रावरुणापूर्व्यात् ऐन्द्रवायवस्य धर्मा,
 अपूर्वो हि ऐन्द्रवायवः । तस्मात् अपूर्वत्वात्, व्यवस्था स्यात्
 —इति ॥

ख तत्प्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् ॥ १५ ॥ (पू०
 यु० नि०) ॥

भा यश्च मन्यते, द्रव्यादिप्रयुक्ता मोक्षणादयो धर्मा —इति,
 तस्य सर्वविषयता धर्मस्य प्राप्नोति, येषां भक्तार्था ब्रीहयः,
 तेभ्येव मोक्षितव्या प्राप्नुवन्ति, न च एतत् त्वयापि द्रव्यतः ।
 तस्मात् अयम् अस्मिन् पक्षे दोषः —इति ॥

ख. तदुक्तस्येति चेत् ॥ १६ ॥ (आ०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—सर्वविषयता धर्मस्य भविष्यति—
इति, 'तदुक्तस्य' प्रकरणयुक्तस्य भविष्यति। एवं प्रकरणम्
अनुगृह्यते, न च सर्वविषयता धर्मस्य—इति ॥

ख. नाश्रुतित्वात् ॥ १७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नैतदेवम्,—न हि श्रूयते,—करणयुक्ता व्रीहयो निर्वृत्तयाः
प्रोक्षितव्याश्च—इति। 'ननु प्रकरणानुपक्षाय एतदध्यवसानम्'।
न—इत्याह, न हि, वाक्येन बाधितं प्रकरणम् उत्सह्यते धर्मान्
नियन्तुम्। अद्यापि न बाध्यते, तथापि न प्रकरणस्य विशेष्यम्
सामर्थ्यमस्ति, कर्तव्यतया हि तत् क्रियमाणं चोद्यते—इति
न प्रसिद्धसम्बन्धमिव विशेषणत्वेन। तस्मात् न प्रकृतयाग-
विशेषितानाम् व्रीह्योऽणम् निर्वापः प्रोक्षणं वा चोद्यते—इति ॥

ख. अधिकारादिति चेत् ॥ १८ ॥ (आ०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—न प्रकरणं विशेषकं व्रीह्योऽणम्—इति;
बाधम्,—'अधिकारात्' चास्याति अध्युः,—इमे भक्ताद्याः, इमे
कार्यार्थाः, तत्र कार्यार्थान् प्रोक्षिष्यति—इति ॥

ख. तुल्येषु नाधिकारः स्यादचोदितस्य सम्बन्धः पृथक्-
सतां यच्चार्येणाभिसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयोजनम् ॥
१९ ॥ (सि०) ॥

भा. तुल्येषु एते व्रीहयः, ये एव भक्तार्थाः, ते एव कर्मार्थाः, न
पृथक् केचित् कर्मार्था नाम। 'ननु ये निरुक्ताः, ते कर्मार्थाः'।
सत्यं भवेदेतत्, प्रोक्षणादिषु दोषो न स्यात्, निर्वापे तु
दोषः, न तत्र केचन प्रकृता विद्यन्ते, 'पृथक्सतां' 'यच्चार्येन'

भा निर्वापः श्रूयते । कथम् ? । 'अपरेण गार्हपत्यं प्रागोषम्
अनोवस्थितं भवति, तस्य दक्षिणं चक्रं आरुद्धानसोर्ध्वं
निर्वपति'—इति । तस्मात् धर्मस्य सर्वविषयत्वं प्राप्नोति यव
पूर्वण हेतुना अपूर्वप्रयुक्तत्वं प्रोक्षणादोनाम्—इति ॥ (८।
१।५ अ०) ॥

अग्निष्टोमे उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।

४६ देशवद्भुमुपांशुत्वं तेषां स्यात् श्रुतिनिर्द्देशात्तस्य च
तत्र भावात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा उद्योतिष्टोमे समाम्नायते,—'तुसरा वा एषा यज्ञस्य, तस्मात्
यार्त्काञ्चत् प्राचीनम् अग्नीषोमीयात्, तेन उपाशु चरन्ति'—
इति । तद्वैपोर्ध्वं साशयिकः,—किं प्राक् अग्नीषोमीयात्, यानि
कर्माणि, तत्प्रयुक्तम् उपाशुत्वम्, उत परमापूर्वप्रयुक्तम् ?—
इति । किं प्राप्तम् ?—प्राक् अग्नीषोमीयात् यानि अङ्गापूर्वाणि
आरादुपकारकाणि, यच्च प्रधानद्रव्यसंस्कारक, तत्प्रयुक्तोर्ध्वं धर्मः,
योर्ध्वं देशसम्बद्धः । कुत एतत् ? । 'श्रुतिनिर्द्देशात्', मर्यादया
देशवर्त्तिता ये पदार्थाः, ते श्रुत्या एतेन धर्मेण सम्बद्धाः,—ये
एतस्मिन् देशे पदार्थास्तैः उपाशु चरन्ति—इति ।

'ननु वाक्येन एष धर्मो विनियुक्तो न श्रुत्या' । न वृमः, न
वाक्येन—इति, किन्तर्हि श्रुतेन अस्य एकवाक्यता, न महतेन,
सहितेन, कल्पितेन वा—इति । 'उच्यते,—गृहीत एतदङ्गा
पूर्वाणाम् अयं धर्मः'—इति, न तु प्रधानद्रव्यस्य संस्कारकं
यत् अपूर्वं तस्यापि—इति । केतम तत् ? । यत् प्रधानद्रव्य
संस्कारक पूर्वस्मिन् देशे अस्ति—इति । उच्यते, 'तस्य च तत्र

भा भावात्, 'तस्य' (एवज्ञातीयकस्य) पूर्वस्मिन् देशे 'भावात्', अस्ति हि सोमपरिवहणीय नाम सूत, तस्मात् देशधर्मा भविष्यति—इति, यथा, 'प्रणीता प्रणेष्यन्वाच यच्छति, ता सह विष्कृता विष्टजति'—इति। अस्मिन् देशे ये पदार्था, तेषा धर्मा वाग्यमो न प्रधानापूर्वस्य, एवम् इदम् अपि उपाश्रुत्वम्—इति ॥

छ यज्ञस्य वा तत्सयोगात् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

भा वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते। नैतदस्ति—तद्देशानाम् धर्म—इति। कस्य तर्हि?—परमापूर्वस्य—इति। कुत? 'तत्सयोगात्, तत्सयोगो भवति, यज्ञस्य सयोग, 'त्सरा वा एषा यज्ञस्य यत् प्राचीनम् अग्नीषोमीयात्—इति यज्ञस्य यत् प्राचीनम्—इति सम्बन्ध न त्सरा वा यज्ञस्य—इति। कुत? प्राचीन विधियन् यज्ञस्य—इति शब्दो विधिपदशेषो भवति। तत मष्टतिविशेषकरो भविष्यति। इतरथा अर्थवादशेष सन् अनर्थक स्यात्, वादमात्र हि अनर्थकम्—इति। प्राचीनम्—इति च यज्ञभाग श्रुत्या वर्धति, लक्षयति च तद्गतान् पदार्थान् श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्ग्राह्या स्यात्। तस्मात् प्राग्देशस्य एष धर्म तेन अस्य श्रुत्या सयोग, न प्राग्देश गतानाम् पदार्थानाम् तैरस्य लक्षणया सम्बन्ध स्यात्।

अथापि अर्थवादपदशेषो यज्ञस्य—इति स्यात् तथापि प्राग्देश श्रुत्या धर्मेण सम्बध्यते, प्राग्देशगता पदार्था लक्षणया—इति यज्ञप्रयुक्तता एव न्याय्या।

अपि च प्रत्यक्ष उपकार परमापूर्वस्य लक्ष्यते, यत् प्राचीनम् अग्नीषोमीयात् तत् उपाश्रुत्वेन शिथिलप्रयत्न प्रचरन् अखिल सुख ब्रह्मज्ञानं सौत्यम् अहर्निवर्त्यति। तस्मात् परमा पूर्वप्रयुक्तम् उपाश्रुत्वम्—इति ॥

अनुवादश्च तदर्थवत् ॥ २२ ॥ (पू० यु०) ॥

अनुवादश्च तद्देशपदार्थस्यैव भवति, 'स्मृता वा एषा यज्ञस्य यत्प्राचीनमग्नीषोमीयात्' इति, स्मृता नाम छद्मगतिः; यथा शकुनिग्राहकस्य शकुनिं जिष्टस्तः छद्मना गतिर्भवति, शनेः पद-
न्यासो, दृष्टिप्रणिधानम्, अशब्दकरणञ्च, कथमनवबुद्धः शकुनिर्गच्छे-
तेति; एवमिहापि अनवबुद्धमिव ग्रहीतुं यज्ञं प्रच्छन्नगतिरुपांशुत्व
नाम । यथा शकुनिग्राहकस्य यस्मिन् देशे शनेः पदन्यासो न स
तद्देशार्थः, अपितु तद्देशाभिगतस्य शकुनेरर्थेन क्रियते; एव-
मिहापि उपांशुत्वं न तद्देशानां पदार्थानामर्थेन क्रियते, तद्देशाभि-
गतस्य यज्ञस्यार्थेन गम्यते । यस्तु स्मृताशब्दं यज्ञविशेष्यं मन्यते,
तस्य सुतरामर्थवादः परमापूर्वप्रयुक्ततां दर्शयति, यज्ञस्यैषा
स्मरेति । यथा शकुने, स्मृता, एवं यज्ञस्येति ।

प्रणीतादि तथेति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०) ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ।

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥ (आ० नि०) ॥

नैतदेव, तद्देशपदार्थप्रयुक्ततैव स्यात्, न परमापूर्वप्रयुक्ततेति;
नात्र पदार्थानां यज्ञभागविशेष्यता वाग्यमसम्बन्धेन अवगम्यते,
'यज्ञस्याश्रुतित्वात्', नात्र सम्बन्धो यज्ञशब्दः श्रूयते । 'नन्विदानी-
मेवोक्तं', यज्ञं तनिष्यन्तो अध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतः-इति ।
उच्यते, तद्देशपदार्थप्रयुक्ततायामप्येतदवकल्पते । कथम् ? यज्ञं
विस्तारयितुं वाचं यच्छतः, तौ वाचयमो सन्तो अविचिष्यमान-
चेतस्मौ, पदार्थेषु क्रियमाणेषु अप्रमृश्यन्तो तथा कश्चित्ते, यथा,

न कश्चित् पदार्थं पदार्थावयवी वा होयते, अध्वर्युर्वाग्यमेन अनन्य
चेतस्को न पदार्थान् प्रमादयिष्यति, यजमानश्चैवं वाग्यमेन अनन्य
चेतस्कः प्रमादयिष्यन्त तं बोधयिष्यति । अद्वैरप्यनन्तरीयमाणै,
यज्ञो विस्तार्यते, न केवने स्त्रैरवयवैरद्वैय विस्तारयितुं वाग्यम
शक्नोति, अस्मिन् काले क्रियमाणो न स्वेनात्मना, यज्ञमयोगयाच
विस्तारसम्बद्ध, तस्मादङ्गप्रयुक्ततायामप्युपपद्यते, यदध्वर्युयजमानौ
याच यच्छतः तत् प्रजापतिभूयङ्गतौ यज्ञ तन्वाते—इति दृष्टेन
कारणेन, न अदृष्टेन—इति वर्त्तमान कालापदेशादवगम्यते यथा
वय वाग्यमेन तावमान यज्ञं विद्यस्तथेति ॥

च तद्देशानां वा सङ्घातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥ (३०) ॥

भा स्थितादुत्तरम् । वाग्यत्वात् पच विपरिवर्त्तयेत्, नैतदस्ति,—
परमापूर्वप्रयुक्तमुपाशुत्वमिति, कथन्तर्हि ?—‘प्राचीनम् अग्नी
प्रोमोयात्’, ये पदार्था तत्प्रयुक्तम् । कुत ? ‘सङ्घातस्याचोदित
त्वात्’, सङ्घात इति बहुवच्यभ्याससङ्घात ब्रूमः, न तस्याय भाग
उपाशुत्वेन सम्बद्ध इति चोदना, नैव सम्बन्ध क्रियते,—यज्ञस्य
यत् प्राचीनमिति, कथं तर्हि ?—क्षरा वा एषा यज्ञस्येति ।
कुत ? । तस्मादितिपदेन व्यवधानात् ।

अथापि प्राचीनेन सम्बन्धे स्यात्, एवमपि न परमापूर्व-
प्रयुक्तम्, न हि यदित्यनेन देशोऽभिसम्बध्यते, किन्तर्हि ?—
देशगता पदार्था ; यदि देशोऽभिसम्बध्येत, यत् प्राचीनमग्नी
प्रोमोयादिति भवेत्, न यत्किञ्चिदिति, वीष्वाया हि एतद्भवति,
तोष्ठा च बहुवु भवति, स्त्रैस्मिन्, एकय देश, वदवस्तत्र

पदार्थाः । तस्मात्पदार्थानामुपांशुत्वेन सम्बन्धो न तद्देशस्येति ।
 ‘कथं पुनर्वीक्षाऽवगम्यते ?’-इति । यदित्यनेन लक्ष्यते । ‘किमित्य-
 ज्ञानवचनम् ?’ । विशेषायाज्ञाताः ज्ञातुमिष्टाः प्रतीयन्ते, बहुषु च
 सामान्यं विशेषाय भवन्ति ; तस्मात् तद्देशाः पदार्थाः वीक्षया
 लक्ष्यन्ते, ते च उपांशुत्वेन सम्बध्यन्ते इति ।

‘ननु दीक्षणीयादिषु अन्यो धर्म उक्तः’, ‘यावत्वा वाचा काम-
 येत तावत्वा दीक्षणीयायामनुव्रूयात्, प्रायणीयायां मन्द्रतरमा-
 तिथ्यायाम् उपांशुपसत्सु’ इति । कथं तत्रोपांशुत्वं कर्तुं शक्य
 मिति ? । उच्यते, स धर्मः प्रधानेषु भविष्यति, दीक्षणीयादिषु
 प्रधानशब्दोपबन्धत्वात्, उपांशुत्वम् प्रधानवर्जितेष्वङ्गेषु निवेक्ष्यते,
 सामान्योपदेशात् ।

प्रयोजनं,—कुण्डपायिनामयने ‘मासमग्निहोत्रं जुह्वति’
 इत्येवमादीनि प्रागग्नीषोमीयात्, एषु उपांशुत्वसम्बन्धो
 भवति, यथा पूर्वः पक्षः ; यथा तर्हि सिद्धान्तः, न सम्बन्धः ॥
 (८।१।६ अ०) ॥

इष्टकाद्य सप्तद्विकर्षकाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सु. अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात्पौर्णमासीवत् ॥२६॥(पू०) ॥
 भा. अस्ति अग्निः, ‘य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते’ इति ; तत्रैव
 समावृत्तयते,—‘हिरण्यगलसहस्रेणाग्निं प्रोक्षति, दध्ना मधु-
 मित्रेणाग्निं प्रोक्षति, वेतसशाखयाऽवकाभिः अग्निं विकर्षति,
 भण्डूकेनाग्निं विकर्षति’ । तत्रायमर्थः सांशयिकः, प्रतीष्टकं
 किं विकर्षणं प्रोक्षणं च कर्त्तव्यम्, अथ सप्तदेव कर्त्तव्यम् ? इति ।

तत्रेवन्तावहिचार्यते,—किम् द्रष्टकासमुदायेऽग्निशब्दः, उत तद्व-
तिरिक्ते द्रव्यान्तरे ? इति । यदि समुदाये, ततस्तत्तच्चिताना-
मिष्टकानाम् अगम्यमाने विज्ञेये सर्वासा प्रोक्षणे विकर्षणञ्च,
यदा च द्रव्यान्तरे ततः सकृदेवेति । किं प्राप्तं ?—‘प्रतीष्टकम्’
इति । कुत ? । समुदाये हि अग्निशब्दो वर्तते । कथमव-
गम्यते ? । द्रव्यान्तरस्याभावात्, द्रव्यान्तरमेवान्यत् नास्ति,
कोऽग्निशब्देनाभिधीयेत ? कस्मिन्नग्निर्निधीयेत ? इति । कथं
पुनर्नास्तीति गम्यते ? । द्रव्यान्तरवैलक्षण्यात् तत्र हि द्रव्या-
न्तरमस्तीति गम्यते, यच्चैकस्मिन् अवयवे गृहीत्वा कथ्यमाणे क्लृप्ते
कथ्यते । कोऽभिप्रायः ? । यद्येकोऽवयवो हस्तेन समुक्ता कथ्यते,
न द्रव्यान्तरम् । कः प्रसङ्गः ? । यत्तच्च द्वितीयोऽप्यवयवः कथ्येतेति ।
अथ द्रव्यान्तरमपि तत्र कथ्यते, तत्र द्रव्यान्तरस्य समवायिना
अवयवानामपि निर्भागात् कर्षणमुपपन्नम् । नच, समुक्तासयोगस्य
द्रव्यान्तरादृते धर्मो एवोऽवकल्प्यते, न हि अत्रैव काष्ठपूलके
काष्ठे एकस्मिन्नाकथ्यमाणे काष्ठान्तराणि कथ्यन्ते, यत्र हि पर-
स्परव्यतिषद्भजिता एका बुद्धिर्भवति, नावयवबुद्धिर्दृश्यते
नापि केनचित् अनुमानेन अनुमीयते तत्र द्रव्यान्तरं जातमित्यु-
च्यते, इह तु या एवेष्टका गृहीत्वा कथ्यते, सैवागच्छति, नेष्टकान्त-
राणि, सन्विद्य कथ्यते, तेन नावयवमस्यूतिरस्तीति गम्यते,
तस्माद्वान्ति द्रव्यान्तरम् । तत्र द्रष्टकाभिरग्निं चिनुते इति
चयनमात्रम् द्रष्टकाभिः कर्त्तव्यम्, न चयनमात्रेण कृतेन
किञ्चित् दृष्टमस्ति, तस्मादग्निनिधानार्थानामिष्टकानां चयन-
समुदायोपलक्षितानामगम्यमाने विज्ञेये सर्वासामेव प्रोक्षणे

विकर्षणं च कर्त्तव्यम्, 'पौर्णमासीवत्', यथा, 'य एवं विद्वान् पौर्णमासो यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इति आग्नेयादय एव क्रियन्ते, नार्थान्तरं किञ्चित् । एवमिहापीति ॥

च. अग्नेर्वा स्यात् द्रव्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात् ॥२७॥ (सि०) ॥

भा. वाय्वात्पक्षो विपरिवर्त्तते । नैतदस्ति, प्रतीष्टकं कर्त्तव्यमिति, कथन्तर्हि १-सकृदेवेति ; तत एतद् वर्ण्यते, द्रव्यान्तर-मिष्टकाभिः क्रियते, तत्राग्निनिर्धातव्यः, तत्र चाग्निशब्दो वर्त्तते इति । कथम् ? । परार्थेनेष्टकानां निर्देगात्,—‘इष्टकाभिरग्निं चिनुते’ इति तृतीयया विभक्त्या पारार्थ्यामिष्टकानामवगम्यते, यदि चयनमात्रमत्रोच्यते, तत् इष्टकासंस्कारार्थमवगम्यते, तत्र द्वितीयया विभक्त्या संयोगः स्यात्, तृतीयया संयोगो बाध्यते । तस्मादिष्टकाभिः अन्यत् क्रियते, तत्राग्निनिर्धातव्यः, तदर्थं इष्टकाचयन वेति ।

‘आह, नन्वेतदुक्तं, तस्याभावादयमन्य पक्षः परिगृह्यते इति’ । अत्रोच्यते, नाभावः, प्रत्यक्षा तत्रैकबुद्धिः, सा वक्षीषु इष्टकासु नावकम्पते । नच अवयवसन्निर्दिश्यते पुरीषच्छवानाम् । तस्मात्पक्वामसयोगेऽप्येकबुद्धेरुत्पादादेकम् इष्टकाभ्यो व्यतिरिक्तम् द्रव्यं अग्निनिधानार्थमस्ति, यदि वा इष्टकामस्यूतिः रथ्येकबुद्धेरेवावगम्यते । यत्तु ‘एकाकार्येण तत्तुल्यकार्पणम्’ इति । सत्यं, संस्यूतो तत्र विच्छेदः क्रियते ; द्विविधानि हि द्रव्याणि,

स्यावराणि जङ्गमानि च, तत्र स्थावरेषु विच्छेदी भवति,
यथा, वनस्पतो पर्णे गृहीत्वा क्षथमाणे न क्षुण्ण क्षथते, स्थावर
त्वात्, 'एवम् इदमपि स्थावरं होदमग्निद्रव्यम् । तस्मात्
सकृदेव प्रोचण विकर्षणश्च कर्त्तव्यमिति ॥

८ चोदनासमुदायात्तु पौर्णमास्यां तथा स्यात् ॥२८॥ (आ० नि०॥

भा अथ यदुक्त, — 'य एव विद्वान् पौर्णमासी यजते य एव
विद्वानमावास्यां यजते इति, नात्र आग्नेयादिभ्य किञ्चिदर्यान्तर,
तथा इहापि—इति । उच्यते, युक्तं पौर्णमास्या तथाभाव चोद
नासमुदायो हि तत्र कर्म, नच, कर्मसार्धं विद्यते, इह तु द्रव्या
न्तरमस्तीत्युक्तम् । तस्माद्वैषम्य पौर्णमास्येति ॥ (८।१।७अ०) ॥

उक्तान्यानामङ्गी पत्नीसयाजान्तस्याधिकरणम् ॥

९ च पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥२९॥ (पू०) ॥

भा अस्ति अहर्गण द्वादशाहेन प्रजाकाम याजयेत् इति । तत्र
श्रूयते, 'पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते' इति । तत्रायमर्थः
साशयिकः,—किं सर्वेषामङ्गा पत्नीसंयाजान्तत्वम्, उत प्रागुक्त
मात् ? इति । दशम वर्जयित्वा सन्देहः क्रियते,—तस्य हि
मानसान्तता वचनेनोक्ता । किन्तावत् प्राप्त ?—'सर्वेषाम्' अङ्गा
मिति । कुत ? । 'अविशेषात्' अविशेषेणोच्यते, पत्नीसंयाजान्तानि
अहानि सन्तिष्ठन्ते इति । नच, कचिद्विशेष आश्रीयते, तस्मात्
सर्वेषामिति ।

सू. लिङ्गादा प्रागुत्तमात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा. वागर्थः पञ्चव्यावृत्तौ । 'प्रागुत्तमात्' अङ्गः पत्नीसंयाजान्तता स्यात् । कुतः ? । 'लिङ्गात्', लिङ्गं भवति, - 'पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते न बहिर्रनुप्रहरति असंस्थितो हि तर्हि यज्ञः' इति यस्मिन् अहनि असंस्थितो यज्ञस्तस्मिन् पत्नीसंयाजान्ततां दर्शयति । कथम् ? । हेत्वर्थेन असंस्था निर्दिश्यते, यस्मादिमानि असंस्थितानि अहानि, तस्मादेषु पत्नीसंयाजान्ततेति । संस्थित्यान्त्येऽहनि । अपिच, येषु अहःसु पत्नीसंयाजान्तता, तेषु असंस्था दृश्यते कीर्त्यमाना; तस्मादसंस्थायाः पत्नीसंयाजान्ततायाश्च सामानाधिकरण्यम् ; असंस्थाश्च प्रागुत्तमात् दृष्ट्वा, प्रागुत्तमादेव पत्नीसंयाजान्ततामध्यवस्थामः ।

सू. अनुवादो वा दोक्षा यथा नक्तंसंस्थापनस्य ॥ ३१ ॥ (आ०) ॥

भा. वागर्थः पञ्चं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, - प्रागुत्तमात् पत्नीसंयाजान्तता स्यात्-इति । किन्तर्हि ? - सर्वेषामविशेषात् । यदुक्तं, - येषु पत्नीसंयाजान्तता, तेषु असंस्था दृश्यते । तस्मादसंस्थायाः प्रागुत्तमादङ्गः पत्नीसंयाजान्ततां नियच्छामः - इति । नैतदेवं, न होदं विधिमूलं दर्शनं, नान्यप्रमाणमूनम्, अतो सृगङ्गणारूपमेतद्दर्शनम् ।

यदप्यसंस्था हेतुरिति, तदपि न स्यात्, उक्तं हि, "स्तुतिस्तु गद्यपूर्वत्वात् (१।२।२३ सू०)" इति । नच, सामानाधिकरण्यं असंस्थापत्नीसंयाजान्ततयो, पत्नीसंयाजान्तता सर्वेषामङ्गां शब्देन

गम्यते, असंस्थाना पुनर्न्यायेन प्रागुक्तमादृष्ट । यदेतत् 'असंस्थितो हि तर्हि यज्ञः' इति, अर्थवाद एव पक्षीसंयोजान्ततास्तुत्वर्थः, तथाहि असंस्थितो यज्ञचिरेण संस्थास्यते इत्यालोच्यते, यन्मातृ चिरेण संस्थास्यते तस्मादवनुप्यतां, पक्षीसंयोजान्तानि ग्रहानि भवन्त्विति, सन्तिष्ठमानेष्वेवाहङ्गु असंस्थावचन पक्षीसंयोजान्तता प्रगमाय, संस्थावन्ति हि तानि अद्यानि, अवस्थाद्वय एषा शेषा पदार्था करिष्यन्ते । यथा दीक्षोन्मोचनवचनं 'नक्तसंस्थापनस्य' अर्थवाद, एवमेतत् द्रष्टव्यम् । 'वरुणपाशाभ्या वा एषो निधीयते यो दीक्षितोऽहोरात्रे वै वरुणपाशौ यद्वा संस्थापयेत् अनुमुक्तो वरुणपाशाभ्या स्यात् नक्त संस्थाप्यो वरुणपाशाभ्यामिवोमुच्यते आत्मनो हिसायाः' इति, अनुमुक्तं न वरुणपाशाभ्यां, न तावद्दीक्षया मुच्यते, अवस्थो हि दीक्षोन्मोचनार्थः । अथवा उच्यते, वरुणपाशाभ्यामिव* निर्मुच्यत इति वक्ष्यो नियमास्तदानीं विस्तज्यन्ते, यान् आलोच्य एव वादी भवति, एवमिहापि चिरेण संस्थामालोच्य असंस्थितवचनं भवतीति ॥

स स्थावाऽनारभ्य विधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥ ३२ ॥

(आ० नि०) ॥

भा. वागभ्यात् पक्षो विपरिदर्शते । भवेद्वा प्रागुक्तमात् पक्षो संयोजान्तता, न हि आरभ्य उत्तमम् अह, एव विधीयते, कथं नहि—मामात्रेण पक्षीसंयोजान्तानि अद्यानि भवन्तीति,

तत्रान्ते लिङ्गविरोधो भवति । का पुनर्न्यायेन प्राप्तिः ? इति ।
 पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते इति, तेन एतत् उक्तं भवति,—
 शिष्टमवलुप्यते इति,—सन्तिष्ठन्ते नानुष्ठोयन्त इति, कर्तुर्व्यापार
 एषु उपरमतीति, तेषु सहक्रियमाणेषु अहं'सु अवश्यं कस्मिंश्चित्
 पदार्थे अवस्थाय अवश्यम् अपरस्य अहं' पदार्था अनुष्ठातव्याः,
 तत्रानियमे प्राप्ते पत्नीसंयाजान्ते संस्थातव्यमिति नियम्यते ।
 तस्यावस्थानस्यैतत् प्रयोजन,—कथम् अहरन्तरस्य पदार्थानुष्ठानेन
 योगपथमनुगृह्येतेति, एतदि दृष्टमवस्थानकार्यं, यस्मिन्नैतत्
 दृष्टम्, न गच्छ कल्पयितुं तत्रादृष्टम्, तत्र न पत्नीसंयाजान्तता,
 तच्चान्यस्य प्रयोजनं न विद्यते, तस्मात् प्रागन्यात् पत्नी
 संयाजान्ततेति न्यायेन प्राप्ते लिङ्गदर्शनम्,—‘यस्य स्थितो हि
 तर्हि यज्ञ' इति ॥ (८।१।८४०) ॥

त्रि प्रथमामन्वाह इत्यादिषु श्रानधर्मताधिकरणम् ।

च अभ्यास सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मः ।
 स्यात् ॥ ३३ ॥ (सि०) ॥

भा स्तो दगंपूर्णमामौ, तत्र सामिधेनी प्रकृत्योच्यते, ‘त्रिः
 प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह' इति । तत्रैषोडशं सागधिकं,—
 किम् स्रग्धर्म एष —यत्र तत्रस्था ‘प्र वो वाजा' विरभ्यमितव्या,
 उत स्थानधर्मः,—या अन्याऽपि प्रथममुच्यते, सा विरभ्यमितव्या ?
 इति । कुत न गम्य ? । उभयोपपत्तेः—यद्येवम् अभिमन्यस्य
 क्रियते,—या अमो उचारितानां ग्रामिणेनीनां प्रथममुच्चारिता,

सा तिरभ्यसितव्येति, ततः प्र वो वाजाया ऋचो धर्मः; अथैवं विज्ञायते,—प्राथम्यसंयुक्तं चिः ब्रूयादिति, ततो वचनस्य स्थान धर्मता ।

किन्तावत् प्राप्तम् ?—ऋचो धर्म इति । कुतः ? । प्राथम्यस्य ध्यक्त्या सम्बन्धात्, व्यक्तेरभ्यासेन । कथमवगम्यते ? । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्, व्यक्तिविशेषो हि स्त्री नाम, यदि तद्विशेषण प्राथम्यं स्यात्, ततो लिङ्गविशेषनिर्देशोऽवकाशते, साऽपि स्त्री अभ्यासेन सम्भ्रंतस्यते, अथ प्रथममनुष्ठुवता चिरभ्यसितव्यमिति ततो व्यक्तिविशेषो न विवक्षेत, तत्र स्त्रीलिङ्गविशेषनिर्देशो नोपपद्यते । अपिच वाक्यभेदः प्रसज्येत, प्रथममुक्तं चिरभ्यसितव्यं, प्रथममुक्ता ऋक् चिरभ्यसितव्येति ; मत्पक्षे पुनः प्राथम्यलक्षिताया ऋचो धर्म उच्यते, तत्रैकार्थविधाने न भवेद्वाक्यभेदः । अपिच श्रुत्या प्राथम्येन स्त्री सम्बध्यते, वाक्येनाभ्यासः, तस्मात् ऋग्धर्मो यत्र तत्रस्था 'प्र वो वाजा' चिरभ्यसितव्येति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः,—योऽयं सामिधेनूनां प्रथमायास्तिरभ्यास उच्यते, स प्रथमस्थाननिमित्तो धर्मः, न ऋचः कस्यानित् जातिनिमित्तः । कुतः ? । न हि कृत्येऽपि ऋग्वेदे प्रथमा नाम काचित् ऋक् विद्यते, या तिरभ्यस्येत, तत्र प्राथम्यम् ऋग्गतत्त्वार्थं स्यात्, इतरस्मिन् पक्षे श्रुतिर्न लक्षणा, श्रुतिष्यप्यायमो लक्षणायाः, तस्मात् अस्मत्पक्षः ।

अथ यदुक्तं,—स्त्रीलिङ्गसम्बन्धादस्मत्पक्ष एव श्रुतिः, वाक्य च न भिद्यते, स्त्रीलिङ्गापपक्षे चेति । अस्योच्यते, गुणवचनानां हि

शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति अविशेष्यमाणाया-
मपि व्यक्ती यद्वक्ष्यं प्राप्तं लिङ्गं, तत् आश्रयभूतं गुणस्य भवति ;
अविधित्वेऽपि तस्मिन् लिङ्गविशेषनिर्देशोऽनुवादभूतो भवत्येव ;
यथा, शक्तः पुमान्, शक्ता स्त्री, शक्तं नपुंसकं ; शक्त एकः,
शक्तौ द्वौ, शक्ता बहव इति ; शक्तां शाटीमानयेति ; यद्यपि
शाटीयाद्यानयनं न विधीयते, शक्तसम्बन्धमात्रविधित्वा भवति, न
तत्र लिङ्गेन विशेषणं क्रियते, तथापि अनुवादभूतः स्त्रीलिङ्गनि-
र्देशो भवत्येव,—शक्तामानयेति, अनुवादभूतत्वाच्च न वाक्यभेदो
भविष्यति । एव च सति, यद्यपि प्राथम्यस्य स्त्रीलिङ्गसम्बन्धः
श्रुतस्तथापि प्राथम्यस्यैवाभ्यासेन सम्बन्धो न लिङ्गस्य ; यद्वि-
लिङ्गस्यैतेन सम्बन्धोऽभिधीयते, प्राथम्यस्यानुवादता कल्पेत ।
प्राथम्यसम्बन्धेऽप्यभिधीयमाने वाक्यं भिद्येत ।

अपि च, नैयात्र विवक्षितत्वं, प्रातिपदिकविशेषणं हि स्त्रीशब्दा,
स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते, ततः टाबादय इति, न विशेषण-
स्य पदान्तरेण सम्बन्धो भवति, यथा राजपुरुषो गच्छतीति ।
यदा तु प्राथम्यस्याभ्यासेन सम्बन्धः, तत्र प्राप्तमनूयते स्त्रीत्वं,
यानि सामिधेनीषु वचनानि, ऋचस्ताः, स्त्रीलिङ्गश्च (१) ऋक्
शब्दः, तत्र यत् प्रथमं वचनं, तस्याश्रयं ऋक्, गुणवचनानाञ्च
शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति, इत्यविशेष्यतायामप्यपि
स्त्रीलिङ्गं भविष्यतीति, यत्प्रथमवचनं, तत् विराहेति, स्त्री
च सा ऋक् सामिधेनी, तस्मात् 'त्रिं प्रथमामन्वाह' इति
प्राप्तस्य लिङ्गस्यानुवादः,—'त्रिः प्रथमामन्वाह विरुत्तमा ताः
पञ्चदश सम्पद्यन्ते' इति पञ्चदशानां सामिधेनीनां सम्पद्ये

निर्वचनम् उच्यमानं परिपूर्णाया ऋचो भवति, न ऋगवयवस्य,
परिपूर्णा च समिन्धनवती न ऋगवयवः । तस्मात् प्राप्तानुवादो
लिङ्गस्येति प्राद्यस्यस्य धर्मो न ऋचः ॥ (८।१।८३०) ॥

यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयेह सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।

स. इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्त्तितारम्भणीया ॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

भा. स्तो दर्शपूर्णमासौ, 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'
इति, तच्चारम्भणीया इष्टिः समाप्ताता, - 'आग्नावैष्णवमेकादश
कपालं निर्वपेत् सरस्वत्यै चरुं सरस्वते द्वादशकपालमग्नये
भगिनेष्टाकपालं निर्वपेत् यः कामयेतान्नायं स्याम्' इति नित्य
वत् एके भगिनम् आमनन्ति, आहवस्य दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,
यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति । तच्च इष्ट्यावृत्तौ
सन्देहः,—किम् आरम्भणीयाऽप्यावर्त्तते, न ? इति । किं
प्राप्तम् ?—आवर्त्तत इति,—असकृदेव कर्त्तव्येति । कुतः ? ।
एवं प्रयोगवचनोऽनुगृहीतो भविष्यति, 'प्रयाजवत्', यथा अङ्ग
भूताः प्रयाजा आवर्त्तन्ते, एवमङ्गभूता आरम्भणीयाऽप्यावर्त्तत ॥

स. सकृदाऽऽरम्भसंयोगात्, एकः पुनरारम्भो यावज्जीव
प्रयोगात् ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा. वागन्तः पक्ष व्यावर्त्तयति । नेतदस्ति,—यदुक्तमारम्भणीया
आवर्त्ततेति; सकृदेव कर्त्तव्या । कुतः ? । 'आरम्भसंयोगात्',—
दर्शपूर्णमासयोरारम्भेण सयुज्यते, साधारण्य सर्वेषां प्रयोगाणां

मारम्भः । कथम् ? । अग्नीनाधाय सर्वः सङ्कल्पयति, —पर्वणि पर्वणि मया दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्याविति, एवञ्च अध्यवसाय दर्श-पूर्णमासौ कर्त्तव्याविति, आरम्भणीया क्रियते, एष एवास्य आरम्भो यदध्यवसानं नाम, तच्च साधारणं सर्वेषां प्रयोगाणां, यावज्जीव प्रयोगात् । अद्यापि प्रथमं प्रवर्त्तनमारम्भः, तथापि प्रथमप्रवृत्तेन सर्वे प्रयोगाः कृता भवन्ति ; तस्मात् सकृदारम्भणीया कर्त्तव्येति ॥ (८।१।१०) ॥ एवं वा,—

आरम्भणीयेष्टे पुरुषमभ्यारताधिकरणतः ।

स इष्टमावृत्तौ प्रयाजवदावर्त्तितारम्भणीया ॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

भा. यस्तु प्रथमः पदार्थ आरम्भ इति, तत्रैव संग्रहः,—किं दर्शं पूर्णमासयोरारम्भमाणयोरारम्भणीया प्रथमं पदार्थं सम्यक् करोति, उक्तं, पुरुषमभ्यारभमाणस्य प्रथमं दर्शपूर्णमासयोः प्रवर्त्तमानस्य आरम्भणीया कर्त्तारमारम्भणयोग्यं करोति ? । किं प्राप्तम् ?—दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणात् तयोरारम्भे स्यात्, पुरुष मन्त्रेण फलं कल्पयितव्यं भवेत्, तस्माद्दर्शपूर्णमासारम्भे, एवञ्चेत् आरम्भभेदादिष्व्यावृत्तौ प्रत्यारम्भं स्यात्, यथा प्रयोगावृत्तौ प्रयाजाः ॥

स. सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगात् एकः पुनरारम्भो यावज्जीव प्रयोगात् ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा. सकृद्वा भवितुमर्हति । कुतः ? । पुरुषारम्भसंयोगात्,—

पुरुषे दर्शपूर्णमासावारभमाणे विधीयते । कुतः १ । 'निर्वपेत्'
इति हि श्रुत्या कर्तृसम्बन्धः । क्रियते, तत्र पुरुषप्रयत्नवचनं विव-
चित्तस्यार्थं भवति, इतरथा पदार्थमात्रे विधिक्षिते कर्तुः प्रयत्न-
वचनमविवचितं स्यात्, प्रयोगवचनप्राप्तमेवानूयते । यत्तु,—
कर्तृसम्बन्धे फलं कम्पयितव्यं, तत्र कम्पयितव्यं, कृतारम्भणीयाक-
पुरुषः प्रयोगवचनेन ग्रहीष्यते ; एवञ्चेत् एकस्मिन्नेव आरम्भे
कृतारम्भणीयाके कृते पुरुषे तत्र प्रयोगात् यावज्जीवं प्रयोगे
कृतारम्भणीयाकः पुरुषो भवति ; प्रथमं दर्शपूर्णमासौ आरभ-
माणः कृतारम्भणीयाको जातः, द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु दर्शपूर्ण-
मासौ आरम्भमानः कृतारम्भणीयाको जात इति योग्य एव
भविष्यति ।

‘अथ उच्यते,—समानेऽहनि आरम्भमान इति भवति, न च,
द्वितीयादिषु प्रयोगेषु समानेऽहनि कृतारम्भणीयाकोऽसाविति’ ।
अथ उच्यते,—द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु समाने एव अहनि दर्श-
पूर्णमासावारम्भमानोऽसौ कृतारम्भणीयाको जात इति योग्य
एव भविष्यति ॥ (८।१।१०) ॥

निर्वपामन्त्रे सवित्रादिश्रद्धागामननुदाधिकरणम् ।

स. अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तत्राचोदित-
मप्राप्तचोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥ (सि०) ॥

भा. स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र निर्वपामन्त्रः,—‘देवस्य त्वा सवितु-
ः ऽमवेऽग्निनोर्वाहभ्यां षृणो हृद्वाभ्यामग्नवे जुष्टं निर्वपामि’

इति । तत्रैषोऽर्थः सांग्रयिकः,—किं सवित्रादयोऽप्यग्न्यादीनां विज्ञतो
 जहः, उत अनूहः? इति । तत एतच्चावत् परोक्ष्यते,—कर्मणि मम
 वेतम् अर्थमेते शब्दाः अभिदधति, उतासमवेतम्? इति । यदि
 ममवेतम्, जहियन्ते; अथ असमवेतम्, अविज्ञताः प्रयोक्ष्यन्ते;
 तदुभयमपि सह परोक्ष्यते । किं तावन्नः प्रतिभाति?—तत्र
 समवेतम् अभिवदन्तीति । कुत ? । एतच्चि मन्त्रपदानां दृष्टं प्रयो-
 जनं, यत् समवेतमर्थं प्रकाशयन्तीति, उतासमवेतार्थप्रकाशने न
 किञ्चिदपि दृष्टं प्रयोजनम्, समवेतानाम् प्रकाशने दृष्टमस्ति,
 तद्यदि समवेताभिधायिन एते शब्दास्ततः प्रयोजनवन्तः । कथं
 पुनः समवेताभिधायिनः ? । यदि नाम सवित्रादयोः शब्दा अग्न्या-
 दीनां वाचका भवेयुः, यदि वा सवित्रादयो देवताविशेषा दर्शपूर्ण-
 मासयोः स्युः, तन्मन्त्रपदानामदृष्टार्थता मा भूदित्यन्यतरदध्य-
 वसीयते,—मान्त्रवर्णिको वा देवताविधिः, सवित्रादयो वा शब्दा
 अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः, तस्मादर्थवत्त्वादित्यतरदध्यवसेयम् ।

‘अत्राह, ननु ‘अग्नये जुष्टम्’ इत्यत्रावयवभूताः सवित्रादयो-
 ऽग्न्यादीनां वचना अपि मन्त्रोऽग्न्यादिभिः प्रकाशिताया देव-
 ताया न किञ्चिदप्यधिक कुर्युः, नो गृह्यपि सवित्रादिवचना एव
 मान्त्रवर्णिका शङ्कन्तुः पञ्चमम्’ । अत्र उच्यते, पृथग्वाक्यानि
 एतानि भविष्यन्ति, तेषां, ‘जुष्टविर्वपामि’ इति साधारणोऽनुपपन्नः,
 तानि वाक्यानि दर्शपूर्णमासयोर्गृह्यभूतानि यदि एतद्देवत्वानि
 अत्र हवीषि विद्यन्ते, ततोऽवकम्पन्ते,—इत्यर्थापत्त्या मान्त्रवर्णिको
 देवता विधीयन्ते । अग्न्यादिवचनं तावत् सवित्रादीनां, पृथग्
 वाक्यानि वा अग्निवाक्येन वैकम्पिकानीति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः,—न एवमादोनि ऊहितव्यानीति, अचोदिते ऊहो न प्राप्नोति चोदिताभिधानाश्वस्येति । तत एतद्वर्गते अममवेताभिधाग्निं सवित्रादय इति । कथम् ? न ह्यव सवित्रादिदेवयं कर्म चोद्यते । नच, अग्न्यादोनामर्थेषु सवित्रादय गच्छा प्रमिता ।

‘अथाह, नन्वर्यापत्त्या अन्यतरदध्यवसीयेत्युक्त, सति एत देवत्ये कर्मणि सवित्रादिवाक्यानि उपपद्यन्ते, अन्निवचनत्वे वा सति या ऋषिपो देवता सा मन्त्रवचनेन प्रकाशयितव्या सवित्रादयश्च गच्छा निर्वापवाक्ये प्रकाशनार्था ते हविर्देवता प्रकाशयन्त उपपद्यन्ते नान्यथेति अग्न्यादयश्च हविर्देवता इति तद्वचना* इत्यध्यवसीयते’ । अथ उच्यते, यदि अकल्पामाने आनर्पयमेवाभ्यात् ततोऽन्यतरत्कल्प्येत “अर्थाभिधानसंयोगा न्नस्तेषु शेषमावो(३।१०।१ सू०)” भवतीति, न त्वेवमकल्पामानेऽप्यानर्थक्यम् । तस्मात् न अन्यतरस्यापि कल्पने किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । न च, चोद्यन्ते एतच्छब्दिका देवता । ‘तवा चोदितमप्राप्तम’ ऊहम् ‘चोदिताभिधानात् ।

अथ यदुक्तं,—प्रत्यायकेन शब्देन प्रकाशयन्ते अथ देवता, तत्रापि अश्रुतानां प्रकाशने न किञ्चिदस्ति प्रयोचनमिति, तत् परिहर्तव्यम्, अत्रोच्यते —

स नतश्चावचन तेषामितरार्थं प्रयुज्यते ॥ (३७) ॥
(आ० नि०) ॥

भा ततए तेन कारणेन अश्रुतानां वचनं न क्रियते, सवि

वादिभिः शब्दैः । केन तर्हि कारणेन क्रियते ? । 'इतरार्थं प्रयुज्यते', निर्वापस्तुत्यर्थम्, 'देवस्य सवितुः प्रसवे',-देवेन सवित्रा यजमानेन प्रसूते, उदिते वा सवितरि, 'अग्निनोर्बाहुभ्यां',-परि-
 क्रयमभिप्रेत्य यजमानयोर्हृन्मूल्योर्बाहुभ्याम्, अग्निनो हि तो
 अग्न्याधेये अश्वदानेन अशितवन्तो वा तदयज्जफलमश्रुवाते, तत्
 बाह्व इति स्वी बाह्व व्यपदिशति । देवताध्वयोर्वा अग्निनोरेतो
 बाह्व इति । पूषणस्तु यजमानमेव मन्यते पुण्यातेः, एवं सर्वे
 निर्वापविशेषप्रकाशनार्थाः ।

अत्राह,—'कस्मात् न, उत्कृष्टाः सवित्रादयः शब्दाः प्र-
 करणान्तरे सवितारम्, अग्निनो पूषणञ्चाभिवदन्ति ? निङ्गेन तत
 उत्कृष्टमाणाः प्रकरणं बाधितुमर्हन्ति' । अत्र उच्यते,—सवित्रा
 दयः परविशेषणं विभक्तिश्रुत्या क्रियन्ते, "प्रातिपदिकार्थस्तु
 अत्यतिरिक्तः" इति गम्यते ; तत्र निङ्गं श्रुत्या बाध्यते, निङ्गं हि
 प्रातिपदिकार्थप्रकाशनं देवतार्थमिति कृत्वा, इह देवताभावात्
 यत्र देवता तत्रोत्कर्षति, विभक्तिश्रुतिस्तु प्रातिपदिकार्थं पदार्था-
 न्तरविशेषणं प्रापयति, तच्चेहास्ति पदान्तरं ; श्रुतिश्च निङ्गात्
 बलवन्ती, तस्मात् न उत्कर्षः ।

अत्राह,—'यदा सवित्रादयो यजमानपराः, तदा सत्रे कथ-
 मनूहः ?' इति । उच्यते,—जोषणार्थमिदं वाक्यं, नानुज्ञाप
 नार्थम्,—अजोषितस्य जोषणं कर्त्तव्यम्, तत्र दृष्टोऽर्थः, अनुज्ञापनं
 पूर्वं हणानेन कृतं, तद्दृष्टार्थमापयेत् । अपिच, 'जुष्टं निर्वपामि'
 इति जोषणकरणं 'निर्वपामि' इति भावगच्छेन उच्यते, 'सवितुः
 प्रसवे'—इत्यनुज्ञानिर्ज्ञप्तापरविशेषणार्थं कीर्त्तिते, अननुज्ञात-

मपि निर्यपणं शब्दार्थं कुर्यादेव, नत्वजोपितेन याग श्रूयते,
तस्मात् जोषणार्थत्वात्परार्थाः सवित्रादय शब्दा नोद्दिश्यन्ते
इति ॥ ८।१।११अ० ॥

अग्नये जुष्टमिति मन्त्रे अग्निशब्दस्य विवृतावस्थाधिकरणम् ।

स. गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ (पू०) ॥

भा. तस्मिन्नेव वाक्ये द्रग्पूर्णमासयो 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि'
इति समान्नायते । तत्रायमर्थः सामयिकः,—किम् अग्निशब्दो
ऽपि विवृतौ नोद्द्यते, सोऽपि न समवेतवचनः, उत ऊहितव्यः,
समवेतवचनो हि सः ? इति । किं प्राप्तम्—एव चेत्तत्र सगयः,
सोऽपि गुणशब्दस्तथैवासमवेतवचनः । कुत ? । सवित्रादयोऽ
स्मिन् वाक्येऽसमवेतवचनाः, यदाग्निशब्दोऽपि असमवेतवचनः,
एवमवेनक्षर्यं भविष्यति, अवैलक्षण्याच्च न्याय्यम् । यदि समान
कारण, तेन न्यायेन अवैलक्षण्यमुच्यते, समानश्चेह कारणः, य
एषा शब्दानामर्थः, स इह प्रयोगे नास्तीति 'अग्नये जुष्टं निर्व
पामि' इत्यस्यापि योऽर्थः, स इह नास्ति, 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि'
इत्यनेन जुष्टस्य निर्वाप उच्यते न चेह जुष्टस्य निर्वापोऽस्ति,
अजुष्ट चेह निर्वप्यर्थः, निर्वापेणैव तत् जोष्यते, तस्मात् सम
वेतवचनः, तस्याप्यश्रुतार्थस्य वचनमुत्तरार्थं प्रयुज्येत निर्वाप
स्तुत्यर्थेनेति । तस्मादेतदपि विवृतौ नोद्दिश्यमिति ॥

स. न समवायात् ॥ ३९ ॥ (सि०) ॥

भा. नैतदेव समवेतवचनो हि 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इति ।

ननु एतदुक्तं,—‘जुष्टस्यात्र निर्वाप उच्यते, न च जुष्टं निर्वापव्यम्
इति । अत्रोच्यते,—नैव जुष्टस्य निर्वाप एतेन वाक्येनोच्यते,
किन्तुर्हि निर्वापेण जुष्टकरणम्, ‘अग्नये जुष्टं करोमि’ इति,
एवं हि दृष्टार्थं भवतीति, अतोऽस्तुत्यकारणत्वात् वैलक्षण्यमेव
न्याय्यम्; तस्मात् समवेतवचनोऽग्निशब्द ऊहितव्यस्य विवृता-
विति ॥८॥१॥१२ अ०) ॥

तण्डुलावापमन्त्रे धान्यशब्दस्योपाधिकरणम् ।

एवं वा,—

च. गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ (पू०) ॥

भा. दयैर्पूर्णमामयोरामनन्ति,—‘धान्यमसि धिनुहि देवानिति
दृष्टदि आक्षपति’ इति ।

तत्र धान्यशब्दं प्रति संशयः,—किं समवेतवचनः, न वा ? इति ।
किं प्राप्तम्,—योऽयं गुणवचनशब्द इव लक्ष्यते धान्यशब्दः, नासौ
समवेतवचनः स्यात्, धान्यशब्दो हि धान्यमभिवदति, न तु धान्य-
मोप्यते, सतुपे हि धान्यशब्दो वर्तते, तण्डुलेष्वेव ओप्यमानेषु
धान्यप्रकाशन क्रियते, तत् असमवेतस्य प्रकाशनेऽदृष्टं यथा
स्यादिति; तस्माद् विवृतिषु नोहितव्यमिति ॥

च. न समवायात् ॥ ३९ ॥ (सि०) ॥

भा. नैतदेवं, समवेतो हि धान्यशब्दार्थः, स हि तण्डुलेषु वर्तते,
तद्विकारत्वात् लक्षणया, यथा ‘काशिकेषु शालयो भुज्यन्ते, गावः

पीयन्ते' इति श्रुत्युपादानेऽदृष्टं कल्पयितव्यमिति लक्षणागदः परिकल्प्यते । तस्मात् समवेतवचनः, विकारे च ऊहितव्य इति ।

प्रयोजनमस्ति,—शाक्यानामयनं षट्त्रिंशत्संवत्सरं,—तत्रेदं समाम्नायते,—‘संस्थिते संस्थितेऽहनि यज्ञपतिर्मृगयां याति, स तत्र यान् मृगान् हन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति' इति ; तत्राविकारेण ‘धान्यमसि धिनुहि देवान्' इति प्रयोगः कर्त्तव्यः, यथा पूर्वं पक्षः ; यथा मिहान्तः, ऊहः कर्त्तव्यः,—‘मांसमसि धिनुहि देवान्' इति ॥८॥१॥१२ अ०) ।

इहोपहानमन्त्रे यज्ञपतिगच्छामूहाधिकरणम् ।

च. चोदिते तु परार्थत्वादिधिवदविकारः स्यात् ॥ ४० ॥

भा. स्तो दग्धपूर्णमामो,—‘दग्धपूर्णमामाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति, तत्र इहानिगदः,—‘इहोपहृता' इत्येवमादिः ; तत्रेदमा-
न्नायते,—‘दैव्या अध्वर्यव उपहृता उपहृता मनुष्या य इमं यज्ञ-
मवान् ये च यज्ञपतिं वर्हान्' इति । तत्रायमर्थः सांगयिकः,—
किं बहुयज्ञमानके यज्ञपतिगच्छः ऊहितव्यः, उत, अविकारेण प्र-
योक्तव्यः ? इति ।

तत्रेदं तावत् परीक्ष्यते,—किं समवेतवचनो यज्ञपतिगच्छः,
उत, असमवेतवचनः ? इति । कथं समवेतवचनः ? । यदि यज्ञ-
पतिहृदिवचनं यज्ञपतिरूपकारकं, ततः समवेताभिधायी, अथेतत्-
स्तुत्यर्थं, ततो न समवेताभिधायी ।

•• किं प्राप्तम्—ऊहितव्यः, समवेताभिधायी । कथम् ? । यज्ञ-

पतिवृद्धिवचनात् यज्ञपतयः प्रोत्सहन्ते, इडापदानपेक्षेय पदे-
यं यज्ञपतिवृद्धिरभिधीयते; तस्मात् मुख्यः प्रत्ययः, इडास्तुतौ जघन्यः;
तस्मादर्थविप्रकर्षात् न इडास्तुतिः; अतो यज्ञपतिशब्द ऊहि-
तव्यः; यस्यैव वृद्धिर्नोच्यते, स एवोत्साहमंस्कारेण संस्कृतो
न स्यात्। तस्मात् सर्वे वृद्धिसंस्कारार्थे वदितव्याः; सर्वेषु
वदितव्येषु बहुवचनम्।

एवम् प्राप्ते ब्रूमः,—‘चोदिते ॥ परार्थत्वादिधिवदविकारः
स्यात्,’ चोदितमपि यत् समवेतं, परार्थं चिकीर्ष्यते, न स्व-
संस्कारार्थं, तदपि अविकारेण प्रयुज्यते, तत् न ऊहितव्यं
‘स्यात्,’ ‘परार्थत्वात्,’ अथ हि यज्ञपतिवचनं वृद्धिविशेषणार्थं,
वृद्धिवचनञ्च इडास्तुत्यर्थम्। कथमवगम्यते?। इडोपह्वानेन
एकवाक्यत्वात्, इडाप्रकरणाच्च।

अथ यदुक्तं,—‘गम्यते, इडापदानपेक्षं यज्ञपतिवृद्धिवचनं
तेषामुत्साहकम्,—उपह्वता मनुष्या ये यज्ञपतिं वर्धयेयुः’ इति।
अत्रोच्यते, ‘स यो ह वै विद्वानिदृया चरति’ इत्यभिधाय,
‘अथ प्रतिपद्यत इडोपह्वतोपह्वतेडोपास्मा’ इडाह्वयामि इडो-
पह्वता’ इत्याह; तेनावगम्यते, यस्यैव आरम्भः, स इडाया मन्त्र
इति, तन्मध्यपतितञ्च ‘उपह्वता मनुष्याः’ इत्येवमादिः, ‘यज्ञपतिं
वर्धन्,’—इत्यन्तः; तस्मादिडामुपह्वतुं वदितव्य इति वाक्या-
दवगम्यते। समर्थञ्च इडोपह्वाने, यज्ञमानन्तु प्रोत्साहयितुं वदि-
तव्य इति नास्ति वाक्यं, केवलं वदितुं सामर्थ्यमस्ति, नच, सामर्थ्य-
भावेण वाक्यादृते विनियोगा भवन्ति। इडाप्रकरणं चैव-
मनुगृहीतं भविष्यतीति, इडया च सहैकवाक्यता। तस्मादियं

वचनशक्तिः,—उपहृता मनुष्या ये यज्ञपतिं वर्द्धयितुं समर्था इति, तत्र यज्ञपतिविगिष्टा दृढिर्वक्तव्येति एकस्मिन्नपि यजमाने कीर्त्तिते, भवति विशेषणकार्यं, तस्मात् 'अविकार स्यात्' 'विधिवत्', यथा यत्र यजमानो गुणभूतो निधीयते, तत्र येन केनचित् यजमानेन स विधिं सिध्यति यथा, 'यजमानसन्नितोदुम्बरी भवति', शुक्रं यजमानोऽन्वारभते' इति । ८।१।१३ अ०) ॥

प्रहरणकरचसूक्तवाक यजमानशब्दस्य कदाधिकरणम् ।

सू. विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४१ ॥

भा० अस्ति दर्गपूर्णमासयो सूक्तवाक, सूक्तवाकेन प्रस्तर प्रहरति' इति । तत्रेदं समाध्यायते,—'अथ यजमान आयुराशास्ते' इति । तत्रायमर्थः भाग्यविकारः,—किं बहुकर्तृके विकारे यजमानशब्द ऊहितव्य उत न? इति । किं प्राप्तम्?—अविकारेण प्रयोक्तव्यं तथा सामर्थ्यमनुद्यद्यते, न च अयं समवेत वचन परार्थेन हि अत्र यजमान आयुराशास्ते' इति आयुराशासनेन यजमानस्य न कश्चित् दृष्टोऽर्थः संजन्यते, तस्मात् आयुराशासनमदृष्टार्थः—यजमानविगिष्टा आगीरेकेनापि यजमानेन कीर्त्तितेन यथा श्रुता, तथा कृता भवति । यथा 'यजमानेन सन्नितोदुम्बरी भवति' इति, तथैतत् । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यमिति ।

एव प्राप्तिं ब्रूमः,—विकार स्यात्' (ऊह), 'तत्प्रधाने (यजमानप्रधाने) । कथं यजमानप्राधान्यम्? । एव श्रूयते,—

‘सूक्तवाक्तेन प्रस्तरं प्रहरति’ इति, यदि सूक्तवाक्ः प्रस्तरप्रहरणे तत्साधनं तत्फलं वा प्रकाशयति, ततः सूक्तवाक्तेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति ; प्रहरणफलमायुराशासनं कल्पितं, ‘यजमान आयुराशास्ते’, एतेन कर्मणेति यजमानेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति । तत्र य एव यजमानः फलं प्रति प्रधानभूतो न सङ्गीर्त्यते, तेन न प्रहृतं स्यात् । तस्मात्सर्वे समवेताः सङ्गीर्तयितव्याः ; सर्वेषु च कीर्त्यमानेषु बहुवचनं भवति ; तस्माद्बहु यजमानस्येति ॥ ८।१।१४अ० ॥

सुब्रह्मण्यादाननिगदे हरिवच्छन्दस्मानूहाधिकरणम् ।

च. असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोम, तत्र सुब्रह्मण्यानिगदः समान्नातः,—
‘इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषः’ इत्येवमादिः,
अग्निष्टुति च श्रूयते,—‘आग्नेयो सुब्रह्मण्या भवति’ इति । तत्र
इन्द्रशब्दस्य स्थाने ऊहः क्रियते । अथेदानीं ‘हरिव आगच्छ’
इत्येवमादिषु संग्रहः,—ऊहितव्यं, न ? इति । किं प्राप्तं,—
‘तद्विशिष्टं प्रतीयेत’,—तेन विशिष्टम्, इन्द्रपदस्थाने ऊहः,
एतेन विशेषेण विशिष्टम् अविकृतमेव वचनं प्रतीयेत । कुतः ?
‘असंयोगात् तदर्थेषु’, नैषां शब्दानां तेषु अर्थेषु संयोगः,—
हरिवत्ताद्विषयः, न हरिवदादयः समवेता इन्द्रे विद्यन्ते गुणाः,
प्रमाणाभावात्, अविद्यामानास्तस्योच्यन्ते ; एवं श्रुत्या अर्थः

* हाण्डय्ये मेने गौरावच्छन्दब्रह्मण्यै कारेति व्याख्यानायां शेषः ।

प्रतिज्ञातो भवति, इतरथा लक्षणा स्यात्, न हरिवत्तादय उच्येरन्, हरिवत्तादिभिः सोऽस्य गुणो लक्ष्यते । यद्य 'असमवेत वचना मुत्स्यार्था एव भविष्यन्ति, आत्मीय गुणं न लक्षयिष्यन्ति' इत्युच्येत । तथा, अस्मत्पक्ष एव ; तस्माददृष्टार्थं गुण उच्यते इति अविकारेण प्रयोगः स्यात् । तत्रैव वचनव्यक्तिर्भवति,— 'इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ' इति हरिवदादीन् अस्य गुणानारोपयति, हरिवदादिभिः सम्बध्यमान इन्द्रोऽभ्युदयकारी भवति । शक्यते चाग्निर्ऋषि तैः सम्बन्धयितुं, तस्मादविकारेण गुणानां प्रयोगः ।

अथोच्यते,—'अस्मादेव सामानाधिकरण्यवचनादिन्द्रे एते गुणा विद्यन्ते' इति । तत्र, अविद्यमानेष्वपि स्तुत्या अस्य सामानाधिकरण्यवचनमुपपद्येतैव, यथा 'इन्द्रो बृहस्पतिर्देव दत्तः' इति ॥

स. कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत् भवान् पश्यति,—अविकारेण हरिवदादीनां वचनमिति, 'कर्माभावादेव' स्यात्, यद्येते गुणा इन्द्रे न भवेयुः कर्मजास्तु एते गुणाः इन्द्रस्य विद्यन्ते । 'हरिव आगच्छेति पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी ताभ्यां ह्येष सर्व' हरति' इति । 'मेधातिथेर्मेषः' इति मेधातिथि हि काण्वायन मेषो भूत्वा जहार, हपण्यस्य मेनका नाम दुहिता बभूव, तामिन्द्रयकमे, 'गौरा वस्कन्दन्' इति, गौरसृगो भूत्वा अरण्याद्राजानं सोम पिबति

इति वचनैः इमे गुणा इन्द्रस्याख्यायन्ते; तस्मात्समवेतवचना
हरिवदादयः शब्दाः । तथासतीन्द्रप्रत्ययाय उच्चार्यन्ते इति न
अदृष्टकल्पना भविष्यति । तत्रैवं वचनव्यक्तिः,—‘इन्द्र आगच्छ,
हरिव आगच्छ’ इति,—हरिवत्तादिगुण एव यस्त्वं, स आ-
गच्छेति । लक्षणा च अदृष्टकल्पनाया ज्ञायसी । तस्माद्बुद्धि-
तव्या हरिवदादयः शब्दा इति ॥

स, न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, परार्था हि हरिवदादयः शब्दाः,—इन्द्रस्तुत्यर्थाः,
स्तुतये हरिवदादिमन्त्र्योऽस्य क्रियते, तत् पुरस्तादेषोपवर्णितम् ।
स्तुत्यर्थञ्च अग्नेरप्येतैरभिसम्बन्धः शक्यते कर्तुम् । यत्तूक्तां,—‘सम-
वेता गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते, ‘पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरौ-’
इत्येवमादिभिर्वचनैरवगता’—इति । तत्र, न हि इमानि वचनानि
इन्द्रस्य सम्बन्धिनो हरौ विदधति, न ह्येवमभिसम्बन्धः क्रियते,
—यावेतौ पूर्वपक्षापरपक्षौ ताविन्द्रस्य हरौ इति, तत्र हि हेतुः
उपदिश्यते,—‘ताभ्यां ह्येष सर्वं हरति’ इति; न हीदं प्रसिद्धं
ताभ्यां इन्द्रः सर्वं हरति इति, मिथो हि हेतुर्भवति, न प्रमाध्यः ;
यथा तु इमौ हर्तारौ प्रमिथौ, कालेन सर्वमपक्षीयते इति,
तथा न इन्द्रम्याग्नेयः कश्चिद्विशेषः; तत्र एभिरभिधानम् अग्नेः
प्राप्त्येव ।

अथ ‘इन्द्रस्य हर्तृत्वं विधीयते’ इत्युच्यते । तथा च वाक्यं
भियेत,—इन्द्रस्य एतौ हरौ इत्येतदपि विधातव्यम् । अथैतन्न
विधीयते, तथा स एव दोषः,—नाम्यग्नेरिन्द्रस्य वा विशेष इति ।

अथ 'पूर्वपक्षापरपक्षाविन्द्रस्तेति विधीयते, तो च हरी तस्मा-
दिन्द्रो हरिवानिति । तथा हेल्वप्रसिद्धादि स एव दीपः, न
च, विधीयमाने वैशब्दो भवति, प्रसिद्धवचनो ह्येव दृष्ट, 'न वै
स्तेष्वानि सम्यगानि सन्ति' इति यथा ।

'तथा मेधातिथेर्मेघ' इत्येवमादि इतिहासवचनमिव प्रति
भाति, इतिहासे च विधी सति आदिमत्तादीषो वेदस्य प्रसज्येत ।
'अस्तु' इति चेत् । तथा सति तस्याप्रामाण्यात् मेधातिथेर्हि
काण्वायनस्य मेघ इत्यप्रसिद्धिः । सर्वत्र च निगदविधानं, तत्र
अपरस्मिन् विधीयमाने वाक्यभेदप्रसङ्गः । तस्मात् नैते गुणा इन्द्रे
विद्यन्ते,—इति असमवेतवचनत्वादविकारेण प्रयोग इति ।

तत् एतत् न रोचयन्ते यात्रिका जहं कुर्वन्ति,—'अग्न
आगच्छ रोहिताग्ने हवद्धानो धूमकेतो जातवेदो दिवर्षण'
इति ॥ (८।१।१५अ०) ॥

तस्यै श्रुतिमिति मन्त्रेऽन्वयः ।

अथेदमन्यदुदाक्रियते,—

नू. असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति माद्यस्तु, तत्रेदं समामनन्ति,—'साण्डस्तिवक्ष
मीमक्रयण' इति, अस्ति तु प्रकृतावेकहायनी क्रयार्था, तत्र
इदमाग्रायते—'इय गोमूत्रा ते क्रीणामि तस्यै श्रुत तस्यै गर
तस्यै दधि तस्यै मय्यु तस्या आतश्चन तस्यै नवनीत तस्यै घृत

तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम् इति; तदिह चीदकेन प्राप्तम् ।
तच्च सन्देहः,—किं गोशब्दस्थाने ऊहं कृत्वा अवशिष्टानां पदा-
नामविकारः, उत सर्वेषामूहः ? इति । किं प्राप्तं ?—गोपदार्थ-
विशिष्टमेव ऊहवचनं स्यात्; 'तस्यै शृतम्' इत्येवमादीनाम्
अविकारः, 'असंयोगात्'—शृतादिभिरर्थैः, तेषामेकहायन्याम्,
एकहायनीत्वादेव, न हि एकहायनी दुग्धे, तस्याम् असमवेतं
वदन्ति एते; तस्मात्साण्डेऽपि अविकारेण प्रयोक्तव्या इति ॥

स. कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' एवं भवान्नन्यते, नैकहायन्याम् एते सम-
वेतान् अर्थानभिषदन्ति इति, भवेदेतदेवं, यद्येकहायन्या इमे
गुणा न भवेयुः, कालान्तरे तु तस्या उपपद्यन्ते, न तु साण्डस्य,
भविष्यत्कालवचना अप्येते प्ररोचनार्था भवन्ति,—'तस्यै शृतं'
भविष्यति । तस्मात्त्राविकारेण प्रयोक्तव्या इति ॥

स. न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं,—अविकारेण प्रयोक्तव्या इति । असमवेतवचना
ध्येते नैकहायन्यां भवन्ति, एकहायनीत्वादेव । अथ उच्येत,
कालान्तरे भविष्यन्ति—इति, साण्डेऽपि कालान्तरे भवितुम्
अर्हन्ति, साण्डादपि हि या धेनुर्जनियते, सा धोक्ष्यते इति ।
तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्या इति ॥ (८।१।१५ अ०) ॥

सारस्वत्या मेध्यामग्निगुवचनाभावाधिकरणम् ।

स. लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेऽप्राप्ता सारस्वती
स्त्वोत्वात् ॥ ४५ ॥ (मि०) ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोमः, तच्च पगवः समास्त्राताः,—‘आग्नेयं
पशुरग्निष्टोमे आलब्धव्यं इन्द्राग्नः पशुकर्त्थे इन्द्रावृष्टिं योऽ
ग्निं सरस्वती मेघी अतिरात्रे’ इति । अस्ति तु अग्नीषोमीये,
अग्निगुप्रेष, ‘उपनयत मेध्यादुर आशासाना मेधयतिभ्या मेध’
इति । तत्र सन्देहः, किं सारस्वत्या मेध्याम् अग्निगुवचनं कर्त्तव्यं,
न ? इति । ननु ‘अग्नीषोमीयार्थं तत् चोदकेनेह प्राप्तम्’ इति ।
अत्र उच्यते, सर्वेषां समानो विधिरिति कृत्वा चिन्ता ।

किन्तावत् प्राप्तम् ?—‘समानविधानेष्वेषु’ पशुषु ‘अप्राप्ता’
‘सारस्वती’ मेघी अग्निगुवचनम् । कुत ? । ‘लिङ्गविशेषनिर्देशात्’,
विशिष्टलिङ्गो हि अग्निगुवचनेन निर्दिष्टः,—‘प्राप्ता अग्नि
भरता’^१ इति पुगन्, स्त्रीत्वं चास्याः, नच पुवचनं स्त्रियम्
भिवदितुमलं भवति शब्दः, तस्मादग्निगुवचनम् अप्राप्ता सार-
स्वती मेपोति ॥

स. पञ्चभिधानाद्वा तस्मिन् चोदनाभूतं पुंविषयं पुनः पशु-
त्वम् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा वागन् पचं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति अप्राप्ता सारस्वती
अग्निगुवचनमिति, तस्यामपि अग्निगुवचनं स्यात् । कुत ? ।

प्रकरणात्, समानं प्रकरणं सर्वेषां पशूनामिति—कृत्वा चिन्त्यते, तेन सारस्वत्या अपि प्राप्नोतीति । लिङ्गविशेषादयुक्तं तस्यामिति यदुच्यते, तच्च, 'पश्वभिधानात्', अस्ति तत्र पशुत्वं सन्निहितं, तदभिप्रेत्य, 'प्रास्मा अग्निं भरता पशवः' इति ब्रूयात् ; तच्च 'चोदनाभूतं', सर्वनामशब्दस्य पुंविषयत्वं, तत् पशुशब्देनोच्यते । अस्ति च तत् मेधां, तदभिप्रेत्य पशुशब्दसमानाधिकरणं सर्वनामशब्दं समुच्चारयिष्यति । एवं प्रकरणमनुग्रहीयते । तस्मात् प्राप्नुयात् सारस्वती अभिगुवचनमिति ॥

च. विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ॥ ४७ ॥ (उ०) ॥

भा. वागशब्द एतं पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—प्राप्नुयात् सारस्वती अभिगुवचनमिति ; अयमन्यः पक्षः,—न प्राप्नुयादिति । कुतः ? । 'विशेषो वा तदर्थनिर्देशात्', पुमर्थं ह्येष शब्दो निर्हेतुः शक्नोति स्त्रीलिङ्गवाच्यमर्थो मेपोति, स्त्रियं पुंशब्दो न शक्नोत्यभिवदितुम् इति प्रथम एव पक्षः संकीर्त्तितः ; केवलं परपक्षस्य अनवकृतिर्वक्तव्या ॥

च. पशुत्वं चैकशब्दात् ॥ ४८ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—पशुत्वाभिप्रायमेतद्वचनम्, एको हि शब्दः पशुत्वस्य च पशोश्च, तेन 'प्रास्मै पशवः' इत्यभिसम्बन्धो भविष्यतीति ; तत्परिहर्त्तव्यमिति ॥

च. यथोक्तं वा सन्निधानात् ॥ ४९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'यथोक्तं' स्यात् अभिगुवचनम्, अप्राप्ता सारस्वती । कुतः ? ।

पूर्वभादेव कारणास्तिद्विविरोधादिति । यदुक्तं,—पशुशब्दसमानाधिकरणः सर्वनामशब्दः प्रयोज्यते इति । तत्र । कुतः ? । ‘सन्निधानात्’, सन्निहितवचनो हि सर्वनामशब्दः, उच्चरितमात्रो यः पदार्थः शब्देन सन्निहितः, तेन सम्बध्यते, अथ तस्मिन् असति, सिद्धादिसर्वविशेषणविशिष्टे रूपेण सन्निहिते प्रयुज्यते । सन्निधाने न एकेन विशेषणेन विशिष्टां व्यक्तिमभिषदितुं शक्नोति; सन्निधानात्तत्रैकं सामान्यमायोयते, नान्यत् किञ्चित् पशुत्वादि, ततोच्चार्यमाणे पशुशब्दे शब्देन व्यक्तेर्निष्कृष्टे पशुत्वे ‘पश्वे पशवः’ इति शक्यते सम्बन्धः कर्तुम्, अनुच्चार्यमाणे तु लिङ्गविशेषवचनं प्राप्नोति । तस्मात् अग्राप्ता सारस्वती अभिगुवचनमिति हत्वा चिन्तयेत् । अत्र प्रयोजनं न वक्तव्यं, किमन्योपोमोयार्थाः पशुधर्माः, उत साधारणाः ?—इत्यस्मिन्नधिकरणे प्रयोजनाय विचारोऽयं, यदि साधारणाः पशुधर्माः, ततः सारस्वती अभिगुवचनमग्राप्ता, अथान्योपोमोयधर्माः ततोऽस्याम् अभिगुवचनमूहेन प्राप्यते । नच प्रयोजनस्य प्रयोजनं वक्तव्यम् ॥ (८।१।१६ अ०) ॥

यथापञ्चीने विराजन्त्यस्य आने इरापदस्यैव कर्मवताधिकरणम् ।

स. आम्नातादन्यदधिकारे वचनादिकारः स्यात् ॥ ५० ॥

(सि०) ॥

भाः अग्निं ज्योतिष्टोमः,—‘ज्योतिष्टोमेन नग्नकामो यजेत’

इति । तत्र यन्नायस्त्रीयं प्रकृत्यामनन्ति,—‘न गिरा गिरिति
ब्रूयात् यद्विरा गिरिति ब्रूयात् आत्मानं तदुद्गातोद्गिरिदैरं कृत्वो-
द्गिर्यम्’* इति । तत्र संग्रहः,—किम् इरापदं गिरापदं वा कर्त्त-
व्यम्, अथ वा इरापदमेव ? इति । किं प्राप्तम् ?—यत्र ‘अधि-
कारि’ ‘आग्रातात् अन्यत्’ उच्यते, तद्विकारभूतं भ्यात्; ज्योति-
ष्टोमाधिकारि आग्रातात् गिरापदादन्यदुच्यते इरापदं, तत्
विशेषे उच्यमान सामान्येन प्राप्तं गिरापदं बाधित ॥

छ. द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्सामान्याद्विकल्पः स्यात् ॥ ५१ ॥
(पू०) ॥

भा. वागण्डः पक्ष व्यापयति । न इरापदं नियम्यते, ‘द्वैधं’
‘भ्यात्’, दो प्रकारो भ्यातामित्यर्थः । को दो प्रकारो ? । इरा-
पदनन्तरं गिरापदवचनत्र, तुल्यो हि हेतुः, गिरापदमाग्रातम्,
तद्वत्ता आग्रात्’ ज्योतिष्टोमः माधयितव्य इत्येतदध्यवगम्यते,
इरापदेन माधयितव्यम् इत्येतदपि ; समानार्थे चेति हे पटे, एक-

० “यन्नायस्त्रीयं प्रकृत्यामनन्ति” इत्येव पञ्चादम् अत्रि उक्तवत् नम पञ्चादस्त्रीय तस्या
एव विराज्य पठ्यते, “यन्नायस्त्रीयं प्रकृत्यामनन्ति” इति तत्र भाष्ये
हे, त्रिजगन्मन्त्रोक्त्या कर्त्तव्यं इत्येव उच्यते । अदिग एव हेतुः तु इरापदोप-
पत्तिरुक्त्यावधारिता इत्येव विधीयते “न गिरा गिरिति” इति विराज्ये उच्यते-
कोऽपि विराज्योपपत्तिरुक्त्या इरापदावधारिता इत्येव उच्यते, न गिरा गिरिति
उच्यते इत्येव उच्यते इति आदिगोपपत्तिरुक्त्या इत्येव उच्यते ।

१ इत्येव उच्यते इति व० य० पु० प० ।

मपि स्तुयर्थं अपरमपि । तस्मात् विकल्प स्यात्—इरापदं गिरापदं वेति ॥

ख उपदेशाच्च साम्न ॥ ५२ ॥ (यु०) ॥

भा, अत्राह,—‘नैतयोस्तुल्यता विद्यते, गिरापदे सामान्नं मात्रं, न कर्त्तव्यता विधीयते, इरापदे तु कर्त्तव्यता विधीयते’ । तत्र । कुत ? । ‘उपदेशात्’ ‘साम्न’,—‘उपदिश्यते हि साम,—‘यज्ञायज्ञीयेन स्तुवन्ति’ इति, गिरापदस्य यज्ञायज्ञीयं, तस्मिन् उपदिशमाने गिरापदमप्युपदिष्टं भवति, तस्माद्विकल्प इति ॥

ख, नियमो वा श्रुतिविशेषादितरत्सामदग्यवत् ॥ ५३ ॥

(उ०) ॥

भा ‘नियमः वा स्यात् इरापदस्य । कुत ? । ‘श्रुतिविशेषात्’, श्रुतिविशेषेण इरापदमुपदिष्टम्, ‘ऐरं कृत्वा’ इति, सामान्येन गिरापदं, तत्कथं साम्नः उच्यते ? । गिरापदस्य पाठमात्रं, न कर्त्तव्यता, न त्वन्यथा सामं कृतं भवतीत्यर्थापत्त्या गिरापदस्य कर्त्तव्यता कल्प्यते, इरापदस्य पुन श्रुत्यैव कर्त्तव्यता । तेन साम्नि सिद्धे नाम्न्यर्थापत्ति गिरापदस्य । ‘अथ य सामान्येनोपदिष्टं, तस्य को विषयः ?’ । तदुच्यते,—‘इतरत् सामदग्यवत्’ इति,—गिरापदमुपदिश्यते, तद्यथा सामदग्यं, तथा स्यात्, विलुतिषु सामदग्यं निविद्यते, इतरदपि विलुतीरभिनिवेष्टुं मर्हतीति ॥ ८।१।१० अ०) ॥

इरापदस्य प्रगीतताधिकरणम् ।

स. अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः स्यात् ॥ ५४ ॥
(पू०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञोर्यं प्रकृत्य आमनन्ति,—‘न गिरा गिरेति ब्रूयात् यद्गिरा गिरेति ब्रूयात् आत्मानमेव तदुक्ताता उद्गिरेद्देवं कृत्वोद्देयम्’ इति । ज्योतिष्टोमे गिरापदस्य स्थाने इरापदं कर्त्तव्यमिति समधिगतम् । इदानीमिदं सन्दिग्धं,—किं प्रगीतमिरापदं कर्त्तव्यम्, उत अप्रगीतम्?—इति । किं प्राप्तम्?—गिरापदादन्यस्मिन् शब्दे श्रूयमाणे ब्रूमः,—अप्रगीतमिरापदं कर्त्तव्यम् । कुतः ? । ‘अप्रगाणात्,’ नहि तत् प्रगीतरुपदिश्यते, सर्वं हि यत् यथाभूतमुपदिश्यते, तत् तथाभूतमुपयोक्तव्यम् ।

ननु ‘नैव तत् अप्रगीतमुच्चार्यते, तद्वितशब्देन अयं निर्देशः क्रियते, तेन म्वरविशेषः कश्चित् निर्दिष्टो भवति’ । अत्रोच्यते, यद्यपि चास्ति म्वरविशेषः, अन्ये तु गीतिविकारा आर्द्रभावादयो न निर्दिश्यन्ते, अविश्रुतात् तद्वित उत्पादितः ; तस्मात् अविश्रुतं प्रयोक्तव्यम् । अत्रोच्यते,—‘तदभूतनिर्देशोऽविवक्षितः’ इति । उच्यते, अविवक्षायां न किञ्चित्, विवक्षायान्तु निर्देश एव कारणः ; तस्मात् अप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ॥

स यत्स्थाने वा तदगीतिः स्यात् पदान्यत्वप्रधानत्वात् ॥
पू० ॥ (सि०) ॥

भा० यागष्टः पक्षं व्यावर्त्तयति । यस्य पदस्य स्थाने इरापदं

* ‘तद्गीतिः स्यात्’ इति सर्वत्रैव पक्षे पाठो न शक्यः इव प्रतिभाति ।

प्रयुज्यते, तस्य पदस्य वा गीतिः, सा इरापदे 'स्यात्' । कुत ? ।
 'पदान्यत्वप्रधानत्वात्' पदान्यत्वप्रधानं हि इदं वाक्यं, गिरापदस्य
 स्थाने इरापद भवतीति, नाप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति, अन्या हि
 वचनव्यक्तिः,—इरापदस्य विग्रहे विधीयमाने, अन्या इरापदे,
 एवं हि श्रूयते,—'इरापदस्य विकारद्वृत्तोद्देश्यम्' इति, तत्रानेन
 प्रकारेण इरापद विधीयते, नान्यं प्रगाथात्, इरापदस्य विकार
 ब्रूयात् । न गिरापदस्येत्येतत् तदितेनोच्यते, नाप्रगीतस्य इरा
 पदस्य विकारस्तद्वित्तग्रहेनाध्यवसीयते, यथास्तद्वित्तार्थो विकार
 ब्रूयादिति अभावानूद्यते एव, यं प्रकृत्यर्थं 'इरापदस्येति, स
 विधीयते, तेन पदान्यत्वपरम् एतद्वचनं न गीत्यनन्वयपरं
 गीतिर्हि विकार सामान्यान्निर्दिश्यते ॥

सु गानसंयोगाच्च ॥ ५६ ॥ (यु०) ॥

भा० गानसंयोगो भवति—'उद्देश्यमा इरा चा दाक्षामा' इति
 इरागानं दर्शयति ॥

सु वचनमिति चेत् ॥ ५७ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत् पश्यमि,—गानदर्शनमेतद्वयति इति नैव,—
 'वचनं' भविष्यति,—उद्देश्यमा इरा चा दाक्षामा' इति ।

सु न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेव तत्प्रधानं हि इदं वाक्यम् । किंप्रधानम् ? ।
 इरापदप्रधानं, निर्देशात्, न गीतिप्रधानम्, अनिर्देशादित्युक्तं

तथा इरापदस्य अर्थवादो भवति, न गीतेः, 'इरामहं यजमाने ददानि' इतिपदस्य चायमर्थवादः, न गीतेः; तस्मात् प्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ॥

‘किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः, नात्र कयिद्विगेयः?’ । अन्य-
स्मिन् एतत्सदृशे प्रयोजनमस्ति,—‘न प्रीतिं ब्रूयात्, प्रप्रीतिं
ब्रूयात्,’ यदि पूर्वः पक्षः, प्रपदं वा वक्तव्यं, प्रप्रीपदं वा ; यदि
सिद्धान्तः, प्रप्रीपदमेव वक्तव्यमिति ॥ (८।१।१८३०) ॥

इति आचार्यगवरस्वामिनः, कृतौ मीमांसाभाष्ये
नवमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ० ॥

मीमीना मामनामनाधिकारणम् ।

सू. सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥ (प०) ।

भा०. सन्ति सामानि, 'रघन्तर हृद्दु वैरुषं वेराजशाकरं रैव तम्' इति 'अभित्वा शूर नो नुमः' इत्येवमादिषु; तत्रैषोऽर्थः सन्दिश्यते,—किं प्रगीता एते मन्त्राः सामानि, उत गीतयः सामानि? इति । ननु 'मिह,—“गीतिषु सामान्या” (२।१।३६ सू०) इति' । उच्यते,—तत्र द्वितीयोऽध्याये मन्त्रगते भावशब्दे चोद्भूतत्वं प्रति विचार्यमाणे मन्त्राभावागहायां मन्त्रसहायोपपादनाय, “तद्दो दकेषु मन्त्राभ्या” (२।१।३२ सू०) इति कृते लक्षणे, “अहेबुध्रिय मन्त्रं मे गोपाय यम्ययन्मयोविदा विदुः ऋचो यजुषि सामानि” इति ऋगादीनां विभागाय प्रसक्तानुप्रसक्त लक्षणं “गीतिषु सामान्या” इत्युक्तं । तत्र यदि प्रगीतो मन्त्र साम, यदि वा गीति मात्रं, उभयथापि ऋग्यजुषाभ्यामन्यत्नामेति मिहे विभागे न विवेकाय प्रयत्नः, प्रयोजनाभावात्, इह तु प्रगीते मन्त्रेऽन्यत् कर्म, गीतिमात्रेऽन्यदिति विवेकाय प्रयत्यते ।

आह, 'ननु एतदपि सिद्धं, गानकर्त्तव्यो वाचकः सामशब्दः' इति । उच्यते, तदेव पुनरभिधीयते, स्मरणाय, उत्तरमधिकरणं चिन्तयितुम् ।

गीति' मामेति स्थिते इदं चिन्त्यते, गीतिषु ऋचः प्रधानभूताः, उत, गुणभूताः? इति । आह, 'नैव स्मरणाय पूर्वं पक्षोदरणं, नहि मन्त्रा सामानीत्येषोऽर्थः स्मर्त्तव्यः' । अत्र

उच्यते, पूर्वपक्षेऽपि सिद्धान्तस्मरणार्थमेवोपादीयते, यत् प्रगीतं मन्त्रवाक्यं तत्सामेत्येवं पूर्वपक्षं कृत्वा गीतिमात्रं सामेति स्थापितं ; तस्मिन् स्थिते अयमुत्तरो विचारः कर्त्तव्यः, गीतिषु किञ्चः प्रधानभूताः, उत, गुणभूताः ? इति ।

किं प्राप्तं ?—‘एके’ मन्यन्ते, प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति । कुतः ? । ‘स्मृत्युपदेशाभ्याम्,’ एवं हि स्मरन्ति, प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति, तत्रभवन्तः छान्दसाः एवञ्च उपदिशन्ति शिष्येभ्यः । आह, ‘ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवोपदिशन्ति, नैवं सति उपदेशो हेत्वन्तरम्’ इति । उच्यते, बाहुम्, अन्यथा तर्हि उपदेशं वर्णयामः, अयमुपदेशः ; ‘अहेतुप्रिय मन्त्रं मे गोपाय यमृपयस्तयो-विदा विदुः ऋचो यजूंषि सामानि’ इति । मन्त्रप्रकारः कथित् सामानीति मन्त्रोपदेशो भवति ; तस्मादुपदेशान्मन्त्राः सामानीत्यवगच्छामः ॥

स. तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० तस्यैतस्य पक्षस्योक्तो दोषः सप्तमे, ऋचः प्रदेशो नोपपद्यते ‘कवतीषु रथन्तरङ्गायति’ इति, देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा प्राप्नोति इति । तस्माद्भोतयः सामानि, न प्रगीतानि मन्त्रवाक्यानीति ॥ (८।२।१३०) ॥

कश्चिदन्यस्य पौदकेपताधिकरणम् ।

एवं वा,—

स. सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥ (पू०) ।

भा. इदं सन्दिह्यते, योऽयम् ऊहो नाम ‘कथा नयित आभुवो’

वां* इति, किम्, अयमर्थाप्या नित्यः, उत, चिन्तयित्वा-प्रगीतः ? इति । किं प्राप्तम् ?—एतानि ऊह्यमानानि मन्त्रभूतानि आर्षाणि नित्यानीति 'एके' मन्यन्ते । कुतः ? । 'स्मृत्युपदेगाभ्याम्' एवं हि स्मरन्ति, मन्त्रभूतानि आर्षाणि नित्यानीति, उपदिशन्ति च एवंविधमेव शिष्येभ्यः ।

आह, 'ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवोपदिशन्ति' । वाङ्म, अयमन्य उपदेशो वर्ण्यते, 'ऊहयिकीर्षितः' इति ब्राह्मणमुपदिशन्ति, 'चिकीर्षितः' इति च दृष्ट उच्यते, इच्छायां हि सन् विधीयते, यदि च अयम् अपुरुषबुद्धिपूर्वको वेदतुल्यः, तत इष्टः, अय पुरुषप्रणीतः, ततो न प्रमाणं, यच्चे च अचिकीर्षितो न प्रयोक्तव्यः । 'चिकीर्षितः' इति च शब्दो भवति ; तस्मान्नित्य ऊह इति ॥

च. तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० 'तत्' एतत् 'उक्तदोषः',—भवद्वचनं भवतैव हेतुं वर्णयता अस्योक्तो दोषः,—ऊहयिकीर्षितः इति ;—ऊहयिकीर्षित इत्य-
नित्ये एतद्वचति । यदुक्तम्,—'इष्टे चिकीर्षितशब्दो भवति, इच्छायां हि सन् विधीयते' इति । उच्यते, सत्यम्, इष्टं कर्तुं यदि क्रियते, ताकर्तुमिष्टं भवति इति ; तस्मात् अनित्य ऊहः । यदुक्तं,—स्मृतेर्नित्यतेति ; नैया स्मृतिः प्रमाणं, दृष्टमूला स्तेषा ; भवति हि वचनं,—'कवतीषु रथन्तरं गायति' इति । तस्मात् अतिदेगवचनाश्रयेनैवं गातव्यमिति वाचनिकं प्रथमं विज्ञानं, तत एषा स्मृतिः, तस्मादप्रमाणं, छत्रिम ऊहः इति ।

ॐ आमुवदिति न्यायशालायां पाठः । 'यस्मिन् दन्ते साममाश्रुचे सामैकेन गादति, सोऽपमदो पन्थ' इति न्यायशाला ।

किं भवति प्रयोजनं ?—न्यायविरुद्धमपि प्रमाणं, यथापूर्वः पक्षः ;
यथा तर्हि सिद्धान्तः, न्यायविरुद्धमप्रमाणम् ॥ (८।२।१३अ०) ॥

भाष्ये ऋक्षसंस्कारकर्मताधिकरणम् ।

सू. कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा. तानि एव उदाहरणानि ; तेषु अद्यमर्थः समधिगतः,—
गीतिः सामगध्देनीच्यते इति ; तत इदमिदानीं संदिद्यते, किं
सा गीतिः ऋचः प्रति प्रधानभूता, उत, गुणभूता ? इति ।
ननु 'सिद्धं,—संस्कारकर्मणः सामगध्दे वाचक इति "अपि तु
कर्मशब्दः व्यात् भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वात्" (७।२।१३सू०)
इति' । उच्यते, सत्यमाक्षेपेण प्रवर्तते, स एव निर्णयो भविष्यति ।
किं प्राप्तं ?—तेनैवाधिकरणेन संस्कारकर्म इति ।

तथा प्राप्ते ब्रूमः,—प्रधानकर्म वा सामगध्देनीच्यते इति ।
किंकारणम् ? । प्रधानविधिलक्षणं हि अनास्ति द्वितीया विभ-
क्तिः,—'रयन्तरं गायति' इति ; तस्मात् प्रधानकर्मेति । अपिच,
कर्मकाले गानं भवति, तत् यदि द्रव्यसंस्कारार्थं, संस्कृतं
द्रव्यमदृष्टेन संस्कारेण न कर्मकाले पुनः संस्कृतं शक्यं, न हि
स्निग्धस्य स्नेहनं शक्यं कर्तुं, पिष्टस्य वा पेयणं, स एषोऽग्नी-
नामिवाभ्युपगन्तव्यः,—अकर्मकाले कियमाणः संस्कारो भवती
ति ; अस्त्यप्ये पुनः प्रधानकर्म फलाय भविष्यति, तत्र अवि
प्रतिषिद्धम् अकर्मकाले गानम् ।

अपिच, यावत्प्रां पोर्णमाग्यां व्रतानि उपास्य, यदप्यमान्

मासान् स्वाध्यायमधीयोतेति, तदेया फनाय भविष्यति, इतरथा
पुरपाणामुपदिश्यमान, कर्मणा कन्येत । तस्मादपि प्रधान
कर्मति ॥

स. तद्वद्द्रव्यं वचनात् पाकयज्ञवत् ॥ ४ ॥ (आ०नि०) ॥

भा. आह, 'प्रधानकर्मत्वमुच्यते, न च एतत् प्रधानकर्म, न होर्दं
फलदं, फलकाम्यनाया च अश्रुतं कल्प्येत, तेन याग प्रति गुणभूत
यदि न गुणभूत किमस्य द्रव्यं, यत् प्रति प्रधानभूतमेतत्' । तदुच्यते,
'ऋग्द्रव्य', ऋक् अस्य द्रव्यस्वानोया, यथा अन्यस्य कर्मणी द्रव्य
साधकम्, एवमस्य ऋक् साधिका, तस्मात् ऋच प्रति प्रधानभूत
मेतत्, भूतं हि भव्यायोपदिश्यते । कथं पुनरेतत् ऋग्द्रव्यम् ? ।
'वचनात्,' वचनमिदं भवति, 'ऋचि साम गायति' इति ; यथा
पाकयज्ञेषु तत्तदाचनिक द्रव्यं भवति,—माजा, घाना, तण्डुला
आज्यमिति, एवमिहापि ऋक् द्रव्यं, वचनादिति ।

स. तत्राविप्रतिषिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेक प्रदेशश्च ॥ ५ ॥
(यु०२) ॥

भा. आह,—'या ऋगस्य वचनेनोच्यते, तद्वद्द्रव्यमेतत् भवति,
कथम्, द्रव्यव्यतिरेके सति द्रव्यान्तरे प्रदेशे च तदिदं साम ?'
इति । अत्रोच्यते, अविप्रतिषिद्धमेतत् गोतिमात्रं हि सामेति,
द्रव्यमस्य निर्वर्तकं वाचनिक, तत् सामान्यविहितं, विशेष
विहितेन द्रव्यान्तरेण बाध्यते । यदस्य द्रव्यव्यतिरिक्तं गोतिमात्रं,
तदेव वृहदा रथन्तरं वेति न दोषो भवति । तस्मात् प्रधानकर्म
सामेति ।

सू. शब्दार्थत्वात् नैवं स्यात् ॥ ६ ॥ (मि०) ॥

भा. तुगद्ः पञ्च व्याचक्ष्यति, - नैतदेवं भवितुमर्हति, प्रधान-
कर्म्य सामेति, गुणकर्म स्यात् । कुतः ? । 'शब्दार्थत्वात्'-शब्दस्य
उपकारकं साम प्रत्यक्षमुपलभ्यते, साम्नि क्रियमाणे ऋगक्षराणि
उच्चार्यन्ते, तस्मिन् मति नादृष्टं कल्पनीयम् ॥

सू. परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ७ ॥ (यु०१) ॥

भा. परार्थाय शब्दाः स्तुत्यर्थाः, स्तुतिर्हि चोदिता, - 'आन्धै-
स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते' इति साम्नः ऋगक्षरैः उच्चार्यमाणैः प्रत्यक्षा
श्रवणम्यते, ततः स्तुत्यर्थाया ऋचः सत्याः सामार्थता परिकल्प्येत,
कल्पमायाश्च प्रमाणं नास्ति ; तस्मादपि साम गुणभूतमिति ॥

सू. असम्बन्धस्य कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् ॥ ८ ॥
(यु०२) ॥

भा. इतश्च गुणभूतं साम । कुतः ? । 'असम्बन्धस्य' साम्नः
स्तोत्रेण स्यात्, तस्य प्रधानभावेन स्तुतिः साम्न उपदिश्येत, न
साम स्तुते, तत्र 'वृहत् पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति' इति
वचनं बाध्येत, रथन्तरगुणकं पृष्ठं भवतीत्येतदेवमुपदिश्यते,
तत् ऋगर्थं साम्नां श्रवकल्पते, प्रत्यक्षं हि तदा पृष्ठस्योपकारं
साम करोति, यदस्य वाचक प्रकाशयति३ शब्दं, तत् रथन्तरपृष्ठ-
शब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वे त्रयं विज्ञातुं ; पृथगर्थत्वे
तु 'असम्बन्धस्य' स्यात् ; तस्मात् ऋचः साम गुणभूतमिति ॥

३ यत्र, 'तदस्य वाचक भवति' इत्यधिकं क० म० एवं वा० म० पुनश्च पाठः ।

सु संस्कारश्चाप्रकरणेऽग्नित्वात् प्रयुक्तत्वात् ॥ ८ ॥
(आ०) ॥

भा अथ यदुक्तम्,—कर्मकाले गानम् ऋचं संस्कारकम् अग्न्या
धानमिव कन्येत, प्रयुक्तत्वादिति, तत् परिहर्त्तव्यम्,—

सु अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत ॥ १० ॥
(आ०नि०) ॥

भा यदि हि अकर्मकाले गानं कृतं, कर्मकालं यावत्, तिष्ठेत्,
न विनश्येत्, ततः पुन 'अप्रयोगं प्रतीयेत', यदि वा पुनर्न
शक्येत कर्मकाले गानं कर्तुं, तथाप्यप्रयोगः स्यात्, शक्यन्ते तु
प्रगोता शब्दा पुनः प्रयोक्तुः, तस्मादकर्मकाले प्रयुक्ता असाधका
इति कर्मकाले प्रयुज्येरन् । तस्मान्न दोषो भविष्यतीति ॥

सु. आश्रितत्वाच्च ॥ ११ ॥ (यु०) ॥

भा अपिच कर्मकालाश्रितं गानं दर्शयति,—‘ओदुम्बरीं स्पृष्ट्वा
नपाश्रितं उद्गातोद्गायेत्’ इति,—‘सदस्योदुम्बरी मध्यमा स्मृणा
भवति, तां स्पृष्ट्वा’ इति ब्रुवन् सदसि गानं दर्शयति । तस्मात्
न अकर्मकालम् अग्न्याधानवत् कल्पयितव्यमिति ॥

सु प्रयुज्यत इति चेत् ॥ १२ ॥ (आ०) ॥

भा अथ यदुक्तम्,—अर्हपञ्चमास्यासान् अध्ययनं प्रयुज्यते, तत्
फलाय भविष्यति इति, तत् परिहर्त्तव्यम्,—

सु अदृष्टार्थम् प्रयुज्येत ॥ १३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा नहि फलाय भवितुमर्हति, तथाहि अदृष्टं कन्येत,

दृश्यते अथ प्रयोजन,—यत्तावत् उपाध्याय, शिष्यमन्निधावधीते,
तत् ग्रहणार्थं, यत् शिष्यं, तत् धारणार्थं, ग्रहणधारणे प्रयोगार्थं,
भूमिरधिकवत् शुष्केष्टिवद्वा, तद् यथा, भूमिरधिको भूमौ
रथमालिख्य शिष्या करोति, सधामे प्राशुभावो भवितेति, यथा
च छात्र शुष्केष्टो प्रयुङ्क्ते, प्रयोगे प्राशुकर्मा भविताऽस्मीति,
एवमेतत् द्रष्टव्यम् । तस्मात् दृष्टे सति नादृष्टाय अध्ययन ।
तस्मात् सस्कारकर्म समेति ॥ (८ । १२ । २५०) ॥

तृचे प्रत्युच दत्तसमाप्ते समापनाधिकरक्षम् ।

स तृचे स्यात् श्रुतिनिर्देशात् ॥ १४ ॥ (पू०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे समाम्नायते,—‘तस्मादेकं सामं तृचे क्रियते
स्तीक्ष्णीयम्’ इति । अत्रायमर्थं सागयिक,—किं तिसृषु ऋक्षु
व्यासज्यं गानं कर्त्तव्यम्, उत, प्रति ऋक्षं, समाप्तं गानं कर्त्तव्यम् ?
इति । किं प्राप्तं?—व्यासज्येति । कुतः ? । ‘श्रुतिनिर्देशात्,’
एव श्रूयते, ‘एकं सामं तृचे क्रियते’ इति, साम्नि क्रियमाणे,
निर्हन्तौ गुणभूता त्रिसंख्या ऋक्गता श्रूयते, तत्र यद्येकस्यासृचि
उपक्रम्य तस्याच्चेतत् परिसमापयेयुः, न त्रिसंख्यया साधनमस्य
क्रियमाणस्य परिच्छिन्दुः, एकसंख्यापरिच्छिन्नं क्रियमाणं स्यात्,
तत्र श्रुतिर्बाध्येत, तदयथा,—‘अयं घटः त्रिषु नागदन्तकेषु
स्थाप्यताम्’ इत्युक्ते व्यासज्यं स्थाप्यते, न पर्यायेण, एवमिहापि
द्रष्टव्यम् ॥

‘ननु पर्यायेऽप्येवजातीयकं ग्रन्थो भवति, यथा,—‘त्रिषु तुलेषु’

देवदत्तो भुङ्क्ते' इत्युक्ते न योगपदमवगम्यते, पर्यायेणापि भुञ्जाने भवत्येव वादः; एवमिहापि पर्यायेण प्राप्नोति' इति । अत्रोच्यते, न तत्र विसंख्या भुजिं प्रत्युपदिश्यते, येनैतदेवं भवति, तत्र कुनगण्डेन सम्बध्यते,—त्रिषु कुलेषु, न द्वयोरेकस्मिन् वेति, यदा भुजिनिर्वृत्तिं प्रत्युपदिश्यते, तदा योगपदेनैव भोजयितव्यः; इह तु विसङ्ख्या 'क्रियते'—इत्यनेन सम्बध्यते, एवं सति क्रियायां विसङ्ख्या विहिता भवति, तत्र स्वपदगतस्य किञ्चिद्विधायकेन विहितं भवति, इतरथा ऋचः सङ्ख्यायाश्च सम्बन्धस्य पदान्तरगतेन गण्डेन भावनोच्येत, तथा, पृथग्विप्रकर्षः स्यात्; तस्मात् सामनिर्वृत्तिं प्रति विसङ्ख्या उच्यते ।

आह, ननु द्विसङ्ख्या ऋच्छब्देनैवात्र सम्बध्यते, अन्यथाऽसति सामर्थ्ये समास एव न स्यात् इति । अत्रोच्यते, न ब्रूमो न सम्बध्यते—इति, सम्बध्यते एव, समागम्य भवति, स तु समास-शब्दः सामनिर्वृत्तावुपयुज्यते इति, तत्र विशब्दस्य ऋच्छब्दस्य चार्थौ निर्वृत्तावुपदिष्टौ भवति, साम निर्वर्त्तयितव्यम्,* एवं तास्मिन् ऋचो भवन्ति, न न्यूना इति, इतरस्मिन् पक्षे ऽभ्यासस्त्रिसङ्ख्याया सम्बध्येत, तत्र साम क्रियते इति लक्षणा स्यात्, अभ्यासनिर्वृत्तौ सामनिर्वृत्तिशब्दे भवेत्, तस्मात् व्यासज्य गानं कर्त्तव्यम् ॥

स. शब्दार्थत्वादिकारस्य ॥ १५॥ (यु० १) ॥

भा. इतश्च पश्यामः,—ऋचे व्यासज्य साम यातव्यमिति ।

कुतः ? । गद्यार्योऽयं सामसंज्ञको विकारः, ऋच गुणभूत इत्यर्थः; स यदि व्यामज्य क्रियते, बह्व्यचराणि अविकृतानि भवन्ति, तत्रायं चोदकोऽनुग्रहीयते । तस्माद्व्यामज्य गतव्यम् ॥

च. दर्शयति च ॥ १६ ॥ (यु०२) ॥

भा. 'ऋक्सामो वाच' म्रियुनीसम्भवावेति सोऽब्रवीत् वै त्वं ममालममि जायार्ये वेदो मम महिमेति ते हे भूत्वोचतुः, सोऽब्रवीत् न युवां ममालं स्वा जायार्ये वेदो मम महिमेति तास्त्रिस्रो भूत्वोचुः म्रियुनीसम्भवामेति, सोऽब्रवीत् सम्भवा-
मेति, तस्मादिकं साम ऋचे क्रियते स्तोत्रीयमिति, नैका स्तोत्रीया मात्रः सम्भवति, नापि हे तिस्रः सम्भवन्तीति व्यामज्य गानं दर्शयति ॥

च. वाक्यानां तु विभक्तत्वात् प्रतिशब्द समाप्तिः स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ (सि०) ॥

भा. तुगधः पञ्च व्यावर्त्तयति । वाक्यानि विभक्तानि त्रीणि एतानि, याः तिस्र ऋचः, तत्रैकैका ऋक् छत्त्वेन पदधामेण काञ्चित् स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयति, न ऋगन्तरेण सह कञ्चिदर्थं संस्तोति, तत्र साम, ऋचः संस्तवमभिनिर्वर्त्तयन्त्या गुणभावं गच्छत् साहाय्यं करोति, तत्र यदि व्यामज्य गीयेत, न ऋचः स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयन्त्याः साम उपकारकं स्यात्, न हि सामाव-
यवः साम भवतीति, न च ऋक्ममुदायेन कयिदर्थः स्तूयते,

यत्र सामसम्बन्धः स्तुतिं कुर्यात्, ऋक् स्तुतिं करोति, सा न सामसम्बन्धः, य ऋक्समुदायः सामसम्बन्धः स स्तुतिं न करोति, तत्र प्रत्यृचं साञ्चि परिसमाप्ते क्रियमाणे सामवता शब्देन स्तुतिः कृता भवति, सामसंस्कारस्य स्तुतिभावनार्थत्वात् प्रत्यृचं परिसमाप्तं गानं कर्त्तव्यमिति ॥

सू.   तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १८ ॥ (यु०१)

भा.   अन्यार्थमपि वाक्यमेतमर्थं दर्शयति, - 'अष्टाचरेण प्रथमाया-
नञ्चि प्रस्तोति षाचरेणोत्तरयोः' इति प्रस्तावे भेदं दर्शयति ।
तथाच, 'एका वा अस्योत्तमा स्तोत्रीया तामुद्गीहोद्गीहयेत्' इति
उद्गीथभेदं दर्शयति, तस्मादपि प्रत्यृचं गानं कर्त्तव्यमिति ॥

अर्धचंप्रगीतेष्वपि ऋच्येव गानं कर्त्तव्यम्, अपरिपूर्णं तद्वाक्यं
अर्धचं भवति, ऋचि तु परिपूर्णं इति । पादप्रगीतेषु पाद एव
गानं कर्त्तव्यमिति, पाद एव हि तत्परिपूर्णं वाक्यं, यथा, गीष्ठे
वासिष्ठ इति, एवं यावति परिपूर्णं वाक्यं, तावति साम
परिसमापयितव्यं; क्वचित्पादेष्वपि पूर्णं वाक्यम्, ऋच्यपि, क्वचि
दधर्चेष्वपि परिपूर्णं, यत्र यथा परिपूर्णं, तत्र तथा गातव्यमिति ॥

सू.   अनवानोपदेशश्च तदन्तः ॥ १९ ॥ (यु०२)

भा.   'अनवानोपदेशश्च तदन्तः' युक्तो भविष्यति, यथाऽस्माभिर्न्यायि
उपदिष्ट, 'अनवानं गायति' इति शक्यते अनवानं, प्रत्यृचं परि
समापयितुं, न तु तिसृषु व्यासज्य शक्यते ।

अपि च स्वाध्यायकाले प्रष्टव्यं गानं परिसमाप्तिं, स्वाध्याय-
काले चाभ्यासः, प्रयोगकाले कथं प्राशुता स्यादिति, तद्यदि
प्रयोगकाले प्रष्टव्यं गानं कर्तव्यं, ततः स्वाध्यायकाले तद-
भ्यासो युक्तः । तस्मादपि प्रष्टव्यं गेयमिति ॥

सु. अभ्यासेनेतरा श्रुतिः ॥ २० ॥ (आ०नि०)

भा. अथ यदुक्तं,—‘तस्मादेकं साम दृचे क्रियते’ इति, तासु
‘अभ्यासेनेतरा श्रुतिः’ द्रष्टव्या, पर्यायेणेत्यर्थः; न ह्यत्र ऋक् साम-
निर्वह्यसुपादोयते, तस्मात् न गक्वमिदं वक्तुं,—सामनिर्वह्य-
साधनीभूतामृचं त्रिगद्दः परिच्छेत्स्यति इति; साम स्तोत्रस्य
गुणभूतं निर्दिश्यते,—‘रथस्तरं पृष्ठं भवति वृद्धत् पृष्ठं भवति’
इत्येयमादि, तत्र प्रष्टव्यं न्यायेन गानं प्राप्तं, न सामनिर्वह्या
संख्या सम्बध्यते, किन्तर्हि ऋग्भिः, तवान्यथा नावकल्पते इति
अभ्यासो लक्ष्यते, तिसृष्वभ्यसितव्यं सामेति, यथा, ‘त्रिषु कुलेषु
देवदत्तो भोजयितव्यः’ इति, यदा त्रिसंख्या कुलैः सम्बध्यते,
तदाऽभ्यासो लक्ष्यते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् प्रष्टव्यं
परिसमाप्तं गानं कर्त्तव्यमिति ॥ (८।२।३अ०) ॥

अमासेव तिसृषु ऋषु गानाधिकरणम् ।

सु. तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ (सि०) ॥

भा. अस्ति ज्योतिष्टोमः,—‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’
इति; तत्रैतत् समाध्यायते, ‘तस्मादेकं साम दृचे क्रियते
स्तोत्रोयम्’ इति । तत्र एतत् समधिगतं,—प्रष्टव्यं परिसमाप्तं
गेयमिति । इदमन्यत् सांगयिकं,—समासु विषमासु वा गेयम्,

उत समाम्बेव ? इति । किं तावच्च प्रतिभाति ?—निग्रामकस्य
गान्त्रम्याभावादनियम इति ।

एव प्रति ब्रूमः,—‘समासु’ एव गेयं न नानाच्छन्दस्कासु-इति ।
किमेवं भविष्यति ? । गीतेः सगर विलेगौ^१ न भविष्यत, यदि
न्यूनच्छन्दस्का ऋच उपादास्यामहे, गीति सगृणीयाम, अथ
अधिकच्छन्दस्काः, ततो गीति विलेगयाम उभयथा चार्पं बाधे
महि, समासु तु उपादीयमानासु न किञ्चिद्ध्यति । तस्मात्समासु
गानं वर्त्तयिष्यमिति । अपिच विगन्दीपधार समासु युक्तो
भविष्यति, ममाने हि कस्मिंश्चिदाच्योयमाने सङ्ख्याव्यवहारी
भवति ॥

स लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥ (यु०) ॥

भा. लिङ्गं खल्वपि अस्मिन्नर्थे पश्यामः,—‘म्यान्त्या सङ्गावधीयते
सम्भवति इत्याहुः’, यद्गृहत् गायत्रीषु क्रियते ऋक्त्विनाम्तरुजति^१
इति नचाप्यां सम्भवति’ इति विच्छन्दस्कासु दोषं हुवन् समान
च्छन्दस्कासु गानं दर्शयति ॥ (८।२।४अ०) ॥

उत्तमधोर्न यतोऽन्यत् उत्तरापञ्चमधोमधोरेव अचोर्ध्वजाधिकारकम् ।

स नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्पूतोयेत ॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे समामनन्ति—‘रथन्तरमुत्तरयोगायति वृद्धदुत्तर

० ग० दिग्वा सेश्च अत्यन्तम् इ० दिग्वायां सेश्च अत्यन्तभाव इत्यत आहुदय
दर्शनात्” इति भाष्यम् ।

† सर्वे नाम्नश्चरति इति आ० ओ० पु० एव ऋ० स० दु० पाठः ।

योगीयति कव्रतीषु रघन्तरं गायति यद्योन्यां गायति तदुत्तर-
योगीयति' इति । तत्रैतत् समधिगतम्,—समासु गेयमिति, अथ
इदानीमिदं सन्दिह्यते,—किं योन्युत्तरयोर्वा उत्तराग्रन्यसमधीत-
योर्वा गेयम्, उत, उत्तराग्रन्यसमधीते एव उपादातव्ये । इति,
किं प्राप्तम् ?—नियमकारिणः शास्त्रम्याभावादनियमः इति ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः,—नैमित्तिकं तु उत्तरात्वम् उत्तराग्रन्यसम-
धिनासु उपपद्यते इति । कुत ? । समाख्यानात् प्रकृतत्वाच्च
उत्तराग्रन्यसमधीतानाम् ।

आह, 'हाभ्यामपि समाख्याप्रकरणाभ्यां वाक्यं वनौयस्तस्मा
दनियम एव प्राप्नोति' । अत्रोच्यते, सर्वे हि मन्त्रन्धिगन्दा पदा-
न्तरमनपेक्षमाणाः न कश्चिदप्यर्थमाहुः, तस्मात् अपेक्षितं पदा-
न्तरं, तत् प्रकृतं सन्निहितं वा, इतरथा अपरिपूर्णार्थं वाक्यमन-
भिधायकमेव कस्यचिदर्थस्य स्यात्, मंत्रासन्निग्रहणे न पुनः
पदान्तरमपेक्षते, श्रुत्यैव परिपूर्णार्थो गृह्यते । तस्मात् न
मन्त्रन्धिगन्तोऽध्यवहानीयः, उत्तरासंज्ञेयोपादातव्येति, नहि
मंत्रासु गृह्यमाणासु पदान्तरानन्तर्यमपेक्षितत्वं भवति ॥

सू० ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥ (यु०) ॥

भा० तस्मैव चोत्तराग्रन्यसमधीतासु साम अभ्यसितव्यम्, एवम्
एकार्थता एतदग्रस्य भविष्यति, एकं कश्चित् सामान्यविशेष-
माश्रित्य एतदग्रस्य उपचरन्ति ; एतदेवमुक्तम् यद्विशेषे
कस्मिंश्चित् मंत्र्या भवति, इतरथा हि सर्वे न सर्वमंत्र्या भवेयुः,
तथाहि मंत्र्यवहाराभावः स्यात् । तस्मात् समानच्छन्दस्कासु

समानदेवताकासु च ऋचशब्दोपचारात् उत्तराग्रयणमधीता एव
गृहीतव्या इति ॥ (८।२।५) ॥

अतिजगत्यामभ्यस्तकानायां विमोक्तमानाधिकरणम् ॥ (द्वितीयपंचकम्) ॥

भा० एव वा,—

स० तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति द्वादशाह,—‘द्वादशाहेन प्रजाकाम याजयेत्’-
इति । तत्र चतुर्थेऽहनि त्रैलोक्यं नाम साम अतिजगत्याम् उत्-
पन्नम्, अतिजगती,—“विष्वा’ वृतना अभिभूतरं नर सज्मस्तसु
रिन्द्रञ्जनुय राजसे । क्रत्वा वरिष्यं वरामुरीसुतोऽप्रमोजिष्ठं
तवस तरस्त्रिनम्” । उत्तरे हे वृहत्पुत्रो, तयो पूर्वा,—“नेमिं
नमन्ति चक्षसा मेघ विप्रा अभिम्बरा । सुदीतयो यो अदृष्टोऽपि
कर्णे तरस्त्रिन समृक्कभिः” । उत्तरा,—“समी रेभासी अक्ष
रजिन्द्र’ सीमस्य पीतये । सर्पतिं यदी वृधे । वृतव्रतो ह्योजसा
समूतिभिः” इति । तत्रेयोऽर्थः साग्रयिकः, किमन्ये अतिजगत्पु
उपादाय समासु गेयम्, उत ये एव ते उत्तरे वृहत्पुत्रो, एते एव
उपादाय विपमास्त्रेव गातव्यम् ? इति । किं प्राप्त-? संशय
विलेशो मा भूताम्’ इत्यन्ये उत्पत्तिजगत्वानुपादाय एतत्काम
समास्त्रेव अभ्यसितव्यमिति ॥

स० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥ (यु०)

भा० लिङ्गं खल्वप्यस्मिन्नर्थे दर्शयति,—‘अतिजगतीषु स्तवन्ति’ इति ।

किं निद्रम् ? । अतिजगतोष्विति बहुवचनं । तस्मादन्ये अति-
जगत्वी उपादातव्ये इति ॥

म् ० नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥२३॥ (सि०) ॥

भा० 'नैमित्तिक तूत्तरात्वमानन्तर्यात्' उत्तरापाठनिमित्तम्
आनन्तर्यं सति 'प्रतीयेत', श्रुतिर्हि वाक्यादुपलीयसीति प्रकृत-
त्वादुत्तरे ब्रह्मणो एवमनुग्रहीयेते । तस्मान्नान्ये आदातव्ये इति ॥

सू० ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥ (यु० २) ॥

भा० एवञ्च समानदेवताके त्रैलोक्ये 'ब्रह्म' इति ब्रह्मशब्दोपचारो
युक्तो भविष्यति, तस्मादपि नान्ये उपादातव्ये इति । 'अत्राह,
अथ यदुक्तम्-'अतिजगतीषु स्तुयन्ति' इति शब्दोपचारात्
अतिजगतीयहुत्वं दर्शयति इति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते,-
'तदभ्यासः' एव द्रष्टव्यः (पोद्गम्यभ्यासः) 'एकविंशः षोडशी' इति
एकविंशतिरुत्तः षोडशिनि अभ्यस्यमाने त्रैलोक्याभ्यासः, तत्र
ममकृतोऽतिजगत्यामभ्यस्यमानायाम् 'अतिजगतीषु स्तुयन्ति'
इति वचनमुपपत्स्यते इति ॥ (८।२।५अ०) ॥

ब्रह्मणोपपत्त्योरेव प्रपद्यनेन रघुनारय्य नामाधिकारणम् ।

प्रागाधिकन्तु ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—'ब्रह्म पृष्ठं भवति रघुन्तरं पृष्ठं भवति'
इति । रघुन्तरस्य योनिर्हन्ती, "अभि त्वा शूर नोनुमो दुग्धा
इव धेनवः । ईगानमस्य जगत् । नर्दृगमोगानमिन्द्र तस्युपः" ।

उत्तरा पक्षि, 'न त्वावान् अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनित्येते । अश्वायन्तो मधवचिन्द्र याजिनी गव्यन्तस्त्वा हवामहे । हृहती योनिर्हृहत्येव त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारव । त्वा हवेष्विन्द्र सत्पति नरस्त्वा काष्ठास्त्वन्त । उत्तरा पक्षि रेव, - स त्व नयित्र वज्रहस्तं दृष्ट्वा मह स्तवानो अद्रिव । गामश्च रय्यमिन्द्र सद्धिर सत्रा वाजत्र जिग्यसे' इति । तयो वैष्णवस्तु गानम आन्नायते, 'न वै हृहद्रथन्तरमेकच्छन्दी यद्येतयो पूर्वा हृहती ककुभावुत्तरे' इति ।

तत्रायमर्थः साययिक — किमन्ये उत्पत्तिककुभावागमय्य गातव्यम उत, याऽसौ पूर्वा हृहती, उत्तरा च पक्षि, तयो प्रग्रथनेन हृहकर्म कृत्वा ककुवत्तराकारं गानं कर्त्तव्यम् ? इति । किं प्राप्तम् ? उत्पत्तिककुभावागमयितव्ये इति । कुत ? । एव मन्यासा ककुभासुत्पत्तिरथर्वती भविष्यति, यदि ता ककुपकार्ये प्रयुज्यन्ते ।

आह ननु वाचस्तोमे तासामर्थवत्ता भविष्यति । उच्यते मत्वमर्थवत्ता तत्र भविष्यति ककुपकार्यार्थताऽपि तु गम्यते, सा नापह्नोतव्येति ।

एव प्राप्ते ब्रूम, प्रागाधिकं तु, तुशब्दं पक्षं व्यावर्त्तयति प्रागाधिकं सामगानं कर्त्तव्यमिति यासौ पूर्वा हृहती उत्तरा च पक्षि तयो प्रग्रथनं कर्त्तव्यम् । एव हि स्मरन्ति 'काकुभं प्रगाय इति । आह ननु ककुभि अनाद्याया काकुभ इति न प्राप्नोति इति । उच्यते तस्येदम् इति तत्र भव इति वा न दोषः ॥

खे च ॥ २६ ॥ (यु० १) ॥

भा० एवं च 'खे' च्छेदमि गानं कृतं भवति, उत्तरापाठेन हि अत्रैषा पङ्क्तिरुपदर्शिता नृचकर्मणि, तत्र प्रकृतहानं अप्रकृतप्रक्रिया च न कृता भविष्यति । तस्मादपि तयोः प्रग्रथनं कर्त्तव्यमिति ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥ (यु० २) ॥

भा० एवञ्चात्र प्रगाथगब्द उपपत्ती भवति, प्रकर्षं हि प्रगब्धो द्योतयति, प्रकर्षेण यत्र गानं, स प्रगाथः । कथं प्रकर्षः ? यत् किञ्चित्पुनर्गायति । तस्मादपि प्रकृतयोः प्रग्रथनं कर्त्तव्यमिति ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु० ३) ॥

भा० अव्यतिरेकेण च सर्वत्र लिङ्गं दर्शयति । कथमिदमव्यतिरेकेण ? इति । यत् प्रकृतयोरियं प्रग्रथनमुपपद्यते, न प्रकृतव्यतिरेकेणेति । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह, - 'एषा वै प्रतिष्ठिता ब्रह्मती या पुनःपदा तद्यत्पादं पुनरारभते तस्मात् वक्ष्यो मातरमभि हिङ्गरोति' इति । पुनःपादारम्भः प्रग्रथने उपपद्यते, न अन्यथा । तस्माद्याऽसौ पूर्वा ब्रह्मती, उत्तरा च पङ्क्तिः, तयोः प्रग्रथनेन नृचकर्म कृत्वा ककुबुत्तराकारज्ञानं कर्त्तव्यमिति ॥ (८।०।६ अ०) ॥

इत्यतीविस्तरपङ्क्तौ प्रग्रथनं गौरवगौधाजयमाश्लोभाभिरुक्तम् ॥
(द्वितीयवर्गकम्) ॥

भा० एवं वा,

सू० प्रागाथिकन्तु ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोम, - 'ज्योतिष्टोमेन मर्मकामो गजेत' ।

इति । तत्र विच्छन्दा आवापो माध्यन्दिन पञ्चमान पञ्चसामा-
 'गायत्रामहोयत्रे गायत्रे वृक्षे भवतो रौरवयौधाजये बार्हते वृक्षे
 अग्निसमन्व विष्टुष्' इति । यदेतत् रौरव यौधाजयश्च द्वे
 सामनो, तयो पूर्वा वृद्धती, "पुनान सोम धारयापो वमानी
 अर्ममि । आ रत्नधा योनिमृतस्य सौदस्यक्षो देव हिरण्य ।
 उत्तरा विष्टारपङ्क्ति, — "दुहान ऊर्ध्विष्य मध प्रिय प्रत्न रुध
 स्यमामदत् । आपृष्ट धरुण वाग्यर्पति शुभिर्धोतो विचक्षण ।
 तदत्र संशयः,—किमन्ययोक्तृत्पत्ति वृद्धत्योरागम कृत्वा समाप्त
 गान कर्त्तव्यम्, उत, याऽसौ पूर्वा वृद्धती, उत्तरा च विष्टार
 पङ्क्ति, तयो प्रग्रथनेन ऋचकर्म कृत्वा वृद्धतीकार गान
 कर्त्तव्यम् ? इति ।

किं प्राप्तम् ?—अन्ये वृद्धत्यावागमयितव्ये इति । कुत, १ ।
 एवमुक्त्यामुत्पत्तिरर्थवतो भविष्यति इति ।

एव प्राप्ते, ब्रूम,—'प्रागाधिकम्', तुमश्च पक्ष व्यावर्त्त
 यति । प्रागाधिक सामगान कर्त्तव्य, नोत्पत्तिवृद्धत्यावागमयितव्ये,
 प्रकृतगोरेव प्रग्रथन कर्त्तव्यम् — एव हि स्मरन्ति—'बार्हते
 प्रगाथ' इति, उत्पत्तिवृद्धत्योरागमनीयमानयो प्रगाथो न स्यात्,
 तत्र भृतिर्वाध्येत । तस्मात् प्रकृतगो प्रग्रथन कर्त्तव्यमिति ॥

सू०

स्वे च ॥ २६ ॥ (यु० १) ॥

भा० एवञ्च स्वे च्छन्दसि प्रकृते गान भविष्यति, न प्रकृत
 हानमप्रकृतप्रक्रिया च, तस्मादपि नान्ये वृद्धत्यो आगमयितव्ये
 इति ॥

सू० प्रगाथे च ॥ २७ ॥ (यु००) ॥

भा० एवञ्च प्रगाथशब्द उपपन्नो भविष्यति, स हि प्रकर्षे गानस्य भवति, प्रकर्षयेह पुन पादे उपादीयमाने भवति । तस्मादपि नान्ये वृहत्तौ उपादातव्ये इति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा० अव्यतिरेकेण च लिङ्ग दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह,—‘पटिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिन सवनम्’ इति । कथं कृत्वा लिङ्गम् ? । यदि प्रथमनेन वृहतीकारङ्गान क्रियते, तत सर्वं स्निन् सवने या ऋच समाम्नाता, ता पटिर्भवन्ति, इतरथा उत्पत्तिवृहत्तोरानीयमानयोरभ्यधिका भवेयु । तदिदं निदिश्यते,—‘गायत्रामहोयवे गायत्रे ऋचे भवतः’, ता षड्गायत्रा, ‘रौरव योधाजये बार्हते’, ता अपि षड्वृहत्तः, ‘श्रीगनसमन्त्य त्रिष्टुप्सु’, ता अपि तिस्रस्त्रिष्टुभ । अथ होतु पृष्ठे वृहति रयन्तरे वा सप्तदशस्तोत्रे क्रियमाणे षड् वृहत्तौ भवन्ति, द्वादश च ककुभः ।

कथम् ? । एषा हि तत्र तत्र विष्टुति,—‘षड्भ्यो हिङ्गरोति, स तिस्रभिः, स एकया स एकया, षड्भ्यो हिङ्गरोति, स एकया, स तिस्रभिः स एकया, सप्तभ्यो हिङ्गरोति, स एकया, स तिस्रभिः, स तिस्रभिः’ इति । तत्र वृहतीभिस्त्रिष्टुभिः प्रथममेकया च ककुभा, पुनर्यैकया ककुभा, ततः पुनरेकया वृहत्या तिस्रभिः ककुबभिः एकया च ककुभा, एवं चतुस्तो वृहत्तः षट् ककुभः । तत पुन एकया वृहत्या, पुनश्च तिस्रभिः

ककुबभि पुनश्च तिसृभि ककुबभिरिति, एव पञ्च बृहल्यो द्वादश ककुभ इति । ताभिश्च बृहतोभि सहैकादश बृहल्यो भवन्ति । ततः पञ्चा गायत्रीणां चतस्रो गायत्री द्वादशभि ककुबभिर्द्वादश बृहल्यो भवन्ति एव चयोजिगतिर्बृहत् । ततो वामदेये सप्तदशका गायत्री पावमानोभ्या द्वाभ्या गायत्रीभ्यामत्र शिष्टाभ्या सहैकोनविंशतिर्गायत्री भवन्ति । ततो नौधमकाले यथोरेकत्र सप्तदश बृहत्, एकत्र सप्तपञ्चाशता गायत्रीपादै सह सप्तपञ्चाशद्बृहत् सप्तपञ्चाशत् त्रिष्टुभो भवन्ति, पावमानौ भिस्त्रिष्टुभि सह पटिस्त्रिष्टुभ इति मिह भवति ।

अथ बृहद्ब्रह्मन्तरयोक्तृत्तिसिक्कुभोरागसं क्रियते तत्र या सद्यने समाम्नाता, ता पटिर्भवन्ति, ये ते हे सवने ककुभौ असमाम्नाते आनीयेते तयोर्द्वादशल्लत्वं प्रयोगस्तेन सा पटि पूर्यते, यास्ता ऋच सवने समाम्नातास्ता इह सवनशब्देन उच्यन्ते न कर्मणि सवनशब्दप्रयोगः नत्र हि त्रिषु सवनेषु ब्रह्म त्रिष्टुभो भवेयु न पटिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिन सवनमिति । तन्माद्याऽभौ पूर्वा बृहतो उत्तरा च विष्टारपङ्क्तिस्तत्र प्रगाढं कृत्वा गातव्यमिति॥ (८।२।६५०) ॥

अनुष्टुपमाद्ययोः प्रथममन्त्रावाप्यान्वीश्वर्योक्तानाधिकरणम् ॥

(तृतीयवचनम् ॥)

भा० एव वा,—

सू० प्रागाथिकन्तु ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भव पवमान सप्तमामा—'गायत्रे'

संज्ञिते गायत्रे त्वचे भवतः, श्यावाश्वान्धोगवे आनुष्टुभे, उष्णिहि सफ, ककुभि पोष्कनं, कावमन्यञ्चगतोपु' इति । यदेतत् श्यावाश्वम् आन्धोगवञ्च हे मामनो, तयोः पूर्वा अनुष्टुप्,—“पुरो-
जितो वो अन्धमः सुताय मादयिद्वे । अप श्वानं अयिष्टन मंखायो दीर्घजिह्वम्” । उत्तरे हे गायत्री,—“यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुत । इन्द्रश्चो न कृत्वाः । तं दुरीप-
मभो नरः सोमं विश्वम्या धिया । यज्ञं हिन्वन्ति अद्रिभिः”^१ इति । तत्रैषोऽर्थः मांगयिक,—किमन्ययीरुत्पत्त्यनुष्टुभोदागमं कृत्वा समासु गानं कर्त्तव्यम्, अथ वा. याऽसौ पूर्वाऽनुष्टुप्, उत्तरे च गायत्री, तयोः प्रथमनेन त्वचकम् कृत्वा अनुष्टुप्कारं गानं कर्त्तव्यम् ? इति ।

किं प्राप्तम् ?—अन्ये अनुष्टुभावागमयितव्ये इति । कुत एतत् ? । एव तामासुत्पत्तिरर्थवतो भविष्यति । एवं प्राप्ते द्रूमः,—‘प्रागाधिकं तु’,—प्रागाधिकं गानं कर्त्तव्यम्, एवं हि स्मरन्ति,—‘आनुष्टुभः प्रगाथः’ इति, प्रगाथता ध्येयमाणा नापक्वतया ॥

सू० स्वे च ॥ २६ ॥ (यु० १) ॥

भा० एवं ‘स्वे’ गानं भविष्यति, तत्र प्रकृतमनुग्रहोप्यते,
नाप्रकृतप्रक्रिया भविष्यति ॥

^१ ‘यज्ञाय स त्व’ इति आ० भो० पु० १९ का० य० पु० पाठ ।

‘यज्ञं हिन्वन्ति अद्रिभिः’ इति ऋग्मे दशमं चिताया पाठः ।

See Dr A. Weber's Edition. P. 267.

सू०

प्रगाथे च ॥ २७ ॥ (यु०२) ॥

प्रगाथशब्दोपपत्त्यते पुन पादे गीयमाने ॥

सू०

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु०३) ॥

भा०

अव्यतिरेकेण च लिङ्ग भवति, एवमाह,—‘चतुर्विंशति

जगत्त्वन्तृतोयसवन, एका ककुभ’ इति । तन्निर्दिश्यते—

पञ्चच्छब्दा आवाप आर्भवः पवमान’ सप्तसामा,—‘गायत्रसहिते

गायत्रे ढ्ये भवत,’ ता षट् गायत्रास्तिस्रो जगत्वी भवन्ति ।

‘श्रावावाभ्योगवे चानुष्टुभे,’ तयो पूर्वा अनुष्टुप उत्तरे गायत्री

तत्र प्रपद्यनेन क्रियमाणे इयो साञ्चो षडनुष्टुभ, तायतस्रो

जगत्त्व’, पूर्वाभिः सह सप्त । ‘उष्णिहि सप्त, ककुभि पौष्कल’

एकमपि एकस्यामृचि, अपरमप्येकस्या, ते द्वे उष्णिकककुभौ,

सैका जगतो, गायत्रीपादय पूर्वाभिः सहाष्टौ जगत्त्व, कावे

तिस्रो जगत्त्व, ताभि सहैकादश भवन्ति । एकविंश यद्वा

यद्वायं, तत्र पूर्वा वृहती, उत्तरा विष्टारपत्तिस्तत ककुभावुत्तरे

कृत्वा प्रगाथ क्रियते । एकविंशे च श्लोमे क्रियमाणे सप्त

वृहत्वी भवन्ति, चतुर्दश ककुभ, याः सप्त वृहत्त्व, ता षट्

जगत्त्व, पूर्वाभि सह षाडश, एकस्यान जगतीपाद, पूर्वेष

गायत्रीपादेन सह विंशतिरचराणि । अथ चतुर्दशसु ककुप्सु

या द्वादश ककुभ, ता सप्त जगत्त्व पूर्वाभि सह चतुर्विंशति,

ये द्वे ककुभौ शिष्टे, सैका जगतो गायत्रीपादय, पूर्वाभि

सह चतुर्विंशतिजगत्त्व, गायत्रीपाद पूर्वैर्विंशत्यचरैः सह

ककुभभवति । एवं प्रगाथे क्रियमाणे चतुर्विंशति जगत्त्व,

एका च ककुप् । अथ प्रगाथो न क्रियते, ततः श्लावाग्ना-
न्धोगवयोरुत्तरवानुष्टुभोरागमाद्यष्टायष्टीये चोत्पत्तिककुभोरा-
गमान्नेपा संख्या सम्पद्यते । तस्मात् प्रग्रथनेन गानं कर्त्तव्य-
मिति ॥ (६।२।६अ०) ।

पादप्रग्रथनेन ब्रह्मसामगानाधिकरणम् ॥

(चतुर्थवर्षकम् ॥)

एवं या—

भा० गवामयने ब्रह्मसाम प्रकृत्य समामनन्ति,—‘चतुःशतमैन्द्रा
बार्हताः प्रगाथान्नयस्त्रिंशतं च सतीबार्हतास्त्रिकाः’ इति ।
तत्र सन्देहः,—किं द्वयोर्द्वयोः ऋचोः प्रगाथं कृत्वा गातव्यम्,
उत, तिसृषु ऋषु गातव्यम् ? इति । किं प्राप्तम् ?,—तिसृषु
ऋषु इति । कुतः ? । एवं प्रकृतौ श्रूयते,—‘तस्मादेकं साम
द्वये क्रियते’ इति । तदिह चोदकेन प्राप्तं, तस्मात्तिसृषु
गातव्यमिति । एवं प्राप्ते श्रूमः,—

सू० प्रागाथिकन्तु ॥ २५ । स्वेच ॥ २६ ॥ प्रगाथे च ॥
२७ ॥ (सि०) ॥

भा० द्वयोर्द्वयोः ऋचोर्येयम्, एवं ‘स्वे’ गानं कृतं भविष्यति ।
कस्मिन् स्वे ? । ‘प्रगाथे’ । कथं प्रगाथः स्वः ? । विहितो हि
गवामयने ब्रह्मसाम प्रकृत्य, तस्मात् ब्रह्मसाध्वः स्वः प्रगाथः,
प्रगाथशब्देन च वचनात् स्वः प्रगाथ इत्युच्यते ॥

सू० लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा० भवति हि लिङ्गदर्शनं,—‘पञ्चसुभाः सुबार्हताः प्रगाथाः’

आप्यन्ते' इति, तच्च प्रथयने युज्यते, न त्वचगाने । कथम् ? ।
 चतुरत्तरं हि शतन्ते प्रगाथा, तत्र त्वद्वयन्तरयोर्ज्यातिष्टोमे
 प्रगाथद्वय, नोधसकानिययारपि तत्रैव प्रगाथद्वय, इन्द्रकृत'
 प्रगाथ उत्तरस्मिन् यच्चसि भवति, त एते नवनवति प्रगाथा
 गिष्टा अभिप्लवेपु कर्त्तव्या । पृष्ठेषु सताहहत्सो विधीयन्ते,
 अभिप्लवाना ततोये दिवसे सताहहत्स, एवमवशिष्टानि अभि
 प्लवाना शतमहानि, तेषामन्ये सताहहत्स, अन्येषु नवनवतो
 दिवसेषु नवनवतिः प्रगाथा ; 'आप्यन्ते' इति लिङ्गमप्युपपन्न
 भवति । त्वचे पुनर्गाने क्रियमाणे षट्पाष्टिस्तृचा त्रिषु समाधिकेषु
 मासेषु समाप्येरन् । तदेतस्मान्निहृदर्शनात् प्रगाथे गान
 कर्त्तव्यमिति मन्यते ।

आह,—‘अथ कस्मान्न प्रथमतः गान कृत्वा ततस्तस्मात् त्वचा
 दिकामृचमादायान्ये द्वे ऋचौ गृहीत्वा त्वचे गान क्रियते?’ तस्मा
 हि त्वचगानप्राप्तिरचादकाऽनुगृह्यता भवति, लिङ्गश्चोपपत्त्यते,—
 ‘पञ्चसुमा सुवार्हता प्रगाथा आप्यन्ते इति’ । उच्यते,—अव्यति
 रेकेण लिङ्गं दर्शयति,—अन्या ऋचा भवन्ति तदेव मामिति ।
 तस्मात् द्वयोर्द्वयो ऋचौ प्रगाथ कृत्वा गान कर्त्तव्यमिति ॥
 (८।२।६च०) ॥

गीतिगन्धादकानामचरित्रकारादीनां विकल्पपाधिकारकम् ॥

सू० अर्थैकत्वात् विकल्प स्यात् ॥ २८ ॥

भा० नामवेदे महस्र गीत्युपाया । आह, के इम गीत्युपाया
 ‘नाम’ । उच्यते—गीतिर्नाम क्रिया, सा आभ्यन्तरप्रयत्न

जनितस्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका, सा सामशब्दाभिनय्या, सा नियतपरिमाणे ऋचि च गीयते, तत्सम्पादनार्थः ऋक्षु अक्षर-
विकारो विश्लेषो विकर्षणमभ्यासो विरामः स्तोभ इत्येवमादयः
सर्वे समधिगताः समान्त्रायन्ते । तेषु सगवः,—किं समुच्चोयन्ते
उत विकल्पान्ते ?—इति । किं तावन्न. प्रतिभाति, सर्वेषां समान्त्रा-
नात् सर्वाद्दोषसंहारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य, समुच्चोयेरविति । एवं
प्राप्ते ब्रूम, “अर्थकत्वाद्विकल्पः स्यात्” इति । एकार्था हि
गीत्युपायाः,—गीतिः कथं निर्वर्त्ततेति प्रयुज्यन्ते, तत्रान्यतरेण
भित्तोः* गोतो निर्हृत्तायां नेतरे प्रयोगमहन्ति । तस्माद्विकल्प
इति ॥ (८।२।७अ०) ॥

“ऋचा स्तुवते सान्ना स्तुवते” इति विधाना साधुः व लवविधानाधिकरणम् ॥

सू० अर्थकत्वाद्विकल्पः स्याद्वक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥ ३० ॥
(पू०) ॥

भा० क्वचित्कर्म्मविशेषे श्रूयते,—‘ऋचा स्तुवते सान्ना स्तुवते
यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् यत् सान्ना स्तुवते तदसुरा
नान्ववायन् य एवं विद्वान् सान्ना स्तुवते’ इति । तत्रायमर्थः
सांशयिकः,—किमृचा वा स्तोतव्यं सान्ना वा, उत, सान्नाैव ?
इति । किन्तावत्प्राप्तं ?—विकल्पः,—ऋचा वा सान्ना वा ;
भिन्नमिदं वाक्यं दृश्यते,—‘यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्’
इति, ऋचा स्तुवं क्रियमाणेऽसुरा अन्ववगता इति, परिपूर्ण-
मेतावति वाक्यं पश्यामः, एवमर्थमिदं सङ्कोच्यते,—कथं
नाम गम्यते ऋचा स्तोतव्यमिति । किमर्थम् ? । यस्मिन् कर्म्म-

विशेषे श्रूयते, तस्याङ्गं यथा स्यात्, तच्च प्रयोगसामर्थ्यात् प्रयोगवचनेन गम्यते इति ।

‘ननु असुरमहोत्तनान्निन्देया’ । नेत्याह.—न वय निन्दि-
तान् अनिन्दिताम्ना असुरान् विद्मः ; महोत्तनात् कर्त्तव्यता
मध्यवर्त्याम् । एवं ‘साम्ना स्तुवते’ इति पृथग्वाक्यं, तस्मा
द्विरुक्तम् । ऋक्सामयोः स्तुत्यर्थत्वादुभयोरप्येकं कर्म, स्तुतिर्हि
निर्वसंयित्येति, तदन्यतरेण सिध्यतीति विकल्पः ॥

सू० वचनादिनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ (मि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—विकल्प इति, साम्नादिनियोगः स्यात् । कुतः ?
नस्येह दिनियोजक वचनमस्ति,—‘यद्वचा स्तुवते तदसुरा अन्व-
वायन् य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत’ इति साम्ना स्तुतिः प्रगम्यते
प्रत्यक्षेण प्रशंसावचनेन, इतरथा कल्प्या स्यात्, ऋचा स्तुवने
असुरा अनुगता, तस्मात् ऋचा स्तोतव्यमिति । अथ साम्ना
स्तवः प्रगम्यते, ततो ‘यद्वचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्’ इती-
तरप्रशंसार्था निन्देया न किञ्चित् विकल्पयिष्यते इति । कथं
निन्दावचनमेतदिति गम्यते ? इतरस्तुतिवचनात् । तस्मात्
साम्नाैव स्तोतव्यमिति ॥ (८।२।८।३०) ॥

अथ सहस्रमानव इन्द्रा प्रमोतव्येवाहवन्तोपोपस्थानाधिकरणम् ॥

(द्वितीयशकम् ॥)

सू० अर्थैकत्वादिकल्प स्याद्वक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥

(३०) ॥ (पू०) ॥

भा० क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते,—‘अथ सहस्रमानवः इत्येतया

आहवनीयमुपतिष्ठते' इति । अत्रायमर्थः मांगयिकः, किमप्रगी-
तया उपस्थातव्यम्, उत, प्रगीतया ? इति । किं प्राप्तम् ? ।
प्रगीतया अप्रगीतया वा । कुतः ? । अविशिषोपदेशात्,—
प्रगीताऽप्यसौ इयमेव ऋक्, अप्रगीताऽपीयमेव, उभयथा हि ता
समामनन्ति, तस्मान्न विशेषः आदर्शश्च इति ; न चेद्विशेषः,
स्तुतिपरत्वात् ऋक्सामयोर्विकल्प इति । एव प्राप्ते द्वयम्,—

ख० वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा० प्रगीतैव विनियुज्येत, नाप्रगीता । कुतः ? । 'वचनात्' ।
किं वचनम् ? । 'अयं सहस्रमानव इत्येतया' इतिप्रकृतवचन-
शब्दः ; प्रगीता च सामवेदे प्रकृता, सा, 'एतया' इति सम्बध्यते ।
'ननु अप्रगीताऽपि तत्र पठ्यते' । मत्तं, प्रगाणसम्बन्धार्था तु सा ;
न ह्यपठितायां प्रगाणं गम्यते कर्तुमिति ऋक् सामर्थ्ये,—ऋची-
ऽध्ययन सामर्थ्यं गम्यते, न ह्यन्तरेण ऋच, सामनिर्वृत्तिर्भवति,
अन्तरेणापि तु साम, ऋक् निर्वर्च्यते ; न ऋक् साम आजायते
इति । तस्मादेव सामवेदे, 'उपतिष्ठते' या, 'स्तुति' वेत्युक्ते
प्रगीतायामेव ऋचि संप्रत्ययो भवति, नाप्रगीतायाम् ।

आह,—'यदि प्रगीताया संप्रत्ययः प्रकरणात्, वचनादप्रगी-
तायाम्, अप्रगीताऽपि हि शाखान्तरे समाख्यायते, सा प्रकरणं
वाधित्वा वाक्येन गृह्येत' इति । उच्यते,—न वाक्येन ऋक्
गृह्यते, प्रतीकग्रहणं ह्येतत्, 'अयं सहस्रमानवः इत्येतया' इति
पुनः प्रकृताया ऋचो वाचको मुख्य ऋक्शब्दः, त्वत्पक्षे प्रतीक-
ग्रहणं न चणा स्यात् । श्रुतिनक्षणाविशये च श्रुतित्यर्थ्या न
लक्षणा ; तस्मात्प्रगीतया उपस्थातव्यमिति ॥ (८।२।८०) ॥

अग्निर्देवादि याश्चातुवाक्यादीना तानेन प्रयोशधिकरणम् ॥

(ततोयवर्णकम् ॥)

सू० अर्थैकत्वादिकल्प स्याद्वक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥

३० ॥ (पू०) ॥

भा० इह केचित् चैश्वर्येणास्त्रायते, केचिच्चातु स्वर्थेण । आह,—‘ये इमे चातुःस्वर्थेणाधीयन्ते, किं ते, उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्याऽधिकं यपर स्वरं कुर्वन्ति ?’ । नेत्याह, तेषामप्येते एव स्वराः, येऽन्धेपां । किं नु कुर्वन्ति ? । एकं स्वरान्तरमुतक्तव्याधीयन्ते । तत्र मन्देहः,—‘क ममुच्चय, चैश्वर्यादीनाम्, उत विकृत्य ? इति । किम्प्राप्तम् ? ।—मर्वाङ्गोपमञ्चारित्वात् प्रयोगवचनस्य, ममुच्चय इति । एतस्मात्ते व्रूमः,—‘अर्थैकत्वादिकल्पः स्यात्,’—एकोऽर्थः सर्वेषां चैश्वर्यादीनामध्ययननिर्वृत्तिः, तस्मादिकल्पः ।

सू० वचनादिनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

वचनमिदं भवति श्रुत्यनुमित,—‘तानो यज्ञकर्मणि’ इति, तस्मात्तानेन प्रयोगः कर्त्तव्यः । ‘अथ चैश्वर्यादीनां किमर्थं समाम्नानम् ? इति’ । उच्यते,—‘अर्थावबोधनार्थं’ भविष्यति ॥ (२। २। ८८०) ॥

* विष्णु इति आदर्शपुरुषकथा ।

† “यज्ञकर्मण्यप्यनुवृत्तमामृतं” (१। १। २३) इति याजुर्निरुक्तकरणकपक्षदुक्तिरिति मित्यर्थः । “यज्ञक्रियायां कृत्स्न एकवृत्तिः स्यात् ऋषादीनां वर्ज्यदिना” इति कौमुदीपदमिति सूत्रम् । “अग्निं यज्ञाग्निं मूरधम” इत्यादिसन्ता जपा, मृदा भक्षणा, सामानि एवमारादीनि । तान इति एकवृत्तेष्वर्थावबोधनार्थम् । उदात्तादुदात्तगतिरेव इति निरुक्तवृत्तेर एकवृत्तिः, तावच्चापका इव इत्याद्यस्येति । इति भाष्यम् ।

एवमात्मनो योर्गोतीत्यादौ उत्तरावर्णवशेन गानाधिकरणम् ॥

सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रकृतत्वात् ॥

॥ ३२ ॥ (पृ०) ॥

भा० इदमाश्रयते,—‘रथन्तरमुत्तरयोर्गीयति, यद्योन्यां तदुत्तर-
योर्गीयति कयतीषु रथन्तरं गायति, विराट्सु यामटेव्यं’
इति । तत्र मन्देहः,—किमुत्तरावर्णवशेन गानव्यं, किं योनि-
वर्णवशेन ? । कयमुत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ? कथं वा
योनिवर्णवशेन ? इति । उच्यते, किञ्चिदुदाहरणं गृहीत्वा
ध्यातव्याभ्याम्,—यदा तावत् ‘हृदन्तालव्यमाहं भवति’ इति
योनौ यस्मिन् भागे आहंभावः कृतस्मास्मिन्नेव भागे उत्तरासु
आहंभावः क्रियते, ततो योनिवर्णवशेन गीतं भवति,
अथ भागान्तरे हृदन्तालव्यं हृद्वा आहंभावः क्रियते, तत
उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ।

किं पुनरत्र कर्त्तव्यम् ?—योनिवर्णवशेनेति । कथम् ? ।
यावति भागे एकारस्य योनौ आहंभावः कृतस्मां विचारयामः,—
किं तत्र कृतमिति ?—एकारो नोच्चारितः, ईकाराकारौ आ-
गमिताविति, एवञ्चेदुत्तरास्यपि तावत्त्वेव भागे यो वर्णः, स न
उच्चारयितव्यः, ईकाराकारौ आगमयितव्यौ इति । एवं, यद्योन्यां
तदुत्तरयोर्गीतं भवति । तस्माद्योनिवर्णवशेन गानव्यमिति ।
अस्मिन्नेव गीतिर्न प्रणश्यति, इतरथा क्वचित् प्रणश्येत्, यत्र
महतो गीतिः अन्येषु अक्षरेषु गीयते, तत्र व्यक्तं प्रणश्यति
यद्युत्तराक्षरवशेन क्रियते ; तस्माद्योन्यक्षरवशेन कर्त्तव्यम् ।

अपिच क्वचित् क्रम उपरुध्यते यत्राक्रमे आर्हभावभागवर्णः, आर्पञ्च क्वचिदुपरुध्यते; यत्र प्राकृत आगमो नैव क्रियते, तत्र ध्यायकाले गानेन च कर्मकानं गानमविरुद्धं कर्त्तव्यं; तस्मात् योन्यक्षरवशेन कर्त्तव्यमिति 'सामप्रदेशे विकारः' (आर्ह-भावादिः), 'तदपेक्षः' (योन्यपेक्षः); एतत् शास्त्रेण कृतः— 'यद्योन्यां तदुत्तरयोः' इति, यावति सामभागे योनौ आर्ह-भावः कृतः, तावत्येकोत्तरासु कर्त्तव्यः ॥

छ० वर्णे तु वादरिण्याद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात् ॥ ३३ ॥
॥ (सि०) ॥

भा० उत्तरावर्णवशेन कर्त्तव्यं वादरिमन्यतेऽस्य, न योनिभाग-वशेन । कृतः ? । योऽसौ प्रकृतौ आर्हभावः कृतः, नासौ आगमः, न च तत्र एकारलोपः, किन्तु हि एकारो नाम अवर्णम् इवर्णञ्च, अवर्णं संवृतम्, इवर्णं विवृतम्, चमे अपि च दीर्घं, ताभ्यामसाधुभ्यां सन्ध्यक्षर साधु जन्यते । तत्र प्रकृतौ अकारेकारौ विश्लेषितौ, नापूर्वावागमितौ, गुणस्तु तयोः कश्चिदपूर्वः कृतः । सर्वत्रात्र प्रमाणं प्रत्यक्षं, तद्यत्र, तादति भागेऽन्यो वर्णो भवति, न सन्ध्यक्षरं, तत्र सन्ध्येषाभावे विश्लेषो न शक्यः कर्त्तुम्; अन्यस्मिन् भागे यत्र सन्ध्यक्षरं भवति, तत्र तद्वगादिश्लेषः क्रियते; एव, यद्योन्यान्तदुत्तरयोः कृतं भवति, योन्यां हि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः कृतः, इहापि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः, इतरथा व्यतिरिक्तं कल्पितं स्यात् ।

० अत्र (इवर्णे) इति क्वचित् पाठः साधुरित् प्रतिभाति । इव परत्वं ।

० अत्र अन्यत् वर्णम् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ यदुक्तं,-गीतिः प्रगल्भ्यतीति; न प्रगल्भ्यतीति, विनामं कृत्वा
अनन्तरं गायिष्यते । मञ्जेषाभावाभावागच्छो विज्ञेयः कर्तुं ; पाप-
क्रमो नोपरोत्पद्येते ॥ (८।२।८।अ०) ॥

अतएव स्तोभानिरेवाधिकारः ॥

स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरं निवृत्तिमृग्यत् ॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

‘कवतोपु रयन्तरं गायति, रयन्तरमुत्तरयोगायति यदु-
च्योन्त्यां तदुत्तरयोगायति’ इति । तद्योत्तरायणं वगेन गातव्यमित्ये-
तत्तन्मधिगतम् । अथेदानोम् इह संदिश्यते,-किं स्तोभाः
प्रदिग्यन्ते, न ? इति । किं प्राप्तम् ?, -न प्रदिग्यन्ते इति । कुतः ।
गीतिर्हि माम्, न स्तोभाः ; या गीतिः, सा प्रदिग्यन्ते, ‘यद्योन्त्यां
तदुत्तरयोगायति’ इति गायतिगच्छमन्यात् । अपि च दिक्-
शब्दाद्यैरस्यध्यमानः स्तोभोऽनर्थकः स्यात्, तस्मादपि न
प्रदिग्येत । अपिच कचिद्भवति वचनम्, -‘दिन्द्राभयभयमान
गायति’ इति, तत्रानुपपत्तिर्भवेत्, गीतकर्मा होन्द्रो पाप-
शेषेभ्योऽवगम्यते । तस्य ‘तपति’ इत्यनेन सम्यग्यो न स्यात् ।
तस्मात् स्तोभस्य ऋगन्तरे निवृत्तिः, यथा ऋगचराणाम-
गीतित्वात् निवृत्तिरेवं स्तोभाचराणामपीति ॥

सर्वातिदेशस्तु सामान्याक्तोक्तवदिकारः स्यात् ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

नैतदस्ति, स्तोभानां निवृत्तिरिति, ‘सर्वातिदेशो’ हि भवति,

‘यौ कारद्वयेन होमष्टेन होमोष्टेन च निष्पन्न स्तोभः रयमात्रात्, यौ यौ
हो होयति’ इति साधकः ।

अष्टक् स्तोम-ध्वर कालाभ्यामविशिष्टावा गीते सामशब्दो वाचकः ।
 कथमवगम्यते ? । तत्र प्रयोगात्, यदि स्तोभा निवर्त्तेरन, ततश्चता
 विगेषो नोपमगृहीतः स्यात् तत्र शब्दो वाच्येन । तस्मात् स्तोभा
 प्रदिश्येरन । यत्तुक्तम्, -अष्टकशब्दार्थे अमन्वध्यमाना स्तोभा
 अनर्थका भवेयुः, अत्र ब्रूम, -‘लोकवत्’ न अनर्थका भविष्यन्ति ।
 तद्यथा, लोके गायनेरङ्गवस्तुकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते
 तानि गीतिकालगणनार्थानि, नार्थमन्वध्याय उच्यन्ते, सुख
 क्षणैरे गीतिकान् परिच्छिद्यते, तद्वदिहापि कालपरि
 छेदार्थानि स्तोभाक्षराणि अनुवर्त्तेरन्निति ॥

अन्वयश्चापि दर्शयति ॥ ३६ ॥ (यु०) ॥

अन्वयतयापि स्तोभान् दर्शयति, यत्तार्त्तिकानि पदानि
 निवर्त्तन्ते, ‘स्तोभा गेष्ठाद्यानुयन्ति’ इति, ‘स्तोभा’ स्तोभा एव,
 ‘गेष्ठाः’ स्वरा । तस्मादपि स्तोभा प्रदिश्यन्ते ॥

निवृत्तिर्वाऽर्थलोपान् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

• यागशब्दात्पक्षो विनिवर्त्तते । ‘निवृत्ति’ ‘अन्विष्टपति’ इत्येव
 ज्ञातोयकानां स्तोभानां गीतकर्मांश्चोन्वा वाक्यशेषे उपलभ्यते,
 न तेनेयजातोयकाः स्तोभा मन्वध्वेरन्निति ॥ अन्वयात्तन्मन्वध्वन्ते
 लोकावदिति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यम् ॥

अन्वयो वार्थवादः स्यात् ॥ ३८ ॥ (आ० नि०) ॥

अन्वोयुर्वा एव ज्ञातोयका स्तोभा, नहि वयमिन्द्ररूप प्रत्यक्ष
 सुपनभामते, यच्च वाक्यशेषवचन, सोऽर्थवादः ॥ (८।२।१० अ०) ॥

स्तोभनञ्चणाधिकरणम् ॥

अधिकञ्च विवर्णञ्च जेमिनिः स्तोभशब्दत्वात् ॥३६॥

अथ कः स्तोभो नाम ? तस्य लक्षणं कर्तव्यम् ; उवाते,-
यः ऋगन्त्रेभ्योऽधिको न च तैः सवर्णः स स्तोभो नाम, ईदृगे हि
लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति,—तद्यथा देवदत्तेन मभायां
परं प्रलपता ब्रह्मभं कथितमिति, यदर्थवचनेभ्योऽधिकं
विवर्णञ्च, तत् आलोच्य एवयक्तारो भवन्ति ।

लक्षणकर्मणः प्रयोजनं न वक्तव्यं, लक्षणकर्मणो हि तदेव प्रयोजनं,
यल्लक्षितो भविष्यतीति । 'किमर्थमुभय सूचितं ? नन्वन्यतरत्
पर्याप्तम् अधिकमिति वा विवर्णमिति वा' इति । नेत्याह,—भवति
हि किञ्चित् अधिकं न विवर्णं,—यथा अभ्यासः,—'द्याद्रि-द्याद्रिः'
इति ; तथा किञ्चित् विवर्णं, नाधिकं,—यथा विकारः,—'शीघ्राद्'
इति । तस्मादुभयं सूत्रयितव्यमिति ॥ (८।२।११अ०) ॥

—

जीवारदिषु धोचणारयतादिधर्मादुदात्ताधिकरणम् ॥

सू० धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रम-
प्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ४० ॥

भा० वाञ्छपेये श्रूयते,—'वाहेम्यत्वञ्चरं नैवार मसदगगरावं
निर्वपति' इति । अस्ति च प्रकृतौ ब्रौह्मिषु धोचणं, तत् जीवारेषु
भवति, न वा ? इति संशयः । तथा, 'उद्गीथा वा एतर्हि वाय-
वति यद्दि पृष्ठः पङ्कः सन्तिष्ठते, न बह्व वदेन्नाभ्यु पृच्छेत्
नान्यस्मै ब्रूयात्, संस्थिते पङ्कहे मध्वागयेत् घृतं वा' इति

मध्वगने छताशने च षडहधर्मा भवन्ति वा, न भवन्ति ? इति सग्रय । तथा राजमूये श्रूयते, 'नैकतच्चरुं नखावपूतानां परिहृत्य ग्रहे' इति, अस्ति प्रकृतौ छलूखलमुसलघोः प्रोक्षण, 'प्रोचिताभ्यामुन्खलमुमलाभ्यामवहन्ति' इति, तत् नखेषु भवति, न भवति ? इति सग्रय । तथा चातुर्ग्रास्येषु श्रूयते, 'परिधौ पशुनियुज्यते' इति परिधौ यूपधर्माः कर्त्तव्याः, न कर्त्तव्या ? इति सग्रयः । तथा, 'न गिरा गिरति ब्रूयाद्यदि गिरा गिरेति ब्रूयादाह्वानं तदुद्गातोद्गिरेत् ऐर ह्रस्वोद्गेयम्' इति इरापदे गिरापदधर्मा भवन्ति, न भवन्ति ? इति सग्रयः ।

किन्तावत्प्राप्तः ; ब्रौह्मादियु उक्ता धर्मा न नौवारादिषु, तस्मात्तेषु न भवेयुरिति । एव प्राप्ते ब्रूमः,—नौवारादिषु 'चोदनामुबन्ध' स्यात्, समवेति हि तेषु स प्राकृतो धर्मः, प्रकृतौ ताददपूर्वप्रयुक्तोऽसौ न ब्रौह्मादिप्रयुक्तः, येनापूर्वस्य विशिष्टीयं साधनविशेष, तत्रैव धर्मो न ब्रौह्मादाविति समधिगतमेतत् । नौवारादयश्च ब्रौह्मादिकार्यकारिण इत्यवगम्यते, नौवारस्य भावचोदना, 'नौवारयश्च कर्त्तव्य' इति, स च नान्येन प्रकारेण नौवारी यागस्योपकराति, वर्जयित्वा तण्डुलनिर्हृति, स प्रत्यक्षेण अवगम्यते, ब्रौह्मकार्यं वर्त्तते इति । तस्माद्ब्रौह्मधर्मा नौवारे भवेयुरिति ।

एव 'षडहेनोपासीत' इति चोदनायां सत्या यदा 'षडह सन्तिष्ठते' (न षडहेनोपास्यते इत्यर्थः), मधुछताभ्यामुपासीतेति गम्यते, यस्य भावे यस्य निहत्तिस्तत्तस्य स्थानेऽवगम्यते, षडहानहसौ मध्वगनं ब्रुवन् षडहकार्यं वदतीति गम्यते ।

तस्मात् पङ्कजधर्मो व्रतं नियमो वा मध्यगने भवतीति ।
 धागाभावात्तन्निमित्ता ग्रहा न प्रवर्तन्ते, 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं
 धोत्रोय स्तोत्रमुपाकरोति' इति ग्रहचमसाभावात् स्तोत्राभावः,
 'स्तुतमनुशंसति' इति स्तोत्राभावादस्याभावः । सवनाभावात्सव-
 नीया न प्रवर्तन्ते, इत्येवमादि न प्रवर्तन्ते, व्रतानि नियमाश्च
 प्रवर्तन्ते इति ।

यच्चान्यदनर्थानुमं न नखावपूतानामिति, नान्यथा नखाव-
 पूता भवन्ति, यदि न तैस्तथाः विपूयन्ते, तस्मात्तुपनिमोचने नखाः
 श्रुता इति गम्यते । अतथानूखलमुसलधर्मैः सम्बध्यन्ते इति ।

तथा परिधिर्यूपकार्यं वर्त्तते इति त्रिस्पष्टमेव वचनं, 'परिधौ
 पशुं नियुञ्जन्ति' इति । तस्मात्तदर्थकः परिधिः स्यात् इति ।

तथा 'न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्देश्यम्' इति नैतो
 हावपि विधीयेते प्रतिषेधः इरापदश्च, तथाहि वाक्यं भिद्येत ।
 नच, इरापदमप्राप्तत्वादनूयते, प्रतिषेधे त्वनुवादः सम्भवति ।
 यदा इरापदं तदा व्यक्तं गिरापदं न भवतीति । एकवाक्य-
 रूपश्च गम्यते, यस्माद्विरापदस्यायं दीपस्तस्माद्विरापदं ब्रूया-
 दिति, भिन्नवाक्यरूपे त्वाश्रय्यमाणे भूयसी अदृष्टानुमान-
 कल्पना स्यात्, नञ्ज्ञाजानं गिरेदिति दीपो विधीयते, गतेरं
 गिरितुमसंभवः, परमात्मन्यदोषः । वाक्यभेदस्तु स्थित एव ।
 तस्माद्विरापदाच्चारणमिरापदस्य तत्कार्यापत्तिषु दर्शनार्थं, न
 गिरा गिरेति कृत्वोद्देश्येदिति । तस्माद्विरापदधर्मा इरापदे भवे-
 युरिति सर्वत्र पर्यवसितं । परिधौ अनन्तरा कर्त्ता वर्त्तिष्यते
 (॥२॥२॥२॥ ॥

परिधौ यूपधर्माऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वान्स्यात् ॥४१॥ (पू०)॥

भा० चातुर्मास्येष्वाम्नायते, 'मध्यमे पर्वणि परिधौ पशु नियुञ्ज
त्ति' इति । तत्राह, -यूपधर्मा परिधौ कर्त्तव्या इति ; तद्विपरि
वर्त्तते —ने न कर्त्तव्या 'तदुत्पत्तेः' परिधेराहवनोपपरिधाना
द्योत्पत्तेर्यूपधर्मा नियत्तरन, तत्कृता हि ते अपूर्वप्रयुक्तपशु-
बन्धनद्वारेण अपूर्वं गच्छन्ति, तत्र यद्वन्धनम्याह भूतमिति युत,
तद्वन्धनार्थमेव द्रव्यमुत्पन्नं, यच्चाहवनोपपरिधानार्थमुत्पन्नं,
तस्मिन् पराद्रभूते बन्धन कृतं भवति, न तदर्माणा द्वारं भवितु
मर्हति, न हि तत्र क्रियमाणा पश्याः कृताः भवन्ति न पाश
कस्य, अपिच सत्वकं परिधिरनुच्छेद्यं यूपधर्मा, परिधित्वात्
ज्ञेयेत, यूपायान्वयमानायेति च शब्द ऊह्येत, तत्राय बाधित
स्यात् । तस्मात्परिधौ यूपधर्मा न स्युरिति ॥

सू० आवेश्यैरन्वयवत्त्वात्मसंस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ ४२ ॥ (सि०)॥

भा० 'आवेश्यैरन् वा' यूपधर्मा परिधौ, बन्धनोपकारमाधने
हि विधीयन्ते, यद्य परार्थो बन्धनं नयति निष्पादयति, करोत्यमौ
बन्धनापकारम्, अवश्य संस्कारो बन्धन निष्पादयति, तदर्थोत्
पत्तिम् अतदर्थोत्पत्तिं वा नापेक्षते ; तस्मात्परिधौ यूपधर्माः
कर्त्तव्या इति ।

यद्वत्तम् अनुच्छेद्यं सत्वकं परिधिरिति, अत्रोच्यते, ये परिधि-
स्तत्परिधौ यूपधर्मास्तौ करिष्यन्ते, न विरुद्धा इति ॥

सू० आख्या चेवं तदावेशात् विकृतौ
स्यादपूर्वत्वात् ॥ ४३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं, 'यूपायान्वयमानाय' इति शब्द लङ्हितव्यः
स्यादिति, अत्रोच्यते, नाङ्गितव्यो भविष्यति, धर्मावेशात् 'आख्या'
अपि 'यूप.' इति भविष्यति, धर्मनिवहा हि सा, यथैव यूपे,
तथा परिधावपि भवितुमर्हति, तच्चात्रोद्दिष्यते यूपशब्द इति ॥
(८।२।१३७०) ॥

श्रुतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० परार्थेन त्वर्थमामान्यं संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (पू०) ॥

भा० 'वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्चयति वक्ष्यत्वस्य भ्रातृव्यं'
यस्य हविर्निरुक्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्यदेति स चेधा तण्डुलान् वि-
भजेत् ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ।
ये म्यविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये चादिष्ठाः तान् विष्णवे
शिपिविष्टाय शृते चरुं शृते चरुं दधश्चरुम् इत्येतदुदाहरणं ।
तदायमर्थः सांगयिकः, किं शृते दधि प्रणीताधर्माः कर्त्तव्याः,
उत न कर्त्तव्याः? इति । किं प्राप्तम्? न कर्त्तव्या इति, परार्थम्
एतत् प्रदानार्थमिति न प्रणीतार्थम् । दधि च तण्डुलविभागस्य
एको भाग इन्द्राय प्रदात्रे दातव्यः, शृतश्च तण्डुलविभागस्य
विष्णवे शिपिविष्टाय, न अपणार्थं दधि पयो वा विधीयते ;
तत्र हि सप्तमौसंगयोगोऽनुवाद एव, न च प्रणीताकर्त्तव्यं विधीयते

दधि पयो वा, तस्मात् प्रणीताना धर्मैर्न संयुज्येते । न हि प्रणीताना दध्नश्च 'अर्थमाभ्यान्' किञ्चिदस्ति, तदर्थं याव मस्कार, अपणहारक, तस्मान्न प्रणीताधर्मा पयसि दधनि वा भवेयुरिति ॥

सू० क्रियेरन्वाऽर्थनिर्वृत्ते ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा० नष्टतदास्ति,—प्रणीताधर्मा दधिपयसोर्न कर्त्तव्या इति, अपणसाधने हि ते विधीयन्ते,—न अपणार्थमुत्पत्ते द्रव्ये, येनार्थो नियतः, तत्र ते अपूर्वप्रयुक्तत्वात् क्रियते, क्रियते च दधिपयोभ्या अपण, तस्मात् तदर्थमे सयोग स्यात् ॥ (६।२।१४ च०) ॥

पृष्ठपणरथोपमवपणाधिकरणम् ।

सू० एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्यातिष्टोमे समामनन्ति—'हृत्पृष्ठ भवति रथन्तर पृष्ठ भवति इति व्यक्ती हि हृद्द्रव्यन्तरयोर्विकल्प -यस्मिन् कार्ये रथन्तरं प्रवर्त्तते तस्मिन्नेव कार्ये हृत्पृष्ठमिद्विहारेण धर्मा विहिताः । तस्माद्दृढदृग्धा रथन्तरधर्माश्च उभयत्र कर्त्तव्या इति । हृद्दृढपृष्ठ रथन्तरपृष्ठणश्च सत्तन्तार्थं भविव्यति ॥

सू० निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४७ ॥ (सि०) ॥

भा० 'निर्देशाद्वा' रथन्तरे रथन्तरधर्मा कर्त्तव्या—'नोपै र्गैयं नक्ष यमवत गेय, रथन्तरे प्रसूयमाने समीनेत् स्वर्गं प्रतिवीक्षेत्' इत्येवमादयः । हृद्दृढमात्र, 'हृदति उपैर्गैयं हृदति' गीयमाने समुद्र मनसा ध्यायेत्' इत्येवमादयः । एव निर्देशोऽर्थ

वान् भविष्यति, इतरथा रयन्तरयद्वयस्य बृहद्वयद्वयस्य प्रदर्श-
 नार्थं स्यात्, तथा सध्वना भवेत्, न च श्रुतिसम्भवे लक्षणा
 न्याया । यदुच्यते,—अर्थैकत्वाद्बृहद्वयन्तरयोरिति, सत्यमेकोऽर्थः
 पृष्ठमिदं । एतदप्यस्ति,—अन्यथा बृहता साध्यते पृष्ठम्, अन्यथा
 रयन्तरेणेति ; यथा पर्वणि विभज्यमाने हायप्युपायो, यथा द्वौ
 पुरुषौ अन्तर्योग्हीत्वा आकर्षतः । यद्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण
 च्छेदनम्, तत्र यत् शस्त्रस्य तीक्ष्णोत्करणं द्रव्यं तच्छेदनाभ्युपाये
 सम्यध्यते, नाकर्षणाभ्युपाये तदर्थोपपत्तेऽपि । एवं बृहद्वर्मा
 रयन्तरे तदर्थोपपत्ते भवेयुर्वा न वा ? इति जायते विचारणा,
 तत्र निर्देशमामर्षादिदमवगच्छामः,—अन्यथा बृहत्साधयति,
 अन्यथा रयन्तरमिति ; प्रत्यक्षं खल्वपि अन्यदुपलभामहे,—रय-
 न्तर गूरादिकां सम्स्तुति कुर्वत् पृष्ठं साधयति, बृहत् चित्रादिकां ;
 तस्माद्वयन्तरधर्मा गूरादिकायां स्तुती निबद्धा रयन्तरे प्रस्तुत्य-
 माने भवेयुर्न बृहति, बृहद्वर्मा अपि चित्रादिकायां स्तुती
 निबद्धा बृहति भवेयुः ; न रयन्तरे, तस्मादावस्या धर्माणा-
 मिति ॥ (८।१०।१५अ०) ॥

बृहद्वयन्तरे बृहद्वयन्तरधर्मावगच्छामः ।

सू० यथाकृते तद्विकारादिरोधाद्व्यव-
 तिष्ठेत् ॥ ४८ ॥

भा० अस्ति वैश्वस्तोम,—‘वैश्वो वैश्वस्तोमेन यज्ञेत’ इति ;
 तत्र इदमात्रायेति,—‘कण्वश्चन्तरं पृष्ठं भवति’ इति । तेषां गम्यः—

सांगयिकः,—किं कण्वरथन्तरे अन्यन्तरस्य रथन्तरस्य वृद्धतो वा धर्माः कर्त्तव्याः, उतोभयोरपि ? इति । किं प्राप्तम्,—अन्यतरस्येति । कुत ? एव हि उक्त,—‘रथन्तरस्य राथन्तरा भवन्ति, वृद्धतो वृद्धदम्भाः’ इति निर्देगसामर्थ्यादिति, तद्विगेषेऽनुच्यमाने यायदुक्तं तावत्प्राप्तमिति ; तस्मादन्यतरस्य धर्माः कर्त्तव्याः ।

इत्येवं प्राप्ते श्रूयः,—अप्राकृते’ (कण्वरथन्तरे) ‘तद्विकारात्’ यस्मात् कण्वरथन्तरमुभयोः कार्यं वर्त्तते, तस्मादुभयधर्मान् सभेत्, नहि विवृतो निर्देगोऽस्ति यथा प्रकृतौ, अर्थापत्तिरुह भवन्ति, चोदकेन कण्वरथन्तरम् उभयोरर्थापत्तौ । तस्मादुभयधर्मान् सभेत् । ये तु विवृता धर्माः तद्यथा,—‘उच्चैर्गेयं बलवन्नेयम्’ इत्येवजातीयकाः ‘विरोधाद् व्यवतिष्ठेरन्, अविवक्षेणु समु-
थय ॥ (८।१।१६ अ०) ॥

दिगामके वृद्धरथन्तरयोर्विद्वत्प्राधिकरणम् ॥

सू० उभयसाम्नि चैवमेकार्थान्ति ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० सन्ति उभयमामान. कृतयः,—‘ससयः उभे कुर्यात् गोमव उभे कुर्यात्’, अपवितावपि ‘एकाङ्गे उभे वृद्धद्रथन्तरे कुर्यात्’ इति श्रूयते, सन्ति तु प्रकृतौ वृद्धदम्भा रथन्तरधर्माश्च, ते वृद्ध चोदकेन प्राप्यन्ते । तत्र सगयः,—किमुभयमास्ति उभयधर्माः कर्त्तव्याः,

* “तदेतदुक्तम्—न वृद्धरथन्तरयोर्विद्वद्विषये समुच्यते । किमतः ? । एतदतो भवति, यद्यप्युचितं सद्यः वृद्धरथन्तरे उक्तमाद्यमेवावगतं तथापि तयोरे कश्चिद्व्यवहारः सभेत् कुर्यात् कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं वावयते, एवमेव वृद्धरथन्तरे धर्मान् पश्येयम्” इति वारिह-
मयानमतेनम् ।

अथवा इहापि तद्यैव व्यवतिष्ठेरन् ? इति । किं प्राप्तं ?,—‘उभय-
मास्त्रि चैयं’ स्यात्, यथा कण्ठरथन्तरे, उभे हि अत्र सामनी
पृष्ठकार्ये वर्त्तते, नैकैक, तस्माच्चैकैकधर्मान् लभेत, उभे हि अत्र
संहते, उभे धर्माः प्रयुज्येयाताम्, उभे हि ते संहते, एका-
द्यापि पृष्ठकार्ये वर्त्तते इति ।

सू० स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था स्यात् प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० वागध्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न चैतदस्ति बृहद्रथन्तरयोः
संहतयोरुभये धर्माः कर्त्तव्या इति ; रथन्तरे रथन्तरधर्मा
बृहति बृहदधर्माः । कुतः ? । ‘स्वार्थत्वात्’ धर्माणां,—रथन्तरधर्मा
रथन्तरार्थाः, बृहदधर्मा बृहदार्थाः, साम्नीयेते धर्माः, न पृष्ठस्य,
तद्य साम प्रयुज्यते रथन्तरं बृहदा, रथन्तरे प्रयुज्यमाने तदधर्माः
प्रयोक्तव्याः, बृहत्यपि प्रयुज्यमाने बृहदधर्माः, सामप्रयुक्ता एवैते
धर्माः, साम्नापि हि दृष्टमदृष्टं क्रियते ; तस्मात् सामापि धर्म-
प्रयोजने समर्थम्,—अतो ‘व्यवस्था’ धर्माणां ‘प्रकृतिवत्,’—
यथा प्रकृते रथन्तरे प्रयुज्यमाने तदङ्गं प्रयुज्यते, बृहति तदङ्गम्,
एयमिहापीति ॥ (८।१०।१० अ०) ॥

सौर्यादिषु पार्वण्योमाद्यमनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० पार्वण्योमाद्योस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगा-
त्तदभीज्या हि ॥ ५१ ॥ (मि०) ॥

भा० सोऽर्गपूर्णमामो,—तत्रेदं समामनन्ति,—‘सर्वेण पार्वण्यो
शुद्धोति’ इति । सौर्यादिषु वैद्यतेषु कर्मसु भवति सन्देहः,—किं

तेषु पार्वण्यहोमो कर्त्तव्यो न वा ? इति । तत इदं तावत्परिच्छेदः,—
किं कालाभोज्या पार्वण्यहोमो, उत समुदायार्भाज्या ? इति,
कालाभोज्याया तयाः प्रवृत्तिः, समुदायभोज्यायामप्रवृत्तिः ।
कुत सगयः ? । उभयत्र प्रसिद्धेः, उभात्र हि पर्वण्यस्य लोके
प्रसिद्धः, काले समुदाये च आहिमवत आ च कुमारौभ्यः ।
किं तावद्वातं ? —कालाभाज्या इति, ततः कालगत
प्रसिद्धिर्यपदिश्यते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—पार्वण्ययोर्वैकल्ये कथं 'अप्रवृत्तिः' ।
कुतः ? । 'समुदायार्थमंयागात्', तत समुदाये प्रसिद्धिर्यप
दिश्यते, काले प्रसिद्धिं परिहरिष्याम इति ; अतः समुदाय
वाचित्वात् पर्वण्यस्य समुदायस्याभियदृश्यत्वात् वैकल्ये
प्रवृत्तिरिति ।

सू० कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥ (आ०) ॥

इति चेत् पश्यमि—कालस्य पर्वण्यस्यो वाचकः । तस्मात्
कालाभोज्येति, तत्परिहर्तव्यम् । आभाषान्त सूत्रं परेण
विगेष्यते ॥

सू० नाप्रकरणत्वात् ॥ ५३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० नास्ति कालस्य प्रकरणम्, अस्ति तु समुदायस्य, तस्मात्
प्रकरणेन विगेषेण समुदायवाची गृह्यते, न कालवाची ।
अत्राह,—'न प्रकरणेन गच्छते पर्वण्यस्य कालवाचिता
वाधितं, दुर्बलं हि निष्ठात् प्रकरणम्' । उच्यते,—नायम्
उभयत्र पर्वण्यस्यो वर्तते, यदि कालवचनस्तत्सम्बन्धात् समुदाये

गम्यते, यदि वा समुदायवचनस्तत्सम्यग्भावात् काले, अन्यतर-
वचनो यत्नो नोभयवचनः । तत्र समुदायवचने कल्पमाने
प्रकरणमनुष्ठहीतं भवति ।

अपि च पृष्ठाते पर्वगच्छः, पृष्ठातिय दाने प्रसिद्धः, दानानि
च समुदायाः, तस्मात् समुदायाभीज्या । एवं गच्छावयवप्रसिद्धिः
अनुष्ठहीता भवति इति । तस्मादैकतेषु पार्वण्योरप्रवृत्तिः ॥

सू० मन्त्रवर्णाच्च ॥ ५४ ॥ (यु०) ॥

भा० मन्त्रवर्णाच्च फलवदनुवादो भविष्यति,—‘ऋषभं वाजिनं
ययं पूर्णमामं यजामहे’ । ‘अमावास्या सुभगा सुगेया’ इति च ।
तस्मादपि समुदायाभीज्येति ॥

सू० तदभावेऽग्निरिति चेत् ॥ ५५ ॥ (पुनः आ०) ॥

भा० नैतदस्ति,—यदुक्तं वेङ्कतेष्वप्रवृत्तिरिति । ‘तदभावेऽपि’
यद्यपि समुदायवचनाऽयं, नच वेङ्कतेष्वस्मिन् समुदायः,
तथापि पार्वण्यहोमौ भवेतामेव । कुतः ? । अन्या एवंगच्छिका
देवता भविष्यन्ति । समुदायो वाऽमन्त्रिज्ञितोऽपि यज्यते, सौर्या-
द्युपकारार्थेन । यथा, ‘अग्निमन्न आवह’ इति मन्त्रिज्ञितोऽ-
मन्त्रितो वा अग्निर्वागार्थेनावाह्यते, एवमिहापि इति ॥

नाधिकारिकत्वात् ॥ ५६ ॥ (आ० नि०) ॥

नैतदेवम्, आधिकारिकं हीदं वचनम्,—अधिकारे भवं,
यस्याधिकारस्तस्य गुणं विदधाति इति आग्नेयादीनाम्नाधि-
कारः, ते चात्र देवता ; तेषां होमो देवतार्थः । एवं यत्र —

सा देवता नास्ति, तत्र तदर्थी होमो न करिष्यते, तस्मात्
पार्वणहोमयोर्वैकृतेभ्यो निवृत्तिः ॥ (८।२।१८५०) ॥

इदं पौर्णमासीहोमद्वयस्य व्यवस्थाधिकारश्च ॥

सू० उभयोरविशेषात् ॥ ५७ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमिदानीं सन्दिह्यते,—किमुभौ होमौ पौर्णमास्याम्
मावास्यायाञ्च, उत पौर्णमासीहोम पौर्णमास्याम्, अमावास्या
होमोऽमावास्यायाम् ? इति । किं प्राप्तम् ?—उभायप्युभयत्र ।
कृतः । उभयार्हिं प्रकरणे उभावप्यान्नातो, तस्मादुभयत्र
भवितुमर्हतः ॥

सू० यदभीज्या या तद्विषयी ॥ ५८ ॥ (मि०) ॥

भा० वाग्वद्. पक्ष व्यावर्त्तयति,—नैतदस्ति,—उभयमुभय
वेति, 'यदभीज्या', स तत्र भवेत्, तस्य हि स उपकारक,
अनुपकारक इतरस्य, न चानुपकारक कर्त्तव्य', समुदाय
प्रधानावत्र होमावित्युक्तम् । तस्माद्यदभीज्या, तद्विषयी भवेता
मिति ॥ (८।२।१८५०) ॥

समिदादीनां याजनामधेयताधिकारश्च ॥

सू० प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ ५९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आम्नाताः, 'समिधो यजति तन्
नपात यजति इहो यजति वर्धिर्यजति स्वाहाकार यजति' इति ।

तत्र संग्रहः क्रियते,—किं 'समिधो यजति' इत्यादिशब्दैः समि-
दादयो देवताविशेषा विधीयन्ते,—एतान् समिदादीन् यज-
तोति, किं वा न प्रकृतैः समिदादिभिः सम्बन्ध उपादीयते ?
एवमश्विका देवताः न प्रकृतौ उपदिश्यन्ते इति ।

किं तावत् प्राप्तम् ?—प्रकृतानां समिदादीनां यागी
विधीयते, समिदादयश्च देवता वाक्यसम्बन्धादिति । एवं प्रकृतैः
समिदादिभिः सम्बन्धे क्रियमाणे प्रकरणादुपहो भविष्यति,
तस्मात् प्रयानेऽपि प्रकृता देवता भवितुमर्हति इति । देवता-
प्राधान्यञ्च यथा पार्वणहोमे इति ॥

सू० नाचोदितत्वात् ॥ ६० ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदेवं, नात्र समिदादयश्चोच्यन्ते देवतात्वेन । कुतः ? ।
द्वितीयानिर्देशात् ; तद्विनिर्देशेन वा देवता चोच्यते, चतुर्थ-
नानिर्देशेन वा, तत्र हि तादर्थ्यं गम्यते, तादर्थ्यं च सति
देवता भवति । न देवता नाम ज्ञात्वा काचित्, सैव कस्यचित्
रूपस्य देवता, सैव नान्यस्य, यस्य यां प्रति तादर्थ्यं, सा तस्य
देवता । द्वितीया हीप्सिततमे कारके भवति ; तत्र न द्रव्यस्य
तादर्थ्यं गम्यते तस्मान्न द्वितीयान्तेन देवताविधानम् ।

'अत्राह,—तादर्थ्यं कम्पयिष्याम,—यथा 'विष्णुं यजति',
'वरुणं यजति' इति । अत्र न विष्णुर्वरुणो वा यागः ; नापि
यागादर्थान्तरं यागस्य कारकं यदीप्सितं, तद् द्वितीययाऽभिधीयते,
तेन तत्र कम्प्यते तादर्थ्यं, शब्दान्तरेण वा विहितं गम्यते, इह तु
न शब्दान्तरविहितं, नचैवं शक्यं परिकल्पयितुं । नच यागस्य

कारकत्वेन संभवति, समिदादिगद्गकत्वात्सु यजीनां समिदादयः
 शब्दा वाचका उपपद्यन्ते ; क्रियायां चेष्टितायामिथ्यते द्वितीया,
 यथा पाकं पचतीति । तस्मात् 'समिधो यजति' इत्ययमर्थः समि-
 दालिः कर्त्तव्य इति । यदा च यजिं प्रति अनुष्ठानं चोद्यते, तदा
 बहिरुपदिष्टो भवति, यदि पुनरत्र देवता उपदिश्येत, उपदिष्टे
 यजो देवतोपदिश्येत, ततोपदिष्टोपदेशे वाक्यं भिद्येत, तस्माच्च
 देवतोपदेशः । यदा न देवतोपदेशस्तदा मान्त्रवर्णिकी देवता
 विधिः, तदा चोपादेयत्वादेवंगदिका देवताचोद्यन्ते । तस्मात्
 मान्त्रवर्णिकी देवताविधिः ॥ ८।१।२० च० ॥

इत्याचार्यैश्वरस्यामिहते मीमांसाभाष्ये नवमस्य अध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ॥

मीमांसाभाष्यस्य

नवमाध्याये द्वितीयः पादः ।

—:०:—

विद्यन्ते मन्त्रगतरीत्यादिगद्गानामुदाधिवरचम् ॥

सू० प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्तरस्यान्तती
 तन्प्रकृतित्वादर्थे चाकार्यत्वान् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा० वैद्वतानि कर्माणि उदाहरणं,—‘सौखं चरुं निर्वपेद्ब्रह्म
 चर्चसकामः’ इति । ‘ऐन्द्राश्वमेकादशकमानं निर्वपेत् प्रजा-

कामः' इति । 'चित्रया यजेत पशुकामः' इति । 'वैश्वदेवीं सायहृणो' निर्वपेत् ग्रामकामः' इति । अस्ति तु प्रकृतौ निर्वपमन्त्रः,—'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इति । तथा 'इन्द्राय मरुत्वते नैवारमेकादशकपालं निर्वपेत्' इति । अस्ति तु प्रकृतौ ब्रीहिलिङ्गो मन्त्रः,—'स्थानन्ते सदनं क्षणोमि दृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन् सीदानृते प्रतितिष्ठ ब्रीहोणां मेध सुमनस्यमानः' इति । तच्चैतच्च विकृतौ चोदकप्राप्तं सन्दिह्यते,—किम् अविकारेण प्रयोक्तव्यम् उत्तोहेन ? इति ।

किं प्राप्तम् ?—अविकारेणेति । तथा चार्थमनुगृह्यते,—यत् प्रकृतौ कर्त्तव्यं तद्विकृताविति । प्रकृतौ चाग्निब्रीहिशब्दौ प्रयुक्तौ, तस्माद्विकृतावपि तथैव प्रयोक्तव्याविति ।

एवं प्राप्ते ब्रूम,—सत्यं 'प्रकृतौ यथा उत्पत्तिवचनमर्थानां' कृतं मन्त्रे, 'तथोत्तरस्याम्' अपि 'ततो' (विकृतौ) तेनैव मन्त्रेण वचनं कर्त्तव्यं, 'तत्प्रकृतित्वात्' ।

तथा प्राप्ते इदमुच्यते,—नैतदेवम्, 'अर्थे चाकार्यत्वात्' इति, एतावदर्थो अग्निब्रीहिशब्दौ मुख्यं नीवारश्च नामिदध्याता; चशब्दोऽत्र तुगर्थस्यार्थे, मन्त्राणां चार्थवचनं कार्यं, न स्वरूपं, स्वरूपे दृष्टं कल्पयितव्यम्; अर्थवचनेन दृष्ट उपकारः, तस्माद् ऊहितव्यो इति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गं खल्वपि अस्मिन्नर्थे भवति,—'न माता वर्धते न पिता न भ्राता न सखा' इति, प्रत्यक्षं, भ्रातरं सखायश्च वर्धमानं

मशामः, अतो भाष्येऽहिमतिषेधसंबादोऽयं, गच्छेदहिमतिषेधस्तु
न भ्रातृगच्छेदो वर्धते, न सखिगच्छेद इति । का च तयोर्हतिः ? ।
वर्षाक्षरोपजननं सा, एकस्मिन् भ्रातृति द्वयोर्भातराविति ।
एतदुक्तं भवति,—न भ्रातृगच्छेदो ज्ञेयः, न सखिगच्छेद इति ।
अतोऽवगम्यते अन्ये ज्ञेयते इति । यथा न भवन्तः सत्तात्रं
गच्छन्ति, न भवन्तः प्रेयका भवन्तोऽप्युक्ते नूनमन्ये गच्छन्तीति
गम्यते । एवमिहापि (न भ्राता ज्ञेयः, न सखा) इत्युक्ते
नूनमन्ये ज्ञेयते इति सिद्धिर्दृग्गमः । स्थितत्वादेव अपर्यय
सितमेव । अन्तराचिन्तान्तरं वर्त्तिष्यते ॥ (८३।१५०) ॥

पौण्डरीकेषु बहिषु हरिण्यस्योदाविहरणम् ।

सू० जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० इदमामनन्ति,—‘मोदगं चर्चं निर्वपेत् त्रिद्वै श्रीकामः’
इति । तत्रेदं विधीयते,—‘पौण्डरीकादि बर्हिं वि भवन्ति’ इति ।
अस्ति प्रकृतौ मन्त्रः,—‘शृचीत बर्हिः परिधत्त वेदिं जयामि मा
हिंसीरमुपागयाना दभैः शृचीत हरितैः सुपर्णैः निका क्लेते
यजमानस्य ब्रह्म’ इति, इह चोदकेन प्रातः ; यत्र दर्भैरिति
जातिगच्छः* हरितैरिति नैमित्तिको गुणगच्छः । तत्र संगदः
किं जातिगच्छः ऊहितव्यः, नैमित्तिकोऽविकारेण प्रयोज्यः,
उतोभादपि यदाभ्यानं ऊहितव्यो, जातिगच्छः स्तरणे, नैमित्तिकः

स्तरणसाधने द्रव्ये ? इति । तत एवं तावत्परीक्ष्यं,—किमयं
हरितशब्दो हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, उत स्तरणद्रव्यगुणाभि-
विक्षया ? इति । कयात्र विशेषः ?,—यदि दर्भाणां हरितगुण-
सम्बन्धी वक्तव्यः, व्यक्तमसावदृष्टोऽर्थः, तदा पुण्डरीकाणामप्य-
दृष्टार्थैव हरितसम्बन्धी वचनीयो भवति इत्यविकारेण प्रयो-
क्तव्यः ; अथ स्तरणद्रव्यगुणविवक्षया प्रयुज्यते, तत्र पुण्डरी-
काणामपि स्वगुणो वक्तव्यो भविष्यति ; तदेतत् इयमपि
हरितशब्दादवगम्यते ; किन्तु विवक्षितम् ? इति
संशयः ।

किं तावत् प्राप्तम् ?—अविकारेण प्रयोक्तव्य इति । तत
एतन्नावहित्यते,—हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते इति । कुतः ? ।
हरितशब्दस्य मन्त्रेभावात्, नहि यो यो द्रव्यगुणः सोऽवग्य-
वचनीयो भवति, यस्य यस्य तु वाचको मन्त्रे शब्दोऽस्ति, स गुणो
वक्तव्य इति गम्यते । हरितगुणस्य वाचको मन्त्रोऽस्ति । तस्मात्
हरितगुणो वक्तव्य इति ।

‘नतु स एव स्तरणद्रव्यगुणस्य वाचकः’ । न इत्याह,—
नह्यसौ स्तरणद्रव्यगुण इत्यनेन कारणेन हरितशब्देनोच्यते,
कथं तर्हि ?—हरितत्वयोगात् हरितशब्देन उच्यते, स एव
हारित्यं श्रुत्या अभिदधाति लक्षणाया स्तरणद्रव्यगुणं ; श्रुतिय
लक्षणाया व्यायसी । तस्माद्वरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, विवक्तो
न लक्षितव्यः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—जातिशब्दो नैमित्तिकस्य उभावप्युद्दिष्टव्यो,
तत एतद्वर्ण्यते,—स्तरणद्रव्यस्य गुणविवक्षया प्रयुज्यते इति ।

यद्यपि हारित्यं अत्र हारितशब्दोऽभिवदति, तथापि हारित-
गुणवचनमनर्थकं, अदृष्टं हि तत्र कल्पनीयं स्यात् । तच्चागकं
दृष्टे सम्भवति ; स्तरणद्रव्यगुणन्तु लक्षणयाऽभिवदति, तद्वचने-
ऽदृष्टं प्रयोजनं स्तरणद्रव्यप्रत्यायनं, एवञ्चेदिहापि स्तरणद्रव्यस्य
पुण्डरीकस्य गुणः प्रत्याययितव्यः । तस्मात्तद्वाचक जहितव्यो
रक्तशब्द इति । तत एव अन्तरागभिषीन्यायो भवतीत्यन्यथा
सूत्रं वर्ण्यते,—

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (य०) ॥

सू० जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० इति । इतश्च पश्यामी विकृतामूहः कर्त्तव्य इति ।
कृतः ? । लिङ्गं दृश्यते । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह,—
'विशेषां देवानामुस्राणां छागानां वपानां मेदसोऽनुमूहि' इति
जातिशब्दानामूहितानां समुच्चारणं भवति, तत्तन्मात्राणामर्थ-
वचनपक्षे एव कल्प्यते, ऊहे क्रियमाणे अनर्थपरत्वे अग्निच्छाग-
शब्दावेव प्रयुज्येयातां, तत्रामीषामक्रियार्थानां वचनमनर्थकमेव
स्यात् । न चानैते शब्दा विधीयन्ते, विधायकस्याभावात् । 'ननु
प्रयोगवचनेन विधायिष्यन्ते' । एवं तर्हि अदृष्टार्थतादोषः ।
तस्मादस्मि ऊह इति ॥

सू० अविकारमेके नार्पत्वात् ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा० 'एके' पुनराचार्या 'अविकारम्' अनुमन्यन्ते, अस्मिन्नर्थे
लिङ्गं वक्ष्यति, तस्यैव प्राप्तिः कियते । यदि हि ऊह्येत, आर्यः
चोदको बाध्येत । तस्मादनूह इति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गमस्मिन्नर्थे दृश्यते,—‘आग्नेये वैकृते पशौ आम्ना-
यते,—‘अग्नये छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि’ इति । ऊहपक्षे
न विधातव्यं स्यात्, विधीयते तु, तस्मादनूह इति । अपिचेद-
मपरं लिङ्गं अग्नोपोमीये पशौ श्रूयते,—‘यर्होकां यूपमुपस्पृशेत्
एष ते वायो इति ब्रूयात् । यदि हो एतौ ते वायू इति यदि
बह्वन् एते ते वायवः’ इति । यद्यहो भवेत् एतदपि प्राप्तत्वाच्च
विधातव्यं स्यात् ! विधीयते तु । तस्मादप्यनूह इति ॥

सू० विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ ६ ॥ (उ०) ॥

भा० वाग्व्येन पक्षो व्यावर्त्यते,—यदुक्तमविकार इति, तत्र,
ऊहः स्यात् । अस्मिन्नर्थे पूर्वोक्तो ‘हेतुः’,—‘अर्थं चाकार्यत्वात्’
इति, मन्त्रार्थं अनुब्रूयते होदको, न मन्त्राक्षराणि, अर्थपराणि
हि तानि, न स्वरूपप्रधानानि ; तस्मादूहः स्यात्पूर्वैरेव हेतुना ।
केवलं लिङ्गपरिहारो वक्तव्यः ॥

सू० लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षार्थम् ॥ ७ ॥ (१म आ० नि०) ॥

भा० यत् ‘लिङ्गम्’ उक्तम्,—‘अग्नये छागस्य वपाया मेदसो-
ऽनुब्रूहि’ इति, तन्मन्त्रचिकीर्षया विधीयते, इतरथा ऊहि-
तत्वादमन्त्रः स्यात्, तस्मात्पुनर्वचनम् ॥

सू० नियमो बोधयभागित्वात् ॥ ८ ॥ (२य आ० नि०) ॥

भा० यल्लिङ्गमुक्तम् ‘एष ते वायो’ इति, तत्परिज्ञियते,
यदि हि एतत् न उच्येत,—‘यदि दावुपस्पृशेत् यदि बह्वन्’ :

सर्वे इमे मन्त्रा एकयूपे भवेयुः । उभयमपि मा प्रकृतौ भूदिति नियमः क्रियते,—‘यदि द्वायुपसृग्नेत्, एतौ ते वायू इति ब्रूयात्, यदि बह्वन्, एते ते वायव इति ब्रूयात्’, तस्मादेतदप्यसिद्धमिति ॥ (८।३।२४०) ॥

अग्नीषोमीयपक्षौ लौकिकयूपसर्गप्रायश्चित्ताधिकरणम् ।

सू० लौकिके दोषसंयोगादपवृक्ते हि चाद्यते निमित्तेन प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ ८ ॥

भा० अस्ति ष्योतिष्टोमः, तत्राग्नीषोमीये पक्षौ आचर्यते,—‘यदि एकं यूपमुपसृग्नेदेय ते वायो इति ब्रूयाद्यदि द्वावेतौ ते वायू इति यदि बह्वन् एते ते वायवः’ इति । तत्रैषोऽर्थः सांगणिकः,—लौकिके वैदिके च यूपोपसर्गने प्रायश्चित्तम्, उत वैदिके अथ वा लौकिके? इति । किं प्राप्तं? लौकिके वैदिके वाऽनियमः इति । कथं? विज्ञेयानाश्रयणात्, नहि विज्ञेय आचर्यते लौकिके वैदिके वेति, तस्मादनियम इति । वैदिके वा, तथाहि अस्य मन्त्रस्य समीपगतेन प्रयोजनेनाभि-सम्बन्धी भविष्यति, इतरथा दूरगतेनाप्रकृतेन परीक्षः सम्बन्धः स्यात्, तस्मात् वैदिके यूपोपसर्गने इदं प्रायश्चित्तम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—लौकिके उपसर्गने भवितुमर्हति न वैदिके । कुतः? एवं दोषसंयुक्तं हि श्रूयते इदं प्रायश्चित्तं, यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते, यद्युपमुपसृग्नेद्यज्ञस्य दुरिष्टमा-मुञ्चते तस्माद्यूपो नोपसृग्य’ इत्यभिधाय ‘यदेकं यूपमुपसृग्नेत्’-

इति समाम्नायते । तस्माद्यच्च दोषस्तत्र प्रायश्चित्तमिति । लौकिके च दोषो न वैदिके, वैदिकं हि अञ्जनम् उपच्छृण्वं च कर्त्तव्य-
मुक्तं, न तत् कर्त्तव्यं सत् अकर्त्तव्यं भविष्यति, सावकागन्धोप-
स्मर्गनप्रतिषेधञ्चन लौकिके अविरुद्धं भविष्यति ।

अपि च 'अपहृक्ते' कर्मणि 'चोद्यते निमित्तेन' । कथं ? ।
'यूपो वे यज्ञस्य दुरिष्टमासुञ्चते' इति,—यत्किञ्च यज्ञे दुरिष्टं
तद्यूप आसुञ्चते, यत् सुकृतं तद्यजमान इति, सर्वमिदं प्रशंसार्थं
न विधिपटान्तरेण सम्बध्यते । इष्टगच्छ एवैको विधिपदैः
सम्बन्धमुपैति, प्रशंसापदेरपि सम्बध्यमान इह सन्निहितो भवति ।
सन्निहितत्वाच्च पदान्तरैः सम्बध्यते, यथा दण्डी मनोहरो
रमणीयश्च प्रहर गोघ्नमिति रमणीय मनोहर सम्बन्धेऽपि सति
सन्निहितत्वात् प्रहर गोघ्नमित्येतैः पदैः सम्बध्यते, एवमिष्ट-
गच्छोऽपि सन्निहितत्वात् सम्बध्यते,—इष्टे यदि यूपमुपस्मृगेदेव ते
वायो इत्येवमादि द्रूयादिति, सोऽयमिष्ट इत्यपदवर्गस्य यक्ता गच्छः ।
अपहृक्ते चेदुपस्मर्गनं मन्त्रस्य निमित्तं, व्यक्तं न वैदिक; तस्मात्
लौकिके यूपोपस्मर्गने प्रायश्चित्तं, 'न प्रकृतौ' वैदिके 'अभागित्वात्'
प्रतिषेधस्यापवर्गस्य च वैदिके न सम्भवति इति ॥ (८।३।३५०) ॥

द्विप्रश्रयाने पाशमन्त्रयोरेकवचनान्मन्त्रवचनान्मपदधीर्दिवचनात्नेन
कदाधिकरणम् ॥

सू० अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिधातित्वादविशेषाच्च
तेनास्य ॥ १० ॥ (प्र० पू०) ॥

भा० अस्ति पशुरग्नीषोमीयः,—'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं

पशुमालभते' इति, तत्र पाशैकत्वाभिधायी मन्त्र,—'अदिति पाश प्रमुमोक्षेतम्' इति, तथा पाशबहुत्वाभिधायी 'अदिति पाशान् प्रमुमोक्षेतान्' इति, प्रकृतौ तयो समुच्चयं वक्ष्यति । अस्ति द्विपशुर्विकृतिः,—'मैत्र खेतमालभेत वारुण कृष्णमपा चौपधीनां च सन्धाषन्नकाम' इति । तत्र चोदकेन पाशाभिधायिनौ मन्त्रौ प्राप्तौ । तयो संशयः,—किं बहुवचनान्तोऽविकारेण प्रवर्त्तते एकवचनान्तस्य निवृत्तिः, उत बहुवचनान्तो निवर्त्तते एकवचनान्त ऊहितव्यः, उत उभयोरपि प्रवृत्तिरभिधानपि प्रतिपत्तिश्च, उतैकवचनान्त ऊहितव्यो बहुवचनान्तोऽपि न निवर्त्तते ? ।

किं प्राप्तम् ?—'अन्यायस्त्वविकारेण' अन्यायनिगदो बहुवचनान्तोऽविकारेण प्रवर्त्तते, एकवचनान्तो निवर्त्तितुमर्हति । कुत ? । नास्यैकस्मिन् पाशे प्रवर्त्तमानस्य दृष्ट प्रतीघातः, यथैकस्मिन् पाशे प्रवर्त्तते, तथा द्वयोरपि प्रवर्त्तितुमर्हति, नासौ एकस्य वाचकः, न द्वयोः । एवमार्यं चोदकोऽनुगृहीतो भविष्यति । इतरथा हि ऊह्यमाने यथाप्रकृति मन्त्रो न कृत स्यात्, न द्वयोः पाशयो एकस्मिन् पाशे कश्चित विशेषोऽस्ति । तस्मात् अविकारेण बहुवचनान्त प्रयुज्यते, एकवचनान्तस्य निवृत्तिरिति ॥

सू० विकारो वा तदर्थत्वात् ॥ ११ ॥ (द्वि० पू०) ॥

भा० वागब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति,—'विकारो वा' स्यात्, एकवचनान्त ऊहेन प्रवर्त्तते, बहुवचनान्तनिवृत्तिरिति । कुत ? ।

‘तदर्धत्वात्’-यो पाशौ विहताौ वक्तव्यौ, तौ च प्रयोगवचनानु-
ग्रहात् यौगपद्येन, न पर्यायेण, तत्र न गम्यते विशेषः,-पाशशब्दे
उच्चरिते कस्य पाशस्याभिधानं, कस्य न? इति, अविशेषात्
द्वयोरपि पाशयोः, तत्र तयोः कर्मत्वाभिसम्बन्ध द्वितीयादिवचन-
मेव शक्नोति वदितुं, नान्यत्, तस्मात् द्विवचनमूह्येत, बहुवचन-
मेकवचनं च निवर्त्तितुमर्हति इति ॥

सू० अपि त्वन्यायसम्बन्धात् प्रकृतिवत् परेष्वपि
यथार्थं स्यात् ॥ १२ ॥ (ढ० पू०) ॥

भा० अपि त्विति पक्षो व्यावर्त्तयते,—न बहुवचनं निवर्त्तयते,
यथा प्रकृतौ बहुवचनान्तमेकवचनान्तं च प्रवृत्तं,—‘अन्याय-
सम्बन्धात्’ बहुवचनान्तम्, एवं विहतावपि एकवचनान्तं, द्वि-
वचनान्तम्* कक्ष्येत; अन्यायसम्बन्धाच्च बहुवचनान्तं प्रवर्त्तयते, यदि
प्रकृतौ प्रातिपदिकार्थमात्रं पक्षे प्रकाशितं, विहतावपि तत् पक्षे
प्रकाशयितव्यम्, अथ बहुवचनान्तेनैकत्वमुक्तम्, इहापि बहु-
वचनान्तेन द्वित्वं वक्तव्यं । तस्मादभिधानविप्रतिपत्तिः कर्त्तव्या
इति ॥

सू० यथार्थन्वन्यायस्याचोदितत्वात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा० तुशब्दः तमपि पक्षं व्यावर्त्तयति,—नाभिधानविप्रति-
पत्तिः कर्त्तव्येति, किन्तर्हि?—‘यथार्थं’ द्विवचनमूहितव्यं, बहु-
वचनमेकवचनं च निवर्त्तयतां, तदि द्विपाशाभिधायिनः पाश-
शब्दात्परं बहुवचनं एकवचनं वा न शक्नोति कर्मसम्बन्धं वदितुं,

लोको हि शब्दार्थावगमे प्रमाण, नच लोके द्वयीरर्घयो. बहु
वचनान्त एकवचनान्तो वा प्रवर्त्तमानो दृश्यते, तस्माद्दूहेन
द्वयोः पाशयोर्बहुवचनान्त एकवचनान्तो वा प्रयोक्तव्यः ।
कथं प्रकृतौ एकस्मिन् पाशे बहुवचनान्त इति चेत्,—

सू० कन्दसि तु यथादृष्टम् ॥ १४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यावद्दर्शनं प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यं, 'कन्दसि' न दर्शन-
मतिक्रमितव्यम्, यो हि दर्शनमतिक्रम्यान्वदपि कल्पयेत्, न
तेन कान्दसः कृतः स्यात्, न लौकिकं नापि सत्त्वणसिद्धम् ।
यदुक्तं,—चोदकेनाभिधानविप्रतिपत्तिद्योयते इति । नैतदेवम्,
अन्यायस्य अचोदितत्वात्, न हि चोदकोऽन्याय्यामभिधानवि-
प्रतिपत्तिमभिप्राययति । किकारणम् ? । प्रकृतावेकत्वात्,
पाशस्य प्रकृतत्वाच्च बहुवचनान्तस्य प्रत्यक्षाभिधानविप्रतिपत्तिः ।
केयमभिधानविप्रतिपत्तिर्नाम ? । यदन्यथाऽभिधानं, अन्यथा
अभिधेयम् । नच प्रकृतौ एकस्मिन् बहुवचनान्तं प्रयुक्तमभि-
धानविप्रतिपत्तिं कर्त्तुं, किन्तर्हि ?,—यत् तेन शक्यते, तत्
कर्त्तुं । किञ्चानेन शक्यते ? । अस्य सिद्धे प्रयोगेऽर्थमन्यच्छब्दो,
यदवगम्यते तदर्थः शब्द इत्यवधारयाम । अस्माच्च पागद्वयस्य
मोचनेन सम्बन्धोऽवगम्यते, तदर्थता शब्दस्य भवितुमर्हति, न
एकत्वेन बहुत्वेन वा प्रयोजनं । इह तु विहृतौ पाशस्य च
पाशस्य च योगपद्येन मोचनेन सम्बन्धो वदितव्यः, बहुवचनञ्च
द्वयोः पाशयोरन्याय्यं तस्याभिधाने इह पुनर्न प्रयोगः, किन्तु
प्रयोग एव चिन्त्यते,—कः शब्दः प्रयोक्तव्यः ? इति । तत्र

प्रयोगेऽस्मदायत्ते किमित्यवाचक प्रयोच्यामहे विद्यमाने वाचके ।
 न चाय द्वयोः छन्दसि दृष्टो बहुवचनान्तः, सोऽयं मन्त्र. प्रयुज्य-
 मा नोऽपभ्रग एव स्यान्न छान्दसः । न च बहुवचनं द्वित्वप्रत्ययार्थं
 लभ्यते लौकिके वैदिके च ; न चाभिधिस्त्रित्वे द्वित्वे द्वयोर्बहु-
 वचनं भवति । तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां कर्त्तव्यमिति देव-
 दत्तयज्ञदत्तशब्दद्वयादेव द्वित्वं प्राप्तं, न विभक्त्या विधित्यते,
 तथापि द्विवचनमेव भवति, न उद्वचनं । तस्मात् विहृता-
 वृद्धित्वमिति ॥ ८।३।४अ० ॥

अग्निषोमीयपशौ पाशैकत्वाभिधायीमन्द्रयोर्विकल्पाधिकरणम् ।

सू० विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वाद्गुणे त्वन्याय -
 कल्पनैकदेशत्वात् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति पशुरग्नीषोमीयः,—‘यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
 पशुमानभते’ इति, तत्र पाशैकत्वाभिधायी पागबहुत्वाभिधायी
 च मन्त्रौ समाम्नातौ, तयोः किम् एकत्वाभिधायी प्रकरणे
 निविशते, बहुत्वाभिधायी प्रकरणादुत्कृष्यते, उत उभावपि
 प्रकरणमभिनिविशेते ? इति । किं प्राप्तम् ?—बहुत्वाभिधायी
 उत्कृष्टव्य. इति । कुतः ? । बहूनां हि स पाशानां भोचकाः,
 नच प्रकरणे बहवः पाशाः सन्ति ; तस्मात् प्रकरणेऽसमन्वयमानो
 यत्र बहवः पाशास्तत्र नीयेत । यथा, ‘युवं हि स्यः स्वर्पती
 इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्’ इति, ‘एत अष्टग्रमिन्दव
 इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः प्रतिपदं कुर्यात्’ इति प्रतिपद्विधान-

मुत्कथ्यते । यथा च पौष्ण सावित्र-सारस्वत द्यावापृथिवीयाद्य
नुमन्त्रणानि उत्कथ्यन्ते, एव पाशबहुत्वाभिधायीति ।

एव प्रमे ब्रूम,—‘विप्रतिपत्तौ एतस्या (का विप्रतिपत्तिः ?
यत्’ प्रकृतावेक पाश’, पाशबहुत्वाभिधायी च मन्त्र, एतस्या
विप्रतिपत्तौ) किं मन्त्र उत्कथ्यते, न ? इति । उच्यते,—
न उत्कथ्यते । ‘ननु प्रकृतौ अन्यो मन्त्रः ?’ । उच्यते, तेन सह
‘विकल्पो’ भविष्यति । कुत ? । पाशप्रातिपदिकार्थस्य प्रकृतौ
विद्यमानत्वात् उत्कर्षो न न्याय्यः । ‘ननु बहुपाशवचन एव
मन्त्रः’, प्रकृतौ त्वेक पाश, तस्मात् तच्च न सम्भवति इति ।
उच्यते,—बह्वन्यसौ पाशान् वदन् बहुत्वाधिष्ठानं द्रव्यं प्रकाशय-
त्येव, यदि न प्रकाशयेत् न पाशविशिष्टं बहुत्वं गम्येत ।
प्रकाशयति चेत् तावता न प्रयोजनम्, तस्य हि उन्मीचनं क्रियते,
न बहुत्वस्य, पाशाकृतेर्वा । तस्मात् तस्य प्रकाशनं कर्तव्यं, तत्
प्रातिपदिकेन करिष्यते, नोत्कथ्यते । ‘अस्त्वैव’^१ श्लोकवचनान्तं
प्रातिपदिकं, तत्तस्य प्रकाशनं करिष्यति’ इति । अत्रोच्यते,—न
हि इदं तस्मादन्यत् । यद्येकवचनान्तं प्रातिपदिकं न उत्कथ्यते
प्रकरणादित्युच्यते, सिद्धमस्तीति नोत्कर्षस्तदेवेदमिति ।

ननु ‘बहुवचनस्य बहुपाशकप्रयोगेऽर्थवत्ता । तस्मादुत्-
कथ्यम् । तदुत्कथ्यमाणम् एकदेशत्वात् प्रातिपदिकमुत्कर्षति’
इति । उच्यते,—‘गुणे त्वन्यायकल्पना’^२ स्यादिति न प्रधाने,

० यत् इति का० स० पुनरेव नास्ति ।

१ अपोच्यते अस्त्वैव हि इति का० स० पु० पाठः ।

२ गुण त्वन्यायकल्पना इति का० श्री० पु० पाठः ।

गुण्य विभक्त्यर्थः, प्रधानं प्रातिपदिकार्थः, प्रातिपदिकार्थविशेषो विभक्त्याऽभिधीयते, सति प्रातिपदिकार्थे विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् ; नच विकृतौ प्रातिपदिकमस्ति, अनारभ्याप्यभिहितं प्रकृतिं प्रविशति, किमद्गुणः प्रकृतावेवाभिहितं ; तस्माद्यत्र प्रातिपदिकार्थस्तत्र विभक्त्यर्थो भविष्यति ।

‘ननु विकृतावपि चोदकेन प्राप्तं प्रातिपदिकं, प्रातिपदिकार्थेय उच्यते’ । वादं, विप्रकटस्तु चोदकः, बहुवचनसमर्पकः प्रातिपदिकं चोदको नोत्कृष्यति । तस्मात् प्रातिपदिकमेकदेगत्वात् बहुवचनमाकृष्यतीति । न च प्रकृतौ अनर्थकमेव बहुवचनं, पायाकृतिकस्य हि तदुन्नीचने कर्मसम्बन्धं करोति । तस्मात् ‘गुणे’ बहुवचने ‘अन्यायकल्पना’[†] न प्रधाने प्रातिपदिकार्थे इति । किं पुनरन्याय्यम् ? यद् बहुत्वं गम्यमानमविवक्षितमित्युच्यते, तत् कल्पातां, न तु प्रकृतौ प्रातिपदिकस्य प्रातिपदिकार्थाभिधानमन्याय्यं कल्पयितव्यम् । अस्य हि गुणस्यावाच्यमेव वैकृतं बहुत्वं सन्निधानाभावात् । तस्मात् प्रकृतौ बहुवचनान्तस्यापि निवेग इति ॥

सू० प्रकरणविशेषाच्च ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

भा० ‘प्रकरणविशेषाच्च’ एतदध्यवसीयते, प्रातिपदिकं बहुवचनमाकर्षति, न प्रातिपदिकं बहुवचनेनोत्कृष्यते इति, प्रकृतौ हि प्रातिपदिकार्था विद्यते अग्नीषोमीये पगौ, बहु-

● अनर्थकमिति क० स० पु० पाठ ।

† अन्यायकल्पना इति का० जी० पु० पाठ ।

वचानार्थो विकृतिषु । तस्मादपि बहुवचनान्तस्य प्रकृतो निषेग इति ॥

उत्कर्षो वा द्वियज्ञवत् इति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम्,—

सू० अर्थाभावात् नैवं स्यात् गुणमात्रमितरत् ॥ १७ ॥
(आ० नि०) ॥

भा० युक्तं यत् प्रतिपद्विधानमुत्कथ्यते, नास्ति प्रकृतो यजमानद्वित्वं यजमानबहुत्वं वा, तच्च न भवेद्विषय एतयोः प्रतिपदोः । इह तु गुणमात्रं नास्ति बहुत्वं, अन्यत्तु बहुवचनस्य प्रयोजनं सुचिना सम्बन्धः, नचानेकप्रयोजनमन्यतमेन प्रयोजनेन न प्रयुज्यते । न हि उक्ता प्रकाशनेनाप्रयुज्यमाना भस्मना न प्रयुज्यते । तस्मात् विषमं प्रतिपद्व्यामिदमिति ॥

हृ० द्यावोस्तथेति चेत् ॥ १८ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—द्यावापृथिवीयादीनामनुमन्त्रणानां यथा उत्कर्षस्तथाऽस्येति, तत्परिहर्तव्यम्,—

सू० नोत्पत्तिशब्दत्वात् ॥ १९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदनुमन्त्रणेन तुभ्यं, न हि दर्शपूर्णमासयोर्द्यावापृथिव्यादीनामुत्पत्तौ शब्दोऽस्ति, अस्ति त्विह पाशस्योत्पत्तौ शब्दः ; तस्मात् विषममनुमन्त्रणेनेति ॥ (८/२।५ अ०) ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्विपक्षौ पयोऽप्यपौ यज्ञश्चेति मन्त्रस्यानुधाधिकारकम् ।

स० अपूर्वे त्वधिकारो प्रदेशात् प्रतीयेत ॥ २० ॥

भा० दर्गपूर्णमासयो रामनन्ति,—‘प्रोचणीरासादयेधं’ यहिः
उपमाद्य सूच. समृद्धि पत्रो मयद्य आज्येनोटेहि’ इति । तत्र,
पत्रो मयद्येति चिन्त्यते,—यस्मि हि यजमान एकपत्रोको
यदुपत्रोरुय, तत्र सर्वस्य प्रयोगमधिकृत्य पत्रोग्द उच्यतेति
एतत्पागाधिकरणेनैव निर्णीतम्, इदन्तु सन्दिह्यते,—किं द्वि-
पत्रोके बहुपत्रोके च प्रयोगे ‘कहितव्यः पत्रोग्दः, उत न ?
इति । किं प्राप्तम् ?—अभिधानार्थत्वात्पत्राणामूहितव्यः इति ।

एवं प्राप्ते ग्रूम,—‘अपूर्वे तु’ अप्रकृतिपूर्वके कर्मणि अवि-
कारेण प्रयुज्येत । कुतः ? । ईकारान्तं होदं पत्रोमात्रस्य वाचकं,
तत्र द्विपत्रोके बहुपत्रोके च प्रयोगे पत्रोग्द उपादीयमाने द्वि-
वचनं बहुवचनं च मामर्थात् प्राप्नोति सवहनसम्बन्धं करुं, समा-
ख्यानमामर्थात् एकवचनेन क्रियते । नचात्र द्वित्वं बहुत्वं वा
विवक्ष्यते, लक्षणत्वेन द्वि पत्रोग्दस्य श्रवणात्, नचैकपत्रोकात्
प्रयोगाद्विपत्रोके प्रयोगेऽतिदेशो भवति, यथा तत्र सङ्ख्या
उक्ता तद्वदिहापि इति । तस्मादधिकारेण पत्रोग्दस्य प्रयोगः ।
अथापि कवचिदेकत्वं विवक्ष्येत, तथापि द्विपत्रोके प्रयोगे
सम्प्रतिपत्त्यभावादेकवचनार्थमेकवचनं, तदनेकपत्रोके प्रयोगे-
ऽविकृष्टमिलविकारेण प्रयुज्यते इति ॥ (८।२।१५०) ॥

द्विपत्रोके विवक्षितान्तेऽव पत्रो मयद्येति मन्त्रादनुदाचित्तरथम् ।

सू० पित्रो चापि तद्वचनान् ॥ २१ ॥

भा० अपेक्षानो विवक्षतो पत्रोग्दपि कथ्यते,—किं द्विपत्रोके बहु

पक्षीके च प्रयोगे ऊहितव्य, न ? इति । द्विवाची बहुवाची वा पक्षीगणो द्विवचनं बहुवचनस्योपाददानः प्रकृतौ समाम्बानेन बाधितः इह समाम्बानाभावात् उपादातुमर्हति इति ।

एव प्राप्ते घूम,—‘विस्तृतौ’ ‘अपि’ अविकारेण प्रयोगव्य इति । कुतः ? । ‘तद्वचनात्’, यत् प्रकृतौ तत् विस्तृतौ कर्तव्यमिति तद्वचन, प्रकृतौ चैकत्वमविवक्षितमिद्व्यपि द्वित्वं बहुत्वमेकत्वञ्च न विवक्षितव्यमिति, तस्मादविकारः । अथ वा तदेव विवक्षितं, तदनेकपक्षीकेऽपि अविवक्षितमित्यविकार एवाप सीयते ॥ (८।२।७५) ॥

सवनीयपञ्चमासप्रयोगोऽसौ सवनीयविधानत्वे ‘प्राप्ते’ अपि इति
सन्धिः सवनीयविधानम् ।

सू० अग्निगु • सवनीयेषु तद्वत्समानविधानास्येत् ॥ २२ ॥

भा० अग्निं सोमे पशुरग्नीषोमीय,—‘यौ दौचितौ यदग्नी-
षोमीय पशुमानभते’ इति । तत्राग्निगो इदं समाम्बायते,—
‘प्राप्ता अग्निं भरतस्तृणीत बर्हिर्ऋत्वेन माता मन्वतामशु पिता-
ऽनु भ्राता’ इत्येवमादिः । यदा तु अग्नीषोमीयाः सवनीयाश्च-
समानविधानाः, तदेदं विचार्यते†,—किम् अग्निगो ‘प्राप्ते’
इत्येवमादि पदमूहितव्यम्, एत न ? इति । किं प्राप्तम् ? ।

• अग्निगौ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† ‘यदा अग्नीषोमीय सवनीयाश्च समानविधाना, तदेदं विचार्यते’ इति च
पाठो न दृश्यते ।

ततः अतिदेगः क्रियते,—अभिगो 'तदत्' इति, तेन यः पद—
 धिकरणे पूर्वपक्षः स इह पूर्वपक्षः, यः सिद्धान्तः स इह
 सिद्धान्तः; ऊह इति पूर्वपक्षः, अविकार इति सिद्धान्तः ॥
 (८।२।८अ०) ॥

नीवारणां ब्रौह्मप्रतिनिधित्वे मन्वे ब्रौह्मगण्डव्यान्वाधिकारणम् ।

सू० प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति प्रतिनिधिः श्रुते द्रव्येऽपचरति,—“आगमो वा
 चोदनार्याविशेषात्” (६६० पृ०) इति । स च मंडगः “सामान्यं
 तच्चिकीर्षा” (६६६ पृ०) इति । तद् यदा ब्रौह्मिषु अपचरन्तु नीवारा
 उपादीयन्ते प्रतिनिधित्वेन, तदा ब्रौह्मिन्त्वो यः समान्नातः,—
 ‘स्थोनं ते सदनं कृणोमि । दृतस्य धारया सुशिवं कल्पयामि
 तस्मिन् सोदामृते प्रतितिष्ठ ब्रौह्मीणां मेधं सुमनस्यमानः’
 इति ; तं प्रति सन्देहः,—किं नीवारेषु ब्रौह्मगण्डस्य
 ऊहेन प्रयोगः, उताविकारेण ? इति । किं प्राप्तम् ?—अवि-
 कारेण ब्रौह्मगण्डः प्रयुज्यमानः कार्यवती नीवारान् न गच्छति
 प्रकाशयितुमिति तेषु प्रकाशयितव्येषु नीवारगण्डः प्रयोक्तव्यो
 भवति । तस्मात् ऊहः कर्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘प्रतिनिधौ च अविकारात्’ प्रतिनिधौ

० “असाधिका क्रियते” इत्याशयः “परमार्थतत्त्वेषु अविनाशप्रज्ञानमन्त्रोन्मोहविल-
 निनात् अस्यैव सिद्धवचनयोः सामान्याद्येनोदः” इति न्यायमात्रा अव अनुसन्धेया ।

चेति ऊहो न कर्त्तव्य इत्यनुक्त्यने । किमेवं भविष्यति ? ।
 एवमविकारो भविष्यति, तत्रार्थमनुग्रहीयते, तस्मादनूहः ॥

सू० अनाम्नानादशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य
 स्यात् ॥ २४ ॥ (आ०) ॥

भा० न चैतदस्ति—अनूह इति, एवमनूहो भवेत्, यदि तस्मिन्
 मन्त्रे ब्रौहिगण्ड्यो नास्मात् स्यात्, ‘अभावाच्चेतरस्य’ यदि नेद
 नोवाराख्यं स्यात्, न चेदमुभयमस्ति तस्मादभिधानसिद्धये
 ऊहितव्यो नोवारशब्द इति ॥

स० तादर्थ्याद्वा तदाख्य स्यात् संस्कारैरविशिष्ट-
 त्वात् ॥ २५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० वागश्च. यच्च व्यावर्त्तयति,—नैतदस्ति,—ऊह इति,
 अविकारेण प्रयोगः । कुतः ? । ‘तादर्थ्यात् तादर्थ्यं’ ब्रौह्मर्षता
 नोवाराणां, ये ब्रौहिगोचणादयं संस्काराः क्लियन्ते, संस्कारै-
 रविशिष्टस्यास्य ब्रौहिगण्ड्या यथा धाम्येषु ब्रौह्मिलक्षितेषु भवति,
 एवम् एतेषु अपि नोवारेषु; तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यः इति ॥

सू० उक्तञ्च तत्त्वमस्य ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा० कथं पुनर्प्राप्यते,—यो यो ब्रौहिगतो विज्ञेय स नोवारे-
 ष्विति ? । ‘उक्तञ्च तत्त्वमस्य’ उक्तोऽस्य विज्ञेयस्य तद्वाचः पठेऽध्याये
 (१६६५०) “सामान्यं तत्त्विकीर्या” इति, तस्मादप्यविकारः ।
 (८।२।८अ०) ॥

हिपश्यादिषु सूर्यं चक्षुर्ममयतादिति मन्वाणामनूदाधिकरणम् ।

सू० संसर्गिषु चार्धस्यास्थितपरिमाणत्वात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा० सन्त्यग्निगुणैरे ससर्गिणोऽर्थाः, -तद्यथा चक्षुः प्राण इत्येव-
मादयः 'सूर्यं चक्षुर्ममयतादातं प्राणमन्ववसृजतात्' इति ।
हिपश्यादिषु पशुगणेषु किमूहितव्य उत, न ? इत्युच्यते । 'ननु
अन्यायनिगदत्वादेवाय नोहितव्यः, इयोश्चक्षुषरेकवचनान्तो
यतः व्ययते' । उच्यते, नायमग्निगौ अधिष्ठानयोः सूर्यगमनमाह,
नहि अधिष्ठाने सूर्यं गच्छतः, तेजोरश्मिवचनस्वर्यं, एकश्च
तत्तेजः; तस्मान्न अयमन्यायनिगदः । हिपश्यादिषु च वैकृतेषु
प्रयोगेषु 'मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपां चीपधीनां च
सन्ध्याऽन्नकामः' इत्येवमादिषु पशुभेदात्तेजसो भेदे गम्यमाने
उहः स्यादिति प्राप्नोति । 'ननु एकस्मिन्नपि पश्यावधिष्ठानभेदेन
भिन्ने एव तेजसो' । न-इत्युच्यते, -'सूर्यमस्य चक्षुर्ममयतात्' इति
यत् पशोस्तेजसात् हि विवक्षितं, नाधिष्ठानभेदः, पञ्चान्तरेषु पशु-
तेजोभेदाद्ब्रूह इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, -'संसर्गिषु चार्धस्यास्थितपरिमाणत्वात्',
संसर्गिषु अर्थेषु यद्यपि पशुभेदस्तथापि रश्मिणा ससर्ग एवैको
भूतास्तेषां रश्मयः, यथैव पानीयस्य तैलस्य घृतस्य वा स्तःका
नानादेशेषु भिन्नाः समानदेशे एकोभूता भवन्ति तद्वद्व्ययः,
तस्मादेकवचनान्तस्तेषां वाचक इत्यनूहः स्यात् ॥

सू० निङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा० निङ्गं वृत्त्वपि भवति, यथा ससर्गिणो न कृष्णान्ते

इति, 'न माता वर्धते न सखा न भ्रात्रि प्राणो हि स' इति प्राणस्य सिद्धमनूह हेतुत्वेनोपदिशति, तस्मात् समर्गिणो नोद्धन्ते इति ॥ (८।२।१० अ०) ॥

हिपश्याम अभिगुप्रैष एकधेत्यस्य गच्छत्याभ्यामाधिकरणम् ।

सू० एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं स्यात् ॥

॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमानभते' इति तत्राभिगुप्रैषे समान्नायते, 'एकधाऽस्य त्वचमाच्छतात्' इति तद्विकृतौ हिपश्वादिषु सन्दिह्यते, किमभ्यसितस्य उताविकारेण प्रयोक्तव्यम् इति । किं प्राप्तम्?—एकधेत्यसमभ्यमितस्य । कुत ? । 'एकमघोगात्' एकस्त्वच प्रकार आच्छता कर्त्तव्या इति, तत्र द्वयोर्वह्नीषु वा तच्च उत्कृत्यमानासु नैक प्रकारा भवति, पर्यायेण हि ता पशुभ्योऽपाच्छन्ति* एकभ्या त्वभि अपाच्छ्यमानागमेकेन प्रकारेणापाच्छेयुस्तस्मादसर्वविषयो भवति अविकृतः गच्छ प्रयुज्यमानस्तस्मादभ्यमितस्य इति ॥

सू० अविकारो वा बहुनामेककर्मवत् ॥ २९ ॥ (पू०) ॥

भा० वागज्जात्यचो विपरिवर्त्तते, नैतदस्ति,—अभ्यमितस्य इति,

* पश्य वचं हि ता पशुभ्या वागज्जाति इति का० म० पु० द ड ।

अविकारेण प्रयोक्तव्य इति । कुतः ? । ऐक्यवचन एव शब्दः,
'एकोकुरु एषां त्वचः' इति ।

किं तत्र ऐक्यं एककालोपदेशो वा एकदेशोपदेशो वा ? । 'बह-
नामेककर्मवत्', यथा बह्वनामेककाले कर्माणि भवन्ति,—'एकधा
गाः पाययति' इति, एवमिहापि 'ऐक्यं त्वचः कुरु' इति, बह्वनां
तु एकीकरणं शङ्कते कर्त्तुं, नैकस्यास्त्वचः ; तस्माद्वह्वीषु त्वक्षु
एकीकरणमेकधाशब्दो यदतीत्यवसेयम् ॥

सू० सकृत्त्वं त्वैक्यं स्यादेकत्वात्त्वचोऽनभिप्रेतं तत्प्रकृति-
त्वात् परेष्वभ्यासेन विवृद्धावभिधानं स्यात् ॥ ३१ ॥ (उ०) ॥

भा० तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—नाविकारः, अभ्यसितव्यः
शब्द इति, एककाले कर्मण्यभिधीयमाने सहत्वं त्वचामभिहितं
भवति, तत्प्रकृतावेकस्यास्त्वचि असम्भवात् 'अनभिप्रेतं तत्प्रकृति-
त्वात्' उत्तरामान्ततोनां 'परेषु' वर्धमानेषु पक्षेषु अभ्यासेन
'अभिधानं' स्यात् ॥ (८।२।११ प्र०) ॥

द्विपक्षादिपक्षविहगौ मेधपतित्वस्य देवतातुकारचोदाधिकरणम् ॥

स० मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र च
प्रयुक्तत्वात्तस्य चान्यायनिगदत्वात् सर्वत्रैवाविकारः
स्यात् ॥ ३२ ॥ (१म पू०) ॥

भा० अस्मि ज्योतिष्टोमोऽग्नौपोमोवे पगावधिगुप्रेषे मेधपति-

शब्द एकवन्निगदः, परेषां शास्त्रिणां द्विवन्निगदः । तं प्रति मशयो भवति, द्विपञ्चादिषु पशुगणेषु किमविकारेण इतरथेतरथ प्रयोक्तव्यः, उत स्वामिपर ऊह. कर्त्तव्य, उत देवतापरः ? इति । किम्प्राप्तम् ?—अविकारः । कुतः ? । 'मेधपतित्वं स्वामि देवतस्य',—स्वामी मेधपतिर्देवता च, स्वामिना पशुर्देवताभ्यान्दत्तः सङ्कल्पित, मेधपतये स्वामिनेऽप्यसौ भवति, तस्य कार्यं करिष्यतीति । देवताभ्यामपि ताभ्यामुत्सृज्यते इति । त्रयाणामपि हि तं मेधं प्रति आधिपत्येन समवायोऽस्ति, सर्वत्र च आधिपत्ये पतिशब्द प्रयुक्त, आ हिमवतः, आ च कुमारौभ्यः, स एव त्रयाणां एकवचनान्तो वाचको द्विवचनान्तश्च, यथा प्रकृतावविचक्षितैकत्वोऽविवक्षितद्वित्वश्च सम्यग्धर्मात्रनिबन्धन, एवं सर्वासु विकृतिषु ; तस्माच्च विक्रियेत ॥

सू० अपि वा द्विसमवायोऽर्थान्यत्वे यथासंख्यं

प्रयोगः स्यात् ॥ ३३ ॥ (२५ पू०) ॥

भा० 'अपि वा' नैतदेवं,—तयोरिह समवायः,—एकवन्निगदस्य, द्विवन्निगदस्य च । तयोरिकवन्निगदः स्वामिनि प्रयोच्यते, येषां समान्नातः ; येषां द्विवन्निगदः समान्नातस्तेषां सदेवते वक्ष्यति । तस्माद्विस्तृतौ बह्वीषु देवतासु द्विवन्निगद ऊहनेन प्रवर्त्तिष्यते, यजमानेष्वेकवन्निगद ऊहिष्यते । एव यथासंख्यं प्रयोगो भविष्यति ॥

सू० स्वामिनो वैकशब्दादुत्कर्षो देवतायां स्यात्
पक्षगां द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ ३४ ॥ (३५ प०)

भा० वाग्यं यत्नं व्यावर्त्तयति,—स्वामिदेवतयोर्बभूवो-
र्वाचक इति, नैतदेवं, एक एव मेधपतिगद्यः ; यस्मात् द्विवचनं,
यस्मात् एकरचनं, स एव न स्वामिदेवतयोर्वाचको भविष्यति ।
'नवेकोऽपि मेधपतिः अपराऽपि प्रतीयते, कथमवाचक इत्यु-
च्यते' * । यदा स्वामिनस्तदा मेधपतये यो मेधस्तु मेध्यादुर
उपनयतेति सम्यग्यः, यदा देवतावचनस्तदा मेधपतये उपनयत
मेध्यादुर इति सम्यग्यः, स एव सकृदुच्चरित उभाभ्यां पदाभ्यां न
सम्यग्यमुल्लङ्घ्यते, वचनव्यक्तिभेदात् वाक्यभेदः प्रसज्यते । तस्मात्
'स्वामिनो' वाचक इति अध्ययनीयते ।

'अथ किमर्थं न देवतावचनः कल्प्यते ?' । तथा हि कल्प्य-
माने एकवन्निगटे उत्कथ्येत एकरदेवत्यः कृतुः, तत्र प्रकरणं
वाध्येत । यजमानवचने पुनः कल्प्यमाने न द्विवन्निगद
उत्कथ्येत, तत्रैव यजमानयोर्दम्भत्योर्वाचको भविष्यति, तस्मात्
प्रकरणानुपहाय स्वामिवचनं कल्प्यते, स्वामिपरस्योहो भवि-
ष्यतीति ॥

सू० देवता तु तदाशीक्षात्सम्प्राप्तत्वात् स्वामिन्यन-
यिका स्यात् ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा० तुगद्यः यत्नं व्यावर्त्तयति,—न स्वामिवचनो देवतापरो
भविष्यति । कुतः ? । 'तदाशीक्षात्' 'आशामाना मेधपतये
मेधमिति देवताभ्यां हविराशाम्यते, मेधपतिभ्यां मेधमाशामाना

* कथमवाचक ? इति । उच्यते,—इति वा पाठः ।

उपनयत ताभ्याम्' इति यजमान प्रत्याशासानानुक्तौर्त्तनम-
नर्थकम्, अर्कचर्चव्यञ्च, स प्राप्त एव स्वामिन, मेध, किमर्थमाशा-
स्यते । न च तेन नित्यमेव स्वामिसम्बन्धेन प्रयोजनं । याग एव
हि न सर्वर्त्तत । तस्माद्देवतावचनो मेधपतिगण्ड इति ॥

सू० उत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

(यु०) ॥

भा० उत्सृष्टश्च यजमानेन नाय ममेति, केवल परकीयो रक्षते,
कालेन देवतया सम्भक्ष्यते इति । क पुनरस्य देवतया सम्बन्धः ?
यत्तामुद्दिश्य परिपहोऽस्य त्यज्यते, स च यागात् प्राकृत, तस्मात्
यागात्परार्थं द्रव्यं नाम्नीयं परित्यज्य आस्ते, आत्मप्रधान
यत्तदाम्नीयं, न य प्रति आत्मा गुणभूतस्तादृशेषु भक्त्या पतित्वं
भवति; तस्मात् देवतयोरेव तत्र मुख्यं मेधपतित्व, भाक्त
स्वामिन इति ॥

सू० उत्क्रायेतैकसंयुक्तो द्विदेवते सम्भवात् ॥ ३७ ॥

(आ०) ॥

भा० इति यदुक्त, तत्परिहर्त्तव्यम्,—

सू० एकस्तु समवायात्तस्य तल्लक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥

(आ० नि० १ म) ॥

भा० अत्रोच्यते, यो हि तो दावम्नोपोमो तयोर्गणे मेधपति
गण्ड, सचात्र देवतासमवेतस्तस्मिन् कर्मणि एकस्मै गणाय

‘मेध उपनयत’ इत्युच्यते । तस्मादेकवचनान्तो गणवाचो मेधपति-
गर्हो नोत्कथ्यते इति ॥

सू० ससर्गित्वाच्च तस्मात्तेन विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥

(आ० नि० २ य) ॥

भा० अयं चान्य. परिहारः,—संसर्गी अयमर्थो देवता नाम,
द्वौ अर्थौ ससृष्टौ कदाचिदेका देवता भवति । यदि इयाय
परिकल्पितं किञ्चित् द्रव्यं, तत्र इयं देवता भवति, द्वावर्थौ
ससृष्टौ एकतां यात । तस्मादेकवचनान्तोऽपि प्रकरणमभिनि-
विशते, पूर्वेषु च सह विकल्पेत इति ॥

छ० एकत्वेऽपि गुणानपायात् ॥ ४० ॥ (यु०)

भा० अन्वारुह्य वचनमिदं, मा तावत् भूदिहैकत्वमर्थः,
तथापि प्रकरणमनुप्रविशितैव एकवचनान्तः, प्रातिपदिक हि
तस्य विद्यमानार्थम्, एकवचनस्योपनयनसम्बन्धार्थम्, एकत्वं
वाऽविवक्षितं ; तस्मात् प्रकरणादुत्कथ्येत इति । अथोच्यते,
‘एकत्वविशिष्टस्य विभक्तिः सम्बन्धं ब्रवीति’ इति । तथाप्यक्षत्-
पक्ष उपपद्यतेतरां, सर्वोऽपि द्वैकत्वसम्बन्ध इति । ‘अयं सम्बन्धं
करोति एकत्वञ्च ब्रवीतीति’ । न तेन विशिनष्टि अविवक्षित-
त्वादविरुद्धं भविष्यति इति । अथोच्यते,—‘अविवक्षितेऽपि वचने
एकत्वसम्बन्धे एकवचनं भवति नान्यत्रेति’ । तथा मेधपति-
गतमेकत्वमस्य भविष्यति, ततः सोऽनुवदिष्यते तस्माददोष
इति ॥ (८।३।१२ अ०) ॥

वज्रदयस्य पञ्चावपि एकवचनानामेधपतिशब्दस्य विकल्पाधिकरणम् ॥

सू० नियमो वज्रदेवते विकारः स्यात् ॥ ४१ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति बहुदेवस्य पञ्चः, 'स एतान् पशूनादित्येभ्यः कामाय आनभते' इति, तथा 'वैश्वदेव धूम्रमानभते' इति । अस्ति तु प्रकृतौ अग्नीषोमीये द्विवस्त्रिगद एकवस्त्रिगदय मेधपतिशब्दः श्रीदक्षप्राप्त मन्दिह्यते,—किं द्विवस्त्रिगद ऊहितव्यः, एकवस्त्रिगदो निवर्त्तते, उत उभावपि परस्परेण विकल्पमानौ निविशयाताम् ? इति । किं तावत् प्राप्तं ?—द्विवस्त्रिगदः समवेताभिधायित्वात् ऊहितव्यः, एकवस्त्रिगदोऽशक्नुवन्निधातुमित्येतावता दृग्गनेन निवर्त्तते एष नियमः । आह,—'ननु प्रकृतौ द्वित्वस्याविशेषितत्वादविकारेण प्रयोगः प्राप्नोतीति' । उच्यते, अविशेषकमपि द्वित्वं नतु तत्र समवेतस्य गम्यते, न च गम्यमान निःप्रयोजनम्, अन्यमस्यापरिच्छेदेन पुनः सख्येयमुपस्थापयति, तदस्य दृष्टमेव प्रयोजनम् । तस्माद्वहुष्वप्युहो भवतीति ॥

सू० विकल्पो वा प्रकृतिवत् ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा० यदुक्तं द्विवचनान्त ऊहितव्य इति, तत् शृङ्गीम, यस्त्वेकवचनान्तो निवर्त्ततेति तत्र, एकवचनान्तोऽपि प्रकृतिवदिह द्विवचनान्तेन विकल्पितुमर्हति । उक्तं हि गणाभिप्रायान्तत् प्रकृतौ, संसर्गित्वाद्वा देवतानामिति, तद्वदिहापि गणाभिप्रायात् संसर्गित्वाद्वा देवतानां विकल्पेन निवेक्ष्यते इति ॥ (८।३।१३ अ०) ॥

एकादशिन्याम् एकवचनान्तमेधपतिगब्दस्योदाधिकरणम् ॥

सू० अर्थान्तरे विकारः स्यादेवतापृथक्त्वादेकाभिसम-
वायात् स्यात् ॥ ४३ ॥

भा० अस्येकादशिनो, 'प्रेषाग्रेयेन* वापयति मिथुनं सार-
स्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति प्रजनयति पौष्णेन' इत्येव-
मादि । अस्ति च प्रकृतो अभिगुप्रेषे एकवन्निगदो द्विवन्निगदय
मेधपतिगब्दः, तस्येह चोदकप्राप्तिश्चिन्त्यते,—द्विवन्निगद ऊहि-
तस्य एव, अथैकवन्निगदः किमविकारेण प्रवर्त्तते, उत निवर्त्तते ? ।
किं प्राप्ते ?—'विकल्पो वा प्रकृतिवत्' इति । एवं प्राप्ते ब्रूम,—
'विकारः' एवैकादशिन्यां न विकल्पः, तत एकवचनान्तेन
निवर्त्तितव्य । कुतः ? । 'देवतापृथक्त्वात्', पृथगत्र देवता, अन्यस्य
पशोरन्या देवता, अन्यस्यान्येत्येवं, नात्र गणो देवतात्वेन,
तदभावात् समर्गित्वमपि नास्ति । प्रकृतौ च एतदयं कारणं,
एकवचनान्तस्य निवेशे न तदभावादिहास्ति प्रवृत्तिः । यद्युक्तम्,
एकत्वेऽपि गुणानपायादिति, परपचमन्वारुह्य तद्वचनं न
स्वपचः तस्माददीय इति ॥ (८।३।१४अ०) ॥

इति आचार्यशिवरत्नाभिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये
नवमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ० ॥

मीमांसादर्शने ।

नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

षड्विंशतिरस्य षड्क्रय इत्यादौ समसोऽपि वारयम् ।

सू० यद्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाद्गुणस्य
प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासामकार्त्स्न्यनाभिसम्बन्धो
विकारान्न समासः स्यादसयोगाच्च सर्वाभिः ॥ (१म पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरम्नोयोमीयः,—‘यो दीक्षितो
यदम्नोयोमीयं पशुमात्मभते’ इति । तत्राभिगुप्रेषे इदमात्रा
यते,—‘षड्विंशतिरस्य षड्क्रयः’^{*} इति । तच्चोदकोन द्विपञ्चादौत्
पशुगणान् संप्राप्तं । ‘मैत्रं ज्येष्ठमानभते वारुणं छप्यमपा-
क्षीपधीनाच्च सन्यावन्नकामः’ इत्येवमादिषु अयमर्थः सांगयिकः,
किं षड्विंशतिगन्धोऽभ्यसितव्यः, किमविकारेण प्रयोक्तव्यः, किं

* ‘षड्विंशतिरस्य षड्क्रयश्चाचदुष्टगोवावयतात्’ इति । अपमर्दं—षड्क्रयौ
षड्क्रयश्च पार्श्वस्थानि अस्तीनि, भानि अस्य पशो षड्विंशतिमुद्भूतानि रक्षे-
न्निन् पश्वे मयोदणानामवस्थितत्वात्, ताश्च षड्क्रोदुष्टा अदुष्टमेव वदन्ति
इति यत्नः । उच्चारयताश्च उदरतादिति । सोऽथ मयो वद्वेऽकामुदरे वरयता
म विनिपुणं किञ्च सन्नपवात् प्राक् पशौ मीदमाने चोवा वयुश्चन इति न्यायमाहा
वय अदुष्टमेवा ।

वचनमात्रमूहितव्यम्, अथ अम्यपदाभ्यासः, उत समस्य वचनम् ?
इति । किं प्राप्तं ?—पङ्क्तिर्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यः, द्विपञ्चादिषु
पञ्चगणेषु प्रकृतावेकस्य पङ्क्तिः पङ्क्तिर्विंशतिर्वङ्क्य उक्ताः, इह स
गुणः प्रविभक्तः, पङ्क्तिः पञ्चो पङ्क्तिर्विंशतिर्वङ्क्यः, तत्र यदि
अविकारेण प्रयुज्येत, न कृत्स्ना वङ्क्योरभिवदेत् ; अथ समस्य
वचनं क्रियते, तथा पङ्क्तिर्विंशतिशब्दो निवर्त्तते, तत्रापि बाधितं
भ्यात् । नच सर्वाभिवङ्क्तिभिः पङ्क्तिः सम्बन्धोऽस्ति ; पञ्चदशस्य
ताभिः सम्बन्धः, नच पञ्चदशं पङ्क्तिः ।

‘ननु पङ्क्तिः कार्ये यः पङ्क्तिः स्थाने, स वाङ्मयः सम्बन्धवितथः,
तथा हि प्रकृतो वचनं कृतं, समस्ताभिवङ्क्तिभिः पञ्चदशस्य
सम्बन्धे कृते एकैकस्य पङ्क्तिर्विंशत्या सम्बन्धः प्रत्यायितः स्यात्’ ।
अतीत्यते,—नैयं, प्रकृतो साक्षात् पङ्क्तिर्विंशत्या पञ्चसम्बन्धः, इह
परमं स्थाने सम्बन्धे क्रियमाणे, परोक्षयाऽवयवसंख्यया सम्बन्ध
आनुमानिकः भ्यात् । न च नियोगतः पङ्क्तिर्विंशत्या एकैकस्य
सम्बन्धः प्रत्यायितः स्यात्, पञ्चविंशतिरेकस्य सप्तविंशतिरेकस्ये-
दृगमपि तत्र गम्येत, न चैवं प्रकृतावभिधानं कृतं, तस्माद्-
भ्यसितव्य इति ॥

सू० अभ्यासेऽपि तथेति चेत् ॥ २ ॥ (आ०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ भवान् पश्यति,—समांसवचने अप्राकृतः शब्द
उत्तरितो भवति इति । ‘अभ्यासेऽपि’ अनभ्यस्तं प्रकृतो वचनम्,
इह माभ्यामप्राकृतं स्यात् ॥

सू० न गुणादर्थकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैष दाय , गुण एव शब्दस्याभ्यासो नाम, स मत्वत्ते
ऽप्राकृत, त्वत्पक्षे पुन शब्द एव, अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्या
दित्युक्त । अर्थाच्च मयैतद्व्युत्पत्तमुपादोयते, प्रविभक्त गुण वक्तु,
यच्च व्युत्पत्तिकोर्पयाऽव्युत्पत्ति क्रियते, इष्यते एव तदभ्यासि तस्माद-
दोष ॥

सू० समासेऽपि तथेति चेत् ॥ ४ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' पञ्चमि,—अभ्यासवचने चोदकोऽनुगृहीतो
भविष्यति, कार्त्स्न्येन षडङ्गो वक्ष्यन्ते इति, 'समासेऽपि' चोदका
शुप्रह, कार्त्स्न्येन षडङ्गोणामभिधानात्, अपि च समासवचने
योगपदवचनात् प्रयागवचनोऽनुगृहीतो भविष्यति । तस्मात्
समभ्यसितव्या षडङ्ग इति ॥

सू० नासम्भवात् ॥ ५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेव, मम चोदकोऽनुगृहीत षडविशतिशब्दप्रयोगात्
तच्च प्रयोगवचन मनस्य वचनात्, न च सम्भवति चोदके
प्रयागवचन प्रत्यादर्त्तव्यं, वक्ष्यमान हि चोदक, स हि धर्माणा
मुत्पादक प्रापकश्च, प्रयागवचन प्राप्तानामुपसङ्गग्रहक, स
उत्तरकालेऽर्थविप्रकर्षात् दुर्बल । तस्मादभ्यमितव्य वचनमिति ॥

सू० स्वाभित्य वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा० स्वाभित्य' वद्विभि पशुरपन्नचित प्रकृतौ, इहापि तथैव

उपनक्षयितव्य', मोऽभ्यासवचने ग्रन्थते, भमासवचने हि पर-
महत्या समुदायसोक्ता भवति, तथा न स्वाभिः पशव उप-
नक्षिता भवन्ति, तस्मादमटेतत् ॥

सू० बह्वीणान्तु प्रधानत्वात् समासेनाभिधानं स्यात्
प्राधान्यमधिगोस्तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ (उ०) ॥

भा० तु गच्छ पक्षं व्यावर्त्तयति,—नैतदेवम्, अभ्यसितव्यः
षड्विंशतिगच्छ इति,—किन्तहि २—समस्य वदितव्या बह्वृक्य
इति । कुतः १ । तच्च 'बह्वीणां' 'प्रधानत्वात्' 'प्राधान्य' हि तासां,
प्रकृतौ 'षड्विंशतिरेता बह्वृक्य' इति अभिसम्बन्धः, तद्वेष्टितः
षड्विंशतिरप्येति बह्वृक्यो गणिताः, न ताभिर्गणिताभिः
पशुरूपनक्षितः । किङ्कारण १ । बह्वृकोभिर्गणिताभिर्दृष्टं
प्रयोजनं कृत्वा पार्श्वमुद्धरिष्यते इति, न तु बह्वृकोभिर्गणि-
ताभिः पशवुपनक्ष्यमाणे किञ्चित् दृष्टमभ्यधिकं भवति,
तस्मात् पशुसम्बन्धो विवक्षितः, एवं 'प्राधान्य' बह्वृकीणाम्,
'अधिगोः', बह्वृकार्थत्वात् तस्य सङ्ख्यापशुसम्बन्धं प्रयोजनं ।
तस्मात्समस्य-वचनं कर्त्तव्यम्, एतावत्त्वं प्रकृतौ उक्तमिति विकृतौ
एतावत्तैव वक्तव्येति तस्मात्समस्य वचनं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० तासाञ्च कृत्ववचनात् ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

भा० 'तासाञ्च' बह्वृकीणामिदं कार्त्तव्यमुच्यते, न पशूनाम्, 'ता
पशुङ्गीषावयतात्' इति, षड्विंशतिबह्वृक्यस्ताः प्रयत्नेन

उदत्तव्या इति । इतरथा षड्विंशतिरस्य षड्क्रयस्तु प्रयत्नेन
 किञ्चित् कुर्यादित्येवमभिसम्बन्धो भवेत् । यदि सच्यते, तदिकार्यं
 सम्बन्धार्थं प्रतिनिर्दिश्यते, तदिह 'षड्विंशतिरस्य षड्क्रयस्ता-'
 इति षड्कोणा प्रतिनिर्देशं कार्यार्थं, तस्माच्चासा प्राधान्य
 मिति ॥

स० अपित्वसन्निपातित्वात् पत्नीवदान्नातेनाभिधान

स्यात् ॥ ८ ॥ (पू० २) ॥

भा० अपित्विति पक्षव्याहृतिः । नैतदेव, समसितव्या षड्क्रय
 इति, किन्तर्हि १—अविच्छेदः षड्विंशतिशब्दः प्रयोक्तव्यः ।
 कुतः २ । 'असन्निपातित्वात्,' असन्निपातौ ह्यभिगु, न करणत्वेन
 निर्दिश्यते, यदि हि करणत्वेन निर्दिश्येत, ततोऽनेन प्रकाशित
 कर्त्तव्यं, न ध्यानेनेति मन्वान्तेन कर्मसन्निपातः स्यात् । तत्रा
 शक्यमविच्छेदेन योगपदं कर्त्तुमिति विक्रियेत अभ्यस्येत वा ।
 अथ पुनरेतदकरणं, क्रियमाणानुवादिमयनकालमभिगुवचनमने
 कस्मिन् पशौ चीदकेनाव निपतित, तत्रैषा स्वषड्व्यावेतौ
 षड्कोरभिवदितुमशक्य विप्रतिपत्तिरूपं तत्, तस्माच्च तद्वक्त्रौ
 णामियत्ता वदितव्या, किन्तर्हि २—षड्विंशतिसङ्ख्याया
 सम्बन्धं कर्त्तव्यं, यथा द्विपत्नीके बहुपत्नीके वा प्रयोगे पत्नीशब्द
 एकवचनान्तो न सङ्ख्यया पत्नी परिच्छिनत्ति, किन्तर्हि २—
 एकत्वेन सम्बन्धाति एवमिहापि, तस्मादधिकारेण प्रयोगः ।
 एवमधिकारे आर्पमनुपदीयते इति ॥

सू० विकारस्तु प्रदेशत्वाद्यजमानवत् ॥ १० ॥ (३०) ॥

भा० तु गब्दात्पचो विपरिवर्तते,—नाविकारः, ऊह. कर्त्तव्य इति । यद्यल्लङ्घ्येषु आहृत्य तल्लङ्घ्योच्चार्यते, तत्र वचन-
प्रामाण्यात् विप्रतिपन्नसङ्ख्याकस्य शब्दस्य प्रयुज्यमानस्य
अदृष्टोऽर्थोऽभ्युपगम्यते, यथा प्रकृतौ पद्वीगब्दस्य, न तु इहाहृत्य
पद्विंशतिगब्दोऽनेकस्मिन् पदौ प्रयुज्यते, किन्तु चोदकेनेह
प्राकृतवचनं प्राप्यते । तत्र यत् न्यायं तत् चोदकः प्रापयिष्यति,
नाहृत्य पद्विंशतिगब्दं । किं तत्न्यायं ? यत् प्रकृतौ विवक्षितं,
प्रकृतौ च वङ्क्रोशं इयत्ता कथिता ; तस्मादिह सा प्रदिश्यते ।

‘नन्वेतदुक्तं नाग्निगोः करणत्वेन निर्देश इति, यदा च न
करणं, तदा कथमयं वङ्क्रोशोच्चारणः, श्रुत्या पद्विंशति-
सङ्ख्यावचन एव भवितुमर्हति’ इति । उच्यते, यद्यपि नास्य
तृतीयया निर्देशः, तथापि प्रयोगवचनेनोपगृहीतः साधको
नवन् कमन्थं दृष्टमुपकारं करिष्यति, अन्यतोऽवदानप्रकाशनात् ।
‘उच्यते, नास्यावदानैरभिसम्बन्धः प्रकृतियागप्रयोगवचनो
यागेन सम्बन्ध्नाति, तत्र च हविःकक्षीर्त्तनं दृष्टं प्रयोजनं, पद्विं-
शतिगब्दोऽपि तत्सूतये भविष्यति इति’ । नैतदेवमिति ब्रूमः,
—प्रकरणात् यागमात्रेण अभिसम्बन्धे सति ऋत्विजां प्रैष इति,
गम्यते ; निद्रात्तु गमितप्रैषमेनमध्यवस्थामः ; तथारूपाणि ह्यत्र
वाक्यानि,—‘दैव्या शमितार उपहृता मनुष्या आरभध्वम्’
इति । तथा ‘पद्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठोच्चारयतात्’
इति । तस्मात् वङ्क्रोशोच्चारण एव न पद्विंशतिसङ्ख्या-
वचनः । यथा यजमानपदे एकयजमानवाचिनि स्वसदस्या-

मात्रकवचनमिति तत्त्वा द्विजमानके च प्रयोगे अमङ्ग्यावचन
प्रदेगात् कर्हः क्तिप्ते, एवमिहापोति ॥

सू० अपूर्वत्वात्तया पत्न्याम् ॥ ११ ॥ (यु०) ॥

भा० यदुक्त पत्नीवदिति, युक्तं पत्नीं न तत्रैकपत्नीके यत्र
माने पत्नीगन्धः समाख्यातः, द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रदेगात्
भवति । यत्र एकस्याः पत्न्याः स्वतः स्यावचनः, एव ह्यार्वाङ्मनां
च असङ्ख्यावचन इति । तस्माद्वैषम्यं पदगाम् ॥

छ० आस्नातस्त्विकारात् सङ्ख्यासु सर्वगामि-
त्वात् ॥ १२ ॥ (पू० ३ ॥

भा० तु गण्योऽन्यं पञ्चमदतारयति,—न समस्य-वचनं सङ्ख्यो-
हः स्यादिति, यथा समाख्यातं षड्विंशतिप्रातिपदिकं प्रयोक्तव्यम्,
एवमविकारे आप्यानुपहो भविष्यति । प्रविभक्तं गुणमभिधेयं
वचनमूहियते,—षड्विंशती एतयोर्वङ्कय इति । ‘नतु षड्-
विंशती इत्यभिधाने षड्-क्तीयां प्रथमा न प्राप्नोति’ । उच्यते,—
यदा षड्विंशतिगुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति, तद्विगेषार्थं
सङ्ख्येयमुवाच्यते, तदा प्रथमान्तेनापि सङ्ख्यायां सङ्ख्या
विगेष्यते, यथा इन्द्राग्नी देवते इति । यदा द्विवेरैश्वर्यकर्मणोऽर्थो
गुणो विवक्षितो भवति, तदैकवचनान्तमेव ‘इन्द्राग्नी’ इतिगण्यो
न सङ्ख्या विगिनटि ; तत्रा च प्रयोगो दृश्यते,—‘पञ्चपञ्चागत-
स्त्रिंशतः संवत्सराः पञ्चपञ्चागतः पञ्चदशा पञ्चपञ्चागतः सप्तदशा
पञ्चपञ्चागत एकविंशतः’ इति सङ्ख्यावचनं गन्धः, विवक्षित इत्य-

नेन नक्षत्राणां विभेद्यते ; यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः
पर्यटिति, एवं षड्विंशती वङ्कय इति । एवमविकारं च
भविष्यति, वङ्क्रिगामी न षड्विंशतिगन्धो भविष्यति इति ॥

सू० मङ्ख्या त्वेवं प्रधानं स्यादङ्कयः पुनः प्रधानम् ॥

॥ १३ ॥ (उ०) ॥

भा० सत्यमुपपद्यत एव वचनं,—षड्विंशती वङ्कय इति ।
मङ्ख्याप्रधानस्त्वेवविर्हेगः कृतो भवति, षड्विंशतिगणः
प्राधान्येन विप्रक्षितः, तद्विभेदणचेन वङ्क्रिगामुच्चारण, वङ्कयः
पुनः प्रकृतौ प्रधानं, न मङ्ख्या, तदुक्तं, “प्राधान्यमधिगोस्तदर्थे-
त्वात्” । “तामात्रं कृच्छ्रवचनात्” इति, तदेवं न प्रकृतिवदभि-
धानं कृतं भवेत् । तत्र चोदक एव बाध्येन ; तस्मात्प्रममितव्यमेव
वचनमिति ॥

सू० अनाम्नातवचनमवचनेन हि वङ्क्रीणां स्यान्निर्हेगः

॥ १४ ॥ (यू०) ॥

भा० न सत्यमस्मिन् यत्ते सर्वमेशस्यातमुच्यते, अनाम्नात-
वचनमपि प्रतीयते^० इति षड्विंशती षड्विंशतय इति ।
अथ दिश्वचनं बहुवचनं वा अनर्थं, तत्रा न क्रियते, न तासां
वङ्क्रिणां कार्त्तव्यनाभिधानं स्यात् ॥

सू० अभ्यासो वाऽविकारान् स्यात् ॥ १५ ॥ (पू० ४) ॥

भा० सायनः पञ्च व्यावर्त्तयति,—न ममामवचनम्, अभ्यास-

स्यात्, एतन्निवारो भविष्यति ; तत्रापि चोदकावनुपहोष्येते ;
मत्रे' समास्रात क्वं भविष्यति । केवञ्चम् अस्यागदोऽभ्यसियते,
हस्तस्याय वड्क्त्वाऽभिहितो भविष्यति ॥

स० पशुस्त्वेवं प्रधानं स्याद्भ्यासस्य तन्निमित्तत्वात्
तस्मात्समासगच्छः स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा० तु गच्छेनाप्रधार्यते,—नैतदेवं, समस्य-वचनमेवेति ।
कथम् ? । 'एव' मति पशु प्राधान्येनात्र निर्दिष्टः स्यात्, पशोः-
पशोः पङ्क्तिगतिः पङ्क्तिगतिर्वड्क्त्वाः न कथित् अपङ्क्तिगति
वड्क्त्वाः पशुरिति पशोः सङ्ख्यामस्यमेऽभिधिमिते एवं वचनं
भवति । न च पशुसङ्ख्यासम्बन्धः प्रकृतौ विवक्षितः इति ।
उक्तमिच्छा वड्क्त्वाणां प्रकृतौ वक्तव्या । इहापि सैव चोदकेन
प्रदिशते । तेन नाभ्यासः कर्त्तव्यः, स हि पशुनिमित्तकः, तस्मात्
समस्य-वचनं वड्क्त्वाणां कर्त्तव्यमिति ॥ (१४ १ अ०) ॥

चतुस्त्रिंशत्वाजिन इत्यनेन आशनेष्विहमवनीदायस्य चतुस्त्रिंशत्तद्विहृत्पवित्रे-
वचनाधिकरणम् ॥

सू० अथान्न चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनाद्वैशेषिकम् ॥ १७ ॥

भा० अन्त्यग्रमेधः, तत्र सवनोद्यः पशुः अन्त्यग्रपरगोमृगो
च ; अस्ति तु प्रकृतौ ग्रन्थोपोमोये—'पङ्क्तिगतिरस्य वड्क्त्वाः'
इति वचनं, तदिह चोदकेन प्राप्तः ; तत्रागम्य चतुस्त्रिंश
वड्क्त्वा नूपरगोमृगयो पङ्क्तिगतिः, अस्ति तु ऋक् समा

आता,—‘चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्धोर्वह्क्लीरग्वन्धुः शुधितिः
 समेति । अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्यरुनुध्रुष्या विगस्ता’
 इति । तदिदं सन्दिह्यते,—किं अश्वस्य वैशेषिकमिदं वचनं
 कर्त्तव्यं, तूवरगोमृगयोः समासेन, उत सर्वेषामेव सामान्यवचनम् ? ।
 किं प्राप्तम् ?,—अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वाजिन्यस्तस्य वैशेषिकमिदं
 वचनं कर्त्तव्यं । कस्मात् ? । वचनात्, एवं ‘चतुस्त्रिंशद्वाजिनो
 देववन्धोः’ इत्येतत् वचनमर्थवदिति, इतरथा एतद्वचनमनर्थकं
 स्यात् । तस्माद्वैशेषिकमश्वस्येति ॥ (८।४।२अ०) ॥

आश्वमेधिकमवनीयाश्वस्य ‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्’ इत्यनेन समवाया एव
 एवमिदेषाधिकरणम् ॥

सू० तत् प्रतिपिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुस्त्रिंश-
 द्वाच्यत्वात् ॥ १८ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘तत् प्रतिपिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते,’ प्रकृतौ यत् कृतं
 वचनं तत् कर्त्तव्यमिति । कथम् ? । ‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्
 षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इति, ‘सा’ नियुज्यमाना ‘चतुस्त्रिंशद्वाच्य-
 त्वात्’ वारयति शब्दं, तस्मात् प्रतिपिद्यत्वाद्वैशेषिकं वचनं न
 कर्त्तव्यं, सामानिकं वचनं कर्त्तव्यम् ।

‘ननु ‘षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इति वचनात् प्रति-
 पिद्येऽपि वैशेषिकमेव वचनं कर्त्तव्यमिति’ । न,—इत्युच्यते, न
 द्वयं षड्विंशतिशब्दो विधीयते, किन्तुर्हि?—यथाप्राप्तवचनमनूयते,
 कथमप्यगम्यते ? । एवकारकरणात्, यथाप्राप्ते एवकारकरणं, न

च षड्विंशतिशब्दः प्राप्तः, षड्विंशतिशब्दमहत्याभिधानं प्रकृतौ
 कृतमिहापि तदेव प्राप्तं । षड्विंशतिशब्देन तत् प्रकृतौ
 न चितमिहापि षड्विंशतिशब्दस्तत्र च षड्विंशत्यर्थमेवोच्चारितः । षड-
 विंशतिशब्दमहत्यापरेऽनेकोऽर्थो विधीयते,—चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधः,
 षड्विंशतिशब्दमहत्यावचनञ्च, तत्र वाक्यं भिद्येत, भिद्यमाने एक
 वाक्यरूपं बाधेत । किं तत् ? साक्षाद्वचनं, 'न चतुस्त्रिं-
 शदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्' इति ; एतच्च वचनं
 चतुस्त्रिंशद्वचनाभावे प्राप्तमेव सत् कर्त्तव्यतया प्रतिषेधं
 प्रशंसितुमुच्चार्यते, तदेवमेकवाक्यतामापद्यते । सैकवाक्यता
 महत्यापरे बाधिता स्यात् । अनेकार्थविधानञ्चान्याय्यम्,
 एकार्थविधाने सम्भवति, भूयसी हि तच्चादृष्टकल्पना स्यात् ।
 तस्माद्यथाप्राप्तवचनं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० ऋत्वा स्यादास्नातत्वादविकल्पश्च न्याय्यः ॥

॥ १९ ॥ (पू०) ॥

भा० आस्नाता हि ऋक् प्रतिषिद्धा च तस्मादश्वस्य वैशेषिकं
 वचनं स्यात् । तथा च अविकल्पो भविष्यति, अविकल्पश्च न्याय्यः ।
 यिकल्पे विरुद्धं वचनं अन्योन्येन भवति । भवति इति चेत्,
 न प्रतिषेधः ; नेति चेत्, न विधिः । तस्माद्वैशेषिकं वचनं
 कर्त्तव्यम् ॥

सू० तस्यान्तु वचनादैरवत् पदविकारः स्यात् ॥

॥ २० ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तम्,—ऋक् तत्र प्रतिषिध्यते इति । नेतदेव

‘तस्यो’ ‘वचरात्’ ‘पदविकारः’ स्यात्, वचनं हि भवति,—‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इति । तत्र चतुस्त्रिंशत्पदं श्रुत्या प्रतिषिध्यते, ऋक् लक्षणाया प्रतिषिध्यते ; श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याया । तस्माद्देशेपिकं वचनं कर्त्तव्यमिति ॥

स० सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात् पदेन स्यात् ॥

॥ २१ ॥ (उ०) ॥

सर्वस्या एव वा ऋचः प्रतिषेधोऽयं, न चतुस्त्रिंशत्पदस्य । कस्मात् ? । ‘पदेन’ ‘असंयोगात्’,—चतुस्त्रिंशत्पदेन ऋचः संयोगो न स्यात्, विना तस्मात् पदात्, नैव ऋक्क्षेपो वद्धि-गणनं कुर्यात् ।

अथ षड्विंशतिपदेन सम्बध्येत, तथापि नाश्ववद्धी-(?)—सहस्र्या ब्रूयात्, तत्र दृष्टोऽर्थो नावकस्येत, जनश्च वाक्यमर्थं न साधयेत्, जने च वाक्ये दीपश्रवणात्,—‘मन्त्रो ह्येनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्यापयुक्तो न तमर्यमाह । स वाम्बन्धो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रगत्रः स्वरतोऽपराधात्’ इति । चतुस्त्रिंशत्पदं चेह अनर्थकं स्यात् । तस्मात् समस्य-वचनं कर्त्तव्यं । ऋचश्च विध्यन्तरेण विहितत्वाद्वैशेषिकं वचनमिति ॥ (१।४।३ अ०) ॥

अथोपयोगोपपन्नारूपकमन्त्रेण वपामिधानाधिकारणम् ।

स० वनिष्टसंनिधानादुरुक्केण वपामिधानम् ॥ २२ ॥

भा० ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पगौ अधिगौ वचनं,—‘वनिष्ट-

मस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमानाः* इति । तत्रोरूकशब्दं प्रति विचारः,—किं वनिष्टुमस्य मा राविष्टोरूकसदृशं मन्यमानाः, उत उरूकं वपां मन्यमाना वनिष्टुं मा राविष्ट ? इति । किं प्रातम् ?—वनिष्टुमुलूकं मन्यमाना इति । कथम् उरूकशब्द उलूकवचनः ? रमयोः समानवृत्तित्वात्, पर्यङ्गः पत्यङ्गः, रोमाणि लोमानि, भङ्गुरिः भङ्गुरिः ; उलूकसदृशत्वाच्च वनिष्टोः, वपायाश्चाप्रसिद्धेः ।

एवं प्राप्ते द्रूमः,—उरूकशब्देन 'वपाभिधानं' स्यात् । वपां मन्यमाना वनिष्टुं मा राविष्टेति एषा बुद्धिः क्रियमाणा दृष्टार्था भवति, भवति हि वनिष्टुमभिधानात् व्यामोहेन वनिष्टोरूलवनप्रसङ्गः, तच्च निवर्तयन्नेष शब्दो दृष्टप्रयोजनो भवति, न हि वनिष्टुनं लवितव्य एव, वपादेरणकाले वपां मन्यमानैर्न लवितव्यः इतरस्मिन् पक्षे वनिष्टुं मा राविष्टेति लवितव्ये वनिष्टो अनर्थकः प्रतिषेधः उलूकसदृशवचनञ्च अदृष्टार्थं । 'कथं पुनर्वपायामप्रवृत्तो वपां प्रत्यागच्छिष्यति उरूकशब्दः ? इति' । उच्यते अवयवप्रसिद्धा उरूकशब्दस्तावद्विस्तोर्णवचनो दृष्टः, तद्यथा उरू राजाङ्गणम् उरू तैलिकाङ्गणमिति । तथा, 'उरू' हि राजा वरुणस्यकार सूर्याय पत्न्या मन्वेत वा उ'

* "वनिष्टुर्वपासमीपवर्तो कथितं पञ्चविंशति, त मा राविष्ट तस्य लवन मा कुर्वत । न्यग्रहेन लकारव्य रेफ । किं कुर्वत ? उरूकं मन्यमाना उरूकशब्दं कुर्वत इत्यर्थः । अथ उरूकशब्देन काकविरोधो कथितं कञ्जकनामा पक्षिविशेषोऽभिधीयते । कुव । रत्नपोरविशेषान् पर्यङ्गं पत्यङ्गं, रोमाणि लोमानि इत्यादि दर्शयति । उरूकशब्दं सादृश्यसदृशं, पाच्यमदृशं वनिष्टुं विवक्षेन मन्यमाना मा राविष्टेति वाक्यार्थः इति भावः ।

इति । तथा 'उरु विष्णो विक्रमम्' इति । इहापि स विस्तीर्ण-
वचन एव । तथा कशशब्दो मेदसि प्रसिद्धः, यथा कशवाहिनी
रथाः,—मेदोवाहिन इति गम्यते । तस्यैकदेशः कशशब्दः समुदाय-
प्रत्ययमादधाति ; मेदस्विनी तस्य वपा, न विस्तीर्णं मेदो मन्यमा-
नेन तत्तन्निष्ठो वनिष्टुर्लवितव्य इति वपावचनता सिद्धा भवति ।
किं भवति प्रयोजनं ? । वनिष्टुवचनपक्षे उपमानस्य उरुकशशब्दस्य
अनूहः ; वपावचनपक्षे उरुशब्द ऊहितव्यः कशशब्देति
उरुणो के, उरुणि कानि ; अथ वा उरुके उरुकाणि यदि
समासाभिप्रायः (८।४।४अ०) ॥

अत्रिगौ 'प्रशसा वाह' इत्यत्र प्रशसाशब्दस्य प्रत्ययापरत्वाधिकरणम् ॥

६० प्रशसाऽस्यभिधानम् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा० तस्मिन्नेवाग्निगावान्जायते,—'प्रशसा वाह' इति । तत्र
सन्देहः,—किं 'प्रशसा वाह ऊणुतात्' प्रशसेति दृष्टीयान्तः,—
प्रशसा वाह प्रहीतव्याविति, उत, प्रशसेति द्विवचनं, आकारे
विभक्तेः कृते प्रशसौ वाह कर्त्तव्याविति ? । किं प्राप्तम् ?—
'प्रशसाऽस्यभिधानं', असौ हि शासशब्दः प्रसिद्धः, तथाहि तमनु-
वदति, 'दश प्रयाजानि द्वाह शासमाहरेति असिं वै शासमाचक्षते'
इति । अनर्थिका च वाहोः स्तुतिः, स्तुतो वाह किमप्यदृष्टं कुरुत
इति भान्तवर्णिकं तयोर्द्वैवतालं कल्पितं स्यात्, तच्चावुक्तम् अन्य-
स्मिन् पक्षे सति । तथा गौःश्रेणे भवति दर्शनम्,—'अतस्त्वामग्निं
शासहस्तं शासेन विगमनत्वान्न द्रष्टुमुत्सहे' इति । तस्मादसिना
प्रशमेति गम्यते ॥

छ० वाङ्मयप्रशंसा वा ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा वाङ्मयप्रशंसा,—‘प्रशंसा वाङ्मयं कृणुतात्’—प्रशस्तौ वाङ्मये तत्त्वव्याप्तिरिति । तथा प्रशंसाशब्दस्य दृष्टार्थता भविष्यति इति, कार्त्तस्मै न हि वाङ्मयोः प्रशस्तता, कृतस्त्री वाङ्मयं उच्यतेत्यर्थः, कृतस्त्री च वाङ्मयं उच्यतेत्यव्याप्तिरिति । इतरस्मिन् पक्षे स्वधित्वा विग्रहसं क्रियते, अनेय वाचकः शब्दः उच्यते ; यदि वा मान्त्रवर्णिकं द्रव्यं विधीयते,—असिना वाङ्मयं कृतव्यो इति, तच्चायुक्तं विधिविहितं स्वधितो सति । न च न प्रशस्तौ वाङ्मयः, ताभ्यां पश्यहि गच्छति ; अवनम्य च शमोकरोरे भक्षयति । तस्मात् वाङ्मयप्रशंसा । किं भवति प्रयोजनम् ? । अश्वमेधे यतं राजता हरितकसरवीरस्य , तथासिपर ऊहो भवति, यथा पूर्वः पक्षः ; यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा वाङ्मयपरेणीहेन भवितव्यम् ॥ (८।४।५७०) ॥

अभितौ श्वेनमस्य वच इत्यादौ श्वेनादिशब्दानां कार्त्तव्यवचनाविग्रहम् ।

छ० श्वेन-शला-कश्यप-कवय-स्त्रेकपर्णोष्ठाकृतिवचनं
प्रसिद्ध सन्निधानात् ॥ २५ ॥

भा० अस्मिन्नेवाधिगाविद्मास्त्रायते,—‘श्वेनमस्य वचः कृणुतात् शला दोषणी कश्यपेवांसो कश्योरु स्त्रेकपर्णाष्ठोवन्त’ इति । एषु संग्रहः,—किं आकृतिवचनमेषु भवति, उत कार्त्तस्मै वचनम् ? इति । किं प्राप्तम् ?,—‘प्रसिद्धसन्निधानात् आकृतिवचनम्’, इह प्रसिद्धस्य सविधौ यदभिधीयते, किञ्चिदिदं कर्त्तव्यम्

मिति तत्राकृतिवचनं गम्यते, यथा 'अमो पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्ताम्' इति 'अर्जुनवदरा मेखनाः क्रियन्ताम्' इति सिंहाकृतिवचनं मेखनाकृतिवचनञ्च गम्यते, एवं श्येनाकृतिवचनं कर्त्तव्यं, गलाकृती दीपणी, कश्यपाकृती अमौ, कवपाकृतो कुरु, करवीरपर्णाकृती अष्टोवन्तो इति ॥

सू० कात्स्न्येन वा स्यात्तथाभावात् ॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्वद्ः पञ्च व्यावर्त्तयति न चैतदस्ति,—आकृतिवचन इति, किन्तु हि, कृत्स्नोद्हरणं विवक्षितं, कृत्स्नानि उद्धृतानि एतानि एतदाकृतिकानि भवन्ति । यथा श्येनाद्याकृतिकानि भवन्ति, तथैतानि कुरुत, कृत्स्नानि उद्धरतेत्ययमर्थोऽवगम्यते, लक्षणयेद् बीजमानं दृष्टार्थं भवति । कृत्स्नोद्दत्तैर्हि तैः प्रयोजनं । तथा हि तदाकृतिकानामवक्तुं भवति । इतरथाऽतदाकृतिकानामवद्यात् । तस्मात् कात्स्न्यमवगम्यत इति ॥

सू० अग्निगोश्व तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥ (यु०) ॥

भा० अग्निगुयाङ्गानामुद्हरणार्थः, अङ्गानां कात्स्न्येनोद्हरणं कथं स्यादित्येवमर्थः । कथम् ? । एवं हि भवति वचनं,—'गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात्' इति ; तस्मादपि श्येनादिभिः कृत्स्नोद्हरणं गम्यत इति । प्रयोजनं पक्षोक्तम् ॥ (८ अ० ६ प्र०) ॥

दर्शनांशुताग्निहोत्रे प्रायश्चित्तकृत्त्योतिस्तथा अनेननुदानादिहरणम् ।

सू० प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वात्तदर्थे हि विधीयते ॥ २८ ॥

भा० अस्ति अग्निहोत्रम्,—‘य एव विद्वानग्निहोत्रं जुहोति’ इति । तत्रेदमाश्नायते,—‘अग्निहोत्रे ज्योतिष्यतेऽष्टाकपान् निर्वपेत् यस्याग्निहोत्रोऽहुतेऽग्निहोत्र उदायात्’ इति । यदि तु दर्शनेन पूर्णमासार्थेन वा अग्निः उदृतोऽहुतेऽग्निहोत्रे उदायात्, किं ज्योतिष्यती कर्त्तव्या, न ? इति । किं प्रायश्चित्तं—कर्त्तव्येति । कुतः ? उपसम्प्राप्तं हि निमित्तं, भवितव्यं नैमित्तिकेनेति । अग्निहोत्रो उदृतोऽहुतेऽग्निहोत्रे उदायात्, एतावच्च निमित्तं ज्योतिष्यत्या, तस्मात्ता कर्त्तव्येति । न चात्र शब्दोऽस्ति अग्निहोत्रार्थमुदृते उदायात् कार्येति तस्मादपि कर्त्तव्या ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘प्रायश्चित्ते’ एवसत्त्वकेऽस्मादनुगते ‘प्रायश्चित्तं न’ कर्त्तव्यं, परार्थं हि तदुद्हरणं कृतं दर्शपूर्णमासार्थम्, अग्निहोत्रार्थं चोदृते व्याप्ये तदस्मात् । तस्माच्च कर्त्तव्यम् । ‘प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यं’ नास्त्यत्र शब्दः,—अग्निहोत्रार्थमुदृतेऽनुगते प्रायश्चित्तमिति । अत्रोच्यते,—यद्यपि नास्त्येवञ्चातीत्यत्र शब्दः, तथाप्यग्निहोत्रार्थमेवोदृतेऽनुगते प्रायश्चित्तं गम्यते । कथम् ? अग्निहोत्रप्रकरणे एतदाश्नातमिति, अग्निहोत्रप्रकरणे आश्नात्तस्योपकारकमिति गम्यते । ‘नाग्निहोत्रविशिष्टमुद्हरणं, स्वार्थे हि सर्वं क्रियते, न परविशेषणार्थेन’ । अत्रोच्यते, अग्निहोत्रमेतत् प्रायश्चित्तमुच्यते, नोदानमव्ययम् । किमती

यथेव ? । यद्यद्वानसम्बन्धं भवेत्, उद्दानस्यानङ्गत्वात्तदुद्दाना-
 र्थमिति गम्यते, प्रकृतेनाग्निहोत्रेण प्रयोजनेन सम्बध्यते ।
 अग्निमन्त्रश्च पुनर्गुणत्वाटनेत्येतेनैव प्रायश्चित्तस्य प्रयोजन-
 सम्बन्धः, तत्रैव नुद्धती व्यापन्नो भवति, यदि स प्रयोजनं
 नाभिनिर्वर्त्तयति । तत्राग्निहोत्रार्थयोद्धरणस्याग्निहोत्रनिर्वर्त्ति-
 प्रयोजनः । दर्शपूर्णमासार्थस्य दर्शपूर्णमासनिर्वर्त्तिः । उद्धृत-
 शानुगतं व्यस्यै प्रयोजनाशयोऽर्थं प्रायश्चित्तेन योग्यं क्रियते ।
 तच्च योग्यं कुर्वन् प्रायश्चित्तनग्निहोत्रव्योपकरोति । गन्तुं हुतो
 दर्शपूर्णमासप्रयोजनः, तं योग्यं कुर्वन्नाग्निहोत्रम्यापकुर्यात् ।
 यद्वन्निहोत्रार्थमुद्धृतः, तं योग्यं कुर्वन् अग्निहोत्रायोप-
 करोति । तस्मादग्निहोत्रार्थमुद्धृते प्रायश्चित्तं । कत्र पुनर्जायते,
 अग्निना प्रायश्चित्तस्य सम्बन्धः नोद्दानेनेति ? । अग्निविशिष्टेन
 उद्दानेन सम्बन्ध इति श्रुत्या गम्यते, उद्दानपरीतेनाग्निनेति
 वाक्येन, श्रुतेर्वाक्यादमोयस्त्वादुद्दानसम्बन्धः प्राप्नोति इति ।
 'उद्धते'—उद्दानसम्बन्धस्यापरिहार्यत्वात् 'यस्योद्दायात्' इत्यवि-
 चक्षितमेव प्राप्नोति, अदृष्टार्थत्वाच्च अनाकाङ्क्षितेन सम्बन्धः,
 तदुद्दानपरीतेऽग्नौ प्रायश्चित्तेन सम्बध्यमाने व्यापत्तौ मत्वा मा-
 काङ्क्षितेन सम्बन्धः, दृष्टार्थता च । तस्मादुद्दानपरीतोऽग्निः
 प्रायश्चित्तेन सम्बध्यत इति । दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृतो यत्रानुगच्छति
 तत्राग्निहोत्रस्य परकीयोऽग्निर्यापकः । परकीयोद्धरणमिति
 तत्र प्रायश्चित्तं न ध्यात् । अपि च निर्वृत्तं भवति । किमिति ? ।
 'यस्याग्निरुद्धृतो अग्निहोत्र' इत्यनुवादः । विधो हि एतस्मिन्
 सति वाक्येदेवामहः । यद्यग्निहोत्रप्रयोजनमुद्धरणं, ततोऽङ्गत-

प्रयोजनमिति विवक्षायाम् अदृतेऽग्निहोत्रे इति वचनमनुवदितुं
 सुपपद्यते । तस्मादपि अग्निहोत्रप्रयोजने उदृतेऽनुगते प्रायश्चित्तं
 भवितुमर्हतीति । किन्तु हिं तदा कर्त्तव्यम्, अविशेषविहितम-
 ग्नेरुपशमे प्रसव्यादिति ॥ (८।४।७५०) ॥

धायोदानं प्रायश्चित्तरूपञ्चोतिष्ठत्यननुदानाविशेषत्वं ॥

सू० धारणं च परार्थत्वात् ॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा० इदमान्नायते, 'धायो गतत्रियं चाहवनीय' इति
 अस्यानुगमे प्रायश्चित्तं 'भग्नये ष्योतिषतेऽष्टाकपालं निर्वपे-
 यस्याग्निरुदृतोऽदृतेऽग्निहोत्र उदायात्' इति । तच्चैषोऽर्थः
 साशयिकः,—यदा धायोऽग्निरनुगच्छति, तदा किमिदं
 प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तं ?—कर्त्तव्यमिति ।
 उपसम्प्राप्तं हि निमित्तं, एतावदिह निमित्तं, अग्निरग्नि-
 होत्रार्थमुदृतः कृतप्रयोजन उदातीति । तच्चेह सर्वं प्राप्तं,
 तस्मात् कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिति । 'ननु सर्वकर्म्मार्थमेतत् न
 केवलायाग्निहोत्राय' । उच्यते, यदि सर्वकर्म्मार्थं, समुदायार्थं
 तत् न केवलस्यार्थेन भवतीत्युच्यते । यत् एकैकस्मै—इत्येव सर्वार्थं
 तत्, सर्वेभ्योऽपि प्रयुक्तमग्निहोत्राय प्रयुक्तं भवति । न चेदं
 सर्वकर्म्ममनुदायार्थं, समुदायस्याचोदितत्वात् साधनानि प्रत्या-
 काङ्क्षाभावः । एकैकं तत्र कर्म्मोदरणमाकाङ्क्षति । तस्मात्
 सर्वार्थमपि सत् अग्निहोत्रार्थं भवति, एवञ्चेदनुगमनप्राय-
 श्चित्तं प्राप्नोति इति । यथा पशुघ्नं परिसमूहनं लक्ष्णापवय-

इत्येवमादयः पदार्था धार्येऽग्नावहन्यहनि क्रियन्ते एवं प्राय-
चित्तमपि क्रियेत ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘धारणे च’ गतग्रियोऽनुगमने इदं
प्रायचित्तं न कर्त्तव्यं । कुतः ? । ‘परार्थत्वात्’,—न हि तदा
अग्निहोचार्थमुद्धरणं यस्मिन् काले भवत्यसौ गतग्र्योः, तत्रान्यार्थ-
मुद्धृतोऽग्निः सर्वार्थं धार्यते, उद्धरणं तु तत् एकस्मै एव
प्रयोजनाय, धारणं तु सर्वकर्मार्थं, न च धारणेऽग्निहोचार्थेऽनु-
गमने प्रायचित्तं विहितं, किन्तुहि उद्धरणे, परकीयं चाग्नीह्वरणं,
परार्थमुद्धरणं, यदर्थमुद्धरणं तदर्थमुद्धृतेऽपि तत् प्रायचित्तं ।
तस्मात् तच्चेदं प्रायचित्तमिति ॥

म क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् ॥ ३० ॥ (आ०नि०)॥

भा० अथ यदुक्तं,—परिसमूहनं पर्युक्षणम् इत्येवमादयः पदार्था
धार्येऽपि क्रियन्ते, एवं प्रायचित्तमपीति । अत्रोच्यते, युक्तं
तत्,—परिसमूहनादीनि क्रियन्ते, चोदितानि हि तानि,
संस्कारार्थत्वेन शक्यानि च अकृतप्रयोजनानि च ; उद्धरणं तु
कृतप्रयोजनत्वात् निवृत्तं, नियतदेशकालत्वाच्च शक्यं । तस्मात्
इदमत्युक्तं प्रायचित्तेन ॥ (८।४।८५०) ॥

इति।दं।व्योद्धरणप्रामाण्यलाधिकरणम् ॥

न तत्पत्रे यस्य चोदनाऽप्राप्तकालत्वात् ॥ ३१ ॥

भा० अथग्निहोत्रे उद्धरणमन्त्रः,—‘वाचा त्वा होवा प्राणेन
३१०

उदात्ता' इत्येवमादि । तत्रायमर्थं सांगणिक,—यद्यप्यपूर्ण-
मासार्थनीद्वरणं क्रियते, किं तत्रैष मन्त्रः कर्त्तव्यो न ? इति ।

किं प्राप्तम् ?—दर्शपूर्णमासार्थमध्यहृतेऽग्नी अग्निहोत्र
ह्यत एव । तत्र चेन्मन्त्रो न क्रियते, अमन्त्रोद्धृतेऽग्निहोत्र
प्रवर्त्तते । तस्मात् मन्त्रेण तदुद्धरणं कर्त्तव्यम् । अथोच्यते,—
'कालाभावे विगुणत्वादुद्धरणं नाग्निहोत्रस्येति, तत्र, कालमात्र
हि अपगतम्, उद्धरणं तु विगुणमध्यग्निहोत्रस्य भविष्यतीति ।
एव चेत् समन्त्रकं कर्त्तव्यमिति ।

एव प्राप्ते ब्रूम,—परार्थम् 'उत्पत्ते' अग्नी 'यस्य' अग्निहोत्र
प्रवर्त्तते, (चोदनेति कर्म ब्रूम) न तत्र मन्त्रं कर्त्तव्यं इति,
न तदग्निहोत्रस्योद्धरणं, अतः परकीये उद्धरणे न कर्त्तव्यमिति ।
उच्यते,—'ननुक्तं विगुणमुद्धरणमग्निहोत्रस्यैव भविष्यति, न
शुणाभावे प्रधानाभावीऽपि इति । अथोच्यते, न शुण काल,
निमित्तमसौ भवति,—इत्येतदुक्तम् । अतो निमित्ताभावे
क्रियमाणमन्यतः कृतं भवति । तस्माच्च तदुद्धरणमग्निहोत्रस्येति,
न चेदुद्धरणमग्निहोत्रस्य, तस्मादत्र मन्त्रो न कर्त्तव्यः, कृतीऽपि
असावनर्थकः इति ॥ (८।४।८५०) ॥

प्रायश्चीयचरौ प्रदामधर्माः प्रामननुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० प्रदानदर्शनं त्रयणैः* तद्धर्मभोजनार्थत्वात् संसर्गाच्च
मधूदकवत् ॥ ६२ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे समाम्नायते,—‘आदित्यः प्रायश्चीयः†
पयसि चरु.’ इति । तत्र सन्देहः,—किं प्रदानार्थाः पयोधर्माः
पयसि कर्त्तव्याः, उत न ? इति । यदि प्रदानार्थमेतत् पयः,
ततः कर्त्तव्याः, अथ त्रयणार्थं, न कर्त्तव्याः । कथं संशयः ? ।
सप्तमीनिर्द्देशात् त्रयणार्थं पय इति गम्यते, देवतासम्बन्धस्य
तु चरोरधिकरणे पयसि त्रयमाणे वाक्यभेदादयद्वा, अतः
संशयः ।

किं तावत् प्राप्तं ?—प्रदानार्थमिति । कथम् ? । आदित्यः
चरुर्भवति, स च पयसीत्वेवमनेकाग्रविधाने वाक्यं भिद्येत,
इवपि चेदार्था अतो वाक्यादवगम्येते, यद्यन्यतरद्वेतयोर्विधीयते,
तदाऽन्यतरद्विधीयमानं गम्यते, अतो न वाक्यभेदः । यथा च
न वाक्यभेदस्तथा आययितव्यं ; तत्राधिकरणसम्बन्धे विधीय-
माने देवतासम्बन्धावगतिर्नावकल्पते, प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् ।
देवतासम्बन्धे ॥ विधीयमाने हि ये निर्दिश्येते चरुपयसी,
तयोर्निर्द्देशसामर्थ्यादाक्येन संसृष्टं गम्यते, तच्च देवतया सम्बध्यते,
तत्रार्थात्पयआधारचरुर्भवति ।

आह,—‘वाक्येन हि चरुपयसी गम्येते, न तयोः संसर्गः’ ।

* त्रयणे इति आ० सो० पु० पाठः, एवं भाष्येऽपि ।

† आदित्य प्रायश्चीय इति आ० सं० पु० पाठः ।

उच्यते,—यदा हे गम्येते, तदा प्रयोगवचनेन योगपदमेतयो-
गम्यते, तच्चार्यात् संमर्गः, एकत्वाच्च वाक्यस्य ससुक्ष्मः । तेनात्र
निर्देश एव विवक्षितः, नाधिकरणसम्बन्धो गम्यमानोऽपि
विधीयते । एवं तु निर्देशः क्रियते, संसृष्टे चमपयसी कथं
गम्येयातामिति, तच्च चरुसंसृष्टं पयः चरौ त्यज्यमाने नियतं
त्यज्यते, तदस्य 'प्रदानदर्शनं' भवति । पयसा ग्रथमाणस्य तस्य
प्रदानं कथम् स्यादिति सप्तमी निर्दिश्यते । तस्मात् भोजनार्थं
यागार्थमेतत् पयः । भोजनमिति साकृप्याद् यागमाह । तस्माच्च
पयः प्रदानार्थं पयोधर्मः सम्बध्यते ।

आह,—‘न त्यागमात्रं यागः, देवतासुहिष्य यज्यागः
स यागो भवति’ । उच्यते,—अयमप्यदिति देवतासुहिष्य त्यागः
क्रियते इति । आह,—‘न पयसीऽदितिर्देवता, न ह्युद्देशभावेन
देवता भवति, या यस्य श्रूयते सा तस्य देवता इति । चरीयेषा
श्रूयते न पयसः’ । उच्यते, उभयस्य निर्देशात्, उभयेन देवता
सम्बध्यते, संसृष्टेन ‘मधूदकवत्’, यथा दधि मधु घृतं धाना
उदकं, तत् संसृष्टं प्राजापत्यमिति भवति, एवमेवैदं द्रष्टव्यं ।
यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टं, सप्तम्यर्थस्याविधिस्थितत्वाभिर्देशमात्रस्य
विवक्षितत्वात्, यथोदने दधि दत्त्वा अभ्यवहर्त्तव्यमिति श्रोतृदश
निर्देशमात्रं विवक्ष्यते, नाधिकरणत्वम्, एवमिहापि द्रष्टव्यं ।
तस्मात् प्रदानार्थं पयः प्रदानार्थाय पयोधर्मा कर्त्तव्या इति ॥

छ० संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ ३३ ॥ (यु० १) ॥

भा० एवञ्च कृत्वा प्रदेयसंस्काराणां केषाञ्चित् प्रतिषेध उपपत्तौ

भवति,—‘अयजुषा वत्मानपाकरोति, अपवित्रवति गां दोहयति’
इति ; प्राप्ते हि प्रतिषेधो न्याय्य इति ॥

सू० तत्प्रतिषेधे च तथाभूतस्य वर्जनात् ॥ ३४ ॥ (यु०२) ॥

भा० ‘तत्प्रतिषेधे’ पयःप्रतिषेधे तथाभूतमपि लोके वर्ज्यते,—
पयसा सिक्तं, पयः शृतम् ; नचैष अयणार्थस्य द्रव्यस्य धर्मः,
यथा अयणार्थं पानीयं, ‘तत्प्रतिषेधे’ तैले पीते पानीयं न
पातव्यमिति विलेप्यं यवागूयं पीयते । नच ‘तथाभूतस्य वर्जनात्’
पयो लोके एवं भवति, भोजनार्थं हि तत् ; यथा हि लोके
पयः, तद्वदिहापि भवितुमर्हति इति सामान्यतोदृष्टं व्यपदिष्टम् ॥

सू० अधर्मत्वमप्रदानात् प्रणीतार्थे विधानादतुल्यत्वा-
दसंसर्गः ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘अधर्मत्वं’ तु पयसः, नाम्न्य प्रदेयपयोधर्मा भवेयुरित्यर्थः ।
कुतः ? । ‘अप्रदानात्’, नदीदं प्रदीयते । ‘ननु चरौ प्रदीयमाने
प्रदायित्वत इत्येवमर्थं पयसि अयणमुच्यते’ । नेत्याह,—शृतचरुः
कथं स्यादित्येवमर्थं हि तत् प्रायते । शृतैस्तप्तुलैः प्रयोजन-
मस्ति, न ह्यन्यथा चरुर्भवति इति, नतु प्रप्तेन^१ पयसा नेतृदातव्यं
अयते । कथम् ? । ‘प्रणीतार्थे विधानात्’ । ‘ननु वाक्यभेद एवं
भवति इति परिहापित एष पक्षः, संसृष्टमयं हविर्भवति
इत्युक्तम्’ । उच्यते,—‘अतुल्यत्वादसंसर्गः,’ अतुल्ये चरुपयसौ,

प्रत्यक्षतोऽधिकरणत्वेन पयः श्रूयते, प्रदेयत्वेन चरः, पयसो यहाख्येन प्रदेयत्वं गम्यते, तदधिकरणश्रुत्या बाध्यते । यत्तु वाक्यभेदप्रसङ्ग इति, तन्न, न हि पयसि चररिति सम्बन्धो भविष्यति, कथन्तर्हि,—पयसि आदित्य इति, उभावादित्यशब्देन सम्भल्येते,—आदित्यः पयसि, आदित्यचररिति उभौ चरपयः-शब्दौ आदित्यप्रधानावित्येक वाक्यं भविष्यति, न वाक्यभेद-प्रसङ्गः, पयसाधार आदित्यो भविष्यति । तस्मान्न पयसि प्रदेयधर्मा भवितुमर्हन्ति ॥

सू० परो नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३६ ॥ (आ०नि० १) ॥

भा० अथ यस्मिन्नुक्तं,—‘यजुषा वक्षानपाकरोति अपवित्रयति गान्धोदयति’ इति । नैतत्, एवं सति अस्यार्थस्य साधकं भवति, किन्तर्हि एतन्नित्यानुवादकं । नित्यमेतमर्थं सन्तं अनुवदति । नैवाप्रदेयत्वात् यजुषा वक्षा अपाक्रियन्ते, न पवित्रयति गौर्दुह्यते । ‘ननु नित्यानुवादोऽनर्थकः’ । उच्यते, न वयं प्रयोजनवक्षाम् अप्रयोजनवक्षां वा विचारयामः, किम् एतस्माद्वाक्याद्गम्यते ? इति परीक्षामहे, अस्माच्च वाक्यादिदं गम्यते,—न यजुषा वक्षा अपाक्रियन्ते, न पवित्रयति गौर्दुह्यते इति, तच्चास्य अप्रदेयत्वात् अप्राप्तं यजुः पवित्रं वेति ॥

सू० विहितप्रतिषेधो वा ॥ ३७ ॥ (आ०नि० २) ॥

भा० अथवा, विहितस्यैव प्रतिषेधो द्रष्टव्यः,—विहितं केषाञ्चिद् ‘यजुषा वक्षानपाकरोति, पवित्रयति गां दग्धि’ इति, तस्य प्रतिषेधोऽर्थवानिव भवति इति ॥

सू० वर्जने गुणभावित्वात्तदुक्तप्रतिषेधात् स्यात्
कारणात् केवलाशनम् ॥ ३८ ॥ (आ० नि० २) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—पयःप्रतिषेधे पयसा सिक्तं पयसा संसृष्टं च वर्ज्यते इति, तत्र ब्रूमः,—युक्तं हि लोके यक्सृष्टस्य वर्जनं, तदेव हि तत्र प्रतिषिध्यते, नित्यं ह्युपसर्जनीभूतं भोजने पयः प्रचरति, यच्च प्रचरति, तत्प्रतिषेधाऽर्थवान्, यत् न प्रचरति, तस्य ह्यप्रसङ्गात् प्रतिषेधोऽनर्थकः । 'ननु केवलमपि लोके पय उपभुज्यते' । उच्यते, 'कारणात् केवलाशनं,'—व्रतमौषधं वा यम्य, स केवलं उपयुङ्क्ते, न त्वेतत् प्रचुरं । तस्मात् प्रायेण गुणभूतत्वात् पयसः, पयोयुक्तमेव न भक्षयितव्यमित्येवमर्थः पयःप्रतिषेध उच्यते ॥

सू० व्रतधर्माच्च लेपवत् ॥ ३९ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ कस्मान्नायमन्यः परिहार उच्यते ?,—व्रतवद्वेतत् दृष्टव्यमिति,—यथा ब्रह्मचारिणा मांसं न भक्षयितव्यमित्युक्ते द्विगतामपि नेपं वर्जयन्ति, एवमिहापि पयो न पातव्यमित्युक्ते पयसा सिक्तं पयसा संसृष्टं वर्जयिष्यन्ति इति ॥

सू० रसप्रतिषेधो वा पुरुषधर्मत्वात् ॥ ४० ॥ (आ० नि०) ॥

भा० न वा 'एष' परिहारः । परिहारान्तरनिवृत्त्यर्थो वागर्थः । कुतः ? । 'पुरुषधर्मत्वात्' व्रतस्य,—अदृष्टार्थं ब्रह्मचारिणो मांसाभक्षणं, तत्र तावदपि यो भक्षयति, यावति मांसरसमात्रं विदितं भवति, तस्यापि दोषः, न श्लेष्मप्रकोपादि किञ्चित् दृष्टमपेक्षते,

ननु पय प्रतिपेदे तथा, तस्मात् पूर्वं एव परिहार इति ॥
(८।४।१० अ०) ॥

अभ्युदये दीक्षापनयो प्रदेयवर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० अभ्युदये दीक्षापनयः स्वधर्मा स्यात्
प्रवृत्तत्वात् ॥ ४१ ॥

भा० इदं समाम्नायते,—‘वि वा एन प्रजया पशुभिरर्चयति
वर्चयत्यस्य भ्रातृष्य यस्य हविर्निर्गतं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति
वेधा तण्डुलान्विभजेथे मध्यमास्तानमनये दावे पुरोडागमष्टा-
कपाल निर्वपेन, ये स्वविष्टास्तानिन्द्राय प्रदावे दधयर्चयेऽणिष्टा
भान विष्णवे मिषिविष्टाय शृते चरुम्’ इति । ‘शृते चरुन्दध
यरुम्’ इत्येतदुद्धारण । तत्रैषोऽर्थः सागयिकः,—किं शृते दधनि
च इज्यार्थाः पयोधर्माः कर्त्तव्या, उत न ? इति । किं प्राप्तं ?
न कर्त्तव्या इति । कुत ? । अप्रदानार्थत्वात्, प्रणीतार्थे विधानात्
अनुष्णत्वाच्च चरुणा न संसर्ग इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूम,—‘अभ्युदये निमित्ते योऽय दीक्षा
देवताया अपनीत, न ‘स्वधर्मा स्यात्’, इज्यार्थाय तत्र
पयोदधिधर्माः कर्त्तव्या । कुत, ? । इज्यार्थमेव हि तत् पयो
दधि च ग्रहता, यतश्चेज्यार्थम्, अतोऽस्येज्यार्थाः ग्रहता एव
धर्माः, तद्धर्माणां ग्रहतावन्ति कारण, निवृत्तौ नास्ति ।

‘ननु प्रणीतार्थे दधिपदस्यो विधीयते’ । नेत्याह,—वाय इति

तदा भिद्येत,—चरौ देवतार्थे, चर्वण्ययोश्च दधिपयसोः । आह,—
 'ननु चरोरपि देवतासम्बन्धो दधिपयसोरपि तथा, न भविष्यति
 वाक्यभेद इति' । नैवं शक्यं, विभागः कर्त्तव्य इति, पूर्ववाक्यं
 वृत्तं,—'वेधा तण्डुलान् विभजेत्' इति; तदनन्तरं विभागविशेष-
 परमिदं भवति वाक्यं,—'ये स्यविष्टाः, तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंस्यहं
 येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय गृह्णते चरुम्' इति ; अत्रा-
 विशेषाद्दधिपयसोरपि विभागो वक्तव्यः । यदि च दधिपयसौ
 विभक्त्ये सती प्रणीतार्थेऽप्युच्येयातां, ततो भिद्येत वाक्यम्, अतो
 नैतयोः प्रणीतार्थे विधानं । अविधीयमाने च सप्तम्यर्थे
 प्रातिपदिकार्थो देवतया सम्भ्रंक्ष्यते, वाक्यसामर्थ्यात् । उभे च
 दधिपयसौ देवतया सम्भ्रंक्ष्येते चरुणा सह,—दधनि चरुरेको
 भाग इन्द्राय प्रदात्रे भवति इति । यथा विभज्यमानेषु नामा-
 द्रव्येषु उच्येत,—रूपपात्र्यां समाहार्यां मणयः, एको भागो देव-
 दत्तस्य; रजतपात्र्यां सुवर्णे निहितम् अपरो भागो विष्णुमित्रस्येति
 सह पात्रीभ्यां द्वौ भागौ गम्येते, विभागविशेषपरत्वाद् वाक्यस्य,
 पात्र्योश्च विभक्तत्वादनुवादस्य सप्तम्यर्थो गम्यते । एवमिहापि
 विभागपरत्वादेव वाक्यस्यास्य, विभक्तत्वाच्च दधिपयसोरेको भाग
 इति गम्यते । अर्थप्राप्तत्वाच्च सप्तम्यर्थोऽनुवादो भविष्यति ।
 तस्मात् प्रदानार्थे दधिपयसौ । प्रदानार्थाश्च दधिपयसोर्धर्माः
 कर्त्तव्याः ॥

सू०

शृतेऽपदेशाच्च ॥ ४२ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च प्रदानार्थे दधि पयसि च इज्यार्था धर्माः कर्त्तव्या

इति । कुत ? सिद्धवत् श्रुतोपदेशो भवति,—‘श्रुते चरं दधञ्चरम्’ इति । स सत्सु धर्मेषु उपपद्यते, इतरथा अयणं न कियेत इति । तत्र सिद्धवच्छ्रुतोपदेशो नावकस्येत । तस्मादपि पश्याम इज्याः दधिपयोधर्माः कर्त्तव्या इति ॥ (८।४।१९९ अ०) ॥

पशुकामेष्टौ दधिश्चतयो प्रदेयधर्मोऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० अपनयो वार्थान्तरे विधानाच्चरूपयो-
वत् ॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्मि पशुकामेष्टौ,—‘यः पशुकामः स्वात् सोऽमावास्या-
मिद्धा वत्सानपावुयात् । ये चोदिष्ठास्तानग्नये सनिमतेऽष्टा-
कपालं निर्वधेद् ये मथ्यमास्तान् विष्णवे त्रिपिविष्टाय श्रुते चर
ये सविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदाचे दधञ्चरम्’ इति । श्रुते चरं दध-
ञ्चरमित्येतदुदाहरणम् । अत्र सन्देहः,—किं श्रुते दधनि चेज्यार्था
दधिपयोधर्माः कर्त्तव्या उत न ? इति । किं प्राप्तं ?—पूर्वेणाधिकरणेन
कर्त्तव्या इति, समाना हि श्रुतिर्भवति इति । सिद्धवच्च
श्रुतोपदेशः सत्सु प्रदानार्थेषु धर्मेषु उपपद्यते ।

एव प्राप्ते ब्रूम,—‘अपनयो वा’ धर्माणां भवेत् । ‘वार्थान्तरे’
क्षेत्तपयो विधीयते, दधि च अयणार्थं, न प्रदानार्थं, सप्तमो-
सद्योगात् ‘चरूपयोवत्’ । यथा प्रायणीये चरौ पयसि प्रदेयधर्मा
॥ क्रियन्ते सप्तमोसद्योगात्, एवमिहापि ॥

सू० सप्तमोसद्योगात् श्रुतश्रुतिः ॥ ४४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘सिद्धवच्छृतोपदेशो भवति’ इति । नैष दोषः । अयणेन द्रव्यं सचयिष्यति, अर्थप्राप्तं हि चरौ अयणं, तत्सम्बद्धं द्रव्यं सच्यते, अयणवति द्रव्ये चरुरिति । तस्मात् प्रदेयधर्मा न भवेयुरिति ॥ (८।४।१२अ०) ॥

‘ज्योतिष्टोमे अयणानां प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० अयणानान्तर्वर्षत्वात् प्रदानार्थं विधानं
स्यात् ॥ ४५ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘पयसा सोमोपकरणं शीणाति सक्तुभि-
र्मन्थिनं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रं आज्येन पाप्मोवत’ ।
तत्र संशयः । किं अयणानां प्रदेयधर्मा भवन्ति, उत न ? इति ।
कुतः संशयः ? । यदि प्रदेयानि अयणानि, तत एषु प्रदेयधर्मा
भवन्ति, अथ न प्रदेयानि, न भवन्ति इति । किं प्राप्तं ?—प्रदेयानि
प्रदेयधर्माः सम्बध्येरन् इति । अयणाद्धि द्रव्यं जायते, पयोमिश्रस्य
सोमो भवति, संमिश्रे च ह्यवमाने पयोऽपि होमेन सम्बध्यते ।
यदि पयोमिश्रस्य सोमो भवति, तत्र सोमस्य पयसा मिश्रमानस्य
न कश्चिदुपकारं पश्यामः, यागे* तु उपकारो भवति निर्वृत्ति-
नाम् । यदि होमेन सम्बध्यत इति मिश्रणाभिप्रायः, ततः
उपकारकं मिश्रणं दृष्टेनोपकारेण, श्रुतो हि गुणवान् यागः
प्रत्यक्षः पयसा निर्वर्त्यत इति । सोमोपकारः कल्प्यः स्यात् ।
तस्मात् पयसा सोमो मिश्रते, स मिश्रितः प्रयोगवचनेन कथं

* यागस्य इति क० म० एव का० म० पु० पाठः ।

सम्बध्यत इति । न च प्राकृतं मिश्रण केनचिद्द्रव्येण प्राप्त, यत्रेदं द्रव्यान्तरं पयो विधीयते इति, 'अपूर्वत्वात्' सोमस्य । तस्मात् प्रदानार्थस्य पयसो 'विधानं स्यात्' । प्रदेयपयोधर्माद्यात्र कर्त्तव्या इति ॥

सू० . गुणो वा अयणार्थत्वात् ॥ ४६ ॥ (सि०) ॥

भा० . 'वा'-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । गुणभूतं पयः स्यात् सोमस्य, न प्रदेयद्रव्यं, प्रदेयत्वेनाश्रवणात्, सोमार्थेन च श्रुतत्वात् ॥

सू० . अनिर्देशाच्च ॥ ४७ ॥ (यु० १) ॥

भा० . न होमेन प्रयोगवचनेन वा अस्य सम्बन्धः । अनिर्देशं परार्थत्वात्* । न च, प्रत्यक्षेणापि पयस्याग्रे यागनिर्दिष्टि पयसा, प्रत्यक्षदेवतासम्बद्धो हि त्यागो यागः, न चात्र पयसो देवता-सम्बन्धः,—'मैत्रावरुणं यद् गृह्णाति' इति वचनं, न मैत्रावरुणं पय इति । तस्मात् दृष्टोपकाराभावात् अदृष्टं सोममिश्रणं सोममस्कारोऽभ्युपगम्यते, तस्माच्च प्रदेयधर्मैः सम्बध्यत इति ॥

सू० . श्रुतेऽथ तत्प्रधानत्वात् ॥ ४८ ॥ (यु० २) ॥

भा० . इतश्च सोमार्थं पयः । कुत ? । श्रुतिर्हि सोमप्रधाना भवति,—द्वितीयाविभक्तिः श्रूयते । तस्मात् अयणेन साम एवे-
ष्यत इति ॥

* चाप्रदं परार्थत्वात् इति सूत्रमनधिकमादभ्युपगमं विधत्ते ।

सू० अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ ४६ ॥ (यु० ३) ॥

भा० अर्थवादश्च अयणस्य सोमार्थस्य भवति,—‘स मित्रोऽब्रवीत् पयसैव मे सोमं श्रोणन्’ इति, न हि भवति ‘पयो मे दद्युः’ इति । कथं तर्हि ?—सोमं पयसा संस्क्रयुः इति । तस्मादपि सोमार्थं अयणम् ॥

सू० संस्कारं प्रति भावाच्च तस्मादथ प्रधानं स्यात् ॥ ५० ॥ (यु० ४) ॥

भा० ‘संस्कारं प्रति’ अयणवचनं भवति, यत्र संस्काराः श्रूयन्ते तत्रेदं श्रूयते,—‘पयसा मैत्रावरुणं श्रोणाति’ इत्येवमादि । तस्मात् संस्कारप्राये श्रवणादयमपि संस्कार एवेति गम्यते । भवति हि प्रायोदृष्ट्या तद्बुद्धिः, यथाऽय्यप्राये लिखितोऽय्य इति गम्यते । तस्मात् प्रदेयधर्मेन सम्बध्यत इति ॥ (८।४।१३ अ०) ॥

अथमेधे ईमानाय परस्वत इत्यनेन यामाग्नविधानाधिकरणम् ॥

सू० पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधान-
वत् ॥ ५१ ॥ (यू०) ॥

भा० अथमेधे समामनन्ति,—‘ईमानाय परस्वत’ आलभेत’ इति । तत्रैकस्य श्रूयते,—‘पर्यग्निकृतान् आरक्षानुत्सृजन्ति’ इति । तत्र मंत्रयः,—किमारण्यानामानग्न उत्सर्गार्थ एव, द्रव्योत्सर्गश्च अथ

* परमव्यर्थेन आरण्या पशुविमेषा उत्पन्ने इति भाष्य । पूर्वपक्षवादिमते आग्नभग्नयेन आर्षोऽग्ने ।

किं कर्मशेषप्रतिषेधः,—पर्यग्निकरणान्तेः संस्कृता उत्सृष्ट्याः ? इति ।
 किं प्राप्तं ?—द्रव्योत्सर्गोऽयम्, आलम्ब्य उत्सर्गार्थ एवेति । कुतः ? ।
 एवमुत्सर्गम् अप्राप्तं विदधत् तस्य सत्तां ब्रुवन् श्रुत्या वक्ष्यति,
 इतरथा उत्सर्गं प्राप्तमनुवदेत् । वाक्यार्थस्य प्रतिषेधस्य सत्तां
 ब्रूयात् प्रत्ययः । श्रुतिय वाक्याद् बलीयसी । एवञ्च सति
 देवतासैम्बन्धो ग्रहणे,—ईशानमुद्दिश्य, परस्मिन् आलम्ब्याः, पर्यग्निक-
 रणं कृत्वा त्यक्त्या इति ; 'उपधानवत्', यथा, 'एतत् खलु
 साक्षादन्नं य एष चह्यं एमं चहमुपदधाति' इत्युपधानार्थमेव
 चरोरुपादानम्, एवमिहापि उत्सर्गार्थ एवालम्बो भविष्यति ॥

सू० शेषप्रतिषेधो वाऽर्याभावादिङान्तवत् ॥ ५२ ॥
 (सि०) ॥

भा० कर्म शेषप्रतिषेधो वाऽस्मिन् वाक्ये उच्यते । कुतः ? । 'अर्या-
 भावात्',—'ईशानाय परस्मिन् आलम्बे' इत्यस्य वाक्यस्य न कश्चिदर्थो
 भवेत्, यद्युत्सर्गार्थं आलम्बः स्यात् । कथं ? । आलम्बकाल एवा-
 ध्वर्युर्जानीयात् नेमे ईशानाय दास्यन्त इति, तस्यैवं जागतो नैवं
 मङ्गल्यो भवति,—ईशानाय दातुं गहीतव्या इति । अशक्यार्थत्वा-
 दनर्थकमिदं वाक्यं भवति । य एष मङ्गल्य एवमवकल्पते यदीशानाय
 दातव्याः । तस्मादालम्बवचनेन शब्देन दानमेव विधीयते इति
 गम्यते । यदा च दानं विधीयते, तदा पर्यग्निकृतानुसृजनीत्यु-
 त्सर्गमनूय, एवमुत्सृजन्तीतिविशेषविधानार्थं भवति शास्त्रम् ।

'कथं पुनरत्र विशेषो विधीयते,—किं कालः पर्यग्निकरणे,—एत-

स्मिन् काले उत्सृजन्तीति ?” । नेत्याह,—नात्र कालवचनः शब्दः
 श्रूयते । काले च विधीयमाने कालान्तरं प्रतिषिध्यते न अङ्गा-
 न्तराणि । ‘अथ किं पर्यग्निकरणवदुत्सृष्टव्यमिति ? । तदपि नास्ति,
 न ह्यत्र पर्यग्निकरणभावना कीर्त्यते । तस्याच्च मर्त्यां पर्यग्नि-
 करणात् प्राञ्च. पराञ्चयार्थाः सर्वे प्रतिषिध्येरन् । कथं तर्हि ?—
 निर्वृत्ते पर्यग्निकरणे उत्सृष्टव्य इति । ‘किमेतद्व्यामव्यायामिति ?’ ।
 नेत्याह,—चोदकादेवैतत् प्राप्तम्,—एतदव्ययः पशुदुस्सर्जनीय इति ।
 अव्यान्तरप्रतिषेधस्य च नात्र शब्दो वाचकः । चोदकप्राप्ते हि
 काले उत्सृज्यमाने कृतपर्यग्निकरण एवासौ भवति । यदि तु
 अवस्थायाः प्रतिषेधः स्यात्, पर्यग्निकरणादूर्ध्वं उत्सर्गात् प्राक्
 पदार्था प्रतिषिध्येरन्, न पराञ्च. । ‘कस्तर्ह्यर्थः ?’ । पर्यग्निकरणे
 कृते यादृशो भवति तादृशस्याज्य इति । ‘ननु चोदकेनैव
 तदङ्गोऽसौ प्राप्तः’ । उच्यते,—पुनरस्मैतदङ्गवत्ता श्रूयते, अङ्गा
 न्तरपरिसङ्ख्यार्थम्,—एतैरेव अङ्गैरङ्गवानुत्सृष्टव्य । एव चोदक-
 प्राप्तानि परिसङ्ख्यायन्ते, नान्यानि अङ्गानि भवन्तीति । ‘कथमेव
 शब्द एवं परिसङ्ख्यातुं शक्नोति इति चेत्’ । शक्नोतीति ब्रूमः,—
 कथं ? । ‘प्रत्यक्षेण वाक्येन तैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकृते प्रधाने शेषैरङ्गैः सह
 चोदकेन परोक्षा मतो एकवाक्यता न भविष्यति इति । तस्मात्
 कर्मशेषप्रतिषेध इति ॥

सू० पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते
 नोपपद्यते ॥ ५३ ॥ (यु० १) ॥

भा०० पूर्ववाच्य भवति शब्दो यागप्रवृत्तिपूर्वकः,—‘आज्येन शेष

संस्थापयति' इति । यदि याग एष प्रारब्धस्तुः संस्थापयतीति समाप्तिमादृश्यादुपपद्यते । यागस्य हि इदं यागान्तरं समाप्ता मदृशं । यदि हि पूर्वं न यागः प्रवृत्तः स्यात् उत्सर्गमात्रं, न तस्य यागः समाप्ता मदृशस्तत्र संस्थापयतीति नोपपद्यते । तस्मादपि शेषकर्त्तृप्रतिषेधः ॥

सू० प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म स्यात् तत्कारितत्वाद् यथा प्रयाजप्रतिषेधे ग्रहण-
माज्यस्य ॥ ५४ ॥ (यु० २) ॥

भा० इदं प्रयोजनसूत्रं । यदि द्रव्योत्सर्गो विधीयते ततः 'संस्काराणामकर्म स्यात्' । कुतः ? । संस्कार'प्रवृत्तेः' 'यज्ञहेतुत्वात्' । तत्'प्रतिषेधे' (यज्ञाभावे) किमिति संस्काराः क्रियेरन्, यज्ञकारिता हि ते । यथा प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं न गृह्यते, यज्ञमाज्यस्य न क्रियते, अप्रयाजान्ता अनूयाजा इति यत्र श्रूयते तत्र प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं न गृह्यते, एवमिहापि संस्कारा न कर्त्तव्या इति ॥

• सू० क्रिया वा स्यादवच्छेदादकर्म सर्वज्ञानं स्यात् ॥
॥ ५५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यदा तु कर्मशेषप्रतिषेधपक्षस्तदापि किं न कर्त्तव्याः संस्काराः ? इति । नैतदेवं—'क्रिया' स्यादवच्छेदपक्षे, यागो हि तदा भवति । तस्मात् सर्वे यागपदार्थाः कर्त्तव्याः । यदि न यागो भवेत् ततः 'अकर्म', संस्काराणां 'सर्वज्ञानं स्यात्', यगस्तु तदा

भवति । तस्मात् कर्मशेषप्रतिषेधपक्षे सर्वं कर्त्तव्यम् इति ॥ (८।४।
१४ अ०) ॥

आज्येन शेषं मन्थापयतीत्यनेन कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ॥

सू० आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्यात् द्रव्योत्सर्गात् ॥
॥ ५६ ॥ (पू०) ॥

भा० 'पर्यग्निकृतं पात्रोवतमुत्सृजति' इति प्रकृत्य श्रूयते,—'आज्येन
शेषं मन्थापयति' इति । तच्च मन्देशः,—किमाज्यं पूर्वस्मिन् कर्मणि
प्रतिनिधीभूतम्, अथ वा आज्यद्रव्यकं पूर्वस्मात् कर्मान्तरं विधीयते?
इति । किं प्रौढ?—प्रतिनिधिरिति । कुतः ? । पात्रोवतमिति
द्रव्यम् उच्यते, उत्सृजतीति तत्रैवोत्सर्गः श्रूयते । शेषमित्युपयुक्ते-
तरत् विद्यमानं गम्यते, तत् 'आज्येन मन्थापयति' इति पशोः कार्यं
आज्यं श्रुतं भवति इति । 'ननु पूर्वकर्म परिसमाप्तमित्युक्तम्' ।
अत्रोच्यते,—द्रव्योत्सर्गवचने प्रत्यक्षे, शेषशब्दे वाऽपरिहृते पुन-
रसमाप्तं पूर्वकर्मत्याशङ्क्यते, तस्मात् प्रतिनिधीयते आज्य-
मित्याशङ्कामहे । 'मन्थापयति' इति च अपूर्वे नोपपद्यते ॥

इतश्चाशङ्कामहे,—

सू० समाप्तिवचनात् ॥ ५७ ॥ (२ यु०) ॥

भा० समाप्तिवचनमिदं भवति,—'मन्थापयति' इति, तेन मन्था-
महे, यत् पूर्वं पशुना आरब्धं तदुत्सृष्टे पशवाज्येन परिसमाप्यते

इति । अपूर्वस्यात्र कर्मण उच्यमानस्यारम्भ एव वक्तव्यो भवति,
यतस्त्वनभिधायारम्भं परिसमाप्तिरेवोच्यते, ततोऽवगच्छामः,
पूर्वस्यैव परिसमाप्तिर्नापूर्वकर्मं चोच्यत इति ॥

सू० चोदना वा कर्मात्सर्गादन्यैः स्यादविशिष्ट-
त्वात् ॥ ५८ ॥ (सि०) ॥

भा० कर्मान्तरचोदना वा । कुतः ? । पूर्वस्य कर्मणः परि-
समाप्तत्वात् । 'ननुक्तं द्रव्योत्सर्गे शेषवचने वाऽपरिहृते पूर्वकर्मणो-
ऽसमाप्तिराशङ्किता भवति । अत्रोच्यते,—इदं द्वयमपि परि-
ह्रियते,—'संन्यापयति' इति प्रकृतेन पात्नीवतशृङ्गेन सम्बध्यते,
तत्रायमर्थः, 'पात्नीवतं संन्यापयति' इति, य एष* यामो
विधीयते । संपूर्वश्च न्यापयतिः प्रयुज्यते, श्रवणं कथिद्धातुः
पूर्वा भावनावचनस्य प्रयोक्तव्य इति तत्राविरुद्धो भावनाया-
मुच्यमानायामर्थप्राप्तः संन्यापयतिरालम्बतिरिव प्रयुज्यते । शेष-
शब्दस्यैवं सादृश्यात् प्रयुज्यते । द्रव्योत्सर्गस्याविरुद्ध एव यामो
उच्यमाने, तस्माद् यथाऽन्ये गिर्वपत्यादयः कर्मान्तरविधाने
भवन्ति, एवं तैरविशिष्टत्वात् संन्यापयतिरपि भवितुमर्हति
इति ॥

सू० अनिज्याच्च वनस्पतेः प्रसिद्धां तेन दर्श-
यति ॥ ५९ ॥ (यु०) ॥

भा० 'प्रमिद्धां' 'वनस्पतेः' 'अग्निज्याम्', अत्र एव पठति । कथं ? ।
 'यत् त्वष्टारश्च वनस्पतिमावाहयन्त्यथ वैनौ यत्त्यमि त्वाष्ट्रो नवमो
 प्रयाजेज्या वानस्पत्या दशम्यत्रैवेताविष्टौ विद्यात्' इत्यङ्गान्तरेणानुपहं
 ब्रुवन् वनस्पतीज्याया अभावं दर्शयति, शेषपरिममाप्तौ सत्यां
 'वनस्पतिं जुहोति' इति । अथ परिममाप्तं पूर्वं कर्म, ततो लुप्ता
 स्यात्, तत्राभावदर्शनमुपपद्यते । तस्मात् पूर्वकर्म परिममाप्तम्,
 इदमपि कर्मान्तरम् इति ।

सू० संस्था तद्देवतत्वात् स्यात् ॥ ६० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ युद्धं, 'संस्थापयति' इति च 'अपूर्वं नोपपद्यते' इति,
 तत् परिहर्तव्यम्,—अत्रोच्यते,—असंस्थायां संस्थावचनमेतत्, तदपि
 पूर्वं पालीवतमिति समानदेवत्वात् समाप्तिमादृशं ज्ञायते,—तच्च
 तत्पालीवतमारब्धमिह परिममाप्तमिति । स एष सादृश्यात्
 संस्थापयतीति शब्देऽवक्रान्त इति ॥ (८।४।१५अ०) ॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिनः छतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्य
 अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ समाप्तस्याध्यायः ॥ शुभमस्तु ॥०॥

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये १ पादः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

विहृतौ कृत्वाद्यमा प्राकृतानां बाधाधिकरणम् ॥
(प्रथमवर्गकम्)

सू० विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्व्वकर्म
स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० ऊहो वृत्तः, बाधाभ्युच्चयमिदानीं वर्त्तयिष्यामः । बाधो
नाम यदेवेदमिति निश्चितं विज्ञानं, कारणान्तरेण* मिथ्येति
कथ्यते । तथा अभ्युच्चयो यत् इदमिदं भवति इति विज्ञायते,
अपरमपि भवति इति विज्ञानं । तत्रायमर्थः प्रथमं परोक्ष्यते,—
किं सर्व्वं प्राकृतं विहृतौ कर्त्तव्यम्, उत किञ्चिदाध्यते ? इति ।
किं तावत्प्राप्तं ?—‘विधेः’ (प्राकृतस्य) ‘प्रकरणान्तरे’ (विहृतौ) यतो
भवत्यविशेषेणातिदेशः, अतो यच्च यावच्च प्राकृतं धर्मजातं तत्सर्व्वं
विहृतौ कर्त्तव्यं, यदप्यर्धलप्तं । कुतः ? । वचनेन ह्येदं सर्व्वं प्राप्यते,
न च वचनस्यातिभारोऽस्ति प्रापयतः । कथं वचनमिति गम्यते ? ।
सम्वास्त्रेव वैहृतोपु देशनासु प्राकृतं धर्मजातम् अपेक्ष्यते वाक्य-
शेषत्वेन, तद्यथैव प्राकृत्यां देशनायामनुपज्यते, एव वैहृत्यामपि ।

* विकारान्तरं इति का० की० पू० पाठः ।

न कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तत्र यथा कृष्णालानां पात्रोऽप्राकृतार्था-
ऽपि वचनप्रामाण्यात् क्रियते, एवमवहन्यादि अप्राकृतार्थमपि
मर्धं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० अपि चाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत ताद-
र्यात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अपि च' इति पक्षव्यावृत्तिः । नैतदस्ति,—मर्धं प्राकृतं
विहृतौ कर्त्तव्यमिति, क्वचित् 'अभिधानसंस्कारद्रव्यं' निवर्त्तितु-
मर्हति यत्पुनरर्थः । कुत एतत् ? । अभिधानसंस्कारद्रव्यं हि
प्रयोजने सति क्रियते, नाप्रयोजनम्, अन्यस्मै प्रयोजनाय तदाम्नायते
न स्वार्थम् ।

'ननु चेत्तं पुनरर्थमपि क्रियते वचनप्रामाण्याद्यथा कृष्णलेपु
पाकः' । नेत्याह,—नास्ति पुनरर्थस्य देशकं वचनं ; न विहृतं कर्म
प्राकृतैरङ्गपदार्थैः सहैकवाक्यतां याति, नैवं विज्ञायते,—यागेन
फलं कुर्यात्, कथं ? प्राकृतैरङ्गैरिति, कथन्तर्हि, यथा प्राकृतेन
यागेन फलं माधितमभूत् तथा इति । कुत एतत् ? । यागगतो
हि व्यापारविशेषस्तेनापेक्ष्यते, न व्यापारमात्रं, यागगतस्य
व्यापारः प्राकृते यागे प्रयोगवचनेन कल्पितः, सङ्गृहीतस्य विद्यते,
स शक्योऽपेक्षितुं ; स चाकाङ्क्षितो निराकाङ्क्षश्च शक्नोति
कर्तुमिति । अद्वैतव्यपेक्ष्यमाणेषु न यागगतो विहृतो व्यापार-
विशेषः कल्प्यः स्यात् । इतरथा लक्षणा स्यात् ! यथा दण्डेन
दुध्यते इति वचने न दण्डिरूपं शब्देनाभिहितं । यदि तु तेन

लक्षितेन प्रयोजनं स्यात्, शक्यते तेन लक्षयितुं, एवमिहाप्यङ्गवत्त्वं
 यागगतो विशेषो नाङ्गेष्वपेक्ष्यमाणेषु शब्दाभिहितो भवति,
 लक्षणाया तु कल्प्यते, लक्षणायाश्च शब्दो बाधेत । अयं शब्दो
 ना बाधोति यागगतो विशेषो नैवापेक्ष्येत, अङ्गान्येवापेक्ष्येरन् ।
 ततः, कथमिति इतिकर्त्तव्यताविशेषं प्रति वैकृतस्य कर्मण-
 श्चोदकशब्दोऽनिवृत्ताकांश्च एवावतिष्ठेत, अङ्गैरपि च अपरा
 इतिकर्त्तव्यता आकांक्ष्येत, गम्यमाना च प्राकृतयागेतिकर्त्तव्यता
 उत्पद्येत, प्राकृतानाञ्च अङ्गानां प्रकरणेऽप्यवतां दुर्लभो वैकृतेन
 कर्मणा एकवाक्यभावोऽप्युपगम्येत । सर्वे सैतदन्यार्थः । तस्मादेव-
 मभिनमन्त्यः क्रियते,—यथा प्राकृतेन यागेन फलं साध्यते, तथैवै-
 तेनापि इति ।

किमतो यद्येवम् ? एतदतो भवति,—प्राकृतान्यङ्गानि यस्मै
 प्रयोजनाय प्रकृतौ भवन्ति, नामति तस्मिन् प्रयोजने विकृतौ
 चोदितानि भवन्ति । तस्मान्मुक्तप्राकृतप्रयोजनं न चोदकचोदयति
 इति ॥

सू० तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अयं यदुक्तं,—‘यथा छण्डकेषु मुक्तप्राकृतप्रयोजनोऽपि पाकौ
 वचनप्रामाण्यात् क्रियते, एवमन्यदपि क्रियेतेति’ । तत्र, न
 हि छण्डकेषु पाकचोदकेन प्राप्नोति, प्रत्यक्षं हि तत्र वचनं,—
 ‘घृते श्रपयति’ इति ; न तत् प्राकृतप्रयोजनं पाकमाह, तत्र
 वचनप्रामाण्याददृष्टार्थः पाकः । यदि च तत्र प्रत्यक्षवचनं ना-

भविष्यत्, 'तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात्' पाकेऽपि नाभविष्यदेव ।
तस्मादनुपवर्णनं, पाकवदिति ॥

किं भवति प्रयोजनं? कतरदा वैकृतमुदाह्रियते? इति । कश्चित्
श्रूयते,—'स्वयंदितं' बर्हिर्भवति' इति । तत्र प्राकृतं द्रव्यं नि-
वर्त्तते । 'स्वयंकृता वेदिर्भवति' इति उद्धनन-खनन-परिलेखनानि
निवर्त्तन्ते । 'स्वयंशीर्षा शाखा भवति' इति अग्निद्रव्यं निवर्त्तन्ते,
मन्त्राद्यैतेषु निवर्त्तन्ते ॥ (१वर्णकम्) ॥

एवं वा,—

छण्णलेखवह्निवाधाधिकरणम् ॥

(द्वितीयवर्णकम्)

सू० विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म
स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० इति । अस्ति प्राजापत्यश्रुः,—'प्राजापत्यं चतुर्ं निर्वपेत्
शतछण्णलमायुष्कामः' इति । तत्रैतद्विशिष्टमुदाहरणमङ्गीकृत्य एतदेव
धर्मं चिन्त्यते,—किं छण्णलेखवह्निः कर्त्तव्यः, न? इति । 'विधेः
प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात्' इति पूर्वं पक्षः,—कर्त्तव्यः,
यथा तेषामेव पाक इति ॥

सू० अपि वाऽभिधानसंस्कारद्रव्यम् . . . ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० इति सिद्धान्तो,—न कर्त्तव्य इति ॥

सू० तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० इत्युपवर्णनापरिहारः ॥ (२वर्णकम्) ॥

एवं वा,—

वैश्वदेवे चरौ विष्णोरावाहनमायाधिकरणम् ।

(तृतीयवर्णकम्)

‘वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद् भ्रातृव्यवांसं सर्चिःपदं कृत्वा
शम्यया स्त्रेण व्यूहेदिदमहममुञ्चामुञ्च व्यूहामोति यं द्विधात्
तं ध्यायेत् यदधोऽवमृद्येत यच्च स्फुर आग्निव्येत तद्विष्णव
उहन्मायावद्येत’* इति । तत्र संशयः,—किं विष्णुरुत्क्रम आवाह-
यितव्यः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? ।

सू० विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० आवाहयितव्यः । “ननु स्त्रेण कदाचिन्नवा आग्निव्येदपि, न
वाऽधोऽवमृद्येत, तत्रावाहनं कृतम् अनर्थकं स्यात् । न च, वयम्
ब्रह्मादाद्येपयितव्यम् अवमर्हयितव्यं वा, न ह्युपादेयत्वेनाग्नि-
मवमृदितं वा श्रूयते । न च विष्णोरुत्क्रमस्य यागो अर्थकर्म,

* “इत्यादिमर्हं,—यच्च शत्रुघ्नपार्श्वय ६ तस्य प्रकृतीभूमादाग्रयपुरोडाशान्ते विष्णु
उच्यते, पुरोडाशश्रेष्ठ यागोभारकाले सर्चिःपदं संस्थाप्य चतुराग्न्यन्विता भस्त्राभिभाष
यद्येन चतुर्धा भुज्यात् । तत्र इदं प्रश्नश्च इदं व्युत्तर्योऽस्ति चेत्तु इदमग्नीष इति
तत्तदुभायान् श्रूयन्परिदिशेत् । अथोपकर्मात्वात् न चक्षेण विभाज्य किन्तु मोक्षलाभेन
श्रेयसा अभ्यासकालेन यज्ञायुषद्वयेन, सन्तुष्टेदमहं प्रश्नमात्रं श्रूयामीति स्वमादिरूप
पटोदत्तेभावान् विष्णुः । तत्र यदि कदाचित् चक्षुरस्यो व्युत्तरकाले भूमौ पतत
यज्ञायुधेन वा निधत्त, तदा न पतितं विप्रं चक्षुराग्नीषपराक्रमाय प्रवृत्तं
भूमौ य विष्णवे चक्षुरात् । दूतकाले अवदानकाले च शत्रुघ्नोऽपि ध्यायेदिति”
माधवः ।

किन्ति हि, आक्षेपणेनावमर्दनेन च लक्षितम् अनेन प्रकारेण आहवनीये प्रतिपाद्यते, तथा हि दृष्टमपनयने तस्य प्रयोजनं भवति स्फुरादिभंगोधनं, इतरथा हि यागाददृष्टं कल्प्येत । 'ननु यागाददृष्टमवश्यं कल्पनीयं' । सत्यं कल्पनीयं, द्रव्यप्रतिपादनद्वारं तत् ।

अत्रोच्यते,—‘लुप्तार्थमपि कर्त्तव्यं, यथा कृष्णले चरौ पाकः । अपि च कदाचिदाक्षियेत, अधस्यावमृद्येत, तच्चान्तरिते आवाहने वैगुण्यमापद्येत । तच्चाप्रमाद्यङ्गिरावाहयितव्या देवता, यदि स्फुर आक्षेप्यते अधस्यावमर्दिष्यते, न आवाहनमङ्गम् अन्तरा ईष्यते, स्वकाले हि आवाहनेन देवता स्मर्यमाणा साध्वी भवति इति, न स्वकालोत्तरकाले. तत्र हि अर्थप्राप्तममन्त्रकं स्मरणम् । अथ स्फुरा नोपक्षेप्यते न वाऽधोऽवमर्दिष्यते तदा कृतेऽप्यावाहने न किञ्चित् दुष्यति’ । नैवे मन्त्रार्थं, यथा राजा अमात्यो वा ब्राह्मणो वा परिचरितुं निमन्त्रितः आहूतः अपरिचर्यमाणो विमानितमात्मानं मन्त्र्यमानो अपरिचर्यतोत्थाशङ्कते, एवं देवताऽपि इति, न तत्र देवता आहूयते आहूता सती हविरूपयोऽप्यते, तर्ह्येति च; दत्ता प्रसूत्यति, प्रसूत्रा सती फलेन संयोध्यति इति तदेतन्नवमे सिद्धं । तस्माच्च देवताः, आवाह्यतायामनिज्यमानायाम् ॥

सू० अपि वाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत तादर्थ्यात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः,—एषोऽभिधानसंस्कारो^{*}
निवर्त्तते । कुतः ? । अभिधानसंस्कारो द्रव्यं वा मति प्रयोजने
क्रियते नास्त्यथा, तद्वर्णितं । यदप्युक्तं,—कदाचित् सिध्येत अव-
मृद्येत वा, सचावाहन नान्तरा ईदृश्यते इति । नैव दोषः, अन्तरित-
मेतदमन्तरितेनैवा तुल्यं, यदा आवाहनस्य कालो, न तदा उत्क्रम-
यागस्य निमित्तमापत्तितम्, आपत्तिते हि निमित्ते तस्य प्रयोगो
भविष्यति । न ह्यनाद्यष्टम् अनवमृदितं वा तत्र प्रतिपादयितव्यं,
न चारब्धे प्रयोगे कृतमुपकारकं भवति । तस्माद् विशु-
द्धक्रमो नावाधायितव्य इति ॥

सू० तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० इत्युपवर्णनापरिहार उक्तः ॥ (उपवर्णक ॥ १०।१।१३०) ॥

दीचणीयादिषु चारम्भणीमावाधाधिकरणम् ॥

सू० इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतान्निवर्त्तेतारम्भस्य
प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमो 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति ।
तत्र दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि कर्माणि दीचणीयादीनि 'आग्ना-
वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्येवमादीनि, अस्ति तु प्रकृतौ

* अभिधानसंस्कार इति आ० सं० पु० पाठः ।

† आ० सा० पुस्तक एवकारो नास्ति ।

आरम्भाणीयेष्टिः 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्व्वपेद्दर्शपूर्णमासा-
वारममाणः सरस्वत्यै चरुं सरस्वते द्वादशकपालमग्नये भगिने
अष्टाकपालं निर्व्वपेद् यः कामयेत भग्यन्नादः स्वाम्' इति ।
नित्यवदेके भगिनमामनन्ति । तत्र सन्देहः,—किं दीक्षणीयादिषु
आरम्भाणीया कर्त्तव्या, कुत न ? इति । किं प्राप्तं ?,—सर्व्वं प्राप्तं
विद्वत्तौ कर्त्तव्यं, 'विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्व्वकर्म स्यात्'
इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—इष्टिरारम्भाणीया ज्योतिष्टोमाद्भूताद्
दर्शपूर्णमासप्रकृतिकादीक्षणीयादेः कर्मराशेर्निवर्त्तते । किंकारणं ? ।
योऽचारम्भः स ज्योतिष्टोमस्य न दीक्षणीयादेः । कुतः ? ।
आरम्भो हि प्रथमः पदार्थः स्यात्, प्रथमं वा पुरुषस्य
प्रवर्त्तनं ? । यदि प्रथमः पदार्थः, स च्छ्रित्तिगानमनं देवयजनजोयणं
वा, तदिह ज्योतिष्टोमस्याङ्गं क्तोरर्थेन कृतं स दीक्षणीया-
दीनामर्थं साधयति, न पुनस्तेषां कर्त्तव्यं, सुप्रमेव तत् ।
तस्मिन् सुप्ते आरम्भे तस्मिन्नर्थो धर्म आरम्भाणीयाख्यो लुप्येत ।
अथ प्रथमप्रवर्त्तनम् आरम्भः, त्रैदासीन्यात् व्यावृत्तिः, पुरुषस्य
व्यापृतता, तदा ज्योतिष्टोमं साङ्गं कर्त्तुम् अत्रात्रैदासीन्यात्-
व्यावृत्तो ज्योतिष्टोमिकेन प्रथमेन पदार्थेन, स ततः प्रवृत्ति
आ-माद्भ्योतिष्टोमसमाप्तेर्यापृत एव न पुनरुदासीनो भवति,
यतो व्यावृत्तो भवति । साद्भ्योतिष्टोमारम्भेणैव प्रवृत्तो
दीक्षणीयादिष्विति लुप्यत एवैषामारम्भः, तस्मिन् सुप्ते आरम्भाणीया-
पदार्थ आरम्भसिद्धर्थो लुप्येत ।

‘ननु अङ्गभूतस्य दीक्षणीयादेरन्य आरम्भो जातः?’ । नेत्याह,
—‘अद्विगानमनं देवयजनवोपणादि वा प्रथमं वा पुरुषस्य
प्रवर्त्तनम् आरम्भः, प्रथमञ्च प्रवृत्तोऽसौ ज्योतिष्टोमार्थमेव ।
‘अथायमन्यः प्रथमः पदार्थो दीक्षणीयादेर्जात इत्युच्यते’ ।
तथापि न तस्यारम्भणीया प्रकृतावुक्तेति तस्मादङ्गभूतात् पदार्था-
दारम्भणीया निवर्त्तन्त । अपि च दीक्षणीयस्यैव ज्योतिष्टोमे
आरम्भार्थः सिध्यति, एवं हि श्रूयते,—‘आग्नावैष्णवमेकादश-
कपालं निर्वपेत् दीक्षित्यमाणोऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो
देवतास्यैव यज्ञश्चारभते अग्निः प्रथमो देवतानां विष्णुः परमो
यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवतास्यैव यज्ञस्योभयतः
परिगृह्यावहन्ते’ इति ॥ (१०।१।२अ०) ॥

अनुयज्ञादिषु आरम्भणीयावाधाधिकारश्चम् ॥

सू० प्रधानाद्यान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्त्तितानङ्ग-
त्वात् ॥ ५ ॥

भा० अस्ति राजसूयः, ‘राजसूयेन स्याराज्यकामो यजेत’ इति ।
तत्रेष्टिपशुसोमदर्विहोमाः प्रधानभूताः । ऐष्टिकेष्वनुमत्यादिषु
संशयः,—किं आरम्भणीया कर्त्तव्या, न? इति । किं प्राप्ते?,—कर्त्तव्या,
‘विधेः कारणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात्’ इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘प्रधानाच्च’ अपरप्रधानसंयुक्ताच्चिर्वर्त्तितुमर्हति ।
कुतः ? । सर्वारम्भार्थेन तव ज्योतिष्टोमः समाधायते,—‘अग्निष्टोमं ।

प्रथममाहरति' इति । स प्राकृतानां प्रधानानामेकैकस्य तन्त्रेण समाधत्तो भवितुमर्हति, एकैकस्य ह्यत्र प्रधानस्य तन्त्रेण साधारणं प्रकरणं, तेनानुमत्यादीनाम् आरम्भार्थं सिद्धे न आरम्भणीया भवितुमर्हति इति ॥ (१०।१।३अ०) ॥

आरम्भणीयाया आरम्भणीयावाधाधिकरणम् ॥

सू० तस्यां तु स्यात् प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ (पू०) ॥

भा० अन्यारम्भणीया इष्टिः,—‘आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दर्शपूर्णमासावारभमाणः सरस्वत्यै चरु सरस्वते द्वादश-
कपालं अग्नये भगिनेऽष्टाकपालं यः कामयेत भग्यन्नादः स्याम्
इति नित्यवदेके भगिनमामनन्ति' । तत्रैयोऽर्थः सांशधिकः,—
किमारम्भणीयायामारम्भणीया कर्त्तव्या, उत न ? इति । किं प्राप्तं ?—
‘तस्यां तु स्यात् प्रयाजवत्’ । संशयनिवृत्त्यर्थं तु शब्दः,—न खलु
संशयोऽस्ति,—आरम्भणीयायामारम्भणीया भवितुमर्हति । कुतः ?
‘विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात्’ इति, यथा प्रयाजा
एवमारम्भणीयापि इति । “आह,—ननु तस्मा अप्यर्थे अन्या
आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थे अन्या आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थ-
ऽन्येत्येवमारम्भणीया न व्यवतिष्ठेत् । व्यवस्थितेन च शास्त्रार्थेन
भवितव्यम्” । अत्रोच्यते,—सर्वास्वेव अनवस्थासु सामर्थ्येन व्यवस्था
भवितव्यति ॥

सू० नवांगभूतत्वात् ॥ ७ ॥ (सि०) ॥

भा० नवेति पक्षः प्रतिपिध्यते,—‘न स्यादारम्भणीयायामारम्भ-
णीया’ इति । कुतः ? । अद्भुता हि सा दर्शपूर्णमासयोः, अद्भुतश्च
च प्रधानारम्भेणैव सिद्धिरित्युक्तम् ।

‘आरम्भणीयाप्रवृत्तेन दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ, अतः प्रवृत्ति-
वद्वारम्भणीयापि आरम्भणीयाप्रवृत्तेन कर्त्तव्येति, तस्मात् किल
आरम्भणीयायामारम्भणीया स्यात्’ । तच्च नैव,—अहन्वाप्यन्या-
मारम्भणीयायामारम्भणीयां कुर्वन्वारम्भणीयाप्रवृत्त एव करोतीति
गम्यते । तस्मात्वारम्भणीयायामारम्भणीया स्यात् । अपि च
जलबुद्बुदवत् अव्यवस्था आरम्भणीयायां वाक्येन गम्यमाना सामर्थ्येन
वाध्येत ! असत्पक्षे नाव्यवस्था न बाधः, तस्मात्वारम्भणीयायामा-
रम्भणीया इति ॥

सू० एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च यस्यामः एवमेवेति । कुतः ? । एकं हीदं वाक्यं यदा
आरम्भणीयां विदधाति, तदा नासौ दर्शपूर्णमासयोर्विहिता,
ताम् अविहितामिव दर्शपूर्णमासयोर्विदधात्, विहितामिव
वारम्भणीयायामतिदिशेत्, नैतत् कर्तुमलं भवति सहदुश्चरितं ।
तस्मादप्यारम्भणीयायामारम्भणीया नास्ति ॥ (१०।१।४ अ०) ॥

अन्तेवाच्या यूपारुतिवाधाधिकरणम् ॥

सू० कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावान्निवर्त्तेत तादर्थ्यं
श्रुतिसंयोगतः ॥ ९ ॥

भा० तस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः,—‘यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमान्नभते’ इति । तत्रेदमाह्वयते,—‘यूपम-
च्छेद्यता हेतव्यं न हि दीक्षितस्याग्नौ जुहोति आज्यं चारणिं
वादाय यूपस्थान्तिके अग्निं मयिता यूपोद्धतिं जुहोति’ इति ।
साद्यस्के श्रूयते,—‘खलेवाह्नी यूपो भवति’ इति । तत्रैषोऽर्थः
सांशयिकः,—किं साद्यस्के खलेवाह्नी यूपोद्धतिः कर्त्तव्या, न? इति ।
किं प्राप्तं?,—कर्त्तव्या, ‘विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात्’
इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूम,—‘कर्म च’ एतत् ‘द्रव्यसंयोगार्थं’ यूप एवमादिभिः
संस्कारैः भविष्यतीति क्रियते, यूपं प्राप्तुमेव्यत एतच्छ्रूयते,
तेनास्य संस्कारस्य श्रुतिसंयोगेन यूपार्थता । अच्छब्दो हि
‘आप्तुमित्यर्थे’ वर्तते, न चात्र यूपेन प्रयोजनम्, अयूपे हि
खलेवाह्नी पशुर्वध्यते, तस्मात् तत्र यूपकरणार्था यूपोद्धत्यादयः
संस्कारा अर्थलोपाविवर्त्तितुमर्हन्ति इति । तस्मान्नास्ति खले-
वाह्नी यूपोद्धतिरिति ॥ (१०।१।५ अ०) ॥

साद्यस्के म्याप्ताद्धतिवाधाधिकरणम् ॥

सू० स्याणौ तु देशमात्रत्वादनित्यत्तिः प्रतीयेत ॥

॥ १० ॥ (पू०) ॥

भा० तस्मिन्नेवाग्नीषोमीये पशौ श्रूयते,—‘स्याणौ म्याप्ताद्धतिं
जुहोति’ इति । ततः साद्यस्केऽयमर्थः सांशयिको भवति,—किं

साद्यस्त्रे म्याखाजतिः कर्त्तव्या, न ? इति । तत्र एतत्तावन्नः परोक्षं,
किमारादुपकारकं कर्म म्याखाजतिः, उत धूपसंस्कारः इति ।
यद्यारादुपकारकं कर्म तदा कर्त्तव्या, अथ धूपसंस्कारो निवर्त्तत
इति । कथमारादुपकारकं कर्म स्यात्, कथं वा धूपसंस्कारः ?
इति । यद्येवमभिमन्त्र्यः क्रियते, धूपमच्छेद्यता स्याखाजतिः
कर्त्तव्येति, ततो धूपसंस्कारः ; अथ धूपमच्छेद्यतेति प्रकृतेन न
सम्बध्यते, तदा आरादुपकारकं कर्मेति । किन्तावत्प्राप्तं ? ।
आरादुपकारकं कर्मेति । एतद्विज्ञातं कर्मणां प्रयोजनं, भूतं हि
तावद् भव्यार्थमिति ।

अपि च भिन्नप्रयोजनेन म्याणुना सम्बध्यमाना आजतिः किमिव
धूपस्य उपकरिष्यति ? सम्बद्धे हि क्रियमाणं सम्बन्धिनि उपकुर्यात्,
व्यावृत्तो हि धूपात् म्याणुः । अपि च तन्त्रमेकादशिन्यां धूपा-
जतिर्भविष्यति, यद्यारादुपकारकं कर्म स्यात्, तथा हि नाश्रुतो-
ऽभ्यासः कल्पयिष्यते । अपि च अविशिष्टेन वाक्येन म्याणौ
स्याखाजतिः श्रूयते, सा च प्रकरणेन धूपप्रदानस्याणुविशेषे
कल्प्येत । तस्मादारादुपकारकं कर्म म्याखाजतिः साद्यस्त्रे च
कर्त्तव्या चेदकानुग्रहायेति । एवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते धूमः,—

सू० अपि वा श्रेयभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत* ॥

॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । धूपसंस्कारः प्रतीयेत । कुतः ? ।
प्रकरणविशेषात् । धूपमच्छेद्यतः म्याखाजतिर्विधीयत इति

गम्यते, यो हि मन्यते अविशिष्टेन वाक्येन म्याणुदेशमात्रे
विधीयत इति, फलं तस्य कल्पनीयं भवति । योऽपि मन्यते
प्रकरणादारादुपकारकमग्निपोमीयस्य भवतीति, तस्यापि प्रकरण-
सामान्यं प्रकरणविशेषेण वाध्येत* । कर्मशेषभूतस्य यूपः प्रयोजन-
वत्त्वात्, तेन सम्बध्यमाना अदृष्टार्थापि आरादुपकारिका सती
कल्पप्रयोजना स्यात् । अतः प्रसिद्धिर्न्यायेन वाध्येत, यथा
अश्वकर्ष इति । निवृत्तप्रयोजने चापि स्थाणौ यूपात् व्यावृत्ते च
यूपीयो असाविति कृत्वा तत्र क्रियमाणा यूपाजतिः यूपसमद्धा
कृता भवतीति तदा ब्रह्मणे क्रियते, यथा शिरसा धारितायाः
स्रजः शिरसोऽवतारितायाः देवदत्तीया असाविति कृत्वा शुचि-
देशनिधानादिः संस्कार एषितव्यो भवति ; एवं स्थाणाजतिरपि
एकादशिन्यां चान्तिकदेशस्याविवक्षितत्वात् तन्मं यूपाजति-
भविष्यत्येव । तस्मात् संस्कारपक्ष एव ज्ञायमान् ॥

सू० समाख्यानञ्च तदत् ॥ १२ ॥ (यु० १) ॥

भा० स्थाणाजतिरिति च 'समाख्यानं' म्याणुप्रधानाया इवाजते-
भवेतीति । कथं ? । यद्योसमाधोऽयं, कर्मणि यद्यो ; ईक्षिततमञ्च
कर्म । सप्तमोसमाधो लक्षणापेत इति कृत्वा नादर्त्तव्यो भवति ॥

सू० मन्त्रवर्णश्च तदत् ॥ १३ ॥ (यु० २) ॥

भा० इतश्च पश्यामः संस्कारकर्मेति, यतो 'मन्त्रवर्णः' अपि
'तदत्' भवति,—'अतस्त्वं देववनस्पते शतवल्गो विरोह' इति ।

५. यस्त्व मया वृक्ष', सोऽत आत्रयनाद्वृक्षप्रकारो विरोहेति घूपम्
इवाद्वियमाणो मन्त्रवर्षो भवति । तस्मादपि वस्कारकम्
खलेवान्यां न कर्त्तव्यम् इति ॥ (१०।१।६अ०) ॥

उत्तमप्रयाजस्य वस्कारकर्त्तव्यताधिकरणम् ॥

सू० प्रयाजे च तन्व्यायत्वात् ॥ १४ ॥

भा० दर्शपूर्णमासघोराच्चायते, 'उत्तम' प्रयाज' स्वाहाकार
यजति' इति । तच्च सशय',—किं ? 'उत्तम' प्रयाज आरादुप-
कारक कर्म 'उत वस्कारकर्म' इति । तत एतत् तावत् परीक्ष्यते,
किं ?—आव्यभागादिषु या देवता यष्टव्यास्ता एवाच देवता,
उत अन्यास्ताभ्यो देवताभ्य ? इति । कथम् अन्या देवता ? कथं
वा प्रहता स्तु ? इति । यदि 'स्वाहाकार यजति' इति देवता-
विधान, ततोऽन्या प्रहताभ्यो देवता, अथ 'ये यजामहे,
स्वाहाग्निम्' इति निगदेन मान्सवर्षिको देवताविधिस्तत प्रहता
देवता इति ।

किं प्राप्त ?—आरादुपकारक कर्म इति । तदेतद् वर्धते,
अन्या देवता 'स्वाहाकार यजति' इत्यनेन विधीयते, एवं
वचनप्राप्ता भविष्यति, इतरथा मान्सवर्षिको कल्पयितव्या
भवेत् । 'ननु अन्या अग्न्यादिशब्दैर्न शक्यते वदितु, तत्राय 'ये
यजामहे स्वाहाग्निम्' इति मन्त्रवर्षोऽपि विप्रतिषिध्यते' । अत्रो-
च्यते—नैतद्विप्रतिषिद्ध, अनेकस्याप्येक शब्दो भवति वाचक ।

तद्यथा मातेति मातरमपि वदति मातारमपि । माता च परमं दैवतं, समा च पुत्रेष्वित्येतेष्वपवध्यमानो जननीवचनोऽवगम्यते । माता ममः क्षिप्रयेति एभिरप्यनुबध्यमानो धान्यस्य मातुर्वाचकः । एवं मन्त्रेऽप्यग्न्यादयः स्त्राहाकारदेवताके यागे प्रयुज्यमानान्तादाचिनोऽग्नयेरन् । तथा सति प्रज्ञातं यागस्य कार्यमनुगृहीतम्, चारादुपक्रिया । तस्मादारादुपकारकं कर्म उत्तमः प्रयाज इति ।

एवं प्राप्ते द्रूमः,—“प्रयाजे च तच्चायत्नात्” उक्तमधस्तात् स्यात्प्राज्ञतिः संस्कारकमेति, इहापि चगन्धेनान्वादिगन्धे,—उत्तमः प्रयाजः संस्कारकमेति । तत एतत्तावद्वर्णयन्ति, या आज्यभागादिषु देवता यष्ट्यास्ता एव इह देवता इति । कुतः ? । स्त्राहाकारस्य देवतासंयोगाभावात्, तद्धितेन वा देवतासंयोगो विज्ञायते चतुर्थ्यन्तेन वा; न चेह तद्धितो न चतुर्थी, अतो न देवताविधिः । यागसामानाधिकरण्यं च द्वितीयया गम्यते । तस्माद् यागवचनः स्त्राहाकारशब्दे यथा समिदादय इति ।

‘आह,—यदि द्वितीयया संयोगात् तं यागवचनं मन्त्रे, यागदुपकारकमहिं यागः, ईषिततमे हि द्वितीयाविभक्तिर्भवति इति । उपोष्यते,—एवमेव प्राप्ते वदोमः, ‘तच्चायत्नात्’ इति । न एव व्यापः इह, यः स्यात्प्राज्ञतो “अपि वा श्रेयभूतत्वात् तद्व्यापः प्रतीयेत” इति । श्रेयभूतायाज्यभागादिष्वग्न्यादयः, तर्ह्येता यागः कन् प्रयोजनवान् भवति । इतरस्मिन् पक्षे यागो

निष्प्रयोजन स्यात्, तदर्थं देवताभिधानमपि निष्प्रयोजन स्यात् ।
 . सत्या च देवतासंस्कारशङ्काया यागप्रयोजन कल्पयितुं न शक्यते ।
 तथा अन्यादीनां सम्भवति स्वार्थेऽदृष्टा स्वाहाकारवचनता न
 शक्या कल्पयितुं । तस्मात् देवतासंस्कारार्थमुत्तम प्रयाज ,
 देवतास्मरणसंस्कारद्वारं चादृष्टमपि तस्माद् यागाद् भवति इति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥ (हे०) ॥

भा० लिङ्गमयस्मिन्नर्थे भवति । किं लिङ्ग ? । सप्रतिपन्नदेवता-
 कथातुमंशेषु उत्तमप्रयाजस्य निगदो दृश्यते, 'स्वाहामि स्वाहा
 सोम स्वाहा सवितार स्वाहा सरस्वती स्वाहा पूषणमित्येव लक्षणक ,
 स देवतासंस्कारपक्षेऽवकल्पते , इतरस्मिन् अदृष्टार्थं स्यात् ।
 तस्मादपि देवतासंस्कार उत्तम प्रयाज स्यात् । प्रयोजन
 विप्रतिपन्नदेवताकेषु सौर्यादिकर्मसु प्राकृतानि देवतापदानि न
 निवर्तन्ते पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु निवर्तन्ते ॥ (१०।१।७अ०) ॥

अग्निषागसारादुपकारकताधिकरणम् ॥

सू० तथाज्यभागाभिरपीति चेत् ॥ १६ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासौ सौ 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकोसो यजेत'
 इति । तत्रेदमावाचते,—'आज्यभागौ यजति इति । इदं
 चापरं श्रूयते—'तौ होचतु किमावयोस्तत स्यादिति ।
 यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वपस्तदां पुरस्तादाज्यस्य यजन्निति
 तस्माद्यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वपन्ति ते पुरस्तादाज्यभागा-

वग्नीषोमाभ्यां यजन्ति तौ न द्यौःध्वरे न पशौ' इति । तत्रैतत्
मन्दिच्छते, यदाज्यभागयोरग्नीषोमाविज्येते किं तत्राग्नियगो
देवतासंस्कारार्थं एत आरादुपकारकः ? इति । किं प्राप्तं ? इति
चेत् मन्दिहं पश्यसि, 'तथा आज्यभागाग्निरपि' स्यात्, यद्योत्तमः
प्रयाजः, "अपि वा शेषभृतत्वात् तसंस्कारः प्रतीयेत" इति ॥

सू० व्यपदेशाद्देवतान्तरम् ॥ १७ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—देवतासंस्कारः आज्यभागयोरिति, किन्तर्हि
आरादुपक्रिया । कुतः ? । 'व्यपदेशात्' अवगम्यते प्रधानाग्ने-
र्देवतान्तरमिह इव्यत इति । कोऽसौ व्यपदेशः ? । 'अग्निमग्न आवह
सोममावह अग्निमावह' इति, कथमस्त्रिधावाहने एतावत्यस्य देवता
इत्येवम् इति । एवमावाहनेन देवतासु अयामोक्षार्थं परि-
गण्यमानासु द्विरग्निशब्देन परिगणनं कृतं, तद्देवतान्तरेऽवकल्पते,
इतरथा हि सङ्ख्यावृद्ध्या व्यामुञ्चेत । गणनं सोमयोरपि पञ्चयो-
स्तुल्यं । अपि च तत्पक्षे सोमस्य प्रधानात् गणने क्रमो बाध्येत ।
अपि च अक्षरद्वयं शब्देनानुवर्त्यमानमन्यमिव व्यपदिशति ।
यथा 'ब्राह्मण आगतो ह्यपल आगतो ब्राह्मण आगतः' इति
द्वयोरिव ब्राह्मणयोर्भवति गणनावादः । एवमिहापि द्वयोरिव
अग्नौर्भवति वादः ।

'स एष व्यपदेशो भवति लिङ्गं । प्राप्तिसु वक्तव्याः' सोऽप्यते,—

सू० समत्वाच्च ॥ १८ ॥ (हे०) ॥

भा० दयं प्राप्तिः,—सतोऽत्र देवतया यागः,—देवतापि श्रुता प्रधानयामे, यागोऽपि वाक्यान्तरे, 'आज्यभागो यजति' इति । तदिहोभयोः यागदेवतयोः प्रयोजनवतोर्देवताया यागार्थता न्याय्या, प्रज्ञातं ह्यारादुपकारकत्वं यागस्य इति । न हि देवतां विना यागो भवति, तेन च देवतामाकांक्षति, न तु प्रधान-देवता यागान्तरमाकांक्षति । यच्च येन आकांक्ष्यते तत् तदर्थं भवति । तस्माद् देवता यागार्था । अपि च आरादुपकारकैः कर्मभिः साम्यं भवति । कथं ? 'अभीषू वा एतौ यज्ञस्य यदाधारौ चक्षुषी वा एतौ यदाज्यभागौ यत् प्रयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्यस्य अभिभूत्यै' इति ॥ (१०।१।८३०) ॥

पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकताधिकरणम् ।

सू० पशावपीति चेत् ॥ १६ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नौषोमीयः,—'आ सो ' वक्षन्त्यग्निना प्रतितिष्ठन्ति तौ सम्भवन्तौ यजमानमभिसम्भवतो वरुणपाशाभ्यां वा एषोऽभिधीयते यो दीक्षितो यदग्नौषोमीयं पशुमालभते वरुणपाशाभ्यामेव मुच्यते' इति । तच्चेदं समामनन्ति, 'अग्नौषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नौषोमीयं पशुपुरोडाशमनु-निर्वपति' इति । तच्च सन्देहः, किं पशुपुरोडाशयाग आरा-दुपकारकः, उत देवतासंस्कारार्थः ? इति । किं तावत्प्राप्तं ? । ततः प्रयाजाधिकरणे पराजितोऽपि हेतुः केनचिदपरेण विशेषेण

पुनरनुप्राण्यत इति पुनरुपदिश्यते, “पशावपीति चतृ”, इति चेत् पश्यामि,—किम् आरादुपकारको, देवतासंस्कारः ? इति । पशावप्यारादुपकारकः स्यात्, एतद्धि कर्मणां प्रसिद्धं कार्यं । अग्नोयोमोयमिति च गुणभूतदेवताकस्तद्धितशब्दे भवति । पशावपि तद्धित एव शब्दे वाक्यशेषेण सलवता क्वलनवचनो व्यपदिश्यते, न नियोगतस्तद्वचनः पशुपुरोडाशे । अतः प्रसिद्धे-
रारादुपकारकत्वम् ॥

सू० . न तद्भूतवचनात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा० नेति प्रतिषेधकः शब्दः । ‘आ सोमं वहन्ति अग्निना प्रतितिष्ठन्ति’ इत्यर्थवादवचन एषः, यद्यर्थवादवचनादन्या पशौ देवता, अन्या पुरोडाशयागे इति गम्यते । अर्थवादवचनादेव सैवेत्यवगम्यया । एवं ह्यह—‘यद्देवतयः पशुस्तद्देवतयः पशु-
पुरोडाशः’ इति । तस्मादर्थवादसाम्ये देवतासंस्कार इति गम्यते ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २१ ॥ (हे०) ॥

भा० इतश्च पश्यामः संस्कारकर्म पशुपुरोडाश इति । कुतः ? । लिङ्गमणेतमर्थं दर्शयति, ‘इन्द्राय वज्रिणे वृषभमालभेत’ इत्यस्य पशोः पुरोडाशस्य क्रमे सम्प्रतिपन्नदेवताकं याज्यानुवाक्यादयं समाध्यातं,—‘इन्द्रं सुहि वज्रिणं सोमपृष्ठं सुहि शूरं वज्रिणं सुप्रतीतिम्’ इति च, तत् संस्कारपक्षेऽवकल्पते, नान्यथा । तस्मात् पशुदेवतासंस्कारार्थः पुरोडाशयाग इति ॥

सू० गुणो वा स्यात् कपालंवत् गुणभूतविकाराच्च ॥
॥ २२ ॥ (द्वि० पू०) ॥

भा० विशेषविवक्षया पुनस्तमेव हेतुं व्यपदिशति । वाच्येन पक्षं व्यावर्त्तयति । 'गुणः' 'स्यात्' देवता । एवमारादुपकारकत्वमिद्विरनुपदीयते । अनेकगुणभावश्च कपालवद् भविष्यति । यथा कपालं अयणेश्चि तुषोपवपनेऽपि, एवमग्नीषोमावप्यभिज्ञौ पशुयाने पुरोडाशयाने च गुणभूतौ भविष्यतः । एवं च सति दार्शपार्णमासिकयोरग्नीषोमयोगुणभावेन याने दारभूतयोः कर्म आघ्रातम्, इह गुणभूतयोरेवाविरोधेन भविष्यति, इतरथा प्रधानभूतयोरन्यकार्ययोः न प्राप्नुयात् ! दृश्यते चानिदृक्तः खिद्येकदिति । तस्मादप्यारादुपक्रिया । अपि च सौत्रामण्या-
माश्विनधारस्तसुत्रामदेवताकेषु * पशुषु ऐन्द्रावरुणषाविषाः पुरोडाशाः पशुप्रकरणान्नोक्तव्यन्ते, संस्कारपक्षे^१ उक्तव्येरन् । द्विद्रापिधानार्थतायाच्च उक्तमर्थवादत्वं । तस्मादप्यारादुपक्रिया ॥

सू० अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेत स्वाहा-
कारवदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ २३ ॥ (उ०) ॥

भा० 'अपि वा' इति पक्षव्यावृत्तिः । न आरादुपकारकं कर्म । 'तत्संस्कारः प्रतीयेत' देवतासंस्कार इति । कुतः ? (शेषभूतत्वात्) देवतायाः प्रयोजनवत्त्वं । तस्माद्यथा स्वाहाकारयजिर्निष्प्रयोजन इति देवतासंस्कारः प्रतीयते, एवमिहापि ; 'अङ्गानामर्थ-संयोगात्',—अर्थेन प्रयोजनेन संयोग इह गम्यते वाक्येन, तेन न

आरादुपकारकं । आरादुपकारकेभ्यः सामवायिकानि अङ्गानि वरीयांसि भवन्ति इति । यदुक्तं,—‘गुणभूतदेवताकेन तद्धितशब्देन निर्देशः’ इति, प्रधानभूतदेवताकेनाप्येवंजातीयकेन शब्देन सम्बन्धे विधीयमाने निर्देशो भवति । अपि च दृष्टं कार्यमदृष्टादलीयः, तस्मात् संस्कारकमेति ॥

सू० व्युद्भवचनञ्च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च संस्कारकमेति, साञ्जामण्यां पशुपुरोडाशदेवता-
‘विप्रतिपत्तौ’ ‘व्युद्भवचनं’ देवतासंस्कारे एवावकल्पते ; ‘यद्दे
साञ्जामण्यां व्युद्भवं तदस्याः समृद्धं यदन्यदेवत्याः पशुपुरोडाशा
भवन्ति, अन्यदेवत्याः पशवः’ इति ॥

सू० गुणोऽपीति चेत् ॥ २५ ॥ (आ०) ॥

भा० एवं ‘चेत्’ पश्यन्ति,—संस्कारपक्षे व्युद्भवचनमवकल्पत इति,
तत्र, संस्कारपक्षेऽपि व्युद्भवचनमावकल्पते, न हि तत्र किञ्चित्
व्युद्भवं, विप्रतिपन्नदेवताकैरेव पुरोडाशैस्तत्कर्मसमृद्धतरं भवति ।
एवं ह्याह,—‘यदन्यदेवत्याः पुरोडाशा भवन्ति अन्यदेवत्याः
पशव इति तदस्यां समृद्धं भवति’ इति । यद्येभ्योः पक्षयो-
र्दोषः, न तमेकयोश्चो भवति ; यद्यैव हि संस्कारपक्षे व्युद्-
वचनमर्थवाद एवमितरस्मिन्नपि पक्षेऽर्थवादो भविष्यति ॥

सू० नासंहानात् कपालवत् ॥ २६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, भवदीये पक्षे न किञ्चिदपि ह्येनं, यद्यैवैकेन

कपालेन तुपेपु उष्यमाणेषु अन्येषां कपालानां न किञ्चिद्दीयते,
 एवमन्यया देवतया पशुपुरोडाशयागे निर्वर्त्यमाने न किञ्चित्
 पशुदेवताया दीयते, तथाव्यूद्धे एव व्यूद्धवचनं भवति ।
 मदीये तु पक्षे देवताप्रकाशनमङ्गभूतं दीयते । अन्यदेतदुच्यते,—
 'यत् व्यूद्धमपि समृद्धं भवति' इति । अहीने तु व्यूद्धशब्दे
 उच्यते न शब्दार्थो गृह्येत इति ॥

सू० अहाणाञ्च संप्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ॥
 ॥ २७ ॥ (यु० १) ॥

भा० • इतश्च सस्कारकमेति । सौचामर्णां संप्रतिपन्नदेवताकेषु
 यद्देवेषु 'तद्वचनं' भवति, (पुरोडाशवचनं) । 'नैतेषां पशूनां पुरो-
 डाशा विद्यन्ते, यद्पुरोडाशा ह्येते पशव इति' । न तावन्न विद्यन्ते,
 विप्रतिपन्नदेवताकैस्तु सस्काराभावमालोच्य एवमुच्यते, यद्वा
 एषां पुरोडाशा 'यद्पुरोडाशा ह्येते' इति । किं तेषां पुरो-
 डाशैः सामान्यं ? । यदेते देवतासस्कारार्थाः, यदि पुरोडाशा
 अपि देवतासस्कारार्था एवमेतदवकल्पते । तस्मात् सस्कारपक्ष
 एव श्रेयान् ॥

सू० अहाभावे च तद्वचनं ॥ २८ ॥ (यु० २) ॥

भा० • एव श्रूयते, नैतस्य पशोर्यद् गृह्यन्ति पुरोडाशवानेष
 पशुः' इति । पशुपुरोडाशवत्ताहेतुकं यद्वाभावं भुवन् यद्-
 पुरोडाशयोरेकाग्र्यं ता दमयति । तच्च यदस्य देवतासस्कारार्थता

विज्ञाता, यदि पुरोडाशोऽपि देवतासंस्कारार्थ एवमेतदव-
कम्पते ॥

सू० देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति ॥
॥ २६ ॥ (यु० ३) ॥

भा० इतश्च पश्यामः संस्कारकर्मेति । एवं द्वाव्वाच्यते,—
'अग्निभ्यः कामेभ्यः पशव आलभ्यन्ते कामा वा अग्नय आग्नेयाः
पुरोडाशा भवन्ति आग्नेया हि पशवः' इति । पशुदेवता-
हेतुकान् पुरोडाशान् ब्रुवन् देवतासंस्कारार्थतां पुरोडाशानां
दर्शयति ॥

सू० अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः श्रुतवत् गुणभूत-
विकारः स्यात् ॥ ३० ॥ (आ० नि० १) ॥

भा० अथ यदुक्तं, 'गुणभूतयोर्धर्मः प्रधानभूतयोरप्योपेक्षयोर्न
स्यात्' इति । उच्यते, 'अविरुद्धा' प्रधानभूतयोरप्योपेक्षयो-
र्धर्माणाम् 'उपपत्तिः' । कुतः? 'अर्थापत्तेः' प्रधानभूतावपि प्राकृतं
कार्यं यागनिर्वृत्तिं कुर्वन्तौ द्वारभूताविति धर्मैर्योष्येते 'श्रुत-
वत्', यथा 'श्रुते चरं, दधंश्चरम्' इति प्रदानार्थे दधिश्रुते
प्रणीताकार्यं कुर्वन्ति इति धर्मैर्युज्येते न च दोषो भवति ॥

सू० स द्वयर्थः स्यादुभयोः श्रुतिभूतत्वाद्भिप्रतिपत्तौ
तादर्थ्याद्विकारत्वमुक्तं तस्यार्थवादत्वम् ॥ ३१ ॥
(आ० नि० २) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘ऐन्द्रवारुणसावित्राणां पुरोडाशानां मौचा-
मणीप्रकरणादुत्कर्षः प्राप्नोति’, तच्चेदमुच्यते, ‘स द्वयर्थः’ (यागे
देवतासंस्कारार्थं हि द्वापिधानार्थश्च), ‘उभयोः’ अर्थयोः ‘श्रुति-
भूतत्वात्’ । अतो विप्रतिपन्नदेवताकेषु हि द्वापिधानार्थतया
प्रकरणादुत्कर्षो न भविष्यति, तत्प्रकरणगत एवायं विकारो
भविष्यति । ‘तस्य’ अपि ‘उक्तम्’ ‘अर्थवादत्वम्’ इति यदुक्तं,
तच्चेदमुच्यते,—

सू० विप्रतिपत्तौ तासामाख्याविकारः स्यात् ॥ ३२ ॥
(आ० नि० ३) ॥

भा० एवं तर्हि अनेन प्रकारेण प्रकरणादनुत्कर्षः, देवतासंस्कार-
स्तावत्प्रकरणादुत्कर्षेण न शक्यते बाधितुं । तच्च मौचामण्यां
सम्प्रतिपन्नदेवताका एव चोदकेन पुरोडाशाः प्राप्ताः, तच्चेन्द्रादयः
शब्दाः पशुदेवताभामेव वाचकाः । कथम् ? । एकदेशा हि
तेषामिमे वर्षान्तरसंहिता उच्चारिता इति गम्यते । शक्नुवन्ति
‘एकदेशाः समुदायिनः समुदायं प्रत्याप्य समुदायाद्यान् गमयितुं,
यथा गायत्र्यादयः । यथा च सरस्वतीदेवताके निगदे ‘सरस्वति
देवनिर्दो’ निवर्हय प्रजां विश्वस्य वृषयस्य मायिनः’ इति ।
वृषयस्यो वृष्टृशब्दार्थं गमयति । किमर्थं पुनरेवं कस्यते ? ।
यतो देवतान्तराणि पशुदेवतासंस्कारार्थेषु यागेषु प्रत्याप्यमानानि
अमर्त्यकामि भवेयुः । तस्मात् पशुदेवताभाम् आख्याविकाराः
पुरोडाशदेवताशब्दा इति ॥

* ‘सरस्वति देवनिर्दो’ इत्यर्थे ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

सू० अभ्यासो वा प्रयाजवदेकदेशोऽन्यदेवत्यः ॥ ३३ ॥
(२ यु०) ॥

भा० संस्कारपक्षे एव, वाग्रब्दे युक्तिं व्यावर्त्तयति न पक्षं,
न वा आग्याविकारः, संस्कारपक्षेऽन्यथानुपपद्यमाने आग्या-
विकारा भवन्ति, अनाग्याविकारेष्वपि संस्कारपक्षोऽवकल्पत
एव । कथं ? । 'अभ्यासः' एव पुरोडाशयागस्य भविष्यति । तत्र हि
चोदकेन पशुदेवता च प्राप्नोति पुरोडाशस्य । पशुदेवताया अम्यत्
द्रव्यं विधीयते यद्वा, पुरोडाशस्यान्या देवता ; यागस्त्वविज्ञत
एव तिष्ठति, स पशुदेवतासम्बद्धस्यैव कर्त्तव्यो यद्दममद्भ्यः ।
तदुभयमप्यनभ्यस्ते यागे न सम्भवतीत्यर्थादभ्यस्यते यागः । तस्य
'एकदेशोऽन्यदेवत्यः' 'प्रयाजवत्' । तद्यथा, पशौ पञ्चानां प्रयाजानां
चोदकेन प्राप्तानां एकदेशमग्न्या विधीयते, सा चान्तरेणाभ्यासं
नावकल्पत इत्यभ्यस्यन्ते प्रयाजाः । तेषामभ्यस्यमानानामेकदेशो-
ऽन्या देवता दुरध्यामा नक्त्येवमादयः । एवमिहाप्यभ्यास-
पुरोडाशयागस्य । तस्मादनुत्कर्षः संस्कारपक्षेऽपीति ॥ (१०।१।
८ अ०) ॥

भौर्य चरुं निर्वपेदित्यत्र चरुमन्दसौहृदवाचिताधिकरणम् ।

सू० चरुर्हविर्विकारः स्यादिज्यासंयोगात् ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० चरुः श्रूयते, भौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चनकामः' इति ।
भौर्य आग्नेयविकार इत्येतत्समधिगतं,—“सामान्याद्वा नियम्येत
पूर्ववत्तादिकारो हि” इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः,—किं चरुः

कपालविकारः, हविर्विकारः? इति । यदा हविर्विकारस्तदा किं
 म्याख्या हविर्विक्रियते, उत ओदनेन? इति । किन्नावगात्रं?—
 ‘हविर्विकारः स्यात्’ इति । कुतः? । ‘इज्यासंयोगात्’ । तद्धितार्थो
 विधीयते चरोः,—‘मैर्यं च हं निर्वपेत्’ इति । एवमिज्यार्थश्चरः,
 तस्माद्धविर्विकार इति ॥ •

सू० प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ॥ ३५ ॥ (पू०) ॥

भा० एवं म्रियते विशेष उच्यते,—हविर्विकारः, ‘प्रसिद्धग्रहण-
 त्वाच्च’ म्याख्या हविर्विकारः क्रियते । प्रसिद्धस्य ग्रहणं न्याय्यं ।
 प्रसिद्धस्य म्याख्या चरुशब्दः, आ हिमवतः आ च कुमारीभ्यः
 प्रयुज्यमानो दृष्टः । तस्मात् म्याख्या हविर्विक्रियते इति ॥

सू० ओदनो वान्नसंयोगात् ॥ ३६ ॥ (उ०) ॥

भा० ओदनेऽपि चरुशब्दः प्रयुज्यते । तत्रोदनेऽपि ग्रहणं न्याय्यं
 न म्याख्याः । कुतः? । ओदनीयसंयोगात्,—ओदनीयेन हि
 द्रव्येण देवतायागमाचरन्ति श्रिष्टाः, नानदनीयेन । तत्रभवता-
 माचारात् तेषां स्मृतिरनुमीयते, स्मृतेः श्रुतिः । तस्मादोदनेन
 हविर्विक्रियते इति ॥

सू० न द्वयार्थत्वात् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

भा० ‘न’ ओदनस्य वाचकश्चरुशब्दः । कुतः? । द्वयर्थ एव न भवेत्,
 —म्याख्यां हि न प्रसिद्धः समधिगतः, तस्मादोदने लक्षणाशब्द-
 स्तत्संयोगादित्येवं मन्तव्यं । अन्यायो द्वैवजातीयकेष्वनेकार्थभावः,

तस्मात् म्याख्या हविर्विक्रियते इति । यदुक्तम्,—‘अदनीधेन शिष्टा
देवतायागमाचरन्तीति ध्रुवमेवां सृतिः’ इति । उच्यते,—अनु-
मानमेतत् प्रत्यक्षेण वचनेन बाध्यते । वचनादवगम्यते म्याख्या-
यागः कर्त्तव्य इति । कथं ? तस्यां हि चक्षुशब्दः प्रसिद्धः ।
न अथैवाचारानुरोधेन लक्षणाशब्दः कल्पनीयः । कल्प्यमाने
वा आचारेण शब्दे बाध्येत, न चैतत् न्याय्यं । शब्दानुरोधेन
हि व्यामोहादाचार इति कल्पयितुं न्याय्यं । यथा ‘शूलैश्च माम-
रेण चावमृथमभ्यवयन्ति’ इति,—‘प्राजापत्यं चरुं निवपेत् शत-
कण्ठलमायुष्कामः’ इति च ॥

सू० कपालविकारो वा विशयेऽर्थोपपत्तिभ्याम् ॥

॥ ३८ ॥ (२य पू०) ॥

भा० हविर्विकारपक्षो न सिद्ध्यति, म्याख्या विकारे सृतिहेतु-
राचाराङ्कुतिरागच्छते, ओदनेन विकारे स्थालीमयोगाप्रक्षणा-
शब्दः आशङ्क्यः । अस्ति चान्या गतिः, कपालविकारो भवेदिति ।
तस्मादाशब्देन पक्षं व्यावर्त्य कपालविकारश्चरुरिति ब्रूमः ।
कपालविकारोऽप्यर्थः सूर्यस्य, तेन सौर्य इति शक्यते व्यपदेश्यम् ।
उपपत्तिश्चास्ति, शक्यते म्याख्या अपयितुं । तस्माद्धविर्विकार-
पक्षे संशये कपालविकार आश्रयणीयः ॥

सू० गुणमुख्यविशेषाच्च ॥ ३९ ॥ (यु० १) ॥

भा० अस्ति च गुणमुख्ययोर्विशेषः,—गुणो बाधितव्यो न्याय्यः, न
मुख्यः, तदुक्तम् “अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्” इति ॥

सू० तच्छ्रुतौ चान्यद्विद्वात् ॥ ४० ॥ (यु० २) ॥

भा० चरुश्रुतौ चान्यद्विदर्शयति,—‘भ्राजापथं घृते चरुं
‘निर्वपेच्छतकृष्णसमायुक्तामः’ इति, शतकृष्णानानि हविः, चरुरेपा
सम्बन्धी । ‘चत्वारि चत्वारि कृष्णसान्यवद्यति’ इति कृष्णसान्या
हविष्टं ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥ (यु० ३) ॥

भा० एव हि आह, ‘मादतं चरुं निर्वपेत् पृश्नोर्मा दुग्धे प्रियङ्गवं
यामकामः’ इति मृगयो हि चरुं प्रियङ्गुविकारः । तस्मात्
अन्यद्विः, चरुरपि कपालविकार इति ॥

सू० ओदने वा प्रयुक्तत्वात् ॥ ४२ ॥ (आ० एवं
२ पू० नि०) ॥

भा० हविर्विकार एवात्र चरुसहितसंयोगादवगम्यते, सौर्य-
सहः कर्त्तव्य इति । यदि पुरोडाश उत्सृज्येत, चरुसहस्रष्टयो-
ऽवगम्यमानो वाध्येत, सूर्यसम्बद्धो हि चरुः कर्त्तव्यः, तस्मिन्
अशक्ये सौर्यसम्बद्धः क्रियेत, न शक्ये, यदा च हविर्विक्रियते, तदा
ओदनेन, ओदने हि चरुशब्दः प्रसिद्धः आ हिमवतः आ च
कुमारीभ्यः । तत्र ओदनीयसंयोगो युक्तो भविष्यति ।

* यत्तु, द्व्यर्थत्वमन्याय्यमिति, अन्याय्यमेव द्व्यर्थत्वं, तत्र कुत एतत्
म्यालीसंयोगेन ओदने भविष्यतीति, न पुनरोदनसंयोगात् म्याल्यां
स्यात् । अस्ति च पाके चरुशब्दः,—अनवसावितान्तरूपपक्षो

विशदसिद्ध ओदमश्चरित्ति । तदुक्तं “न पक्तिनामत्वात्” इति ।
 आचाराच्च स्थितिर्वलीयसी, तस्मादोदने चरुशब्दः, ओदनेन हवि-
 र्विक्रियत इति । तत्रायमप्यर्थोऽनदनीयेन यागे भविष्यति इति ।
 अपि च सूर्यस्यान्यद्रव्यं नैवास्ति येन चरुः संवध्येत । चोदकप्राप्तः
 पुरोडाश इति चेत् । नैतदेव, कर्षाचोदनायां हि निष्पन्नायां
 चोदको भवति, प्राक् चरुशब्दवचनाच्च यमतिचोदना ।
 द्रव्यदेवतासम्बन्धो हि यज्यर्थः । तेन चोदनाविधिमेव चरुशब्देन
 न पुरोडाशविशेषणं भवति, जघन्यत्वाच्चोदकस्य इति ॥

सू० अपूर्वव्यपदेशाच्च ॥ ४३ ॥ (१ यु०) ॥

भा० इतश्च पश्चामः,—ओदनेन हविर्विक्रियत इति । कुतः ? ।
 अपूर्वव्यपदेशो भवति,—एवं ज्ञाह,—‘पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोके
 आर्भुवँश्चरणामुभिँल्लोके’ इति, पुरोडाशेन आर्भुवँति चरणामुभिन्
 इति । यदि व्याख्यां चरुशब्दः कपालविकारश्चरुः, ततो यस्मिन्नेव
 पक्षे पुरोडाशस्तस्मिन्नेव पक्षे चरुः, ‘पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोके
 आर्भुवन्’ इति चरुणा अस्मिँल्लोक इति गम्यते, तच्च ‘चरणामुभिन्’
 इति अन्यवद् व्यपदेशो नावकल्पते । तस्मादपि ओदनेन हवि-
 र्विक्रियत इति ॥

सू० तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४४ ॥ (२ यु०) ॥

भा० एवञ्च कृत्वा ‘लिङ्गदर्शनम्’ अप्युपपन्नं भविष्यति । कथं ? ।
 ‘आदित्यः प्रायणीयश्चरुः आदित्यं च दयनीयः’ इति । तत्रैतच्छ्रूयते,

‘आज्यस्यैव चरुमभिपूर्यं चतुर आज्यभागान् यजति । पथ्यां स्वस्तिमिद्वाग्नीषोमौ यजति अग्नीषोमाविद्धा सवितारं यजति । अदितिमोदनेन’ इति । चतुर्षु आज्यभागेषु विधिः, अदितेः ‘आदित्यश्चरुः’ इति प्राप्तत्वाद्नुवादः । तत्र चरुम् ओदनशब्देन ब्रुवन् ओदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति । तथा इदमपरं लिङ्गं भवति,—‘यदि तण्डुलो विद्यते आम तद्भुवि स्यात्’ इति । तण्डुले हविःशब्दं ब्रुवन्मोदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति ॥ (१०।१।१० अ०) ॥

सौम्यैरेऽस्याभ्यासः पाकाधिकरणम् ॥

सू० स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चायुतित्वात् ॥

॥ ४५ ॥ (१म पू०) ॥

भा० अस्ति चरुः,—‘सौम्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चमकाम्’ इति । अत्रैषोऽर्थं समधिगतः,—ओदनेन हविर्विक्रियत इति । स इदानीम् ओदनः, कः पकव्यः ? इति भवति मशयः । किन्तावत्प्राप्तः ?—न नियमः स्यात्,—कपालेऽथैव इति, अर्थप्राप्ते यस्मिन्-कस्मिंश्चित् द्रव्ये पथ्येत । यदि हि कपालं चोदकेन प्राप्येत, कपालवचोदकेन मह्यापि प्राप्येत । न हि प्रकृतैः कपालेषु अपयितव्यमित्येव चोदनाः किन्तर्हि, ‘अष्टाकपालो भवति’ इति, मह्यायां प्राप्यमाणाया अष्टाकपालतास्य चोदिता भवति, नान्यथा । न चैव मह्या प्राप्यते, न हि षड्गुणं कपालेषु पुरोडाशवदोदनं पक्नुं शक्यम् ।

केवले च कपाले प्राथमाणे यासावष्टाकपालता चेदिता मा
नैव प्राप्येत । अतो यस्मिन्-कस्मिंश्चित् अर्थप्राप्ते द्रव्ये पक्षव्य-
ञ्जरिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—“स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यत्र चाश्रुतिवात्” ।
स एष चरः कपाल एव स्यात् । एवं प्रकृतिवञ्छेदेऽनुगृह्यतो
भवति, न चान्यत् किञ्चित् द्रव्यमाख्यायते, तस्मान्नियमः ॥

‘सङ्ख्या चापि कपालवत्’ इति यदुक्तं तत्परिदर्शयम्,—

सू० एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यदि षड्यु कपालेषु न शक्यते चरः पक्षः, ‘विप्रतिषेधात्’
‘एकस्मिन्’ पक्षयः । यदेतदुच्यते,—‘अष्टाकपालो भवति’ इत्येत
दुक्तं भवति,—अष्टसु कपालेषु श्रपयितव्यः इति । तन्न, यदि
अष्टत्वं विरोधान्न प्राप्यते, तत् कपालमविरोधात् प्राप्येत ॥

सू० न वार्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं
चरौ भवति तत्रार्थात् पाचलाभः स्यादनियमो-
ऽविशेषात् ॥ ४७ ॥ (२य पू०) ॥

भा० न वा कपालेषु पक्षयः । कुतः ? । ‘अर्थान्तरसंयोगात्’,—
अपूपपाके यत् कपालमुपादीयते, तद्वृत्तेनोष्णं अपूपस्य निर्वर्तकः
पाको यथा स्यादिति । तत्र कपालं चरोरुपादीयमानं उदक-
धारणार्थं भवति, यद्वृत्तेन उदकगतेन ओदनपाको निर्वर्तते,

स ओदनपाको न कपालगतेन लक्षणा निर्वर्त्तते । तत्रोदक-
धारणार्थं कपालम् उपादीयमानं न प्राकृतकार्यं स्यादिति
चोदको नैवानुगृह्यते । तस्मात् 'अर्थात् पात्रलाभः स्यात्' इति
तद्, 'प्रविशेषात्' न नियम्येत,—किं तत् ? इति ॥

सू० चरौ वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४८ ॥ (सि०) ॥

भा० स्यास्यां वा अपर्णं कियेत, लिङ्गं हि भवति, 'यासु
स्यालीपु सोमाः स्युस्ते चरवः स्युः' इति । सोमस्यालीपु चर्हं
पक्ष्यं ब्रुवन् विशेषेण स्याली चरस्यापनार्थं दर्शयति ।

आह,—'दर्शनमिदं व्यपदिश्यते, प्राप्तिसिद्ध्यताम्' इति । अत्रो-
च्यते,—स्यास्यां स चरसञ्ज्ञकः पाको निर्वर्त्तते, न कटाक्षे
कंपाले वा । तस्मात् स्यास्यां चरः पक्ष्यः इति ।

'किं भवति प्रयोजनं, यदि कपालविकारश्चरः यदि वा
ओदनेन हविर्विक्रियते ?' इति । यदि कपालविकारः, तस्मिन्
प्रेषणमनर्थलोपात् कर्त्तव्यम् । अथ ओदनेन हविर्विक्रियते,
अक्रिया प्रेषणस्य अपूपहेतुत्वात् । पिण्डार्थत्वाच्च संयवनं पूर्वपक्षे
कर्त्तव्यं, न सिद्धान्ते, संयवनमप्येवं । सम्नापनञ्च अधस्तात्,
अपणार्थं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं, न सिद्धान्ते; उपधानञ्चैवमेव ।
पृथुक्ष्णस्य च पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं, न सिद्धान्ते । अथूहस्याङ्गाराणां
पूर्वपक्षे कर्त्तव्यः, न सिद्धान्ते, उपरिपाकार्यत्वात्; अवज्वलनम-
प्येवमेव । सुद्धृत्यासादनं पूर्वपक्षे अर्थात् कर्त्तव्यम्; अर्थो नास्ति

इति न मिद्धान्ते ; अथात् छतं हि व्युद्भूत्यासादनं न शब्दप्राप्तम्,
अथाच्च छतं न चोदकः प्रापयति* ॥ (१०।१।११अ०) ॥

मैर्यश्चरौ पेयणाभावाधिकरणम् ॥

एवं वा,—पृथगधिकरणानि पेयणादीनि । अस्ति चरः,—‘मैर्यं
चरं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः’ इति । आदनेन हविर्विक्रियते,—
इत्येतत्समधिगतं । तथैतत्सन्दिह्यते,—किं चरौ पेयणं कर्त्तव्यं, न ?
इति । किं प्राप्तम्?,—

सू० तस्मिन् पेयणमनर्थलोपात्त्यात् ॥ ४६ ॥ (पृ०) ॥

भा० शक्यते हि तण्डुलेषु पेयणं कर्त्तुम् ॥

सू० अक्रिया वा अपूपहेतुत्वात् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० यद्यपि शक्यते, तथापि न क्रियते । अपूपः पेयणेन विना
न निर्वर्त्तते, आदगस्तु विनैव पेयणेन भवति, कामं पेयणेन
व्याह्रन्यते, पिष्टकं यवागूर्वा स्यात् खलिर्वा । तस्माच्चरौः पेयणं
निवर्त्तेत ॥ (१०।१।१२अ०) ॥

* “पेयश्चूर्णेन, यपन पिष्टस्य उदकमिवर्त्त, वाप उदकमिवन्वाय पिष्टस्य पात्रे
प्रक्षेपः, तापः कपाक्षानां अकारैः प्रतापन, उपचिति अकारेषु कपाक्षस्थापनं, प्रया
कपाक्षेषु अवस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तगृहमेन सर्वेषु कपाक्षेषु प्रसारण, भाजने
सहस्रोकरण, अभ्युदग भक्षणं अकारैश्च उपरि आच्छादने, आसा दधेपिष्टे प्रमा-
सने, व्युद्भूत्यासादने कपाक्षेभ्यः पुरोडाशं शक्यत्वात् अन्वेषणस्थापन” इति भाष्यः ।
अनकारोक्ताधिकरणानां एतदधिकरणान्वेगमपत्ते अनकारोक्तसूत्रवाक्येवाचार्यतत्प्रद-
र्शितानि इति ध्येयं ॥

मीमांसकैः संवपनमावाधिकरणम् ॥

सू० पिण्डार्थत्वाच्च संवपनम् ॥ ५१ ॥

भा० चरुरेवोदाहरणं । प्रकृतौ श्रूयते, 'मणोताभिर्हवीषि मयौति' इति । तदिह मन्देहः, चरौ संवपनं कर्त्तव्यं, न? इति । कर्त्तव्यं, शक्यते हि कर्त्तुमिति ।

एवं प्राप्ते द्रुमः,—शक्यमपि न क्रियेत, पिण्डार्थं हि तत् पिण्डेन च अपूपस्य प्रयोजनं, न चरौः ॥ (१०।१।१६अ०) ॥

मीमांसकैः संवपनमावाधिकरणम् ॥

सू० संवपनञ्च तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

भा० मीमांसकैः एव चरुरोदाहरणं । प्रकृतौ श्रूयते, 'मविष्टप्रसूत इत्येवेनं देवताभिः संवपति' इति । इह चरौ मन्देहः,—संवपनं कर्त्तव्यं, न? इति । किं प्राप्तं?,—शक्यत्वाद्योदात्तागुप्याय कर्त्तव्यम् इति । एवं प्राप्ते द्रुमः,—मणवितुं हि तत् प्रकृतौ क्रियते, न चरौः संवपनस्य प्रयोजनम् ॥ (१०।१।१७अ०) ॥

मीमांसकैः संवपनमावाधिकरणम् ॥

सू० संवपनमधःश्रपणात् ॥ ५३ ॥

भा० चरायेव च मन्देहः । प्रकृतौ संवपनं कर्त्तव्यमावाति,—'वसुनां रुद्राणामदित्यानां भृगूणामद्विरमां धर्मस्य तपसा तपध्वम्' इति । चरौ संवपनं कर्त्तव्यं, न? इति मन्देहः । इतिवदधनान् कर्त्तव्यमिति प्राप्तम् । अधःपाकार्यं हि तत् । तस्मान्न चरौ चोदकः प्रापयति ॥ (१०।१।१८अ०) ॥

मैर्यं चरावुपधानाभावाधिकरणम् ॥

सू० उपधानञ्च तादर्थ्यात् ॥ ५४ ॥

भा० . चरावेव कपालोपधानं प्रति सन्देहः,—कर्त्तव्यं, न? इति ।
प्रकृतिवद्वचनात् प्राप्तम्; अधःपाकार्यत्वान्निवर्त्तते इति ॥ (१०।१।
१६अ०) ॥

मैर्यं चरौ पृथुस्रक्षणे भावाधिकरणम् ॥

सू० पृथुस्रक्षणे वानपूपत्वात् ॥ ५५ ॥

भा० . पृथुस्रक्षणे च प्रति चरोरेव सन्देहः,—प्रकृतौ श्रूयते,—
'उरु प्रथा उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति' । 'सन्नेतन्वा तनूः
सृज्यतामिति त्रिभिः परिमार्ष्टि' । तदुभयं चरौ कर्त्तव्यं, न?
इति । चोदकानुपशय कर्त्तव्यमिति प्राप्ते, 'अनपूपत्वात्' तत्
निवर्त्तते ॥ (१०।१।१७अ०) ॥

मैर्यं चराग्रभूषाभावाधिकरणम् ॥

सू० अग्रभूषापरिपाकार्यत्वात् ॥ ५६ ॥

भा० . प्रकृतौ श्रूयते,—'वेदेन भस्मनाद्वारान् अग्रभूषति' इति ।
तत् मैर्यं चरौ कर्त्तव्यं, न? इति सन्देहः । प्रकृतिवद्वचनात्
कर्त्तव्यमिति प्राप्ते द्रूमः,—उपरिपाकार्यं हि तत् पुरोडाशस्याव-
कल्पते, न चरोरिति निवर्त्तते ॥ (१०।१।१८अ०) ॥

मैर्ये चरौ चन्देहः ।

सू० तथावज्ज्वलनम् ॥ ५७ ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, 'दर्भपिञ्जलैरवज्ज्वलयति' इति ।
मैर्ये चरौ चन्देहः,—किं तत्कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तं ? ।
प्रकृतिवदचनात् कर्त्तव्यम्, उपरिपाकार्यत्वात्त्रिवसंते इति ॥ (१०।
१।१८अ०) ॥

मैर्ये चरौ व्युद्धत्यासादनाभावाधिकरणम् ।

सू० व्युद्धत्यासादनञ्च प्रकृतावश्रुतित्वात् ॥ ५८ ॥

भा० प्रकृतौ श्रूयते, 'अन्तर्वेषां हवींष्यामादयति' इति । तत्
प्रकृतौ कपालेभ्यो व्युद्धत्यासादनं कियते; मैर्ये चरौ चन्देहः,—
किं स्यात्त्या व्युत्थाप्य चरुरासादयतिष्यः, उत व्युत्थानं न कर्त्तव्यम् ?
इति । प्रकृतौ हतत्वाच्चावपि कर्त्तव्यमिति प्राप्तं । तदुच्यते,—
“व्युद्धत्यासादनञ्च प्रकृतावश्रुतित्वात्”.—प्रकृतौ न श्रूयते,—
कपालेभ्यो व्युद्धत्यासादयितव्यः पुरोङ्गुमः इति, अथात् न
व्युद्धियते, यथार्थात्कृतं न स चोदनार्थः, तस्माच्चरौ व्युद्धरणं न
कर्त्तव्यम् । अपि चोद्धरणे कियमाणे कपित्यवत् परिशोध्य[†]
उद्धियेत; तत्र पाचभेदः स्यात् ? तस्मात् व्युद्धत्यासादनं चरौ
न कर्त्तव्यमिति ॥ (१०।१।२०अ०) ॥

इति भट्टश्रीशिवरखामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्य
अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥०॥

* 'अचतव्यति' इति मध्ये पाठा न भवति ।

† 'परिषद्य' इति का० च० पु० एवं क० म० पु० पाठाः ।

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये २ पादः ।

कृष्णले चरौ पाकानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० 'प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् घृते शतकृष्णलमायुष्कामः' इति । तत्र सन्देहः,—किं चोदकेन पाकः प्राप्यते कर्त्तव्यश्च, उत न प्राप्यते न कर्त्तव्यः? इति । किं तावत्प्राप्तं? । 'कृष्णलेषु' पाको न 'स्यात्' । प्रकृतौ हि पुरोडाशार्थः पाकः, इद्वान्तरेणापि प्राकं, कृष्णलानि कृष्णलान्येव भवन्ति । तस्मान्न प्राप्यते, अतो न कर्त्तव्यः इति ॥

सू० स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात् प्रदानवत् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० 'स्याद्वा' पाकः; चोदकेन तु न प्राप्यते, प्रत्यक्षन्तु अक्ष शासनं,—'घृते अपयति' इति । प्राकृतस्य कार्यस्यार्थं न भवति, वचनप्रामाण्याद्दृष्टार्थं भवति । यथा तेषामेवानदनीयानां प्रत्यक्षशासनात् प्रदानम्, एवं पाकोऽपीति ॥ (१०।२।१ अ०) ॥

कृष्णले उपस्तरणाभिधारणयोरभ्युपगमाधिकरणम् ॥

सू० उपस्तरणाभिधारणयोरभ्युपगमार्थत्वादकर्म स्यात् ॥
॥ ३ ॥ (सि०) ॥

- भा० छण्णलचरावेव सन्देहः,—ये प्रकृतावुपस्तरणाभिधारणे,—
 ‘यदुपस्तृणात्यभिधारयत्यमृताऽऽतिमेवैनां करोति’ इति । ते उप-
 स्तरणाभिधारणे छण्णलचरौ कर्त्तव्ये, न ? इति एष संशयः । किं
 प्राप्तं ? ‘उपस्तरणाभिधारणयोः’ न क्रिया । कुतः । ‘अमृतार्थत्वात्’,
 —अमृतार्थत्वेन हि ते क्रियेते,—‘यदुपस्तृणात्यभिधारयति
 अमृताऽऽतिमेवैनां करोति’ इति अमृतेर्नोपमिमानः स्त्रादु-
 • भावार्थतां तयोर्दर्शयति, न च छण्णलेषु स्त्रादुभावः सम्भवति ।
 तस्माद् अक्रियेति ॥

सू० क्रियेत वार्थवादत्वात्तयोः संसर्गहेतुत्वात् ॥
 ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

- भा० ‘क्रियेत वा’ उपस्तरणमभिधारणञ्च, “विधेः प्रकरान्तरे-
 ऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात्” इति । यदुक्तं,—स्त्रादुत्वात् ते क्रियेते
 इति, न स्त्रादुतार्थः प्रकृतौ द्रुतः,—स्त्रादुः कर्त्तव्य इति । तस्मात्
 अयंवादः,—‘अमृताऽऽतिमेवैनां करोति’ इति । संसर्गमाचमान्यस्य
 क्रियेते इतिवचः । तच्च छण्णलेष्वपि शक्यं कर्त्तुं, तस्माद्
 अनिवृत्तिः ॥

सू० अकर्म वा चतुर्भिर्गतिवचनात् सद्यः पूर्णं
 पुनश्चतुरवत्तम् ॥ ५ ॥ (उ०) ॥

- भा० वागम्यः पक्षं व्यावर्त्तयति । अक्रिया तयोरिति । कुतः ? ।
 ‘चतुर्भिर्गतिवचनात्,—‘चत्वारि छण्णान्यवदति’ इति । को-
 ऽभिप्रायः ? । चत्वारि छण्णानि चत्वारि अवदानानि ; एकैकं

कृष्णलम् एकैकस्यावदानस्य स्थाने, तेनोपसृग्णाभिधारणयो-
निवृत्तिः । तथा चातिवचनं भवति,—‘चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति
चतुरवत्तस्याष्टै’ इति । अविद्यमानस्यार्थान्तरेणानुग्रहो भवति,
तस्मान्निवृत्तिरेतयोः । ‘सह’ ‘पुनः’ उपसृग्णाभिधारणभ्यां
‘पूर्ण’ ‘चतुरवत्तम्’ एवं स्यात्, तच्चातिवचनं व्याहृत्येत ॥

सू० क्रिया वा मुख्यावदानपरिमाणात् सामान्यात्
तद्गुणत्वम् ॥ ६ ॥ (पुनः पू०) ॥

भा० ‘क्रिया वा’ तयोस्त्रोदकानुग्रहाय, मुख्यावदानस्य हि
प्रकृतौ परिमाणमुक्तम्,—‘अहु उपर्वमाचं देवतानामवद्यति’ इति ।
इहापि कृष्णलशब्दः परिमाणवचनः श्रूयते ; स चतुःसहस्राया
अनुवध्यते,—‘चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति’ इति, न यागि चत्वारि
अवदानानि तानि कृष्णलपरिमाणानि भवन्तीति ; द्विरण्य-
परिमाणवचनः एष कृष्णलशब्दो न आज्यस्य परिमाणं वदितु-
मुत्सहते । तच्च परिमाणं न द्रव्यं निवर्त्तयति, न हि द्रव्यकार्येषु
गुणो वर्त्तितुमर्हति । परिमाणं यत् प्राकृतं तस्य कार्यं वर्त्तमानं
तन्निवर्त्तयेत्, यथा, इदं दधि घृतं शाक इमे शालयः, देवदत्तो
भोज्यतां, देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्तेनेति, तैलं हि भोजने स्नेह-
नेनोपकरोति, तत् स्नेहनार्थं प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति घृतं, न
शाकं दधि च श्रोदनं वा । एवमिहापि परिमाणं मुख्यावदानं
परिमिते न द्रव्यं निवर्त्तयेत् । प्रकरणान्तु मुख्यपरिमाणं स्यात्
न उपसृग्णाभिधारणयोः । तस्मात् तयोरनिवृत्तिरिति ॥

सू० तेषां चैकावदानत्वात् ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

भा० चतुर्णां चैकावदानतां दर्शयति,—‘चत्वारि ह्यणलान्येक-
मवदानम्’ इति, इतरथा ‘चत्वारि अवदानानि अभविष्यत्;
तच्चैकावदानवचनमुपरोत्स्यते। तस्मादप्यनिवृत्तिरिति ॥

सू० आप्तिः संख्यासंभानत्वात् ॥ ८ ॥ (परिहारः) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘आप्तिवचनं भवति’ इति, चतुःसङ्ख्या-
संस्तुतिरेषा, एवं चतुःसङ्ख्याया माद्यात्म्यं यदेकस्मिन्नवदाने चत्वारि
अवदानानि भवन्ति इति। यथा, यदैशदेवः प्रातःसवने गृह्यते,
‘प्रातःसवने वा एतदैशदेवयज्ञं संन्यापयति’ इति वैश्वदेवसंस्तुतिर्न
अन्यसवननिवृत्तिः; एवमिहापि चतुःसङ्ख्यासंस्तवः, नोपसृष्टा-
भिधारणयोर्निवृत्तिरिति ॥

सू० सतोत्त्वाप्तिवचनं व्यर्थम् ॥ ९ ॥ (परि० नि०) ॥ ..

भा० तुल्यशब्दः एतत् चतुःसङ्ख्यासंस्तवं व्यावर्त्तयति। न हि,
विद्यमानयोरुपसृष्टाभिधारणयोस्तदाप्तिवचनेन कश्चित् संस्तवो-
ऽस्ति। यद्यविद्यमानम् आपयति* इत्युच्यते, ततो गुणवानित्युक्तो
भवति, तत्र संस्तव्यते। अथ विद्यमानम् आपयति* इति अनर्थको
भवतीत्युक्तं भवति, न संस्तवः। तस्माद्विद्यमानयोरुपसृष्टाभि-
धारणयोरपि वचनं व्यर्थमेव, अन्यः परिहारो वक्तव्यः ॥

सू० विकल्पस्त्वेकावदानत्वात् ॥ १० ॥ (२ परि०) ॥

भा० तु शब्द आग्निवचनान्वितिरूपस्तरणाभिधारणयोरित्येतन्निरुद्धं यति । यथा भवान् ब्रूते,—आग्निवचनास्तिङ्गान्वितिरित्येतयोरिति, एवमेकावदानवचनास्तिङ्गादनितिरित्येतयोरिति स्तिङ्गविकल्पः । स्तिङ्गविकल्पाच्च नैकान्ततो नितिरितिमाग्निवचनं कर्तुमर्हति ॥

सू० सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो हीतरस्य स्यादपि वा स्विष्टकृतः स्यादितरस्यान्याथ्यत्वात् ॥ ११ ॥ (२ परि० नि०) ॥

भा० तु शब्द आग्निवचनं बाधते । आग्निवचने बाधिते सति चतुर्थे कृष्णलेपे सर्वावदानविकारेष्वभ्यासो अनर्थकः स्यात्,—‘चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवधाति समृद्ध’ इति । अस्मात्पक्षे पुनः इतरद्विविदितीयमवदानमपेक्ष्याभ्यासोऽवकल्पिष्यते । ‘अथ मतं, एतन्ममापि स्विष्टकृतमपेक्ष्याभ्यासे भवति इति’ । तन्नैवं,—‘इतरस्य’ स्विष्टकृतोऽपेक्षणमन्याथ्यं । प्रकरणात् प्रधानमभिमन्व्यते वचनेन, न च स्विष्टकृतः प्रकरणं, चोदकेन हि स प्राप्यते, तस्मात् तत्पक्षेऽभ्यासोऽनर्थक एव; उपस्तरणाभिधारणे कर्त्तव्ये एव ॥

सू० अकर्म वा संसर्गार्थनितृत्तित्वात् तस्मादाप्ति-
समर्थत्वम् ॥ १२ ॥ (पुनः पू० उ०) ॥

भा० अक्रिया उपस्तरणाभिधारणयोः । कुतः ? । संसर्गः सचि पुरोडाशचूर्णानां सज्जाणां माभूदिति उपस्तरणेन युक्

स्निग्धोक्रियते, अभिघारणेन हविः शुचि अमंयुक्तं कृत्स्नं यथा
अग्नौ पतेदिति ; न तु विशदस्य कृष्णस्य शुचि संयोगो भवति,
यन्निमित्तमुपस्तरणमभिघारणञ्च खेदनायं सुवर्णस्य कियेत ।
तस्मात् प्राकृतस्य प्रयोजनस्य निवृत्तत्वात् कृष्णनेषु उपस्तरणमभि-
घारणे निवर्तितुमर्हतः । एवञ्चाग्निवचनमुपपन्नं भविष्यति, 'चत्वारि
कृष्णानाम्यवद्यति चतुरवत्तस्यास्यै' इति ॥ (१०।१।२अ०) ॥

कृष्णलक्षणे भक्ष्यप्राप्त्यधिकरणम् ।

सू० भक्ष्याणान्तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा० इतकृष्णलक्षणेदाहरणं । सन्ति प्रकृतौ भक्षाः दृढा-
प्राग्निचतुर्द्धाकरणगंधुवाककान्ताः । तेषु मंत्रयः,—कृष्णलक्षणे ते
भक्षाः कर्त्तव्याः, उत न ? इति । किं प्राप्तं ? । न कर्त्तव्याः,
प्रीत्यर्थं हि प्रकृतौ ते कृताः, सामर्थ्यं जनयिष्यन्तीति ; न तु
हिरण्यं प्रीतिमुत्पादयति भक्ष्यमाणम् । अतो न कर्त्तव्याः ॥

सू० स्याद्वा निर्द्धानदर्शनात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा० स्याद्वा हिरण्यस्य भक्ष्यं, भक्षणविशेषदर्शनात्, 'निरवधयन्तौ'
भक्षयन्ति शुद्धपाकारं भक्षयन्ति' इति प्राप्ते भक्षे केवलं भक्षोपायं

* 'निरवधयन्तौ' इति का० ख० पु० पाठः । एवं परम् ।

† 'शुद्धपाकारम्' इति का० ख० पु० पाठः । आदशपुच्छे तु शुद्धपाकारमिति पाठः ।
एवं परम् । न्यपमानादन्तु शुद्धपाकारमिति पाठः । मधु च अस्य वचनार्थः, कारि,—
"इत्थदशमस्य मद्रममौकारे च" इत्यादि मन्त्रानुकरणं शुद्धयति । एते निर्द्धाने कृष्ण-
प्राग्निमात्रं मद्रममौकारेण चाला शुद्धा इत्यादि मन्त्राणि विशेषतः विवक्षा-
मयपदगतिर्हन्ति इति ।

विधास्यति शब्द इति, इतरथा भक्षोपायं भक्षणञ्च विवृतौ
विदधात्, तत्र वाक्यं मिथेत् ! तस्माच्चोदकेन प्राप्यते भक्ष इति ॥

सू० वचनं वाज्यभक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥
॥ १५ ॥ (आ०) ॥

भा० न त्वेतदस्ति,—प्राप्यन्त भक्षा इति, अयंभोपादेयं नि-
वृत्तिः । यत्तु, भक्षणे विभेषवचनं भवतीति, वचनादेतत् आंशस्य
भविष्यति । निर्वध्यन्तो भक्षयन्त्याज्यमिति, चुचुपाकारं भक्षय-
न्त्याज्यमिति ; निर्हुनं चुचुपाकारं चार्थप्राप्तं भक्ष्यमाणस्यानूद्यत
इति न वाक्यभेदः ॥

सू० वचनं वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूत-
त्वात् ॥ १६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० . सत्यं, वचनमेतद्विरण्यस्य, न लाज्यस्य । कुतः ? । भक्षयन्तीत्ये-
तावच्छ्रूयते, न इदं वा तदा इति, तत्र यन्निर्दिष्टं प्रकृतं, तस्य
तेन सम्बन्धो भवतीति, हिरण्यं चात्र निर्दिश्यते, नाज्यं । कथं ? ।
'प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् घृते शतछण्डालम्' इति शतछण्डालश्चरुश्च
कार्यसम्बन्धार्थमुच्यते*, तद्विभेषणार्थेन घृतं, न स्वनिर्देशार्थेन ।
तस्माच्चरुरेव शब्दान्तरैः सम्बध्यते, न घृतं । तद्यथा एष दण्ड
इष्टकाकृटे तिष्ठति, प्रहरानेनेति, दण्डेनेति गम्यते, नेष्टकाकृटेनेति,
एवमिहापि चरुर्भक्षणवचनेन संबध्यते न घृतं, तस्माच्चरोर्भक्षणं

प्रदानवत् । यथा तेषामेव कृष्णालानाम् अनदनीयानां प्रदानं
क्रियते, एवमत्रापि द्रष्टव्यम् इति ॥ (१०।२।३ अ०) ॥

कृष्णकृष्णौ एकधा ब्रह्मणे परिहरति' इति परिहारविधानाधिकरणम् ।

सू० एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षणां प्रकृतौ
विहृतत्वात् ॥ १७ ॥

भा० तत्रैव श्रूयते,—‘एकधा’ ब्रह्मणे परिहरति’ इति । तत्र
सन्देहः, ‘किमेतत् सहत्वम् उत मष्टत्वम्’ इति । किं प्राप्तं ? मष्टत्वं
वा सहत्वं वा अनियम इति । कुतः ? । एकप्रकारवचन एकधेति
शब्दः, मष्टत्वमप्येकः प्रकारः सहत्वमपि । तद्यथा, यः मष्टत्वं
गाः प्रापयति स एकधा प्रापयतीत्युच्यते, योऽपि सह प्रापयति
सोऽप्येकधा प्रापयतीति, तस्मात् मष्टत्वं सहत्वं वा कर्त्तव्यम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘एकधा ब्रह्मणे परिहरति’ इति महेति गम्यते,
एवं ब्रह्मभक्ष्याब्रह्मभक्ष्यापि परिहारः कृतो भविष्यति ।
इतरस्मिन् पक्षे कस्यापिद्ब्रह्मभक्ष्य परिहारो न क्रियेत, तत्र
प्राकृतः प्रयोगवचनो बाधेत । विहृताद्यामी भवाः प्रकृतौ, ते
इह सोदकेन विहृता एव प्राप्तास्तत्र सहत्ववचन एकधाशब्दोऽव-
कल्पते । ‘अनु वाचनिक इह भवोऽप्राकृतः, न प्राकृता विहृताः
प्राप्नुमहेति इति’ । उच्यते, पुरुषसंस्कारार्थत्वेन न प्राप्नुवन्ति,
द्रव्यसंस्कारार्थत्वेन तु प्राप्नुवन्तीति । ‘यदि प्राप्नुवन्ति, किमर्थं तर्हि
वचनम् ? इति’ । भक्षोपायविधानार्थं । ‘अनु निह्वाणं चुत्तुपाकरणं

वा अर्थप्राप्तम्, अर्थप्राप्तत्वादेनुवादः' । उच्यते,—न नियमेन प्राप्यते, नियमाथंश्च विधीयते इति ॥ (१०।१।४अ०) ॥

लक्ष्यलक्षरौ ब्रह्मणे सर्वभक्षमागमार्पणधिकरणम् ॥

सू० सर्वत्वं च तेषामधिकारात्स्थात् ॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा० लक्ष्यलक्षरौ ब्रह्मणे सर्वभक्षमागमार्पणधिकरणम् । तत्र श्रूयते,—‘सर्वं ब्रह्मणे परिहरति’* इति । तत्र सन्देहः,—किं ब्रह्मभक्षाणामेवैव परिहारः, उत पुरुषेभ्यः शेषापनयः? इति । कथं ब्रह्मभक्षाणां परिहारः, कथं वा शेषापनयः? इति । यदि ‘ब्रह्मणे परिहरति’ इत्यनूद्य ‘सर्वम्’ इति विधीयते, ‘ब्रह्मणे’ ‘सर्वम्’ इति वामूद्य ‘परिहरति’ इति विधीयते, ततो ब्रह्मभक्षाणां परिहारः; अथ ‘सर्वम्’ इति लक्षयित्वा ‘ब्रह्मणे’ ‘परिहरति’ इति विधीयते, ‘परिहरति’ इति वा लक्षयित्वा ‘सर्वं’ ‘ब्रह्मणे’ इति, ततः शेषापनयः । किं प्राप्तं? । ‘सर्वत्वं’ ब्रह्मभक्षाणां स्थात् । कुतः? । ‘ब्रह्मणे परिहरति’ इति प्राप्तमेव न विधीयते । सर्वपरिहारस्तु अप्राप्तः तस्य विधानं भवितुमर्हति ।

अथ वा अस्यैव ब्रह्मणे सर्वो भागस्तत्र कस्यचिद्भागस्य परिहारः प्राप्तः कस्यचिन्न प्राप्तः, यस्य च न प्राप्तस्तस्य परिहारो विधीयते । तस्मादधिकृतानां ब्रह्मभक्षाणामेव वाद इति ।

* “परिहारः समर्पणं, ब्रह्मलक्षितानां अग्निशाम रक्षकस्य चतुर्थे कालेन चत्वारो भक्षभागाद्येदकप्राप्तः । तत्र सर्वता किं ब्रह्मभक्ष्यमिष्यतुर्भागविषया उत एतत् सम्भविभागचतुष्टयविषयापीति सन्देहः” इति भाष्यः ।

सू० पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥१६॥ (सि०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । 'पुरुषापनयः' स्यात् ; यद्येवम् उच्येत,—यत् ब्रह्मणे परिहरति, तत् सर्वमिति ; सर्वमेव हि तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अथ यत् ब्रह्मणे, तत् सर्वं परिहरतीति ; विशेष्यस्यानिर्देशात् न ब्रह्मशब्दो विशेषणम् । अथ यद् ब्रह्मणे, सर्वं तत् परिहरति इति ; एवमपि विशेष्यो नैव निर्दिष्टः स्यात् । यत् सर्वं तत् परिहरतीति नैवं वचनमर्हति, सर्वं हि सर्वं, ततश्च विशेषयितव्यं । तस्मात् सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति ब्रह्मसम्बन्धः सर्वस्य विधीयते चरोः, एवं न किञ्चिदनर्थकं । तस्मात् पुरुषेभ्यः शेषापनय इति ॥ (१०।१।५ अ०) ॥

मद्यभाषायां खलकाले ब्रह्मणो भवभाषिकरत्नम् ॥

सू० पुरुषापनयात् स्वकालत्वम् ॥ २० ॥

भा० तत्रैव सन्देहः,—समधिगते शेषापनये किमेकस्मिन् काले सर्वं भक्ष्यं भक्षयितव्याः, उत स्वस्मिन् स्वस्मिन् काले ? इति । किं प्राप्तं ? भक्षयितुं तत्परिहरणं क्रियते, अतो यत् भक्ष्यं परिहृतं तदनन्तरं भक्षयितव्यमेव ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'पुरुषापनयात् स्वकालत्वम्' इति, पुरुषापनयं कृत्वा कृतार्थः शब्दः स्वकालतां भक्षणानां न निवारयति, तस्माद्यथाकालमेव भक्षयितव्याः इति ॥ (१०।२।६ अ०) ॥

प्रज्ञाभवे चतुर्धाकरणादीनामभावाधिकरणम् ॥

सू० एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ २१ ॥

भा०. तत्रैवेदं चिन्त्यते,—प्रकृतौ व्यादेश आख्यातः,—‘इदं ब्रह्मण इदं हेतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीधः’ इति । स इह कर्त्तव्यो न कर्त्तव्यः ? इति संशयः । चेदकप्राप्त्या कर्त्तव्य इति यस्य बुद्धिः स्यात्, तस्य निवृत्त्यर्थं सूत्रम् । प्रकृतौ बहूनां सम्बन्धः कर्त्तव्यः, स विभागमन्तरेण न मिथ्यतीति विभागो बह्वसमन्वाय क्रियते । इह तु ‘सर्वं ब्रह्मणे परिहरति’ इति एकस्मै सर्वव्यहः, तत्र विभागेन न प्रयोजनं, क्रियमाणोऽपि न प्राकृतार्थः स्यात्, अदृष्टार्थमेव क्रियेत । तस्मात् कृष्णलवणौ न व्यादेश इति ॥ (१०।२।७अ०) ॥

व्यातिष्ठेमे अस्तिगदानमन्यतयथाधिकरणम् ॥

सू० अस्तिगदानं धर्ममाचार्यं स्याददातिसामर्थ्यात् ॥
॥ २२ ॥ (पू०) ॥

भा०. अस्ति व्यातिष्ठेमेः, ‘व्यातिष्ठेमेन स्वर्गकामो यजेत’ इति । तत्रैदं समामनन्ति,—‘गौश्व अश्वस्य अश्वतरस्य गर्दभास्य अजास्य अवरस्य घोहस्य धवास्य तिलास्य मापास्य तस्य दादशशतं दक्षिणा’ । इदं चापरं श्रूयते, ‘अस्तिग्भ्यो दक्षिणां ददाति’ इति । तत्र संशयः,—‘किं दानं धर्ममात्रम्, उत अस्तिगानमनम् ? इति । किं प्राप्तं ? । ‘अस्तिगदानं धर्ममात्रं’ स्यात्, तच्छहि कर्त्तव्यता श्रूयते । ददातिकर्त्तव्यता अस्माच्छब्दाद् गम्यते, अस्तिगानमनं

* अथ धर्ममात्रार्थेति पादो भवितुं शक्नोति ।

कर्त्तव्यं वाक्याद्भवति, श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । लोकेऽपि
 अदृष्टार्थंतेव ददातेर्गम्यते इति सामर्थ्यादेव मानसनादि ।
 अपि च कर्मानुरूपमपि दाक्षिण्यं कश्चित् श्रूयते,—‘वैधातव्यायां
 सप्तममृतपेये सोमचमसः’ । अपि च यत्रोच्चनीचपणीपणः*
 क्रियते स परिक्रयो भवति, न यत्र नियतपरिमाणं दानं ।
 तस्माद्धर्ममात्रं दानम् । अपि च नियमवगमनवच्च क्रियते,
 तददृष्टार्थमेवावकम्पते । कश्चिच्च श्रूयते,—‘दण्डः, उपानहौ,
 शूष्का दृतिः सा हि दक्षिण’ इति । को हि दण्डेनानमेत् ?
 तस्मात् धर्ममात्रं दानमिति ॥

सू० परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगास्लोकवत् ॥२३॥ (सि०) ॥

भा० ‘परिक्रयार्थं’ वा दानं । कुतः ? । ‘कर्मसंयोगात्’,—कर्म-
 संयुक्तेभ्यः श्रूयते,—‘अतिरभ्यो दक्षिणं ददाति’ इति । तत्र दृष्टं
 प्रयोजनमुत्सृज्य न शक्यमदृष्टं कम्पयितुं । यदपि नियमाददृष्टं, तदपि
 दृष्टद्वारमेव,—अनेन नियतेन नियतगुणकेन च दानेनानम्यमाना
 अतिरभ्यः अभ्युदयकारिणो भवन्ति । कथम् ? । आनमने गुणभूत-
 स्यागद्योद्यते न प्रधानभूतः, वाक्यार्थश्च अवश्यं होतव्यः, इतरथा
 ‘अतिरभ्यः’ इत्येतदेव यदमनर्थकं स्यात् । अम्यद्यमायो मुतरां
 श्रुतिर्वाधेत । यच्च,—न कर्मानुरूपं दाक्षिण्यमिति । नैतावत् दृष्टेऽर्थः
 सन् अप्रज्ञूयेत । नियमात् दृष्टद्वारमदृष्टमित्युक्तमेव । वचन-

* पक्षपणः इति आदर्शपुस्तकपाठः । पणः पण इति क० स० पु० पाठः ।

† अप्रज्ञूयते इति क० स० पु० एव आदर्शपुस्तकपाठः ।

प्रामाण्याच्च दण्डोऽवगम्यते । अपि च भवति तत्र या च यावतो
 चानमनमात्रा, लोकेऽपि हि काष्ठवाहप्रभृतिभ्यो यद्दीयते,
 तदसङ्कीर्त्तितेऽपि परिक्रये आनमनार्थमेव भवति । तस्मात्
 परिक्रयार्थे दक्षिणादानमिति ॥

सू० दक्षिणायुक्तवचनाच्च ॥ २४ ॥ (यु० १) ॥

भा० 'दक्षिणायुक्तवचनाच्च' सिद्धान्तं परिक्रयार्थं दानमिति
 पश्यामः । 'दक्षिणायुक्ता वहन्ति ऋत्विजः' इति ॥

सू० न चान्येनानम्येत परिक्रयात्, कर्मणः परार्थ-
 त्वात् ॥ २५ ॥ (यु० २) ॥

भा० इतश्च परिक्रयार्थं दानमिति । कुतः ? । नान्तरेण परिक्रयं,
 परार्थं परः प्रवर्त्तते । 'ननु सामादयोऽपि प्रवर्त्तनोपायाः' । न
 ब्रूमे, न प्रवर्त्तनोपाया इति, किन्तु हि परिक्रयः प्रत्यक्षमात्रात्
 इति । अतस्तेनैव परिक्रेतव्या नान्येन इति ॥

सू० परिक्रीतवचनाच्च ॥ २६ ॥ (यु० ३) ॥

भा० परिक्रीतवचनं भवति, तेनायमर्थो द्योत्यते,—'दोक्षित-
 मदोक्षिता दक्षिणापरिक्रीता ऋत्विजा याजयन्ति' इति । तस्मा-
 दपि परिक्रयार्थं दानमिति ॥

सू० सनिबन्धेव भृतिवचनात् ॥ २७ ॥ (यु० ४) ॥

भा० सनिवनिप्राप्तं सनिवन्यं याज्ञाप्राप्तमित्यर्थः* । तस्मिन्
भूतिवचनं भवति,—‘यज्ञो वै देवतानां न समभवत्, तं भूत्या
समभावयन्, यत् भूतिं वनुते, यज्ञस्य भूत्यै द्वादशरात्रो-
र्होचिता भूतिं वन्वोत’ इति । यज्ञार्थं यद् भित्तिं अग्निजः
परिक्रेतुम्, अन्यच्च यज्ञार्थं साधयितुं, तस्मिन्नेव भूतिवचनं ।
भूतिस्य कर्मकरेभ्य आनत्यर्थं यद्दीयते । तस्मादपि परिक्रयार्थं
अलिग्भ्यो दानमिति ॥

सू० नैष्कर्टकेण संस्तवाच्च ॥ २८ ॥ (यु०५) ॥

भा० ‘नैष्कर्टकेण’ च संस्तवो भवति,—‘यथा वै दारुहारो’
नैष्कर्टको निष्कर्तनभूतः कर्मयोगे वर्तते, एवं वा एते यज्ञस्य
‘अग्निजः’ इति । नैष्कर्टको दारुहारः, यथाऽसौ, एवं अलिज
इति ब्रुवन् परिक्रयार्थं दानं दर्शयति ॥ (१०।१।८३०) ॥

* ऋतिष्टोमे भक्षस्य प्रतिपत्त्यर्थाधिकरणम् ॥

सू० श्रेयभक्षाश्च तद्वत् ॥ २९ ॥ (पू०) ॥

भा० सन्ति श्रेयभक्षा ऋतिष्टोमे दर्शपूर्णमासयोश्च, यथा
वषट्कारनिमित्ता होमाभिषवनिमित्ताश्च, तथा इडा-प्राग्निव-
चतुर्दाकरण-शंयुवाककाक्षाः । तेषु सशयः, ‘किं ते परिक्रयार्थाः,
उत न’ इति । किं प्राप्तं ? । ‘श्रेयभक्षाश्च तद्वत्’ भवितुमर्हन्ति,

यदत् दक्षिणादानं । प्रीतिं हि करोति भक्षणं, प्रीत्या चानमन्ति ।
तस्मात् परिक्रयार्थाः शेषमत्रा इति ॥

सू० संस्कारो वा द्रव्यस्य परार्थत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्वदः पक्षं व्यावर्त्तयति,—‘न परिक्रयार्थं भक्षणं, द्रव्य-
संस्कारार्थम्’ इति । कुतः ? । यद्यर्थेन हि द्रव्यमुत्पन्नं प्रयोजनवत्,
यदि तस्य संस्कारार्थं भक्षणं, ततस्तदपि प्रयोजनवत् । ‘दक्षिणा-
ह्नान्मध्याह्नावद्यति’ इत्येवमादि च एकदेशवचनं प्रकृतशेषापेक्षं
भवति, न द्रव्यस्योत्पादकं, तस्मान् द्रव्यस्य भक्षणमुच्यते, न भक्षणार्थं
द्रव्यमुपादीयते, प्रकृतस्य च भक्षणं । तस्मात् संस्कारार्थमिति
गम्यते ॥

सू० शेषे च समत्वात् ॥ ३१ ॥ (यु० १) ॥

भा० अपि च यच्छेषं द्रव्यं, तत् देवतायै सङ्कल्पितं यजमानेन
न स्वयमुपयोक्तव्यम् इति । तस्मान्न तस्योपयोक्तुम् ऋत्विज ईशते,
नो खल्वपि यजमानः । साम्यमत्र यजमानस्य ऋत्विगुंभिः, परि-
क्रीणानस्य स्त्रीकुर्यात् द्रव्यं, तत्रास्य देवतार्थः सङ्कल्प एव न
अवकल्पते । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणम् इति ॥

सू० स्वामिनि च दर्शनात् तत्सामान्यादितरेषां
तथात्वम् ॥ ३२ ॥ (यु० २) ॥

भा० ‘स्वामिनि च’ भक्षणं दृश्यते,—‘यजमानपञ्चमाः समुपहृता
इडां भक्षयन्ति’ इति । यजमानस्य असंशयम् अपरिक्रयः,

‘तत्सामान्यादितरेषाम्’ अपि न परिक्रयः । कथं ? । एवं सति, नैव विज्ञायते,—इडाभक्षणेन यजमानपञ्चमाः परिक्रियन्त इति । किं तत् सामान्यं ? । द्वितीया विभक्तिः । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति ॥

सू० तया चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥ (यु० ३) ॥

भा० एवम् ‘अन्यार्थदर्शनम्’ इदमुपपन्नं भवति,—‘कुण्डपायिनामयने अक्षरैकैश्चमसैः होमान् भक्षयन्ति’ इति प्राप्ते भक्षे विशेषः श्रूयते,—‘अक्षरैकैः’ इति । एवं सत्त्वे भक्षणं दृश्यते, तत्परिक्रयार्थं न अवकन्यते । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति ॥ (१०।१।८अ०) ॥

सत्त्वे अग्निमरुताभ्यामिदं वरणम् ॥

• सू० वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात् सत्त्वे न स्यात् स्वकर्मत्वात् ॥ ३४ ॥

भा० सन्ति द्वादशाहप्रभृतौ नि सत्राणि,—‘द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः’ इत्येवमादीनि । अस्ति च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वरणम्,—‘अग्निर्मे होता स मे होता होतस्त्वं मे होतासीति होतारम्’—इत्येवमादीति । तत् सत्त्वे सन्दिह्यते,—किं कर्त्तव्यं, न ? इति । तत एतत् तावच्चः परीक्ष्यं,—किं प्रकृतौ धर्ममात्रं वरणम्, उत परिक्रयार्थम् ? इति । यदि धर्ममात्रं, प्रकृतौ सत्त्वे कर्त्तव्यम्; अथ परिक्रयार्थं, न कर्त्तव्यमिति । किं प्राप्तं ? । मन्त्रवस्त्रियमवचेति कृत्वा धर्ममात्रं । तस्मात् सत्त्वे कर्त्तव्यम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘वरणमृत्तिर्जा’ सत्त्वेषु ‘न स्यात्’, न कर्त्तव्य-
मिति । स्वार्थं हि तेषां कर्म, न च कश्चिदात्मानं दृणीते ।
प्रकृतौ चानमन्वाये वरणं दृष्टप्रयोजनमिति न शक्यमदृष्टं कल्प-
यितुं । तस्मात् सत्त्वेषु वरणं न स्यादिति ॥ (१०।१।१० अ०) ॥

सत्त्वे परिक्रयमावाधिकरणम् ।

सू० परिक्रयश्च तादर्थात् ॥ ३५ ॥ (नि०) ॥

भा० ‘परिक्रयश्च’ प्रकृतौ व्योतिष्ठेभ्यो आच्चातः, ‘गोश्च अश्वश्च
अश्वतरश्च गर्दभश्च अजाश्च अवयश्च मोहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च
तस्य द्वादशशतं दक्षिणा’ इति । तत् दक्षिणं सत्त्वे चोदकेन प्राप्तं
किं कर्त्तव्यं, निवृत्तं वा ? इति संशयः । किं प्राप्तं?—कर्त्तव्यः
परिक्रययोदकानुग्रहाय । अपि च तत्र गवादयः प्रतिपिध्यन्ते,—
‘न ह्यत्र गोर्दीयते न वासो न हिरण्यम्’ इति, तत् सति
परिक्रयेऽवकस्यते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘परिक्रयश्च तादर्थात्’ इति, परिक्रयश्च न
कर्त्तव्यः । उक्तमधस्ताद्वरणं सत्त्वेषु न कर्त्तव्यमिति, परिक्रयस्येति
‘च’शब्देनाम्नादेशः क्रियते,—न कर्त्तव्यः परिक्रयः । कुतः ? ।
आत्मार्यत्वात्,—न कश्चिदात्मानं परिक्रीणीते इति ।

* “सत्कारपुत्रप्रशस्तिर्होमेनादिसाधनं वरुणं । तत्र वरुणं चिकीर्षेत्तथाग्रे
वरुणीयेभ्यो प्राच्येभ्यो सोमं ब्रूयान्, तेभ्यः सोमं प्राचेति चापराश्ववचनात् । सोमा-
भिषामप्रकारेण कल्पे दक्षिणः, व्योतिष्ठेभ्योनाग्निष्टोमशब्देन रथकारशब्देन गवां
द्वादशशतदक्षिणेनाह वरुणं, तत्र अनुदाना भवेति, तत्र द्वेदक्षिणादग्निनिधयेन
प्राप्तव्याः सतीपवर्गविशेषं नियोज्य योग्या भवन्ति, सोऽयं क्रयः” इति भाष्य ।

सू० प्रतिषेधस्य कर्मवत् ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

प्राप्तौ मत्यां प्रतिषेधोऽवकल्पते इति यदुक्तं, तत् परिहर्तव्यम्,—

सू० स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् ॥ ३७ ॥ (पू०) ॥

भा० प्रतिषेध उपपद्यत इत्यर्थः । कस्य ? । 'प्रासर्पिकस्य' दानस्य । इति । धर्ममात्रं हि तत् सत्त्वेषु चोदकप्राप्तं, तन्निवर्तते । तस्मादुपपन्नः प्रतिषेध इति ॥

सू० न दक्षिणाशब्दात् तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥
॥ ३८ ॥ (सि०) ॥

भा० नायं प्रासर्पिकस्य प्रतिषेधः । कुतः ? । 'दक्षिणाशब्दात्' दक्षिणाशब्दो ह्यत्र भवति,—'अदक्षिणानि सचाण्याङ्गः न हि अत्र गौर्दीयते न वाघो न हिरण्यम्' इति । दक्षिणाशब्दस्य परिक्रयार्थो भवति । तच्च हि श्रूयते, 'गोश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजश्यावयश्च ग्रीहयश्च यवाश्च तिलश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इति*, अतिगूढानं दक्षिणा, न प्रासर्पिकं; तस्यैवामौ प्रतिषेधो न प्रासर्पिकस्य । तस्मान्नित्यप्राप्तस्यैवानुवादोऽप्यौ न सत्त्वेषु दक्षिणा इति ॥ (१०।२।११अ०) ॥

उदवसानीयस्य सदान्नदानं तत्र दानस्य परिक्रयार्थमाधिकरणम् ॥

सू० उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात् तदङ्गत्वात्तत्र
दानं धर्ममात्रं स्यात् ॥ ३६ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति उदवसानीयः,—‘सत्राद्दवसाय इष्टशमनीयेन ज्योति-
ष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्’ इति । तत्रैषोऽयं सांग्रयिकः,—
दक्षिणादानं धर्ममात्रम्, उत परिक्रयार्थम्? इति । तथा
इदमपरं द्वैतं,—किं सत्राद्गमुदवसानीयः, न? इति । यदि सत्राद्गं,
धर्ममात्रं दानम्; अथ न सत्राद्गं, परिक्रयार्थम् इति । किं प्राप्तं?—
सत्राद्गम् इति । कुतः? । सत्रप्रकरणात्, सत्रं परिममाय कर्त्तव्य-
मिति श्रूयते, सत्रप्रकरणात् सत्रं लक्षयित्वेति गम्यते । उदव-
सानीयस्य सत्रस्य विधीयते इति । सत्रस्य च फलार्थत्वाज्जोदव-
सानीयार्थता गम्यते । न च सत्रोदवसानकाले उदवसानीयः,
लक्षणा हि तथा ध्यात् । अत्र द्रव्ये च फलं कल्पयितव्यं,
तस्मादानन्तर्यादेकवाक्यतामन्वन्नाच्च सत्राद्गमुदवसानीयः,—सत्रं
यथोक्त परिममाय न सन्तोष्यं, न तावत् कृत्वा कृतिता सन्तुष्टा,
इदमपरं तस्याद्गं कर्त्तव्यमुदवसानीय इत्येवमभिसम्बन्धः
क्रियते । यथा ‘अग्निं चित्वा सैत्रामणा यजेत’ ‘वाजपेयेनेष्टा
ष्टग्वपतिमवनेन यजेत’ इति । तस्मात् सत्राद्गम् । एवं चेत् सत्राद्गस्य
सत्रस्य स्वयकर्त्तृकत्वात् ‘धर्ममात्रं’ ‘तत्र’ दानं; सत्रधर्मा
उदवसानीय इति ॥

सू० न त्वेतत्प्रकृतित्वादिभक्त्येवादितत्वाच्च ॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भा० तुग्रहः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवं धर्ममात्रमत्र दानम्
इति, किन्तुहिं,—परिक्रयार्थम् इति । कुतः ? । नैतत् सचाङ्गं
'विभक्तचोदितत्वात्', नैतद् दृष्टम्यतिसवेन सौचामण्या च तुल्यं,
तत्रैवं श्रूयते,—यथोक्ताङ्गं कृत्वा नैव सन्नोप्यमिदमपरं तस्य
कर्त्तव्यम् इति । इह पुनः सचमुद्रस्य उदवसानीयः कर्त्तव्य इति,—
'सचादुदवसाय' (उत्थायेत्यर्थः) । तचान्योऽर्थः क्लृप्त्यर्थः,—यथो-
दितं निर्वर्त्य न प्रहातव्यम् । उत्पूंस्य अत्रपूर्वस्य स्यतेः प्रहाये-
त्यर्थः । प्रहाये इह क्लृप्त्यर्थः पुनरनुष्ठानानन्तर्यं । तस्माद्
विभक्तचोदितत्वात् सचाङ्गं, न च सचप्रकृतिकं । तस्मादत्र दानं
परिक्रयार्थमिति ॥ (१०।१।१२अ०) ॥

उदवसानीयस्य सचिनामेवैकेनामुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० तेषां तु वचनात् द्वियज्ञवत् सहप्रयोगः स्यात् ॥
॥ ४१ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमेवोदाहरणं,—'सचादुदवसाय पृष्ठमनीयेन ज्योति-
ष्टीमेन सहस्रदक्षिणेन दक्षेत्' इति । तत्रैवोऽर्थः समधिगतः,
न सचाङ्गं पृष्ठमनीयः इति । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते, किं
संहत्य तैस्तत् कर्त्तव्यम्, उत एकैकेन ? इति । किं प्राप्तं ?—संहत्य
इति । कुतः ? । उपादेयत्वेन यागे दद्यामानस्य वहुत्वस्य श्रवणात् ।
स चदेकेन क्रियेत, वहुत्वमनुक्तः प्रयोगो न स्यात् 'द्वियज्ञवत्',
यथा 'एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्' इति,
यद्यपि राजपुरोहितौ सचणत्वेन श्रूयन्ते एवमपि 'यजेयाताम्'

इति याग उपादेयत्वेन, यागे च एतत्कर्तृत्वं श्रूयते,—‘यजेयाताम्’ इति । तद्वत् पृष्ठशमनीयेन यजेरन् इति । तस्मात् संहृत्य पृष्ठशमनीयं प्रयुञ्जीरन् इति ॥

एवं स्थितं तावदपर्यवसितम्, अन्तराचिन्तान्तरस्य सूत्रं तावद्वर्णयिष्यामः,—

उदयसानीये सचिन्तेऽन्येषावविज्ञाधिकारश्चम् । (अन्तरा-चिन्ता) ॥

सू० तच्चान्यानृत्विजो वृणीरन् ॥ ४२ ॥

भा० अस्मिन्नेवोदाहरणे एषोऽर्थः सांश्रयिकः, ‘किं न एव सचिण ष्वत्विजः, उताम्ये वा वरोतय्याः?’ इति । किं प्राप्तं?—त एव । कुतः? । समामकर्तृकता हि गम्यते,—‘उदवसाय यजेरन्’ इति । य एव उदवसातारस्त एव यष्टार इति भवति प्रत्ययः । यथैव वचन-प्रामाण्याद्योदकप्राप्तानेककर्तृकर्ता वाधित्वा यज्ञकर्तृकता भवति, एवं योदकप्राप्तानन्यानृत्विजो वाधित्वा वचनप्रामाण्यात् न एव भवितुमर्हन्ति इति ।

३

एवं प्राप्ते ब्रूमः, ‘तच्चान्यानृत्विजो वृणीरन्’ इति । न हि पृष्ठशमनीये ये सचादुदवसातारस्ते कर्त्तारो विधीयन्ते, न तेषामुपादेयत्वेन योदनेत्युक्तं, न चाविहितमङ्गं भवति, न चानङ्गे ह्येने विगुणता काचित् भवति ; सन्ति च योदकप्राप्ता अन्ये ष्वत्विजः । अपि चात्र यावति कर्त्तृभिप्रायं क्रियाफलं, तावति, न एव कर्त्तारः, तदेतदुपयद्यविशेषादवगम्यते । न च ष्वत्विजः

प्रति यागस्य कर्त्तृभिर्मायं क्रियाफलं । तस्मात्त्राभिज्ञे त एव
कर्त्तारः, प्रधानयागे तावत्कर्तृन् अवगच्छामः ; ऋत्विजः
पुनरन्ये वरीतव्या इति । (१०।१।१२अ०) ॥

सू० एकैकशस्त्वविप्रतिषेधात् प्रकृतेऽर्थैकसंयोगात् ॥
॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० ग्यितादुत्तरम् । तुयम्भ्यः पक्षं व्यावर्त्तयति । न इष्टशमनीयं
संहत्य प्रयुञ्जीरन्, किन्तुर्हि 'एकैकशः' । कुतः ? । 'अविप्रति-
षेधात्',—उदवसानेन हि पुरुषा लक्ष्यन्ते,—ये सचादुदवस्यन्ति
इति । तत्र चैकोऽप्युदवसाता भवति, ये चोदवसानलक्षितास्तेषां
याग इति एकैकस्यापि यागो विहितो भवति, न च केनचित्
प्रतिषिध्यते, तस्मादेकैकोऽपि यजेत । 'ननु बहूनां प्रयोग उच्यते,
तेनैकैकस्य न भवति' । नैव दोषः, एकैकस्यापि न वार्यते, तेन
चोदकसामर्थ्यादेकैकस्य एव यजेत इति ।

आह,—'वज्रसंयुक्तः प्रयोग एकैकेन न शक्यते कर्तुम्' इति ।
एवमपि न दोषः, नात्र वज्रवचनं विधीयते, ये सचादुदवसा-
तारस्तेषामेव यागः, ते च बहवः, तेषां बहूनामत्र प्राप्तानाम्
अयमनुवादः । एकैकशेनापि च ते उदवसातारः । तस्मात् तेषां
तथैव यागो भविष्यति, यथैवोदवसाने तेषामसंहतानां
वज्रवचनं, एवं यागेऽपि असंहतानामेव भविष्यति ।

अधोपपत्तेः,—[न वज्रवचनमनुवादः, अप्राप्तत्वात्, न हि
वज्रवचनं यागे प्राप्तं यदनुचेत् । 'नन्विदानीमेवाकमुदवसादृषां

यागस्ते 'च बहवः' इति । उच्यते, बह्वन्ते तेषामुदवसाने,
न यागे । 'ननु वाक्यसामर्थ्याद्यागेऽपि भविष्यति' । नेत्याह,
परिपूर्णं हि पदं पदान्तरमाकाङ्क्षति, ततो वाक्यं भवति,
अथ च यागः प्रागेव बह्ववचनेन, सम्बद्धो न तस्याभवस्थार्या
वाक्येनोदवसातारः प्राप्ताः । उपादत्ते तु तदा बह्वन्ते, ततो
बह्ववचनसंयुक्तः पदान्तरगतान् उदवसादनपेक्षते, तस्माद्
बह्वन्तेसंयुक्तः प्रयोगः कर्त्तव्यः, यथा द्वियज्ञे सचेपु च इति] ।

आह,—नैतदेवं,—यच्च श्वेनचित्प्रकारेणानुवादः सम्भवति तच्चा-
नुवादे वा स्याद् विधिर्वेति; यद्यप्यपूर्वत्वादित्यत्र विधिर्वाचाया-
ननुवादात्, तथाप्यचानुवाद एव बह्वन्ते भवितुमर्हति, तथा हि
यागसम्बन्धो बह्वन्ते न कृतो भवति, तच्च दृष्टमेव प्रयोजनं,
इतरस्मिन् पक्षे बह्वन्ते यागसम्बन्धेऽदृष्टं कल्पनीयं स्यात्,
तस्मादननुवाद इति । आह,—'द्वियज्ञेऽपि तर्क्षेवमेव प्राप्नोति
सचेपु च इति' । अत्रोच्यते, अस्यच विशेषः 'उदवसाय
घजेरन्' इति, 'राजपुरोहितौ चवेधार्ता', 'अद्विकामाः सच-
माधीरन्' इति । यच्च क्लान्तः शब्दो भवति तच्च द्वौ प्रयोगौ
गम्येते, समानाश्च कर्त्तारः श्रवणादेव, तत्रोत्तरप्रयोगवचनेन
केवलौ धात्वर्थौ विधीयते, तदाश्रयः प्रयोगः, कर्त्तारश्च, तद्गता च
सङ्ख्या,—एवं सर्वमेतत्, धात्वर्थे विधीयमाने प्राप्तमेवानूद्यते । द्वियज्ञे
सचेपु च धात्वर्थौ विधीयते, प्रयोगोऽपि, कर्त्तारः, तद्गता च सङ्ख्या
सर्वमेव तच्चाप्राप्तं । न हि राजपुरोहितावित्येष शङ्कोति प्रयोगं
वदितुं, तच्च च कर्त्तृत्वं तद्गताच्च सङ्ख्या । तथा 'अद्विकामाः'

इति । तस्मादेवंजातीयकेषु सङ्ख्या उपादेयत्वेन श्रूयते । अतो
 दियज्ञादिषु नानुवादस्तेषु वज्रसंयुक्तः प्रयोगः कर्त्तव्यः, इह
 तु न तथा । तस्मादेकैकः पृष्ठश्रमनीयेन यजेत इति ॥
 (१०।२।१४अ०) ॥

कामेष्टौ दानशब्दादर्थताधिकरणम् ।

सू० कामेष्टौ च दानशब्दात् ॥४४॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति सारस्वते शत्रे कामेष्टि,—‘शाचं प्रसवणं प्राप्याग्नये
 कामायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपति तस्यामर्थां पुरषीं च
 धेनुके दत्त्वा प्रति यमुनामवष्टयमभ्यवयन्ति’ इति । तत्र संशयः,—
 किं परिक्रियार्थं दानम्, उत धर्ममात्रम्? इति । पृष्ठश्रमनीये च
 सवस्थानद्भूते परिक्रियार्थं दानमित्युक्तम्, अथेदानोद्भूतायां
 कामेष्टौ चिन्त्यते । तत्र किं तावत् प्राप्तं?,—यथा पृष्ठश्रमनीये
 परिक्रियार्थम्, एवमिहापीति चशब्देनाम्नादिश्रूयते । कुतः? ।
 ‘दानशब्दात्’, दानशब्दो भवति, ‘तस्यामर्थां पुरषीं च धेनुके
 दत्त्वा’ इति । दानशब्दः कर्मकरेषु सत्सु परिक्रियार्थं इत्युक्तम् ।

न चैतत्सर्वम्, सवस्थाद्भूतमेतत् । प्रकरणाच्च सवस्थ
 स्वयंकर्तृकता, नाद्वानां, तद्योदकप्राप्तेः अतिविग्निः सगुणं सत्
 सवस्थोपकारकं भवति । अन्यैर्ह्यतिविग्निर्विना विगुणं सवस्थ
 नोपकुप्यात् । तस्मादत्र दानं परिक्रियार्थं इति ॥

सू० वचनं वा सचत्वात् ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा० वाशब्दात् पक्षो व्यावर्त्यते,—नाच् परिक्रयार्थं दानं धर्म-
मात्रम् इति । कुतः ? । 'सचत्वात्', सचे हि आनतिनिवृत्ता ।
'आह,—नैतत् सचं सचाङ्गमित्युक्तम्' । उच्यते, न सचं, सचाङ्गं तु
सचमध्यपतितं, सचस्य च चाङ्गस्य स्वयंकर्तृकता, तस्यां क्रियमाणार्था
विह्वा अस्या दृष्टेः कर्त्तारः । तच्च आनत्या न प्रयोजनं, श्रूयमाणं
तु दानं धर्ममात्रं भवितुमर्हति इति ॥ (१०।१।१५अ०)

दर्मपूर्णमासयोरिदमाश्रयते दानस्यादृष्टार्थताधिकरणम् ॥

सू० द्वेष्टे चाश्वेदनादक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरिदमाश्रयते,—'यदि पत्नीः संयाजयन्
कपालमभिजुहुयात्, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् तस्यैक-
हायनो नैर्दक्षिणा तं स द्वेष्टाय दद्यात्' इति । तत्र सप्तम्य,—
किं परिक्रयार्थम् एकहायनस्य दानम्, उत धर्ममात्रम् ? इति ।
किं प्राप्तं,—दक्षिणाशब्दात् परिक्रयार्थमिति, परिक्रयार्थे हि
दक्षिणाशब्दो भवति ।

एवं प्राप्ते ब्रूम', 'द्वेष्टे च' धर्ममात्रं दानम् इति चशब्देन
अन्वादिष्यते । कुतः ? । 'अश्वेदनात्' द्वेष्टस्य अतिज., न हि
द्वेष्ट अतिम् भवति, अतिगाचार्यो नातिचरित्यौ इति । यदा
परिक्रमेत्येनैव कर्त्ता प्रयोजनं नास्ति, तदा किं दक्षिणाशब्दः
करिष्यति ? । अपि च परिक्रयार्थे षति दक्षिणाशब्दः स्यात्

चोदकप्राप्तेऽन्वाहार्योऽपनीयेत, तत्र चोदको वाध्येत, तस्मात्
धर्ममात्रमेकहायनस्य दानमनृत्विजे दातव्यम् इति ॥ (१०।२।
१६अ०) ॥

जीवतामोऽप्यधिकाधिकरणम् ।

सू० अस्थिर्यज्ञोऽधिप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रति-
षेधादस्यां ॥ ४७ ॥ (सि०) ॥

भा० इदमाम्नायते, 'यदि मन्दीचितानां प्रमीयेत तं दग्धा-
हृष्णाजिने अग्नौ न्युपनद्य योऽस्य नेदिष्ठस्त तस्य म्याने दीक्षयित्वा
तेन सह यजेरन् ततः संवत्सरे' अग्नौ नि याजयेत्' इति । योऽयं
संवत्सरे यज्ञः, स मन्दिह्यते,—किमस्यामुत जीवताम्? इति,
किन्तावन्प्राप्तं?,—मामानाधिकरण्यादस्यामिति । किं सामानाधि-
करणं? । याजयतेरग्नौ कर्मभूतानि ।

'अग्नौ अग्नौ न्यचेतानि न शक्नुवन्ति स्वयं तन्त्रयितुं, कथं
तानि क्रियायां कर्तृणि भवेयुः? इति । उच्यते, 'प्रयोज्यता
तेषां श्रूयते, ततो अन्ये प्रयोजयितारः, ते एतानि क्रियां
कारयिष्यन्ति' इति ।

आह,—'न हि अकुर्वन्ति कारयतीति भवति, कर्तुं हि प्रयोजको
हेतुः, न चैतानि कार्त्तव्येन क्रियामुपसंहर्तुं शक्नुवन्ति' इति ।
उच्यते, वचनप्रामाण्याद् यावत् यजमानं कारयितुं शक्यन्ते, तावत्
कारयिष्यन्ते,—चौदुमरोऽप्याहं शुक्राभारग्नयमित्येवमादीनि ।

आह,—‘प्रधानमेव न शक्नुवन्ति नाङ्गानि कुर्वन्ति, याज-
मानानि भवन्ति’ इति । अत्रोच्यते, वचनप्रामाण्यात् तच्छब्दार्थं
अन्विजः प्रतिगृह्णीयन्ति तद्वृत्तिस्तत्परिकीर्ताः तत् पचन्ति ईदृशो
द्रव्यत्यागो वाचनिको भविष्यति इति । आह, ‘एवं वर्णमाने
याजयितृणांमेव कर्तृत्वमुपदिष्टं भवति नास्याम्’ इति । उच्यते,
यद्वृत्तिर्वाचनमेवैतेन प्रकारेण कर्तृत्वमुपदिश्यते, न ह्यकर्तृरि कारयतीति
भवति, हेतुकर्तृत्वं चास्यां यागे सति प्राप्तमेवामूच्यते, यथा,
‘यामकामं संयाजयेत्’ इति ‘यामकामो यजेत’ इति विधीयते,
हेतुत्वं च प्राप्तानुवादमात्रं, तच्च दर्शयति,—‘स्तोत्रे अग्निकुम्भमुप-
दधाति’ इति । अस्यामेव यजमानत्वं दृश्यते । तस्माद् अस्यां
यज्ञो न जीवताम् ।

इति प्राप्ते ब्रूमः,—‘अग्नियज्ञः’ इतरेषां जीवतां स्यात्, तेषामवि-
प्रतिपिष्टो यज्ञः, अस्यां विप्रतिपिद्यते, त्यागो नाम मनसा क्रियते,
न चास्याम् अग्नि मनः । यदुक्तं,—‘अन्विजः शब्दार्थं दक्षिणं
प्रतिगृह्णी तत्परिकीर्ताः त्यागं कुर्वन्ति इति, ईदृशो वाचनिकृत्यागो
भवति’ इति । नैतदेवं, न हि यजेतेत्युक्ते अशक्नुवन्तु वचनप्रामाण्यादन्यो
यज्यर्थो भवति, यागं कुर्वन्ति इति हि तद्वचनं, नान्यो यज्यर्थः
इति । न च वचनप्रामाण्यादेतद्भवति,—‘यच्छब्दार्थं तत् पच्यते,’
न हि तद् अग्न्यभिर्दत्तं भवति, न चासति दाने परिक्रयः । न च
गोषोऽर्थो विधिशब्दादवगम्यते, अन्येन हि प्रमाणेन परिच्छिन्नेऽर्थे
गोषः शब्दः सम्बध्यते, यथा, ‘गौरनुबन्धः’ इति गोजातिविशिष्टः
पशुरनुबध्यते, न वाहोक्तः, गौरयं वाहोक्त इति तु संवादे

वाचीके गौणः शब्दः प्रवर्तते । तस्मान्न त्यागविधाने अन्यो यज्यः
स्यात् । न चास्यां द्रव्यं स्वं सम्भवति, यत् प्लिजो गृह्यो वा यमनेन
परिक्रान्त इति मन्येरन् । तस्मान्न कथञ्चन अग्नौ यज्येति यद्यपि भवति
अतो न विवक्षितं सामानाधिकरण्यम् इति ।

आह,—‘गन्धद्रव्यवचनादनर्थकं तर्हिदं वाक्यं’ । नेति ब्रूमः,—न
हि गन्धमाने अर्थे अनर्थकं भवति, ततः संवत्सरे याजयेदित्येतावतो
वाक्यात् कश्चिदर्थोऽवगम्यते,—स इह विवक्षितः, अग्नौ याजये-
दित्येष मन्वन्तो न विधीयते । आह,—‘किमग्नौ नीति प्रमाद-
पाठः?’ । न च प्रमादपाठ इति ब्रूमः, न हि स एवाप्रमादपाठो
यो विधानार्थः मुख्यार्थश्च, अनुवदन्नर्थं लक्षणयापि ब्रुवन् वाक्ये
समवार्थं गच्छति, न च प्रमादपाठो भवति, तच्च, अग्नौ नीत्येष
शब्दो विदधत् स्वमर्थं मुख्यया वृत्त्या ब्रुवन् वाक्ये न समवेति,
अनुवदन्तु लक्षणया समवेत्यति । ततः ‘संवत्सरे याजयेत्’ इति
जीवतः प्रकृतान् वक्ष्यति । तत्राग्न्यशब्दो वर्त्तिष्यते लक्षणया,
ततः संवत्सरेऽग्नौ याजयेदिति । के तेऽग्नौ मन्तः? । ये तेन
सह यजुः प्रकान्ताः । तस्माद् यस्य तानि अग्नौ तैरग्नौ स
शक्यते लक्षयितुं, तस्मात्सोवता यज्ञ इति ॥

सू० यावदुक्तमुपयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अयं यदुक्तमस्यां याजमानं दर्शयति,—‘स्तोत्रेऽप्युक्त-
मुपदधाति’ इति । नैतद् याजमानं, न हि अग्नौ यजन्ते—
इत्युक्तम्, अतो वचनप्रामाण्यादेतत् कर्म याजमानस्वरूपं भवति,

यावति वचनं, तावत्येव तद् भवितुमर्हति, न तत्, सर्वं याजमानं
शक्नोति भक्षयितुं, तस्माज्जीवतामेव यज्ञ इति ॥ (१०।१।१७अ०) ॥

अथिपमे अस्यां जपादननुष्ठानाधिकरणम् । औदुम्बरी गनप्रकृत्या
नुष्ठानाधिकरणम् । (छात्रा—विन्ता) ।

ख० यदि तु वचनात्तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्तं सेष्टि
तदर्थत्वात् ॥ ४६ ॥

भा० इह जपसंस्कारमिष्टि चिन्त्यते । तत्र सूत्रेतरार्द्धेन जप-
संस्कारं चिन्त्यते, शेषेणापोष्टिः । जपाः 'यच्च' जपति' इति चोदनाः,
संस्काराः 'केशगम्य वपति' इत्येवमादयः । किम् अस्यां जपसंस्कारं
कर्त्तव्यं, न ? इति मग्नयः । 'ननु नैवास्यां यज्ञो जीवतामसावित्युक्तं' ।
अत्रोच्यते, छात्रा—चिन्तेषा । अस्यामिति छात्रा—चिन्त्यते, अनेन
प्रकारेण पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनं विचार्यते,—यदि अस्यां यज्ञः
स्यात्,—किं जपसंस्कारं क्रियते, न ? इति । किन्तावत् प्राप्तं ?,—
"विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्व्वकर्म स्यात्" (१०।१।१८०)
इत्यनेन न्यायेन कर्त्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—यदि तु वचनात्तेषां अस्यां यज्ञः स्यात्, तेषां
जपसंस्कारं लुप्ताय निवर्त्तेत, न तैः शक्यं जपितुं, नापि केशगम्य
वपुः, अगम्यश्च चोदको न प्रापयति । अत्र सूत्रोत्तरार्द्धं,—"सेष्टि
तदर्थत्वात्" इति । दीघलोया इष्टिः कर्त्तव्या न ? इति विचारः ।
किं प्राप्तं ?—चोदकानुगुह्य कर्त्तव्या ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—सहेष्ठा अपमंस्कारं न कर्त्तव्यम्, इष्टिर्नुष्येत इति । कुतः ? । तदर्थं हि सा, यजमानो दीक्षां गृह्णीयतीति, दीक्षा च व्रतानि, नियमाश्च मानसं कर्म, न चैषां मनोऽस्ति, दीक्षाग्रहणार्था चेष्टिः संयोगात् जायते,—‘आग्नावैष्णवमेकादश-कपालं निर्वपेद्दीक्ष्यमाणः’ इति तस्मादिष्टिरपि निर्वर्त्तत इति । कत्वर्थं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ (१०।१।१८अ०) ॥

अखियज्ञे एवेदं सन्दिह्यते,—‘यजमानेन सन्नितौदुम्बरी भवति’, तथा ‘शुक्रं यजमानोऽन्वारभते’ इति । अस्यां यागे सति किमेवंजातीयकं कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् ?,—अचेतनानामस्यां भवत्क्रियासु स्वातन्त्र्यं नास्ति, तस्मात् औदुम्बरी-सन्धाने शुक्रान्वारभणे च नास्त्येति कर्त्तव्यं भवेयुः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, कत्वर्थेन क्रियेत, गुणभूतत्वात्, यत् कत्वर्थम् एवंजातीयकं, तत् क्रियेत, गुणभूतत्वात्, गुणभूतः तच्च यजमानः, यजमानपरिमाणसन्नितया औदुम्बर्या प्रयोजनं, यजमानान्वारभेन च शुक्लेण अचेतनेनैव च परिमीयते, शुक्रय अन्वारभते; तस्मादेवंजातीयकं कर्त्तव्यम् इति ॥ (१०।१।१८अ०) ॥

अखियज्ञे अस्या काम्यकर्माद्यननुष्ठानाधिकरणम् । (हला—चिका) ।

सू० काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानात् यथेतर-
स्यानुच्यमानानि ॥ ५० ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमस्तत्र श्रूयते,—‘यदि० कामयते वर्षत् पर्जन्यः इति, नीचैः षटो मिनुयात् इत्येवमादि । तदिह

चोदकेन प्राप्तं काम्यं कर्त्तव्यं, न ? इति सन्दिह्यते । चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यम् इति ।

‘नन्वस्त्रीनि न किञ्चित् कामयन्ते यजमानकामनिमित्तका-
स्त्वेवंजातोयाः पदार्थाः’ । अत्रोच्यते,—नात्र यजमानेन कामय-
मानेन प्रयोजनम्, एषोऽर्च्यो,—नीचैः सदसि मीयमाने
वृष्टिर्भवति इति, तद्यदि वृष्ट्या प्रयोजनं, नीचैः सदा मातव्यं,
वृष्टिः प्रयोजनवती भविष्यतीति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—काम्यान्त्वेवंजातीयकानि न कर्त्तव्यानि ।
कुतः ? यदि यजमानो वृष्टिं कामयेत नीचैः सदसि मीयमाने
वृष्टिर्भवति । यजमानफलदं हि उपयहविशेषात् साङ्गं कर्म,
नान्येषां कामयितृणां दातुमर्हति इति । न च वृष्टिर्यजमानस्य
फलमिति विज्ञायते, यद्येतरस्य जीवतो यजमानस्य विद्यमानोऽपि
कामोऽनुच्यमानो न भवति, किमङ्गं पुनरुच्यतां, येषां काम एव
नास्ति, तस्मात् काम्यानि न कर्त्तव्यानि इति ॥ (१०।१।२० अ०) ॥

अस्मिन्नेव अध्याये सूक्तवाक्यनाशासनामनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० ईदृशार्थाश्चाभावात् सूक्तवाक्यत् ॥ ५१ ॥ (नि०) ॥

भा० सन्ति अस्मिन्नेव देशं पूर्णमासप्रकृतिकानि चोदकप्राप्तानि
प्रायणीयादीनि । तेषु चोदकप्राप्तः सूक्तवाकः, तत्रेमानि,*—
‘अयं यजमान आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते विश्वं प्रियमाशास्ते
यदनेन हविषाशास्ते तदस्यात् तदध्यात् तदसौ देवारावत्ताम्’ इति ।

किम् इमानि कर्त्तव्यानि, न कर्त्तव्यानि ? इत्येपोऽर्थः सन्दिह्यते । किं तावत् प्राप्तम् ?,—ईदृश्यां ये कामाः सूक्तवाके श्रूयन्ते, तेऽपि न स्युः । किं कारणं ? । ‘अभावात्’ कामयितुः, न हि अस्मीनि कामयन्ते, इत्येतदुक्तं, तस्मात् न कर्त्तव्यानि । सूक्तवाके इति सूचयितव्ये सूक्तवाकवदिति सूचितम् ।

कथमेवं वर्ण्यते ? इति । उच्यते,—‘ईदृश्याः’ सूक्तवाकार्थाः, अर्धवतिर्द्रष्टव्यः । यथा हृन्दोऽव्यतिक्रमाद्युद्धे भस्पदमानपरिधिकपालं (?), मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत् स्यात् इति । तस्मान्न सुशोपालम्भः ॥

सू० स्युर्वा अर्थवादत्वात् ॥ ५२ ॥ (पू०) ॥ . .

भा० न चैतदस्ति,—यदुक्तं भवता अस्यामीदृश्याः कामा न कर्त्तव्या इति । ‘स्युर्वा अर्थवादत्वात्’,—स्युर्वा एते कामाः । कस्मात् ? । ‘अर्थवादत्वात्’, अर्थवादा एते ‘आयुरायास्ते सुप्रजास्तमायास्ते’ इति, नैते विधयोऽर्थवादा एते, अर्थवादत्वाच्च तेषां क्रियां चोदकः प्रापयति*, एवं चोदकानुग्रहे भवति, ‘तस्मात् पश्यामः,—ईदृश्याः कामाः कर्त्तव्या इति ।

सू० नैच्छाभिधानात् तदभावादितरस्मिन् ॥
॥ ५३ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—यदुक्तं भवता,—ईदृश्याः कामाः कर्त्तव्याः इति । कस्मात् ? । ‘नैच्छाभिधानात्’,—नैच्छाभिधाना एते कामाः,

* चोदकाः प्रापयन्ति इति आदर्शपु० ।

† न कर्त्तव्या इति अधिकः पाठः क० सं० १२५ पृ० ।

—‘आयुराशास्ते दिव्यं धामाशास्ते सुयजास्त्वमाशास्ते’ इतीच्छाया-
मुत्पन्नायां प्रयुज्यन्ते, य एतान् कामान् इच्छेत्, स चेह यजमानो
नास्ति, अचेतनावन्ति एतानि अश्वीनि, अस्थ्यामिच्छा न विद्यते,
‘तदभावाद्’ (अस्थ्यामिच्छाया अभावात्) । ‘इतरस्मिन्’ (जीवति)
एते कामा भविष्यन्ति, नास्त्यपु, तस्मात् पश्चामोऽस्थ्यामीहार्थाः
कामा न कर्त्तव्या इति ।

‘ननु एतेऽर्थवादा इत्युक्ताः’ । अत्रोच्यते,—नैते अर्थवादाः,
विधय एते । एवं चेत् परिहृतमेतत्* भवति । तस्माद् यदुक्तं
भवता, अस्थ्यामीहार्थाः कामाः कर्त्तव्या इति, नैतदेवं,—न कर्त्तव्याः,
‘नेच्छामिधानात् तदभावादितरस्मिन्’ ॥ (१०।१।२१ अ०) ॥

अग्नियज्ञे चोदकामाभावाधिकरणम् ।

सू० स्युर्वा होतृकामाः ॥ ५४ ॥ (पू०) ॥

भा० द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि उदाहरणं । तानि प्रकृत्य
श्रूयते,—‘ततः संवत्सरे अश्वीनि याजयेत्’ इति । चोदकप्राप्तानि
दीवाप्रभृतीनि कर्माणि श्रूयन्ते, सन्ति च प्रकृतौ होतृकामाः,—‘यं
कामयेत् अपशुमान्त्स्यादिति, पराची तस्तेजामुपहृयेत्, अपशुमानेव
भवति; यं कामयेत् प्रमायुकः स्यादिति, तस्योच्चैस्तरां वपट्
कुर्यात्, यं कामयेत् पापीयान्त्स्यादिति, नीचैस्तरां तस्य याज्यया
वपट्कुर्यात्; यं कामयेत् वर्षीयान्त्स्यादिति, उच्चैस्तरां तस्य
याज्यया वपट्कुर्यात्’ इति । एवं तत्र संग्रहः क्रियते,—किमभ्यां

* ‘परिहृतमेतत्’ इति क० अ० अथरूप० पाठः ।

होतुकामाः कर्त्तव्या अथ वा न कर्त्तव्याः ? इति । 'मनु जीवतां यज्ञ इत्युक्तम्' ।

अत्रोच्यते, अस्यां यज्ञ इत्येव कृत्वा—चिन्ता प्रवर्त्तते । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमः क्रियते,—'सुहोतुकामाः',—एतेऽस्यां कर्त्तव्याः स्युः । कस्मात् ? । सोदकः प्रापयति, एवं सोदकानुसृतो भविष्यति । तस्मात् पश्यामो होतुकामाः कर्त्तव्या इति ॥

सू० न तदाशीष्ठात् ॥ ५५ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता होतुकामाः कर्त्तव्या इति, न कर्त्तव्याः । कस्मात् ? । 'तदाशीष्ठात्',—तदाशीरेया भवति,—यजमानाशीरेया,—'यां वै काश्चन यज्ञे अस्मिन् आग्निषमाग्निसिते सा धर्वा यजमानस्य' इति यजमानविषयतामाग्निषो दर्शयति । स चेह यजमानो नास्ति, अचेतनानि अस्थीनि, अवस्थां कामयितुं नामर्थं नास्ति, अर्थी समर्थस्याधिक्रियते इत्युक्तं,—“कर्तुर्वा श्रुतिर्भयोगादिधिः कात्स्न्येन गम्येत" इति । तस्मात् पश्यामोऽस्यां होतुकामा न कर्त्तव्या इति । लोषा कृत्वा—चिन्ता, प्रयोजनं नाच्यते । 'न तदाशीष्ठात्' ॥ (१०।१।१२२अ०) ॥

यजमानस्य दिष्टगतावपि यज्ञोपचारस्य समापनाधिकरणम् ।

सू० सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते
कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५६ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति सर्वस्वारः क्रतु शुद्धिः कर्षोऽग्निष्टोमः, 'मरणकामो

क्षीतेन यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गे लोकमियाम्' इति ।
तत्र मंत्रयः,—किं दिष्टगते यजमाने तदन्तं कर्म उत्सृष्टव्यम्, उत
परिममापयितव्यम् ? इति । किन्तावप्राप्तं ?—सर्वस्वारे दिष्टगतौ
यजमानस्य मत्स्यां तदन्तं कर्म उत्सृष्टव्यं, 'कर्मणो जीवसंयोगात्',—
जीवता हि शक्यं, न अजीवता । तस्मादिदमर्थादापद्यते,—
सर्वस्वारेण दिष्टगत्यन्तं यजेत इति ॥

सू० स्याद्धोभयोः प्रत्यंशशिष्टत्वात् ॥ ५७ ॥ (सि०) ॥

भा० 'स्याद्वा' तस्य परिममाप्तिः, उभयं हि प्रत्यक्षशिष्टं,—
कृतुः, परिममाप्तिश्च । 'मरणकामो हि एतेन यजेत' इत्यारम्भ
परिममापयितव्यमित्याख्यातार्थः, तेन समाप्तिराख्यातेनैवोक्ता
भवति । अपि चेदमाश्रयते,—'आर्भवे प्रसूयमाने औदुम्बरीं
परितोऽदशेन वामसा परिवेष्ट्य ब्राह्मणाः परिममापयन्ते
यज्ञमिति सम्प्रेष्याग्निं विशति' इति । यदि प्रैवमात्रं स्यात्,
अदृष्टार्थं भवेत् । तस्मात् सम्प्रेषणद्वारलक्षण्या* परिममाप्तिरेव
विधीयते । यथा, 'यदि होममपहरेयुः विधावतेच्छतेति ब्रूयात्'
इति । अथ यदुक्तं,—'जीवन् कर्त्ता भवति, न मृतः' इति । न
इत्युच्यते, जीवता वचनं प्रोक्तम्,—'आरम्भं परिममापयतेति,
अतः तत्कालेवामौ परिममाप्तिः ।

अत्राह,—'यदासौ प्रयुक्तवांस्तदा तावत् परिममाप्तिस्तेन न
कृता, यदा परिममाप्तिस्तदासौ नास्ति, कः परिममाप्तेः कर्त्ता ?'

* सम्प्राप्तिद्वारलक्षण्या इति कः० श्री० पु० पाठः । सम्प्रेषणद्वार लक्षण्या इति
पाठा भविष्युः यज्ञः ।

इति । अचोच्यते, मुक्तसंग्रयेनैतत् तुल्यं,*—यद्भवान् मुक्तसंग्रयं
जीवन्तं कर्त्तारं मन्यते, तेनैत् तुल्यं,—योऽपि परिसमापयतेति
प्रेष्य परिसमाप्तिकाले जीवति, तस्यापि जीवन् परिसमापनकाले
ऽनुपकारकं, पूर्वप्रेषादेवाख्य कर्त्तव्यम् उपपद्यते' इति, स च
पूर्वप्रेषो जीवतो अजीवतश्च तुल्यः । तस्माज्जीवन्निव अयमपि
कर्त्तृति । अचोच्येत,—'जीवतः सत्त्वान् कर्त्तव्यमुपपद्यते' इति ।
एतदपि तुल्यमेव, जीवतोऽपि पुरुषः कर्त्ता न शरीरं, स च
पतितेऽपि शरीरे पुरुषोऽस्ति । तस्मात् स एव प्रसिद्धमाप्तौ
कर्त्तृति । अचोच्येत,—'याजमानासम्भवादशक्यं हि दिष्टगतौ
उत्तरं तन्त्रं कर्त्तुम्, अतस्तच्चोदको न प्रापयति' इति । न एतदेवं,
याजमानवर्जं प्रापयिष्यति सः, तस्माददोषः । अथ वा, प्रत्यक्ष-
मेव परिसमाप्तेर्वचनं,—'ब्राह्मणाः इत्यापयत मे यज्ञम्' इति,
तत्सामर्थ्यादेवां याजमानं भविष्यति ॥ (१०।१।२ इत्य०) ॥

यजमानस्य दिष्टगतौ चर्म्मस्वारस्य शतसर्गादिदेव्याङ्गाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० गते कर्म्मस्थियज्ञवत् ॥ ५८ ॥

भा० ' अग्निं सर्वस्वारः क्रतुः शूनःकर्णोऽग्निष्टोमः,—'मरणकामो
हि एतेन यजेत, यः कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति ।
तत्र दिष्टगतौ यजमानस्य सत्यां किं कर्त्तव्यं,† इति प्रश्नः,

* मुक्तसंग्रयेनैतत् तुल्यमिति का० की० पु० नास्ति ।

† तत्सामर्थ्यादेव इति का० की० पु० ।

‡ 'किं न कर्त्तव्यम्' इति आदर्शपुस्तकेऽपि पाठः ।

भवति चादर्शयित्वापि दौ 'पक्षौ, प्रश्नेनोपक्रमः; पक्षद्वयेऽपि प्रतिभाति भवति मंशयः, मंत्राप्रसिद्धावपि भवति । यथा को नामाद्यं पर्वतः? का नामेयं नदी? किमिदं फलम्? इति । तदभिधीयते,—'गते कर्म अम्वियजवत्'—दृष्टं गतिं 'गते' यजमाने 'अम्वियजवत्' 'कर्म' भविष्यति । यथा अम्वियजे क्रत्वर्थं क्रियते नान्यत् अम्विभिः, एवं दिष्टानपि गतिं गते क्रत्वर्थे शवेन कारयितव्यं नान्यत्; यथा, 'शुक्रं यजमानोऽन्वारभते', 'यजमानेन अम्विता औदुम्बरी भवति' इति ॥ (१०।२।२४ अ०) ॥

सर्वेस्वारे यजमानस्य दिष्टतावपि चायुराश्वनाधिकरणम् ॥

सू० जीवत्यवचनमायुराशिपस्तदर्थत्वात् ॥ ५६ ॥ (पू०) ॥

भा० सर्वेस्वारे एव जीवति यजमाने भवत्येव मंशयः,—'आशास्ते यजमानः' इति किमायुराशीर्वक्तव्या, उत न? इति । किं प्राप्तं?—'जीवति अवचनम् आयुराशिषः' । कुतः? । 'तदर्थत्वात्',—यच्चायुराशास्ते यजमानस्तत्र प्रस्तरं प्रयच्छत* एवकामो यजमान इत्यावेदयितव्यं भवति, तत् यजमानः कथं प्राप्नुयात् इति । स च अयमत्र यजमानो विपरीतकामो,—मरणकामः । तस्मादायुराशीस्तत्र न वक्तव्या ॥

सू० वचनं वा भागित्वात् प्राक् यथोक्तात् ॥
॥ ई० ॥ (सि०) ॥

भा० उच्यते, वक्तव्या आयुराग्नोः, भागी हि आयुराग्नोर्वादः ।
आर्भवे प्रसूयमाने यजमानस्य दिष्टा गतिः* प्रार्थयितव्या
भवति । 'प्राक्' आर्भवकालादायुराग्नौ यजमानः,—आर्भवकालं
थावज्जीव्यामस्मि इति । चोदकद्यैवमनुष्योच्यते । तस्मादत्रापि
आयुराग्नोर्वक्तव्या इति ॥ (१०।१।२५ अ०) ॥

द्वादशाहे ऋतुयज्ञस्य दानाधिकारकम् ॥

सू० क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ ई१ ॥

भा० अस्ति द्वादशाहः, 'द्वादशाहमृद्धिकामा जपेयुः' इति ।
अस्ति तत्र चोदकप्राप्तं धर्ममात्रं किञ्चित्,—यथा ऋतुयाज्या,
वरणम्, आग्नेयहिरण्यदानञ्च* । तत्र मंशयः किं धर्ममात्रं कार्यं,
न ? इति । किं प्राप्तं ?—स्वयंकर्तृकत्वात् स्वस्य, वरणं दानञ्च
निवर्तन्ते इत्युक्तं । न च, अन्यद्वधमस्ति,—कर्तव्यमिति, यावानेव
श्रुतस्य उत्सर्गे दोषः, तावान् अश्रुतकल्पनायां । तस्मात्
कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'क्रिया स्याद्धर्ममात्राणां',—यद्धि वरणं
दानं वा, न भवत्यानवश्यकं, तत् स्वयंकर्तृकेऽपि न विरोधमुपैति ।
तस्माच्चोदकानुगहाय* क्रिया स्यादिति ॥ (१०।१।२६ अ०) ॥

पवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० गुणलोपे च मुख्यंस्थ ॥ ६२ ॥

भा० सन्ति अग्न्याधाने पवमानेष्टयः,—‘यः अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेत्, अग्नये पावकायाग्नये शुचये’ इति । तत्र चादकेन प्राप्तम् ‘अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्व्वपति’ इति, तत्र तावदग्निहोत्रस्य कालः, तस्मादग्निहोत्रहवणो नास्ति पवमानेष्टिषु, तदभावे किं निर्वापोऽपि न कर्त्तव्यः, उत कर्त्तव्यः ? इति । किं प्राप्तं?—यथाश्रुतोऽसौ न शक्यते कर्त्तुं, न चायथाश्रुतेन हतेन किञ्चिदस्ति प्रयोजनं । तस्मादिगुणत्वाच्च कर्त्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते भूमः,—‘गुणलोपे च मुख्यस्य’ किंया स्यात् इति । गुणोऽग्निहोत्रहवणो, प्रधानं निर्वापः, यदि निर्वापो न सम्भवेत्, ततस्तदमम्भवात् अग्निहोत्रहवण्यापि न सम्भवतीति निवर्त्तते ; न तु गुणलोपे मुख्यं न सम्भवतीति । तस्मान्निर्वापः कर्त्तव्यः, अग्निहोत्रहवणीसाधनता च तस्य न सम्भवतीति निवर्त्तते ॥ (१०।१।२७अ०) ॥

वाजपेये मुष्टिलोपाधिकरणम् ॥

सू० मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वात् स्यात् ॥

॥ ६३ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति वाजपेयः,—‘शरदि वाजपेयेन खाराज्यकामो यजेत’ इति । तत्र श्रूयते,—‘नैवारः सप्तदशशरावः क्षीरे चरुभञ्जति’

इति । अस्ति तु-प्रकृतौ सङ्ख्या मुष्टयश्च,—‘चतुरो मुष्टोन्निर्वपति’ इति, उभय चोदकेन प्राप्त । तत्र मशय, किं सङ्ख्यानुग्रहे मुष्टिलोप, उत मुख्यनुग्रह सङ्ख्यालोप ? अथ वा किं सङ्ख्यालोप ? अथ वा किं सङ्ख्याया मुष्टोनाच्च लोप ? अथ वा अन्यतरलोप ? इति । किं प्राप्तम् ?—अन्यतरलोप इति—यदि वा मुष्टिषु, यदि वा सङ्ख्यायां । कुत ? । निधनकारिण शब्दस्याभावात् अनियम इति ।

एव प्राप्ते ब्रूम,—मुष्टिलोप स्यात्, सङ्ख्यानुग्रहश्चेति । कुत ? । मुख्यत्वात् सङ्ख्याया, पूर्वं हि सङ्ख्या निपतति, सा पूर्वमेव अवगम्यते न तदवगमकाले सङ्ख्याविज्ञानस्य परिपन्थि किञ्चिद्विज्ञानमस्ति, तस्मिन्नि प्रतिदन्दे सङ्ख्याविज्ञाने प्राप्ते मुष्टिविज्ञानमापतति, तत् सङ्ख्याविज्ञानपरिपन्थिता नापरितु मर्हति । तस्माद् यद्यन्यत्वामुष्टोना लोप । मुख्यार्थत्वात् सङ्ख्यानुग्रह । तदुक्त,—‘मुख्य वा पूर्वचोदनासौक्यत् इति ।

एव प्राप्ते ब्रूम,—‘मुष्टिलोपेन सङ्ख्या लोपमर्हति’ इति । कुत ? । ‘तद्गुणत्वात्,—मुष्टिगुणो हि सङ्ख्या श्रूयते,—चतुरो मुष्टी’ इति, चतु सङ्ख्याविशिष्टा मुष्टय कथं भवेयुरिति सङ्ख्या उच्यते, न स्वार्थे । तस्मात् सङ्ख्या पूर्वनिर्दिष्टा अनिर्दिष्टेव, सा हि परविशेषणार्थमेवोच्यते, तेन नैव तस्या अनुग्रहः कार्यः, मुष्टिलोपे सति तदधिकरणा सङ्ख्या अधिकरणाभावान्निवर्तते । अन्याधिकरणाया क्रियमाणाया न प्रकृतिवत् कृता स्यात् । सङ्ख्यालोपे पुनर्मुष्टयो निर्वापाधिकरणा श्रूयमाणा अधिकरणा-

निवृत्त्या न निवर्त्यन्ति । तस्मान्मुष्टिगुणत्वात् सङ्ख्या निवर्त्तते
न मुष्टयः ; तदुक्तम्,—‘गुणविरोधे च तादर्थ्यात्’ इति ॥

सू० न निर्वापशेषत्वात् ॥ ६४ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदेवं,—न सङ्ख्या मुष्टिषु श्रूयते, यदि मुष्टिषु श्रूयेत,
तद्गुणत्वान्निवर्त्तते । क तर्हि श्रूयते ? । निर्वापे । कथं ? ।
नैवमभिसम्बन्धः क्रियते,—चतुरो मुष्टोरिति, कथं तर्हि ?,—
चतुरो निर्वपति इति,—मुष्टिगुणः सङ्ख्यागुणश्च निर्वप्यो
निर्दिश्यते, क्रियासम्बन्धे हि द्वितीया विभक्तिर्भवति । कथं ? ।
कारकविभक्तिर्हि सा, कारकं क्रियाया एव भवति, न द्रव्यस्य ।
अतः चतुःसङ्ख्या श्रुत्या अवगता निर्वापस्य, वाक्येन मुष्टीनां,
वाक्याच्च श्रुतिर्वर्त्तीयमी । तस्मान्मुख्यानुपहान्मुष्टिलोप एव इति ॥

सू० संख्या तु चेदनां प्रति सामान्यात् तद्विकारः
संयोगाच्च परं मुष्टेः ॥ ६५ ॥ (द्वि० पू०) ॥

भा० तुशब्दः एतं पदं व्यावर्त्तयति । न सङ्ख्यानूपहे मुष्टि-
लोप इति, किं तर्हि ?—सङ्ख्याया ‘सङ्ख्या’ निवर्त्तते,* शरावैद्य मुष्टयः ।
कथं ? । ‘सामान्यात्’, निर्वापसाधनं द्रव्यं प्रकृतौ मुष्टयः, तार्था
परिच्छेदिका चतुःसङ्ख्या, इह सप्तदशसङ्ख्याकः शरावद्रव्यकश्च-
भवतीति श्रूयते, तत्र मापनार्थं मुष्टिद्रव्यं मापनार्थैः शरावै-
निवर्त्तते, तत्परिच्छेदनार्था चतुःसङ्ख्या परिच्छेदार्थया सप्त-
दशसङ्ख्याया निवर्त्तते ; तद्यथा इदं दधि घृतं शाकमिमे शालयः,

* निवर्त्तते इति पाठा भवितुं युक्तः ।

देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवद् यज्ञदत्तसैलेनेति भोजने
यत् घृतेन शक्यते कर्तुं, तत् तैलेन कियते । तस्माद् यद्यपि
न श्रूयते तैलेन स्नेहयितव्यम् इति, तथापि समानकार्यत्वात्
तैलं घृतस्य विनिवर्त्तकं भवति ; एवं सङ्ख्यापरिच्छेदं कुर्वन्ती
परिच्छेदिकाया एव सङ्ख्याया निवर्त्तिका भवितुमर्हति । 'पर' 'च'
शरावद्रव्यं 'मुष्टेः' निवर्त्तकं 'संयोगात्' । तस्मात् प्राकृती सङ्ख्या
प्राकृतं च द्रव्यं निवर्त्तते ॥

सू० न चोदनाभिसम्बन्धात् प्रकृतौ संस्कार-
योगात् ॥ ६६ ॥ (सि०) ॥

भा० न एतदेवं । चोदनेति यागं श्रूमः । यागसम्बद्धा हि
सप्तदशसङ्ख्या शरावद्रव्यञ्च, प्रकृतौ निर्वापसंस्कारसम्बद्धा
चतुःसङ्ख्या मुष्टिद्रव्यञ्च, न चान्यत्र कियमाणं समानकार्यमपि
अन्यत्र निवर्त्तकं भवति, यस्य हि प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तस्य
कार्यमभिनिर्वर्त्यते, तेन च यागे कियमाणे निर्वापकार्यं
निवर्त्यते । तस्मात्निर्वापप्राप्तं किञ्चिदपि अनेन न निवर्त्यत इति,
विरोधाच्च चतुर्भिर्मुष्टिभिर्निरूप्यमाणं द्रव्यं न सप्तदशशरावं भवति,
तस्मादिरोधात् अन्यतरं निवर्त्यते द्रव्यं सङ्ख्या वा, तत्र चतुः-
सङ्ख्यानुरूपमुष्टिलोपो न्याय्यतर इति ॥ (१०।१।१८अ० ॥

‘चेनुमाप्तमेनेत्यादिषुनौ चेत्यादिशब्दानां बोधाविभाधिकरणम् ।

सू० औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्वादकार्यत्वात् ॥
॥ ६७ ॥

भा० क्वचित् श्रूयते, 'द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत, मासतं वत्समैर्द्रं क्षयभम्' इति । तदत्र संग्रहः,—किमजा धेनुवत्सर्पभाः, उत गावः ? इति । किं प्राप्तं ?,—चोदकानुग्रहाय अजा इति, गुणनिमित्तस्ते शब्दाः, स गुणयोदकेन प्राप्ते द्रव्ये आवेशयितव्यः । 'ननु गवि गुणमाकुस्ते शब्दाः' । 'सत्यं गवि आकुः, नतु गौरश्च प्रत्यक्षेण वचनेन, चोदकेन वा ; स एव गुणवचनो यद्यपि श्रुत्या गोधिष्ठानं गुणं वदति, वाक्येनालम्बद्रव्यम् आस्कन्दति, तथापि गोद्रव्यस्याभावात् आलम्बतिवाक्यमेव गृह्यते न श्रुतिः । अर्पि च धानवद्योवचना एते शब्दाः, गुणाद्यामूर्तत्वात् न कियथा सम्बध्यन्ते, द्रव्येणैषां सम्बन्धो भवति, चोदकप्राप्तश्च द्रव्यः ; तेनैषां सामानाधिकरण्यं ; यथा 'अवो दे धेनू ददाति, तस्य पुरुषो धेनुर्दक्षिणा' । तथा 'अजर्षमस्य अजिनमवमृणाति' इति धानवद्योवचनः शब्दस्तदेकवाक्यगतेनैव द्रव्येण सम्बध्यते । एवमिहापि चोदकप्राप्तेन द्रव्येण सम्बध्यत इति । तस्मादजा धेनुवत्सक्षयभा इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'आत्मत्तिके' एतस्मिन् (उत्पत्त्यैव जातिविशिष्टे, गुणशब्दे) 'द्रव्यतो विकारः स्यात्',—द्रव्यमपि विक्षुर्ध्यात् न गुणमार्त्तं, यदेतज्जातिविशिष्टं धानं वयस्य, न तद् अजपमर्ग्यु शक्यं कर्तुं, गोपश्येव तद् भवति । 'नन्वत्र यदपि स्यात् शक्यमावेशयितुं, तद् आवेशयिष्यते, यत्र शक्यं, तत् प्रमादियते, यथा अजा धेनुवत्सर्पभाः' इति । उच्यते, विस्पष्टस्तत्र अजशब्देन धेन्वादीनामेकवाक्यभावः, इह चोदकेन अजद्रव्यं, चोदकस्य विरोधे सति न अजद्रव्यं प्रापयति । न च धेन्वादीनां द्रव्येण

सम्बन्धः, कारकविभक्तिरेषा आलम्बेन सम्बन्धं करोति । गवि सा च श्रुतिः, द्रव्यसम्बन्धो वाक्येन स्यात्, तच्च दुर्बलं श्रुतेः । तस्मिंश्च जातिविशिष्टे गुणे आलम्बसंयुक्ते सति न शक्यम् अजा-
द्रव्येण भवितुं । न च चोदकापेक्षया प्रत्यक्षा जातिरुत्सष्टुं शक्यते ।
तस्माद् गावो धेन्यादयो भविष्यन्तीति ॥ (१०।१।१८अ०) ॥

वायव्यं श्वेतमालभेत्यनेन अजस्रैवालम्बनाधिकरणम् ॥

सू० नैमित्तिके तु कार्यत्वात् प्रकृतेः स्यात्
तदापत्तेः ॥ ६८ ॥

भा० इदमालम्बजि, 'वायव्यं श्वेतमालभेत भृतिकामः' इति ।
अत्र संशयः,—किमिहापि आजः पशुः कर्तव्यः, उत अजः पशुः ?
इति । उच्यते,—श्वेतान्तिकोऽयं श्वेतगुणसम्बन्धे श्वेतशब्दः, अतो
यः कश्चित् श्वेतगुणसम्बद्धः, स आलम्बः, न हि श्वेतशब्दः प्रत्यक्षः
सन् कृतश्चित् श्वेतद्रव्यात् चोदकेन निवर्तयितव्यः । तस्माद्
अजो गौरव्यो वा श्वेत आलम्बव्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'नैमित्तिके' एतस्मिन् (श्वेतगुणनिमित्तके) द्रव्ये
श्वेतशब्दे सति गुणमात्रं विक्रियते, न ह्यत्र जातिविशिष्टं द्रव्यं
प्रतीयते, यदत्र आलम्बसाधनभूतं तदेव परिच्छेत्तव्यं,—इत्येत-
द्वाक्यादवगम्यते । यथास्य चोदकप्राप्तं द्रव्यं साधनमविरुध्यमानं
श्रुत्या प्राप्नोति, तदयं श्वेतशब्दः परिच्छेत्स्यति । 'ननु अजादन्यान्यपि
द्रव्याणि परिच्छेत्तुमयं शक्नोति' । न ब्रूमो न शक्नोति, न तेन

* श्वेतान्तिकोऽयं इति कश्चित् पाठः समीचीन इव प्रतिभाति ।

† आलम्बानिबन्धन इति चोदकमुल्लेखे अधिक पाठः ।

परिच्छिन्नेन प्रयोजनमस्ति । तस्मात् प्रत्यक्षोऽपि श्वेतशब्दः क्वाग-
मेव परिच्छिन्धात् नान्यं पशुमिति ॥ (१०।१।२० अ०) ॥

साद्यस्त्रे चिवाथा च खलेवास्त्रास्तस्य च यथाक्रमं खादिरत्नत्रैहता-
नियमाधिकरणम् ॥

सू० विप्रतिषेधे तद्वचनात् प्राक्तनगुणलोपः स्यात्
तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ६६ ॥

भा० साद्यस्त्रे श्रूयते,—‘खलेवालो यूपो भवति’ इति । तत्र
सन्देहः,—किं खादिरयोदकेन प्राप्येत, स खलेवालो कर्त्तव्यः,
अथ न प्राप्यते, खादिरी अखादिरी वा खलेवालो स्यात् ? इति ।
तथा चिवाथां श्रूयते,—‘दधि मधु घृतमायो धानाः तण्डुलास्तत्-
संछटं प्राजापत्यं भवति’ इति । तत्रापि सन्देहः,—‘किं
ग्रीहययोदकेन प्राप्यन्ते, त्रैहस्तण्डुलाः कर्त्तव्याः, उत न
प्राप्यन्ते, त्रैहा अत्रैहा वा तण्डुला उपादातव्याः ? इति ।

किं तावत् प्राप्तं ?—खादिरादिः खलेवालो कर्त्तव्यः,
त्रैहस्तण्डुलाः कर्त्तव्याः, चोदकेन खादिरादयो ग्रीहयश्च
प्राप्नुवन्ति । एवं चोदकानुपहे भविष्यति, तेषां प्राप्तानां
खलेवालोऽसं विधीयते,—यो यूपः स खलेवालो कर्त्तव्य इति ।
शक्यते हि यूपः खलेवालो कर्त्तुं, न खलेवालो केनचित्प्रकारेण
यूपो भवति, खादिरादीनां हि काष्ठानां संस्कारैर्यूपः क्रियते
केदनादिभिः, न त्वन्येषां । तत्र ‘यूपो भवति’ इति
यूपकार्यं भवतीत्युक्तं स्यात्, तथा लक्षणाशब्दो भवेत्, ग्रीहीणामपि
तण्डुलाद्योदकेन प्राप्ता एव, तेषां तद्धूतानां पिष्टभावं प्रत्याख्याय

देवतामन्त्रः क्रियते । तस्मात् खादिरादयः खलेवालीतमापाद-
यितव्याः, मोहयश्च तण्डुलभावमापादयितव्या इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘विप्रतिषेधे’ एतस्मिन् प्राकृतस्य गुणस्य लोपः
स्यात् । कथं विप्रतिषेधः ? ‘तदचनात्’, खलेवाल्या यूपता विधीयते,
न यूपस्य खलेवालीता, तथा अव्यवहितेन भवतिना मन्त्रात्
प्रत्यक्षं वाक्यम्, इतरथा व्यवहितेन परोक्षं स्यात् । खलेवाली-
शब्दस्य यः खले वारणे प्रवर्तते तस्य वाचकः, तथाभूतस्य यूपकार्ये
विनियुज्यते,—या खलेवाली भू यूप इति, शक्यते च यूपकार्ये
विनियोजितुं । यस्तु,—यूपशब्दः कार्यलक्षणार्थ इति, व्यवधानास्त-
थापि ज्यायसी, प्रत्यक्षं हि लक्षणार्था, परोक्षं व्यवधाने वाक्य;
तस्माद् यज्जातीयस्य वृक्षस्य खलेवाली कृता, तज्जातीयस्य यूप-
कार्ये विनियोज्यता, नैनां चेदको विप्रतिषेधे अवस्थापयितुं शक्नोति,
प्रत्यक्षं हि श्रुतिः, तथा चेदकेन बाधिता स्यात् । तस्मान्न
खादिरादिनिधम इति ॥ (१०।९।३१अ०) ॥

लक्षणार्था तदवस्थाननुष्ठानाधिकरणम् ॥

रू० परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ७० ॥ (सि०) ॥

भा० खलेवाल्यामेव संशयः,—किं तच्च लोपणमुच्छ्रयमि-
त्येवमादयः पदार्थाः कर्त्तव्याः, न ? इति । किं प्राप्तं ?—
चेदकानुपहाय कर्त्तव्या इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘परेषां प्रतिषेधः स्यात्’ इति । तथाभूतस्य
हि यूपकार्ये विनियोगे कृते कृतः शास्त्रार्थो भवति, कृते
शास्त्रार्थे न अपरस्मै गुणाय यतितव्यं । अपि च तद्वर्णादीनि

यूपकारणानि, न चात्र यूपे योजनम्, अयूपो हि यूपकार्यं
विनियोजयितव्यः । तस्मात् तद्वर्णादयो न कर्त्तव्या इति ॥

सू० प्रतिषेधाच्च ॥ ७१ ॥ (हे०) ॥

भा० इतश्च न कर्त्तव्याः,—विप्रतिषेधः कृतो भवेत्, क्रियमाणेषु
तस्याः खलेवास्याः, यत् काष्ठं खलेवारणप्रवृत्तं, सा खलेवासी,
तादृशैवापादान्या, तद्वर्णे क्रियमाणे सा विनश्येत्, द्रव्यान्तरं
जायेत ? यत् न खले वारणे प्रवृत्तम् । जोषणं तु
भ्रष्टावसरमेव, जोषितं तद् अन्यार्थेनैव, वृक्षाणां हि जोषणं न
ह्यविकारश्च । उच्छ्रयणं चोच्छ्रिताया अशक्यमेव । तस्मात्
तद्वर्णादयो न कर्त्तव्या इति ॥ (१०।१।३२अ०) ॥

खलेवास्या पर्यङ्गादिर्संस्काराभ्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ७२ ॥

भा० खलेवास्यामेव धन्देहः,—किं मैत्रावरुणदण्डेन भूमिः
समक्रियया, अङ्गिरवसेचनं, बलवदवधानमञ्जनमित्येवमादयः
पदार्थाः कर्त्तव्याः, उत न ? इति । किं प्राप्ते ?—न कर्त्तव्या
इति,—‘परेषां प्रतिषेधः स्यात्’ इत्युक्तम् । यादृशः खले वारणे
वर्त्तते, तादृश एव यूपकार्यं विनियोज्यः अयूपः, यूपार्थाश्च
चोदकप्राप्ताः संस्काराः तस्मिन् निवर्त्तेरन् इति ।

एवं प्राप्ते द्रूमः,—‘अर्थाभावे’ (कार्याभावे) यदि खलेवास्यासौः
संस्कारैः कार्यं न भवति, ततो यूपत्वमेव तेषां निमित्तं स्यात्,
खलेवास्यां न भवेयुः, इह पुनर्भूमिः समक्रियया अङ्गिरवसेचनेन

वलवदवधानेन च कार्यमस्ति द्वाभ्यां, प्रियिला हि सा खले वारणे
न भवति, न च खलेवालीनमुपगन्ति । तस्मात् कर्त्तव्याः ।
अञ्जनमपि अनुपधानकं चोदकप्राप्तं क्रियमाणमधिकाय गुणाय,
स्यान्न दोषाय । तस्मात् तदपि कर्त्तव्यमिति ॥ (१०।१।३।३अ०) ॥

महापिद्वयज्ञे धानासु अवधानानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० अर्थेन च विपर्यासे तादर्थ्यात् तत्त्वमेव स्यात् ॥
॥ ७३ ॥

भा० अस्ति महापिद्वयज्ञः,—‘सोमाय पितृमते पट्कपालं
पितृभ्यां वर्धियद्भ्यो धानाः पितृभ्योऽग्निव्याक्तेभ्योऽभिवान्याधै
दुग्धे मन्यम्’ इति । धाना इत्यत्र मन्देहः,—किं धानासु हन्तिः
कर्त्तव्यः, उत न ? इति । किं प्राप्तं ?—न कर्त्तव्य इति । कुतः ?
विधातात्,—क्रियमाणे हन्तौ धानात्वं विहन्यते* सक्रवो हि
भवेयुस्तस्मात् न कर्त्तव्या इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—उक्तम् अविधातकम् अधिकाय गुणाय
कर्त्तव्यम् अञ्जनवत् इति । ‘आह अञ्जनम् अविधातकं, हन्तिस्तु
धानात्वं विहन्यते’ । अत्रोच्यते, यथा न, विधातकं भवति,
तथा करिष्यते, विपर्यसिष्यते तथा; न विहनियते; विपर्यासे
कममात्रं न कृतं भवति, पदार्थस्तु न निवर्त्तते, तदुक्तं,—गुणलोपे
च मुख्यक्रिया भवतीति । तस्मात् पूर्वं हन्तिं कृत्वा पाकः कार्यः,
तत्र हि हन्तिः पाकार्थो भविष्यति, न धानात्वं विहनियते इति ॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ० ॥

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये १ पादः ।

पश्चाद्देवानामिधेय्यादिप्राकृतैतिकर्तव्यतानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० विवृतौ शब्दवत्त्वात् प्रधानस्य गुणानामधिको-
त्पत्तिः सन्निधानात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति कोमे पशुरग्नोपोमोयः, 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
पशुमानभते' इति । तत्रेदं समाधायते,—'एकादश प्रयाजान्
यजत्येकादशानुयाजान् यजति' इति । तथा 'चातुर्मास्यानि
चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेत' इति । तत्राप्याधायते,—'नव
प्रयाजान् यजति नवानुजान्' इति । तथा 'वायथ्यं श्वेतमासमेत
भृतिकामः' इति । तत्राप्याधायते, 'हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये
इत्याधारमाधारयति' । तथा अवभृथे श्रूयते,—'असु नृणां प्राच्या-
धारमाधारयति' इति । तदेतेषु मंत्रयः,—किं प्राकृतैतिकर्तव्यता
न प्राप्यते, अप्राप्तायां कर्मान्तराख्येतानि चोद्यन्ते, अथ वा
प्राप्यते, प्राप्तायां गुणविधयः ? इति । किं प्राप्तं ?—न प्राप्यते
इति । 'विवृतौ' तस्यां तस्यां शब्दवत् प्रधानं नाङ्गानि,
तस्मादग्नीषोमीयादियु गुणकर्मणामधिकानाम् उत्पत्तिः ।
यजति, आधारमाधारयतीति च कर्मान्तराख्येतानि विधीयन्ते,
तथा हि श्रुतिरनुयक्षोता भवति, तैरेव च तानि माङ्गानि

जायन्ते, तस्मात् प्राकृतौ इतिकर्तव्यता न प्राप्यते, सन्निहिता हि सा प्रकृतौ, न प्रकृतिं सन्निहितामतिक्रमिष्यति इति ॥

सू० प्रकृतिवत् तस्य चानुपरोधः ॥ २ ॥ (यु०) ॥

एवञ्च न उपरोधो भविष्यति । क उपरोधः ? । प्रकृतिवदिति कल्पना, स चोदकशब्दो न दूरे यतोम् इमामनेकवाक्यव्यवहितौ प्रकृतिमपेक्षिष्यते, तस्मात् कर्मान्तराणि चोच्यन्ते,—प्रयाजयागान् करोति, नव करोति,* आचारं करोति, 'हिरण्यगर्भः सम-वर्त्तताये इति करोति' इति ॥

सू० चोदनाप्रभुत्वाच्च ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० इदं परिचोदनोत्तरं सूत्रं,—‘ननु एषां कर्म चोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति । कथमिति । नैतस्मादाद्यादिदमवगम्यते,—यागं करोति इति, कथं तर्हि?,—‘यागे एकादशमह्यां करोति इति, यागे गुणवर्त्ता भावयतीति गुणशब्दश्रवणात्, यागसत्तायां भाव्यमानायां गुणशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । तस्माद् गुणविधिसंरूपा एते शब्दा इति’ ।

अत्रोच्यते,—अस्त्येतेषां चोदनाप्रभुत्वो सामर्थ्ये, प्रभवन्त्येते कर्म चोदयितुं । कुतः ? । आख्यातशब्दा ध्येते, आख्यातशब्दाद्य कर्मणः चोदकाः समधिगताः,—“भावार्थाः कर्मशब्दा. (२।१।१६०)” इति ।

* ‘नव करोति’ इति आ० भ० द्वितीयपुच्छके नास्ति ।

† ‘प्रभुत्व’ इति पाठो भवितुं शक्यः ।

त एते मगुणं कर्म चोदयिष्यन्ति । यागः कर्त्तव्यः, एकादशमध्या-
चेत्येवं सर्वत्र । तस्मात् कर्मण्योदका एते शब्दाः; इतिकर्त्तव्यता न
प्राप्नोति इति ॥

सू० प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वं स्यात् तस्य
विध्युपलक्षणात् सर्वो हि पूर्ववान् विधि-
रविशेषात् प्रवर्त्तितः ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा० न त्वेतदङ्गि,—इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते कर्मान्तराणि इति ।
'प्रधानं' प्राकृतम् 'अङ्गसंयुक्तं' 'तथाभूतमपूर्वम्' अपि वैकृतं 'स्यात्' ।
उक्तमेतद् "विध्यन्तो वा प्रकृतिवचोदनायां प्रवर्त्तते, तथा हि
स्निग्धदर्शनम् (०।१।१०-सू०)" इति । 'तस्य' प्राकृतस्य कर्मणो 'विधिः'
वैकृतेषु कर्मसु केषुचिदुपलक्ष्यते । तस्मात् 'सर्वः' वैकृतो विधिः
'पूर्ववान्' (प्रकृतिपूर्वकः), 'अविशेषात्' 'प्रवर्त्तितः' चोदकादवगम्यते,
तस्मात् इहापि प्राकृतो इतिकर्त्तव्यता प्राप्यते । यदुच्यते,—
'प्रयाजादिभिर्निराकाङ्क्षात् प्राकृतो इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते
इति' । आदेतदेवं, यदि यागो विधीयते, यागे हि विधीयमाने
एकादश, नव, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इत्येतानि पदान्यनर्थकानि
भवेयुः, न च शक्यते वदितुमेकादशादीनि अनुयन्ते इति, अपूर्वाणि
हि तानि अवग्रहविधातव्यानि, तानि च वाक्येन यागे; अथ
यागो विधीयते, यागे च मध्या, तथा वाक्यं भिद्येत । तस्माद्
इतिकर्त्तव्यतायां प्राप्तायां गुणविधय एते इति ॥

सू० न चाङ्गविधिरनङ्गे स्यात् ॥ ५ ॥ (१म यु०) ॥

भा० इतश्च गुणविधय इति । न हि अनङ्गे कर्मणि अङ्गस्य विशेषविधिः स्यात् । भवति च विशेषविधिः,—‘आश्ववालः प्रस्तरः’ इति ; न ह्यस्ति प्रस्तरे प्रस्तरविशेषः शिष्येत, यथा यस्य नास्ति पुत्रो, न तस्य पुत्रस्य क्रीडनकानि कियन्ते । एवमिहापि प्रस्तरस्याश्ववालाता न विधीयेत । तस्माद् गुणविधय इति ॥

सू० कर्मणश्चैकशब्दात् सन्निधाने विधेराख्यासंयोगो गुणेन तद्विकारः स्यात् शब्दस्य विधिगामित्वात् गुणस्य चोपदेश्यत्वात् ॥ ६ ॥ (२य यु०) ॥

भा० अयं त्वपरो विशेषः,—प्रधानकर्मणो गुणकर्मणश्च ‘एकशब्दात्’, प्रयोगवचनेन हि एकेन शब्देनाङ्गप्रधानानि उच्यन्ते, तस्मात् प्रधानवचने सन्निहितानि अङ्गानि, तेषु सन्निहितेषु गुणविधेर्नाम गृहीत्वा अभिसम्बन्धो भवति,—यः प्रयाजमङ्गको यागाः, तत्र गुण इति । एवं सर्वत्र यागे ‘गुणेन तद्विकारः स्यात्’, मङ्गाया मन्त्रेण च मङ्गान्तरं मन्त्रान्तरञ्च विक्रियेत; प्रयाजादिविधिगामी हि शब्दः, गुणश्चोपदेष्टव्यः, नानर्थकं पुनर्वचनं । तस्माद् इतिकर्तव्यता प्राप्यते, प्राप्तायां गुणविधय इति ॥

सू० अकार्यत्वाच्च नाम्नः ॥ ७ ॥ (३य यु०) ॥

भा० न च मक्यते वदितुं, नामनामिसम्बन्धोऽयं विधीयते इति,

अन्या हि वचनव्यक्तिः शब्दार्थसम्बन्धे विधीयमाने भवति,—
एकादश यागान् करोति, ते च प्रयाजानुयाजसञ्ज्ञका भवन्ति
इति, वाक्यं हि अस्मां वचनव्यक्तौ भिद्येत । अथ पुनरेषां
प्रसिद्धनामकानाम् उच्चारणं गुणविधानार्थं, तस्मादपि इति-
कर्त्तव्यता प्राप्यते, गुणविधयश्चैते इति ॥

सू० तुल्या च प्रभुता गुणे ॥ ८ ॥ (१म आ० नि०) ॥

भा० इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रं । कानि तानि पदानि ? ।
यदुक्तं,—प्रयाजानुयाजा अस्मिन्निदिताः, न शक्यते तेषां गुणो
विधातुमिति ; तत् परिहर्त्तव्यम् ।

अत्रोच्यते,—‘तुल्या’ श्लेषा ‘प्रभुता’ गुणान् प्रति चोदकस्य,
प्राकृतान्* गुणान् इह प्रापयिष्यति । ते च प्राप्ता गुणविधानपरे
वाक्ये इह सङ्कीर्त्तयन्ते । यदा उत्पाद्य प्रापयिष्यति, ते गुणवचने
न सम्भन्त्यन्ते इति । तत्रोत्पन्नानां प्राप्तिसङ्कीर्त्तयामी । प्राकृतान्
प्राप्य कृतार्थः शब्दो नापूर्वान् उत्पादयितुं शक्नोति । ‘इदम्
अधुनातनवचनम् उत्पादकमिति चेत्’ । न एतदेवं, गुण-
सम्बन्धार्थमेव तद्, गुणवचनस्य श्रवणात् । तस्मादपि प्राप्तेषु
गुणविधय इति ।

अथ यदुक्तं,—आख्यातशब्दा एते कर्मणो विधायकाः “भावार्थाः
कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत (१।१।१सू०)” इति । ‘तुल्या’

एषां 'प्रभुता' आख्यातशब्दानां, ये हि शक्नुवन्ति गुणवचनसहिता
गुणं कर्म च विधातुं, शक्नुवन्तितरां ते केवलं गुणं विधातुं;
यो हि पापाणान् भक्षयति, दण्डत्करास्तस्य मुद्रशङ्कुश्च इति ।
तस्मादपि गुणविधय इति ॥

सू० सर्वमेवं प्रधानमिति चेत् ॥ ८ ॥ (२य आ० नि०) ॥

भा० इति चेत् पश्यसि आख्यातशब्दोऽयं गुणं विधास्यति इति,
एवं सति सर्वे प्रधानम् आख्यातशब्दवाच्यत्वात् इति ॥

सू० तथाभूतेन संयोगाद्यथार्थविधयः* स्युः ॥

॥ १० ॥ (आ० नि० यु०) ॥

भा० न हि आख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो गुणभूतो वा
अर्थो भवति, यः स्वभावतो गुणभूतोऽर्थः, नासौ आख्याता-
भिधानेन प्रधानभूतो भवति । 'तथाभूतेन' संयोगे† सति
आख्यातशब्दभूतेन यथार्थविधयो भवेद्युः । यत् प्रधानं तत्
प्रधानमेव, यद् गुणभूतं तद् गुणभूतमेव इति ॥

सू० विधित्वं चाविशिष्टमेवं‡ प्राकृतानां वैकृतैः
कर्मणा योगात्तस्मात् सर्वं प्रधानार्थम् ॥
॥ ११ ॥ (४र्थ यु०) ॥

* योगाद्यथाऽर्थो विधय इति क० सं० द्वितीयपुस्तकपाठ ।

† गुणभूतसंयोगे इति क० सं० द्वितीयपुस्तकपाठ ।

‡ एव इति क० न० द्वितीयपुस्तकपाठ ।

भा० इतश्च पश्यामो गुणविधय इति । कुतः ? । 'विधित्वं चावि-
शिष्टं', 'प्राक्तनानां विवृतैः' अर्थवादकर्मणा योगो न विशिष्यते,—
'अग्निं स्विष्टकृतं यजति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै' इति प्रकृतौ य एव,
स एव विवृतावर्थवादो भवति,—'अग्निं स्विष्टकृतं यजति यज्ञमेव
प्रतिष्ठापयति' इति । तथा 'चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ'
इति प्रकृतौ, 'आज्यभागौ यजति चक्षुषी एव नान्तरेति' इति
विवृतौ । तस्मात् सर्वम् एवंजातीयकं प्रधानार्थं, विवृतौ गुण-
भूतमिति ॥

सू० समत्वाच्च तदुत्पत्तेः संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥
॥ १२ ॥ (५म यु०) ॥

भा० इतश्च पश्यामो न सर्वं प्रधानं, प्रधानार्थमपि किञ्चि-
दस्तीति; समा हि उत्पत्तिक्रमता प्रयाजानुयाजानां,—येनैव
क्रमेण प्रकृतौ प्रयाजानुयाजानां संस्काराणामधिकारः, तेनैव क्रमेण
विवृतौ दृश्यते । कथं ? । 'प्रजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यं पुरस्ता-
दसृजत पशुं मध्यतः श्वपदार्थं पश्चात् इति । तस्मादाज्येन
पुरस्तात् प्रयाजा वर्त्तन्ते पशुना मध्यतः श्वपदार्थेन पश्चादनु-
याजा वर्त्तन्ते' इति प्रयाजानुयाजानां स्वक्रमाणां दर्शनं प्रधाना-
र्थत्वे सति उपपद्यते, न प्रधानत्वे । तस्मान्न सर्वं प्रधानं,
प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति ॥ (१०।३।१अ०) ॥

वायव्यमे। 'हिरण्यगर्भे' इत्यादिमन्त्रस्योत्तरस्मिन्नाधारे गुणविधिरयम् ॥

सू० हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति वायव्य पशु, 'वायव्य येनमाद्यभेत भूतिकाम' इति। तत्र श्रूयते,— 'हिरण्यगर्भं समवर्त्तताये इत्याधारमाधारयति' इति । तत्रायमर्थं समधिगत,—प्राप्ते एवाधारे गुणविधिरयम् इति । इदन्तु चिन्त्यते,—किं पूर्वस्मिन्नाधारे गुणविधि, उत, उत्तरस्मिन्? इति । किं प्राप्त? । 'हिरण्यगर्भं पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात्,—'पूर्वस्य' आधारस्य गुणविधिरय । कुत ? । 'मन्त्रलिङ्गात्', एव मन्त्रार्थो भवति—'हिरण्यगर्भं समवर्त्तताये इत्याधारमाधारयति' इत्यत्र मन्त्रे इदमस्ति वचन,—'भूतस्य जात पतिरेक आसीत्' इति, 'एक' इति च प्रजापतेरभिधानम् इति, स हि प्रजापत्तिमग्नवात् प्राक्, प्रजापत्तेरेकसद्व्याकुल इति गम्यते, स एव मन्त्र प्रजापतिमभिवदितुं शक्नोति; प्राजापत्यस्य पूर्वं आधार, तत्राय समर्थे कार्यं निर्वर्त्तयितुं, नोत्तरस्मिन्, अतः पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥

सू० प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भा० प्रकृतिवदिति चोदकस्यानुपरोधो भविष्यति, उत्तरस्य आधारस्य मन्त्रानुपनयात्, इतरथा अपनीयेत,—'ऊर्द्धाऽध्वर' इति मन्त्र । तस्मादपि पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥

सू० उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

भा० वाशब्द पक्ष व्यावर्त्तयति । न पूर्वस्य गुणविधिरिति, किं तर्हि ?—‘उत्तरस्य’ गुणो विधीयते, तस्य मन्त्रेणार्थो न पूर्वस्य । कथं ? । एवमात्रायते,—‘हिरण्यगर्भं समवर्त्तताये इत्याधारमाधायति’ इति । कोऽर्थः ? । आधारे एतामृचमुच्चारयति इति । सा उच्चारिता विशिष्ट श्रौत विज्ञानमङ्गभूत करोति, ‘कस्मै देवाय हविषा विधेम’ इति, एकस्मै देवाय इत्यर्थः । एकारलोपेन एतच्छब्दविज्ञानात् एतदर्थप्रत्ययो भवति,—एकस्मै देवाय हविर्दातव्यमिति । न च पूर्वस्मिन्नाधारे श्रौत विज्ञानमङ्गभूतमस्ति, तत्र कल्पयितव्यं स्यात्,—श्रौत विज्ञानमङ्गभूतं भवति इति तत्र ‘हिरण्यगर्भं समवर्त्तताये’ इत्येतेन कर्त्तव्यमिति, कल्पनाया न प्रमाणमस्ति । इदं हि वाक्यं मन्त्रकार्यविशेषस्य विधायकं, न मन्त्रकार्यमामान्यस्य नियामकम् । सामान्यं मन्त्रकार्यं पाक्षिकम् । ‘तस्मिन् पाक्षिके मन्त्रकार्ये विशेषविधानमिति चत्’ । आनर्थक्यम्, अस्मात्पक्षपरिग्रहस्य, उपदेशस्य चार्थवत्त्वं, जोहवाधारविषयत्वात्, तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ।

यदुक्तं,—प्रजापतिवचनोऽयं मन्त्र इन्द्रमभिवर्द्धितुं न शक्नो भविष्यतीति, न एतद्देव, यथा हि प्रजापतिरेक इति समुत्तं प्रजापतिशब्दात्, एकोऽसौ प्राक् प्रजापत्यत्तेरिति प्रजापतिरेक आसीदित्युच्यते, एवमिन्द्रेऽपि, ऐश्वर्यवचनत्वात् इन्द्रशब्दस्य, सर्वमुत्पादयितुमयम् अजमिति मन्त्रयते,—“क ईश्वरत् कृणात को

यजाते यदुयमिन्नाघवा विश्वहावेत्। पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति
 पूर्वमपरं शचीभिः” (ऋ० ६म० ४७ सू०) इति । तथा “क उ
 नु ते महिमनः समस्यास्यत् पूर्वं चपयोऽन्तमायुः । यन्मातरश्च
 पितरश्च माकमयजनयथाः सन्वा स्थायाः” (ऋ० १०म० ५४ सू०)
 इति । ‘क ईसावत् कः पृणात् को यजाते’ इति ऐन्द्रे सूक्ते
 वचनादैन्द्री ऋक् । क एनं शक्नोति सोतुं, को वाऽस्यै ददाति
 को वा यजतीति सर्वचानवकृतिः, अयमेव सर्वमिदं करोति, यथा
 गच्छन् कश्चित् पूर्वापादमपरं करोति, अपरस्य पूर्वम्, एवमयमिदं
 सर्वं करोति इति । अयं चेत् सर्वं करोतीति, प्राक् करणादेकः ।
 तथा,—‘क उ नु ते महिमनः समस्य’ इति,—केऽस्य सकलस्य महिमनः
 अस्मात्पूर्वेऽप्युपयोऽन्तं प्राप्तुं शक्नुवन्ति, यन्मातापितरावपि स्वस्मा-
 च्छरीराज्जनयसीति मातापिद्वभ्यामपि पूर्वः, किमुत अन्यस्माज्जनादिति
 सिद्धमेकत्वमन्येति । सोऽपि प्राक् सर्वोत्पत्तेः, एक एव । अत
 इन्द्राभिधायिन्येया ऋक्, तस्मादविरोधः ॥

सू० विध्यतिदेशात् तच्छ्रुतौ विकारः स्यात् गुणा-
 नामुपदेश्यत्वात् ॥ १६ ॥ (१यु०) ॥

भा० गुणविधिरयमुपदिश्यते, आधारयुतो, स तन्मन्त्रस्य ‘विकारः’
 स्यात्, उपदेशो हि मन्त्रविशेषोऽव उत्तरस्त्रिधाधारे, यत्
 श्रौतं मन्त्रविशेषविज्ञानम्,—‘उर्द्धोऽध्वरो दिविसृष्टमहतो यज्ञो
 यज्ञपतेर्गिन्नावान् दृष्टद्वावी हि मधोर्धृतस्य स्वाहा’ इति, तदङ्गभूत-
 मुपकारकस्य विज्ञानस्य साधनमिति इन्द्राय हविर्दानव्यम्, इह तु

हिरण्यगर्भ इति विज्ञानं श्रौतं, श्रौतस्य प्राकृतस्य विज्ञानस्य कार्यं विधातुमर्हति सामर्थ्यात्, इदं दधि घृतं शाकम् द्रुमे शालयः, देवदत्तो भोजयितव्यः देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्तैलेन इति भोजने तैलमुपकारकं श्रूयमाणं, यस्य प्राकृतस्य कार्यमभिनिर्वर्त्तयितुं शक्नोति, 'तस्य कार्यं विनियुज्यते घृतस्य; सामान्यं हि अस्य ज्वेहनमामय्यं घृतेन इति । इहापि मन्त्र उच्यार्थमाणः प्राकृते श्रौतविज्ञाने विशेषमुत्पादयति, तच्चोत्तरस्मिन्नङ्गभूतं तदर्थविज्ञानस्य साधकं, न पूर्वस्मिन्; तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ॥

सू० पूर्वस्मिंश्चामन्त्रत्वदर्शनात् ॥ १७ ॥ (२ यु०) ॥

भा० पूर्वस्मिंश्चाधारे अमन्त्रत्वमेव दर्शयति,—‘स्वाहेति करोति, मन्त्रश्च न आहेति । तस्मादप्युत्तरस्य गुणविधिरिति ॥ (१०।३।२ अ०) ॥

चातुर्मास्याः सोमेष्वाभादननिषेधमर्थे प्राकृतगुणविधाधिकरणम् ॥

सू० संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ॥
॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा० सन्ति चातुर्मास्याः सोमाः, च श्रूयते,—‘उत्करे वाजिन-
मासादयन्ति, परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति’* इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः,—

* ‘वेदेऽदुत्तमाना पाशूनां तीक्ष्णाय राशश्चकार । न हि तत्र वाजिनाश्वनीर-
स्यामादिमं मग्नवन्ति । नाप्यङ्गुलीवदनीदधि परिधौ पशुर्निषेधो मग्नते’ इति
माधवः ।

किम्, एतत् आसादनान्तरं नियोजनान्तरञ्च, उत, प्राष्टतयोरामादन-
नियोजनयोर्गुणविधिः इतरथेतरस्य? इति । तत्रैतत्तावन्नः परीक्ष्यं,—
किं धर्ममात्रमासादनं नियोजनञ्च, उत दृष्टकार्यम्? इति । यदि
धर्ममात्रं, ततः क्रियान्तरं, अथ दृष्टकार्यं ततो गुणविधिरिति ; तत
उभयं मन्दिग्धमितुभयं मंदस्य परीक्ष्यते,—किं धर्ममात्रमितरथेतरस्य
क्रियान्तरं, उत दृष्टकार्यं, गुणविधिः? इति ।

किं प्राप्तं? । तुल्यत्वात् तीक्ष्णपत्वाच्चोत्तरस्य दृष्टं कार्यमासादनं
न शक्यं कर्तुं, तयोपग्रयत्वात् परिधेर्दृष्टकार्यकं नियोजनमशक्यं
कर्तुं, तस्मात् धर्ममात्रं । यथा सौचामणीप्रकरणे 'ब्राह्मणस्य मूर्ध्नि
आसादयति' इति धर्ममात्रमासादनम्, एवमिहापि धर्ममात्रं चेत्
क्रियान्तरं, तथा च मति आसादनं नियोजनञ्च विधायिष्यते, तत्र
श्रुत्या विहितं भविष्यति; इतरथा वाक्यं विधायकं स्यात् । अपि च
अस्मत्पक्षे आसादननियोजने गुणविधिसत्त्वणार्थं न भविष्यतः, भवत्-
पक्षे तु गुणविधिं सत्त्वयेयातां । तस्मात् 'क्रियान्तरम्' इतरदितरस्य,
'तस्य विधायकत्वात्', स्वपक्षगतस्य भावप्रत्ययस्य पक्षोत्तरस्य न यथा
आधारे गुणविधिः, तथा अस्मिन् संक्षारे आसादननियोजनाख्ये ॥

सू० प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

भा० एवञ्च प्राष्टतस्य धर्मस्य प्रापकशोदको नोपरोत्स्यते, 'देष्टां
इवोप्यासादयति', 'यूपे पशुं नियुञ्जन्ति' इति । तस्मादपि क्रियान्तरम्
इति ॥

सू० विधेस्तु तत्र भावात् सन्देहे यस्य शब्दस्तदर्थः
स्यात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा० तु शब्दः पठं ध्यावर्त्तयति । नामादनान्तरं नियोजनान्तरं
चेति, किन्तिर्हि?—प्राप्तयोरामादननियोजनयोगुणविधिः, तत्र
एतद्वर्त्तते,—दृष्टकार्यके आसादननियोजने इति । कुतः? । कार्यस्य
दृष्टत्वात्,—आसादनं समीपानयनं, तस्य होमनिर्दृष्टिर्दृष्टं प्रयोजनं,
नियोजनस्यापि पथगपगमः, एवं चेत्, तस्माद् गुणविधिरितरस्य
इतरस्य । कुतः? । 'विधेः' (आसादननियोजनविधेः) 'तत्र' दृष्टत्वात्,
चोदकेन तत्र प्राप्तत्वात् । 'सन्देहे', तत्र गुणविधिः कर्मान्तरमिति,
न कर्मान्तरविधानं युक्तम्, अज्ञातस्य हि ज्ञापनं विधिः, ज्ञाते च
चोदकेन आसादननियोजने; तस्मात् 'यस्य' गुणस्य चोदकः 'शब्दः'
तदर्थमया उच्चारणं स्यात् । तस्माद्गुणविधिरिति । अथ यदुक्तं,—
'श्रुतिरेवंविधायिका, तत्पक्षे तु वाक्यम्' इति । उच्यते,—यद्यपि
वाक्यं, तथापि अन्वीयमी अदृष्टानुमानकन्दना भविष्यतीति, यावता*
केवलस्य गुणस्य विधीयमानस्य, न गुणस्य कर्मसहितस्य इति ॥

सू० संस्कारसामर्थ्याद्गुणसंयोगाच्च ॥ २१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—'तीक्ष्णग्रत्वानुत्करस्य, उपग्रयत्वाच्च परिधेः,
दृष्टकार्ये आसादननियोजने न शक्यते कर्त्तुम्' इति । अत्रोच्यते,—

यथा शक्येते उक्तेरे च परिधौ च आसादननियोजने कर्तुं, तथा करिष्यते,—पृथ्वयमुत्करं करिष्यामः, महान्तञ्च परिधिम्; अतः पृथ्वयतया स्यविष्ठा च गुणेन संयोगादासदननियोजनसंस्कारसामर्थ्यं भविष्यति । तस्माच्च कर्मान्तरम् इति ॥

सू० विप्रतिषेधात् क्रियाप्रकरणे स्यात् ॥ २२ ॥ (यु० नि०) ॥

भा० अयं यदुक्तं,—यथा सौचामणीप्रकरणे धर्ममात्रमासादनं, एवमिहापि इति । तत्पनिर्द्दत्तं,—अत्रोच्यते,—सौचामणीप्रकरणे विप्रतिषेधाच्च शक्यं दृष्टकार्यकमासादनं कर्तुं, तस्मात् क्रियामात्र-मदृष्टकार्यकं सौचामणीप्रकरणे स्यात्, नलिह दृष्टकार्यकमशक्यं । तस्माद् गुणविधिः ॥ (१०।२।३अ०) ॥

अग्निश्चयने प्राप्ततनैस्ततोभयदीचाऽऽतीमाननुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० षड्भिर्हीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुति-
संयोगात् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति अग्निः,—‘य एवं विद्वानग्निं चिनुते’ इति । तत्र दीचाऽऽतयः,—प्राकृत्यो वैकृत्यश्च,—“आकृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा^(१) मतो मेधामग्निं प्रयुजं स्वाहा^(२) चित्तं विज्ञातमुग्निं प्रयुजं स्वाहा^(३) वाचा विष्टिमग्निं प्रयुजं स्वाहा^(४) प्रजापतये मनवे स्वाहा^(५) अग्नये वैश्वानराय स्वाहा^(६) विश्वे देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत मय्यं । विश्वे राय इपुथसि दुषं वृणीत पुथसे स्वाहा^(७)” (तै० सं० ४।१।८अ०) इति प्राकृत्यः । तथा वैकृत्यः,—“आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा^(१)

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा^(१) दीचायै तपसेऽग्नये स्वाहा^(१) सरस्वत्यै
 पूष्णेऽग्नये स्वाहा^(१) आपो देवीर्वृक्षतीर्विश्वश्रुवो द्यावापृथिवी
 उर्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नो हविषा विधातु स्वाहा^(१) विश्वे देवस्य नेतु-
 र्मेतां वृणीत मस्य विश्वे राय इपुथ्यसि शुक्ल वृणीत पुथ्यसे स्वाहा^(१)”
 (तै० ष० १।२।२ अ०) इति । एतां प्रष्टव्य समामनन्ति,—‘पङ्क्तिभि-
 र्हीक्षयति’ इति । तत्र मगय,—किं वैष्टतीनां प्रयोगः, प्राष्टतीनां
 निवृत्तिः, अयं वा समुच्चयः प्राष्टतीनां वैष्टतीनाञ्च?—इति । किं
 प्राप्तं?—‘पङ्क्तिभिर्हीक्षयतीति तासां’ प्राष्टतीनां आज्ञतीनां ‘मन्त्र-
 विकारः’ स्यात्,—वैष्टतैर्मन्त्रैः प्राष्टता निवर्त्तयन्, ‘श्रुतिमयोगात्’,
 —प्रत्यक्षश्रुतिमयोगो विकृतानां, यद्वैष्टता मन्त्रा, यद्वैष्टता
 वैष्टता गृह्यन्ते । तस्मात् प्राष्टतानां बाधो न समुच्चय इति ॥

सू० अभ्यासात् प्रधानस्य ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा० तुगन्ध पक्षं व्यावर्त्तयति,—प्राष्टतानां बाध इति, न बाधः,
 समुच्चयः । कुत? सम्भवात्,—यत्र हि प्राष्टतवैष्टतयोर्युगपत् न सम्भवः,
 तत्र वैष्टतेन प्राष्टतं बाध्यते, समुच्चये हि श्रावृत्तिः स्यात् ‘प्रधानस्य’
 इति । यत्र पुनरावृत्तिः श्रुता कर्त्तव्यैव, तत्र नैष दोषो भवति,
 श्रावृत्तिः प्राप्नोति इति । इह चावृत्तिः श्रूयते प्रधानस्य हेमस्य,—
 ‘दादग जुहोति’ इति । अतः सम्भवात् समुच्चय इति ॥

सू० श्रावृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् ॥ २५ ॥ (आ०) ॥

भा० नैतदस्ति,—समुच्चय इति, प्रत्यक्षश्रुतैर्वैष्टतैर्योदकप्राप्ता प्राष्टता

वाधेरन् । अथ यदुक्तं,—‘सम्भवे सति न बाधितव्याः’ इति । अत्रोच्यते,
नास्ति सम्भवः । कथं ? वैहताः पट् मन्त्रा अग्नौ प्राकृतेषु होमेषु
प्रत्यक्षेण श्रवणेन विधीयन्ते, ते चेद्धोमाः, वैहतेर्मन्त्रैर्भवितव्यम्, अभ्यासे
सति पुनस्त एव होमा भवन्ति; ते चेद्धोमाः, वैहतेरेव मन्त्रैर्भवितव्यं ।
तस्मात् ‘आवृत्त्या मन्त्रकर्षं स्यात्’ । अतः प्राकृता बाधेरन्नेवेति ॥

सू० अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानामहानिः
स्यादन्यायश्च कृतेऽभ्यासः ॥ २६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अपि वेति पक्ष्यावृत्तिः । प्रतिमन्त्रं आज्ञतयो भवन्ति ।
अभ्यासाच्च द्वादशता, प्राकृता अपि मन्त्राद्योदकेन प्राप्ताः, वैहता
अपि श्रवणेन; सर्वाङ्गग्राही च प्रयोगवचन उभयान् सङ्गृह्णाति ।
समुच्चयामभवे च बाधविकल्पौ, न सम्भवति समुच्चये; बाधे हि सोदक-
प्राप्तिरपङ्गुयेत । न च होमनिर्वृत्तौ निष्कृष्टा वैहताः श्रूयन्ते, तेन
होमयेदापतितस्ततो वैहताश्च साधका इत्यध्ववसेयं । दीक्षणे हि
ते वैहताः श्रूयन्ते,—‘पश्विर्होषयति’ इति । होमप्रयोगवचनस्य
प्रदानार्थान् स्वाहाकारान्तान् सामर्थ्येन सन्निहितान् गृह्णाति । उभये
च प्राकृता वैहताश्च सन्निहिताः; तस्माच्च विनिगमनायां हेतुरस्ति,—
इमान् सङ्गृह्णाति इमाञ्च इति । न च प्रधानावृत्तिरिह दीपो भवति,—
इत्युक्तमेव, तस्मात् प्राकृतानां मन्त्राणामहानं । अपि च ‘अन्यायश्च
कृतेऽभ्यासः’,—सकृदैहताः मन्त्राः पश्यन्ते, तैर्दीक्षितः सम्पादयितव्य
इति, सकृत्सम्पादिते तैर्दीक्षिते कृतेऽर्थे पुनरभ्यासो न न्यायः ।
तस्मादपि प्राकृतानामहानम् इति ॥

सू० पौर्वापर्यञ्चाभ्यासे नोपपद्यते नैमित्तिकत्वात् ॥

॥ २७ ॥ (१ यु०) ॥

भा० अपि च पूर्वापरशब्दौ भवतः,—‘यद पूर्वां कुरुहेति षडुत्तरान् कुरुहेति’ इति । न च वैकृतानां केवलानामभ्यस्यमानानां पूर्वापरता उपपद्यते, ‘नैमित्तिकत्वात्’, पूर्वनिमित्तो हि उत्तरशब्दः उत्तर-निमित्तश्च पूर्वशब्दः । तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति ॥

सू० तत्पृथक्त्वञ्च दर्शयति ॥ २८ ॥ (२ यु०) ॥

भा० इतश्च पश्यामः,—न निवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः ? । तासा-माङ्गतीनां ‘पृथक्’ ‘दर्शयति’,—‘उभयीर्गुहेति आग्निकीद्याध्वरिकीद्य’ इति । यद्युभयेषां मन्त्राणां समुच्चयस्तत्सोपामाग्निकत्वात् आध्वरिकत्वाच्च भवत्येव निर्द्देशः, इतरथा सर्वा एवाग्निकी भवेयुः, तच्च पृथक्त्वं नोपपद्येत । भवति च पृथक्त्वं, तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥

सू० न चाविशेषाद्यपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥ (३ यु०) ॥

भा० इतश्चानिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः ? । व्यपदेशात्, व्यपदेशो भवति,—‘अध्वरस्य पूर्वमथाग्नेरुपाग्निं द्योतत्कर्म यदग्निकर्म’ इति, पूर्वमध्वरस्य अथाग्नेरिति व्यपदेशः समुच्चयेऽवकल्पते, नास्ति विशेषः । तस्मात् समुच्चय इति ॥ (१०।३।४ अ०) ॥

पुनराधानेऽन्याधानदक्षिणानां निवृत्त्याधिकरणम् ॥

सू० आग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणा-
दानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ३० ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति पुनराधानं निमित्ते श्रूयते,—‘भाग्यधनः श्रीकामार्ता
पुनरादधीत योऽग्नीनाधाय भाग्यज्यानि पुनज्यानि वा जीयेत स
पुनरादधीत’ इति । तत्र श्रूयते,—‘पुनरुत्स्यूतं वाचो दक्षिणा पुन-
रुत्स्यूतेऽनङ्गान्’ इति । तथा, आधाने दक्षिणा,—‘एका देया षट्
देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देया अतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं
देयम्’ इति । तत्र संशयः,—किं पुनराधानेऽन्याधानदक्षिणाना-
मनिवृत्तिः, समुच्चयः, अग्न्याधेयदक्षिणानां निवृत्तिः ? इति । किं
प्राप्तम् ?,—‘अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके’ पुनराधेये ‘दक्षिणादानमधिकं
स्यात्’, प्राकृतीनामनिवृत्तिः समुच्चय इति । कुतः ? । एकस्मिन्
वाक्ये उभयो दृश्यन्ते,—‘उभयोर्ददाति, अग्न्याधेयिकीय पुन-
राधेयिकीय’ इति । तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥

सू० शिष्टत्वाच्चेतरासां यथास्थानम् ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

भा० इदं पदोत्तरं सूत्रं । कथं चेदकप्राप्तस्य, प्रत्यक्षश्रुतस्य
समुच्चयो भविष्यति ? । अत्रोच्यते,—‘शिष्टत्वात्’ ‘इतरासां’, प्राकृतीनां
वचनप्रामाण्यात् ‘यथास्थानं’ समुच्चयो भविष्यतीति । प्रत्यक्षं हि

‘इदमनुशामनम्, ‘आग्न्याधेयिकीर्दत्वा पुनराधेयिकीर्ददाति’ इति ।
तस्मात्त वाधः प्राकृतीनां, समुच्चय इति ॥

सू० विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि ॥ ३२ ॥ (सि०) ॥

भा० तुगब्धः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न तु समुच्चयो विकार इति ।
कुतः? । काम्यं ह्येतत् पुनराधेयं श्रूयते, तद् अमतिः प्राकृते प्रकरणे
आन्वानमवकल्पते न सति, यत् तत्रोच्यते वैकृतं, तत् प्राकृतं
बाधत इत्यर्थः । काम्यो वा नैमित्तिको वा अर्थो नित्यमर्थं विहृत्य
निविशते, यथा ‘क्ष्यामये मुद्गौदनभोजनं निवातशय्या च’ इति नित्यं
शय्यासनं भोजनञ्च विकरोति । प्रत्यक्षं हि वैकृतम्, आगुमानिकञ्च
प्राकृतं, तस्माद् वैकृतेन बाध्यते । अथ यदुक्तं,—‘वचनप्रामाण्यात्
प्राकृत्यो भविष्यन्ति’ इति । अत्रोच्यते,—‘ता उभयीर्ददाति’ इति
नाच विधिविभक्तिरस्ति, वर्त्तमानापदेशोऽर्थः । प्रमाणान्तरमादायापि*
अयमर्थः प्रापितः,—‘उभयीर्दक्षिणा ददाति, आग्न्याधेयिकीः पौन-
राधेयिकीश्च’,—अग्न्याधेये आग्न्याधेयिकीः, पुनराधेये पौनराधेयिकीः,†
तदेतत् भूतानुवादमात्रं । तस्मात् प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ॥

सू० शङ्कते च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते ॥ ३३ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च प्राकृतीनां निवृत्तिः । कुतः? । निवृत्त्याशङ्कादर्शनात्
‘शङ्कते’ हि ‘निवृत्तेः’ इति गम्यते । कथं? । ‘उभयत्वं हि श्रूयते’,—

* प्रमाणान्तरादपि इति का० श्री० पु० पाठः ।

† अथ ‘पुनराधेयिकी’ इति पाठो भवितुं युक्तः, पूर्वं च परच च तद्याविध-
पाठस्य दृष्टान्तः ।

‘यद् वैद्यतीदंदाति दक्षिण उभयोऽपि तेन दक्षिणाः प्रज्ञा भवन्ति’ ।
 ‘ननु उभयोऽपि प्रदीयन्ते, यत उभयोऽपि प्रज्ञा भवन्तीत्याह’ ।
 ‘आम्याधेयिकी हि आम्याधेये, पुनराधेयिक्यः पुनराधेये । तस्मात्
 प्रावृत्तीनां निवृत्तिरिति ॥ (१०।३।५५०) ॥

आददते वाचोवक्ष्याम्यान्वाहार्यं च निवृत्तिरिति ॥

सू० वासो वत्सञ्च सामान्यात् ॥ ३४ ॥

भा० आपद्यन् भवति,—‘ऊताद्याय यत्रमानस्यापराभवाय नवा-
 नामैन्द्राग्नः पुराणानामाग्नेयः सौम्यः ग्रामाकः वैश्वदेवः पयसि वरः
 द्यावापृथिवीय एककपालः’ इति । तत्र श्रूयते,—‘वासो दक्षिण
 वक्षः प्रथमज्ञो दक्षिण’ इति । अस्मि तु प्रवृत्तौ अन्वाहार्यो दक्षिणेति,
 स इह चोदकेन प्राप्यते । तद्वचं संशयः,—किं वासो वक्षमन्वाहार्यं
 निवर्त्तकम् ? उत अनिवर्त्तकम् ? इति । किं प्राप्तं ? । चोदकादु-
 पहात् विरोधाभावाच्च अनिवर्त्तकम् इति ।

एवं प्राप्ते प्रूमः,—‘वासो वक्षश्च सामान्यात्’ । उक्तमधस्तात्,—
 ‘आधानदक्षिणानां पुनराधेये निवृत्तिरिति, चाम्देनाम्वादेशः क्रियते,—
 अन्वाहार्यं च निवृत्तिः । कुतः ? । कार्यमासान्दात्, दक्षिणाकार्यं
 अन्वाहार्यं प्रवृत्तौ, इह वासो वक्षं तस्मिन् कार्यं, दक्षिणाप्रवृत्तवशात् ।
 तस्मात् समुच्चयः, निवृत्तिरिति । प्राप्तिर्वा उत्तरविवक्षया क्रियते
 इति ॥ (१०।३।६५०) ॥

आपयहे वामोवत्सरोरन्वाहार्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० अर्थापत्तेस्तद्धर्मास्यान्निमित्ताख्याभिसंयोगात् ॥

॥ ३५ ॥

भा० तत्रैव वाससि वत्से च संशयः,—अन्वाहार्यधर्माः कर्त्तव्याः, उत न ? इति । किं प्राप्तं ?—न. तावत् न्याय उच्यते,—कर्त्तव्या इति, तेनाकर्त्तव्या इति मन्यामहे इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अर्थापत्तेस्तद्धर्मा’ वत्सः ‘स्यात्’, तद्धर्मकश्च वामः साधनविशेषनिबन्धना हि ते धर्माः, नान्वाहार्यनिबन्धनाः । तस्माद् अन्यस्मिन्नपि तत्कार्यापत्ते भवितुमर्हन्ति इति । कथं पुनर्वाचो वत्सं तत्कार्यापन्नम् ? इति । “निमित्ततया आख्याय परिक्रयेण दक्षिणेति तयाऽभिसंयोगो भवति,—‘वाचो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणा’ इति । तस्माद्वाचोवत्सावन्वाहार्यधर्मकौ स्याताम् इति ॥ (१०। ३। ७ अ०) ॥

आपयहे वत्से पाकाभावाधिकरणम् ॥

सू० दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ३६ ॥

भा० तत्रैव ‘वत्सः प्रथमजो दक्षिणा’ इति । तत्रैतत् समधिगतं,—अन्वाहार्यधर्माः कर्त्तव्याः इति । तदत्र संशयः,—‘किं वत्से पाकः कर्त्तव्यः, उत न ? इति । किं प्राप्तं ?—चोदकानुग्रहात् शक्यत्वाच्च कर्त्तव्यः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—वत्सस्य दाने पाको न कर्त्तव्यः, अपको हि

वत्सो वत्स एव, वत्सश्च श्रूयते, न मांसं, परिक्रयाय च श्रूयते, न पुरुषमस्काराय । तस्माच्चोदकं पाकं न प्रापयति, तद्यदि पाकं क्रियेत, अश्रूतं प्राणिवध आचारविरुद्धोऽनुष्ठीयेत । तस्मात् पाको न कार्यः ॥ (१०।३।८अ०) ॥

आपयणे वासमि पाकमावाधिकरणम् ॥

सू० पाकस्य चान्नकारितत्वात् ॥ ३७ ॥

भा० तत्रैव श्रूयते,—‘वासो दक्षिणा’ इति । तत्रायमर्थः समधिगतः,—अन्वाहार्यधर्मा कर्त्तव्या इति, अयं पाकः कर्त्तव्यः, न? इति सशयः । अथापत्ते कर्त्तव्यः । इति प्राप्ते ब्रूमः,—न कर्त्तव्यः, ‘अन्नकारितत्वात्’ इति, अन्नकारितो हि पाकः, न च वासोऽन्नं, न तत्र पाकः शक्यते कर्तुं । तस्मात् तत्र पाको न कर्त्तव्य इति ॥ (१०।३।८अ०) ॥

आपयणे वासोवत्सयोरभिधारणमावाधिकरणम् ॥

सू० तथाभिधारणस्य ॥ ३८ ॥

भा० आपयणे श्रूयते,—‘वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणा’ इति । तत्रायमर्थः समधिगतः,—अन्वाहार्यधर्मा वासमि वत्से च कर्त्तव्या इति । अथायमर्थः सांश्रयिकः,—किमभिधारणं कर्त्तव्यं, न? इति । किन्तावत् प्राप्तम्—अथापत्ते कर्त्तव्यम् इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः,—‘तथाभिधारणस्य’ । किं? । अक्रियेति, अभिधारण

हि अन्वाहार्यं स्वादिष्टे क्रियते, स्वादिमा हि ओदनस्य परिक्रये
उपकरोति, न च, वासमि वस्ते च स्वादिष्टा प्रयोजनं । तस्मात्
तत्राभिधारणं न स्वात् इति ॥ (१०।३।१०अ०) ॥

५२

ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणावाधिकरणम् ॥

सू० द्रव्यविधिसन्निधौ सङ्ख्या तेषां गुणत्वात्
स्यात् ॥ ३८ ॥ (१म पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः,—‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इति ।
तथैवास्माद्यते,—‘गौश्याश्वस्य अश्वतरस्य गर्दभस्य अजाद्यावयस्य मीहयस्य
धवाश्च तिलाश्च मापाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा’ इति । तत्र मंथयः,—
किमेकैकस्य गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशशतम्, उत एकस्य द्रव्यस्य ? यदा
एकस्य, तदा किमनियमो यस्यकस्यचित्, उत, मापाणाम् ? अथ वा
सर्वसम्पादनी इयं सङ्ख्या, उत, एकजातीयस्य ? । यदा एकजातीयस्य,
तदा किम् अनियमः,—यस्यकस्यचित्, उत, पशूनां ? । यदा पशूनां,
तदा किमनियमः,—तेषांकेपाञ्चित्, उत, गवाम् ? इति, एते पक्षा
भविष्यन्तीति । किन्तावत् प्राप्तं ? । द्रव्याणां विधीयमानानां ‘सन्निधौ’ ।
केपां द्रव्याणां ? । गवादीनां, क विधीयमानानां ? । दक्षिणासम्बन्धे सङ्ख्या
समाध्याता,—‘तस्य द्वादशशतं दक्षिणा’ इति, तेषां गवादीनां एकैकस्य
सङ्ख्या स्यात् । कुतः ? । गुणतः सङ्ख्या विधीयते, गवादीनि प्रधानतः ।
कथम् ? । नैवमभिसम्बन्धः क्रियते,—द्वादशशतं स्वादिति, कथन्तर्हि
‘द्वादशशतं तस्य’ इति । एवं तस्य यद्वेणमयं तद् भवति, इतरथा

तद् अनर्थकं चानुवादो वा स्यात्, एकवचनमपि प्रकृतापेक्षं सत्त्वण्या
 अनुद्येत । प्रधानमविधौ च गुणः शिष्यमाणः प्रतिप्रधानं भिद्येत,
 इति । अस्ति चैतया सङ्ख्याया प्रयोजनं,—गवादीनि द्रव्याणि
 तत्सङ्ख्यानि कर्त्तव्यानि । तत्र न गम्यते विशेषः,—किमेतत्सङ्ख्यं कर्त्तव्यं,
 किं न? इति । यदेव द्रव्यं नैतत्सङ्ख्यां स्यात्, तत् प्रतियुति बाध्येत ।
 तस्मादेकैकैतया सङ्ख्याया सम्बद्ध्यम् इति ॥

सू० समत्वात् तु गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥
 ॥ ४० ॥ (२५ पू०) ॥

भा० तुषब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । तस्य तस्य द्वादशशतम् इति, न
 एतदेवमेकस्य कस्यचित् द्वादशशतं स्यात् । कुतः? । 'समत्वाद्'
 'गुणानां', गवाद्योऽपि हि दक्षिणाम्बुजाः, सङ्ख्यापि; न गवादीनां
 सङ्ख्या त्रिधीयते, दक्षिणा तु सङ्ख्याविशिष्टा बोध्यते, न गवादयः ।
 कुतः? । सङ्ख्याया दक्षिणेन अनभिसम्बन्धे सति अनियतसङ्ख्यानां
 गवादीनां दक्षिणाम्बुधेनानर्थक्यमेव सङ्ख्यायाः स्यात् । सङ्ख्येद-
 ममानाधिकरण्याश्च तच्छब्दस्य बहुवचनं प्रमज्जेत । गवादिषु तस्य
 द्वादशशतमिति चैकवचनं न स्यात् । तस्माद् धर्मकस्यचित् परिक्र-
 म्माधनस्य द्रव्यस्य एतस्यां सङ्ख्यायां कृतायामेतत्सङ्ख्याः परिक्रमः कृतो
 भवति । तस्मादेकस्य सङ्ख्या, नैकैकस्य । एवमेकवचनश्रवणं युक्तरूपं
 भविष्यति ।

'ननु लक्षणत्वात् तस्य शब्दस्याविवक्षितं वचनम्' । उच्यते,—
 अविवक्षितेऽपि वचने या सङ्ख्या अनुद्यते, तेन वचनेन भवितव्यं ।

यथा सचण्तेनाणुव्यमाने ब्राह्मणजातीयो न हन्तव्य इति न द्विवचनान्तेन निर्देशो भवति,—ब्राह्मणौ न हन्तव्यौ इति । आह,—‘जात्याख्यायास्तेकस्मिन् वज्रवचनं भवति, वज्रपु वा एकवचनं भवति, न तु एकस्मिन् वज्रपु च द्विवचनं भवति, तेन अथ वज्रवचनान्तेन निर्देशः, एकवचनान्तेन वा वज्रपु निर्देशो भवति’ । अत्रोच्यते,—जात्याख्यायास्तेतदेवं भवति, न च तच्छब्देन जातिरभिधीयते, सन्निहितव्यक्तिवचन एव भवति । तस्मादेकस्य-कस्यचिसङ्ख्या इति ॥

सू० यस्य वा सन्निधाने स्याद् वाक्यतो ह्यभि-
सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ (इय पू०) ॥

भा० इदं पदोत्तरं सूत्रं,—यदा एकस्य सङ्ख्यासम्बन्धः, तदा अनियतमः,—यः-कृदिद् विशेषाश्रयणात् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘यस्य वा सन्निधाने स्यात्’,—‘यस्य’ शब्दस्य ‘सन्निधाने’ सङ्ख्याशब्दः उच्यते, सोऽर्थः सङ्ख्याविशिष्टः प्रतीयेत, अनन्तर-मुच्यतेन हि सदैकवाक्यता भवति । कुतः ? अनन्तरसम्बद्धं हि विशेषणं विज्ञानं विशेष्युं शक्नोति, न हि व्यवहितं । व्यवहिताश्च गवादयो मायैः, वाक्यश्च प्रकरणाद् बलीयः । तस्मान्मायाः सङ्ख्या सम्बन्धेरन्निति ॥

सू० असंयुक्ता तु तुल्यवृद्धितराभिर्विधीयन्ते तस्मात्
सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥ (इय पू०) ॥

भा० तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । मायाः सङ्ख्यायुक्ता इति, नैतदेवं,

सर्वथापिनी सङ्ख्या स्यात्,—सर्वैर्गवादिभिः सम्पाद्येत । ‘असंयुक्ता’
 केवलैर्मायैः सङ्ख्या, ‘तुल्यवदितराभिः’ द्रव्यश्रुतिभिर्मायाः श्रूयन्ते ।
 कथं ? तिलाद्य मापायेतिचशब्देन तिलैः सहिता माया इति गम्यते,
 गवादिभिः सहितानां सङ्ख्यासम्बन्धः, चशब्दश्रुतिरर्थान्तरसम्बन्धमेया-
 माह ; चशब्दश्रवणस्यैतत्सामर्थ्यं,—यस्माच्चशब्दः पर उच्चार्यते, तस्या-
 र्थान्तरसम्बन्धं श्रुत्यैवाह, न वाक्येन ; यदि हि वाक्येन स्यात्,
 पुरस्तादप्युच्चार्यमाण एतमर्थं कुर्यात्, सङ्ख्या तु वाक्येन सम्बध्यते ।
 यदि च पूर्वं न चार्थाऽवकुण्ठेत, ‘चशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात्, न हि
 असावुत्तरकाले सम्बध्यते सङ्ख्यासम्बन्धे अभिनिवृत्ते,—‘तस्य द्वादशशतं’
 चेति अन्य एवावगम्येत,—द्वादशशतमन्यथ किञ्चिदिति, न च तदन्यत्
 किञ्चिदुच्चार्यते । तस्मात् पूर्वं चयोगः, पश्चात् सङ्ख्यासम्बन्धः,
 समर्थतराणि समानविभक्तीनि, दुर्वलो विविभक्तिः ।

अपि च समानविभक्तीनि समर्थतराणि, तेषां हि आश्रयतरा
 आदृष्टिः, विलम्बिता विविभक्तीनां, स्वार्थं समानविभक्तीनि
 समर्थतराणि प्रथमान्तानि भवन्ति ; परपदार्थं पश्यन्तो विशिनष्टि ।
 तस्मात् समुच्चितानि वा इतरैतरयुक्तानि वा सङ्ख्येयानि सङ्ख्याया
 सम्बध्यन्ते ; समाहारो वैषां सङ्ख्याया युक्तः । तस्मात् सर्वैः सङ्ख्या
 सम्पादयितव्या । किमेवं भविष्यति ? सङ्ख्यासम्बन्धे न कस्यिदज्जितो
 भविष्यति, विनिगमनायां हेत्वभावे यमेव सङ्ख्यासम्बन्धो वर्जयेत्,
 तत्रैव प्रत्ययो बाध्येत ; तस्माद्गवादिराग्निः सङ्ख्येयतया सम्बध्येत
 इति ॥

सू० असंयोगाद्विधिश्रुतावेकजाताधिकारः स्यात्
श्रुत्याकोपात्क्रतोः ॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—सर्वसम्पादनीया सङ्ख्या इति, 'असंयोगाद्विधिश्रुतौ' सर्वसम्पादने सम्बन्धो नास्ति, न श्रूयते, गवादिराशेः सङ्ख्या भवतीति, न गवादिराशिः शब्देन निर्दिश्यते, यः सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्येत, गवादयस्तु शब्देनोक्ताः, तेन ते सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यमर्हन्ति, न चात्र गवादीनां प्राधान्यमित्युक्तं, दाक्षिण्येन हि सङ्ख्या सम्बध्यत इति सङ्ख्याविशेषणं सर्वनामशब्दः सङ्ख्यां विशेष्यमुपादीयते । तत्रैकवचनं विवक्षितमेव, तत्रैषां नानाजातीयानां निर्दिष्टानामन्यतमदेकं प्रतिनिर्देशेन सङ्ख्याविशेषणमुपादीयते । तस्मान्नानाजातीयानां निर्दिष्टानामेकं स्यात्, स एकजातीय एव भवति; तस्माद् 'एकजाताधिकारः' इति सूचितं । किमेवं भविष्यति? । एवमेकश्रुतिर्न कोपिता भविष्यति, इतरथा, वाक्येन द्रव्यस्य भवन्ती प्रवृत्तिविशेषमकुर्वन्ती नाप्रवृत्तिविशेषकरा प्रकरणवशेन क्रतोः कल्पिता भविष्यति, तस्य क्रतोर्द्वादशशतं दक्षिण इति । तस्मादेकजातीयस्य द्वादशशतं दक्षिण इति ॥

सू० शब्दार्थश्चापि लोकावत् ॥ ४४ ॥ (यु०) ॥

भा० अपि च लोकावदेतत् द्रष्टव्यं,—लोके हि निर्विशेषिते सङ्ख्याशब्दे उच्यते, एकजातीये प्रत्ययो भवति । कुतः? । अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः,—अस्ति एकस्मिन् जातिविशेषे, सर्ववान्यैः सह परार्द्धसङ्ख्या निविष्टा, परार्द्धस्य चावान्तरसङ्ख्याभिः संव्यवहारः क्रियते ।

येषामेकेन केनचित् सम्बन्धः, तेषां तमेकं सम्बन्धिनमपेक्ष्य सङ्ख्या निविशते; स तत्रैकः सम्बन्धी वक्तव्यः, प्रकृतो वा यहीतव्यः, अथांदा य आपद्येत, स उपादेयः; इह च प्रकृता नानाजातीयास्तेषामन्यतमः सङ्ख्याया सम्बद्धः स्यात् इति । यथा, शतमाभ्यां दीयताम् इति, एकजातीयानां शतं, न भिन्नजातीयानां, यथा द्रव्यं गुणः कर्मावयव इत्येवमादीनाम् ॥ (१०।११२७०) ॥

‘तत्र द्वादशशतं दक्षिण’ इत्यनेन पञ्चदशशतानामिष्टानां विकल्पः ॥

सू० सा पशूनामुत्पत्तितो विभागात् ॥ ४५ ॥ (१ सि०) ॥

भा० एकजातीयस्य सङ्ख्येत्येतत्समधिगतं । ‘सा पशूनाम्’, उत मापाणाम् ? इति । अनियमे प्राप्ते उच्यते,—‘पशूनाम्’ इति । कुतः ? ‘उत्पत्तितो विभागात्’, सौत्पत्तिकेन विभागेन पशवः संव्यवहारेषु सङ्ख्यायन्ते,—‘पञ्चभिरग्नैः क्रीतः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः’ इति, न ग्रीक्षादीनाम् सौत्पत्तिकेन विभागेन संव्यवहारेषु सङ्ख्या सङ्कीर्ण्यते, निगदाभिप्राया मानाभिप्राया वा भवति, न हि भवति,—पञ्चभिर्मापैः क्रीत इति, पञ्चभिर्मापाणामाढकैर्द्रौणैर्वा कुड्वैर्वा खारीभिर्वेति भवति, तत्र आढकादिभिरनुद्यार्थभाणैः साकाङ्क्षमेव वाक्यमपरिपूर्णमप्रमाणमर्थस्य कस्यचित् ।

‘अथ मापाणामपि सौत्पत्तिकेन विभागेन कक्षादिह परिक्रयो न क्रियते ?’ इति । अत्रोच्यते,—मूल्यास्य सतः परिक्रये विशेष उच्यते,—द्वादशशतं दक्षिण इति, न च द्वादशशतं ग्रीक्षादिवीजानां, मृत्तिनेन

अद्विजामवकल्पते ; त्रिभिः प्रकारैर्मृतिर्भवति व्यापारतः, फलतः वचनत इति । व्यापारस्तावन्न मायवीजानां द्वादशशतं मृतिः, कर्म कुर्वाणा हि कर्मकराः पादिकमयहर्लभन्ते । फलानुरूपं नैव ज्ञायते । वचनं नु मृतौ सत्यां परिमाणविशेषपरं भवति । यच्च हि पादिकमयहर्लभ्यते न सा दक्षिणा भवति, न हि सा तस्मिन् कर्मणि दत्तं करोति, स्नेहादा अन्येन वा प्रकारेण कृत्स्नमहः कर्म कुर्यात्, न ग्रीहीणां द्वादशशतेन प्रोत्साहितः ।

आह,—‘यः कश्चित् कस्याश्चिदवस्थार्यां ग्रीहीणां द्वादशशतेन प्रोत्साह्यते, तस्य किं सा दक्षिणा भवेत्?’ । न इति ब्रूमः,—दत्तकरणी हि दक्षिणा, दत्तञ्च बलं, या न आश्रितभवं करोति, नासौ बलकरणी, तस्माद् या न आश्रितभवा, नासौ दक्षिणा । आश्रितभवाया आधिक्यं वचनस्य विषयः ।

आह,—‘ग्रीहीवीजानामपि द्वादशशतं याश्च यावतीं बलमात्रां करोति’ । अत्रोच्यते,—आपेक्षिकं इदं बलं नाम, स एव हि पुरुषः कश्चित् प्रति बलीयान्, कश्चित् प्रति अबलः, तच्च यावदाश्रितभवं नास्ति, तावद् अबलता, बलवत्तरो हि आश्रितेन भवतीति आश्रितभवादूर्द्ध्वं बलकरणं, तस्मादाश्रितभवं यत् ब्रूयं, सा मृतिः, सा दक्षिणा, ततोऽधिकं दक्षिणात्वे सिद्धे वचनप्रामाण्यात् भवति । विवृतौ अतपेये वचनप्रामाण्यादल्पबलकरणमपि दक्षिणायाः स्थाने विधीयते सोमचमसः, स आश्रयात् सिध्यति । पञ्चवस्तु सर्वे मुख्यबलकरणे समर्थाः, तेषु सत्सु न ग्रीह्यादिवीजानि सङ्ख्यायामग्नन्त्यन्ते इति ॥

सू० अनियमोऽविशेषात् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० यदा पशूनां द्वादशशत, तदा 'अनियमो' गवादीनां,—
अन्यतमस्य कस्यचिद्द्वादशशत । एवमनियमे साधवं भविष्यति,
प्रयोगप्राप्त्यभावश्च, तत्राधिकारप्राप्त्य महाविषय भविष्यति इति ॥*

सू० भागित्वाद्वा गवां स्यात् ॥ ४७ ॥ (२ सि०) ॥

भा० वाग्व्योऽनियमं ध्यावर्त्तयति । गवा द्वादशत स्यात् । कुत ?
'भागित्वात्',—भागवत्यो हि गावो महाभागा,—मर्हति उपकारे
वर्त्तन्ते इत्यर्थः । एवमृत्विजामुपकारभूयस्त्व भविष्यति अतिजास्र
उपकारं कर्त्तव्यं । महत्तमे हिते उपकारे वर्त्तन्ते, उपकुर्वता
चोपकर्त्तव्यमिति सदाचारः । एव सदाचारोऽनुगृहीतो भविष्यति,
यदि महाभागानां भूयसी सङ्ख्या दीयते, गावश्च महाभागा,
तस्मात् तासौ द्वादशशत । अथा उपकारकतरा भवेयुः, यद्येषां
दानप्रतिपक्षविक्रया ■ प्रतिधिधोरन,—'न केसरिणो ददाति,
नोभयतोदत्तं प्रतिगृह्णाति' इति श्रुतिः । स्मर्यते च,—'नाश्च
विक्रीणीते' इति । तस्माद् द्वादशशत 'गवा स्यात्' ॥

सू० प्रत्ययात् ॥ ४८ ॥ (यु०) ॥

भा० अतुय गवा सङ्ख्या । कुत ? । 'प्रत्ययात्' । सङ्ख्यासम्पादनार्थं
उपादीयमानेषु प्रकृतेषु कथ्येन उपायेन स्मर्यमाणेषु पूर्वं गावः
प्रतीयन्ते, अतस्मात् सङ्ख्यायां सम्बन्धन्ते, न च तत्र विरोधः कश्चिदस्ति,

गोपु सम्बद्धासु न पुनरस्यादयः सम्बध्यन्ते, एकजातीयो हि सम्बद्धयः, स च सम्बद्ध इति । तस्मात् गवां सङ्ख्या ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४६ ॥ (यु०२) ॥

भा० लिङ्गं खलु एतमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह,—
‘सहस्रं दक्षिणा । सहस्रं सोचीया यावदस्य साहस्रस्य उत्तराधरा
गौर्गवि प्रतिष्ठिता तावदस्मात् लोकादमौ लोकः’ इति गाः प्राप्ता
दर्शयति । तथा ‘तां वा एतां श्वलीं समामनन्ति । इडे रन्ते
हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतिरदिति सरस्वति महि विश्रुति । एता ते
अग्नेः नामानि देवेभ्यो मा सुष्ठुतं हतात्’ इति गवामेतानि नामानि
सहस्रतमीच्च दक्षिणामेवमाह, एतानि ते नामानि इति यदि सा गौः,
एवमेतदवकल्पते । तस्मादपि गवां सङ्ख्या इति ॥ (१०।२१२अ०) ॥

विभज्य गोदक्षिणाया दानाधिकरणम् ॥

सू० तच्च दानं विभागेन प्रदानानां पृथक्त्वात् ॥
॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे गवाद्यो दक्षिणा, तत्रैषोऽर्थः समधिगतः,—
गवां सङ्ख्या इति । अयेदानीमिदं सन्दिह्यते,—किं यस्य यावान् भाग
आभजति, स्वयमेव यजमानेन विभज्य तस्य तावान् कल्पयितव्यः,
उत परिपदैव विभज्यत इति । किं प्राप्तम्?—अनियमो विभज्याविभज्य
वा दातव्यम्, एतावद्धि श्रूयते,—दातव्यम् इति, न, विभज्याविभज्य
वा इति । तस्मादनियम इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—विभज्य दातव्यमिति, दातव्यस्यैव तद्रूपं, यत्
स्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादनं, तच्च यजमानेन स्वयं कर्तव्यं । तस्मात्
स्वयं प्रयोगे स्यात् इति । यो यस्यांश्च अभंजति, स तस्मै अनिर्दिष्टो
न शक्यते तेन सम्बन्धयितुं, तेन यस्तं निर्दिशति स दानमभिनि-
र्वर्त्तयति । यजमानेन च दानं निर्वर्त्तयितव्यं । तस्माद् यजमानो
विभज्य निर्दिशेत्, 'प्रदानानां पृथक्तात्' । अस्ति विभागे न शक्यः
स्वेन भागेन सम्बन्धः कर्तुं । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति ॥

सू० परिक्रयाच्च लोकवत् ॥ ५१ ॥ (यु० १) ॥

भा० अस्ति च परिक्रयार्थं दानं, न धर्ममात्रं, परिक्रयार्थं च भर्ता
भृत्येन सह पणितव्यं । यदि च परिपदं प्रत्युच्येत, परिपच्च विभजेत,
न स्वामिना सह अपणितव्यं, तत्र परिक्रय एव नामविध्यत्; यथा
लोके काष्ठवाहप्रभृतिभ्यो यद्दीयते, तत्र काष्ठवाहाः स्वामिना सह
पणन्ते, तेभ्यः स्वामी विभज्य निर्दिशति,—इदं तुभ्यमिदं तुभ्यमिति,
तद्वदिहोपि द्रष्टव्यं । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति ॥

सू० विभागश्चापि दर्शयति ॥ ५२ ॥ (यु० २) ॥

भा० अपि च दर्शयति विभागं, यत् विभागाभिधायिनं मन्त्र-
मामनन्ति,—'तुयो वो विश्ववेदा विभजतु' इति । 'छण्णाजिनेन
विभज्य दक्षिणां ददाति' इति । तथा 'अग्नीधेऽग्रे ददाति, अग्नि-
मुष्टानेन पिष्टन् प्रीणाति, ब्रह्मणे ददाति प्रष्टतेभ्यो ददाति प्रष्ट्यै
होत्रे ददाति नेष्टे ददाति हविर्ह्वान आसीनेभ्य अध्यर्ग्युभ्यो

ददाति, उद्गाढभ्यो ददाति, अन्तःसदसि आसीनेभ्यो यथाश्रद्धं
प्राप्तपक्षेभ्यो ददाति' इति । एवं विभागदर्शनमुपपद्यते; तस्माद्विभज्य
दातव्यमिति ॥ (१०।२।१३अ०)* ॥

—

ज्योतिष्टोमे सामान्नायते दक्षिणविभागाधिकरणम् ॥

सू० समं स्यादश्रुतित्वात् ॥ ५३ ॥ (१पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे सामान्नायते, 'गौद्यायश्च अश्वतरश्च' इति ।
तत्रायमर्थः समधिगतः,—विभज्यं दातव्यम् इति । इदमिदानीं
सांग्रहिकं,—किं समो विभागः, उत कर्महतं वैषम्यं, उत शब्दहतम् ?
इति । किं प्राप्तं?,—समो भागः स्यात् 'अश्रुतित्वात्' विशेषस्तु,
यत्र विशेषो न श्रूयते, तत्र समो विभागो भवितुमर्हति ।
कथमिव ? । एकस्मै सर्वं दातव्यं प्राप्नोति, यद्यपरस्मै दातव्यं न
भवति; तत्र यावति एकस्मै दीयमाने मान्यः संविभज्यते, तावत्
तस्मै एकस्मै न दातव्यम्, अविशिष्टं दातव्यं, एवमेकैकस्मै,
तस्माद्विशेषाश्रयणात् समं देयमिति ॥

सू० अपि वा कर्मवैषम्यात् ॥ ५४ ॥ (२पू०) ॥

भा० अपि चेति पक्ष्यावृत्तिः,—न समं स्यात्, कर्महतं वैषम्यं
भवेत्,—यो वज्रं कर्म करोति, तस्मै वज्री श्रुतिर्दीयते । तस्मात्
कर्मानुस्यूते वैषम्यमिति ॥

* येषां मते एकादशाधिकार्यं दशशाधिकरणान्तर्गतमेव, न इत्यत्र, तेषां मते इदमेव
एकादशाधिकरणं श्रेयः । एवं परत्रापि एकैकन्यूनताः श्रवणमन्येति ।

सू० अतुल्याः स्युः परिक्रये विपमाख्या विधिश्रुतौ
परिक्रयात् न कर्मण्युपपद्यते दर्शनाद्विशेषस्य
तथाभ्युदये ॥ ५५ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—कर्मकृतं वैषम्यम् इति, किन्तुर्हि उपकारकत्वं;
स उपकारः श्रुत्या विज्ञायते, तस्मात् श्रुतिज्ञतं वैषम्यं; तेन 'अतुल्याः'
'परिक्रये' भवेयुः । 'विपमा' हि एयाम् 'आख्या', केचित् 'अर्द्धिन्ः', केचित्
'द्वितीयिनः' केचित् 'पादिनः', येषामर्द्धं ते 'अर्द्धिन्ः', कथं च तेषामर्द्धं
भवति?,—यदि तेभ्यः अर्द्धं दीयते । एवं 'द्वितीयिनः', 'पादिनः' इति
च दीक्षा 'विधिश्रुतौ' समाख्यायन्ते, सा 'परिक्रयात्' कर्मकृते वैषम्ये न
'उपपद्यते' । क पुनरयं विशेषो दृश्यते? । 'अभ्युदये',—अभ्युदय
इति अभ्युदयफलं (च्छिद्रफलं) द्वादशाहं ब्रूमः । 'अध्वर्युर्गृहपतिं
दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारं, ततस्तं
प्रतिप्रम्याता दीक्षयित्वाऽर्द्धिना दीक्षयति । ब्रह्मणाऽर्द्धं चिन्तं ब्रह्मणः,
प्रसोतारमुद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः, ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा द्वितीयिनो
दीक्षयति । अग्नीधं ब्रह्मणः, प्रतिहोतारमुद्गातुः, अश्वत्थारं होतुः,
ततस्तं उन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति । पोतारं ब्रह्मणः,
सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, गावस्तुतं होतुः, ततस्तमन्यो दीक्षयति ब्रह्मचारी
वा आचार्यप्रेषितः' इति 'अर्द्धिन्ः' 'द्वितीयिनः' 'पादिनः' इति द्वादशाहे
श्रुत्यादः; यदि प्रकृतौ ययासमाख्यम् अमीपामिमे भागाः, ततो
द्वादशाहे दर्शनमुपपद्यते । तस्मादर्द्धादिभिः समाख्यानात् समाख्या-
श्रुतिज्ञतं वैषम्यं भवितुमर्हतीति ॥ (१०।१।१४अ०) ॥

भूनामैवाचे 'तस्य धेनु' इत्यनेन छत्त्राया दक्षिणायाधिकरणम् ॥

सू० तस्य धेनुरिति गवां, प्रकृतौ विभक्त्योदितत्वात्
सामान्यात् तद्विकारः स्यात् यथेष्टिर्गुणशब्देन
॥ ५६ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमामनन्ति, 'अथैष भूर्वैश्वदेवः चिष्टदेव सर्वस्तस्य विश्व-
वत्यसोऽनीया धेनुर्दक्षिणा' इति । अत्र सन्देहः—'किं धेनुर्गवां
निवर्त्तिका, उत छत्त्राया दक्षिणायाः?' इति । तत्र इदं तावत्
परीक्ष्यं,—किं प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यं, उत, समस्तम्? इति । तत
इदं तच्च संहत्याधिकरणं क्रियते,—किं प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यं,
धेनुर्गवां निवर्त्तिका; उत, अविभक्तं, छत्त्राया दक्षिणाया निवर्त्तिका?
इति । किं प्राप्तं? । 'तस्य....धेनुः' इति श्रूयमाणे धूमः,—धेनुः गवां
निवर्त्तिका इति ।

तत एतत्तावद् विचार्यते,—प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यमिति । किमिदं
विभक्तम्? इति । गवादीनामेकैकं द्रव्यं दक्षिणा इति । कथं? ।
'गौश्च अश्वश्च अश्वतरश्च दक्षिणा' इति प्रकृतौ गवादिभिर्दक्षिणाशब्दः
प्रत्येकं परिममायते, निर्दिष्टा हि गवादयः, न तेषां समुदायः ।
अश्वश्चः समुच्चयार्थो भवति, न तु समुच्चयस्य निर्देशकः, परपद-
विशेषणार्थन्तु समुच्चयमुपादत्ते; यदि हि निर्दिशेत्, क्रियागुणैः
समुच्चयः सम्बध्येत ।—समुच्चयः शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इति यथा
भवति, एवं च शोभनः च द्रष्टव्य इति वा भविष्यति । तथा, यथेष्ट
समुच्चययोः यष्टी भवति,—धवखदिरयोः समुच्चय इति, एव धवः

खदिरस्येत्यत्रापि अभविष्यत् । न ॥ भवति । तस्मान्न वशब्दः समुच्चयं निर्दिशति, श्रुत्या निर्दिष्टेन च एकवाक्यता न्याया, न गवादिलक्षितेन समुदायेन । तस्माद् गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणेत्येवं सम्बन्धः । लक्षयित्वा हि गवादीन्, तेषां दक्षिणात्वं विधीयते, तच्च गुणभूतं प्रतिप्रधानं भिद्येत । वशब्दस्यैव समर्थितो भविष्यति, गौर्दक्षिणा अथवा दक्षिणा इति, न गौरस्यादिसहितो गवादीनां वा समाहार इति ।

यदि विभक्तं दाक्षिण्यं, तदा माता गौर्दाक्षिण्ये, पुनर्विशेषार्थमुच्चार्यते,— धेनुर्दक्षिणा इति, याऽसौ गौर्दक्षिणा सा धेनुरिति अन्यासां दक्षिणानामविकारेण, यथाप्रकृतिभावेन चोदकानुग्रहे भविष्यति । शब्देनैव गवि एष गुण उच्यते धेनुत्वं नाम ; गौरेव हि धेनुर्नान्या, 'यद्येष्टिः' 'गुणशब्देन,'—'सौर्धं निर्वपेत्' इति 'सूर्यसम्बन्धं' कुर्यात्, ब्रूयस्येति विवक्षिते निर्वपणाश्रय एव प्रयोगः शब्देन निर्दिश्यते इति, धनिर्वपणकात् प्रयोगात् अनेन निर्वपणशब्देन ऐष्टिको विध्यन्तो नियम्यते,* एवमिहापि गोर्गुणवचनेन धेनुशब्देन गोर्दक्षिणा-विकारः क्रियते, नान्या दक्षिणा विक्रियते इति ॥

सू० सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वं दक्षिणार्थस्य गुणानां कार्यैकत्वादर्थे विवक्षितौ श्रुतिभूतं स्यात् तस्मात् समवायाद्वि१ कर्मभिः ॥ ५७ ॥ (सि०) ॥

भा० वाशब्दः यत्नं व्यावर्त्तयति, 'सर्वस्य' क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तिका

* 'नियम्यते' इति श्रु० श० पृथगे नास्ति ।

† 'समवाये वि' इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

अपि च चक्षुर्दृष्टुया समहायं गोद्रव्यमिति प्रतीयते, दक्षिणा-
सम्बन्धोऽस्य वाक्येन, श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । तस्मात् पूर्वं
चयोगः, पश्चात् दक्षिणासम्बन्धः, इतरेतरयुक्ताः दक्षिणात्वेन
सम्बध्यन्ते गवादयः अर्थाः । तस्मात् हत्स्त्रस्य क्रतुदाविश्वस्य
निवर्त्तिका धेनुरिति ॥

सू० वेदानानामनाश्रयास्त्रिङ्गेन नियमः स्यात् ॥

॥ ५८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यदुक्तं,—‘यथेष्टिर्गुणशब्देन’ इति, अत्रोच्यते, ‘आग्नेयो-
पांशुयाजामीषोमीयानां प्राकृतानां सौर्यार्यमणप्राजापत्यमैश्वरतीनां
‘वेदानां’ न किञ्चित् एकं कार्यं, यद्वैद्यती वेदानां आश्रयेत्,
तत्र वक्ष्यते, एकस्य कर्मणो वैद्यतं कर्म विध्यन्तं गृह्णातीति । तत्र
कस्य पक्षीयति? इति सन्देहे युक्तो निङ्गेन नियमः, इह ॥
अदिष्टो हेतुः, गवादीनामेकं कार्यं दक्षिणात्, तस्मिंश्च धेनुः श्रुतिभूता
वेदकप्राप्तान् निवर्त्तयितुमर्हति इति ॥ (१०।१।१५अ०) ॥

‘यस्य वेतसपहरेयुः’ इत्यादौ ‘एका गाम्’ इत्यादिना मोक्षतत्त्वज्ञावाचाधिकरणम् ।

सू० एका पञ्चेति धेनुवत् ॥ ५९ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘यस्य वेतसपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यादभिदग्धे पञ्च
गाः’ इति । अत्र सन्देहः,—‘एका पञ्च च गावः श्रूयमाणाः
किं हत्स्त्रस्य क्रतुदाविश्वस्य निवर्त्तिकाः, उत गवाम्?’ इति । किं
प्राप्तं?,—‘एका पञ्चेति धेनुवत्’ । यया धेनुः हत्स्त्रस्य निवर्त्तिका

एवमेका पक्ष च भवेयुः, दक्षिणामग्न्यो हि तामां प्रत्यक्षः
श्रूयते, तेन ताः प्राह्णीनां कार्यमभिनिर्वर्त्तयन्ति, प्राहृत्यश्च
आनुमानिक्यो निवर्त्तन्त इति ॥

इदं तावदपर्यवसितं तिष्ठतु । अथाधिकरणान्तरं प्रस्तूयते,—

माद्यस्त्रे चित्तेन सर्वेषां क्रयार्थानां बाधाधिकरणम् ॥

सू० चित्तस्य ॥ ६० ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति माद्यस्त्रे 'माद्यस्त्रिवत्सः सोमकयणः स्पृष्टमानानाम्'
इति । सन्ति क्रयार्थानि द्रव्याणि चेदकप्राप्तानि,—'अजया
क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, अयभेन क्रीणाति, अयग्रफेन क्रीणाति,
वासपा क्रीणाति' इत्येवमादीनि । तत्र संशयः,—किं चित्तः
अयमस्य निवर्त्तकः, अय वा सर्वेषां क्रयार्थानां द्रव्याणाम्? इति ।
किं प्राप्तं?,—अयमस्य निवर्त्तक इति । कुतः? । पुद्गलत्वात्,
पुद्गलत्वेन सामान्येन, पुद्गलोऽसौ विधीयते । कुतः पुद्गलत्वम्? ।
माद्यव्यवस्थात्; तस्मात् अयमस्य निवर्त्तक इति ।

एवं प्राप्ते श्रूमः,—'चित्तस्य' । किं? । छत्तस्य क्रयार्थस्य
निवर्त्तक इति । प्रत्यक्षः स क्रीणातिना समर्थते, तेन चेदकप्राप्तं
निवर्त्तयति, तस्मात् छत्तस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तक इति ॥

सू० तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ६१ ॥ (यु०) ॥

एवञ्च छया निङ्गं दर्शयति । किं निङ्गं भवति? । एवमाह,—
अपरस्मिन् माद्यस्त्रे 'स्त्री गौः सोमकयणी यावृत्ता द्योपां स्पृष्टा'

इति । यदि सर्वस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तिका स्त्री गौ, तत मैव एकाकिनी केन सह स्पृष्टिष्यते ? इति । इतरथा सर्वस्या-
निवर्त्तिकायां सहस्य स्पृष्टा भवेत्, तत्रास्यां वर्त्तमानायां स्पृष्टाया
'व्यावृत्ता क्षेपा स्पृष्टा' इति नोपपद्यते । तस्मात् सर्वस्य निवर्त्तिकेति,
चित्रत्वेऽपि तत्समानश्रुति, सोऽपि च सर्वस्य निवर्त्तक इति ।

एव वा, यदि चित्रत्वं सर्वेषां निवर्त्तकं, तदा तम अपवाधमाना
साद्यस्क्रामरे स्त्री गवी श्रूयमाणा केवला स्यात्, तत्र 'व्यावृत्ता
क्षेपां स्पृष्टा' इति दर्शनमुपपद्यते, इतरथा हि केवलस्य
अपमस्यापवाधितार चित्रत्वं निवर्त्तयन्ती सहस्यपतिता स्पृष्टेतापि,
तत्र 'व्यावृत्ता क्षेपा स्पृष्टा' इति वचन नावकस्यते । अतः
छात्रस्य क्रतुदाचिष्टस्य निवर्त्तकस्त्रिवत्स इति ॥ (१०।१।१७अ०) ॥

तत्र एवमन्तरागर्भिणीन्यायो भवतीति अन्यथा सूत्रं वर्ण्यते,—
इतद्य 'एका' 'पञ्च' च छात्रस्य क्रतुदाचिष्टस्य निवर्त्तिका, चित्रत्वेऽपि,
तथा च लिङ्गदर्शनं, एवमेतत्-समानश्रुतिस्त्रिवत्सोऽपि सर्वस्य निवर्त्तकं
प्राप्नोति, तदैतद्दर्शनम् उपपत्स्यते,—'व्यावृत्ता क्षेपां स्पृष्टा' इति ॥

सू० एके तु श्रुतिभूतत्वात् सङ्ख्याया गवां लिङ्ग-
विशेषेण ॥ ६२ ॥ (सि०) ॥

भा० स्थितादुत्तर । यदुक्तं, एका पञ्च च छात्रस्य क्रतुदाचिष्टस्य
निवर्त्तिकेति, एतच्च, 'एके तु' अर्था निवर्त्तन्ते,—एके गावो निवर्त्तन्ते,
अथादयो न निवर्त्तन्ते । 'एका देया पञ्च देया' इति च एष
नियमः, स गोविषयः । कुत ? गोविशिष्टया 'सङ्ख्याया' समन्धात् ।

यदेतत् 'एकां ददाति पञ्च ददाति' इति, नैवमभिमन्वः क्रियते,—
एकां दक्षिणां ददातीति, कथन्तर्हि एकां गोमिति, गोसङ्ख्यासम्बन्धो
हि मुख्यत्वात् वलीयान् ।

अपि च गोशब्देन सह सङ्ख्यायाः प्रत्यक्षः सम्बन्धः, गोशब्द-
व्यवधानात् परोक्षो दक्षिणाशब्देन, गोशब्दस्यैवं मुख्यार्थो भवति,
इतरथा लक्षणा स्यात्,—एकां गामयादि चेति । तेन 'गवां
सिङ्गविशेषेण' सङ्ख्या गोषु निविशते; एवञ्च सर्वेषामनिवृत्तावस्थादीनां
यथा-प्रकृतिभावे षोडशानुग्रहे भविष्यति, तस्मादेका पञ्च च गवां
निवर्त्तिका इति ॥ (१०।३।१६अ०) ॥

अथमेवे प्राकाशावित्यनेनाध्वर्युभागवापाधिकरणम् ॥

सू० प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ ६३ ॥ (पू०) ॥

भा० अयमेवे, श्रूयते, 'हिरण्यस्यै प्राकाशावध्वर्यवे ददाति' इति ।
तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः,—किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य कृतुदाक्षिण्यस्य
निवर्त्तकौ, उत अध्वर्युभागस्य निवर्त्तकौ? इति । कुतः संशयः? ।
इह प्राकाशावित्येष यदि ददातिना सम्बध्यते, ततः कृत्स्नस्य
कृतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकः, अथ अध्वर्युणा, तदा अध्वर्युभागस्य । किं
प्राप्तं?—कृत्स्नस्येति । तत्र एतद्वर्ण्यते, प्राकाशावितिशब्दो ददातिना
सम्बध्यत इति । कुतः? । एवं ददातिसम्बन्धविधाने श्रुतिरनु-
मृहीता, अध्वर्युणा सम्बन्धे वाक्यं । अपि च प्राकाशावितिद्वितीया
कारकविभक्तिः सामर्थ्यादेवाख्यातेन सम्बध्यते, न नाम्ना; तस्माद्
ददातिना सम्बन्धः । अध्वर्युसम्बन्धे चाध्वर्युशब्दात् पटो अभविष्यत्,

तस्मादपि ददातिना सम्बन्धः । ददातिं लवयित्वा प्राकाशौ विधीयेते, तत्र न शक्यो ददातिरध्वर्युणा विग्रेष्टुं, वाक्यं हि तदा भिद्येत । अपि च विग्रेषणे सत्यपि यदि ददातिरविग्रेष्ट पदान्तरेण सम्बध्यते, अविग्रेष्ट एव कार्यं प्राप्नोति, प्रयुज्यमानमपि हि विग्रेषणमशक्तं न विग्रेष्यं विग्रेषति । तस्मात् योऽध्वरं युनक्ति, सोऽध्वर्युरिष्टाभिप्रेतः । अतः छत्त्रस्य ऋतुदाविद्यस्य निवर्तकौ प्राकाशाविति ॥

सू० अपि त्ववयवार्थत्वात् विभक्तप्रकृतित्वात् गुणे-
दन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि इति पक्ष्यावृत्तिः । दक्षिणावयवकार्यार्था प्राकाशौ, न छत्त्रदक्षिणाकार्यार्था, विभक्ता हि तेषां भागा अध्वर्यादीनाम्,—
अयम् अध्वर्योभागः, इमे अन्येषाम् इति । तस्मात् 'गुणेदन्ताविकारः स्यात्' । 'किमिदं गुणेदन्ताविकारः इति ? । गुणस्य इदन्ता गुणेदन्ता, इदंभाव इदन्ता, गुणेदन्ताया विकारो गुणेदन्ताविकारः—
अध्वर्योभागस्य निवर्तकौ प्राकाशौ । कथमिव ? । एकमिदं हि वाक्यं,—'हिरण्यौ प्राकाशौ' इति, नेधं प्रथमा, नापि दक्षिणाशब्देन सम्बन्धः, येन दक्षिणाकार्यं वर्तयतां । का तर्ह्येषा ? । द्वितीया, ददातिनैव सम्बध्यते । तदेकं वाक्यं,—हिरण्यौ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति इति, अध्वर्युसम्प्रदानकेन ददातिना एतयोः सम्बन्धस्तस्मात् तत्राध्वर्युददातिभागं निवर्तयतः । यदा सर्वविग्रेषणविग्रेष्टो ददातिरपूर्वा विधीयते । दृष्टार्थत्वादध्वर्योरन्यान् आनत्यर्थान् प्रत्याख्याम्यति ।

अथ यदुक्तं,—‘प्राकाशयोर्ददातिसम्बन्धो विधीयत इति तथा हि
 युतिरनुगृहीता भविष्यति’ इति; नासौ वाक्यानपेक्षिणी युतिः,
 असति ददातिना आनन्तर्ये नावकल्पते । यदप्युच्यते,—‘कारक-
 विभक्तिराख्यातेन सम्बन्धयोग्या’ इति; योग्यत्वं दर्शनेन बाध्यते, दृश्यते
 त्वानन्तर्ये प्राकाशयोरध्वर्युशब्देन । यदप्युक्तं,—तत्सम्बन्धे पक्षी अभविष्यत्
 इति । सत्यं प्राप्नोति पक्षी, न तु तदभावे सम्बन्धो नास्ति
 अध्वर्युणा, गम्यते हि स वाक्येन । ‘आह,—चतुर्थीयुतिरेव या,
 सा वाक्यमपवाधियते’ इति । न, अविधीयमाना वाधितुम् उत्सहते ।
 कथं तर्हि अविधित्सिते सम्प्रदाने युयते ? इति । सामर्थ्य-
 प्राप्तस्यानुवादेनेति । तस्माददोषः । उक्तं वा सर्वविशेषणविशिष्टं
 दानं विधीयत इति । एवमन्येषामनिवृत्तौ यथाप्रकृतिभावे
 चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्त्तकौ प्राकाशाविति ॥
 (१०।३।१८अ०) ॥

उपह्वये चयेन सत्तद्वस्तुदाचिष्यश्च बाधाधिकरणम् ॥

सू० धेनुवच्चाश्चदक्षिणा, स ब्रह्मण इति पुरुषापनयो
 यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति उपह्वयः,—‘उपह्वयो अनिरुक्तस्तेनाभिगम्यमानं याजयेत् ।
 * अग्निष्टोमो यज्ञः पञ्चदशस्तोमो रथनरसामाद्यः श्वेतो दक्षिणा ।
 उपह्वयो निरुक्तः तेनाभिगम्यमानं याजयेत् । उपह्वयो यज्ञः
 सप्तदशस्तोमो दृष्टवृष्टः अथः श्वावो रुक्मालनाटो दक्षिणा’ ।

तत्र श्रूयते,—‘स ह्यनिरुक्त स ब्रह्मणे देय’ इति । तत्र मन्देह,—
किमर्थो ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः, उत ह्यस्त्रस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य ? इति ।
किं प्राप्तं ?—ब्रह्मभागस्य निवर्त्तक इति । कुत ? । कर्त्तृसम्बन्धाद्
अवयवार्थत्वात् विभक्तप्रकृतित्वाच्च ‘गुणेदन्ताविकार’ स्यात् । सम्वत्,
यथा,—‘स्रजमुद्रात्रे ददाति’ इति उद्राहभागस्य निवर्त्तिका स्रजः,
न ह्यस्त्रस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य; एवमिहापि इति ।

एव प्राप्ते भूमः,—‘धेनुवत्’ ‘अयदक्षिणा’ स्यात्,—ह्यस्त्रस्य
निवर्त्तिका इति । कुत ? । दक्षिणाग्रन्दसम्बन्धात्,—‘अय’ श्वावो
रुक्मन्त्रनाटो दक्षिणा’ इति प्रत्ययश्रुतेनायेन आनमन कर्त्तव्यं,
एवञ्चेत् अनुमानिक निवर्त्तितुमर्हति । ननु कर्त्तृसम्बन्धोऽस्य श्रूयते,—
‘स ह्यनिरुक्त स ब्रह्मणे देय’ इति । उच्यते,—‘एकेन वाक्येन
देशकप्राप्तानां निर्दिष्टि, द्वितीयेन वाक्येन विनिवृत्तौ सत्या
‘पुरुषापनय’ क्रियते, ‘यथा, हिरण्यस्य’ ‘सर्वं ब्रह्मणे परिहरति’
इति । तस्मात् ह्यस्त्रस्य निवर्त्तकोऽय इति ॥

सू० एके तु कर्त्तृसंयोगात् सम्वत्तस्य लिङ्गविशेषेण ॥

॥ ६६ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुक्त,—‘एके’ अथां निवर्त्तन्ते, ‘कर्त्तृसंयोगात्’ ‘लिङ्ग-
विशेषेण’ ‘सम्वद्’ इति तत्परिहर्तव्यम् ॥

सू० अपि वा तदधिकाराद्विरण्यवधिकारः स्यात् ॥

॥ ६७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अपि वेति पक्षवृत्तिः,—‘तदधिकारात्’ (दक्षिणाधिकारात्) दक्षिणाशब्देन दक्षिणामधिकृत्याश्रयसम्बन्धः कृतः । तस्मात् कृत्स्नदक्षिणा-
विकारोऽयः । अतो हिरण्यवदेव भवति, न सम्भवत् ॥ (१०।१।१६अ०) ॥

ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्यवाधाधिकरणम् ॥

सू० तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥ (पू०) ॥

भा० ऋतपेये श्रूयते,—‘शैदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा च प्रियाय
‘सगोत्राय ब्रह्मणे देयः’ इति । तत्र सन्देहः,—किं ब्रह्मभागस्य
निवर्त्तकः सोमचमसः, उत कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य ? । किं प्राप्तं?,—
‘तथा’ ‘सोमचमसः’ स्यात्, यथा स्रक् उद्गात्रे तद्भागस्य नि-
वर्त्तिका, उद्गाहर्मयोगात्, एवं ब्रह्मसंयोगात् ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः
सोमचमसः ॥

सू० सर्वविकारो वा क्रत्वर्थे प्रतिषेधात् पशूनाम् ॥
॥ ६९ ॥ (सि०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः,
किन्तिर्हि कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य । कथमवगम्यते ? । पशुप्रतिषेधानु-
वादात्,—एवमाचार्यते,—‘ऋतं वै सोमोऽनृतं पशवो यत् पशून्
दद्यात् सोऽनृतं कुर्यात् । शैदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा’ इति,
पशुदानमपोद्य सोमचमसो विधीयते, यः पशून् दद्यात् तस्यैष
दोषो भवेत्, एतस्मात् न पशवो दातव्या इति वक्तव्ये तमेवार्थमुक्त
मन्यमानः, ‘सोमचमसो दक्षिणा’ इत्याह । सोमचमसदानेन

पशवो न दीयन्त इति गम्यते । तदेवं छत्त्रस्य निवर्त्तकोऽवकल्पते ;
ब्रह्मदानस्य निवर्त्तके सति अन्येभ्यः पशवो दीयेरन् । तस्मात् छत्त्रस्य
निवर्त्तक इति ।

सू० ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत् ॥ ७० ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्यसि—पशुदानविप्रतिषेधात् छत्त्रस्य क्रतु-
दाचिध्यस्य निवर्त्तक इति । * 'ब्रह्मदाने'ऽप्येतदवकल्पते,—'ब्रह्मणे
सोमचमसो देयः, यः पशून् दद्यात् स ब्रह्मणे' इति गम्यते ।
तस्माच्च नियोगतः छत्त्रस्यैव क्रतुदाचिध्यस्य निवर्त्तके पशुप्रति-
षेधानुवादोऽवकल्पते,—ब्रह्मणे दानेऽपि तदुपपद्यत इति ॥

सू० उत्सर्गस्य क्रत्वर्थत्वात् प्रतिषिद्धस्य कर्म स्यात्
न च गौणः प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां
स्यात् ॥ ७१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमस इति,
छत्त्रस्य क्रतुदाचिध्यस्य निवर्त्तकः स्यात्; अथ सोमचमसस्य स
उत्सर्गः, स क्रत्वर्थः स्यात्, दक्षिणाशब्देन हि सम्बध्यते,—सोमचमसो
दक्षिणा इति । न च प्रवृत्तावेकैको गवादिर्दक्षिणा,—उक्तमेवेदं
(५० सू०) गवादीनां समुदाये दक्षिणाशब्द इति । तदेवं सोम-
चमसदानेन प्रतिषिद्धेषु पशुषु यदि ब्रह्मदानेऽप्येतदविशिष्टमिति
हत्वा अन्येभ्यः पशवो दीयेरन् प्रतिषिद्धं क्रियेत* ; यो हि ब्रह्मभागे

न सा दक्षिणा, दक्षिणावयवो हि सः, दक्षिणावयवे दक्षिणाशब्दे निविशमानो गौणः स्यात्, 'न च' विद्यमाने मुख्ये 'गौणः' उपादीयते, सोमचमसस्य हि 'प्रयोजनं' दक्षिणानिवृत्तिः, सर्व्वेष्टामृत्विजाम् आनमनं प्रयोजनं 'दक्षिणानां', न ब्रह्मदानं । तस्मात् कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकः सोमचमस इति ॥

सू० यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥
सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥
॥ ७३ ॥ (प्र०) ॥

भा० प्रयोजनसूत्रद्वयमिदं । यदि तु ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोम-
चमसः, ततः ब्रह्मभागोना सा दक्षिणा, एतेन विकारेण अन्या
दीयेरन् यथा पूर्वः पक्षः, यथा तर्हि सिद्धान्तः तथा सर्वं निवर्त्तते ।
तस्मिन् निवर्त्तिते, ततः पुरुषापनयः क्रियते,—'स ब्रह्मणे देयः' इति ।
'तासां' दक्षिणानां क्रतुप्रधानत्वं भवति । सर्व्वविगानमनेन हि क्रतुः
सिध्यति, न ब्रह्मानत्या केवलया, सोमचमसेन च सा सर्व्वानतिः
कृतेति नान्यत् किञ्चन दीयेत, एतत्प्रयोजनं भवत्येव पक्षोक्तं
यथोपवर्णितम् इति ।

एवं वा,—

सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरयोर्भाषाधिकरणम् ॥ सर्व्वकालरम् ॥

सू० यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥ (पू०) ॥

भा० षष्ठपेये श्रूयते,—'श्रौदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स प्रियाय

सगोत्राय ब्रह्मणे देय' इति । तत्रैषोऽर्थः सांश्रयिकः,—किं ब्रह्मभागेनो
दातव्यम्, उत सोमचमस एव केवलो दातव्यः ? इति । 'ननु
सोमचमसो दक्षिणेत्येव सम्बन्ध इत्युक्तः' । तत्रोच्यते, सोमचमसो
ब्रह्मण इत्येव सम्बन्ध इति कृत्वा-चिन्ता । यद्येवं, ब्रह्मणः सोमचमस
इति सम्बन्धो विवक्षितः, सोमचमसेन ब्रह्मभागो निवर्त्तिताऽवशिष्ट
दातव्य तदूनो विकारः स्यादिति ॥

सू० सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥
॥ ७३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'सर्वं वा' सोमचमसेन निवर्त्तयत । कुत ? । सोमचमसो दक्षिणा
इत्येव सम्बन्धः प्रत्यक्षः, तेन निवर्त्तिते सर्वस्मिन् दक्षिणे पुरुषापनय
एव क्रियते, 'तासां क्रतुप्रधानत्वात्', दक्षिणानां सोमचमसो य
क्रतुदक्षिणा, स सर्वं क्रतुदक्षिणं निवर्त्तयतीति ॥ (१०।३।१०।अ०) ॥

वाजपेये रथस्य भाजनियामकृताधिकरणम् ॥

सू० 'यजुर्युक्ते त्वध्वर्योर्दक्षिणा विकारः स्यात् ॥ ७६ ॥

भा० अस्ति वाजपेयः, तत्रेदं समाख्यते,—'यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे
ददाति' इति तत्रायमर्थः सांश्रयिकः,—किं यजुर्युक्तोऽध्वर्योर्भागस्य
निवर्त्तकः, किं भागे नियमः ? इति । किं प्राप्तः ? । 'यजुर्युक्ते'
'दक्षिणा' 'तु' 'अध्वर्यो' 'विकारः स्यात्' । तुशब्दः सप्रत्ययवृत्त्यर्थः,—
न खलु सप्रत्ययोऽस्ति । यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति, नान्यदिति
गम्यते, स रथोऽध्वर्युभागं निवर्त्तयति कृतार्थः अवशिष्टानां शेषदकप्राप्तानां

निवृत्तिं न शक्नोति कर्तुं। नैवमभिसम्बन्धः क्रियते,—यजुर्युक्तं रथं वाजपेये ददातीति, येन क्रतुसंयोगो गम्यते। कुतः?। प्रकृतो हि वाजपेयः, अध्वर्युः पुनर्वाक्येन श्रूयते; वाक्यं पुनः प्रकरणाद् वलीयः। तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्त्तको रथ इति ॥

सू० अपि वा श्रुतिभूतत्वात् सर्वासां तस्य भागो नियम्यते* ॥ ७७ ॥

भा० अपि वेति पक्ष्यादृष्टिः। श्रुतिभूता हि सर्वे रथाः सामान्येन वचनेन,—‘सप्त सप्तदशकानि ददाति’ इति, ‘सप्तदश रथाः, सप्तदश निष्काः, सप्तदश दास्यः, सप्तदश च युग्मानि, सप्तदश गवां शतानि, धवसो वयस्यश्च सप्तदश’ इति। तेनाविशेषेण सप्तदश रथाः सर्वेषां प्राप्ता विभक्तव्याः, तत्र न ज्ञायते कस्य को रथः?,—तवाध्वर्यो-
र्यजुर्युक्तः पक्षे प्राप्तः स नियम्यते,—यजुर्युक्तमध्वर्यवे ददाति, न अन्यं, न चान्यस्मै। एवम् अग्निर्युक्तं होत्रे, नान्यं, न चान्यस्मै। सामभिर्युक्तमुद्गात्रे ददाति, नान्यं, न चान्यस्मै। तत्र पक्षे विधानार्थं यजुर्युक्तग्रहणं, न अध्वर्योभागं निवर्त्तयितुमुत्सहते; तस्यानिवृत्तौ चोदकानुग्रहे भविष्यति। तस्मादध्वर्योभागे रथो नियम्यते, न तस्मात् निवर्त्तयतीति ॥ (१०।१।२१अ०) ॥

इति भट्टयशस्वरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥०॥

मोमांसा-दर्शने

१० अध्याये ४ पाद ।

—०००००—

अप्रादौ नारिष्ठहोमादिभिः समुच्चयाधिकरणम् ॥

हू० प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विहतावधिर्न
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति अग्निः,—‘य एव विद्वानग्निं चिनुते’ इति । तत्र
ननु चेष्टि —‘अग्नये हत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् षोऽनु
जुहोति अग्नये स्वाहा हत्तिकाभ्यः स्वाहा अम्बायै स्वाहा नियतये
स्वाहा अन्नपत्न्यै स्वाहा निवर्गपत्न्यै स्वाहा निपुणिकायै स्वाहा’
इति । सन्ति तु प्रकृतौ नारिष्ठहोमाः,—‘नारिष्ठान होमान जुहोति’
इति । तत्र मशयः,—किं नारिष्ठहोमानां निवृत्तिः अथवाऽनिवृत्तिः,
समुच्चयः ? इति । तथा श्वेने श्रूयते,—‘लोहितोष्णीषा लोहितवस्ना
मिवीता षट्विजं प्रचरन्ति’ इति । अस्ति प्रकृतौ,—‘मिवीत मनुष्याणां,
प्राचीनावीत पिद्वेषाम्, उपवीत देवानामुपव्ययते देवैर्लक्ष्यमेव तत्
कुरुते’ इति, तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र मशयः,—किमुपवीतस्य
निवृत्तिः उत अनिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति । तथा पृष्ठे षडहे श्रूयते,—
‘मध्वाशयेत घृतं वा’ इति । अस्ति तु प्रकृतौ,—‘पयोप्रातः प्राह्मण्य
यवागूरापन्यस्थामिषा वैश्वस्य’ इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र
मशयः,—किं तस्य निवृत्तिः उतानिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति ।

किं प्राप्तं ? तस्य निवृत्तिरिति, प्रत्यक्षयुता उपहोमादयः सोदक-
प्राप्तानाम् आनुमानिकानां निवर्तका इति । अपि च प्रकृति-
निवृत्तिसंयोगो भवति,—‘जुहोति’, ‘निवीताः’, ‘प्रचरन्ति’, ‘आशयेत्’
इति । यथा,—‘शरमयं वर्हिर्भवति’ इति शराः कुशान्निवर्तयन्ति ।

एवं प्राप्ते प्रूमः,—अनिवृत्तिः, ममुच्चय इति । कुतः ? । ‘प्रकृति-
निवृत्तिसंयोगात्’,—प्रकृतेन लिङ्गेन कार्येण संयोग एषाम् उपहोमादीनां
नास्ति, स हि प्रत्यक्षदर्शनेन वा भवति,—‘यथा नैवारय्यतः’ इति ।
अभावे त्रिधानेन वा भवति, यथा,—‘जुह्या वा एतर्हि वाग्’
भवति यर्हि पृथ्व्यः पडहः भन्तिष्ठते । न वज्रं वदेन्नान्यं पृच्छेन्नान्यस्मै
प्रशूयात् मधु आशयेत् घृतं वा’ इति । विकारेण वा, यथा,—
‘नैर्घृतश्चर्तुर्नखावपूतानाम्’ इति । स्तम्भेन वा भवति,—यथा,
‘परिधौ पगुं नियुञ्जीत’ इति । प्रतिपेधेन वा भवति, यथा, ‘न
गिरा गिरेति शूयात् यो गिरा गिरेति शूयादात्मानं तदुद्गाता
गिरेदैरं ह्योद्गयेम्’ इति । अन्येन वा, येनावगम्यते प्राहृतं
कार्यमभिनिवर्तयतीति, तदिह न किञ्चिदप्यस्ति । न चैतावता
निवृत्तिः,—इदं प्रत्यक्षयुतम्, इदं सोदकेन प्राप्तमिति । प्रकृति-
निवृत्तिसंयोगे निवृत्तिर्भवति नान्यथा ।

‘नन्विदानीमेवोक्तं,—भवतीह प्रकृतिनिवृत्तिसंयोगः,—‘जुहोति’,
‘निवीताः’, ‘प्रचरन्ति’, ‘आशयेत्’ इति । उच्यते,—‘प्रकृतानां
जुहोत्यादीनां जुहोत्याद्यन्तराणि इमानि विधीयन्ते । तत्र तावत्
जुहोतिरदृष्टार्थः, कयमसौ गम्येत प्राहृतमर्थं वर्तत इति । तथा,
उपवीतमदृष्टार्थं, कथं तस्य कार्यं निवीतं वर्तत इति गम्यते । तथा,

प्रतं दृश्यते, मध्वग्रन घृताग्रनश्च तस्मिन्नर्थे वर्त्तत इत्येतन्न ज्ञायत
एव । तस्मान्नास्ति प्रकृतिलिङ्गसंयोगः ।

अत्रोच्यते,—‘नेवोपहोमा जुहोत्यन्तर, प्रकृते होमे मन्त्रो
विधीयते’ इति । तच्च न, विधायकस्याभावात्, ‘चोऽनु जुहोति’
इति परिसमाप्ते वाक्ये केवलस्य मन्त्रस्याज्ञान, नास्ति वचनम्,—
एव जुहोतीति । भिन्नान्येतानि वाक्यानि,—‘चोऽनु जुहोति’ इति
विधिवाक्यम्, ‘अग्रे स्वाहा कृत्तिकाभ्य स्वाहा’ इत्येवमादीनि मन्त्र-
वाक्यानि । तस्मात् न मन्त्रविधानार्थं जुहोते पुनश्च वचनम् । होम-
विधानार्थं श्रुतिविधायिका भवति, मन्त्रविधाने वाक्य, तस्मादपि
न मन्त्रविधान, अतः समुच्चयः । उभयमपि प्रमाणेन प्राप्त—
प्रत्यक्षवचनं प्रमाण, चोदकोऽपि प्रमाण, नानाकार्यत्वान्नैतयोर्विरोधः ।
तस्माद्यथा, प्रयाजादीन् बाधन्ते एव नारिष्टहोमानपि न बाधेरन् ।
अत एवजातीयक ‘कर्मसंस्कार विद्वतावधिकं स्यात्’ इति ॥

सू० चोदनालिङ्गसंयोगे* तद्विकार प्रतीयेत प्रकृति-
सन्निधानात् ॥ २ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्त—‘शरमय वर्हिर्भवति’ इति यथा शरा कुशान
निवर्त्तयन्ति, एवमिहापीति । अत्रोच्यते,—‘युक्तं शरमये, भवति हि
तत्र प्रकृतिलिङ्गेन संयोगः,—वर्हिं शब्देन, एवविशिष्टं वा वर्हिर्भवति,
शरा वा वर्हिषः कार्यं वर्त्तन्त इति, इह तु प्रकृतिलिङ्गासंयोगः,
तस्मादपि वर्हिषेति ॥ (१०।४।१२०) ॥

* चोदनालिङ्गसंयोगः इति सू० सू० १० पाठः । एव परम्

शरमयवर्हिषा कौशवर्हिषाधाधिकरणम् ॥ (प्रथमदर्शकम्) ॥

एवं वा । इदमाश्रयते,—‘सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां
ग्रीहीणामभिचरन्’ इति । तत्रेदं श्रूयते, ‘शरमयं वर्हिर्भवति’ इति ।
तत्र संग्रहः,—‘किं कौशं निवर्त्तते, न?’ इति । किं प्राप्तं?—
उभयस्य प्रमाणावगतत्वात् समुच्चयः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘चोदनाल्लिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयते’ इति ।
अस्ति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन वर्हिःशब्देन संयोगः, तस्मात् प्राक्तनस्य
निवृत्तिरिति ॥

वाजपेये रथघोषदुन्दुभिघोषाभ्यां दर्भमन्त्रयोश्च योरेव बाधाधिकरणम् ॥
(द्वितीयदर्शकम्) ॥

एवं वा,—अस्ति वाजपेयः,—‘शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो
यजेत’ इति । तत्र श्रूयते, ‘रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ।
दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति’ इति । अस्ति च
प्रकृतौ,—‘उपावर्त्तध्वमिति दर्भाभ्यां स्तोत्रमुपाकरोति’ इति । तदिह
चोदकेन प्राप्तं । तत्र संग्रहः,—‘किं रथघोषेण दुन्दुभिघोषेण यो
नादः स मन्त्रस्य निवर्त्तकः, यत् द्रव्यं तत् दर्भयोः, उतोभयम्
उभयस्य निवर्त्तकम्?’ इति । किं प्राप्तं?—शब्दत्वेन सामान्येन नादो
मन्त्रस्य निवर्त्तकः, द्रव्यत्वेन द्रव्यं दर्भयोः । ‘ननु तत्पुरुषनिर्देशोऽयं,
तेन परार्थेन रथस्य घोषविशेषणत्वेनोपारणं, न स्वकार्थेण निर्देशः’ ।

अत्रोच्यते,—इन्द्रनिर्देशोऽपि ईदृशो भवति, तत्रायमप्यर्थः, न
रथ परार्थं उपनिष्यते; युतिर्हि तयां क्षीयेत, कक्षणा च म्यातः

चोदनालिङ्गसंयोगश्च वाध्येत, तस्मात् घोषो मन्त्रस्य निवर्तको द्रव्य-
दर्भयोः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत’, उभयस्य
चोदनालिङ्गसंयोगो नैकैकस्य, रथघोषेणेति श्रूयते, न रथेन घोषेण
चेति; रथविशिष्टो घोषो लक्षणं शोचोपाकरणस्य, प्रदत्तो
दर्भो लक्षणं मन्त्रस्य । ‘ननु इदानींसेवार्क इन्द्रनिर्देशो भविष्यति’
इति । नैतदेवं, द्विवचनं हि तथा स्यात्, एकवचनेन च निर्देशः,
तेनैको लक्षणं, स च घोषः, तेन हि समभिव्याहारः दृतीयाद्याः ।
‘ननु समुदायेन समभिव्याहारो भविष्यति’ । न हि समुदायस्य
अग्राध्यायत्वात् । अथ समुदायो निर्दिष्येत, ततोऽभ्युपगतमुभयस्य
निवर्तकमिति । ‘ननु मन्त्रो वाचक एव उपावर्तकमिति’ ।
नेत्युच्यते, उपावर्तनमात्राभिधायको मन्त्रो न चोपावर्तनमात्र
शोचोपाकरणं । अथाप्यभिधानं स्यात्, तथापि तस्य निवर्तकः,
लक्षणेनोपाकर्तव्यमिति प्रत्यक्षा श्रुतिः, अभिधानेन उपाकर्तव्यमिति
चोदकः, श्रुतिय चोदकाद्वलीयसी । तस्मादुभयस्य निवर्तको
रथघोषो दुन्दुभिघोषयेति । किं भविष्यति प्रयोजनं ? यदि रथो
न घोषविशेषणम्, अथविशिष्टोऽपि घोषस्तचोपाकरणं लक्षयेदिति॥
(१०।४।१३०) ॥

इदमतिशयोक्तौ शार्ङ्गस्य त्वयादिभिः शार्ङ्गनेत्रवायवादिष्वक्षाणां समुच्चयाधिकारकम् ॥

सू० सद्यच्च तु ग्रहाम्भानमधिकं स्यात् प्रकृतवत् ॥

॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० वृद्धस्यतिमत्रे श्रूयते,—‘वार्हस्यत्वं यद् गृह्णाति विपुवत्यर्क’
 यद् गृह्णाति’ इति । महाव्रते ‘शुक्यर्हं गृह्णाति’ इति । अथमेधे
 ‘मौवर्णराजताभ्यां महिमानौ यद् गृह्णाति’ इति । सन्ति तु प्रकृतौ
 ऐन्द्रवायवादयो यद्वाः, त इह चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संग्रहः,—वैकृतैस्ते
 निवर्त्तन्ते, उतागनिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति । किं प्राप्तं ?—प्रत्यक्षयुता
 वैकृताद्योदकप्राप्तान् प्राकृतान् निवर्त्तयितुमर्हन्ति, अस्ति हि तेषां
 प्रकृतिलिङ्गेन ग्रहशब्देन संयोगः इति ।

• एवं प्राप्ते ब्रूमः,—तत्र तत्र सर्वत्र ग्रहाद्यानमधिकं भवितुमर्हति,
 प्राकृतस्थानिवृत्तिः इति । कुतः ? । उभयेषां प्रमाणावगतत्वात्,
 चोदकोऽपि प्रमाणं, प्रत्यक्षवर्णनमपि । ‘ग्रहशब्दः प्रकृतिलिङ्गम्’ इति
 चेत् । नैवं, यदि ग्रहशब्दमुच्चार्य गुणो विधीयते, ततः प्राकृता
 एव यद्वा गुणविकृता भवेयुः । अथ ग्रहमन्वन्धेनाद्यष्टौ विधीयते,
 ततो ग्रहकार्ये वर्त्तत इति प्राकृतं निवर्त्तयेत्, यथा, ‘खलेवाली दूधः’
 इति ; अन्यः पुनरेव ग्रहशब्दो ग्रहणवचनः, अर्कं नाम यद् गृह्णाति,
 महिमानौ नाम यद् गृह्णाति इति । अत्रापूर्वा ग्रहणक्रिया विधीयते ।
 तस्मान्न ग्रहशब्दोदनालिङ्गमेकार्थानां हि विकल्पो वा बाधो वा
 भवति, न तेषां वैकृतैरेकार्थता ।

ननु ‘यागनिवृत्त्यर्थाः सर्वे, तेनैषामेकार्थता’ इति । उच्यते,—
 यागं प्रति संवत्स्यकारिण एते, न निरपेक्ष एकैक एषां साधकः, न
 द्वेषां प्रत्यक्षेन यागसम्बन्धः,—‘अर्केण यजेत, शुकेण यजेत’ इति,
 कथन्तर्हि प्रयोगवचन एषां साधकः, स च सन्निहितानां, न च

मन्त्रिधाने विशेषोऽस्ति, तस्मात् सर्वेषां प्राक्तानां वैकृतागस्त्यं
संयाहकः, 'प्रकृतित्वत्', यथा प्रकृतौ ऐन्द्रवायव्यहणं चेदितं, मैत्रा-
वरुणग्रहणं पुनर्योज्यते, विभागश्चादृष्टार्थः संस्कारो देवतोद्देश्यः,
अदृष्टत्वात् कार्यस्य, न ज्ञायते पूर्वं उत्तरस्य कार्यं भवति इति,
प्रयोगवचनग्रहणाच्च समुच्चयः, न केवलं मैत्रावरुणादिभिः सह
अप्राकरणाधीताभ्यामंशदाभ्यामपि । एवं विहतावपि समुच्चयो
भवितुमर्हति ।

आह,—'मनु ग्रहं सङ्कीर्त्य गुणो विधीयते,—'अश्वमेधे मौर्वर्ण-
राजताभ्याम्' इति । अत्रोच्यते,—न तौ प्राक्तनौ ग्रहौ "सञ्ज्ञा-
योत्पत्तिमयोगात्" इति ग्रहकर्मणी भिद्येते । आह,—'इह तर्हि वार्ष-
स्यथं गृह्णाति' इति देवताविधानार्थं स्यात् । उच्यते,—ग्रहे विधीय-
माने श्रुतिरनुगृहीता, देवतायां वाक्यं, श्रुतिस्य वाक्याद्वलीयसी ।
आह,—'आग्नेयवत्, यथा अग्निष्टुति आग्नेया गृहा भवन्तीति
देवताविधानं भवति, एवमेकवचनान्तेनापि तस्याविवक्षितत्वात्,
यथा, 'ग्रहं समार्ष्टि' इति सर्वग्रहाणां सम्मार्गोऽभिधीयते, एवमिहापि
सर्वग्रहाणां देवता विधीयते' । अत्रोच्यते,—उक्तमेतच्छ्रुतेर्वलीय-
स्त्वादिति । आग्नेया गृहा भवन्तीति तु वाक्यमविरुद्धं श्रुत्या,
न हि तत्राग्नेयं ग्रहं गृह्णातीति, आग्नेयमस्मात् तत्र वाक्येन
श्रुत्यविरुद्धेन चोद्यमाना युक्तैवेति । तस्मात् 'प्राक्ततेभ्यो व्यतिरिक्तो
वार्षस्यथः प्राक्तनैः समुचीयते । यथा प्रकृतौ 'अंशं गृह्णाति अंशं
गृह्णाति' इति अप्राकरणिकौ प्राकरणिकैः समुचीयेते, एवमिहापि
वैकृता समुचीयेरन्निति ॥

सू० अधिकैश्चैकवाक्यत्वात् ॥ ४ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च पश्यामः समुच्चय इति । कुतः ? निःसन्दिग्धैश्च 'अधिकैः' सुराग्रहैरेकवाक्यत्वं भवति । कथं ? 'भग्नदश एते यथा गृह्यन्ते इत्ये प्राजापत्याः सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च', अत्र व्यक्रमधिकाः सुराग्रहाः, तेषु 'गृह्यन्ते' इति ग्रहणं चोद्यते, नामूद्यते । सद्यदुच्चरितः 'गृह्यन्ते' इति शब्दः सोमग्रहैरपि सम्बध्यते । तस्माच्चोदनान्तरं ग्रहाणामनेन असन्दिग्धेन अन्यदप्येवमेवावगम्यते ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ (हे०) ॥

भा० लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति । किं ? 'विरण्यो वा एष यज्ञक्रतुर्यद् वाजपेय अतीव ह्यग्निष्टोमं कामत्युक्त्वा मति षोडशिनं नातिराचम् आप्नोति' इति । विरण्यशब्दो विस्तीर्णो भवति, यथा विरण्यानि अरण्यानि विस्तीर्णनीति गम्यते, यदि समुच्चयः, एवं विस्तीर्णता, बाधार्था नोपपद्यते, तस्मादपि समुच्चय इति ॥ (१०।४।१३०) ॥

वाजपेये प्राजापत्यपशुनि क्रतुपशुना समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० प्राजापत्येषु चाम्नात् ॥ ६ ॥

भा० अस्ति वाजपेयः,—'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति । तत्र प्राजापत्याः पशवः, 'भग्नदश प्राजापत्यान् पशूनालभते' इति । मन्ति ॥ प्रकृतौ क्रतुपशवः, ते दुह चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संग्रहः,—

किं ते प्राजापत्यै क्रतुपञ्चवो वाधन्ते, उत समुचीयन्ते? इति । किं प्राप्नोति?—प्रत्यक्षा प्राजापत्या चोदकप्राप्तान् क्रतुपञ्चान् वाधेरिति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः,—‘प्राजापत्येषु च’ समुच्चयः स्यात् । चमद्वन्वाच्यार्थः । आध्यायन्ते हि क्रतुपञ्चवः,—‘ब्रह्मवादिनो वदन्ति नाग्निष्टोमे नोक्थ्यो न षोडशी नातिराच इति । अथ कस्माद्वाजपेयेन सर्वं यज्ञक्रतवोऽवबुध्यन्ते, पशुभिरिति ब्रूयात् पदार्थेयः पशुमालभतेऽग्निष्टोमे तेनावबुध्यन्ते ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यमस्य ऐन्द्रेण षोडशिनः सारस्वत्याऽतिराच मारुत्या दृष्टत्सोचमेतावन्तो वै यज्ञक्रतवस्तान् पशुभिरैवावबुध्यन्ते’ इति समुच्चयः दर्शयति । ‘ननु दर्शनमिदमुपदिशते, कोऽयं न्यायः?’ इति । उच्यते,—प्रकृतिलिङ्गामयोगः । ‘ननु पशुश्च प्रकृतिलिङ्गः’ । नेत्याह—नाच पशुमनूय देवता विधीयते, सङ्ख्याश्रवणात्, सङ्ख्यादेवताश्रवणात् कर्मान्तरं चेदमुकं, पृथक्प्रतिवेशात् सङ्ख्यायां कर्मभेदः स्यात् इति । अतो यद्वाणामिव समुच्चयो भवितुमर्हतीति ॥ (१०।४।४ अ०) ॥

सायणहरीष्टौ आत्मनश्चानैः समुच्चयाभिकरणम् ॥

सू० आत्मने लिङ्गदर्शनात् ॥ ७ ॥

भा० अस्ति सायणहरीष्टि,—‘वैश्वदेवी सायहणी निर्वपेद्ग्रामकाम’ इति । तत्र श्रूयते,—‘आमात्मन्या देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति इति । सन्ति तु प्रकृतौ त्रयोऽनुयाजा, तेऽत्र चोदकेन प्राप्ता । तत्र सप्रथमः,—किमात्मनोहोमैरनुयाजा निर्वर्तन्ते, उत ते समुचीयन्ते?

इति । किं प्राप्तं ?,—प्रत्यक्षश्रुतैरामनहोमैरानुमानिका अनुयाजा निवर्त्येरन् । अपि च त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गयोगो भवति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘आमने’ समुच्चयः स्यात् । कुतः ? । ‘लिङ्ग-
दर्शनात्’,—लिङ्गं हि इममर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं ? । ‘वहिरात्मा
वै प्रयाजानुयाजा आत्मा देवता यत् प्रयाजानुयाजानो पुरस्ताद्वा
उपरिष्ठाद्वा जुहुयादहिरात्मानं सजातानामादधीत, अथ यन्मध्यतो
जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मानं धत्ते’ इति अनुयाजानाम्
अनिवृत्तिं दर्शयति । आह,—‘अनु चित्तं प्रकृतिलिङ्गसंयोगः’ । नेत्याह,—
न हि सङ्ख्यामात्रमनूद्य शक्यते गुणो विधातुं, न हि कस्यचित्
काचित् सङ्ख्या न भवति । तस्मान्न सङ्ख्या प्रकृतिलिङ्गसंयोगः ।
‘लिङ्गदर्शनं त्विदम् अपदिष्टं, प्राप्तिरपि वक्तव्येति’ । उच्यते,—‘आहुती-
र्जुहोति’ इति श्रुत्या आहुतिसत्ता, वाक्येन मन्त्रविधानं, त्रिसङ्ख्या
चानुवादत्वेनावकम्पते ; सङ्ख्यामन्त्रवन्ति तु यागान्तराणि विधीयन्ते ।
तेषां कोभयप्रमाणावगतत्वात् समुच्चयो न्याय्य इति ॥ (१०।४।
५अ०) ॥

महाव्रते अत्रिमुपजातस्य पशुपशमेन समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० उपगेषु शरवत् स्यात् प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥
॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा० महाव्रते श्रूयते,—‘पश्वः’ उपगायन्ति पिच्छोलाभिरुप-

गायन्ति, काण्डवीणादिभिरुपगायन्ति आपाटलिकाभिरुपगायन्ति' इति । अस्ति तु प्रकृतौ 'अल्विज उपगायन्ति' इति । तदिह चोदकेन प्राप्यते । तत्रायमर्थः सांशयिको भवति,—किं पद्वीभिः 'उपगायन्ति' इति अल्विज उपगायन्तो निवर्त्यन्ते, उत न निवर्त्यन्ते ? इति । तत्रैतत् तावच्चिन्त्यते,—किं गानोपगानमेतत्, उत वादिचोपगानम् ? इति; तत्रापि द्वैतं,—किं गानस्योपगानम्, गानोपगानं, उत गानमेवोपगानं गानोपगानम् ? इति । किं तावत् प्राप्तं ?—प्राप्तं निवर्त्यते इति । तत इदं वर्ण्यते,—गानस्योपगानमिति, पठ्यो गायतां गानमुपचिन्वन्ति इति, गानं प्राप्तमेव प्राप्तम्, उपचय उपसर्गार्थो विधीयते । तस्माद्गानस्योपगानम् इति ।

अथ वा गानमेवोपगानं, गानशब्दो हि शारीर्यां गीतां प्रसिद्धः, तस्माद्गानमेतदुपगानं, गानस्य चोपगानमिति । यदा एतयोरन्यतरं, तदा अल्विक्कार्यं पठ्यो वर्त्तन्ते । अतः 'प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्' प्रत्यवश्रुतेन चोदकप्राप्तं निवर्त्यते 'श्रवत्',—यथा 'श्रमयं वर्द्धिर्भवति' इति शराः प्रत्यवश्रुताः चोदकप्राप्तान् दर्भान् निवर्त्तयति, एवमिहापीति ॥

सू० आनर्थक्यात् त्वधिकं स्यात् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा० तुशब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति,—न निवृत्तिरिति, समुच्चयः स्यात् । तत एतच्चिन्त्यते,—वादिचस्यैतदुपगानम्, अस्ति ह्यत्र वादिचं,—'दिषु दुन्दुभयो नदन्ति' इत्येवमादि, तस्योपगानं वादिचस्योपगानं । कथं ? । प्रत्ययेन हि श्रुत्या धात्वर्थस्य भत्ता उच्यते, विप्रकृष्टा

उपसर्गार्थस्य सत्ता अयंविप्रकर्षात् दुर्बला भवति । तस्मादुपसर्गार्थ-
सत्ताविधानं धात्वर्थसत्ताविधानेन बाध्यते ।

अथ वा वादित्रयमुपगानं, एवं ह्याह,—‘पठ्य उपगायन्ति
काण्डवीणादिभिरुपगायन्ति’ इति । काण्डवीणादिभिर्वादित्रमुपगानं
भवति, भवति च तन्त्रीगाने गानशब्दः । तस्माद् वादित्रमुपगानं ।
तत्र यद्येवं वादित्रमुपगानं, यदि वा वादित्रमुपगानम्, उभयथा
प्राप्ततादर्थान्तरे भवति । तस्मात् समुच्चयः । कुतः ? । ‘आनर्थक्यात्’,
—एवं चोदकानर्थक्यं न भविष्यति, चोदकोऽनुपवीक्ष्यतीत्यर्थः । तस्मात्
समुच्चय इति ॥ (१०।४।६अ०) ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीताभ्यञ्जनस्य गौगुलवाशञ्जनादिभिः समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० संस्कारे चान्वयसंयोगात् ॥ १० ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति अञ्जनाभ्यञ्जनो नाम एकोनपञ्चाशद्राजः । तच्चेदं समा-
खायते,—‘गौगुलवेन प्रातः सवने समञ्जते अग्नि वाञ्जते पैलुदारवेण
माध्यन्दिने सवने मौगन्धिकेन द्वितीयसवने’ इति । अस्ति तु प्रकृतौ
नवनीतेनाभ्यञ्जनं, तदिह चोदकेन प्राप्तं । तत्र संशयः,—‘किं तद्
वैकृतेन बाध्यते, सत न ? इति । किं प्राप्तं ? । प्रत्यक्षश्रुतत्वात्
वैकृतेषु ‘अञ्जते’ ‘अग्नि वाञ्जते’ इति च, प्रकृतिलिङ्गसंयोगाद्बाध्यते
इति । आह,—‘अनु सुत्याकालम् अञ्जनमभ्यञ्जनञ्च सवे, दीक्षाकाले
नवनीतेनाभ्यञ्जनं प्रकृतौ, अन्यकालत्वात् प्रयोजनान्तरे वर्तते इति
बाधो न स्यात्’ । उच्यते,—‘प्रयाजवदन्यकालमपि तत्कार्यमेव द्रष्टव्यं,

कालमात्रमन्यत्, पदार्थस्तु स एव; यथा 'तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति'
इति तिष्ठति पशौ*प्रयाजा वर्त्तमानाः प्राकृतकार्यका एव भवन्ति,
एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

एवं प्राप्ते भूमः,—'संस्कारे' अञ्जनेऽभ्यञ्जने च प्राकृतेन सह समुच्चय
स्यात् । कुतः? । 'अन्यसयोगात्' । अन्यकालमिदं कार्यान्तरे वर्त्तते,
एवं चेदकोऽनुपहीयते । तस्मात्समुच्चयः इति ॥

ख० प्रयाजवदिति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०) ॥

भा० इति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यम् ॥

ख० नार्थान्यत्वात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'न' च प्रयाजवत् भवितुमर्हतीति । कुतः? । 'अर्थान्यत्वात्',
—वेदार्थम् आदौ नवनीतं सुखप्रचाराय; प्रवृत्ते कार्ये सुत्याकार्ण
गौगुलनेनाभ्यञ्जनं विरुधीकरणार्थं प्रत्यक्षं कार्यान्तरे वर्त्तते इति,
न प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति ॥ (१०।४।७अ०) ॥

महाप्रते चक्षतवाच्यं तार्थ्यादिभिः समुच्चयाधिकरणम् ।

ख० आच्छादने त्वैकार्थ्यात् प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा० महाप्रते श्रूयते,—'तार्थ्यं' यजमान. परिधत्ते दर्भमथ पत्री'

इति । अस्ति तु प्रकृतौ,—‘अहतवासः परिधत्ते’ इति; तदिह
 चोदकेन प्राप्तं । तत्र संशयः,—‘किम् अहतस्य वामसो निवृत्तिः, न ?
 इति । किं प्राप्तम् ? । ‘आच्छादने तु’ ‘प्राकृतस्य विकारः स्यात्’ ।
 कुतः ? । ‘एकार्थ्यात्’,—एको अर्थः प्राकृतस्य वैकृतस्य च कौपीनम्
 आच्छादयितुं, प्रकृतौ विकृतौ च प्रच्छादनं क्रियते । तस्मात्
 प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निवर्त्तत ॥

सू० अधिकं वान्यार्थत्वात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

आ० वाग्वदः पतं व्यावर्त्तयति,—‘अधिकम्’ इदं प्राकृताद्वाससो
 भवितुमर्हति इति । कुतः ? । तत् हि निवर्त्तकं भवति, यदनिवर्त्तं न
 शक्नोति निवेष्टुं, यत् तु अनिवर्त्त्यापि शक्नोति भवितुं, न तत् निवर्त्तयति,
 तत् हि निवर्त्तयत् अप्रतिषेधकं सत् चोदकं प्राप्तं बाधेत । ननु—
 ‘कौपीनप्रच्छादने ‘परिधत्ते’ इति भवति, नान्यकार्यके’ । उच्यते,—
 नैतदेवं, उपरि वाससोऽपि कार्ये ‘परिधत्ते’ इति भवति; तद्यथा,—
 कम्बलं परिधत्ते, रौतवं परिधत्ते इति; सर्वतो धत्ते परिधत्त इति
 अवयवप्रसिद्धा भवति । तस्मादहतस्य वाससो न निवृत्तिः, समुच्चय
 इति ॥

सू० समुच्चयश्च दर्शयति ॥ १५ ॥ (यु०) ॥

भा० ‘समुच्चयश्च’ वासःशब्देन वज्रवचनान्तेन ‘दर्शयति’,—‘वामांसि
 वाराही चोपानहौ विमुञ्चति’ इति । ‘कृष्णविषाण्या वासांसि
 विभ्रंसयति, ततोऽध्वर्युः परिधत्ते’ इति । तस्मादपि पश्चात्तो
 अनिवृत्तिः समुच्चय इति ॥ (१०।४।८२०) ॥

महाव्रते रथकारादिवाद्या श्लोकादिषामभि समुच्चयविकारणम् ॥

सू० सामस्वर्थान्तरश्रुतेरविकारः प्रतीयेत ॥ १६ ॥

भ० महाव्रते श्रूयते,—‘श्लोकेन पुरस्तात् सदसः श्रुवते अनुशाक्तेन पद्यात् सदसः कौशेन चात्वालमवेक्ष्यमाणः’ इति । सन्ति तु प्राहृतानि सामानि इह चोदकेन प्राप्तानि । तच्च मध्य,—‘किं प्राहृतानां सार्वा निवृत्तिः, उत अनिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति । किं प्राप्तः ? ‘श्रुवते’ इति प्रकृतिलिङ्गसंयोगे प्रत्यक्षश्रुते चोदकप्राप्तानि सामानि निवर्त्यन्ते इति । यथा,—‘कौत्स भवति, काण्व भवति, वसिष्ठश्च जनिषे भवतः, गृह्णागृहीये भवतः, भर्ग्यशशी भवतः’ । ‘कौत्सानि भवन्ति’ इति श्रुतेषु चोदकप्राप्तानि निवर्त्यन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

एव प्राप्ते भूमः,—‘सामसु’ ‘श्लोकेन पुरस्तात् श्रुवते’ इत्येवमादिषु श्रूयमाणेषु प्राहृतानाम् ‘अविकारः प्रतीयेत’ । कुतः ? ‘अर्थान्तरश्रुते’,—‘अर्थान्तरेण हि सम्बन्धः श्रूयते,—‘पुरस्तात् सदसः श्रुवते’ इत्येवमादिषु । यच्च पद केनचित् पदेन सम्बध्यते विशेषणत्वेन न, तत् पदान्तरेण सह सम्बन्धमर्हति सहदुश्चरितं । यथा,—‘भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य’ इति भार्याविशेषणत्वेनोच्चार्यमाण ‘राज्ञः’ इति शब्दो न पुन पुरुषशब्देन सम्बध्यत इति, एव ‘पुरस्तात् सदसः श्रुवते’ इत्यनेन सम्बध्यमानो न पुन ‘श्लोकेन’ ‘श्रुवते’ इति सम्बन्धमर्हति ।

यदि श्रुतौ देशमन्ता विधीयते, श्लोकेन चेति अनूद्येत, तत् उपपद्येत एक वाक्यमिति । यदा तु पुनर्देशमन्ता विहिता, तदा परिपूर्णं वाक्यं, श्लोकेन चेत्येतदपि विधातव्यं, तदा पुनर्विधिप्रत्ययो

हृदयम् आनेतव्यः, हृदयम् आनेतुमुच्चारयितव्यः ; न चोच्चारितः,
तस्माद् अनुच्चारितो वा कल्पयितव्यः, उच्चारणं वा कल्पयितव्यं,
कल्पनायाञ्च शब्दो वाध्येत ! तस्मात् नैवं ; कथन्नाहं ?,—देशसाम-
विशिष्टा स्तुतिः श्रुत्या विधीयते, न चैकेन केनचित् सम्बन्धे विहिते,
परिपूर्णे वाक्ये पुनरपरं वाक्यं कल्पयितव्यं भवति ; उभयविशेषण-
विशिष्टा हि स्तुतिः श्रुत्या यदा विहिता, तदा परिपूर्णं वाक्यं, न
तदा पुनरपरेण केनचित् सम्बन्धः कल्पयितव्यो भवति, यदर्थं किञ्चित्
द्विरुच्चार्येत, तस्मात् स्तुत्यन्तरमिदं विधीयते, न प्राकृतं निवर्त्यते,
समुच्चयः इति ॥

सू० अर्थे त्वश्रूयमाणे ज्ञेयत्वात् प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १७ ॥ (यु०) ॥

भा० अयं यदुपवर्णितं,—यथा—‘कौत्सं भवति, काण्वं भवति,
वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः’ इत्येवमादिभिरिव प्राकृतानां निवृत्तिः,—
इति, तत् परिहर्त्तव्यं । अबोध्यते,—शुक्रमद्य यत् प्राकृतं निवर्त्यते,
अत्र हि अर्थान्तरं न श्रूयते, प्राकृतस्यैव ज्ञेयः श्रूयते, तस्मात् तत्र
वैकृतेन प्रत्यक्षश्रुतेन प्राकृतस्य निवृत्तिरिति, इह तु अर्थान्तरवशाद्
वाक्यभेदप्रसङ्गात् अनिवृत्तिरित्युक्तम् ॥

विहितविशेषे प्राकृतसाम्यां कौत्सादिभिर्वाचाधिकरणम् ॥
(द्वितीयवचनम्) ।

एवं वा,—कचित् श्रूयते,—‘कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वशिष्ठस्य
जनित्रे भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्ग्यशशी भवतः, कौत्सानि

भवन्ति' इति, सन्ति तु प्रकृतौ सामानि तत्र चोदकेन प्राप्तानि,
किं तानि निवर्त्यन्ते, न ?—इत्येषोऽर्थं सन्दिह्यते । किं प्राप्त ?
अनिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुत ? । साममात्रं विधीयते, न
'सुवते' इति प्रकृतिलिङ्गसंयोगोऽस्ति । तस्मादधिकमिति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः,—

सू० अर्थे त्वश्रूयमाणे श्रेयत्वात् प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १७ ॥

भा० तु शब्दं यत्नं यावत्तर्जयति,—अश्रूयमाणेऽर्थे प्राकृतस्य विकारः
स्यात्, श्रेयभूतं हि प्रकृतौ सामं, इदमपि साम श्रूयते, तत्सामत्वेन
सामान्येन साध्वा कार्यं भवितुमर्हति । तथा,—दधि घृत प्राक
शालय देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवत् यज्ञदत्तसैलेनेति
यद्यपि तैलेन खेद्यितव्य इति न श्रूयते, तथापि खेद्येनैव तैल
भवति तत्समर्थत्वात्; एवं यद्यपि साध्वा एक सक्तर्तव्येति न
श्रूयते, एवमपि तत्समर्थत्वात् साम एकसक्तकारे एव भवितु-
मर्हति ॥ (१०।१४।८२०) ॥

कौत्सादिभिश्च वक्ष्यता एकादिकायाधिकरणम् ॥

सू० सर्वेषामविशेषात् ॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा० कश्चित् श्रूयते,—'कौत्स' भवति काष्ठ भवति वसिष्ठस्य जनि
भवतः गृह्णागृहीये भवतः भगवत्पत्नी भवतः कौत्सानि भवन्ति
इति; सन्ति तु प्राकृतानि सामानि तत्र चोदकेन प्राप्तानि, तानि

प्राकृतानां निवर्त्तकानीत्येतत् समधिगतं । अथैषोऽर्थः सन्दिह्यते,—
 किं सर्वाणि सर्वेषां निवर्त्तकानि, अथ किमेकम् एकस्य, दे दयोः,
 बह्वनि बह्वनाम् ? इति । किं तावत् प्राप्तं ?,—सर्वाणि सर्वेषामिति ।
 कुतः ? । विशेषाभावात्, न हि विशेषः कश्चिदस्ति, येनावगम्यते,—
 इदमस्य निवर्त्तकं, नान्यस्येति । तस्मात् सर्वं सर्वस्य निवर्त्तकमिति ॥

सू० एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात् प्रकृतेश्चाविकारात् ॥

॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—सर्वाणि सर्वेषां निवर्त्तकानीति ; एकमेकस्य, दे
 दयोः, बह्वनि बह्वनाम् इति । कुतः ? । ‘श्रुतिसामर्थ्यात्’,—‘कौत्सं
 भवति काण्वं भवति’ इति एकैकस्य निवृत्तिं कृत्वा श्रुतिः समर्था
 अर्थवतीति । एवं ‘वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः ऋद्धाऋद्धीये भवतो
 भर्ग्यशशी भवतः’ इति दयोरनिवृत्तौ कृतार्था श्रुतिसामर्थ्यमनुगृहीतं
 भवति । तथा ‘क्रौञ्चानि भवन्ति’ इति जीभिः त्रिणि निवर्त्य कृतसामर्थ्या
 श्रुतिर्भवति । यद्येकस्मिन् श्रुते एकमेव निवर्त्यते, ततो यावत्येव
 अस्मै अङ्गीकृता प्राकृती सामसङ्ख्या तावत्येव भवति, एवं सर्वत्र ।
 किमेवं भविष्यति ? । प्रकृतेरविकारः, प्राकृतानामवशिष्टानां साक्षां
 दृष्टणं भविष्यति, तत्र चोदकोऽनुगृहीयते । तस्मादेकम् एकस्य
 निवर्त्तकं, दे दयोः, बह्वनि बह्वनामिति ॥ (१०।४।१० अ०) ॥

विष्टयाविष्टदद्यात्कक्रतुषु यथाक्रमं प्राकृतसामवाचावाधाधिकरणम् ॥

सू० स्तोमविष्टद्वा त्वधिकं स्यादविष्टद्वौ द्रव्यविकारः
स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ २० ॥

भा० सन्ति विष्टद्वस्तोमका अविष्टद्वस्तोमकाश्च क्रतवः,—‘एक-
विशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनैजस्काम, चयस्त्रिणवेन
प्रतिष्ठाकामम्’ इति । तथा ‘द्वाविष्टा पवमाना अभिषेचनीयस्य ।
तत्र भव राजसामानि, एकादश राजसामानि, वसोघ्नश्रवसे वशिष्ठस्य
जनित्रे च साकम्प्रवेदनान्याहुः । शुद्धाशुद्धीये च सश्रवोपपदे
चोभे । तथा रघवविधाने पुन स्तोमस्य यज्ञस्य, तथा अपचितिवद्य’
पुनस्तोमस्य यज्ञस्य,—

‘पुन स्तोमस्य सवनं मध्यमं द्वादश सतमम् ।

कार्यं नवदशस्तोमावभित सवने उभे’ ॥ इति ।

तद्वच्चचित् प्राकृती सौचसङ्ख्या विष्टद्वा, कचिद्दीना । तच्च सन्देहः—
किं विष्टतौ विष्टद्वौ दानौ च प्राकृताणां साक्षा निवृत्तिः, उत
दानौ निवृत्तिः, विष्टद्वावनिवृत्तिः ? इति । किं प्राप्तं ? । उभयत्र
निवृत्तिः, प्रत्यक्षश्रुतेन हि चोदकप्राप्तं निवर्त्यते । साक्षा चोत्पत्ति-
रर्थवती भविष्यति अपूर्वेषु क्रियमाणेष्विति ।

एव प्राप्ते ब्रूम,—‘स्तोमविष्टद्वौ’ अनिवृत्तिराधिक्यं स्यात् । कुत ।
आगमेन हि साक्षा सङ्ख्यापूरणं वक्ष्यते,—“आगमेन वा स्यादभ्यासस्या-
श्रुतित्वात्’ (१०।५।२३ सू०) इति, एव चोदकानुपपत्तेः भविष्यति ।
‘अविष्टद्वौ ॥ प्राकृतं निवर्त्येत, यावता निवृत्तेन सा सङ्ख्या पूर्यते,
तावत् प्राकृतं बाधितव्यं, अन्यत् प्राकृतमेव स्यात् । कुत ? । ‘इतरस्य

अश्रुतित्वात्, इतरं न श्रूयते,—आगमः कर्त्तव्य इति, सङ्ख्यामात्रं श्रूयते । तस्मात् विट्द्वसोमकेषु अनिवृत्तिः, हीनसोमकेषु यावदर्थं निवर्त्तयितव्यं । अथ यदुक्तं,—साम्ना उत्पत्तिरर्थवती भविष्यति—इति । उच्यते,—वाध्यतां आर्षं चोदकेन, गुणमात्रमविशिष्टार्षं ; गुणशोदकः इति ॥ (१०।४।१२अ०) ॥

पवमान एव विट्द्वानिवट्सोमककतूमां आवापोद्वापार्पाधिकरणम् ॥

सू० पवमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्वापदर्शनात् ॥

॥ २१ ॥

भा० • इह द्वसोमका अविट्द्वसोमकाश्च कृतव उदाहरणं, त एव ये पूर्वस्मिन्नधिकरणे उदाहृताः । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः,—विट्द्वसोमकेष्वनिवृत्तिरविट्द्वसोमकेषु निवृत्तिः—इति । अथेदानीम् इदं सन्दिह्यते,—किं यस्मिन्-कस्मिंश्चिदावापो यतः-कुतश्चिदुदापः, उत पवमानेऽप्येव आवापोद्वापौ ? इति । किं प्राप्तं ? अविशेषात् अनियमः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘पवमाने’ आवापोद्वापौ ‘स्याताम्’ इति । कुतः ? अस्मिन्नेव हि तौ दृश्येते, ‘वीणि हं वै यज्ञस्योदराणि गायत्री वृक्षी अनुष्टुप्, अत्र होवावपन्ति अत एवोदपन्ति’ इति ।

‘ननु दर्शनमिदं प्राप्तिरुच्यतां’ । उच्यते,—

सू० वचनानि त्वपूर्वत्वात् ॥ २२ ॥

भा० असति न्याये वचनान्येव एतानि कल्पन्ते । तस्मात् पवमान एव आवापोद्वापस्यानमिति ॥ (१०।४।१२अ०) ॥

यान् देवो विधिशब्देनैव देवताभिधानाधिकरणम् ॥

सू० विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना ॥

॥ २३ ॥

भा० तौ दशपूर्णमासौ—‘दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इति । तत्रेदमावायते,—‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालो अमावास्यायां पौर्णमास्यां वाच्युतो भवति’ इति । सन्ति चाग्नेरभिधानानि,—अग्निः शुचिः पावकः धूमकेतुः दशमूर्ध्वानरः शाण्डिल्यः—इत्येवमादीनि । तत्र सन्देहः,—वाचिषु निगमेषु किं येन-केनचिदग्नेः शब्देनाभिधानं कर्तव्यं, उत विधिशब्देनाग्निशब्देन ? इति । किं प्राप्तं ? । येन-केनचिदिति । कुतः ? । अन्यर्थनिर्दिष्टात्,—अन्यर्थेन पुरोडाशः संबद्ध्यः, अन्यर्था देवता कर्तव्या, त्यागकाले उद्देष्टव्या, सा येन शब्देन शक्यते उद्देष्टुं, तेनोद्देशनीया, सा एषा शब्दानामन्यतमेन शक्या उद्देष्टुं ; तस्माद् येन-केनचित् वाचिषु निगमेषूद्देशः कर्तव्य इति । एवं प्राप्ते श्रूमः,—विधिशब्देनैव अग्निशब्देनोद्देष्टव्या, नान्येन शुच्यादिना इति । कुतः ? । ‘तेन चोदना’, तेन विधिशब्देनास्य इविषः सम्बन्धः चोदना भवति । कथमिव ? । आग्नेयः कर्तव्य इत्यग्निरस्य देवता कर्तव्येत्यर्थः ।

का पुनरियं देवता नाम ? । एकं तावन्मन्त्रं,—या एता इति—क्षामपुराणेष्वाद्याः सङ्कीर्त्तयन्ते नाकसदस्ता देवता इति ।

उच्यते,—मासु देवतासु अहरादीनां शार्दूलादीनां वा न संशयः । स्मर्यन्ते च कालत्राचिनां देवतात्वं,—‘कालेभ्यो भवति, मासे देवता मन्त्रसरो देवता’ इति ।

अपरं मते,—‘येषु देवताशब्दो मन्त्रब्राह्मणे श्रूयते,—अग्निदेवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता इत्येवमादिषु तेऽत्र देवताशब्देनोच्यन्ते’ इति ।

तत्राण्यहरादीनाम् अनुपमं यद् एव । किञ्च सामान्यवचनस्य शब्दस्य लौकिके व्यवहारे अभावादर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । तस्मात् सुक्तभाजो हविर्भाजश्च देवताः । काः सुक्तभाजः ? । “इमं सोममर्हते जातवेदसे रथमिव दम्भहेमा मनीषया । भद्रा हि नः प्रभतिरस्य संसद्यग्ने मध्ये मा रिषामा वदन्तव” (छ० १८४ म०) इति, हविर्भाजः,— “आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्नीषोमीयमेकादशकपालम्” इति । आह,—‘यदि हविर्भाजो देवताः कपालानामपि देवतात्वं प्राप्नोति, तान्यपि हविर्भाजि’ । एवं तर्हि वा हविर्भाग् देवता, यां प्रति तादर्थ्यं हविः, सुक्तस्याण्येवमेव । अत्र हि देवताशब्दः स्मर्यते,—अग्निदेवत्वं सुक्तम्, अग्निदेवत्वं हविः इति । तथा अतिथिदेवत्वं पिबदेवत्यम् इति । एवं मूर्त्तानाममूर्त्तानां चेतनानामचेतनानां युत्या कश्चिदर्थं प्रति तादर्थ्येन सङ्कल्पनीयानां देवतात्वं भविष्यति, सामान्यवचनत्वं चोपपत्स्यते ।

किमतः ? । यद्येवं, यस्याः वाचकं शब्दमुद्दिश्य स्मृत्वा वा हविस्त्यज्यामीति सङ्कल्पः क्रियते, वा देवता भवति तत्र ।

‘नन्वेवं सति सुतरां येन केनचिदग्रेः शब्देन निर्देशः करणीयः’ ।

अत्रोच्यते,—भवेदेतदेवं, यद्यग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्यते, अर्थोऽपि हविःसम्बन्धार्थं प्रत्याख्येत, न त्वचाग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्यते, यच्च ह्यर्थे कार्यमामाद्यते, तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो

भवति, यत्रार्थे न प्रयोजनं, यत्र पुनः शब्दे एव कार्यं, तत्र कार्य-
सम्बन्धार्थः शब्द एव प्रत्यापयितव्यः । देवतायाश्च यज्ञमाधनभावे
न रूपेण भवति, केन तर्हि?—सम्बन्धिना शब्देन; यथा अश्वयु-
ईमाभ्यामुपकरोति, एवं देवता शब्देनोपकरोति, यथा 'हेतुः
पाणौ द्विर्लपेनोपसृणाति' इति पाणिसम्बन्धेऽपि हेतौ उपकरोति,
एवं सम्बन्धिना शब्देन उपकुर्वती देवता उपकारिणी गन्त्यते ।
देवतायामप्युपकारिण्यां चोदितायां शब्दस्यैव यज्ञे समवायः । तस्मान्न
शब्दोऽयं प्रत्यायनार्थमुच्चारितः ; स चार्थः पुनः शब्दं प्रत्याययेदिति
लक्षितलक्षणा हि तथा स्यात् । किन्तर्हि?—शब्द एव हविषा
सम्बध्यते, तत्सम्बन्धादर्थोऽपि देवता भविष्यति, यस्य हि शब्दो हविषा
तादर्थ्येन सम्बध्यते, सा देवता, शब्दे कार्यस्यासम्भवादर्थं कार्यं
विज्ञायते, इह तु शब्द एव कार्यं सम्भवति । तस्मान्नार्थप्रत्ययनार्थ
शब्द इति । तदुक्तं वृत्तिकारेण,—‘न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थसम्प्रत्यय-
स्तस्मादर्थनिष्पत्तिः’ इति । एवं चेदग्निशब्देन हविषः सम्बन्धः, नास्ति
प्रसङ्गः शुच्यादीनां शब्दानामिति । तस्मात् ‘मन्त्रले’ विधिशब्द
उपादातव्य इति ।

उच्यते—‘मन्त्रेवं शब्द एव देवता प्राप्नोति’ । अत्रोच्यते,—
नैतदस्माभिः परिहर्तव्यं, न हीदमुच्यमानममन्त्रत्वं बाधते, सुतरां
शुच्यादीनामप्रसङ्ग इति ॥

सू० श्रेयाणां चोदनैकत्वात्तस्मात्सर्वत्र श्रूयते ॥

॥ २४ ॥ (यु०) ॥

भा० इतय विधिशब्देन वाचिषु वचनं कर्त्तव्यं । कुतः? । ‘श्रेयाणां’

मन्त्राणाम् एकः शब्दः, य एवासौ विधिः, स एव सर्वत्र श्रूयते
 अपाङ्गारे उज्जित्यां स्वाहाकारे च,—‘अपालिङ्गः प्रिया धामानि
 अपाङ्ग सोमस्य प्रिया धामानि अपालिङ्गस्य प्रिया धामानि’ इति
 अपाङ्गारे; ‘अङ्गैरुज्जितिमनूज्येयं सोमस्योज्जितिमनूज्येयम्’ इत्युज्जित्यां;
 ‘स्वाहाऽङ्गं स्वाहा सोमम्’ इत्येवमादि स्वाहाकारे। एवञ्च नित्यवत्
 श्रूयमाणा अपाङ्गिका भविष्यन्ति, ययाऽस्माभिर्न्यायोऽपदिष्टः। तस्मात्
 “विधिः मन्त्रत्वे भावः स्यात्” इति ॥ (१०।४।१३ अ०) ॥

अतिदेशस्योपि विधिः मन्त्रत्वेन द्रष्टव्यमिति ध्यातव्यम् ॥

सू० तथोत्तरस्यान्ततौ तत्प्रकृतित्वात् ॥ २५ ॥

भा० अस्ति चरुः,—‘मैर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः’ इति ।
 सन्ति सूर्यस्वाभिधानानि,—सूर्य आदित्यो भास्करः सविता दिवा-
 करः—इति । तत्र किं वाचिषु निगमेषु येन-केनचिद्व्यञ्जेनाभिधानं
 कर्त्तव्यम्, उत विधिः मन्त्रेण सूर्यमन्त्रेण ? इति । किं प्राप्तं ? अग्नि-
 शब्दसंयुक्तास्ते प्रकृतौ निगमा इह चोदकेन प्राप्ताः, न सूर्यमन्त्रेणेति,
 सूर्यमन्त्रो हि चरौ, न उज्जित्यादिषु, ते यथार्थं विपरिणमयितव्याः,
 सूर्यार्थं तेषु सङ्कीर्त्तयितव्याः, स च येन-केनचित् सूर्यवाचिना
 मन्त्रेण सङ्कीर्त्तयेत्, तस्मादनियमः । ये च प्रकृतावग्निशब्दसंयुक्ता
 निगमास्ते इहोदाहरणं, न असंयुक्ताः ।

एवं प्राप्ते श्रूमः,—‘तथोत्तरस्यान्ततौ तत्प्रकृतित्वात्’ इति । यथा
 प्रकृतौ, ‘तथा’ उत्तरस्यां ‘ततौ’ विहितौ कर्त्तव्याः, ‘तत्प्रकृतित्वात्’

तेषां, चोदकानुग्रहाय प्रकृतौ च विधिश्चब्दाभिप्रायो अग्निश्चब्दः प्रयुक्तः,
न अन्यभिधानपरः; इहापि तत्प्रकृतित्वात् विधिश्चब्दाभिप्रायेणैव
निगमाः प्रयोक्तव्याः । न चायं चरुणा सूर्यश्चब्दस्य सम्बन्धः, किन्तुहि
प्रयोगेण, 'सूर्यं निर्वर्त्तयेत्' इति प्रयोगेण सम्बन्धः, न 'सूर्यश्चरुः'
इति, कारकविभक्तिर्हि द्वितीया, सा आख्यातेन सम्बध्यते, तस्मात्
• तत्रापि सूर्यश्चब्देन सयुक्ता कर्त्तव्या इति ॥ (१०।४।१४ अ०) ॥

आध्यात्मसि सगुणेनाभिधानाधिकारश्च ॥

सू० प्राक्तनस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात् ॥

॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति आधानं,—‘य एव विद्वानग्निमाधत्ते’ इति । तत्र
पञ्चमानहवीषि श्रूयन्ते,—‘अग्नये पञ्चमानायाष्टाकपाल निर्वपेत्,
अग्नये पावकायाग्नये शुचये’ इति । तत्र सग्नयं क्रियते,—किं
सगुणमग्नोरभिधानं कर्त्तव्यं, उत निर्गुणम्? इति । किं प्राप्तः ?
‘प्राक्तनस्य’ निर्गुणस्य ‘सगुणेन’ ‘अभिधानं’ कर्त्तव्यमिति ॥

सू० अविकारो वा अर्थशब्दानपायात्स्यात् द्रव्यवत् ॥

॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘अविकारो वा’ ‘स्यात्’,—निर्गुणमभिधानं । कुत ? ।
‘अर्थशब्दानपायात्’,—एव शब्दोऽर्थस्थानपेक्षो भवति,—य एव अग्नौ
अग्निः, स एव पञ्चमानः, पावकः शुचिश्च । या देवता निर्देष्टव्या, सा

निर्दिष्टैव भवति, असत्यपि गुणवचने, 'द्रव्यत्', यथा,—‘मा वा एषा सर्वदेवत्या यदजावशा, वायव्यामालभेत भूतिकामः’ इति, अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि ह्यगाशब्देन वाचिषु निगमा भवन्ति, अर्थः शब्दोऽनपेत इति कृत्वा; एवमिहापि द्रष्टव्यं । तस्मान्निर्गुणेन अभिधानं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० तथारम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्या-
दर्थस्य श्रुतिसमवायित्वादवचने च गुणशास्त्र-
मनर्थकं स्यात् ॥ २८ ॥ (उ०) ॥

भा० अथ वा, ‘चोदितेन’ मगुणेनाभिधीयेत । कुतः ? । ‘आरम्भा-
समवायात्’,—न हि आरम्भेण देवता कर्मणि समवैति, न स्वेन रूपेण
देवतायाः कर्मणि साधनभाव इत्युक्तं । यदि हि रूपेण समवेयात्,
तथा सति अग्निशब्देन यवमानोऽपि प्रत्याख्यते इति गुणाभिधानं
न क्रियेत । कथं तर्हि साधनभावः ? । ‘श्रुतिसमवायित्वात्’ देवतार्थस्य,
देवताशब्दस्य च द्विविधस्य सम्बन्धः साक्षादुच्यते, यस्य शब्दस्य सम्बन्धः, स
शब्दो वदितव्यः, एवमसौ सम्बन्धः कृतो भवति । यदि च गुणाभिधानं
न क्रियते, गुणशामनमनर्थकं स्यात् । एवमर्थं हि तत्र शब्द उपार्थते,
कथमसौ कर्मणि सम्बन्धेत इति; तत्र यदि गुणो न सम्बन्धीयात्,
गुणवचनवैयर्थ्यं स्यात्; तस्मात् मगुणेनाभिधानं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० द्रव्येष्टारम्भगामित्वादर्थे विकारः सामर्थ्यात् ॥
॥ २९ ॥ (अ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं द्रव्यत् इति,—‘मा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा-

वशा, वायव्यामालभेत भूतिकामः' इति, अजावशाशब्देन चादिते कर्मणि छागाशब्देन निगमा वाचिषु भवन्तीति यदुक्तं, तत् परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते,—युक्तं द्रव्येधारममवाचः, रूपेण समवायं गच्छति द्रव्यं, तत्र छागाशब्देन या अमौ आलब्धा यदि वशा यद्यवशा, तत्र साऽभिधीयत इति गम्यते । तस्मादर्थं साधने सति अविकारेऽप्यर्थं वचनसामर्थ्यमुपपद्यत इति विना गुणवचनेन, अभिधानं स्यात् चेदकानुपपत्तयः; इह युतिसमवाचित्वादवश्यं चेदकप्राप्तस्य 'विकारः' कर्त्तव्य इति ॥ (१०।४।१५५०) ॥

आधानाद्यप्येतेभिर्देवताभिधानाविशेषम ।

सू० बुधन्वान् पवमानवद्विशेषनिर्देशात् ॥ ३० ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति आधानं,—‘य एवं विद्वानग्निमाधत्ते’ इति । तत्र पवमानेष्टयः,—‘अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नेये शुचये’ इति । तत्राज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते,—‘बुधन्वान् आग्नेयः कार्यः, पार्वकवान् सौम्यः’ इति । तत्रायमर्थः मांशयिकः,—किं मगुणमग्नेरभिधानं कर्त्तव्यम्, उत निर्गुणम्? इति ।

तत्रैवं तावत् परीक्ष्यते,—किं देवतानिर्देशोऽयं, मन्त्रनिर्देश? इति । देवतानिर्देशे सति मगुणमभिधानं, मन्त्रनिर्देशे निर्गुणमिति । किं तावत् प्राप्तं?—मगुणमभिधानमिति । तत्र एतदर्थं, देवतानिर्देशः इति । कुतः? रूपत एव मन्त्राणां प्राप्तत्वात्, विधानमनर्थकं; देवता पुनर्न प्राप्नोति, तस्या विधानमर्थवत् भवति,

बुधन्वान् आग्नेयः कर्त्तव्य इति देवतया बुधन्वत्सुगुण्युक्तया भवति
बुधन्वान् आग्नेयः । तस्मात् सुगुणमभिधानं, यथा पावमानेष्टिषु
अग्निः पवमान इति ; एवमत्रापि अग्निर्बुधन्वानिति विशेषनिर्देशो-
ऽर्थवान् भविष्यति । तस्मात् सुगुणमभिधानमिति ॥

सू० मन्त्रविशेषनिर्देशात् न देवताविकारः स्यात् ॥
॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदेवं,—सुगुणमभिधानमिति, निर्गुणं कर्त्तव्यं । तत्र
एतद् वर्णयन्ति,—मन्त्रविशेषनिर्देशोऽयम् इति । कुतः ? । मन्त्र-
विशेषरूपोऽयं शब्दः,—आग्नेयो यो विशिष्टाग्निविशिष्टः स बुधन्वान्
कर्त्तव्यः नाग्निः । अयं अग्निर्बुधन्वान् क्रियते, तत्र बुधन्वानग्निर्देवता
स्यात्, तत्राग्नेय इति सापेक्षे तद्वितनिर्देशो न स्यात्, न हि
सविशेषणानां वृत्तिर्भवति ; न खलपि वृत्तस्य विशेषणं प्रयुज्यते ;
तस्मान्नाग्नेर्विशेषणं बुधन्वत्ता । कंस्तर्हि बुधन्वत्तया विशेष्यते ? ।
आग्नेयः, तस्य बुधो मन्त्रः, तेनामो बुधन्वान् भवति यागः,—‘अग्निं
क्षीमेन बोधय मभिधानो अमर्त्यम्’ इति । अयं वा मन्त्र
एवाभिमन्त्र्यते,—बुधन्वान् आग्नेय इति ।

अयं यदुक्तं,—रूपादेव मन्त्रः प्राप्नोति न विधातव्यः इति ।
उच्यते,—यः—कश्चिदम्यभिधानो मन्त्रः प्राप्नोति, तन्निषेधार्थमिदं-
मुच्यते,—बुधन्वान् कर्त्तव्यः, ‘अग्निं क्षीमेन बोधय’ इति ; एवं चेत्
न देवताविशेषणं ; तस्मान्निर्गुणमभिधानं देवतायाः कर्त्तव्यम् ।
एवं चोदकानुसङ्गे भविष्यति ॥ (१०।४।१६अ०) ॥

गवानुबन्धनश्चक्षुषोमयोर्विधिश्चाभ्यासेन उखावन्त्यतिशब्दाभ्यामभिधाना
धिकरणम् ॥

सू० विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वाद्विकृता-
वपि भेदः स्यात् ॥ ३२ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोम, तच्च श्रूयते,—‘गौरनुबन्धोऽजोऽग्नी-
षोमीय’ इति। सन्ति तु गोरभिधानानि,—‘उखा उखिया अही
मही अदितिरिला” (निघ० २।११) इति। तच्च सशय,—किं
निगमेषु केनचिदेव शब्देन गोरभिधानं कर्त्तव्यम्, अथ वा विधि-
शब्देन कर्त्तव्यम्? इति।

तथा, ‘पृथदाज्येन वनस्पति यजति’ इति। सन्ति वनस्पतेरभि-
धानानि,—‘वृक्ष पादपो द्रुमो नग’ इति। तच्च सशय,—‘किं
निगमेषु केनचिदेव शब्देन वनस्पतेरभिधानं कर्त्तव्यम्, अथ वा
विधिशब्देन? इति। किं प्राप्तं?,—केनचिदेवेति। कुत?।
‘विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ’,—विधिनिगमभेदः कृतः,—‘यो दीक्षितो
यद्ग्रीषोमीय ण्डमास्रभते’ इति विधौ, भन्ते, ‘कागस्य वपाया
भेदसोऽनुग्रहि’ इति; इहापि चोदकेन यत् प्राकृत, तत् प्राप्यते;
विधिनियमभेदस्य प्रकृतावस्थि, तस्मात् स प्राप्यते कागशब्दः, प्रकृतौ
कृतः स न शक्यते गवि कर्तुं, विधिनिगमभेदस्य शक्यते। तस्मात्
उखादीनां अन्यतमेन वाचिषु वचनं कर्त्तव्यम्।

तथा, ‘अग्निं स्विष्टकृतं यजति’ इति विधौ, निगमेषुपि,—‘ग्रीहि देव
उग्रतो यविष्ठ विदन् अन्तुः अन्तुपते यजेह। ये देव्या अलिजसोभि-
रग्ने तं होतृणामग्न्या यजिष्ठ’ इति; विधिनिगमभेदः प्रकृतौ कृतः;

स्विष्टकृदिकारस्य वनस्पतिरिति सङ्क्षेपे वक्ष्यते । तस्मात् तत्रापि विधिनिगमभेद कर्त्तव्य । अतो येन-केनचित् वनस्पत्यभिधानेन निर्देश कर्त्तव्य, 'तत्प्रकृतित्वात्' इति ॥

सू० यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेर्न चोदना ॥ ३३ ॥
(सि०) ॥

भा० यथोक्तेन वा शब्देन वचन कर्त्तव्य,—गो' उक्षाशब्देन, न हि तत्रास्मात्,—'उक्षायै वपायै भेदसोऽनुब्रूहि' इति । आह,—'मन्त्राख्यानमेतत् न वचनमस्ति,—अनेन कर्त्तव्यम् इति । वचन पुनश्चोदको विधिभिन्नेन वक्तव्यम्' इति । नैतदेवं,—न विप्रतिपत्ति चोदक प्रापयति, न हि यत् प्रकृतावस्ति तद्विद्यतो कर्त्तव्यमिति केनचित् प्राप्यते, किन्तु यत् प्रकृतौ चिकीर्षित शब्देनाभिहित न अर्थात् प्राप्त, तत् चोदक प्रापयति, न च, प्रकृतौ विधिनिगमभेदो विवक्षित, 'ह्यगस्य वपायै भेदसोऽनुब्रूहि' इत्येतद्वक्तव्यमिति विधीयते, तत्रार्थाद् विधिनिगमभेदो जात । ह्यगशब्दविधानं श्रुत्या गम्यते, विधिनिगमभेदो लक्षण्या, श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्याया न लक्षणा । तस्मान्न येन-केनचिदभिधान, आख्यानसामर्थ्याद् उक्षाशब्देन । तथा वृषदाज्ये देवतायां चो विधिशब्द उक्त, तेन वचन कर्त्तव्य, विधिनिगमविप्रतिपत्तिर्न चोद्यते । तस्माद् वनस्पतिशब्देन निर्देश कर्त्तव्य इति ॥ (१०।४।१७अ०) ॥

अवश्यं च अग्नीवहण्या अस्मिष्टकच्छब्दनाभिधानाधिकरणम् ॥

सू० स्विष्टकृद्देवतान्यत्वे तच्छब्दत्वान्निवृत्तत ॥ ३४ ॥

(पू०) ॥

भा० अस्ति अवश्यं — 'वास्तेनैककपालेनावश्यं यन्ति' इति । तत्र इदमावायते,—'अग्नीवह्णौ स्विष्टकृतौ यजति इति । तत्रायमर्थः सामर्थ्यिकः,—किं निगमेऽस्विष्टकृच्छब्दक वचनं कर्त्तव्यम्, उत अस्विष्टकृच्छब्दकम् ? इति । तत्र एव तावत् परीक्ष्यते,—किं साविशायिकं स्विष्टकृच्छब्दः, उत स्विष्ट करोतीति एतेन गुणेन प्रवृत्तः इति गौणे न कृत् ? इति । यदि कृत्, अस्विष्टकृच्छब्दक वचनं कर्त्तव्यम्, अद्युत्पाद्यते, ततः अस्विष्टकृच्छब्दक । किं प्राप्तं ?,—साविशायिकं, न अद्युत्पाद्यते इति । कुत ? । न तावत् स्विष्ट कृतवान्, अद्य च तस्मिन्नेव काले स्विष्टकृतित्युच्यते,—'स्विष्टकृतं यजति' इति, न ह्यत्र स्वर-संस्कारो समर्थः प्रादेशिकेन गुणेनान्वितो भवतः । अग्निरेव स्विष्टकृच्छब्देनोच्यते, तथैव स्विष्ट कृतवान् । यदा साविशायिकं, तदा अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम् । कुत ? । अग्नेर्हि देवताया अग्नौ वाचकः, नाग्नीवहण्या, विवृतौ अग्नेर्देवताया अभावात् अग्नीवहण्याभ्यां निवर्त्यतः । तस्मादस्विष्टकृच्छब्दक वचनं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० संयोगो वा अर्थापत्तेरभिधानस्य कर्मजत्वात् ॥

॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा० ■ चैतदस्ति,—अस्मिष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम् इति । किन्तुहि अस्मिष्टकृच्छब्दक वचनं कर्त्तव्यम् इति । तत एतद्वर्त्यते,—

गौणमिदमभिधानमिति,—स्त्रिएकरणात् स्त्रिएकृदिति गम्यते, गम्यमानं न न्यायं अविवक्षितं कल्पयितुं, क्रियानिमित्तत्वम् अवयवशब्देभ्यो गम्यते ; समुदायस्य चाग्नौ अप्रयोगात् लोकेऽन्यभिधानत्वं नाध्यवसीयते ; तस्मान्न सांविज्ञायिकः । एवं चेत् सस्त्रिएकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम्, 'अर्थापत्तेः',—अग्नेरर्थे अग्नीवरुणौ श्रूयते,— 'अग्नीवरुणौ स्त्रिएकृतौ यजति' इति, क्रियामयोगित्वाच्च यक्तेति स्त्रिएकृच्छब्दः अग्निवरुणौ* वक्तुं । तस्मात् सस्त्रिएकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम् इति । अथ यदुक्तं,—स्त्रिए कृतवति सैष शब्दः, न चाग्निः स्त्रिए कृतवान्,—इति । अत्र ब्रूमः,—सत्पत्ते भूतकालता हीयेत, तत्पत्ते मा च बोधपदस्य धात्वर्थः । अपि च ततः पूर्वाम् आगानपेक्ष्य स्त्रिए कृतवानग्निः ॥ (१०।४।१८अ०) ॥

अग्नीषोमीयपत्तौ सर्वमेव प्रचेत्ते निर्भुक्षेनाग्निमन्वेनाग्नेरभिधानाधिकारश्च ॥

सू० सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु† यावदुक्तं स्यात् ॥

॥ ३६ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्मिन्नेव पशुरग्नीषोमीयः । तत्र श्रूयते,—'अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपति‡' इति । तत्र स्त्रिएकृति गुणलोपः श्रूयते,—'अग्निं यजति' इति । तदत्र संशयः,—

* एवमेव सर्वत्र पाठः ।

† अत्र 'न कस्याने' इति कश्चित् अधिकः पाठः ।

‡ अनुनिर्वपति इति का० को० पू० पाठः ।

किं याग एव स्विष्टकृतो गुणलोपः अवशिष्टेषु निगमेषु यदा-
प्रकृति भावः, उत सर्वत्रैव गुणलोपः? इति । किं प्राप्तं?—स्विष्टकृतो
अग्नेः सगुणस्य गुणलोपे श्रूयमाणे ब्रूमः,—यत्रैवोच्यते, गुणलोप-
स्तत्रैव स्यात्, यागे चोच्यते,—‘अग्निं यजति’ इति, यागे गुणलोपे
उच्यमाने यदि सर्वनिगमेषु गुणलोपोऽध्यवसीयेत, अश्रुतं कथ्येत।
धावांश्च श्रुतश्रोतुर्मे दोषः, तावान् अश्रुतकल्पनायां । तस्माद् याग
एव लोपः स्यात्, न सर्वेषु निगमेष्विति ॥

ख० सर्वस्य वैककर्म्यात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘सर्वस्य वा’ निगमस्यस्यापि स्विष्टकृतोऽग्निशब्दस्य गुणो
लुप्येत । कुतः? । ‘एककर्म्यात्’, नैष स्विष्टकृत्याग एव गुणो लुप्येत,
किन्तहि यागप्रयोगे । कथम्? । ‘अग्निं यजति’ इति प्रयोगवदन एव
शब्दः, सर्वमग्निं स्विष्टकृत्यागप्रयोगे लुप्येत, अन्येऽपि हि स्विष्टकृतिगदाः
स्विष्टकृत्याग एव । तस्मात् सर्वत्र लोप इति ॥ (१०।४।१८अ०) ॥

अनुयाजेषु स्विष्टकृत्यागस्य संस्कारकर्तृताविशेषणम् ।

ख० स्विष्टकृतावापिकोऽनुयाजे स्यात् प्रयोजनव-
दज्ञानामर्थसंयोगात् ॥ ३८ ॥

भा० को दर्शपूर्णमासौ; तत्र स्विष्टकृतम्,—‘अनुयाजेष्वग्निं स्विष्टकृतं
यजति’ इति । तत्र मन्त्रेह,—किं स्विष्टकृत्यागोऽनुयाजेष्वग्राहदुपकारकः,
उत संस्कारकः? इति । किं प्राप्तम्?—आरादुपकारकः इति ।
कुतः? । एतद्वि कर्मणां प्रसिद्धं कार्यं, यन् आरादुपकिया, तथा

हि भूतस्य भव्यार्थता भविष्यति, श्रुत्या च विधानम्; इतरथा भव्यस्य भूतार्थता स्यात्, वाक्येन च विधानं । तस्मादारादुपक्रियेति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘खिष्टछदावापिकः’ स्यात् न वाङ्मा, किमिदम् ‘आवापिकः’ इति? । आज्यभागखिष्टछतौ अन्तरा आवापः (म्यानं), तत्र भवः आवापिकः । वहिरावापादजुयाजस्तान्त्रिकः, या ॥ खिष्टछद्देवता तत्र, मैवासौ प्रधानदेवता आवापिकी; तस्मादावापिक इत्युच्यते । यदा चैवं, तदा संस्कारकर्म स्यात्, तथा प्रयोजनवद् भवति, प्रयोजनवतो अग्रेरुपकरोति इति । अपि च द्विविधानि अङ्गानि,—आरादुपकारकाणि, सामवायिकानि च; आरादुपकारकेभ्यः सामवायिकानि गरीयांसि, तत्र हि साक्षाद्वाक्यम्; आरादुपकारकेषु प्रकृतेन परोक्षेणैकवाक्यता स्यात् । तस्मात् संस्कारकमेति ॥ (१०।४।२०अ०) ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रापुरोनुवाक्ययोः संस्कारकर्तृताधिकरणम् ॥

सू० अन्वाहेति च शस्त्रवत् कर्म स्यात् चोदनान्तरात्*
॥ ३६ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘याज्यामन्वाह पुरोनुवाक्यामन्वाह’ इति । तत्र संशयः,—किं याज्यापुरोनुवाक्यानुवचनं प्रधानकर्म, उत संस्कारकर्म? इति । किं प्राप्तम्?—‘अन्वाहेति’ प्रधानकर्म स्यात् । कुतः? । ‘चोदनान्तरात्’, यदि संस्कारकर्म ततोऽस्वरूपादेवतयोर्वचनं*

* अयमादर्शपुस्तकपाठ । ‘तत्रा रूपादेवतयोः’ इति क० स० पु० एव का० ग्री० पु० पाठ । स्वरूपदेवतयोर्गति तु कश्चिद् पाठ ।

प्राप्नोति, पुनः 'अन्वाहेति' वचनमनर्थक, प्रधानकर्मत्वे तु वक्तव्य न
 ह्यन्यथा तस्य कर्त्तव्यता गम्यते इति । अतः श्रुत्या कर्त्तव्यतावगमात्
 प्रधानकर्मैति । 'शस्त्रवत्',—यथा श्लोचशस्त्रे 'श्लोति'—'शसति'—इति
 कर्त्तव्यतावगमात् प्रधानकर्मणी, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

सू० संस्कारो वा चोदितस्य शब्दवचनार्थत्वात् ॥

॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भा० संस्कारकर्म वा स्यात् । कुतः ? । 'चोदितस्य' अर्थस्य य
 शब्दः, स तदवचनार्थो भवति, स तस्य दृष्टोऽर्थः, तस्मिन् सति
 अदृष्टकल्पमाया हेतुर्नास्ति । तस्मात् संस्कारकर्मैति ॥ 'अवाच्यात्वात्तेति
 चेत्' इति यदुक्तं, तत् परिहर्यम्,—

सू० स्याद्गुणार्थत्वात् ॥ ४१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'स्यात्' (उपपद्येत) 'अन्वाहेति' वचन । कुतः ? । 'गुणार्थत्वात्',—
 'तिष्ठन् याज्यामन्वाह आसीन पुरोनुवाक्यामन्वाह' इति म्यानासन्-
 गुणार्थं पुनर्वचनं उपपद्यते । तस्मात् संस्कारकर्मणी याज्यापुरोनु-
 वाक्ये इति ॥ (१०।४।२१अ०) ॥

भमातायामुच्चाभावाविकरणम् ॥

सू० भानोतायान्तु वचनादविकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

भा० अस्ति वायव्यं पशूः,—'वायव्यं श्वेतमालभेत भृतिकाम' इति ।
 अस्ति तु प्रकृतावग्नियोमीये पशौ मनोतामन्त्र,—“तं ह्यग्ने प्रथमो

मनोता । अस्याधियो अभवोदम्न होता” (तै० ब्रा० ३।६।१०) इति ।
 स इह चोदकेन प्राप्यते । तत्र मन्देहः,—किं यथादेवतमूहितयो
 मनोतामन्त्रः, अथ वा अविकारेण प्रयोक्तव्यः ? इति । उच्यते,—‘ननु
 प्रकृतावन्यायनिगदोऽयम्, अग्नीषोमौ हि प्रकृतौ देवता, अथमथाग्नेयः,
 अथमथेताभिधानादविकारेण प्रयोक्तव्यः’ । अत्रोच्यते,—‘अथमग्नीषोमौ
 देवता प्रकृतौ, तौ तु अग्निश्च सोमश्च; तत्राग्निरदेवता* न त्वमथेतः,
 अग्निप्रत्ययेन या अत्र देवता सा प्रतीयते; अयमिह वायुर्देवता-
 कार्यं श्रूयते, स देवताकार्यं श्रूयमाणो अग्निकार्यमपि करोति
 देवताप्रत्ययां; तस्मात्तदर्यापन्नेस्तद्धर्मा स्यात् (१०।१।३५ सू०),—
 तस्मात् यथादेवतं मनोतामन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘मनोतायां नु वचनादविकारः स्यात्’ इति ।
 वचनमिदं भवति, यद्यप्यन्यदेवतः पशुः, आग्नेयेव मानोता कार्या
 इति, किमिव वचुः न कुर्यात्, नास्ति वचनस्यातिभारः ।
 तस्मादविकारेण मनोतामन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ॥ (१०।४।२९ अ०) ॥

कस्मिन्कारणं सयोगो मानाधिकारकम् ।

सू० पृष्ठार्थेऽन्यद्रथन्तरात् तद्योनिपर्वत्वात् स्यादृचां
 प्रविभक्तत्वात् ॥ ४३ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति वैश्वसोम,—‘वैश्वो वैश्वसोमेन यजेत’ इति । तत्र
 श्रूयते,—‘कस्मिन्कारणं पृष्ठं भवति’ इति । उभयविकारः कस्मिन्कारणं-

* ‘अत्राग्निरदेवता’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† ‘प्रत्ययश्च’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

मित्युक्तम्,—“अप्राकृते तदिकाराद् विरोधाद्भवतिष्ठेरन्” (८।२।
४ पृष्ठ०) इति । तत्र संशयः,—किं रथन्तरयोनीं वृहद्योनीं वा
अनियमेन कण्ठरथन्तरं गेयम्, उत रथन्तरयोनीं, अथ वा स्वयोनीं ?
इति । किं प्राप्तं ?,—चोदकेन अनियमः, स्नाधवं हि तथा भवति, तत्
प्रयोगप्राप्तिभावः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘पृष्ठार्थे’ यदेतत् ‘अन्यत् रथन्तरात्’, कण्ठरथन्तरं
श्रूयते, तद्रथन्तरयोनीं ‘स्यात्’; ज्योतिष्टोमपूर्वको हि वैश्वसोमः,
ज्योतिष्टोमे रथन्तरयोनीं पृष्ठं कृतं । ‘ननु वृहद्योनावपि तत्र कृतं’
नैवम्, ‘अष्टां प्रविभक्तत्वात्’,—अष्टां प्रविभाग इह गम्यते, यथा
‘रथन्तरयोनिर्भवति’ इति । कुतः ? । कण्ठरथन्तरे रथन्तरशब्दः श्रूयते,
तेन गम्यते रथन्तरविशेषः कण्ठरथन्तरम् इति । ‘अर्यान्तरे कण्ठरथन्तर-
शब्दो भवेत् यदि रथन्तरगन्धर्मा न भवेयुः, तेषु सत्सु दूपवदुपपद्यते;
यथा ‘शैदुम्बरो दूपो भवति’ इति, न हि शैदुम्बरो दूपद्रव्यं प्रकृतौ
सङ्कीर्णितं; धर्मनिमित्तस्त्वयं शब्दः उपपद्यते । एवमिहापि धर्म-
निमित्तः कण्ठरथन्तरे रथन्तरशब्दो भवति, नान्यथेति ॥

सू० स्वयोनीं वा सर्वाख्यत्वात् ॥ ४४ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—रथन्तरयोनीं गीयेत—इति, किन्तर्हि,—
‘स्वयोनीं’ । कुतः ? । ‘सर्वाख्यत्वात्’ सर्वविशेषणविशिष्टस्य हि रथन्तरशब्दो
वाचकः, प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवतः सर्वस्य सतोभस्वरका-
न्ताभ्यामस्य कण्ठरथन्तरमित्याख्या भवति, तस्मात् योनिरपि विशेषणम् ।
अपि च अर्यान्तरे कण्ठरथन्तरे रथन्तरशब्दः कस्यः स्यात् । तस्मात्
स्वयोनीं गेयमिति ॥

सू० यूपवदिति चेत् ॥ ४५ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्चमि,—स्वयोनौ गेयमिति रथन्तरशब्दः ।
तेनोपपद्यते, स हि रथन्तरधर्मेषु भव्यु यूपवदुपपद्यते इति ॥

सू० न कर्मसंयोगात् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'न' एतदेवं,—'कर्मसंयोगात्' काष्ठस्य यूपता, न हि, लोके
यूप इति सञ्ज्ञातः कश्चित् दृष्टोऽस्ति ; यच्च ते संस्काराः, स यूपः,
तस्मात् 'यौदुम्बरो यूपो भवति' इति संस्कारनिमित्तः, इह पुनरेवं-
विशेषणविशिष्टः कण्ठरथन्तरशब्दो लोक एवास्ति, नामौ कण्ठानां
रथन्तरं कण्ठरथन्तरमित्येवं कृत्वा उच्यते, रथन्तरत्वे कण्ठसम्बन्धे वा अस्य
विधीयमाने वाक्यभेदः प्रसज्येत । तस्मात् सांविज्ञायिकः कण्ठ-
रथन्तरशब्दः ; अत एव स्वयोनौ गीयते ॥ (१०।४।२ इअ०) ॥

कण्ठरथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरयोर्नामाधिकारकम् ॥

सू० कार्यत्वादुत्तरयोर्गोत्राप्रकृति ॥ ४७ ॥ (पू०) ॥

भा० कण्ठरथन्तर एव भवति संग्रहः,—'उत्तरयोर्गोत्रायति' इति ।
किं रथन्तरयोन्युत्तरयोः दृष्टयोन्युत्तरयोर्वा गेयम्, उत स्वयोन्युत्तरयोः ?
इति । किं प्राप्तं ?,—दृष्टयोन्युत्तरयोर्वा रथन्तरयोन्युत्तरयोर्वा इति ।
कुतः ? । चेदकानुपहात् ; न तत्रैव दोषो भवति स्वयोन्युत्तरयोर्वा
कण्ठरथन्तरम् इति, उत्तरयोर्हि यन्कार्यं, तत्र स्वयोन्युत्तरयोर्वा
हातया भवति । तस्मात् प्रकरणमपेक्षितमिति ॥

सू० समानदेवते वा तृचस्याविभागात् ॥४८॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—दृष्टव्योन्युत्तरयोः स्थानरयोन्युत्तरयोर्वा गेयम्
—इति, किन्तर्हि,—स्वयोन्युत्तरयोः । कुतः ? । दृष्टव्यत्वात्,
समानच्छन्दसि समानदेवताके च अविशेषितसूचशब्दे भवतीत्युक्तं ।
अतः श्रुत्या चोदको वाच्यत इति स्वयोन्युत्तरयोर्गेयमिति ॥
(१०।४।२४अ०) ॥

अग्निष्टुति शुभशक्तयोर्विकाराधिकारसम्भ ॥

सू० ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादवि-
कारः स्यात् ॥ ४९ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति अग्निष्टुत् एकाहः; तत्र श्रूयते,—‘आग्नेया ग्रहा भवन्ति’
इति । तत्र सन्देहः,—किं प्राकृतयोः स्तोत्रशस्त्रयोर्यथादेवतमूहः, उत
अविकारः ? इति । ऊहबुद्धिं व्यावर्त्तयितुमिदमभिधीयते,—‘ग्रहाणां
देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात्’, प्रधानकर्मत्वादिति ।
कस्य पुनरेषा बुद्धिः स्यात्, यं निवर्त्तयेत् ? । यो मन्दधीर्मन्यते
अभिधानं खेत्यतीति; मन्दधियामपि चोपदेशः क्रियमाणः कस्यान्
भवति । अपि च कश्चिदपेक्ष्य सर्वं मन्दधियः । अथ तु न परितोषः एवं,
ततोऽन्यथा वर्ग्यते,—यत्तत् वृत्तमधिकरणं द्वितीयेऽध्याये, (१पा० ५अ०)
तस्येदं प्रयोजनसूत्रं,—‘ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वा-
दविकारः स्यात्’ इति । यदि संस्कारकर्तृणी स्तोत्रशस्त्रे, किं भवति

प्रयोजनम् ? । अग्निष्टुदेकाहे यथादेवतमूहः ; अथ प्रधानकर्मणी,
ततो 'यद्वाणां देवतान्यत्वे स्तुतयस्तयोः कर्मत्वादविकारः स्यात्'
इति ॥ (१०।४।२५अ०) ॥

चातुर्मास्येषु आज्यशब्दस्याविकारेणवाहननाधिकरणम् ॥

सू० उभयपानात्पृषदाज्ये दध्नः स्यादुपलक्षणं नि-
गमेषु पातव्यस्योपलक्षणात् ॥ ५० ॥ (प्र० पू०) ॥

भा० सन्ति चातुर्मास्यानि,—'चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेत' इति ;
तत्रानुयाजान् प्रकृत्य समामनन्ति,—'पृषदाज्येनानुयाजान् यजति'
इति । अस्ति तु प्रकृतौ आवाहनं,—'देवान् आज्यपान् आवह' इति ;
तदिह चोदकेन प्राप्तं । तत्र संशयः,—किमविकारेणवाहनं कर्त्तव्यम्,
उत ऊहेन ? इति । यदा ऊहेन, तदा किम् आज्यपान् दधिपान्
इति कर्त्तव्यम्, उत दधिपान् इति, अथ वा पृषदाज्यपान् इति ? ।
किं प्राप्तं ?,—'दध्नः' अपि 'उपलक्षणं' 'स्यात्' आज्यस्यापि । कस्मात् ? ।
'उभयपानात्',—उभयं हि तत् देवतामुद्दिश्य त्यज्यते, यच्च त्यज्यते,
तत्पीयत इति मन्त्रेणोक्तं, यच्च पातव्यं, तदुपलक्षितं, प्रकृतौ
'आज्यपान्' इति, इह आज्यस्यार्थे दधिसर्पिणी श्रूयेते,—'अथ
पृषदाज्यं गृह्णाति, दधं वा ददं सर्पिंश्चैव दधि च, दधं वै मिथुनं
प्रजननं, मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते' इति ; तस्य दधि
आज्येन उच्यते ; तस्मात् उभयमप्युपलक्षयितव्यं,—दधि च आज्यं
चेति ॥

सू० न वा परार्थत्वाद्यज्ञपतिवत् ॥५१॥ (प्र० पू० नि०)।

भा० 'न वा' एतदेवं,—दधि उपलक्षयितव्यमिति । कुतः ? ।
 'परार्थत्वात्',—परार्थं हि पातव्यं द्रव्यं, पातव्यमुपलक्षणं, तत्राद्येन
 चेदुपलक्ष्यते, कृतोऽर्थः इति न पुनर्द्वा उपलक्षयितव्यम्, 'यज्ञपतिवत्'
 यथा, 'इमं यज्ञमवान्येव यज्ञपतिं वज्रान्' इति यज्ञपतिर्मनुष्याणां
 होतृणां प्रशंसार्थः, न स्वार्थं कीर्तयति इति अविकारेण प्रयुज्यते, न
 सर्वान् यजमानान् प्रत्यादरः; एवमिहापि पातव्यं पातुर्लक्षणार्थं
 प्रयुज्यते, न स्वार्थं; तत्रैकेनापि येन-केनचित्संज्ञिताः पातार इति
 कृत्वा न द्वितीयः प्रयोक्तव्य इति ॥

सू० स्याद्वा आवाहनस्य तादर्थ्यात् ॥५२॥ (आ०)॥

भा० 'स्यात्' दध्नः उपलक्षणं, न यज्ञपतिवत्स्यात्; यज्ञपतिशब्दो
 हि न स्वार्थं उच्चार्यते, इडास्तत्पर्येण स उच्यते, आवाहनं पुनः
 स्मरणार्थं, तत्र पातापि स्मर्तव्यः, पेयमपि; तस्माद्वोदकानुपपाद्य
 पेयान्तरम् उपलक्षयितव्यमिति ॥

सू० न वा संस्कारशब्दत्वात् ॥५३॥ (आ० नि०)॥

भा० 'न वा' दधि उपलक्षयितव्यं, संस्कारशब्दोऽत्र विद्यते आज्यस्य,
 —'वृषदाज्येनानुयाजान् यजति' इति; वृषदाज्येन चित्रेणेत्यर्थः,
 संस्कारेण हि मिश्रणे संस्कृतं चित्रमाज्यं भवति; तां च चित्रतामस्य
 प्रत्यक्षतो दधि उत्पादयति । तस्मात् 'परार्थं' (चित्रतामश्चननार्थं)
 न पातव्यम्, अतो नोपलक्षयितव्यमिति ।

सू० स्याद्वा द्रव्याभिधानात् ॥ ५४ ॥ (आ०) ॥

भा० 'स्याद्वा' दधि उपलक्षणं, द्रव्यं हि दधि तुल्यमाज्येन, प्रधान-
भूतमुपदिश्यते,—इत्युक्तमस्माभिः,—'अथ पृषदाज्यं गृह्णाति, द्वयं वा
इदं सर्पिष्यैव दधि च, इदं वै मिथुनं प्रजननं, मिथुनमेवैतत् प्रजननं
क्रियते' इति; किं पृषदाज्यं गृह्णाते?—सर्पिष्यैव दधि चेति,—
सर्पिषा दध्ना च यागः कर्त्तव्य इत्यर्थः। पृषदाज्यमिति न द्रव्यान्तर-
मुच्यते; तस्मात् दधि उपलक्षितमिति ॥

सू० दधस्तु गुणभूतत्वादाज्यपा निगमाः स्युर्गुणत्वं
श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—तुल्यं दधि आज्येन, प्रधानभूतमिति; ग्रहणे
हि तत् तुल्यमाज्येन, न यागे, यागो हि आज्येन चित्रेण श्रूयते,
तस्मात् 'श्रुतेराज्यप्रधानत्वात्' यागं प्रति गुणभूतं दधि स्यात्,
न हि, ग्रहणे श्रूयमाणं यागे श्रुतं भवति इति, दधि ग्रहणे श्रूयमाणं
न यागार्थं भवति, तत्र श्रुत्या आज्यं करणं, दधि वाक्येनेति।
किमर्थं तर्हि तत्र दधिग्रहणं?। गृह्यमाणेन प्रत्यक्षतद्विचमाज्यं
भवति इति; तस्मादाज्यपा निगमाः श्रुतं दध्न उपलक्षणं
कर्त्तव्यमिति ॥

सू० दधि वा स्यात् प्रधानमाज्ये प्रथमान्त्यसं-
योगात् ॥ ५६ ॥ (दि० पू०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—'आज्यपा निगमा भवेयुरिति न दध्न उपलक्षणं

कर्त्तव्यम्' इति, दधिपात्रित्येव कर्त्तव्यं, 'दधि' एवात्र 'प्रधान' ।
 कुतः ? । 'आज्ये प्रथमान्वयसयोगात्',—प्रथमसयोग उपस्तरणम्,
 अन्यसयोगोऽभिधारणम्,—'यदि च सचे यजेत दिरुपसृणीयात्
 सहदभिधारयेत् ओषधयो वै प्रियङ्गव ओषधिव्येव पशून् प्रतिष्ठा-
 पयति' इति । 'यदि प्रावृषि यजेत सहदुपसृणीयात् दिरभिधारयेत्
 वृष्यैव पशून् अभिजिघर्त्ति'* इति, उपस्तरणमन्यत् तत्र निधापयितुं
 क्रियते, परार्थेन एव तत्र शब्दार्थः, न ग्रहणमात्रं, ग्रहणेनान्य-
 द्वाधिकरणसंस्कारे 'उपसृणाति' इति शब्दो वर्त्तते । तथा,
 'अभिधारयति' इति न ग्रहणमात्रम् अभिधारणम्, अन्यस्याभि-
 मुखेनाभिधारयति इति गम्यते, सोऽन्य आज्यसयुक्तं कथं स्नातुं
 इति । तदुपस्तरणमभिधारणशब्दाभ्यां दधि प्रधानभूतं गम्यते,
 आज्यमपि तत्र गुणभूतम् । तस्माद्दध् एवोपसृत्य कर्त्तव्यं न
 अन्यस्येति ॥

सू० अपि वाज्यप्रधानत्वाद्गुणा र्थव्यपदेशे भक्त्या
 संस्कारशब्दः स्यात् ॥ ५७ ॥ (दि० पू० नि०) ॥

भा० 'अपि वा' नैतदेव,—दधि प्रधानं, तदुपसृत्य कर्त्तव्यम् इति,
 आज्यमेव प्रधानं, तद्धि प्रयोजनवत् यागमन्वन्थात्,—'इषदाज्येनानु-
 याजान् यजति' इति, यत् तेनोपस्तीर्यते तत्र द्वयं निष्पद्यते,
 तथैवावन्न भवति, दधि सोपस्तीर्णं, तत्र शब्दात् आधेयस्याधार-

संस्कारोऽवगम्यते दधिसंस्कारः, न तु संस्कृतस्य प्रयोजनं दध्नः,
 प्रत्यचा तु चित्रता निर्वर्त्यमाना लक्ष्यते, तथा च प्रयोजनं, वृषद्वि-
 तदाज्यं श्रूयते । 'न च, यागे दधि करणं भवितुमर्हति वाक्यप्राप्तम्
 आज्ये श्रुतिप्राप्ते प्रत्यर्थिनि, तस्मादुपस्तरणमाज्यग्रहणार्थमेव, ततो
 दधिग्रहणं भविष्यतीति अर्थादाधेयाधारसम्बन्धे उपस्तरणमिव तद्
 भवतीति भाक्त उपस्तृणातिः प्रयुक्तः, तथाभिधारयतिः । तस्मात्
 सहद् द्विरित्येतस्य गुणस्यार्थे 'व्यपदेशे' 'भक्त्या' एष संस्कारशब्द
 'उपस्तृणाति', 'अभिधारयति', 'ओषधिव्येव पशून् प्रतिष्ठापयति',
 'वृक्षैव पशून्भिजिघर्त्ति' इति च । तस्मात् आज्यपा निगमा एव
 भवेयुरिति ॥

सू० अपि वाख्याविकारत्वात् तेन स्यादुपलक्षणम् ॥
 ॥ ५८ ॥ (तृ० पू०) ॥

भा० 'अपि वा' इति पक्षव्यावृत्तिः, न आज्यपा निगमा भवेयुः,
 वृषदाज्यपानिति धर्मार्थः । कुतः ? । आख्याविकार एव भवति,
 दधिसर्पिषोरत्र संसर्गः क्रियते, तत्र घो गुणः उपजायते तद्गुणयुक्तस्य
 संस्पृष्टस्य आख्याविशेषो भवति वृषदाज्यम् इति, यथा 'रागः खाडवः
 सुरा' इति । तत्र हि उपचरितमेकं शब्दं उपलक्षयामः । उपचाराच्च
 अभिधानाभिधेयसम्बन्धो गम्यते, तेन च यागनिवृत्तिः श्रूयते,—
 'वृषदाज्येनानुयांजान् यजति' इति । तस्मादेवमुपलक्षयितव्यं,—वृष-
 दाज्यपानिति ॥

सू० न वा स्यात् गुणशास्त्रत्वात् ॥ ५९ ॥ (तृ० पू० नि०) ॥

भा० नैतदेवं स्यात्,—संसृष्टस्य रागवत् प्रयदाज्यशब्दो वाचक
 उपचारादिति ; सत्यमुपचरितोऽयं तत्र, स उपचारो लोकादेवागत,
 स गुण आज्ये भवतीति गम्यते । कुतः ? । आज्यशब्दः सर्पिषो
 वाचकः । प्रयच्छब्दः चित्रस्य, तद्यथा प्रयद्रज्जुः प्रयत्नणिः प्रयन्मृग
 इति ; तयोश्चरितयोश्चित्राज्याभिधानं गम्यते, तस्मात् तत्रैव स
 उपचार उपपन्नः । अतद्याज्यस्यैव उपलक्षणं चित्रमचित्रं वा आश्रम
 आज्यशब्देनाभिधीयत एवेति ॥ (१०।४।२६अ०) ॥

इति भट्टश्रीशंकरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्यायस्य
 चतुर्थः पादः ॥०॥

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये ५ पादः ।

एकदेशग्रहणे प्राच्यमेकाकामेव पञ्चकाधिकरणम् ॥

हू० आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वागमवदन्त्यलोपः
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा० 'द्यावापृथिवीयमेककपालम्', 'आश्विनं द्विकपालं', 'वैष्णवं त्रिकपालम्' इत्यादि एकदेशवचनं; समस्तवचनमपि भवति,— 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्' इति । तथा 'द्विरात्रेण यजेत', 'त्रिरात्रेण यजेत', 'चतुरात्रेण यजेत', 'पञ्चरात्रेण यजेत', 'षड्रात्रेण यजेत', 'सप्तरात्रेण यजेत', 'अष्टरात्रेण यजेत', 'नवरात्रेण यजेत', 'दशरात्रेण यजेत', 'एकादशरात्रेण यजेत'—इत्येकदेशग्रहणं; समस्तग्रहणमपि भवति,— 'द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्' । तथा, 'एकां सामिधेनीमन्वाह', 'त्रिस्तुः सामिधेनीरन्वाह' इति एकदेशग्रहणं; समस्तग्रहणमपि भवति,— 'पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह' इति । तदत्र संशयः,— किं सर्वेभ्येव आद्योपादानम् अन्यलोपश्च, उत विकल्पः ? इति । किं प्राप्तम् ? 'आनुपूर्व्यवतां' (क्रमवताम्) एकदेशग्रहणे ब्रूमः,— 'अन्त्यलोपः' आद्योपादानञ्च इति । किं कारणं ? मुख्यमाद्यं, जघन्यम् अन्त्यं, मुख्यजघन्ययोरन्यतरस्मिन् लोप्ये जघन्यो लुप्येत,

मुख्यो हि अनुयहीतव्य । तदुक्तं,—‘मुख्यं वापूर्वबोदनादीकृतं
इति ; ‘आगमवत्’ यथा,—समानेषु समासेषु च ये आगन्तव्यो भवन्ति
ते पूर्वापविष्टान् अनुपमृद्यैव निविशन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (यू०) ॥

भा० इतश्च आद्योपादानमन्यलोपय इति । कुत ? । लिङ्गमर्था
भवति,—‘लुप्येत वा एतत् पठमहो यत् पञ्चाद्यानुपयन्ति, लुप्येत वा
एतत् पठ कपालं यत् पञ्चकपालं निर्वपन्ति’ इति पठस्य लोप
दर्शयति, न प्रथमस्य ॥

सू० विकल्पो वा समत्वात् ॥ ३ ॥ (यू०) ॥

भा० नैतदस्ति,—आद्योपादानम् इति, किन्तर्हि ‘विकल्पः’ । आद्य-
मन्य वा उपादातयम् इति । कुत ? । ‘समत्वात्’,—‘समो हि
अन्यलोप आद्यलोपेन,—न हि आदिलोपे श्रुतिः, नो एवमपि
अन्यलोपे ; मुख्ये जघन्ये वा उपादीयमाने प्राकृतमुपात्तं भवति न
हि विशेषश्रुतिर्गमि,—मुख्यमुपादातयमिति तस्मादनियम इति ॥

सू० क्त्वादुपजनेऽन्ते स्यात् ॥ ४ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं—समानेषु समासेषु आगन्तुर्जनो यथा वास्तव्यान्
अनुपमृद्यैव निविशते एवमिहापि इति ; युक्तं, यद्वास्तव्यैराकान्ते
देशे आगन्तुर्जनो अमग्नवादन्ते निविशते, इह ॥ अनाकान्ते
चिन्त्यते,—के प्रथममाक्रमेयुरिति । तेनात्र न केषाञ्चित् क्रमो
विरुद्ध इति ॥

सू० लिङ्गमविशिष्टं सङ्ख्याया हि तत् वचनम् ॥ ५ ॥
(आ०नि०२) ॥

भा० अयं यस्मिन्मुक्तः,—‘लुप्येत वा एतत् पष्ठमह’ इति पष्ठस्य लोप दर्शयति, नाद्यस्येति, तद् ‘अविशिष्ट’ विकल्पेऽपि, सङ्ख्याया हि पष्ठमिति पूरणवचनं भवति, यस्मिन् कस्मिंश्चिदपगते चेन प्रथमेन मध्येन अन्येन वा सङ्ख्या पूर्यते, तत् पष्ठ, यथा पष्ठो भ्रातृर्ण न दृश्यते इति, कमीयसि ज्येष्ठे मध्ये वा अदृश्यमाने भवति, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

सू० आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य तदादित्वात्
वचनादन्यविधिः स्यात् ॥ ६ ॥ (पू०नि०) ॥

भा० वाशब्द एव व्यावर्त्तयति, ‘आदित’ ‘प्रवृत्ति’ भवितु-
मर्हति । कुत ? । ‘आरम्भस्य तदादित्वात्’, आरम्भो हि तेषाम्
आनुपूर्व्यवताम् आदितो न्यायः, पूर्वेषु हि उपक्रान्तौ द्वितीयादि
कर्त्तव्य, स इह प्रथममेव क्रियमाणे अनुपक्रान्तं केनचित् क्रियेत,
पूर्वा हि पदार्थं क्रियमाणे उत्तर पदार्थमभिनिवृच्छति, य-
पुमराद्य पदार्थं सोऽनुपक्रान्त एवान्येन कर्त्तव्य, तस्मिन्नेव
प्रथममुपादीयमाने न अनुपक्रमदोषो भविष्यति । तस्मात् सर्वत्रैव,—
ये क्रमवन्त आरब्धव्या, ते प्रथमादुपक्रमितव्या इति ।

अपि च, प्रथमस्य निमित्तमुपसम्प्राप्तं, न च निरोधोऽस्ति
तदादिषु क्षतेषु, अन्यानां निमित्तेऽपि प्राप्ते, परिपूर्णत्वात् पदार्थानां,

लोपो न विरुद्धः; तस्मादाद्योपादानमन्यलोपस्य इति । अथैवं
न्यायेन प्राप्ते, यत्र वचनं भवति, तत्रापनीय मध्यममपि, विधिर्भवति;
यथा,—‘अपवर्हिषः प्रयाजान् यजति’ । ‘अपवर्हिषावनुयाजौ यजति’
इति । विना वचनेन, अन्यलोप एव न्याय्य इति ॥ (१०।५।
(१अ०) ॥

एकचिके आद्ये द्वये मानाधिकरणम् ॥

सू० एकचिके तृचादिषु माध्यन्दिने छन्दसां श्रुति-
भूतत्वात् ॥ ७ ॥ (पू०) ॥

भा० असि एकचिकः कतुः,—‘अथैष एकचिकः । तस्मैकस्यां
वह्मिष्यवमानं, तिसृषु हेतुराश्रयम् । एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्म-
णाच्छंसिनः । एकस्यामच्छावाकस्य, तिसृषु माध्यन्दिनः पवमानः’
इति । तदत्र माध्यन्दिने पवमाने संशयः,—किं द्वाद्यासु गानं
कर्त्तव्यं, उत आद्ये द्वये ? इति । किं प्राप्तं?,—‘एकचिके’ कृतौ
‘माध्यन्दिने’ पवमाने द्वाद्यासु सोद्वियासु गानं स्यात् । कुतः ? ।
‘छन्दसां श्रुतिभूतत्वात्’, श्रुतिभूतानि हि वीणि छन्दांसि प्रकृतौ,—
विच्छन्दा आवापः, माध्यन्दिनः पवमानः पञ्चमासेति, तानि
द्योदकेनैव प्राप्तानि । तानि एवमुपसंहर्तुं शक्यन्ते, यदि द्वाद्यासु
गानं ; तस्मात् द्वाद्यासु इति ॥

सू० आदितो वा तच्चायत्वादितरस्यानुमानिक-
त्वात् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं यावर्त्तयति,—आद्ये द्वये गानं कर्त्तव्यं । एष हि न्यायः, क्रम एवम् अनुगृहीतो भवति । 'इतरस्य' (कन्दोऽनुग्रहस्य) प्राक्तत्वादिव आनुमानिकत्वं भवति ।

आह,—'ननु क्रमोऽपि प्राक्तत्वादानुमानिकः' । उच्यते,—उभयोरानुमानिकयोः क्रमानुग्रहो न्यायान् भवति । कथं ? । तत्र हि प्रथमे गायत्रे कन्दसि अभिनिर्वृत्ते द्वितीया स्तोत्रीया प्रारब्धा, प्रथमारम्भेण हि पदार्थः क्रियमाणः उत्तरं पदार्थमभिनियच्छति । अपवृत्ते कस्मिंश्चित् पदार्थे सर्वं वैकल्पिकं प्राप्नोति, न प्रवृत्ते ; प्रवृत्ते हि ततोऽन्यदशकत्वादप्राप्तं । प्रारब्धस्य च क्रिया प्राप्ता, तस्यामवस्थायां उभयप्राप्त्यभावादविकल्पः । अत्र किं तदेव प्रारब्धं परिमपयताम्, अयान्यत् अप्राप्तमारम्भताम् ?—इति । तत् परिमपयन् श्रुतं करोति, परित्यजन् श्रुतं जहाति इति प्रारब्धं परिमपनीयं गम्यते । अयेदानीं तस्मिन् निर्वृत्ते वैकल्पिकं कृतार्थत्वादप्राप्तं, तस्मात् क्रमानुग्रहो न्यायो न कन्दोऽनुग्रह इति ।

तत्राह,—'ननु गायत्रेण कन्दसा पूर्वं क्रियमाणेन उत्तरकालं त्रैलुभमण्युपक्रान्तं भवति' । उच्यते,—सत्यमुपक्रान्तं भवति, न तु द्वितीयां तृतीयामकृत्वा । अथ तयोः पूर्णे द्वये नैव कन्दसां प्रयोजनं ; तस्मात् प्रत्यक्षत्वात् पूर्वया स्तोत्रीयया उत्तरयोः स्तोत्रीययोः क्रमस्य, क्रमानुग्रहो न्यायान् कन्दोऽनुग्रह इति ॥

सू० यथानिवेशञ्च प्रकृतिवत् सङ्ख्यामात्रविकारत्वात् ॥

॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा० इत्याद्ये ढचे गेयम् इति । कुत ? 'यथानिवेश' 'प्रकृतिवत्' शब्देन प्राप्त्यासु स्तोत्रायासु तिसृषु 'माध्यन्दिन' इति सङ्ख्यामात्रस्य प्रत्यास्रायो न क्रमस्य । आह,—'ननु यथा क्रमस्य न प्रत्यास्राय, एव छन्दसामपि' । उच्यते,—मध्यम एवम् एतत्, मुख्यम् क्रमानुगद्, जघन्य छन्दसा । तस्मादपि आद्ये ढचे गातव्यमिति ॥ (१०।५।१३०) ॥

एकस्याद्यच्च ध्रुवाभाधिकरणम् ॥

सू० त्रिकस्तृचे धुर्ये स्यात् ॥ १० ॥* (पू०) ॥

भा० अस्ति एकचिक क्रतु,—'अथैष एकचिक' । तस्य एकस्यां वहिष्यवमान, तिसृषु हेतुराज्यम् । एकस्या मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणाच्छमिन । एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिन पवमान' इति । सन्ति तु धुरि सामानि । तेषु सशय,—कि, ढचे गेयानि, उतैकस्याम् अद्यि ? इति । 'कि प्राप्त ?—'त्रिक' स्तोम' ढचे 'स्यात्' धुरि सामसु । एव ढचप्रापकयोदकोऽनुपदीयते । तस्मात् ढचे गेयमिति ॥

सू० . एकस्या वा स्तोमस्याद्यत्तिधर्मत्वात् ॥ ११ ॥
(सि०) ॥

* सर्वेष्वेव पुस्तकेषु त्रिकान्तपुत्र इति पाठः प्रथमं लिखितं आसीत्, न च 'त्रिकपुत्र' इति लोभा पश्चात् समो धिना । इव आदमपुस्तकं धुर्ये इति सूत्रं, धुरि' इति भाष्यं च पाठः परम् । अन्येषु पुस्तकेषु सत्रं धुर्यं इति पाठः भाष्ये च कश्चित् 'धुरि' इति शब्दिषु 'धुरि' इत्यनियत एव पाठः । आकरयानुगारेण आदमपुस्तकपाठ एव स्याधीनाम् ।

भा० 'एकस्यां वा' ऋचि गेयं, सोमस्य हि तवावृत्तिधर्मता भवति, वचनप्रामाण्यात्, इदं भवति वचनम् 'आवृत्तं धूर्पुं सुवते, पुनरावृत्तं वृष्टैरुपतिष्ठते'* इति; 'किमिव वचनं न क्षुर्यात्' । तस्मात् धुरि सामसु एकस्यामृचि गेयमिति ॥ (१०।५।३२०) ॥

द्विरावादिषु दशराचस्य विध्यन्तानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० चोदनासु त्वपूर्वत्वाल्लिङ्गेन धर्मनियमः
स्यात् ॥ १२ ॥ (सि०) ॥

भा० सन्ति द्विरावाद्यो अहर्गणाः,—'द्विराचेण यजेत' इत्येवमाद्यः । तेषु किं कृत्स्नस्य द्वादशाहस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तन्ते, उत प्रायणीयोदयनीयो वर्जयित्वा दशराचस्य ? इति । किं प्राप्तं ?—अविशेषात् कृत्स्नस्येति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'चोदनासु' तासु प्रायणीयोदयनीययोः पूर्वत्वेनासम्भवात् दशराचस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तन्ते । केन हेतुना ? । 'लिङ्गेन' विध्यन्तो नियम्येते । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह,—'यत् प्रथमं तत् द्वितीयं यत् द्वितीयं तत् तृतीयं जगतीमन्तर्गच्छति' इति;—एवं ज्ञापयति,—यत् प्रथमं द्विराचस्य, तत् द्वितीयं द्वादशाहस्य गायत्री; यत् द्वितीयं द्विराचस्य, तत् तृतीयं वैष्टुभं जगतीमन्तर्गच्छति—इति षडहद्वितीयं जागतम् अहः अन्तरीयमाणं दर्शयन् दशराचस्य प्रवृत्तिं दर्शयति । 'यत् प्रथमम्' इति द्विराचस्य वादः, प्रकरणात्; 'तत्

द्वतीयम्' इति द्वादशाहस्य, द्विरात्रे द्वतीयाभावात् । अपि चेदमपरं लिङ्ग,—'गायत्र प्रथममहर्षैष्टुभ द्वितीय जगतीमन्तर्गच्छति' इति, अन्तराये षड्द्वितीय जागत दर्शयति । तस्मात् दशरात्रस्य प्रवृत्तिः ॥

सू० प्राप्तिस्तु रात्रिशब्दसम्बन्धात् ॥ १३ ॥ (उप०) ॥

भा० 'द्विरात्रेण यजेत' इति रात्रिशब्दः, इहापि 'दशरात्र' इति स एव, तदेतस्मात् प्रवृत्तिलिङ्गात् दशरात्रस्य विध्यन्त इति प्राप्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ (१०।५।४अ०) ॥

सप्तभिराधुनेति इत्यनेनाग्नौ धूनाध्वाना मन्त्राणामनियमनोपादानाधिकरणम् ।

सू० अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु विकल्पः स्यात् सर्वासा-
मर्थवत्त्वात् ॥ १४ ॥

भा० अग्नौ तु आधूननार्था मन्त्रा,—'वेशीना त्वापत्नन्ना-
धूनेमि' इत्येवमादयः, तान् प्रकृत्य श्रूयते,—'सप्तभिराधूनेति' इति ।
तथा अग्नौ वणनार्था मन्त्रा,—'या ओषधी' इत्येवमादयः, तानपि
प्रकृत्य श्रूयते,—'चतुर्दशभिर्वपति' इति । तत्र सशयः,—'किमाद्यो-
पादानम्, उत अनियमः ? इति । किं प्राप्तम्,—आद्योपादानम्,
"आदिता वा तत्रायत्नान्" (ऋ०) इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूम,—'अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु' (अप्रवृत्तिपूर्विकासु)
श्रूयमाणसु ब्रूम, 'विकल्पः स्यात्', एव 'सर्वासा सङ्ख्यानाम् अर्थवत्त्व

भविव्यति; आद्योपादाने हि केषाञ्चिन्मन्त्राणामुत्पत्तिरनर्थिकैव
 स्यात् । गम्यते च ताभिर्वपनं, प्रकरणात्, या हि प्रकृतिपूर्विका
 भवन्ति, तामां प्राकृतप्रयोगेणार्थवत्ता, आनर्थक्येन च कारणेन
 नुस्यतिक्रमः सङ्ख्यायाः ॥ (१०।५।५अ०) ॥

विष्टस्त्रोमकेऽप्राकृतानां साध्यामात्रमाधिकरणम् ॥

सू० स्तोमविष्टद्वौ प्राकृतानामभ्यासेन सङ्ख्यापूरण-
 मविकारात् सङ्ख्यायां गुणशब्दत्वादन्वस्य चा-
 श्रुतित्वात् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भा० इह विष्टद्वौ स्तोमकाः क्रतव उदाहरणम्,—‘एकविंशेनातिराचेण
 प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेन त्रिजस्कामं, चयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्’
 इति । तच्चायं संशयः,—किं प्राकृतानां साध्यामात्रमाधिकरणम्
 पूरयितव्या, उत अप्राकृतानामागमेन ? इति । किं प्राप्तम् ?—अनियमः,
 अविशेषात् । इति प्राप्ते ब्रूमः,—‘स्तोमविष्टद्वौ’ ‘अभ्यासेन’ सङ्ख्या
 पूर्यते, एवं हि प्रकृतग्रहणम्, इतरथा अप्रकृतक्रियेति; सङ्ख्या हि
 प्राकृतानां प्रधानभूतानां साध्यां गुणभावेनोच्यते, न प्राधान्येन;
 न चान्यत् सामद्रव्यं श्रुत्या विधीयते, यावांच्छ श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गे
 दोषः, तावान् श्रुतकल्पनायां । तस्मादभ्यसितव्यानि प्राकृतानि
 सामानि, यथा धुरि सामानीति ॥

सू० आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतित्वात् ॥ १६ ॥
(सि०) ॥

भा० वाच्यः यत्नं थावर्त्तयति । अप्राप्तानां साक्षां 'आगमेन' सङ्ख्या पूरयितव्या इति । कुतः ? । अभ्यासो न हि श्रूयते, एतावत् श्रूयते,—'एकविंशेनातिराचेष्ट प्रजाकामं याजयेत्' इति, यावांश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषः, तावान्श्रुतकल्पनार्था ।

'ननु आगमोऽपि न श्रूयते' । उच्यते,—उभयस्मिन्श्रूयमाणे आगमो न्याय्यः, एवमागमपूरिता सङ्ख्या समञ्जसा भविष्यति, इतरथा अभ्यासपूरिता असमञ्जसा स्यात् । तस्मादागमेन पूरयितव्येति ॥

सू० सङ्ख्यायाश्च पृथक्कनिवेशात् ॥ १७ ॥ (यु० १) ॥

भा० इतश्चागमेनेति । कुतः ? । पृथक्कनिवेशिनी हि सङ्ख्या, यथा श्रुतौ घटा इति, अभ्यासेनाप्यक् स्यात् । तस्मादागमेन पूरयितव्या इति ॥

सू० पराक्शब्दत्वात् ॥ १८ ॥ (यु० २) ॥

भा० इतश्चागमेनेति । कुतः ? । पराक्शब्दो हि भवति,—'पराक् वहिष्मवमानेन सुवन्ति' इति । स च अनभ्यासस्य 'वाचकः', यथा 'पराधीः मामिधेनोरन्वाह' इति अनभ्यासा इति गन्वते । तस्मादपि आगमः ॥

सू० उक्ताविकाराच्च ॥ १९ ॥ (यु०३) ॥

भा० इतद्यागमः, एवमुक्तस्याविकारो भवति । किमिदम् 'अवि-
कारः' इति ? अपुनर्वचनं, तच्च जामितादोषो न भविष्यति, अभ्यासे
हि न स्यात्,—'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदेकं भूयः क्रियेत'
इति ॥

सू० अश्रुतित्वाच्चेति चेत् ॥ २० ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्',—इति पुनर्यदुक्तम् आगमोऽपि नैव श्रूयते इति,
तत् परिहर्तव्यम् ॥

सू० स्यादर्थचोदितानां परिमाणशास्त्रम् ॥ २१ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० अर्थेन मामानि चोद्यन्ते । कतमेनार्थेन ? 'एकविंशेन
अतिराचेण प्रजाकामं याजयेत्' इत्येवमादीनां वाक्यानामर्थेन इति,
॥ हि अनागम्यमानेषु सामसु एताः मद्धाः मामञ्जस्येन सम्भवन्ति,
तस्मात् 'अर्थचोदितानाम्' इदं परिमाणशासनं कृत्वा कृतार्थः शब्दः
'एकविंशेन अतिराचेण प्रजाकामं याजयेत्' इति अर्थप्राप्तमागमं न
शङ्केति वारयितुं । तस्मादागमेन पूरणमिति ॥

सू० आवापवचनं चाभ्यासे नोपपद्यते ॥ २२ ॥ (यु०४) ॥

भा० इतद्यागम इति पश्यामः, 'आवापवचनं' हि भवति,—'वीणि
इ वै यज्ञस्योदराणि गांयंवी वृहती अनुष्टुप्, अत्र हि एवावपन्ति,

‘अत एवोदपन्ति’ इति ; एतत् ‘अभ्यासे’ नावकल्पते । तस्मादप्यागम
‘इति ॥

सू० साम्नां चोत्पत्तिसामर्थ्यात् ॥ २३ ॥ (द्यु०५) ॥

भा० इतद्यागमः । कुतः ? । ‘साम्नां’ हि एवमुत्पत्तिरर्थवती भवति—
‘दश सामसहस्राणि शतानि च चतुर्दश ।

साङ्गानि सरहस्यानि यानि गायन्ति सामगाः ।

अग्नीतिशतमाग्नेयं पवमानं चतुःशतं ।

ऐन्द्रं स्यात् सप्तविंशानि* यानि गायन्ति सामगाः’ ॥ इति ।

इतरथैषां साम्नां उत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । तस्मादपि आगमः इति ॥

सू० धूर्येषपीति† चेत् ॥ २४ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुपवर्णितं, यथा धूरि-सामस्त्रिति, तत् परिहर्षयम् ॥

सू० नावृत्तिधर्मत्वात् ॥ २५ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवं युक्तं, धुरि-सामसु आवृत्तिधर्मकाणि हि तानि,
वचनप्रामाण्यात् ; इदं तत्र वचनम् ‘आवृत्तं धूर्यं सुवते, पुनरावृत्तं
वृष्टैरुपतिष्ठते’ इति, वचनात् तत्र क्रियते ; तददिह वचनं नास्ति,
तस्माद् विषममेतदुपवर्णनम् । अथ आगमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति
सम्यगेतदिति ॥ (१०।५।६ अ०) ॥

* ‘सप्तविंशानि’ इति आदर्शमुदाहरणम् ।

† धर्मेष्वेव ‘धूर्येषु’ इत्येव पाठः । परं धूर्यं पूर्वापरपाठभासन्नग्राह्यं ‘धूर्येषु’ इत्येव
पठितं युक्तम् । एव एव पाठो व्याकरणानुसारा । एव भाष्ये ‘धूरि’ इत्येव ‘धूरि’ इति
सम्यक् पाठः ।

वहिष्यवमाने ऋगगमः प्राधिकरणम् ॥

सू० वहिष्यवमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात् ॥ २६ ॥

भा० विद्वद्धस्तोमकेषु क्रतुषु सशयः,—वहिष्यवमाने किं साम्नाम्
आगमः, अभ्यासः ? इति । पूर्वेण न्यायेनागम इति ।

एव प्राप्ते ब्रूम,—‘वहिष्यवमाने तु’ नैवम्, ‘ऋगागमः’ तत्र
इति । कुत ? । ‘सामैकत्वात्’ । कथं ? । यत् उत्तरयोः पदमान-
योस्तृचाय ह्रस्वाय द्विकरोति । अयं कस्माद् वहिष्यवमाने सशदेव
द्विकरोतीति ? । ‘एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात्, स्वारमेव गाधचम्’
इति वचनात्, सामैकत्वे ज्ञाते ऋगागमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति,
सामापि अभ्यसितव्यमिति ॥ (१०।५।७७०) ॥

सामिधेनीष्वग्निशानामागमन सङ्ख्यापूरणाधिकरणम् ॥

सू० अभ्यासेन तु सङ्ख्यापूरणं सामिधेनीष्वभ्यास-
प्रकृतित्वात् ॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा० स्तो दशपूर्णमासो, तत्र कान्याः सामिधेनीकल्पा ‘एक-
विंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य, चतुर्विंशतिमनुब्रूयात् ब्रह्मवर्चसकामस्य,
एकविंशतिश्चानुब्रूयात् अन्नकामस्य, द्वाविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य,
षड्विंशतिमनुब्रूयात् पशुकामस्य’ इत्येवमादयः । तत्रायमर्थः साशयिकः,
—किं सामिधेनीष्वग्निशानामागमेन सङ्ख्या पूरयितव्या, उत अभ्यासेन,
उत यावदुक्तमभ्यस्य ज्ञेयमागमेन ? इति । किं प्राप्तं ?—पूर्वेण

न्यायेनागम इति । अपि च अविशेषोऽर्थः, अभ्यासेन हि पूर्णमाणा
न सामञ्जस्येन स्यात्, तस्मादागम इति ।

एव प्राप्ते ब्रूम,—‘अभ्यासेन तु सङ्ख्यापूरणम् इति । तुशब्द पक्ष-
व्यावर्तकः,—नागम किन्तुर्हि अभ्यासः । कुतः ? । ‘अभ्यासप्रकृतित्वात्,
—प्रकृतौ अभ्यासेन सङ्ख्या पूरिता,—‘वि प्रथमामन्वाहं विरुत्तमाम्’
इति । कथं ? । ‘पञ्चदश सामिधेय’ इति श्रुतिः, एकादश च समान्नाता,
तत्र अभ्यासेनागमेन वा सङ्ख्याया पूरयितव्याया अभ्यास उक्तः,—
‘वि प्रथमामन्वाहं विरुत्तमाम्’ इति, अनेन नियमेन प्रथमोत्तम-
द्योरभ्यासः कर्त्तव्य इति, यावत्तत्त्वस्तयोरभ्यासे कियमाप्ते पञ्चदशसङ्ख्या
पूर्यते, तावत्तत्त्वोऽभ्यसितव्यम्,—इत्येतदभिप्रायं चित्वा, तथा हि
दृष्टार्थना, विषङ्ख्याभिप्राये अदृष्ट कस्य स्यात् । तस्मादिहापि
तत्प्रकृतित्वात् यावत्तत्त्वोऽभ्यस्यमानयोर्यथोदिता सङ्ख्या पूर्यते,
तावत्तत्त्वोऽभ्यसितव्यम् इति ॥

सू० अविशेषात् नेति चेत् ॥ २८ ॥ (आ०) ॥

भा० इति यदुक्तं तत् परिहर्त्तव्यम् ॥

सू० स्यात् तद्वर्मेत्वात् प्रकृतिवदभ्यस्येत आ सङ्ख्या-
पूरणात् ॥ २९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० ‘स्यात् अभ्यासः । कुतः ? । प्रकृतिधर्मत्वं हि विद्यते, तस्मात्
‘आ सङ्ख्यापूरणात्’ अभ्यसितव्यम् । एव ‘प्रकृतिवत्’ छत भविष्यति,
सोदकानुरोधेन अभ्याससामञ्जसम् अभ्युपगन्तव्यम् । तस्मादभ्यास
इति ॥

सू० यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० वागब्दः पदं व्यावर्त्तयति । नैवम्, आ सङ्ख्यापूरणात् प्रथमो-
त्तमे अभ्यसित्ये इति, यावदुक्तमभ्यस्य अवशिष्टानामागमेन पूरयितव्या
सङ्ख्येति । कुतः ? । 'कृतपरिमाणत्वात्' अभ्यासस्य, कृतं हि अभ्यासस्य
परिमाणं,—'चिः प्रथमामभ्यास, चिरुत्तमाम्' इति, त्रिसङ्ख्या चाभ्यासेन
विवक्षिता, न पूरणी सङ्ख्या, तथा श्रुतिः परिगृहीता स्यात्, इतरथा
लक्षणा ।

अथ यदुक्तं,—'दृष्टार्थता चैवं भवति' इति । नैतदेवम्, आदर्शयो
हि त्रितानुरोधः, द्विचतुष्केणापि हि सङ्ख्या पूर्यते, तथापि प्रथमो-
त्तमयोस्त्रिरभ्यासोऽनुष्ठेयः, तेन सङ्ख्या पूरयितव्येति ; इहापि तेनैव
अभ्यासेन सङ्ख्या पूर्यते, भवति हि सोऽप्यत्र सङ्ख्यापूरणः, प्रकृतौ
प्रथमोत्तमे च चिरभ्यस्ते, सङ्ख्या च पूरिता ; इहापि तददेव कर्त्तव्यं,—
प्रथमोत्तमे च चिरभ्यसित्ये, सङ्ख्या च पूरयितव्या, न प्रकृतावेव
शब्दार्थो गम्यते,—अनेनाभ्यासेन सङ्ख्या पूरयितव्येति ; अभ्यासः
कर्त्तव्य इति वचनादवगम्यते, सङ्ख्या पूरयितव्येति सामर्थ्यात् ; सा च
प्रकृतौ श्रयादनेन पूरिता, ध्यार्थात् कृतः, न च चोदनार्थः ;
तस्मात् न, अनेनाभ्यासेन सङ्ख्या पूरयितव्येति चोदक आह । एवं
चेद् 'यावदुक्तम्' अभ्यस्य अवशिष्टानामागम इति ॥

सू० अधिकानाञ्च दर्शनात् ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

भा० इतथागम इति, अधिकदर्शनं हि भवति,—'न जगत्या
परिदध्यात्, यज्जगत्या परिदध्यात् तच्छब्दांश्चि गमयेत्, त्रिष्टुभा

परिदधाति' इति, अभ्यासे च जगतीपरिधानाशङ्का नावकल्पते ।
तस्मादप्यागम इति ॥

सू० कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत् यग्नसि,—यावदुक्तमभ्यस्य अधिका आगमयेदिति,
धुरि-सामकर्मस्यपि एवमेव स्यादिति ॥

सू० न चोदितत्वात् ॥ ३३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, धुरि-सामकर्मासु धुक्तं; चोदितस्तत्राभ्यासः,—‘आहुतं
धूपं जुवते, पुनराहुतं पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति; इदं तद्वचनं नास्ति,
तस्माद्यावदुक्तम् अभ्यस्य अवशिष्टानामागमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति ॥
(१०।५।८अ०) ॥

पोडशिना प्राकृतनामिदं कर्म ॥

सू० पोडशिना वैकृतत्वं तत्र कृतस्त्रविधानात् ॥
॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति पोडशी, ज्योतिष्टोमं प्रकृत्याख्यात,—‘य एवं विद्वानेतं
पोडशिनं गृह्णाति, भवत्यात्मना, परास्य ब्राह्मव्यो भवति' इति ।
तत्र संशयः,—किमेव प्राकृतः, वैकृतः? इति? कथं? । प्राकृत',
ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य आख्यानात्, वैकृतो विहृतो वचनान्, ‘मध्यमेऽहं-
स्विराचस्य गृह्णाते' इति । प्रकृतावपि वचनमस्यैवेत्याशङ्क्य, ‘अग्निष्टोमे
राजन्यस्य गृह्णीयादतिराचे ब्राह्मणस्य' इति, विहृतावपि वचनसामर्थ्यात्

विकृतौ अतिरात्रे स्यादित्याशङ्कते । प्रकृतावाधानात्, प्रकृतौ च अतिरात्रस्य भावात् प्राकृतः इत्याशङ्क्य । तस्मात् संशयः ।

किं प्राप्तं ?—‘घोड़शिनो वैकृतत्वं’ स्यात् । कुतः ? । ‘तत्र छत्त्रविधानात्’, विकृतावसौ छत्त्रो विधीयते । कथं ? । ‘य एवं विद्वानेतं घोड़शिनं गृहीत’ इत्यभिधाय ‘मध्यमेऽहं चिरात्रस्य गृह्यते’ इति विधीयते ; प्रकरणाच्च वाक्यं बलीयः । एवं वाक्येन प्रकरणे बाधिते, ‘अतिरात्रे ब्राह्मणस्य’ इति वचनं वैकृते अतिरात्रे इति गम्यते, तेन यद्यपि ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य विधानाद्विकृतावसौ न छत्त्र आह्वातः, तथापि छत्त्र एव विकृतौ विहितो भवति । तस्मात् विकृतिषु परिगणितासु घोड़शी गृहीतव्यो न प्रकृताविति ॥

सू० प्रकृतौ चाभावदर्शनात् ॥ ३५ ॥ (यु० १) ॥

भा० इतश्च वैकृत इति । कुतः ? । प्रकृतौ अभावो दृश्यते । कथं ? । ‘द्वे संस्तुतानां विराजमतिरिच्येते’ इति अभावे घोड़शिनः, द्वे स्तोत्रीये विराजमतिरिच्येते इति वर्णितं द्वितीयेऽध्याये (१।४। १६ सू०) । तस्मादपि वैकृतः घोड़शीति ॥

सू० अयन्नवचनाच्च ॥ ३६ ॥ (यु० २) ॥

भा० इतश्च वैकृतः स्यात्, एवं हि भवति वचनं,—‘न घोड़शी नाम यज्ञोऽस्तीत्याहुः’ इति । न तावत् नास्ति घोड़शी ज्योतिष्टोमे प्रकृतौ, इदं भवति वचनं, यदि ज्योतिष्टोमे नास्ति, एवमुपपद्यते ; तस्मादपि वैकृत इति गम्यते ॥

सू० प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

भा० वायब्दः पदं व्यावर्त्तयति,—नैतदस्ति वैकृतः षोडशीति,
प्राकृतः स्यात् । कुतः ? । प्रकृत्या हि ज्योतिष्टोमे आघ्रातः,
प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमेनैकवाक्यता स्यात्, सा विहतावप्युच्यमानस्य
नापैति । न हीदं वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकं, किन्तर्हि विहताउपदेशकं ।
तस्मात् प्रकृतौ शिष्टाप्रतिषिद्धत्वात् षोडशी भवितुमर्हति इति ।

अपि च न केवलं प्रकरणमस्य साधकं, किन्तर्हि वाक्यमपि
तथेति, 'अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृन्नीयादतिराचे ब्राह्मणस्य' इति । न
चेदं प्रकृतौ सम्भवत् वैहतेऽतिराचे शक्यते कल्पयितुं ; तस्मात् प्राकृतः
षोडशीति ॥

सू० प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥ (यु०) ॥

भा० प्रकृतौ भवति दर्शनमस्य षोडशिनः,—'तिस्रः संस्तुतानां
विराजमतिरिच्यन्ते' इति, उक्तमेतत् षोडशिनि गृह्यमाणे तिस्रणां
सोपीयाणां दर्शनमवकल्पत इति । तस्मात् प्राकृतः षोडशीति ॥

सू० आम्नातं परिसङ्ख्यार्थम् ॥ ३९ ॥ (आ० नि० १) ॥

भा० अयं यदुक्तं, वैकृतस्तच्च छन्दविधानादिति, तदुक्तं,—प्रहताव-
प्रतिषेधकं तद्वचनमिति । 'अयं षोडकेन प्राप्नौ किमर्थं पुनरुच्यते'
इति । अविशिष्टेण हि तद्वचनं प्रहतावभिधाय 'अग्निष्टोमे राजन्यस्य,
ब्राह्मणस्य चातिराचे' इति वाक्येनोक्तं, तद्विकागर्थमेवं प्राप्नोति

परिमद्धानं, तदर्थमुच्यते, अनतिरात्रेऽप्यनग्निष्टोमेऽपि कथं गृह्यते?—
'मध्यमेऽहंचिरात्रस्य गृह्यते' इति ॥

सू० उक्तमभावदर्शनम् ॥ ४० ॥ (आ० नि० २) ॥

भा० : अयं यदुक्तं,—प्रकृतौ षोडशी न दृश्यते, 'दे संस्तुतानां
विराजमतिरिच्यते' इति, तदुक्तम्, 'अभावदर्शनात् वैकल्पिकः षोडशी,
न विहितप्रतिषेधात् पक्षेऽतिरेकः इति ॥

सू० गुणादयज्ञत्वम् ॥ ४१ ॥ (आ० नि० ३) ॥

भा० : अयं यदुक्तम्,—अयज्ञवचनात् न प्रकृतौ षोडशीति, तदुक्तं,—
षिष्टत्वात् प्रकृतौ गृह्यते इति । कथं त्वयज्ञवचनं ? । वैकल्पिकत्वात्,
पक्षे 'नः' यज्ञो नास्तीति भक्त्या अयज्ञ इत्युच्यते । तस्मात् प्राकृतः
षोडशीति । प्रयोजनं,—पूर्वपक्षे प्रकृतौ न गृह्यते, गृह्यते सिद्धान्ते ॥
(१०।५।८अ०) ॥

आययणादेव षोडशिश्रवणाधिकरणम् ॥

सू० तस्याययणाद् ग्रहणम् ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा० : अस्ति षोडशी,—“य एवं विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णाति,
भवत्यात्मना परास्य भ्रातृभ्यो भवति” इति । तत्रायमर्थः समधिगतः,—
'प्राकृतः षोडशी' इति, अयेदानीम् इदं मन्दिष्यते,—किमग्नौ
आययणादुक्तमात्रं गृहीतव्यं इति, उत, आययणादेव ? इति । किं

प्राप्तः, 'तस्याप्ययणात् ग्रहणम्' । कुतः ? । वचनात्, 'आप्ययणात्
गृह्णाति षोडशिनम्' इति ।

सू० उक्त्याच्च वचनात् ॥ ४३ ॥ (पू०) ॥

भा० गृहीत एतत्,—'आप्ययणाद् ग्रहीतव्यं षोडशी' इति,
किन्तु 'उक्त्याच्च' ग्रहीतव्यं । कुतः ? । 'वचनात्' वचनमिदं भवति,—
'उक्त्यात् गृह्णाति षोडशिनम्' इति, किमिदं वचनं न कुर्यात् ।
तस्मादुक्त्याप्ययणाभ्यां ग्रहीतव्यं इति । (॥१०।५।१० अ० पू०) ॥
तदेतत् अपर्यवसितं तिष्ठतु तावत्, अथ इदानीमेतच्चिन्त्यते,—

द्वतीयसवने एव षोडशिग्रहणाधिकारः सः ॥

सू० द्वतीयसवने वचनात् स्यात् ॥ ४४ ॥

भा० अस्मि जीतिष्ठोम, तच्च श्रूयते,—'य षो-शी गृह्णाते
इन्द्रियमेव वीर्यमात्म धत्ते' इति । तच्च मशय,—किं सवने-सवने
ग्रहीतव्यं, उत, द्वतीयसवने ? इति । किं प्राप्तः-सवने-सवने इति ।
कुतः ? । प्रतिषवने हि श्रूयते,—'गृह्णाति षोडशिनम्' इति ।
शब्दलक्षणे च कर्मणि शब्दो न प्रमाण, तस्मात् सवने-सवने षोडशी
गृह्णाते इति ।

एव प्राप्ते ब्रूम,—'द्वतीयसवने' 'स्यात्' अस्य ग्रहणम् इति ।
कुतः ? । वचनात्, भवति हि वचन,—'द्वतीयसवने आप्ययणात्
गृह्णाति षोडशिनम्' इति, वचनं न प्रमाण, तस्मात् द्वतीयसवने
ग्रहीतव्यं इति । अथ यदुक्तं—प्रतिषवने षोडशिग्रहणम् इति,

द्वितीयसवनग्रहणस्तुत्यर्थं तत् । कथं ? । 'प्रातःसवने गृह्यः तेजो वै प्रातःसवनं, तेजस एव वज्रं निर्भिमीते ; माध्यन्दिने सवने गृह्यः, तेजो वै माध्यन्दिनं सवनं, तेजस एव वज्रं निर्भिमीते ; द्वितीयसवने गृह्यः, पशवो वै द्वितीयसवनं, पशुभ्य एव वज्रं निर्भिमीते ; यत् प्रातःसवने गृहीयात् वज्र उत्तरे सवने व्यतिरिच्येत ; यन्माध्यन्दिने मध्यतः, वज्रं निह्न्यात् ; द्वितीयसवने गृह्यः, तत् सर्वेषु सवनेषु गृह्याति नःपूर्वे सवने प्राप्तिं नीत इति ॥ (१०।५।११अ०) ॥

सू० अनभ्यासे पराक्शब्दस्य तादर्थ्यात् ॥ ४५ ॥
(१०अधि०पू०यु०१) ॥

भा० स्थितात् उच्यते,—इतथ पश्यामः,—उच्ययाच यहीतथ इति । कुतः ? । 'यत् पराक्षमुच्ययान्निगृह्याति पौडशिनम्' इति । उच्ययान्निगृह्यातीति सम्बन्धः, न उच्ययात् पराक्षम् इति । कुतः ? । 'अनभ्यासे' पराक्शब्दो वर्तते । कुतः ? । 'तादर्थ्यात्',—तादर्थ्यं हि अस्यावगम्यते,—'पराचीः सामिधेनीरन्वाह',—अनभ्यासाः सामिधेनीरन्वाहेति यथा,* अनभ्यामवचनः सन् नोक्त्येन सम्बध्यते, न हि भवति सम्बन्धः,—उच्ययादनभ्यस्तमिति, कथन्तर्हि उच्ययान्निगृह्याति तमनभ्यस्तम् इति ; तस्मादुच्यययागणार्थां यहीतथ इति ॥

सू० उच्ययविच्छेदवचनत्वात् ॥ ४६ ॥ (१०अधि०
पू०यु०२) ॥

* 'यन्वाहेति, तस्या' इति क०भ०पू० एवं का०६०पू० पाठः । अयमेव पाठः सा११पाठः ।

भा० इतरोक्त्यादपि गृहीतव्य इति । कुत ? । उक्त्यविच्छेदवचनं भवति,—‘विच्छिन्दन्ति च वा एतदुक्त्यः यदुक्त्यानि षोडशिनश्च तत् प्रणयन्ति इति, प्रणयतिना सम्बन्धादिसष्टमपादानं दर्शयति, तस्मादप्युभाभ्यां गृहीतव्य इति ॥

सू० आग्रयणाद्वा पराकशब्दस्य देशवाचित्वात् पुनराधेयवत् ॥ ४७ ॥ (१० अधि० उ०) ॥

भा० ‘आग्रयणात्’ एव ‘वा’ गृहीतव्यं, नोक्त्यात् । कुत ? । ‘यदाग्रयणात् गृह्णाति षोडशिनम्’ इति वचनात्, न शक्यं आग्रयणात् कृत्स्नो गृह्यमाण उक्त्यात् गृहीतुम् इति, अगतिका ह्येषा गतिः,—यत् कृत्स्नमयोगे सति विकल्पसमुच्चयो स्यात्, सत्या हि गतो न तो आग्रयणीयो ह्येव, अस्ति चात्र गतिः । कथं ? । ‘पराकशब्दस्य देशवाचित्वात्,—दिग्देशकालवचनो हि पराकशब्दो भवति, तथा सति उक्त्यात् पराश्रमिति सम्बन्धो भविष्यति, न कृत्स्नमयोगो विरोह्यते, यथा, ‘पराश्रमस्याधेयात् पुनरादधाति’ इति कालमयोगे पञ्चमी, नापादाने, एवमिहापि द्रष्टव्यम्, तस्मादप्याग्रयणादेव गृहीतव्य इति ॥

सू० विच्छेदः स्तोमंसामान्यात् ॥ ४८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं, विच्छेदवचनादपादानदर्शनम् इति । नैतदेव,—‘विच्छेदः स्तोमसामान्यात्’ भवति,—‘विच्छिन्दन्ति वा एतदुक्त्यः यदुक्त्यानि षोडशिनश्च तत् प्रणयन्ति’ इति, एकविंशस्तोमनादुक्त्य-

विग्रह इव षोडशी इति, तत्र पूर्वयोर्विच्छिन्न एवोच्यते, ततः प्रणयन्ति इति । इयमपि कालमन्वन् एव पञ्चमी, नापादाने; तस्माद् आद्ययणादेव गहीतव्यः षोडशी ॥ (१०।५।१० अधि० शेषः) ॥

येऽग्निपक्षस्य सप्तोचशस्त्राविहरणम् ॥

सू० उक्त्याग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात् सति
हि संस्थान्यत्वम् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० षोडशिनि प्रकृते इदमाश्रयते,—‘अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादप्युक्त्ये याज्ञः’ इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः,—किम् अस्तोचशस्त्रः षोडशी, उत, सप्तोचशस्त्रः ? इति । किं प्राप्तम्?—अस्तोचशस्त्रः स्यात् । ‘कुतः ? । ‘उक्त्याग्निष्टोमसंयोगात्,’ उक्त्याग्निष्टोमसंयोगो भवति,—‘अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादप्युक्त्ये याज्ञः’ इति ; अग्निष्टोमसंस्थे उक्त्यसंस्थे च षोडशी गहीतव्य इत्युच्यते । एवमग्निष्टोमसंस्थोऽसौ क्रतुर्भवति, यद्यत्र न गृहो गृह्यते, यदि च न तत्र स्तोत्रं शस्त्रं वा क्रियते ; सति हि स्तोत्रे शस्त्रे वा षोडशिना सोमेन मन्त्रिष्ठेत् । तत्राग्निष्टोमसंस्थो न स्यात्, उक्त्यासंस्थश्च ; तत्रेदं वचनम् उपरुध्यते,—‘अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादप्युक्त्ये याज्ञः’ इति । । अग्निष्टोमविशिष्टे ज्योतिष्टोमे न उच्यते, अग्निष्टोमस्यैवाङ्गं, न हि, यागः स्तुतशस्त्रयोरङ्गं भवति, फलवत्त्वात् यागस्य, अफलवाचेतरयोः ; अग्निष्टोमस्याग्नौ ज्योतिष्टोमसंस्थो अग्नेन भवति, नान्यथा ; तस्मादस्तोचशस्त्रः स्यात् इति ॥

सू० सस्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० 'सस्तुतशस्त्रो वा' षोडशी । कुतः ? । 'तदङ्गत्वात्',—यागस्य हि स्तोत्रशस्त्रेऽङ्गभूते यद्यहणनिमित्ते । कथं ? । 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोधाय स्तोत्रमुपाकरोति' इत्युपसम्प्राप्ते निमित्ते भवितव्यं नैमित्तिकेन; तस्मात् 'सस्तुतशस्त्रः' षोडशी स्यात् ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥ (हे०) ॥

भा० लिङ्गमप्येतमद्यं दर्शयति,—'सस्तुतशस्त्रः षोडशी' इति । कथम् ? । 'ऊर्द्धा वा अन्ये यज्ञकृतवः मन्त्रिष्ठने तिर्यहोऽन्ये, ये हेतारमभिमन्त्रिष्ठने, ते ऊर्द्धाः, ये वा चाक्षावाकं, ते तिर्यहः' । कथं कृत्वा एतद्विद् ? । एतद् उक्तं भवति,—द्वये एव यज्ञकृतवो भवन्ति ये हेतारमभिमन्त्रिष्ठने ये चाक्षावाकं; यदि सस्तोत्रशस्त्रः षोडशीति तत एव, अन्यथा अयं षोडशी अध्वर्युमभिमन्त्रिष्ठेत । तस्मादपि सस्तोत्रशस्त्रः षोडशी ॥

सू० वचनात् संस्थान्यत्वम् ॥ ५२ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अयं यदुक्तं,—अति हि संस्थान्यत्वम् इति; वचनादेवं भविष्यति । अग्निष्टोमान्तं यदुक्तं, तस्य वचनादयमन्योऽन्ते विधीयते; किमिव वचनं न कुर्यात्; तस्मादपि सस्तोत्रशस्त्र इति ॥
(१०।५।१२ अ०) ॥

अद्विरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिमत्याधिकरणम् ।

सू० अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ ५३ ॥ (पृ०) ॥

भा० • अस्ति अद्विरसां द्विरात्रः, तच्चेदमावायते.—‘वैखानसं पूर्वेषुः साम भवति षोडश्युत्तरे’ इति । तच्चायमर्थः मांशयिकः,— किमत्र षोडशिनो विधानम्, उत, प्राप्तेष्व परिसङ्ग्रहणम् ?—इति । किं प्राप्तं ?—अप्राप्तस्य विधानम्, आगुमानिकस्योदकः, स विहिते न प्रापयति, विहितस्य ‘उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते’ इत्यनेन वचनेन; तस्मात् षोडको न प्रापयतीति अप्राप्तस्य विधानमिति गम्यते ॥

सू० अन्वयो वानारभ्यविधानात् ॥ ५४ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘अन्वयो वा’—‘षोडशिनोऽप्यस्मिन् क्रतौ परिसङ्ग्रहार्थमिदं श्रवणं,—‘वैखानसं साम पूर्वेषुर्भवति षोडश्युत्तरे’ इति । कथम् अन्वयः ? । ‘अनारभ्यविधानात्’ । क्रतुमोऽनारभ्यविधिः ? । ‘उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते’ इति, तेन प्राप्ते उपसंहारः क्रियते,—यदेतत् द्विरात्रस्योत्तरे गृह्यते इति,—एतदद्विरसां द्विरात्रस्य गृह्यते, नान्यत्र इति ।

अथ वा एवं प्राप्तम्,—“अभावादतिरात्रेषु गृह्यते” इति, यदेतत् प्राकृतमतिरात्रेषु षोडशियहणं, वैकल्पिकं तत् विकल्पेनैव सर्वद्विरात्रेषु प्राप्तं नियम्येत, ‘उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते’ इति, तस्योपसंहारे ह्यतेऽन्यद्विरात्रेषु अभावः, अभावादद्विरसां द्विरात्रे नियतो गृह्यते षोडशी उत्तरे इति । “अन्वयो वा अनारभ्य-

विधानात्”, अचितानि षोडशिना सर्वद्विरात्रेषूत्तराणि अहानि,
 प्रत्यक्षवचनात् ‘उत्तरेऽहन् द्विगवस्य गृह्यते’ इति अनारभ्यविधानेन ।
 ‘ननु उपसंहारः परिमह्या वा षोडशी उत्तरे’ इति । उच्यते, न
 शक्यं प्रत्यक्षवचनं परिमह्यातुं विशेषवचनेन : चयो हि दोषाः
 प्रादुःसः, अस्वार्थग्रहणं, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च । न चोपसंहारः,
 भिन्नत्वाद्वाक्ययोः । किमर्थं तर्हीदं षोडशुत्तरे ? इति । नैवैतद्विधानं
 षोडशिनः, किन्तर्हि वैखानसस्य साधः, ‘वैखानसं तत् साम
 पूर्वेषुर्भवति’ इति विधीयते, उत्तरे षोडशीत्यनूद्यते, अनारभ्य-
 विधानेन प्राप्तत्वात् । तस्मात् प्राप्तस्य षोडशिना ग्रहणम् इति ॥
 (१०।५।१ इअ०) ॥

नानादीने चोक्तं श्रवणप्रवृत्त्याधिकारः ॥

सू० चतुर्थे चतुर्थेऽह्न्यहीनस्य गृह्यत इत्यभ्यासेन
 प्रतीयेत भोजनवत् ॥ ५५ ॥ (पृ०) ॥

भा० षोडशिनं प्रकृत्य आमनन्ति, ‘चतुर्थे चतुर्थेऽह्न्यहीनस्य
 गृह्यते’ इति । अत्रैयोऽर्थः मांग्रयिकः—किमेकस्मिन्नहीने चतुर्थे
 दिवसे षोडशी अभ्यमितयाः, उत, एकस्मादहीनादहीनान्तरे चतुर्थे
 ऽह्नि गृह्यते इत्येवमभ्यमितया ? इति । किं प्राप्तम् ?—एकस्मिन्नभ्य-
 मितयाः इति । युतः ? । अहीनस्यैकस्येत्युच्यते, नानादीनेषु चेत्
 इष्यते, मा सवणा भवति, अग्निं पते श्रुतिः । अपि च वीक्षानर्थक्यं
 नानादीनेषु चेत् म्यात्, चतुर्थेऽह्नि अहीनस्येत्यावतैव तत्
 सिद्ध्यति ; एकस्मात् वीक्षा अर्थवती भवति, तस्मादेकस्मिन्नहीने

अभ्यमितयः, भोजनवत्, यथा 'चतुर्थे चतुर्थेऽहनि देवदत्तो भुङ्क्ते'
इति, चतुर्थे भुङ्क्ता ततः चतुर्थे गम्यते एकस्मिन् पक्षे इति,
एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् एकस्मिन्नहीने इति ॥

सू० अपि वा सङ्ख्यावत्त्वात् नानाहीनेषु गृह्यते
पक्षवदेकस्मिन् संख्यार्थभावात् ॥ ५६ ॥
(सि०) ॥

भा० 'नानाहीनेषु' 'वा' चतुर्थेऽहनि 'गृह्यते', एवं सङ्ख्यावत् दृष्टं
भवति,—चतुर्थेऽहनि इति ; एकस्मिन्नहीने एकं चतुर्थमहः, अन्यदष्टमं
भवति । यदुक्तं,—श्रुतिशब्दे भविष्यतीति—'अहीनः' इति । भवति
सा हि श्रुतिः, न च तथा श्रुत्या किञ्चित् मिथ्यति, चतुर्थ्या-
ह्वात् । अस्मत्पक्षे मत्तया, तथा तु मिथ्यति । अपि च, न
मत्तया, मामान्याभिप्रायमेकवचनं । यदुक्तं,—बीष्मानर्थक्यम् इति ।
न, आमर्थक्यमापततीत्यशब्दार्थः कल्पनीयः । तस्मात् नानाहीनेषु
गृहीतव्य इति, 'पक्षवत्', यथा,—'पक्ष्म्यां पक्ष्म्यां भुङ्क्ते' इति
पक्षान्तरं गम्यते, एवमिहापि द्रष्टव्यः । तस्माद्नानाहीनेषु गृहीतव्य
इति ॥

सू० भोजने तत्सङ्ख्यां स्यात् ॥ ५७ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० यत्तु भोजनवदित्युक्तम्, श्रुत्या तत् तस्माच्चतुर्थ्यादप्यन्यचतुर्थं
तत्र कल्प्यते ; चतुर्थ्यादागम्य यान्यहानि, तेषां चतुर्थ्यम् अहीनत्वं
तत् अष्टमं ; दृष्टमन्त्रे कर्मणि शब्दाभिरिति गम्यते, न मोक्षमि-

प्रायः । तस्मात् युक्तं भोजने लोकाभिप्रायानुष्ठानम्, अहीने तु
शब्दाभिहितं गम्यते ॥ (१०।५।१४अ०) ॥

विद्यतौ पचायामाशययणायाः अभिकरणम् ॥

(प्रथमपदं कल) ।

हृ० जगत्सामि सामाभावात् ऋक्तः साम तदाख्यं
स्यात् ॥ ५८ ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘यदि रयन्तरसामा सेमः स्यादैन्द्र-
वायवायान् यहान् गृहीयात्, यदि वृक्षसामा शुक्रायां, यदि
जगत्सामा आययणायां’ इति । ‘आययणायां’ इत्येतदुदाहरणं;
तत्र संशयः,—किम् आययणायाः प्रकृतौ निवेशः, उत विद्यतौ ?
इति । किं प्राप्तं ?—प्रकरणानुसारात् प्रकृतौ इति, ‘यदि
जगत्सामा’* इति ज्योतिष्टोम एवाच्यते, येननेनचिदभिसम्बन्धेन
गुणेन क्रियया वा ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘जगत्सामि’ श्रूयमाणेऽपि ‘ऋक्तः साम तदाख्यम्’
इति अध्यवशीयते । कुतः ? । ‘सामाभावात्’ न हि, ऋक्तेऽपि
सामवेदे जगन्नाम सामास्ति, तस्माच्च जगत्यामुत्पन्नं साम स
जगत्सामा, स विपुवान् । ‘ननु, ‘शुक्रायां विपुवान्’ इत्युच्यते’ ।
नैष दोषः, स कामाय भविष्यति । तस्माद्विद्यतौ विपुवति
निवेश इति ॥

* ‘यदि जगत्सामायां’ इति का० ख० पु० एव क० गं० य० पाठः ।

जगत्सामेतिशब्देन विदुवतो ग्रहणाधिकरणम् ॥

(द्वितीयवर्णकम्) ।

एवं वा,—

सू० जगत्सामि सामाभावात् ऋक्तः साम तदाख्यं
स्यात् ॥ ५८ ॥

भा० 'यदि जगत्सामा आययणायान् यद्वा न गृहीयात्' इत्येतदेव
उदाहरणं । तत्र संशयः,*—किम् अन्यतरसामा जगत्सामा,—
रथन्तरसामा वृहत्सामा वा ?†(१) किमुभयसामा जगत्सामा ? (१)
किं रथन्तरसामा जगत्सामा ? (१) किं यत्र जगत्सामुत्पन्नं साम
जगत्सामा ? (१) इति । किं प्राप्तम् ?—अन्यतरसामा इति । कुतः ? ।
विशेषानवगमात्, ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतत्वात्, तस्य च अन्यतरसामत्वात्,
एवं प्राप्तम् (१) । अथवा उभयसामा जगत्सामा, जगच्छब्दो
स्तत्रवाची, स्तत्रपृष्ठता च ज्योतिष्टोमे उभयसामत्वे, अन्यतरसामत्वे
जगच्छब्दस्याविशेषत्वात् अविवक्षा प्रसज्येत । तस्मादुभयसामा (१) ।
अथ वा रथन्तरसामा जगत्सामा, तत्र हि ऋचि जगच्छब्दो
विद्यते,—'ईशानमस्य जगतः स्वदृष्टम्' इति । यदि चोभयसामा

* "जगत्सामक साम यस्य ज्योतिष्टोमस्य यस्यै जगत्सामेति, यत्र जगदिष्टोमस्येन विभे-
द्यमात्रे सामि चतुर्धा भवति" इति साधकः ।

† "वृहता रथन्तरसामा वा इति, ज्योतिष्टोमस्य अन्यतरसामसाध्यत्वावगमात्" इति
साधकः ।

‡ "यद्यपि यस्यैवाचिना जगतीशब्देन तदुक्तं यत्रमुपलक्ष्य सामोपलक्षणीयं, तथापि
संप्रत्ययने यतो नैदिको जगच्छब्दो जगतीपर्यायसंज्ञान् चतुर्थे यथा राजानः" इति
साधकः ।

जगत्सामा भवेत्, इतकरो विधिरनर्थकः स्यात् ! तेन नैतयोः समुच्चयः प्रकृतौ ; तस्माद् रथन्तरसामैव जगत्सामा^(१) इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—यत्र जगत्सामुत्पन्नं साम, स जगत्सामा इति । तथा हि श्रुतिः, इतरथा रथन्तरसामनि अध्यवसीयमाने कृषा पदं लक्ष्यते, पदेन साम, सैषा लक्षितलक्षणा स्यात् । तस्मात् जगत्सां यत्र साम, स जगत्सामा, ‘कृषाः’ जगदाख्यं साम स्याद्विपुवति । ‘ननु शुक्राग्नौ विपुवानित्युच्यते’ । नैष दोषः, स कामाय भविष्यति ; तस्माद्विपुवति विवृतौ निवेश इति ॥ (१०।५।१५अ०) ॥

अस्यै उपपत्तिरपि यवत्यै/रभावाधिकरणम् ॥

सू० उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वात्
स्यात् ॥ ५८ ॥ (१म पू०) ॥

भा० सन्नि उभयसामानः क्रतवः,—‘संसव उभे कुर्यात्’,
‘अपचितावपि एकाहे श्रूयते,—‘उभे दृष्टद्वयन्तरे कुर्यात्’ इति । तत्रास्ति रथन्तरनिमित्तकं दृष्टद्वयनिमित्तकञ्च,—‘उपवतीं रथन्तरदृष्टस्य प्रतिपदं कुर्यादग्निवतीं दृष्टदृष्टस्य’ इति । तत्रैषोऽर्थः सांश्रयिकः,—किं रथन्तरनिमित्तकं दृष्टद्वयनिमित्तकं वा कार्यं,—विकल्पः ?^(१) अथ वा रथन्तरनिमित्तकं कर्त्तव्यं ?^(१) अथ वा अन्यनिमित्तकमेव कर्त्तव्यं ?^(१) । किं प्राप्तम् ?,—अन्यतरनिमित्तकं कर्त्तव्यं,—विकल्पः ?

* व्यासभाष्याणां “अपवतीं” इति पाठः ।

इति । कुतः ? । समा प्राप्तिः, विरुद्धस्य समुच्चयः, न हि, विनिगमनायां हेतुरस्ति,—एवंनिमित्तकं कर्त्तव्यं, न एतन्निमित्तकम् इति ; न च, द्वे प्रतिपदौ शक्येते कर्तुं ; तस्मादिकल्पः ॥

सू० मुख्येन वा नियम्येत ॥ ६० ॥ (२य पू०) ॥

भा० तदुक्तं,—समा प्राप्तिर्नास्ति विनिगमनायां हेतुरिति, अस्तीति ब्रूमः, मुख्यत्वं नाम रचयन्तरस्य प्रथमाधीतत्वं ; तदुक्तं,—“मुख्यं वा पूर्वोदनात् लोकवत्” (१२।२।८८ सू०) इति ॥

सू० निमित्तविधाताद् वा क्रतुयुक्तस्य कर्म स्यात् ॥
॥ ६१ ॥ (सि०) ॥

भा० वायब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति । इयोरपि निमित्तयोर्विधातः स्यात्, क्रतुनिमित्तमेवाश्रीयते, तथा सति नैतद्व्यन्तरष्टं, न वृहत्पृष्ठं, वृहद्व्यन्तराभ्यामुभाभ्यां तत्र पृष्ठनिर्घृत्तिः । तस्मात् नोपवती प्रतिपत्, नायिषवती, अन्यैव क्रतुनिमित्ता भवितुमर्हति । इति ॥ (१०।५।१६ अ०) ॥

ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रतिकर्षाधिकरणम् ॥

सू० ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥
॥ ६२ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘वाक् वा ऐन्द्रवायवो यत् ऐन्द्रवायवाया

यद्वा* गृह्यन्ते वाचमेवावस्थे' इति । तत्र संशयः,—किम् ऐन्द्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात्, उपांश्वन्तर्यामाभ्यामपि पूर्वं यद्दीतव्यः, उत गृह्यमानं यिभ्यां पूर्वं ग्रहणम्? इति । किं प्राप्तम्?—'ऐन्द्रवायवस्य' सर्वादितः 'प्रतिकर्षः' इति । कुतः? । 'अप्यवचनात्', अप्यता अपि विधीयते,—'ऐन्द्रवायवस्य गृह्याति' इति, ऐन्द्रवायवमपि कुर्यादेष्टव्यम् इति । अविशेषात् सर्व एव ऐन्द्रवायववापाः कर्त्तव्याः, यदि आदितः प्रतिकर्षो न क्रियेत, उपांश्वन्तर्यामौ ऐन्द्रवायववापौ न म्याताम् । आदितस्तु प्रतिकर्षे क्रियमाणे सर्वे ऐन्द्रवायववापाः कृता भवन्ति । न चात्र ऐन्द्रवायव-
स्यापता विधीयते, यदि विधीयेत, यान् कांसित् प्रति ऐन्द्रवायवस्य अप्यतायां कृतं कर्त्तव्यं स्यात् । अथ पुनरन्येषां यद्वापामैन्द्रवायववापता धर्म उच्यते, तस्मात् सर्वेषां धर्मः कर्त्तव्य इत्यादितः प्रतिकर्षः स्यात् । कथं पुनरवगम्यते,—सर्वेषामेवायं धर्मः? इति । 'ऐन्द्रवायववापाम् कुर्यात्' इति निर्देशात्, नात्र ग्रहस्य कर्त्तव्यता उच्यते, तदपि कर्त्तव्या इति श्रूयते । अप्यता परार्था न स्वार्था विज्ञायते; तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥

सू० अपि वा धर्माविशेषात् तद्वर्माणं स्वस्थाने
प्रकरणादग्रत्वमुच्यते ॥ ६३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अपि वा' इति पक्षव्यावृत्तिः,—न सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात्, किन्तर्हि स्वस्थानस्य ग्रहणं । कुतः? । नात्र तदप्यता

* "मन्त्रकाण्डादुक्तकाण्डयोर्वाचामर्थं यावत्तत्र, उपांश्वन्तर्यामौ प्रथम, यन्नाहोमपरे इति च ऐन्द्रवायवौ पक्षमतीत्य, तेषां वाचस्पत्युचं इत्यादि" इति व्याख्यानम् ।

विधीयते, वाक्यं हि तदा अनुगृह्यते, किन्तुर्हि तदप्राणां ग्रहणं विधीयते, तथा हि अतिरनुगृहीता भवति,—यदि रथन्तरसामा सोमः स्याद् ये ऐन्द्रवायवाद्या गृहाः समासातास्तेषामनेनानुपूर्व्येण ऐन्द्रवायवादितया धर्मविशेषेण तद्वर्माणं प्रकृतानां ग्रहणं विधीयते, स्वे स्थाने ये गृहा ऐन्द्रवायवाद्याः, तान् प्रकृत्य ग्रहणविधिरिति न सर्वादितः प्रतिकर्ष इति ॥

सू० धारासंयोगाच्च ॥ ६४ ॥ (यु०) ॥

भा० अपि च, धारासंयोगो भवति ऐन्द्रवायवादिकाये, 'अण्वा अथवच्छिन्नया धारया गृह्णाति' इति, तस्माद्धारापहासे, तदपान् अधिकृत्य ग्रहणं विधीयते इति ॥ (१०।५।१७अ०) ॥

कामसंयोगेऽपि ऐन्द्रवायवस्यादावप्रतिकर्षाधिकरणम् ॥

सू० कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात्
॥ ६५ ॥ (पू०) ॥

भा० अथ यत्र कामसंयोगे वचनं,—'ऐन्द्रवायवस्य ऐन्द्रवायवाद्यान् गृहान् गृह्णीयाद्, यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः प्रकल्पेरन्' इति । तत्र किं, सर्वादितः स प्रतिकर्षः, उत तत्रापि स्वक्रमस्य ग्रहणम्? इति । किं प्राप्ते?—पूर्वेणाधिकरणेन स्वक्रमस्य इति ।

तथा प्राप्ते ब्रूमः,—'कामसंयोगे तु' सर्वादितः 'प्रतिकर्षः स्यात्' ।

कुतः?। 'वचनात्',—वचनं हि भवति,—'ऐन्द्रवायववाद्यान् गृहान् गृह्णीयाद् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः प्रकल्पेरन्' इति । तत्

सर्वादितः प्रतिकर्षेऽर्थवत् अग्रतस्यां विधीयमानायाम्; अप्रवृत्ति-
विशेषकरं तत् अयाणां ग्रहणे विधीयमाने । तस्मात् सर्वादितः
प्रतिकर्ष इति ॥

सू० तद्देशानां वाग्रसंयोगात् तद्युक्तं कामशास्त्रं
स्यात् नित्यसंयोगात् ॥ ६६ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति, यदुक्तं सर्वादितः प्रतिकर्ष इति । स्वक्रमस्य
ग्रहणे क्रमानुगृहे भविष्यति, तस्मात् स्वक्रमस्य इति । यदुक्तम्,—
अपताभिधानादादितः प्रतिकर्ष इति, तच्च, 'तद्देशानां' (धारादेशानाम्)
ऐन्द्रवायवाष्माणमथमुपदेशः, तद्युक्तानां तदयाणां ग्रहणेन कामः
साधयेत्, श्रुतिरेवमनुगृह्यते, तत्पक्षे वाक्यं, श्रुतिश्च वाक्याद्वलीयमी ।
अथ यदुक्तम्,—'अप्रवृत्तिविशेषकरं ग्रहणविधौ' इति । तत्र संयोग-
इयक्तात्, एकोऽत्र नित्यस्य कामसंयोगः,—ग्रहणेन कामं साधयेत्,
अपरो नित्यसंयोगः,—ये ऐन्द्रवायवाष्मा यहास्तान् गृहीयादिति ।
तस्मादस्ति प्रवृत्तिविशेषः, अतस्तद्देशसंयुक्ते कामसाधनमेतत् । तस्मात्
स्वक्रमस्य ग्रहणम् इति ॥ (१०।५।१ पञ्च०) ॥

आश्विनायादीनां यहाणां प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥

सू० परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात् तदादिषु ॥ ६७ ॥
(सि०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र ऐन्द्रवायवात् परे यहाः कामाय
श्रूयन्ते,—'आश्विनायान् गृहीयादामयाविनः । शुक्राथान् गृहीयात्

अभिचरतः । मथ्यान् गृहीयादभिचर्यमाणस्य' इति । तत्र संशयः, किमेतेष्वपि स्वक्रमस्यानां ग्रहणम्, उत सर्वादितः प्रतिकर्षः कर्त्तव्यः ? इति । किं प्राप्तं,—'परेषु च' ऐन्द्रवायवात्, परेष्वेवमादिषु ग्रहणेषु अयमशब्दः 'पूर्ववत् स्यात्' स्वक्रमम्यग्रहणम् इति । यस्य यस्यायना श्रूयते, तदपाणां कामसंयोग इति ॥ (पू०) ॥

सू० प्रतिकर्षो वा नित्यार्थेनाग्रस्य तदसंयोगात् ॥
॥ ६८ ॥ (सि०) ॥

भा० प्राक् ऐन्द्रवायवात्, 'प्रतिकर्षः' स्यात् । कुतः ? न हि अत्र नित्यार्थेन कामस्य संयोगो भवति । यदि हि नित्ये कामो भवेत्, आग्निनाद्यान् मथ्यान्—इत्ययमशब्दोऽस्य नोपपद्येत, न हि, तस्मिन् वचने सति प्रवृत्तेः कश्चिदिशेष उपलभ्यते, प्रागैन्द्रवायवात् पुनः प्रतिकर्षे वचनमर्थवत् भवति । अपि च प्रकृतास्ते यद्वा, तेषामाग्निनाग्नता श्रुक्रागता विधीयते । तस्मात् आदितः 'प्रतिकर्षः' इति ॥

सू० प्रतिकर्षश्च दर्शयति ॥ ६८ ॥ (यु०) ॥

भा० 'धारयेयुस्तं यं कामाय गृहीयुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत् तं यं कामाय गृहीयुः' इति कामाय गृहीते धार्यमाणे ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति । तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्ष इति ॥
(१०।५।१८अ०) ॥

आश्विनादीनां यद्वाशमैन्द्रवायस्य स पुरस्तात् प्रतिकर्षाधिकरणम् ।

सू० पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य* कृतदेशत्वात् ॥

॥ ७० ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्रैन्द्रवायवात् परे यद्वाः कामाय
श्रूयन्ते,—‘आश्विनाद्यान् गृहीयादामयाविनः । शुक्राद्यामभिचरतः ।
मंथद्यामभिचर्यमाणस्य† इति । तेषां स्वकमस्यानां ग्रहणं, प्रतिकर्षं
इति समधिगतमेतत् । अयेदानीमिदं सन्दिह्यते,—किं सर्वादितः
प्रतिकर्षः, यतः कुतश्चिद्वा, उत ऐन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षः?
इति । किं प्राप्तम्? नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावादनियम इति ।

एवं प्राप्ते भूमः,—‘पुरस्तादैन्द्रवायवस्य’ प्रतिकर्ष इति । कुतः? ।
‘अग्रस्य कृतदेशत्वात्’, एषोऽग्रस्य देशो विज्ञातः,—यत् उपांशन्तर्या-
माभ्यामूर्द्धं, पुरस्ताच्च ऐन्द्रवायवस्य । कथमिव कृत्वा? । पूर्वेण वचनेन
ऐन्द्रवायवायाः यद्वाः प्रकृताः,—‘यदि रथन्तरशामा सोमः स्यात्
ऐन्द्रवायवाद्यान् यद्वाग् गृहीयात्’ इति, तत्रैन्द्रवायवाद्यानुद्दिश्य तेषां
ग्रहणं विहितं, तेनैव विहितत्वात् न पुनराश्विनाद्येषु शुक्राद्येषु
मन्यराद्येषु च ग्रहणं विधीयते, अतो वाक्येन तदपत्ता विधीयते ।
सा पुनरैन्द्रवायवाद्याणां प्रकृतत्वात् अभिचरतः शुक्राद्यान् किं
कुर्यात्?—‘गृहीयात्’ इति प्रकृतेनाभिसम्बध्यते । शुक्राद्यान्
ग्रहणमिति नास्ति सम्बन्धो ग्रहणशब्दाभावात् । केन तर्हि सम्बन्धः? ।
प्रकृतैन्द्रवायवाद्यशब्देन, शुक्राद्यान् गृहीयात् ऐन्द्रवायवाद्यामिति ।

* ‘पुरस्तादैन्द्रवायवाद्यस्य’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† सूत्रमीमांसापाठादन्वयेऽपि पाठः (See L. 1 p 513) ।

के ते यहाः? इति—तद्योक्तं । तस्मात् 'ऐन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षः' इति ॥

सू० तुल्यधर्मात्वाच्च ॥ ७१ ॥ (यु०१) ॥

भा० तुल्यधर्माच्चेति ऐन्द्रवायवायैः, तत्र धारासंयोगो दृश्यते, तस्मात् धाराग्रहानुद्दिग् एतदयता विधीयते ॥

सू० तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ७२ ॥ (यु०२) ॥

भा० 'धारयेयुषां यं कामाय गृहीयुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्, अथ तं सादयेद् यं कामाय गृहीयुः' इति काम्यस्य धारणानन्तरम् ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति; तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति ॥ (१०।५।२० च०) ॥

सादनस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥

सू० सादनं चापि शेषत्वात् ॥ ७३ ॥ (सि०) ॥

भा० इदमावायते,—'आश्विनायान् गृहीयादामयाविनः, शुक्राणान् गृहीयादभिचरतः, मन्यराणान् गृहीयादभिचर्यमाणस्य' इति । 'पुरस्तात् ऐन्द्रवायवस्य प्रतिकर्षः' इत्युक्तं । तत्रायमर्थः सांशयिकः,—किं सादनमपि प्रतिक्रियते, न? इति । अवचनान्नेति ब्रूमः, शब्दप्रमाणका वयं, शब्दस्य ग्रहणस्य प्रतिकर्षमाह, न सादनस्य; तस्मान्न सादनं प्रतिक्रियते इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'सादनम्' 'अपि' प्रतिक्रियते इति । कुतः? ।

* पूर्वोद्दिष्टपादादन्वयपेक्षया पाठ (See L 16 p 513) ।

ग्रहणशेषो हि सादनं, ग्रहणं हि प्रदानार्थं, तदर्नेकस्य द्रव्यस्य
युगपत् प्राप्तम् असादयित्वा न शक्यं युगपत् होमार्थं कर्तुं ;
सादनेन ग्रहणं होमयोग्यं भवति, तस्मात् ग्रहणशेषः सादनमिति
ग्रहणे प्रतिकल्प्यमाणेऽवश्यं प्रतिकल्प्यमिति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ७४ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गमपि दृग्गते,—यथा सादनं प्रतिकल्प्यते इति । किं
लिङ्गं ? । ‘धारयेयुस्तं यं कामाय गृहीयुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा
सादयेत्, अथ तं सादयेद् यं कामाय गृहीयुः’ इति सादनस्यापि
प्रतिकर्षं दर्शयति ॥ (१०।५।२१अ०) ॥

प्रदानस्याप्रतिकर्षाधिकरणम् ॥

सू० प्रदानश्चापि सादनवद् ॥ ७५ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमान्नायते,—‘आग्निनायान् गृह्णाति आमयाग्निः ।
शुक्रायागभिचरतः । मंथयानभिचर्यमाणस्य’ इति । तत्र ग्रहणे
प्रतिकल्प्यमाणे सादनं प्रतिकल्प्यते इत्युक्तं । अयेदानोमिदं मन्दिष्यते,—
ग्रहणे प्रतिकल्प्यमाणे प्रदानं प्रतिकल्प्यते, न ? इति । किं प्राप्तं ?—
प्रतिकल्प्यते इति । कुतः ? । सम्बन्धात्—सम्बद्धं हि ग्रहणं प्रदानञ्च,
प्रदातुं हि तत् गृह्णाते, तथा हि दृष्टार्थं तत् भवति, इतरथा
यत् सादनादूर्द्धं तत् अदृष्टार्थं भवेत्, न चेदमदृष्टार्थं ।
तस्मादितरस्मिन् काले प्रदानं क्रियते, तत्र ग्रहणं कर्त्तव्यम्; एवं
चेत्, यत्र ग्रहणं तत्र प्रदानमपि भवितुमर्हतीति सम्बन्धात्,

‘सादनवत्’,—यथा ग्रहणे प्रतिक्रियमाणे सादनं प्रतिक्रियते, एवं प्रदानमपि इति ॥

सू० न वा प्रधानत्वात् शेषत्वात् सादनं तथा ॥

॥ ७६ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति, प्रदानं प्रतिक्रियत इति, प्रधानं हि तत्,
न हि तत् ग्रहणस्योपकारकं; तस्मान्न प्रतिक्रियते । यदुक्तं,—
‘सादनवत्’ इति, शेषो हि सादनं, तस्मात् प्रतिक्रियते ॥
(१०।५।२२अ०) ॥

अनीकायानैन्द्रवायवापतोः समानविध्यैताधिकरणम् ॥*

सू० व्यनीकायां न्यायोक्तेष्वामानं गुणार्थं स्यात् ॥

॥ ७७ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति द्वादशाहे व्यनीका,*—‘ऐन्द्रवायवायौ प्रायणीयो-
दयनीयौ, दग्धं चाहः, अथेतरेषां नवानामङ्गानैन्द्रवायवायं
प्रथममहः, अथ शुक्रायम्, अथाययणायम्, अथैन्द्रवायवायम्,
अथ शुक्रायम्, अथाययणायं, अथैन्द्रवायवायम्, अथ शुक्रायम्,
अथाययणायम्’ इति । तत्र प्रथमद्वितीययोरङ्गोरैन्द्रवायवापता
शुक्रायता च श्रूयते† । सा शोदकेनैव तयोः प्राप्ता, रथन्तरसामत्वात्
दृष्टसामत्वाच्च । तत्र सन्देहः,—किम् उदितम् अनुवदितं पुनः,
श्रूयते ?^(१) किम् अन्यत् परिसङ्ख्यातम् ?^(२) उत अर्थवादायम् ?^(३)
अथवा समानविध्यै ?^(४) । किं प्राप्तम् ?—अर्थवादाय इति ।

* “त्रीणि व्यनीकानि अपाणि ऐन्द्रवायवशुक्राययणरूपाणि यस्यां सा” इति माधवः ।

† विधीयते इति कश्चिन् पाठः ।

कुत ? । उदितम् अनुवदितुं हि उच्यमाने प्रवृत्तिविशेषक्रिया
नास्ति, त्रिदोषा परिमृष्टा, तस्मादर्थवादाय इति । क पुनरत्र
गुणवाद ? । औचित्यमाययणासत्त्व हि तृतीयेऽहनि न्याय्य ।
कथमिव ? । प्रथम-द्वितीययोरङ्गोरैन्द्रवायवायता शुक्लागता च
उदिता, न तृतीयेऽहनि, तत्र त्वाययणायता न्याय्या इति ॥

सू० अपि बाह्वर्गणेष्वग्निवत् समानविधानं स्यात् ॥

॥ ७८ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः,—न गुणार्थं अवण, समानविध्यर्थमिति ।
न शक्यं वदितुं चोदकेन प्राप्त, तत्र पुनर्वचनमनर्थक, तस्मात् तदन्यार्थं
इति । कथन्तर्हि शक्य ? । वाक्येनेदं व्योतिष्टोमे रथन्तरमाग्नि
प्रवृत्तं चोदकेन प्राप्यते, तस्मात् समानविधिकं करिष्यामि इति
पुनरुच्यते, 'अग्निवत्', यथा 'अथातोऽग्निष्टोमेनेवानुयजति, तमुच्येन,
तमतिराचेण, त षड्वराचेण, त पञ्चराचेण, त षडराचेण, त सप्त-
राचेण, तमष्टराचेण, त नवराचेण, त दशराचेण, तमेकादशराचेण'
इति । प्रयोजनं पक्षोक्तं,* न परिमृष्टा भवतीति ॥ (१०।५।११अ०) ॥

श्रुतद्वादशाहस्य समूहविकारस्य धिकरणम् ॥

सू० द्वादशाहस्य व्यूढसमूहत्वं पृष्ठवत् समानविधानं
स्यात् ॥ ७९ ॥ (पू०) ॥

भा० द्विविधो द्वादशाहः,—व्यूढ समूहस्य, समूहस्तावत्,

* प्रयोजनं द्वादशाहविकारित्वं यत्र—तत्र वि रथन्तरादिनिमित्ताभावेऽपि रथन्तराधवा
पमानादि' इति भाष्यम् ।

‘ऐन्द्रवायवाघौ प्रायणीयोदयनीयौ, दशमं चाहः, अथेतरेषां नवानामङ्गमैन्द्रवायवाघं प्रथममहः, अथ शुक्रायम्, अथाययणायम्, अथैन्द्रवायवायम्, अथ शुक्रायम्, अथाययणायम्, अथैन्द्रवायवायम्, अथ शुक्रायं, अथाययणायम्’ इति । अथ व्यूहः,—‘ऐन्द्रवायवाघौ प्रायणीयोदयनीयौ, अथेतरेषां दशानां अङ्गमैन्द्रवायवाघं प्रथममहः, अथ शुक्रायम्, अथ द्वे आययणायो, अथ ऐन्द्रवायवायम्, अथ द्वे शुक्रायो, अथाययणायम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवायो’ इति । तत्र सन्देहः,—किमुभयप्रकारमपि द्वादशाहं प्रकृत्य धर्मा आम्नाताः, उत समूहं प्रकृत्य आम्नातास्तद्विकारो व्यूहः ? इति । किं प्राप्तं ?—‘द्वादशाहस्य व्यूहसमूहत्वं’ ‘समानविधानं’ स्यात् ? । कुतः ? । उभयप्रकारस्य प्रकृतत्वात्, न गम्यते विशेषः, कस्य धर्माः, कस्य नेति । तस्मात् समानविधानौ । ‘वृष्टवत्’,—यथा वृष्टयन्तरे वृष्टे प्रकरणस्य तुल्यत्वात् समानधर्मणी, एवं व्यूहसमूहं स्यात् इति ॥

सू० व्यूहो वा लिङ्गदर्शनात् समूहविकारः ॥ ८० ॥

(सि०) ॥

भा० वाचस्पतिः पञ्च व्यावर्तयति । न व्यूहसमूहौ समानविधानौ, किन्तु ‘व्यूहः’ ‘समूहविकारः’ स्यात् । कुतः ? । ‘लिङ्गदर्शनात्’-लिङ्गमिदं भवति,—‘ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहः’ इति व्यूहे श्रूयते, न च व्यूहे चतुर्थेऽहनि ऐन्द्रवायवायता, कां तर्हि ?—आययणायता । तत्र ‘ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनम्’ इति वचनं नावकल्पते ; यदि व्यूहः समूहविकारः, ततः प्रकृतिमपेक्ष्योपपद्यते वादः,—ऐन्द्रवायवस्य

एतदायतनं प्राप्तं, तत्र आययणस्योच्यते इति । तस्मात् 'लिङ्गदर्शनात्'
'यूटः' 'समूहविकारः' इति ॥

सू० कामसंयोगात् ॥ ८१ ॥ (यु०) ॥

भा० 'यः कामयेत वङ्गस्यां प्रजायेय' इति, काम्यो वा नैमित्तिको
वा नित्यमर्थं विहत्य निविशते, यथाऽऽद्यामये मुक्तोदनभोजनं
निवातशय्या चेति ॥

सू० तस्योभयथा प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ८२ ॥ (प्रयो०) ॥

भा० इदं प्रयोजनसूचं । 'तस्य' उभयप्रकारस्याहर्गणेषु 'प्रवृत्तिः'
अविशेषेण, 'एककर्म्यात्' यथा पूर्वः पक्षः; यथा तर्हि सिद्धान्तः, यत्र
वचनं लिङ्गञ्च तत्र यूटः प्रवर्तते, अन्यथाविशेषेण समूह इति ॥
(१०।५।२४अ०) ।

सप्तदशरत्नेऽनीकानां निरुद्धाधिकरणम् ॥

सू० एकादशिनवत् व्यनीका परिवृत्तिः स्यात् ॥
॥ ८३ ॥ (पू०) ॥

भा० द्वादशाहे समाधायते,—'ऐन्द्रवायवायौ प्राथम्योदयनीयौ,
दशमं चाहः, अथेतरेषां गवानामङ्गमैन्द्रवायवायं प्रथममहः, अथ
शुक्रायम्, अथाययणायम्, अथैन्द्रवायवायम्, अथ शुक्रायम्,
अथाययणायम्, अथ ऐन्द्रवायवायम्, अथ शुक्रायम्, अथ आययणायं'
इति, तत् गवामयने शोदकेन प्राप्तं, तत्र वङ्गनि व्यनीकानि परिवर्त-
यितयानि, तत्रार्थप्राप्तोऽभ्यासः । अयेदानीम् अभ्यासे मन्देहः,—किं

दण्डकलितवत् अभ्यासः कर्त्तव्यः, उत स्वम्यानविद्विः? इति ।
 कथं दण्डकलितवत् स्यात् कथं वा स्वम्यानविद्विः? इति । यदि
 अङ्गामधिकारस्तत आद्येषु नवसु अहःसु परिसमाप्तेषु शिष्टेष्वपि
 व्यनीकां चोदकः प्रापयतीति उपस्थितमिदं भवतीति,—‘ऐन्द्रवायवायं
 प्रथममहः अथ शुक्रायम्’ इति । तेष्वपि नवसु परिसमाप्तेषु
 पुनरिदम् एवोपतिष्ठते,—‘ऐन्द्रवायवायं प्रथममहः’ इति । एवं
 दण्डकलितवदावृत्तिः* । अथाहरधिकारो नास्ति, ततः प्रायणीयो-
 दयनीययोरन्तरं नवभिरनीकैः पूरितमिति गवामथनेऽपि नवभिरनीकैः
 पूरयितव्यं स्यात्, तत्र पूर्णं पुनरावृत्तिर्नास्तीति दण्डकलितवत् न
 स्यात्, न च, दृष्ट्या विना तदन्तरं पूर्यते इति स्वम्यानविद्विः
 आगतेति ।

किं पुनः प्राप्तं?—दण्डकलितवदावृत्तिरिति । तत्र एतद्वर्ण्यते,—
 अहरधिकारोऽवेति ; एवं हि आध्यायते,—‘ऐन्द्रवायवायं प्रथममहः
 अथ शुक्रायम्’, प्रकृतत्वादहरिति गम्यते, तस्मादहरधिकारः, अतो-

* “एषां समुद्रस्य द्वादशाक्षय विद्वतिर्भगवतः नवसरसश्च, तत्र अनीका
 चोदकेन प्राप्ता—“वीति अनीकानि आषाढैश्चवायवशुक्रायवत्तुषानि यस्या सा
 चानीका, तथा च वि परितृप्तया द्वादशाक्षययोः प्रायणीयोदयनीययोरन्ते मध्ये
 वर्त्तमानेषु दशसु अहसु दशममेतिष्ठानि नवसप्तत्याकानि अहानि पूरितानि अतः
 नवसरसश्चैव प्रायणीयोदयनीयमध्यवर्तीनि पूरयितव्यानि, तत्पूरणश्च यथाशुचो-
 ऽस्ति परितृप्तयोः नवदिवसपुत्रयोः अनीकयोः समूहावृत्तिमन्तरेण न विध्यति इत्या-
 दिति प्राप्ता, तस्माच्च द्वैविध्यं नियते,—यथा दशम्यादष्ट्या भूमौ आकलितव्यायां
 आदिमध्यावधानमाग्रे घटितं लब्धदृष्टं पुनः पुनरावर्त्तयति, न त्वेकैकं भागं,
 तथा नवदिवसानामावृत्ति इत्येकः प्रकारः । यथा अन्तेनारः प्रपातकमावर्त्तयितुकामा
 एकैकं भागमपहतु पवन्ति, तथा नवदिवससमूहवर्त्तोकैकप्राज्ञेऽप्यलदनुष्ठानमित्यपरः
 इति साधकः ।

ऽवगच्छामः,—दण्डकलितवदावृत्तिरिति । आवृत्तिन्यायानां दण्डकलितं न्याय्यं, तथा क्रमानुग्रहो भवति । तद्यथा,—कश्चिदुच्यते अनुवाकः विः पथतामिति, दण्डकलितवदभौ पथते, क्रमानुग्रहाय; एवमिहापि द्रष्टव्यं । यथा अस्मिन्नेव गवामयने एकादशिनी अभ्यस्यमाना दण्डकलितवदभ्यस्यते, न स्वस्थानविवृद्धेति ॥

सू० स्वस्थानविवृद्धिर्वा अह्नामप्रत्यक्षसङ्ख्यात्वात् ॥

॥ ८४ ॥ (सि०) ॥

भा० 'स्वस्थानविवृद्धिर्वा', न दण्डकलितवदावृत्तिः । तच्च इदं वर्ण्यते,— नाहरधिकार इति । कुतः ? । 'अह्नामप्रत्यक्षसङ्ख्यात्वात्',—अप्रत्यक्षा अह्नां सङ्ख्या नवानामह्नामिति, ऐन्द्रवायवायमिति च विधीयमानम् इति । कथं अहर्न विधीयते ? इति । वाक्यभेदप्रसङ्गात्,—ऐन्द्रवायवायं प्रथमं भवति, तच्च अहः, नाहःसङ्घात इति वाक्यं भिद्येत । तस्मादनुवादमाचममहर्गहणं । एवं चेत्, क्रमानुग्रहाय स्वस्थानविवृद्धिरावश्यकया । आययणाग्रान् कृत्वा ऐन्द्रवायवाया कर्त्तव्या इति ॥

सू० पृष्ठावृत्तौ चाग्रयणस्य दर्शनात् चयस्त्रिंशे
परिवृत्तौ पुनरैन्द्रवायवः स्यात् ॥ ८५ ॥ (यु०) ॥

भा० इतय पय्याम, स्वस्थानविवृद्धिः इति । कुतः ? । उत्तरस्मिन् पक्षे 'पृष्ठावृत्तौ' आययणाग्रताया दर्शनं भवति 'चयस्त्रिंशे' इति । कथं ? । 'जगती वै च्छन्दांसि प्रत्यवरोहन्ति आययणं वै यहाः, दृष्ट्वा पृष्ठानि, चयस्त्रिंशं क्षोमाः' इति, तदेतत् स्वस्थानविवृद्ध्यावकल्पते, न

दण्डकल्पितवदावृत्तौ । कथं ? । पूर्वस्मिन् पक्षसि व्यनीका त्रिः
परिवर्त्तते, तस्मिन्ननावृत्तौ च सा आययणायेषु परिसंमाप्यते, उत्तरमपि
पक्षो व्यावृत्तमिति कृत्वा आययणायेषु आरभ्यते । तत्र प्रथमे त्रयम-
भागे त्रयस्त्रिंशमहरिति कृत्वा तदाययणायं भवति, तत्रैतद्दर्शनम्
उपपद्यते; दण्डकल्पितवत् पुनरावृत्तौ सार्थां सत् ऐन्द्रवायवायं स्यात् ।
कथं ? । चिह्नित आरभ्य त्रयकैरक्षःसु सङ्कल्प्यमानेषु पूर्वस्मिन् पक्षसि
सप्त परिशिष्यन्ते, तत्र सप्तमे ऐन्द्रवायवायता, शुक्राद्यो विषुवान्,
आययणायः प्रथमः स्वरसामा, ततो विश्वजिदिति व्यनीका समाप्ता,
त्रयस्त्रिंशमहरैन्द्रवायवायं प्राप्नोति तत्रैतद्दर्शनं विरुध्यते, तस्मात्
स्वम्यानविवृद्धिः इति ॥

सू० वचनात् परिवृत्तिरैकादशिन्येषु ॥ ८६ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तम्,—ऐकादशिनवत् इति । युक्तं, यत् 'ऐकादशिन्येषु'
दण्डकल्पितवदावृत्तिरिति, वचनं हि तद्भवति, 'वारुणमन्ततः पुनः
पर्यावृत्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनि आलभेत' इति वचनात् दण्ड-
कल्पितवदावृत्तिः पुनः पर्यावृत्तेष्विति, सा दादशाहे अभ्यवन्ती
गवामयनं विनति; किमिव वचनं न कुर्यात्, न हि वचनस्याति-
भारोऽस्ति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८७ ॥ (हे०) ॥

भा० लिङ्गं यन् अथैवमयं दर्शयति,*—यथा दण्डकल्पितवत्

* अथ 'दर्शयति । कि' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

ऐकादशिना आवर्त्तन्ते इति, 'प्राणा वा एकादशिना यदेकाद-
शिनीभिरीयुरहानि अतिरिच्यन्ते पञ्चो वा' इति । स्वस्थानविवृद्धौ
मास्यतिरेकः, दण्डकसितवदावृत्तौ न्यूनता अतिरिक्ता वा भवति ।
तस्मादपि पञ्चमः,—ऐकादशिनेषु दण्डकसितवदावृत्तिरिति ।
(१०।५।२५ अ०) ॥

यूडे भवन्तीत्येकस्मिन्मन्त्रे भिन्नत्वम् ॥

सू० छन्दोव्यतिक्रमात् यूडे भस्त्र-प्रवमान-परिधि-
कपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत्
स्यात् ॥ ८८ ॥

भा० अस्ति द्वादशाहः समूहो यूडयः, तत्र यूडः,—‘ऐन्द्रवायवायौ
प्रायणीघोदयनीयौ, अथेतरेषां दशानामङ्गाम् ऐन्द्रवायवायं प्रथममङ्गः,
अथ शुक्रायाम्, अथ द्वे आययणाये, तथैन्द्रवायवायम्, अथ द्वे
शुक्राये, अथाययणायम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाये’ इति ।

तत्र यूडे इदं समामनन्ति,—‘छन्दांसि वाऽन्योन्यस्य लोक-
मभिधायन्ति गायत्री त्रिष्टुभः त्रिष्टुप् जगत्याः जगती गायत्र्याः’
इति । तत्र सन्ति भस्त्र-प्रवमान-परिधि-कपालानि,—भस्त्रास्तावत्
‘भले हि मा विश दीर्घायुताय शत्रुनुताय एहि वसे पुरोवसे
प्रियो मे हृदये भवायिभोर्वाङ्मर्मा सध्यासं वसुमङ्गणस्य रुद्रवत्
गणस्यादित्यवत् गणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसूवनस्य
माध्यन्दिनसवनस्य द्वितीयसवनस्य गायत्र्यह्ण्डमस्त्रिष्टुप्छन्दसो

जगतीच्छन्दसो अग्निङ्गत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृत उपहृतस्य
 भक्षयामि' इति । तथा पवमान,—‘श्वेनोऽसि' गायत्रच्छन्दा
 सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा' सखासि जगतीच्छन्दा अनु त्वारभे
 खल्लि मास पारय' इति च (?) । तथा परिधय,—‘गायत्रो
 मध्यम परिधि वैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तर' इति । तथा
 कपालानि,—‘अष्टाकपाल प्रातः सवने एकादशकपालो माध्यन्दिनीयो
 द्वादशकपालस्तार्क्षीयसवनिक' इति । तत्र सन्देह,—किं छन्दो-
 व्यतिक्रमे व्यतिक्रमो भक्षमन्त्राणां भक्षणस्य च, पवमानमन्त्राणां
 पवमानस्य च, तथा परिधीना कपालानाञ्च, अथ वा मन्त्राणां
 छन्दोव्यतिक्रमः ? इति । किं प्राप्तं?,—मन्त्राणां मन्त्रार्थानाञ्च ।
 कुत ? । अविशेषवचनात्, अविशेषेण भवति वचन,—‘छन्दासि वा
 अन्योन्यस्य लोकमभिधायन्ति गायत्री त्रिष्टुभ त्रिष्टुप् जगत्या'
 जगती गायत्र्या' इति, न विशेष श्रूयते मन्त्राणां व्यतिक्रमः
 इति । तस्मान्मन्त्राणां अर्थानाञ्च इति, अतो मध्यम
 परिधिर्दक्षिणस्थाने स्थापयितव्यः, दक्षिण उत्तरस्य, उत्तरो
 मध्यमस्य इति, अष्टाकपालो माध्यन्दिनीयः कार्यः, एकादशकपाल
 तार्क्षीयसवनिकः द्वादशकपालः प्रातः सवनीयः इति, तथा
 प्रातः सवनीयस्य भक्षो माध्यन्दिनस्य भक्षणस्य स्थाने भक्षयितव्यः,
 माध्यन्दिनः तार्क्षीयसवनिकस्य, तार्क्षीयसवनः प्रातः सवनीयस्येति,
 तथा वहिः पवमानो माध्यन्दिनस्य पवमानस्य लोके माध्यन्दिन
 आर्भवस्य, आर्भवो वहिः पवमानस्य इति ।

एव प्राप्ते ब्रूम,—नाविशेषेण छन्दसा व्यतिक्रमः स्यात्,

मन्त्रगतो हि एष व्यतिक्रमः, मन्त्रगतान्येव व्यतिक्रमेयुः । किं कारणं ? । शक्यन्ते मन्त्रगतानि विपर्यसितुं भवादयः पुनर्विपर्यस्ता अपि ॥ एव इति । माध्यन्दिनस्य भवस्य कालेऽपि प्रातःसवनीयो भवो भक्ष्यमाणो नैव त्रिष्टुभः कृतः स्यात्, एवं सर्वत्र । कथं ? । स्वकालेऽपि हि असौ न गायत्रिः, गायत्री हि त्रिष्टुभः स्थानमभ्येति नागायत्री; न भवादयो गायत्रादयः । तस्मादसम्भवो भक्षादीनां व्यतिक्रमणस्य । मन्त्रगतानि ॥ छन्दांसि शक्नुवन्ति अन्योन्यस्य लोकं व्यतिक्रमयितुं । तस्मान्मन्त्रगतानां छन्दसां व्यतिक्रमः इति ॥

इति भट्टश्रीशिवरक्षामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥०॥

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये ६ पादः ।

रथन्तरादीनां नाम्नां द्वये नामाधिकरणम् ।

* सू० एकैर्घस्यानि यज्ञे स्युः स्वाध्यायवत् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० सामानि उदाहरणं;—रथन्तरं दृष्ट्वा वैरूपं वैराजं शाकरं रैवतम् इति । तत्र संग्रहः,—किमेकस्यामृचि गानं कर्त्तव्यम्, उत, द्वये? इति । किं प्राप्तम्? । ‘एकैर्घस्यानि यज्ञे स्युः’,—एकस्यामृचि गातव्यानि, एवं स्वाध्याये गीतानि, यथा स्वाध्याये गीतानि, तथा कर्मणि गातव्यानि; कर्मणि स्वाध्याये च अवैलक्षणं न्याय्यं, कर्मणि कर्त्तुं स्वाध्यायमभ्यस्यन्ति, अतो यथा अभ्यस्तं तत्र* प्रयोक्तव्यं । तस्मादेकस्याम् अृचि गीयेरन् । एकैर्घात्पत्नीनि उदाहरणं, न द्वौघात्पत्नीनि, यथाह-मिमा-सन्तनि-यतयएवागपत्य(?)—शाकरवर्णम् इति ॥

सू० तृचे वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदेवम्,—एकस्यामेव गातव्यानि इति । कुतः? । ‘लिङ्गदर्शनात्’,—लिङ्गं भवति, एवमाह,—‘अष्टाचरेण प्रथमाया षट्चः प्रप्तोति द्वाचरेण उत्तरयोः’ इति; न हि एकस्यामृचि प्रथमोत्तराभ्यन्धो भवति । तस्मात् तृचे गातव्यानि इति ।

* ‘तथा’ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अयेदमपरं निद्रम्,—‘ष्टक् साम उवाच मिथुनीमम्भवावेति,
सोऽब्रवीत् न वै त्वं ममालमभि जायात्वे वेदो मे* महिमेति
ते द्वे भूत्वा उचतुः, सोऽब्रवीन्नैव वां ममालं स्यो जायात्वे वेदो
मे महिमेति, तास्तिष्ठो भूत्वा उचुः, सोऽब्रवीत् सम्भवाम’ इति
तस्मादेकं साम द्वे क्रियते स्तोत्रीयम्’ इति ।

आह,—‘लिङ्गमिदं, प्राप्तिरुच्यताम्’ इति । तदभिधीयते,—
‘इत्येऽपि ऋग्वेदे न ‘प्रथमा’ नाम काचिदुगस्ति, तथा ‘उत्तरे’ इति,
व्यवस्थाकृतं प्रथमात्वम्, उत्तरात्वम् इति प्रथमाया ऋचः-अष्टादशेण
प्रसूतार्थं, द्वादशेण चोत्तरयोरिति तस्मिन् वचने सति ऋचस्त्वित्व-
मापद्यते । तथा, यद्यपि अनुवादसरूपोऽयं शब्दः,—‘तस्मादेकं
साम द्वे क्रियते स्तोत्रीयम्’ इति, तथापि ‘ष्टक् साम उवाच’ इति—
पुरस्तादर्थवादप्ररोचनया विदधानीति गम्यते । तदुक्तं,—‘वचनानि
तत्पूर्वत्वात्’ (३।५।२१ सू०) इति ॥ (१०।६।१ अ०) ॥

अहंकारं ज्ञेयं श्रीचलन्त्य कालार्थताविकरणम् ॥

सू० स्वर्द्धं प्रति वीक्षणं कालमार्थं परार्थत्वात् ॥

॥ ३ ॥

भा० ‘इत्यरं वै रयन्तरमुद्गातुयतुः । प्रमथिता रयन्तरे प्रमथमाने
मग्नीलेत् स्वर्द्धं प्रति वीलेत्’ । अत्र संशयः,—किं स्वर्द्धं प्रति
वीक्षणं अङ्गप्रयोजनमस्वयं, उत कालार्थं संयोगः? इति । तत एतारत्

तावन्नः परीक्ष्य,—किं 'रथन्तरे प्रसूयम ने मग्नीलेत्' इत्यस्य शेषः
 'स्वर्दृशं प्रति वीचेत' इति, उत, स्वर्दृशमित्येवमादि पृथग्वाक्यम् ?
 इति । किं प्राप्तम् ?—अङ्गप्रयोजनसम्बन्ध इति पृथग्वाक्यम् इति ।
 कुतः ? । भेदेनावगमात्,—भिन्नमिदमुपलभ्यते,—'स्वर्दृशं प्रति वीचेत'
 इति । 'ननु अभिन्नमपि लक्ष्यते,—'रथन्तरे प्रसूयमाने मग्नीलेत्'
 इति विधाय, 'स्वर्दृशं प्रति वीचेत' इत्यनुवदति' इति । उच्यते,—
 उभयावगतौ भेदो यहीतयः, स भेदो गृह्यमाणेन तेन विरुध्यते,
 अन्यतरगतिस्तु विधनुवादयोर्विरोधात्, तच्च विधिर्न्याय्यो अपूर्वत्वात्,
 "वादमात्रं हि अनर्थकं" (१।२।१८ सू०) । विध्यवगमाच्च,—
 विधियावगम्यते, 'वीचेत' इति, श्रुतियैवमनुगृह्यते, 'स्वर्दृशं प्रति
 वीचेत' इति स्वर्दृक्शब्दं प्रति वीक्षणार्थो निधीयते, स्वर्दृक्शब्देन
 सह वीक्षणस्य साक्षात्सम्बन्धः, इतरथा स्वर्दृक्शब्दः कालं लक्षयेत्,
 श्रुतिलक्षणाविशेषे च श्रुतिर्न्याय्या । तस्मात् अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः ।

अथ वा, 'स्वर्दृशं प्रति वीचेत' इत्येवमङ्गप्रयोजनसम्बन्धः,
 स्वर्दृक्शब्दो वीक्षणस्य साधनमिति, तया लिङ्गमप्यनुगृहीतं भवति,
 स्वर्दृक्शब्दश्रवणात् वाक्यमपि । तस्मादङ्गप्रयोजनसम्बन्ध एवेति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, 'स्वर्दृशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं' म्यात्
 'परार्थत्वात्', नैतदेवम् अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः इति, किन्तार्हि स्वर्दृक्शब्देन
 वीक्षणस्य कालार्थं सम्बन्धं म्यात् । कुतः ? । 'परार्थत्वात्' मात्रः,
 'रथन्तरं पृष्ठं भवति' इति पृष्ठस्तुतौ हि साम विनियुज्यते, तच्च
 साम पदानां स्तुतिं निर्वर्त्तयतां संश्लेषादिभिर्भिन्नेषुः स्तुतिपदाचराणि
 उपदर्शयन् स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयतीत्युच्यते । एवं चेत् साम्नि स्तुतो

विनियुज्यमाने यानि, तानि परस्परमयपेक्षाणि षट्कपदानि स्तुतौ विनियुक्तानि सम्भवन्तीत्यतः खट्वृक्षश्च तन्मध्यपाठात् स्तुतौ विनियोग उक्तो भवतीत्यतः परार्थत्वादित्थं कालार्थः संयोग इति अध्यवसीयते ।

‘मनु मन्त्रे समानानामाचं, रचन्तरोपदेशाच्च पदोपदेशमानुमानिकं बाधित्वा एतद्वाक्यं प्रत्यक्षमङ्गप्रयोजनसम्बन्धमेव प्रकल्पयेदिति’ ।

उच्यते, तद्धि बाधकं भवति, यदबाधमानमप्रयोजनं भवति, न चैतदबाधमानमनर्थकं, क्रियासु कालपरिच्छेदेनार्थवत्त्वात् । ‘मन्त्रे समानानामर्थ्यात्, सामोपदेशाच्च स्तुतिसम्बन्धः साक्षात्, वाक्यात् क्रियाकारकसम्बन्धः । ‘उभयोः प्रमाणावगतत्वात् उभयसम्बन्धो न विरुध्यते’—इति यद्युच्येत । तत्र, यो हि मन्त्रवाक्याद् यवच्छिन्नस्य क्रियाकारकसम्बन्धमवगच्छति, नामौ सकृदुचरितस्य स्तुतिसम्बन्धमप्यवगच्छति; यद्यवगच्छेत्, पुनरुच्यते, नान्यथा; तस्मात् तस्यामेव स्तुतौ क्रियासम्बन्धे कारकसम्बन्धः, न स्तुतिसम्बन्धे, कारकविशेषणाभावात् । तदेवं मन्त्राख्यानस्य सामोपदेशवाक्यस्य ‘खट्वृक्षं प्रति वीचेत’ इत्यस्याविरोधे साधिते कालार्थः संयोग इति, अत उच्यते, कालार्थः संयोग इति ।

अथ यदुक्तं,—भेदाभेदयोर्भेदो गृहीतव्यः, विध्यनुवादयोः विधिर्ज्ञायमान् विधिप्रत्ययदर्शनाच्चैवमेव अवगम्यते—इति । अत्र धूमः, सत्यं, विध्यनुवादयोर्विधिर्ज्ञायमान्, अपूर्वार्थप्रकल्पकत्वात् इति, यदि तु प्रमाणान्तरप्राप्तिर्नावगम्यते; यत्र तु पदान्तरादर्थोदा प्राप्तिरवगम्यतेऽर्थस्य, तत्र प्रमाणान्तरप्रतीतत्वात् शब्द उच्यते अनुवाद

इत्यवगम्यते । अत्र च स्वार्थप्रवृत्त्या पुरुषस्य दर्शनमस्ति, नाप्यन्यन्पुरुष क्रियासु व्यापारसुपगन्तुमुत्सहते,—इत्यर्थप्राप्ते विधिप्रत्ययोऽप्यनुवाद इत्यवगम्यते । 'ननु 'रयन्तरे प्रख्यमाने समीलेत्' इति प्रत्यक्ष-
वाक्यमर्थप्राप्त पुरुषस्य दर्शनं बाधेत, यथा प्रजापतिव्रतानि पौरुषेयो स्वेच्छाप्रवृत्तिं 'वचनसामर्थ्यात् निरुन्धन्ति तदत् इति' ।
नेत्यवगम्यते । कथं ? । क्रियाप्रारम्भसम्बन्धात् 'रयन्तरे प्रख्यमाने'
इत्युच्यते, तदतीते प्रस्तावे वचनार्थस्य वृत्तार्थत्वादर्थप्राप्तं न वार-
यितुमर्हति ।

अथ यदुक्तं,—'स्वर्दृक्शब्दवीक्षणयोर्वाक्येन सम्बन्ध—इति,
वाक्यार्थत्वात् दृष्टिप्रयोगाच्च लिङ्गात् दर्शनक्रियासामर्थ्यमस्ति' इति ।
अत्र ब्रूम,—प्रतिशब्द कर्मप्रवचनीयत्वात् स्वर्दृक्शब्दस्य लक्षणतामाचष्टे
शुन्यैव, श्रुतिश्च लिङ्गवाक्ययोर्वाधिका समधिगतैव । अथ वा,
नाच वाक्य बाधेत, वाक्य हि सम्बन्धप्रत्यायक, यथामग्निरग्नेरुपविध
सम्बन्धो वाक्यात् गम्यते,—कश्चित् क्रियाकारकसम्बन्ध, कश्चिदि-
शेष्यविशेष्यसम्बन्ध, कश्चिलक्ष्यलक्षणसम्बन्ध,—इत्येवप्रकारा सम्बन्ध-
विशेषा इति । तत्रेह लक्ष्यलक्षणसम्बन्ध प्रयोजनप्रयुक्त इति गृह्यत
एव सम्बन्धविशेष इति, न वाक्य बाधते । यथा लोके, 'वृक्ष प्रति
विद्योतते' इति न विद्योतनस्य वृक्षस्य च साध्यसाधनभावो गम्यते
इति । अन्यतः प्रवृत्तस्य विद्योतनस्य वृक्षश्चिह्नभावाय उपादीयते इति,
तद्वदिहापि पुरुषार्थतया प्रवृत्तस्य दर्शनस्य स्वर्दृक्शब्दो लक्षणतया
उपादीयत इति न वाक्यानर्थक्य, न हि लक्ष्यलक्षणयोरनुचार्यमाणयोः
सम्बन्धोऽवगम्यते इति ।

यदपि,—दृशिप्रयोगात् लिङ्गानुग्रह इति, तदपि न धर्ममिवे-
 क्षितम्यार्थस्य पञ्चमः,—स्वार्थो हि दृशिः प्रयुज्यमानो दर्शनमव-
 गमयेत् न परार्थः, स्वर्दृक्शब्दे तु सोपपदो दृशिः कर्तृत्वे
 गुणभूतोऽवगम्यते, कर्त्ता तु प्रधानभूतः । न च कर्त्ता प्रत्याख्यमानो
 वीक्षणलिङ्गत्वेन कस्यचित्, दृशेरत्यन्तपारतन्त्र्यात्, कर्त्तृभिधानस्य
 मन् अयं नैव वीक्षतिना मामञ्जयेन सम्बन्धमुपैति । यदि तावदयमर्थ-
 उपदिश्यते,—स्वर्दृशं वीक्षेत इति, कोऽसौ स्वर्दृक्, यं प्रति वीक्षण-
 मुपदिष्टम् ?—इत्यविजानन्तो नैव क्रियामध्यवन्त्ये । अयायमर्थः,—
 स्वर्दृशा वीक्षयं निर्वर्त्तयेत् इति, तथाप्यप्रज्ञानात् स एव दौषः ।
 तदेवम्प्रकारे सम्बन्धे आश्रयेनाभ्युपगम्यमाने न लिङ्गं न च वाक्यम्
 अनुगृह्यते, लक्षणसम्बन्धेऽनुवीक्षणस्य एतदुच्चारणकाले 'वीक्षेत'—इति
 भवति कयाचिन् युक्त्या सम्बन्धः, स्मृतिमन्बन्धस्य कर्त्तृभिधानस्यापि भूतो
 न प्रीत्यते । सामानाधिकरण्यात् ईशानेन विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध-
 मभ्युपैति,—'ईशानं स्वर्दृशं तन्मुपः' इति । श्रुतौ वदामः,—स्मृत्यर्थस्य
 सतः 'स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत' इत्यत्र कालार्थः सम्बन्ध इति ।

किं भवति प्रयोजनम् ? । अज्ञाद्विमन्बन्धे सति, यदा, 'रथ-
 न्तामुत्तरयोर्गायति' इत्यतिदेशः, तदा एतदुपतिष्ठते,—'रथन्तरे
 प्रस्तुत्यमाने सञ्जीलेत्' इति । उत्तरयोस्तु स्वर्दृक्शब्दाभावा-
 दर्शनानियमः पूर्वपक्षे, मिहान्ते तु वृत्तणमन्बन्धे सति तावति भागे
 कालाज्ञानात् 'स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत' इति नियमः मिहो भवति ॥
 (१०।६।२२०) ॥

यवासयजिके षष्ठ्याषड्हे दृष्टद्रथन्तरयोर्विभागाधिकरणम् ॥

सू० पृथस्य युगपद्विधेरेकाहवत् द्विसामत्वम् ॥

॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमात्रायते,—‘षष्ठ्य षड्हे दृष्टद्रथन्तरसामा’ इति । तत्र
अयमर्थं सांशयिक,—किमहरहर्द्विसामक कर्त्तव्यम्, उत केपुचिदह सु
रथन्तर केपुचिद् दृष्टत् ? इति । कुत सगय ? । यद्येते समसो
सामनी, यदि विभक्ते, उभयथा ‘षष्ठ्य षड्हे दृष्टद्रथन्तरसामा’ इति
शब्दोऽवकल्पते । तच्चैष विचार,—किं द्वादशगर्भो वज्रग्रीहिरय,—
दृष्टद्रथन्तरे सामनी यस्य इति, उत, अनेकपदो वज्रग्रीहि,—दृष्टदण्य,
रथन्तरमस्य ?—इति । यदि द्वादशगर्भो वज्रग्रीहि, प्रत्यह समसो
सामनी, अनेकपदे वज्रग्रीहो विभक्ते इति ।

किं तावत् प्राप्त ?—समसो इति । तत एतद् वर्ण्यते,—द्वादशगर्भो
वज्रग्रीहिरिति । कुत ? । दृष्टद्रथन्तरशब्दयोरानन्तर्यात् दृष्टि-
पक्षव्याप्तितात्,* दृष्टिपक्षे च समामस्य नित्यत्वात् । द्वादशे
स्वार्थाभिधानात् श्रुत्यनुययोऽन्तरङ्गता च ; इतरथा च उभयमपि
वाध्येत । अतो द्वादशगर्भो वज्रग्रीहि, एव चेत्, प्रत्यह समसो
सामनी भवेतां । कुत ? । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य भावात्, यत्र
रथन्तर तत्र दृष्टसहित, स एष युगपद्विधिर्यदितरेतरयोग,
तस्मात् प्रत्यह समसो इति । ‘एकाहवत्,—यथा ‘ज्योगामयाविन

* अत्र “इतिशब्दस्य समानी प्रतीतिरिति दृष्टद्रथन्तरयोः शब्दयोः समामस्यावदुभयनिष्ठ”
इति तत्परमार्तिरुक्तमनुभूयिष्यते ।

उभे कुर्यात् संभवे उभे कुर्यात्, अपचितावपि एकाहे वृद्धयन्तरे कुर्यात् इति ॥

सू० विभक्ते वा समस्तविधानात् तद्विभागे वि-
प्रतिपिडम् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—अहरहर्दिसामकम् इति, केपुचिदहःसु रथन्तरं, केपुचित् वृहत्, न समस्तो सामनी विधीयेते । कुतः ? । यद्युभयोरपि पक्षयोर्वृद्धयन्तरसामेति शब्दोऽवकल्प्यते, 'विभक्ते' सामनी इति न्यायः । कुतः ? । प्रकृतावेकेन साक्षा पृष्ठं साधितं, विहृतावपि एकेन साधितं चोदकानुसृष्टाय, तथा च सति वृद्धिमित्तं रथन्तर-
निमित्तं च सकलमभिनिर्वर्तयिष्यते ।

'अथ वृद्धयन्तरमुदायः पृष्ठं साधयति, न वृद्धसाधने न रथन्तरं साधनमिति तन्निमित्तं न प्रकल्पेत, तच्च चोदकोपरोधः स्यात्' । न केवलं, तन्निमित्तं न प्रकल्पते, वृहत्पृष्ठतापि न प्रकल्पते, रथन्तरपृष्ठतापि, तच्च वैयर्थ्यात् स्यादन्यदेव प्रयोगान्तरम् ।

अपि च समस्तं पृष्ठमित्युपचर्यमाणं लक्षितं वृहत्पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं भवति इति, तत्समुदायाभिधाने लिङ्गम् । अपि च वृहत्शब्दः सामशब्देन सम्बन्धमपेक्ष्यमाणो न रथन्तरशब्देन सम्बद्धः स्यात् । आनन्तर्यं तु त्वं रथन्तरशब्दस्य सामशब्देन । अपि च वृत्तिपक्षाय च सुतरां दृष्टपदेन असामर्थ्यं, न चैव नियोगो वृत्तिपक्षे नित्यः सामश इति, विभाषां हि सा भगवान् पाणिनिरधीते । सामशश्च्युतिश्च वृद्धयन्तरयोर्नवणतामाचष्टे । तस्मादसमस्तो सामनी स्याताम् इति ।

एतच्चोक्तमेव विभागेऽपि साखोरविप्रतिमिद्धे दृष्टद्वयन्तरसामग्र्यद-
दति । यथा, 'मामं घृततैलाभ्यां देवदत्तो भोजयितव्यः' इत्युक्तोऽर्द्धं
मासं घृतेनार्द्धं मासं तैलेन,—एवमपि शब्दोऽवकल्पते । एकाहे तु
एकचादेव विभागसम्भवात् 'समस्ते ज्योगामयात्रिन उभे कुर्यात्'
इति ॥ (१०।६।३अ०) ॥

प्रायणीयोदयनीययोरेकादशिनानां विभागाधिकरणम् ॥

सू० समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात् ॥ ६ ॥
(पू०) ॥

भा० इदमाश्रयते,—'एकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरति-
रात्रयोरालभेत' इति । तत्र संशयः,—किमेकादश प्रायणीये पुनस्ते
एव एकादश उदयनीये, आहोस्वित् केचित् पञ्चः प्रायणीये केचित्
उदयनीये ? इति । समानत्वात् निर्देशस्य, संशयः । किं प्राप्तं ?—तुशब्दः
संशयनिवृत्त्यर्थः,—'समासः' एव 'एकादशिनेषु',—सर्वे प्रायणीये, सर्वे पुनः
उदयनीये भवितुमर्हन्ति । कुतः ? । 'तत्प्रकृतित्वात्',—प्रकृतौ ज्योति-
ष्टोमे समस्तानाम् एकादशिनानाम् आलम्भः, इहापि समासश्चोदकः
प्रापयति । अपि च लक्षणत्वेन प्रायणीयमुदयनीयं वा अहः श्रूयते,
तत्र प्रायणीये सर्वे विहिता भवन्ति, न गम्यते विशेषः,—के इह
एकादशिनानां विहिताः ? इति, तयोदयनीये ; तस्मात् समामस्तत्र ॥

सू० विहारप्रतिषेधाच्च ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

भा० विहारप्रतिषेधश्चायं,—'एकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययो-

रतिरात्रयोरान्नभेरन्' इति, 'अन्वहमेकैकमान्नभेत' इति विहारः प्राप्तः । तत्र एकः पशुः प्रायणीये प्राप्त एव अन्येऽन्येषु अहःसु । ततोऽनेन किं क्रियते ?—येऽन्येषु अहःसु, ते प्रतिपिधन्ते, प्रायणीये च ते सर्वे भवन्ति इति, तयोदयनीये; तस्मात् सर्वे प्रायणीये भवितुमर्हन्तीति ॥

सू० श्रुतितो वा लोकवद्विभागः स्यात् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भा० वाशब्देन पक्षं ध्यावर्त्तयति,—नैतदसि समास इति, 'विभागः स्यात्' । कुतः ? द्वित्वश्रुतिः,—द्वित्वश्रुतिर्हि भवति,—'प्रायणीयोदयनीययोः' इति । सा च इदानीमुपादेयत्वेन, न लक्षणतया । कुतः ? एकादशिनीविधौ सन्निहिते वचनादेकादशिनी विधाय पुनः श्रुत्या तां लक्षयित्वा प्रयोजनविधित्वया एतदभिधीयते,—'प्रायणीयोदयनीययोः' इति, तत्र इन्द्रभाविनोः प्राधान्यात् सत्यामपेक्षया भवति समासः । समासे च इतरेतरयोगात् न एकादशिनी केवले प्रायणीये, सा उदयनीययुक्ते भवितुमर्हति, तद्वत् उदयनीयेऽपि । तस्मात् समुदाये वाक्यपरिममाप्तिः । यदि पुनर्नोपादेयत्वेन अश्रयोच्येतां, तत्र इन्द्रभाविनोरप्राधान्यम्, अप्राधान्येऽसत्याम् आकाङ्क्षायां न समासे भविष्यति । तत्र प्रत्येकं वाक्यपरिममाप्तिः स्यात्, उपादेयत्वेन तु एतत् श्रूयते । तस्माद्विभाग इति । 'लोकवत्' यथा, 'लोके शतं देवदत्तयज्ञदत्तयोः दीयताम्' इत्युक्ते समासार्था विधीयन्ते, यदेतत् शतं, तदेतयोर्दीयताम् इति । इन्द्रश्रुतिविधानमामर्थ्यान् शतं विभज्यते, एवमेकादशित्वपि विभज्येत इति ॥

सू० विहारप्रकृतित्वाच्च ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च विभागः । कुतः ? विहारः प्रकृतः,—‘एकादशिन्या-
मन्वहमेकैकमानभेत’ इति । तस्यैव विकारः,—‘ऐकादशिनान्
प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेत’ इति । यावत्प्रकर्षं तावद्वि-
हारस्यानुगृहीतव्यम् ॥

सू० विशये च तदासत्तेः ॥ १० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० इदं पदोत्तरं सूत्रं;—‘आह,—यदि विहारोऽभिप्रेयते, तत्र
एकत्र पञ्च आलभ्ययाः, एकत्र पट्, तत्रैकदेशो न निर्णयिते,—
किं प्रायणीये किमुदयनीये ? इति ; अनिर्णयेनानध्यवधानम्,
अनध्यवस्यतोऽप्रवृत्तिः, तत्रोपदेशवैयर्थ्यं स्यात्’ इति । अत्रोच्यते,—
‘विशये’ (एतस्मिन् संग्रहे) प्रकृत्यामन्तिः मुख्येनानुगृह्येत,—तत्र
प्रायणीये पञ्च आलभ्यन्ते, पट् उदयनीये इति अध्यवस्थामः ॥

सू० चयस्तथेति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पञ्चसि प्रत्यामन्तिर्मुख्येनानुगृहीतव्या इति । तस्मात्
चय एव प्रायणीये आलभ्यया, यावत्सु वडवचनमविरुद्धं भवतीति
म्यितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण प्रतिषेधयति एवं ॥

सू० न समत्वात् प्रयाजवत् ॥ १२ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० न एतदेवं । कुतः ? ‘समत्वात्’, यदा प्रायणीयोदयनीययो-
रतिरेतरापेक्षयोरैकादशिन्या विधीयन्ते, न सर्व्वेऽन्यतरस्मिन् केवले
कर्त्तव्यास्तदपेक्षया कातर्क्यं बाधितं भवति । तत्र यावद्विग्न्यतरच

भवद्भिरवयवं वाधितव्यं तावद्भिरनुज्ञातो वाधः । अत एव साम्येनैव विभागः प्रयाजानामिव, यथा यज्ञागन्तवः प्रयाजाः प्रथमोत्तमयोर्विकारभूताः साम्येन प्रविभज्यन्ते, एवमिहापि यावत्सु भाग्यं भवति, तावतः साम्येन विभज्य अभ्यधिक उदयनीये आलप्यते प्रत्यासत्ति-सुख्येनानुपहीयते इति तस्माददोषः ॥ (१०।६।४ अ०) ॥

‘विश्वजित् सर्वपृष्ठ’ इत्येकैकदेशे पृष्ठदेशे निवेशाधिकरणम् ।

सू० सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य
कृतदेशत्वात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमाध्यायते,—‘विश्वजित् सर्वपृष्ठः’* इति । तत्रायमर्थः सांग्रहिकः,—किं सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः, उतैकस्य पृष्ठदेशे अन्येषामन्यत्र? इति । किं प्राप्तं?—सर्वपृष्ठे एतस्मिन् सर्वेषां भागां पृष्ठदेशे निवेशः । कः पुनः पृष्ठदेशः? । ऊर्द्धं माध्यन्दिनपवमानात्, प्राक् मैत्रावरुणसाधः, इदमन्तर्गतं पृष्ठदेशः, म एवैको देशः स्यात् सर्वेषां भागां । कुतः? । ‘पृष्ठशब्दात्’, पृष्ठकार्यं वर्त्तमानस्य वा अर्थ कृतो देशः । तस्मात् सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः ॥

सू० विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा० तुगन्तः पक्षं व्यावर्त्तयति,—एवं न्यायेन प्राप्तं वचनादन्यथा भवितुमर्हति । एकस्य पृष्ठकार्ये विधिरन्येषां परिमामकार्ये । कथं? ।

* “सर्वपृष्ठं अर्थेन एकैकदेशे पृष्ठदेशे निवेशः इति । तत्रायमर्थः सांग्रहिकः,—किं सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः, उतैकस्य पृष्ठदेशे अन्येषामन्यत्र? इति । किं प्राप्तं?—सर्वपृष्ठे एतस्मिन् सर्वेषां भागां पृष्ठदेशे निवेशः । कः पुनः पृष्ठदेशः? । ऊर्द्धं माध्यन्दिनपवमानात्, प्राक् मैत्रावरुणसाधः, इदमन्तर्गतं पृष्ठदेशः, म एवैको देशः स्यात् सर्वेषां भागां । कुतः? । ‘पृष्ठशब्दात्’, पृष्ठकार्यं वर्त्तमानस्य वा अर्थ कृतो देशः । तस्मात् सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः ॥

‘पवमाने रथन्तरं करोति आर्भवे दृष्टत् मध्य इतराणि वैरूपं हेतुः
 पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाक्तरं मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम’
 इति । एवमेकस्य पृष्ठकार्यं विधानमर्थवत् भविष्यति, यदीतरेषां
 सामकार्यं निवेशः; इतरथा एकस्य पृष्ठकार्यं विधानं नोपपद्यते,
 तन्मा भूदित्यतः पग्र्यामः एकस्य पृष्ठकार्यं निवेशः, अन्येषां परि-
 सामकार्यं इति ॥ (१०।६।५अ०) ॥

वैरूपसामवैराजनाम्नो पृष्ठकार्यं निवेशधिकारश्च ॥

सू० वैरूपसामा क्रतुसंयोगात् चिद्वदेकसामा
 स्यात् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्रोक्तरः षोडशी च संख्याविशेषः ।
 तत्र श्रूयते,—‘उस्यो वैरूपसामा एकविंशः षोडशी वैराजसामा’ इति ।
 तत्रायमर्थः सांशयिकः,—किं वैरूपं वैराजश्च कृत्स्ने क्रतौ निविशेते,
 उत पृष्ठकार्यं ? इति । किं प्राप्तं ?—कृत्स्ने क्रतौ वैरूपमेकं साम
 स्यात्, षोडशिनि वैराजं । कुतः ? । कृत्स्ने—‘क्रतुसंयोगात्’,—अविशेषेण
 कृत्स्ने क्रतौ वैरूपसाम विधीयते, वैराजश्च, तत्र विशेषेऽवस्थातुमर्हति
 पृष्ठकार्यं, ‘चिद्वद्वत्’,—यथा, ‘चिद्वदग्निष्टोमः’, चिद्वत्स्तोमः कृत्स्ने
 क्रतौ भवति, एवमिमे अपि सामनी कृत्स्नयोः क्रतोर्भवेतां । यथा
 वा, ‘धेनुरद्यैष भूर्वैद्यदेवः चिद्वदेव सर्वस्तस्य विद्यवत्यः स्तोत्रिया
 धेनुर्दक्षिणा’ इति कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य कार्यं धेनुः संयोगात्,
 एवमिमे अपि सामनी भवितुमर्हतः ॥

सू० पृष्ठार्थे वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥१६॥ (सि०) ॥

भा० पृष्ठकार्ये वा सामनी विधीयते । कथं ? । वैरूपसामा वैराज-
सामेति सामशब्देन प्रकृतिलिङ्गेन वज्रनीचिरवगम्यते, न वैरूपं साम
विधीयते वैराजश्च, किन्तुहि, वैरूपसामता वैराजसामता ॥ क्रतोः ।
क्रतुसंयोगो हि भवति न स्तोत्रसंयोगः, एकस्मिन्नपि च स्तोत्रे
वैरूपे वैराजे च भवति वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः ।
स्तुतः ? । यदि हि स्तोत्रे साम विधीयते स्तोत्राविशेषात् सर्वस्तोत्रेषु*
भवेत् न त्वेतेदेवं, तस्मादेकस्मिन् स्तोत्रे वैरूपे वैराजे च भवति,
वैरूपसामता वैराजसामता च इति । यदैकस्मिन्सदा पृष्ठकार्ये स्थातां,
वैरूपसामता हि गुणो विधीयमानः, वैराजसामता च एवंजातीयकस्य
गुणस्य कार्यं भवितुमर्हति, प्रकृतौ च वृहत्सामता रथन्तरसामता
चैवंजातीयका । तदिह प्रकृतिलिङ्गसंयोगेन वैरूपसामतया वैराज-
सामतया च पृष्ठकार्यं वृत्तिरवगम्यते 'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभि-
धानवत्' इत्यनेन न्यायेन । तस्मादिमे सामनी पृष्ठकार्यं निविशे-
यातामिति ॥

सू० चितृद्वदिति चेत् ॥ १७ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' इति यदुक्तं,—यथा 'चितृद्वद्विष्टोमः' इति चितृत्वं
कृत्स्ने क्रतौ निविशते, एवमिच्छापीति ; तत्परिहरणीयम्,—

सू० न प्रकृतावकृत्स्नसंयोगात् ॥१८॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं,—इह वैरूपवैगजयोः प्रकृतिलिङ्गेनाहत्त्रसंयोगो
गम्यते, नैवं त्रिवृत्ति कथित् प्रकृतिलिङ्गेन संयोगोऽस्ति येनाहत्त्रता
अवगम्येत । ततः विशेषस्त्रिवृत्तः सामभ्यां ॥

सू० विधित्वान्नेति चेत् ॥ १९ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' इति यदुक्तं,—यथा धेनुविधिर्भुवि हत्त्रस्य
ऋतुदाक्षिण्यस्य कार्यं भवति, एवं सामनी अपीति ॥

सू० स्यात् विशये तच्चायत्वात् कर्माविभागात् ॥
॥ २० ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'स्यात्' धेनुः भुवि हत्त्रस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तयित्री, सा
हि हत्त्रं ऋतुदाक्षिण्यं निवर्त्तयेत् किं वा न?—इत्येतस्मिन् संशये एवं
न्याय्यं हत्त्रं निवर्त्तयेत् । कुतः ? । 'कर्माविभागात्' अविभक्तं हि
दक्षिणाकार्यं* कार्त्स्न्येन वा दाक्षिण्येन क्रियेत धेन्या वेति ।
दक्षिणाकार्यं हि धेनुः श्रूयते,—'धेनुर्दक्षिणा' इति, अतस्तत्र पुनश्च,
इह प्रकृतिलिङ्गसंयोग इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्मादेतदपि विषमम् ॥

सू० प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च न हत्त्रऋतुसंयोगः । कुतः ? । 'प्रकृतेः' 'अविकारात्' ।
एवं वज्र प्राकृतमविकृतं भविष्यति, तत्र चोदकोऽनुग्रहीयते । अतो
ऽपि न हत्त्रऋतुसंयोगः साधोरिति ॥ (१०।६।६अ०) ॥

* 'दक्षिणाकार्यं' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

चिद्वदग्निष्टोम' इत्यत्र स्तोमजनसङ्ख्याविकाराधिकरणम् ॥

सू० चिद्वति सङ्ख्यात्वेन सर्वसङ्ख्याविकारः स्यात् ॥२२॥
(पू०) ॥

भा० एव श्रूयते,—'चिद्वदग्निष्टोम' इति । तत्र सशय,—किं चिद्वद्व्या अग्निष्टोमस्य साधनमात्रे, उक्त स्तोमविषया नियम्यन्ते ? इति । किं प्राप्तं ? । चिद्वत् भवतीति श्रूयमाणे सङ्ख्यामात्रविकारः स्यात् । कुत ? । चिद्वत्शब्दो लोके चित्सम्बद्धे प्रयुक्तः, यथा चिद्वद्रज्जुस्त्रिद्वन्मणिरिति, इहापि 'चिद्वदग्निष्टोम' इति चित्सम्बद्धो-
ऽग्निष्टोमः कार्य इत्युच्यते । तच्च चित्समग्निष्टोमसाधनपरिच्छेदद्वारेण तत्सम्बद्धमित्युक्तं भवति, न साक्षात्, गुणत्वात् सङ्ख्याया । न चेह सङ्ख्येयविशेषः कश्चित् तदीय उपादीयते । तदविशेषात् धावान् कश्चिदग्निष्टोमसम्बद्ध सङ्ख्याया परिच्छेत्तव्यं सर्वं परिसञ्चयीत सङ्ख्यात्वेन सामान्येन तत्सङ्ख्यां विकुर्यात्, यथा दधिघृतशालिभि-
र्देवदत्तो भोजयितव्यो देवदत्तवद् यज्ञदत्तलैलेनेत्युक्ते स्नेहन-
सामान्यात् तैल स्नेहनकार्ये एव विनियुज्यते, न ओदनकार्ये,
इत्येव सङ्ख्यापि सङ्ख्याकार्य एव विनियुज्यते ॥

सू० स्तोमस्य वा तल्लिङ्गत्वात् ॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति सर्वसङ्ख्याविकार इति, किन्तार्चं स्तोमगतामेव सङ्ख्या विकुर्यात् । कथं ? । स्तोमविषये चिद्वच्छब्दस्यान्यत्र दर्शनात्, यथा 'चिद्वद्विषयमान' इत्यत्र स्तोमविषयता परिच्छिन्ना, एव 'चिद्वदग्निष्टोम' इत्यत्रापि न एव शब्द उच्यते इत्येव सम्बन्धिनमनु-

मानात् बुद्धौ मन्निधापयेत्, अतः स्तोमलिङ्गत्वात् तद्वतामेव सङ्ख्यां विकुर्यात् ।

अत्राभिधीयते, नैतद्युक्तं,—‘सङ्ख्याशब्दा हि अनियतवृत्तयो भवन्ति ते हि येन येन सम्बध्यन्ते सङ्ख्येयं तं तं परिसञ्चक्ष्यते । तथा षोपदर्शितमेव त्रिवृद्भुक्त्रिवृत्तमणिरिति । तस्मादहिःपवमानेन सामानाधिकरण्यात् स्तोत्रं परिसञ्चक्षे, अन्यत्रापि यो यः परिसङ्ख्यातयो भवियति, तं तं परिसङ्ख्यास्यतीत्यतः स्तोमलिङ्गत्वमप्यहेतुर्नियमस्य’ इति ।

अत्राभिधीयते,—अयमिह त्रिवृच्छब्दोऽतीत्य लौकिकमर्थं, त्रिभिष्टसङ्ख्यासङ्ख्येये आचरितः, यथा ‘त्रिवृदहिःपवमानः’ इति स्तोमविषयिण्यां नवसङ्ख्यायां ‘त्रिवृदहिःपवमानः’ इत्यभिधाय नव स्तोत्रिया उच्यन्ते, तेन तासु वर्त्तत इति गम्यते, तथा परस्मिन्नपि दृश्यते,—‘त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन सम्भिता नव प्रकृतिरग्निष्टोमस्य’ इति नवानां कपालानां त्रिवृता स्तोमेन सम्भितानं वदन् त्रिवृच्छब्दस्य तत्र प्रसिद्धिं दर्शयति इति, अतः प्रसिद्धवदाचारात्, सामानाधिकरण्यादर्शनाच्च अयमम्यार्थ इति निश्चीयते, लोकेऽपि सामानाधिकरण्याप्रयोगाद्वा आचाराद्वा अर्थावमानं भवति, यथाऽयं देवदत्त इति । तस्मादयं त्रिवृच्छब्दो त्रिभिष्टसङ्ख्यासङ्ख्येयविषयोऽन्यत्र दृष्ट इति इहापि प्रयुज्यमानो यत्र दृष्टस्तमेव लिङ्गात् बुद्धौ मन्निधापयतीत्यतः स्तोमविषयो नियम्येत । यद्युक्तं,—‘सङ्ख्या ह्यनियतविषया सर्वत्र सम्बन्धमुपयाति; एतत् अवयवार्थनिराकरणात् समुदायाङ्गीकरणाच्च परिहृतमेवेति । एवं चान्यगतानां सङ्ख्यानामनिवृत्तौ चेदकानुग्रहे भविष्यतीति ॥ (१०।६।७३०) ॥

उभयसामि वृद्धयन्तरयो भ्रमस्याधिकरणम् ।

सू० उभयसामि विश्वजिद्विभागः स्यात् ॥ २४ ॥
(पू०) ॥

भा० सन्ति उभयसामान, क्रतवः,—‘संभव उभे कुर्यादपचित्ता-
वयेकाहे उभे कुर्यात्’ इति । तत्र भ्रमश्च,—किं वृद्धयन्तरे विभक्ते
भवतः, उत समस्ते ? इति । कुत ? समस्तता अवगम्यते, कुतो वा
व्यस्तता ? इति । उच्यते, एतदेव वचनमुभयमर्थमुद्गासयति ।
कथम् ? । उभासौ क्रतुः सम्बन्धयितव्यः, ते यदि समस्ते अथ
वा व्यस्ते भवतः, उभयथापि क्रतुसाम्यां सम्बद्धो भवतिः
तत्रोभयथा प्रतिभाति वचने । किं युक्तं ? । व्यस्ते इति । कुत ? ।
प्रकृतौ हि वृद्धयन्तराभ्यामन्यतरेण वृष्ट साधितमिहापि प्रकृति-
वचोदकानुपहायान्यतरेण साधयितव्यं अवगम्यते । एवञ्च वृष्ट-
सम्बद्धानां कर्मणां कार्त्तरेण प्रकृतौ चोदकोऽनुपहोष्यते, उभयो
वृष्ट साधयितोरन्योन्येन विहितत्वात् प्रयोगान्तरमापद्येत, न रथन्तर
वृष्ट न वृष्टवृष्टमिति उभयथापि वचनार्थापपत्तौ न चोदकवाधार्था
कारणमस्ति, तस्मात् यथा न विश्वजिति वृद्धादीनां सर्वेषामेकत्र
निवेशः, एवमिहापीति ॥

सू० वृष्टार्थे वा अतदर्थत्वात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—विभक्ते इति, किन्तुहि समस्ते सामानौ स्यातां ।
कुत ? । प्रकृतौ हि वृद्धयन्तराभ्यां विकल्पमानाभ्यां वृष्ट साधितम्,
इह इदानीं विवृतौ तयोर्गृहीतदेशयोर्विकल्परूपेणैव प्राप्तयो

केवलमेतद्वचनं सामान्यविधानार्थम् 'उभे दृष्टयन्तरे 'कुर्यात्' इति, एवञ्च सामान्यं भवति, यदि ते सामग्री परस्परं न जहीत, उपादेयत्वेन चानयोः श्रुतत्वात् दित्वाश्रुतिः समाश्रुतिश्च विवक्षितैव, तेन यत्र दृष्टत्, तत्र रयन्तरसहितं, न केवलम् इति ।

तत्रैतत् स्यात्,—'प्रधानक्रियापेक्षम् अनयोः साहित्यं, तत्र यस्तयोरपि क्रियमाणयोः साहित्यं न विरुध्यते, यथा देवदत्तयज्ञ-दत्तयोः पाकेन समस्तयोरपि मयोगे उच्यमाने एकं किञ्चित्करोति अपरोऽपि किञ्चित्, न यदेकेन कृतं, तदेव अपरं करोति, तद्वदेकं सामं किञ्चित् स्तोत्रमभिनिर्वर्त्तयिष्यति द्वितीयमप्यपरं । प्रधानोप-कारापेक्षं साहित्यमिति समस्तमयोगो न विरोध्यते' इति ।

तत्राभिधीयते,—यत्र परस्परमव्यपेक्षयोर्योगो भवति, तत्रैतदेव न्यायः, येन क्रियावयवेन आरम्भेण मध्येन अन्त्येन वा योगः, तेन सहितयोर्न पृथक्कृतं । कुत ? यथैवानेन उपकर्त्तव्यमित्यव-गम्यते, एवमितरसहितेनेति । यत्तु—लोके कारकसामान्येऽप्यभिहिते भेदेन व्यापारदर्शनमिति*, अर्थसम्भवादमो, न हि उखायामधिश्रीय-माणायां भूयोऽधिग्रयणं शक्यते कर्त्तुमित्यर्थविरोधात् न करोति, न तु शब्देनामो तत्र न लोदितः, यद्यत् कर्त्तव्यं तत्तत्सहिताभ्यामेव गान्यथा । इह तु नाममात्रं,—दृष्टयन्तरयोर्हि पक्षमस्कारत्वेन विनियोगात्, ते च शक्यतः सहिते पृष्ठं सम्कर्त्तुमित्यतः तयोः साहित्यमेव युक्तं । यदुक्तम्,—उभयथा सम्भवे चोदकानुग्रहो न्यायः

* 'दशममिति इति भा० को० पु० पादः ।

इति धर्मकार्त्तव्य निमित्तविधातश्च न भविष्यति; तत्र प्रत्यक्षात्
समस्तविधानात् चोदके बाध्यमाने न दोषो भवति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गश्च दर्शयति,—यथा समस्तयोः प्रयोगो न व्यस्योरिति ।
किं लिङ्गम्? । एवमाह,—‘महावृक्षौ वै वृहद्वृक्षन्तरे निधनेन
समाप्येते यत् महावृक्षौ समृद्धयेते न क्षत्र विभग्नं प्रभग्नम्’ इति
निधनभेदवचनादेकस्यानता अवगम्यते । यदि भिन्नदेशे स्थाताम्
अर्थादेव तत्र निधनभेदः सिद्धः; अथ तु सहिते भवत, ततो
निधनभेदवचनमर्थवत् भवति; तस्मादप्यभेदः । तथा अपरं लिङ्ग,—
‘पूर्वाह्नौ वै रथन्तरम्, अपराह्नौ वृहत्’ इति एकेनाह्ना अभि-
सम्बन्धादेकस्यानतां दर्शयति । तस्मात् समस्तयोः पृष्ठदेशे निवेश
इति ॥ (१०।६।५५०) ॥

मध्यमनह्नाग्रनयो पङ्कजेऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रिंशेऽहनि
स्यात् तदानन्तर्यात् प्रकृतिवत् ॥ २७ ॥ (यू०) ॥

भा० कश्चित् कर्मविशेषे श्रूयते,—‘पृष्ठः पङ्कजस्त्रयस्त्रिंशारम्भणः’
इति । दादशाहे वचन,—‘संस्थिते पृष्ठे पङ्कजे मधु आश्रयेत् घृतं
वा’ इति । तदिदं मध्यमनं घृताशनस्य चोदकप्राप्तं सत् सन्दिह्यते,—
किं त्रयस्त्रिंशान्ते कर्त्तव्यम्, उत पङ्कजान्ते? इति । किं प्राप्तं? । ततः
सुचेष्टेयोपक्रमः,—‘पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते’ पङ्कजे ‘त्रयस्त्रिंशेऽहनि’

‘संस्थिते’ कार्यं । कुतः ? । ‘तदानन्तयोत्’,—प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनं वृत्तं, प्रकृतिवदिहापि कुर्वाणो यदि त्रयस्त्रिंशानन्तरं करोति, चेदकमनुगृह्णाति । अथ त्वन्यस्याङ्गोऽनन्तरं कुर्यात्, चेदकं बाधेत । आनन्तर्यं हि क्रमः, स च विशेषसम्बन्धे कारणमिति समधिगतं । एतदानन्तर्यञ्च रसभोजनस्य, त्रयस्त्रिंशेन सह दृष्टमित्यतः त्रयस्त्रिंशानन्तरं क्रियत इति ॥

सू० अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—त्रयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनम् इति, किन्तुर्हि पडहान्ते स्यात् । कुतः ? । ‘संस्थिते पडहे’ इत्युच्यते, न, संस्थिते त्रयस्त्रिंशे—इति; पडहाभिगमलक्षिते पर्यवसाने, न त्रयस्त्रिंशाद्युपलक्षिते, पडहस्य पडहस्य पर्यवसितो भवति, न एकस्मिन् त्रयस्त्रिंशेऽहनि । यदुक्तं,—त्रयस्त्रिंशानन्तर्यदर्शनात् प्रकृतिवदिहापि तदानन्तर्ये एव भोजनेन भवितव्यमिति । नैतद्युक्तं,—तत्र ह्यर्थात् त्रयस्त्रिंशानन्तर्यं वृत्तं । कुतः ? । तस्मिन्नहनि तत्र द्वादशाहे पडहः पर्यवसित इति । इहापि यत्र पर्यवस्यति तत्र भोजनं भविष्यति; ततः पडहावसानलक्षितेन भोजनस्य सम्बन्धः,—संस्थिते पडहे इति; न, त्रयस्त्रिंशावसानलक्षितेन इति । यत्तु,—क्रमः कारणं विशेषसम्बन्धे—इति । सत्यं कारणं, न तु बलीयसा प्रमाणेन यत्र विरुध्यते; इह तु वाक्येन पडहावसाने विधीयते इत्युक्तं; तस्माद्वाक्येन विशेषसम्बन्धे सति न आनन्तर्यमात्रं कारणम्; अतः पडहान्ते भोजनं स्यादिति ॥ (१०।६।८ अ०) ॥

पट्टहास्तानि सध्वजवृत्ताशनया मृददन्तृष्टानाधिकरणम् ॥

सू० अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ॥
॥ २६ ॥ (पू०) ॥

भा० 'आवृत्तं पृष्ठं पङ्कसुपयन्ति' इति श्रूयते, तच्चैतत्
चोदकेन प्राप्यते,—'सम्यक्ते पृष्ठं पङ्कसं मध्वाशयेत घृतं वा' इति,
तत् सन्दिष्यते,—किं पङ्कहावृत्त्या आवर्त्तत भोजनम्, अतः पङ्कहान्ते
मृददेव क्रियेत? इति । किं प्राप्तं? । पङ्कहावृत्तौ सत्याम् आवर्त्तत
भोजनम् । कुत? । 'कर्मण' 'पुन' पुन 'प्रयोगात्,' तद्वि कर्म
पुनरावर्त्तते, तदावृत्त्या यद्यपि ततस्त्वद् तदथावर्त्तत, यथा
सोचग्रस्तादि पङ्कसस्त्वद्भावर्त्तते, एव पङ्कसस्त्वन्धि भोजनमप्या-
वर्त्तत* इति ॥

सू० अन्ते वा क्षतकालत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदसि—यदुक्तं,—पङ्कहावृत्त्या भोजनमप्यावर्त्तत—इति,
किन्तुर्हि पङ्कहान्ते मृददेवानुष्ठोयेत । कुत? । 'क्षतकालत्वात्',
क्षतो हि भोजनस्य कालः,—'सम्यक्ते पङ्कसं' इति । सम्यान्
पर्यवसानं, पङ्कसगतस्य व्यापारस्योपरम्, न च, पुनः पङ्कसं कुर्वाण
पङ्कसगताद् व्यापारादुपरत इत्युच्यते, न च, अनुपरतौ कर्त्तुं, पङ्कसं
सन्दिष्यते, मस्या हि क्रिया प्रति औदासीन्यं, व्यापारान्तरकरणं वा,
पूर्वस्मात् कर्मणः । न च पुनः पङ्कसं कुर्वाण औदासीन्यं भजते,

न च व्यापारान्तरं करोति, तस्यैव कर्माण आवृत्तिं करोति;
अतोऽपर्यवसितः । अपर्यवसिते च संख्याभावात् अश्रुतमेव प्राशनमिति
न क्रियते ।

यदुक्तं,—यथा अन्ये षडङ्गधर्मा स्तोत्रशस्त्रादय आवर्त्तन्ते, तद्वत्
प्राशनमप्यावर्त्तत—इति; नैतद्युक्तं, ते हि अह.मम्बद्धाः, तेषाम्
अङ्गमावृत्तिरिति स्तोत्रादीनामावृत्तिरिति युक्तं, न हि तेऽहःसु
अवमानसंयोगेन चोद्यन्ते; इह तु अवमानसंयोगेन भोजनस्य चोदना-
इत्युक्तो हेतुः; तस्मान्न भोजनस्यावृत्तिर्युक्तेति ।

अपि च यद्येतत् भोजनं षडङ्गाङ्गं भवेत्, ततः प्रधानावृत्त्या
आवर्त्तत, न चैतदङ्गं । कुतः ? । अङ्गत्वप्रस्थापकस्य कारणस्याभावात्,
प्रकरणादङ्गता स्यात्, वाक्यसंयोगाद्वा, प्रत्यक्षोपकारदर्शनाद्वा;
एतेषाञ्च इह न किञ्चित् कारणं पश्यामः । प्रकरणं तावत् द्वादशाहस्य,
न षडहस्य । वाक्यसंयोगोऽपि 'संस्थिते षडहे' इति षडहस्य संन्यायां
भोजनमाचष्टे, संस्थितस्यैवं षडहे भवति, यद्यस्य न किञ्चिदपरम्
अङ्गजातं परिशिष्यते । न च, मध्यग्रनघृताशने प्रत्यक्षोपकुरुतः
षडहस्य । कुतः ? । निवृत्ते करणात्, कामं यथा च यावत्तया च
तर्पणमात्रया कर्तव्यां यानि पुरस्तात् कर्माणि वर्त्तन्ते, तेषां सामर्थ्या-
पजनेनोपकुर्यात्; नातिवृत्तस्य षडहस्य इति । यान्यपि क्रमादीनि
कारणानि, तान्यपि प्रमाणान्तरमम्बन्धमुपादाय विशेषमम्बन्धे
कारणानि भवन्ति, न केवलानि । तस्मात् षडहावमाननविते
काले पुरुषाणां भोजनक्रिया विधीयते—इत्यतो नावर्त्तत भोजनम्
इति ॥ (१०।६।१०.अ०) ॥

गवामयने मध्वग्नयष्टाश्वयो प्रतिमासमाह्वयधिकरणम् ॥

सू० आहुतिस्तु व्यवये कालभेदात् स्यात् ॥ ३१ ॥

भा० गवामयने श्रूयते,—‘चत्वारोऽभिप्रवा षड्हा षष्ठ्य षड्हा स मास स द्वितीय स तृतीय स चतुर्थ स पञ्चम’ । तत्रैतत् सोदकेन प्राप्त,—‘मन्यते षष्ठ्ये षड्हे मध्वागयेत् घृतं वा’ इति । तत्र सन्दिह्यते,—किं प्रतिमासमार्चते रसभोजनम्, उत, सर्वान्ते स्रष्टदेव कार्यम्?—इति । किं पुनर्युक्तम् ? । उक्तेन न्यायेन स्रष्टदिति । सर्वान्ते अश्वौ षड्हागतात् व्यापारादुपरमते, न प्राक्, अर्वागसौ क्त्वापि षड्हा, पुन षड्हाय प्रयतत एव । न चासौ षड्हा सम्यितो भवति, यदि पुनस्तदर्थं प्रयतत एव । सर्वान्ते तु न पुन प्रयतते,—इत्यत सर्वान्ते कुर्यादित्येवं प्राप्त । एव प्राप्ते ब्रूम,—“आहुतिस्तु व्यवये कालभेदात्स्यात्”,—‘आहुति’ रसभोजनस्य स्यात्, न स्रष्ट क्रिया । कुत ? । निमित्ताहुते, षड्हास्यस्या निमित्तं, स च षड्हा पुनरावर्त्तते, तस्मिन्नावर्त्तमाने सस्या निमित्तमावर्त्तते,—इत्यत आवर्त्तते ।

यदुक्त,—सर्वान्ते हि अश्वौ षड्हादुपरतो भवति, न प्राक्, क्त्वाऽप्यसौ पुन तदर्थं प्रयतत एव—इति । अत्राभिधीयते,—यद्यप्यसौ पुन प्रवर्त्तते, तथापि त परिसमाप्य पुनरारभते, पुनश्च* परिममापयति, न यथाहुते षड्हे, तत्र ह्यनुपरतस्य षष्ठ्यस्याहुति । इह चतुर्भिर्भिमित्रैर्वध्नीयते, तेनोत्तरक्रियान्तरव्यवधानात् षष्ठ्यगता

व्यापारः पर्यवसित इति गृह्यते विशेषः । न च, तस्मिन्नपर्यवसिते क्रियान्तरं शक्यं कर्तुम्, उभयप्रकारस्थान्तः क्रियायाः,—कृत्वा त्रैदासीन्यं, क्रियान्तरव्यवधानञ्चेत्युक्तमेव । तस्मात् प्रतिमासं सव्यवधानः पृष्ठ्य आवर्त्तते, तस्मिन्नावर्त्तमाने संस्थानिमित्तं भोजनमप्यावर्त्तते इति, अतः प्रतिमासमावर्त्तत इति ॥ (१०।६।११अ०) ॥

द्वादशाहे सविभिरपि मधुश्रवणाधिकरणम् ॥

सू० मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ ३२ ॥ (पू०) ॥

भा० द्वादशाहे श्रूयते,—‘संस्थिते पृष्ठ्ये षड्हे मध्वाश्रयेत् घृतं वा’ इति । तत्र संशयः,—किं सविभिर्मधु भक्षयितव्यं, न? इति । किं प्राप्तं? । नेति । क्षुतः? । ‘दीक्षिताः’ हि ते ब्रह्मचारिणः, ब्रह्मचारिणाञ्च मधु प्रतिपिब्यते,—‘मधु मांसञ्च वर्जयेत्’ इति । तस्मान्न प्राश्नीयुरिति । ‘ननु एतद्वचनं, सामान्यं प्रतिषेधं बाधेत’ । न बाधते इति ब्रूमः । कथं? । यद्यबाधमानमेतत्, द्वादशाहेऽनर्थकं भवेत्, ततो बाधेत; न त्वनर्थकं । कथम्? । उभयविधं द्वादशाहं अङ्गीकृत्योभयमशितव्यं घृतं मधु वा, तत्र सविषां घृतप्राशनं भविष्यति, अहीने मधुनः प्राशनम् ऋत्विजाम्, एवमुभयं द्वादशाहसम्बद्धं भविष्यति विषयभेदेन । न च विरुद्धस्याचारो भविष्यतीति । तस्मान्न प्राश्नीयुरिति ॥

सू० प्राश्येत वा यज्ञार्थत्वात् ॥ ३३ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—सविभिर्मधु न भक्षयितव्यमिति, किन्तुर्हि भक्षयितव्यं । कथम्? । अविशेषेण उच्यते कर्त्तव्यमात्रस्य, उभयप्रकारमङ्गीकृत्य

दादशाहं, 'संन्यते पृथगे पङ्क्ते मध्याशयेत् घृतं वा' इति । उभयं विकल्पेन, न कर्तव्यव्ययया ; तस्मात् सन्निहोऽपि मधु भक्षयेत् ।

यत्तूक्तं,—विषयभेदेनार्थवत्त्वात् न बाधो न्यायः, दादशाहान्न-
भावस्यैव सति न विरोक्ष्यते-इति । अत्रोच्यते,—पङ्क्ते अतिवृत्ते
सचसम्बद्धेऽहीनसम्बद्धे वा अविशेषेण मध्याशने घृताशने चोच्यमानेऽत्र
केन व्यन्यां ब्रूमः ? । विरोधेनेति चेत् । न, विषयभेदेन विधिप्रति-
षेधयोः समानानात्, पुरुषार्थेन प्रतिषेधः, कर्माङ्गत्वेन विधानं ।
यदि च प्रतिषेधयत्नीयस्त्वमिहाङ्गीक्रियते, वचनमनर्थकमेव स्यात् ।
पक्षेऽर्थवत्तेति चेत् । न । नानाविषयत्वात्, तुल्यार्थयोर्हि तुल्यविषय-
योर्विकल्पो भवति, न, नानार्थयोः, नानार्थता चेदाधिगम्यते ।
कुतः ? । विधेः कर्मसाङ्गुलप्रयोजनत्वात् । प्रतिषेधस्यापि नियमा-
नुष्ठानात् पुरुषस्यादृष्टसिद्धिरिति । तस्मात् प्राप्नीयुरिति ॥ (१०।
६।१२५०) ॥

मानसमहर्षादशताधिकरश्मः ॥

सू० मानसमहर्न्तरं स्यात् भेदव्यपदेशात् ॥ ३४ ॥
(पू०) ॥

भा० दादशाहे श्रूयते,—‘अनया त्वा पाचेल’ समुद्ररमया प्रजा-
पतये द्रुष्टं गृह्णामीति प्राजापत्यं मनो दृष्टं गृह्णाति’ इति । तत्र
संशयः,—किं मानसमहर्द्वादशाहान्नं अहरन्तरम्, उत, अहरद्भम् ?

* “अपां त्वा श्रियथा पाचेल” इति व्याख्यास्याया पाठः । “अथमर्थं, श्रियथी
पाचं, ममद भोम, प्रजापतिर्देवता, एवमिहोक्तं पाचेल अथ पाचये मनः साधनं, तदिदं
मानसम्” इति व्याख्यास्या ॥

इति । तत्र इह कानिचित् भेदकारणानि प्रतिभान्ति, तानि निराचिकीर्षन् आचार्य उपन्यस्यति,—‘मानसमहरन्तर स्यात्’ इति । कुत ? । भेदेन व्यपदेशात्,—द्वादशाहात् भेदेन व्यपदिश्यते । कथं ? । ‘वाग्वै द्वादशाहो मनो मानसम्’ इति द्वादशाहानन्तर्भूत मानस व्यपदिशति, ‘वाग्वै द्वादशाह’ इति वाक्मस्तवात्, ‘मनो मानसम्’ इति च मनस्तवात् । यथा वाङ्मनसयोर्भेदो वस्तुतोऽवगम्यते, एवमेतयोरपि द्वादशाहमानसयो, यत पृथक् सति भेदेन व्यपदेशो भवति, नान्यथा; अतो भिद्यते एतदहरिति व्यपदेशाद्गम्यते ॥

सू० तेन च संस्तवात् ॥ ३५ ॥ (यु० १) ॥

भा० इतश्च अहरन्तरमिति । कुत ? । ‘तेन च’ मानसेनाह्ना द्वादशाहं संस्तव्यते । कथं ? । ‘विधूतानि ह वै द्वादशाहस्य गतरसानि हन्तामि, तानि मानसेनैव आप्याययन्ति’ इति, द्वादशाहस्य यानि गतरसानि हन्तामि, तानि मानसेनाप्याययन्ति इति ब्रुवन् भिन्न द्वादशाहात् दर्शयति । कथं ? । ‘संस्तवात्’, ॥ हि तेनैवात्मना तस्य संस्तुतिर्भवति । कुत ? । अत्यन्तभेदात् स्तुतिस्तुत्ययो, न हि देवदत्तो देवदत्तेन स्तूयते, भिन्नै शिरपाष्ठादिभि संस्तूयते । तद्वदिहापि द्वादशाहो मानसेन स्तूयत इति संस्तवात् भेदाऽधिगम्यते इति ॥

सू० अहरन्ताच्च परेण चोदना ॥ ३६ ॥ (यु० २) ॥

भा० इतश्च अहरन्तरमेवेति गम्यते । कुत ? । द्वादशाहिकात् ‘अहरन्तात्’ ‘परेण’ चोदयते,—पक्षी मयाज्यं प्राञ्च उदत्य मानसाय

प्रमर्पन्ति' इति । तद्यदि द्वादशाहिकस्याहो गुणविधिर्भवेत् द्वादशा-
हिकी पत्नीमंयाजान्तता स्यात्; अथ त्वहरन्तरं भवति, ततो द्वादशा-
हिकानामयं धर्मो नान्यस्येति न दोषो भविष्यति, अतोऽपि वैलक्षण्यात्
अहरन्तरमिद्विरिति गम्यते ॥

सू० पक्षे सङ्ख्या सहस्रवत् ॥ ३७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० परिचोदनापरिहारोऽयं । किमियं परिचोदना?—'नन्वेवं
'द्वादशाहः' इति त्रयोदशसु अहःसु नोपपद्यते' । अत्रोच्यते, यदा
प्रमाणान्तरेण शब्दः एतावति अर्थे प्रयुक्तः इति गम्यते, तदा सङ्ख्या-
सन्निकर्षात् त्रयोदशसु गुणवृत्त्या प्रयोगः सेव्यति । यथा 'अतिरात्रः
सहस्रम् अहानि अतिरात्रेण सहस्रसाध्येन यजेत' इति अधिकेऽपि
सहस्रे सहस्रशब्दो दृष्टः, तद्वदिहापि अधिके भविष्यति । अथ वा
कर्मगण-नामधेयमेतत्, 'द्वादशाहः' इति यावन्ति कर्माणि अङ्गीकृत्य
प्रयुक्तस्तावतां वाचक इति निश्चीयते । सर्वाणि प्रकरणादङ्गीकृत्य
प्रयोगात् सर्वेषां वाचको भविष्यतीति न दोषः ॥

सू० अहरङ्गं वाऽंशुवच्चोदनाभावात् ॥ ३८ ॥ (सि०) ॥

भा० दशमस्याहो गुणस्य विधिः स्यात्, ॥ अहरन्तरचोदना ।
कुतः? । अहरन्तरप्रकल्पकस्य वचनस्थाभावात् । कथं? । एवं तावत्
श्रूयते, 'अनया त्वा पात्रेण समुद्ररमया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति
प्रजापत्यं मनो यद् गृह्णाति' इति, दशममहरङ्गीकृत्य यदचोदनैषा,
'गृह्णाति' इति संस्कारविधानात्, न च संस्कारभेदे कर्मभेदो भवति,
अचोदकाय संस्कारा इत्युक्तं,—“यैस्तु द्रव्यं चिकीर्षते गुणस्तत्र”

(२।१।३अ०) कर्म न प्रधानम् इति । यथा अंशदाभ्यौ विधीयमानौ न कर्म भिन्नाः, यस्मिन् कर्मणि भवतः तत्रापरी यद्वाभ्यासाविति विज्ञायेते न कर्मान्तरे इति । यदि च अहरङ्गमेतत् भवति, न कर्मान्तरम्, एवमन्पीयसी एव अदृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भविष्यति, प्रकृतसम्बन्धस्य, न अप्रकृतप्रक्रिया क्रियान्तरस्य, अतो न अहरन्तरं; दशमे एव अहनि गुणविधिरिति ॥

सू० दशमविसर्गवचनाच्च ॥ ३६ ॥ (यु० १) ॥

भा० इतश्च न अहरन्तरं, तत्रैव गुणविधिः । कुतः ? । 'दशमविसर्गवचनात्', दशमविसर्गवचनं हि भवति,—'एष वै दशमस्याक्तो विसर्गो यन्मानसम्' इति ; एष दशमस्य 'विसर्गोऽन्तो यन्मानसमिति' भुवन्, अन्तोऽयमन्तवतो दशमस्य, न स्वतन्त्रमेतत् कर्मेति दर्शयति ; तस्मादपि दशमस्याङ्गं, नार्थान्तरमिति गम्यते ॥

सू० दशमेऽहन्निति च तद्गुणशास्त्रात् ॥ ४० ॥ (यु० २) ॥

भा० इत्याङ्गं । कथं ? । एवं गुणशास्त्रं युक्तं भविष्यति,— 'दशमेऽहनि' मानसाय प्रसर्पन्ति' इति, 'दशमेऽहनि सर्पराज्ञीभिर्ध्वग्भिः भुवन्ति' इति दशमस्याक्तः प्रधानभावेन निर्देशात् यदस्याधेयभावेन, तत्तन्मोक्षस्य गुणोऽयं दशमस्य, नार्थान्तरमिति गम्यते ॥

सू० सङ्ख्यासामञ्जस्यात् ॥ ४१ ॥ (यु० ३) ॥

* सूत्रानुसारेण 'दशमेऽहन्' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† 'तुष्टोपदेशोऽयम्' इति क० स० पु० पाठः ।

भा० यदि च गुणोऽयम्, एवं मद्धा समञ्जसा भविष्यति,—
 'द्वादशाहः' इति, इतरथा, त्रयोदशसु 'द्वादशाहः' इत्यसमञ्जसं
 मद्धावचनं स्यात्, अवाच्यत्वात् । यदुक्तं,—गुणवृत्त्या सहस्रसाध्यवद्
 भविष्यतीति, तदनुपपन्नं* । कुतः? । तत्र हि प्रमाणान्तरेण मद्धोया-
 वगमात् अधिके सहस्रशब्दो गौण्या वृत्त्या प्रयुक्त इति निदीयते;
 न त्विह मद्धोयातिरिक्ते प्रमाणमस्ति, येन गौणीयं वृत्तिराश्रीयेत ।
 यदयेतत् 'अनया त्वा पाचेश' इति वचनं, नदपि ग्रहमंस्कारविधानात्
 दशमेऽहनि यागाभ्यासं विधत्ते, न कर्मान्तरम् इति समधिगतम् ।
 एवञ्चेत्, न एतत् प्रत्यक्षवचनमहरन्तरप्रकल्पकं, नान्यत् प्रमाणान्तरं
 प्रापकं, येन मद्धोयेऽतिरिक्ते शब्दप्रयोग इत्यध्यवस्थामः । तस्मात् न
 इह गौण्या वृत्त्या प्रयोग इति ।

यदपि, कर्मगण-नामधेयत्वात् प्रकरणवर्गेन तावताम् अङ्गीकरणात्
 नामधेयरूपेण चावृत्तिर्भवित्यतीति, तदपि न युक्तं, सत्यं,
 कर्मगण-नामधेयमेतत्, न त्वयथार्थसमन्वयेन, द्वादशैतानि कर्माणि
 अङ्गोभिः परिमितानि एकत्र समाहृतानि इत्यनेन रूपेण
 तत्कर्मगणस्य नामधेयं, न वर्णानुपूर्वमात्रेण इति, तथा हि सर्वेष्वेव
 कर्मनामधेयेषु अर्थसमन्वयेनानुवादभूतो नामशब्दो वर्तते, न
 सौकरिकार्थतिरस्कारेण परिभाषामात्रेण वृद्धिगुणवत् । यथा,
 अग्निहोत्रं, श्येनः, ल्योतिष्टोमः इति ; एवं 'द्वादशाहः' इत्यर्थान्वयेन
 नामधेयं, न अर्थभावेन इति । तस्मात् अपरिचोदनैषा ॥

सू० पश्यतिरेके चैकस्य भावात् ॥ ४२ ॥ (यु०४) ॥

भा० इतयाहरद्गमिति विज्ञायते । कुतः ? । पश्यतिरेकेण 'एकस्य' अतिरेकं दर्शयति, न द्वयोः । कथं ? । 'यः पश्यतिरिच्छेत स ऐन्द्राग्रः कार्यः' इति एकादशिनो द्वादशाहे विधाय विद्वतायामेकस्यातिरेकं दर्शयति, तन्न तावदतिरिच्यते, एको न भवति । कथं ? । एकादश पञ्चः, द्वादश अहानि, एकस्यातिरेकं ब्रुवन् द्वादशैतानि अहानीति गमयति । यदि त्रयोदश अहानि स्युर्दयोरभावः स्यात्, नैकस्येति । तस्मादप्यहरद्गं न कर्मान्तरम् इति ॥

सू० स्तुतिव्यपदेशमङ्गेन विप्रतिपिद्धं* व्रतवत् ॥ ४३ ॥
(आ०नि०१) ॥

भा० अस्मिन् सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते । यदुक्तं,— मानसमहरन्तरं भेदेन व्यपदेशात्, तेन च मानसेन संस्तवात् भेदः, न हि आत्मनैव आत्मा संस्त्रयते—इति । अत्राभिधीयते, नैतत् विप्रतिपिद्धम्, अङ्गेनापि समुदायस्य स्तुतिर्दृष्टा, यथा महाप्रतधर्मेण संवत्सरसत्रस्य,—'यन्ति वा एते मिथुनाद् ये संवत्सरमुपयन्ति । अन्नर्वेदि मिथुनौ सन्भवतस्तेनैव मिथुना न यन्ति' इति समुदाय-दोषमभिधाय तदवयवभूतस्य महाप्रतस्य धर्मेणानुजिघृक्षन् समुदायस्य अवयवधर्मेण स्तुतिं दर्शयति । लोकेऽपि अवयवधर्मेणावयवी संस्त्रयत एवेति, यथा दीर्घः केशैः शोभनो देवदत्त इति । तद्वदिहापि द्वादशाहः संस्तविष्यते इति न दोषः ।

* एवमेव चर्चनं पाठः । अत्र 'स्तुतिव्यपदेशम्' इति जीवन् विन्ययम् । 'न विप्रतिपिद्धम्' इति पाठस्तु भविष्य युक्तः ।

सू० वचनादतदन्तत्त्वम् ॥ ४४ ॥ (आ० नि० २) ॥

भा० यदुक्तं, यद्यहरन्तरमेतत्, एव द्वादशाहधर्मावैसत्तव्यं मानमानता
 दुक्ता भविष्यति, न तदङ्गत्वे,* पञ्चीमयाजान्तता भवेत् इति । अत्र
 वदाम, 'वचनात् अतदन्तत्वं' भविष्यति, द्वादशाहिकानाम् अङ्गतां
 सामान्येन पञ्चीमयाजान्तता, विशेषेण तु दशमस्याङ्गो मानमानता
 उच्यते,—'पञ्ची' मयाज्य प्राञ्च उदेत्य मानसाय प्रसर्पन्ति' इति,
 नास्ति वचनस्यातिभारः, तस्मादप्यदोषः । अतो दशमस्याङ्गो
 मानसमङ्गः न स्वतन्त्रम् इति ॥ (१०।६।१२ अ०) ॥

सचमेकं सचवर्चकत्वाधिकरणम् ॥

सू० सचमेकः प्रकृतिवत् ॥ ४५ ॥ (पू०) ॥

भा० इह द्वादशाहप्रवृत्तीनि सन्नाष्टि उदाहरणम् । तत्र सशयः,—
 किं सचमेकं प्रयुञ्जीत, उत बहवः ? किं प्राप्तम् ?—'एकः' ।
 कुत ? । 'प्रकृतिवत्' ज्योतिष्टोमे एकं कर्त्ता, तत्प्रकृतिवत्
 षोडशानुग्रहाय सचम् एक एव प्रयुञ्जीत—इति । ननु बहवः श्रूयन्ते,
 'य एवविदास सचमासते, य एवविदास सचमुपयन्ति' इति ।
 उच्यते । कामिना सचं विधीयते, ते च परस्परनिरपेक्षा बहव एव,
 ते यद्येकैक्येनापि कुर्वन्ति तथापि सचक्रियामभिषमीक्ष्य बहव
 एव कुर्वन्तीति वज्रवचनं भविष्यति । यथा लोके पृथगेनापि
 कुर्वाणानां वज्रवचनं दृश्यते,—देवस्येत् वर्षेत्, बहवः कपि कुर्युः,

* यथा भविष्यति । तदङ्गत्वेन इति क० म० पु० पाठः ।

सख्यं चेत् सम्पद्येत, बहवो ब्राह्मणा यजेरन्—इति । तथा वेदेऽपि प्रयोगदर्शनं,—‘सचादुदवमाय षष्ठशमनीयेन यजेरन्’ इति एवमत्रापि ‘आसीरन्’ ‘उपेयुः’ इति वज्रवचनं भविष्यति इति ॥

सू० वचनात् तु बहूनां स्यात् ॥ ४६ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—एको यजेत, न बहवः—इति ; किन्तु हिं २—बहवो यजेरन् । कुतः ? । ‘वचनात्’, वचनमिदं भवति,—‘आसीरन्’ ‘उपेयुः’ इति, वज्रत्वसम्बद्धः प्रयोगो विधायते, स प्रत्यक्षवचनात् चोदकप्राप्ता-
मेककर्तृकतां वाधेत इति ॥

सू० अपदेशः स्यादिति चेत् ॥ ४७ ॥ (आ०) ॥

भा० यदुक्तं,—सामान्यक्रियामुन्मत्तमभिसमीक्ष्य लोकवत् वज्रवचन-
शब्दप्रयोगो भविष्यति, यथा कृषिं कुर्युरिति, वेदेऽपि दर्शनं,—
‘षष्ठशमनीयेन यजेरन्’ इति वज्रवचनं भवति, एवमत्रापि—इति ;
तत्परिहर्तव्यम् ॥

सू० नैकव्यपदेशात् ॥ ४८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतत् सचे उपपद्यते, एककर्तृकम्* इति । कुतः ? । ‘एक-
व्यपदेशात्’ । कथं ? । एवमाह,—‘एष वै कुण्ठमस्ति यः सचे प्रति-
गृह्णाति ; एक एव यजेत’ इति, सत्रमपोद्य अन्यस्यैककर्तृकतां विदधत्
तस्य वज्रकर्तृकतां गमयति । यन्तु लोकवदिति, तत्र युक्तं, लोकेऽन्यतः
प्रवृत्तस्यार्थस्य अनुवादभूतः शब्द उच्चार्यमाणः सामान्यक्रिया-

सम्बन्धाभिप्रेतया उच्यते इति गम्यते । यदपि उदवसानीयवदिति, तदपि उदवसानीये युक्तं, तत्र हि भिन्नानि उदवसानानि उपलक्ष्य क्रियामात्रं विधीयते, तद्वज्रत्वञ्च समानकर्तृकत्वादेव प्राप्तमनूयते— इत्युक्तमेव । इह तु शब्दपूर्विका क्रियाप्रवृत्तिः, शब्दश्च वज्रत्वविशिष्टं प्रयोगं सन्निभिरभिप्रेतयति, अतः शब्दप्रामाण्यादुपादीयमानार्था क्रियायां वज्रत्वं विवक्षितमिति बहवः प्रयुञ्जीरन्निति ॥

सू० सन्निवापञ्च दर्शयति ॥ ४८ ॥ (यु० १) ॥

भा० इतश्च बहव एव यजेरन् इति । कुतः ? सन्निवापदर्शनात्, बहूनाम् अग्नीनाम् एकञ्च सन्निवापमाह,—‘पञ्चभिः परशुभिर्यज्यमाणः सन्निवपेरन्, सावित्राणि होयन्तः सन्निवपेरन्’ इति ; यदि संहत्य कुर्वन्ति, एवमग्नीनां सन्निवाप उपपद्यते ; अथ तु एकैकग्येन कुर्युः, सन्निवापदर्शनं नोपपद्यते ; तस्मादपि गम्यते बहूनां सचमिति ॥

सू० बहूनामिति चैकस्मिन् विशेषवचनं व्यर्थम् ॥
॥ ५० ॥ (यु० २) ॥

भा० इतश्च यस्यामः अभूय प्रयोग इति । कुतः ? एवं श्रूयते,— ‘यो वै वज्रनां यजमानानां गृहपतिः, स सचस्य प्रयेता, स हि भूयिष्ठामृद्धिमाध्वीति’ इति, एकस्मिन् गृहपतौ वज्रभिर्यजमानैः सह प्रवृत्ते फलविशेषं ब्रुवन् बहूनां सहप्रयोगं दर्शयति ; इतरथा एकस्मिन् यजमाने कर्तुरेकत्वात् फलैकत्वाच्च सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः फलविशेषवचनं व्यर्थं स्यात्, अस्ति तु फलविशेषवचनं ; तस्मादपि गम्यते बहव एव यजेरन्निति ॥ (१०।६।१४ अ०) ॥

सर्वे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वाधिकारसमः ॥

सू० अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतिवत् ॥ ५१ ॥ (पू०) ॥

भा० इह सवाण्येवोदाहरणं; तेषु बहवः कर्त्तार इत्युक्तम् । इदम् इदानीं सन्दिह्यते,—किं न एव सचिण ऋत्विजः, उत, अन्ये उपादातव्याः ? इति । किं प्राप्तम् ?—अन्ये उपादातव्या ऋत्विजः । कुतः ? । ज्योतिष्टोमे हि प्रकृतौ अन्ये कर्त्तार उपादेयाः समाह्वताः, तद्वदिहापि सचिभिः प्रकृतिवत् कुर्वाणैः चोदकामुग्रहाय 'अन्ये' एवोपादेया इति; एवं प्रकृतिवत् कृतं भविष्यतीति ॥

सू० अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात् तेषां स्यात् यजमानत्वम् ॥ ५२ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—अन्ये ऋत्विज इति, 'यजमानाः' एव ऋत्विजः 'स्युः' । कुतः ? । 'ऋत्विजामभिधानसंयोगात्',—यजमानसंस्कारो हि दीक्षापदार्थाऽध्वर्यादिममाख्यासंयोगेन कर्मनिमित्तेन प्रसिद्धि-रूपेणाभिधाय विधीयमानो यजमानानां तेषां आध्वर्यवादि-सम्बन्धमवबोधयति । कथं ? । यदि ते तान् पदार्थान् कुर्वन्ति एवं ते नैमित्तिकीभिराख्याभिर्युज्यन्ते नान्यथेति, अतोऽवगम्यते अस्ति तैः पदार्थैरभिसम्बन्ध इति । किं तदवगमम् ? । 'अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ततो होतारं तत उद्गातारम्' इत्युपक्रम्य सर्वं ऋत्विजः उपक्रान्ता दीक्षामसम्बन्धेन; तस्माद्गम्यते यजमाना एव आर्त्विज्ये स्युर्नान्ये इति ॥

सू० कर्तृसंस्कारो वचनादाधात्ववदिति चेत् ॥ ५३ ॥
(आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' मन्यसे,—यजमाना एव ऋत्विजः सूरिति, तत्र युक्तं, प्रकृतौ हि यजमानादन्ये श्रूयन्ते, प्रकृतिवदिहापि यजमानेभ्योऽन्यैरेव भवितव्यमिति पूर्वं एव पक्षो व्यपदिश्यते, केवलं तु पूर्वोक्तस्य परिहारो वक्तव्यः, स उच्यते,—'कर्तृसंस्कारो वचनादाधात्वत्' भविष्यति । कथम् ? । एतावदेव श्रूयते,—'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति' इति, तत् यदि भिन्ना अपि कर्तारो भवन्ति तान् आत्मीयाभिः सञ्ज्ञाभिरुपलक्ष्य वचनसामर्थ्यात् दीक्षासंस्कारस्तेषां विधीयते इति मानुषपत्रं, 'आधात्वत्',—यथा अन्यत्राप्पुत्विजां संस्कारो विधीयते आधाने,—'यत्नं योऽग्निमाधास्यत् स्यात् स एतां रात्रिं व्रतस्वरेत्' इति, 'न मांसम् अग्नीयाश्च स्त्रियमुपेयात्' इति वचनादध्वर्योर्नियमो विधीयते, तथा ज्योतिष्टोमे 'सर्वर्त्विज उपवसन्ति' इति ऋत्विजामुपवाचो विधीयते, तद्वदिहापि ऋत्विजामेव संस्कारो भविष्यति ॥

सू० स्याद्विशये तन्न्यायत्वात् प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—अन्ये ऋत्विज इति, किन्तर्हि यजमाना एव ऋत्विजः स्युः । कुतः ? । एतस्मिन् संग्रहे,—त एव वा यजमाना ऋत्विजः, अन्ये वा भिन्नाः ? इति, त एवेति न्याय्यम्, उक्तोऽत्र न्यायः,—'अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात्' इति, अनेन न्यायेन पश्यामः,—ते एवेति । यदुक्तम्,—आधानवत्तत्संस्कार

ऋत्विजां भविष्यति—इति, तदनुपपन्नं । कथम् ? । अप्राकृतप्रयोजना
वा दीक्षा ऋत्विजां विधीयते, प्रकृतिवद्वा प्राकृतकार्यका सती
यजमानवज्रत्वात् क्रमपरतया सङ्कीर्त्येत ; प्राप्तायाः सङ्कीर्तनं लघीयः,
क्रममात्रविधानात्, ऋत्विक्संस्कारे सति अदृष्टकम्पना, अधिकार्य-
विधानञ्च । तस्मात् प्राप्तायाः चोदकेन सङ्कीर्तनं, न अप्राप्तविधान-
मिति । यत्तु,—यथा ऋत्विजामुपवामविधानम्, आधातुश्च व्रत-
विधानं, तद्वदिहापि—इति, तत्र युक्तं, विस्पष्टं वचनं,—‘ऋत्विज
उपवसन्ति’, ‘स तां’ रात्रिं व्रतञ्चरेत्’ इति । न च तत्र अपूर्वत्वात्
प्राप्ताशङ्का ; तस्मात् तत्र विधानम् ॥

सू० स्वाम्याख्याः स्युर्गृहपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥
(आ०) ॥

भा० परिचोदनासूत्रमेतत् । अथ कस्मात् न ‘स्वाम्याख्याः’ एता
अध्वर्याद्या भवन्ति गृहपतिवत् ? इति । किमेवं भविष्यति ? ।
एवं चोदकप्राप्ताऽन्यकर्तृकता न बाधिता भविष्यति । अध्वर्याद्याश्च
समाख्या गृहपतिवत् यजमानाभिधानतयाऽर्थवत्यो भविष्यन्तीति
स्थिते अर्थे सूत्रेण परिचोदयति ॥

सू० न प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्वर्मेण ॥ ५६ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० नैतत् युक्तं,—‘स्वाम्याख्या एता गृहपतिवत्’ इति । कुतः ? ।

* यत्र ‘ता’ इति सर्वत्र पाठः । परन्तु पूर्वोपरपाठस्याप्याय “एता” इति पठितुं
युक्तम् ।

‘प्रसिद्धयदणत्वात्’,—आध्ययवादि कर्म कुर्वाणेषु हि कर्तृषु कर्म-
निमित्ता एता आख्याः प्रसिद्धाः, न याजमानं कुर्वाणेषु, यजमानानाम्
आभिः क्रियाभिर्मसंयुक्तानां भवियन्तीत्यनुपपन्नं । कथं गृहपति-
रित्याख्या २ । उच्यते,—असंयुक्तस्य अलिङ्गधर्मेण स्वामिन एवाख्या
गृहपतिरिति । अपि च अवयवप्रसिद्ध्यापि गृहपतिशब्दस्य पतिर्वाच्य
इति यजमानाभिधेयता उपपत्त्यते ; प्रकृतावपि स्वामिनि चार्थं
प्रयुक्तः,—‘गृहपतिर्धजेत इति । न त्वध्वर्वाद्याः स्वामिनि केनचिदपि
प्रकारेण तत्क्रियासंयुक्ता उपपद्यन्ते,—इत्यस्यक्रियासम्बन्धात् ता भिद्यन्ते
इति । बह्वनामिति च तुल्येषु विशेषवचनं नोपपद्यते ।

इतश्च आलिङ्गेषु यजमाना एव । कुतः ? । एवमाह,—‘यो वै
बह्वनां यजमानानां गृहपतिः सवस्य प्रत्येता स हि भूयिष्ठान्द्वि-
मार्ध्वाति’ इति एकस्मिन् गृहपतिरिति विशेषवचनम् असमानत्वे सति
उपपद्यते, नान्यथा, यदि सर्वे गृहपतिकर्म कुर्युर्न कर्मान्तरं, ततो
विशेषाभावात् गृहपतौ विशेषवचनानुपपत्तिः स्यात् । अथ तु इतरे
उभयं कुर्वन्ति, गृहपतिर्याजमानमेव, ततो विशेषवचनं युक्तं भवति ।
सस्माद्विशेषवचनात् ते एव अलिङ्ग इति गम्यते ॥

सू० दीक्षितादीक्षितव्यपदेशश्च नोपपद्यते अर्थयो-
नित्यभावित्वात् ॥ ५७ ॥ (सि०यु० १) ॥

भा० इतश्च स्वयंकर्तृकाणि सचाणीत्यवगम्यते । कुतः ? । दीक्षिता-
दीक्षितव्यपदेशात्,—एवमाह,—‘दीक्षिताः सचैर्यजन्ते अदीक्षिता
अदीनैर्यजन्ति’ इति, एतौ च नित्यतादेवार्था,—‘दीक्षिताः स्वायं

यजन्ते, याजकाय अपि अदीक्षिता याजयन्ति' इति, अहीने मन्त्रे चैतयोरर्थयोर्विशेषाभावात् व्यपदेशानुपपत्तिः स्यात् ! अयं तु मन्त्रे यावन्कार्यं तत्सर्वं दीक्षितैरेव क्रियते, अहीने चादीक्षितैः, ततो व्यपदेश उपपद्यते, नान्यथा । अतो व्यपदेशादवगच्छामः,—अस्ति मन्त्रे स्वयंकर्तृत्वमिति ।

सू० अदक्षिणत्वाच्च ॥ ५८ ॥ (सि०यु०२) ॥

इतश्च स्वयंकर्तृकं मन्त्रं । कुतः ? । 'अदक्षिणत्वात्' अदक्षिणानि सचाणि आहुः, न ह्यत्र गौर्हीयते न वासो न हिरण्यमिति दक्षिणा-भावदर्शनं स्वयंकर्तृकत्वे उपपद्यते, नान्यथा, परकर्तृकत्वे हि दक्षिणाभावो नापपद्यते, न हि कश्चित्, ऋते स्वार्थात्, परार्थे परः प्रवर्तते ; तस्मादपि गम्यते स्वयंकर्तृकाणि सचाणीति ॥ (१०।६।१५अ०) ॥

सचाहीनयोर्विवेकाधिकरणम् ॥

सू० द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदनेन
यजमानबहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंधागात् ॥
॥ ५९ ॥ (सि०१) ॥

भा० द्वादशाह एवोदाहरणं । उक्तञ्च पूर्वं सत्रमहीनस्य द्वादशाह इति ; तस्योदानीं द्विप्रकारस्य लक्षणमन्वाख्यायते,—एवंलक्षणको द्वादशाहः सत्रम्, एवंलक्षणकोऽहीन इति । तद्विवेकज्ञानार्थमिदं-मुच्यते,—आसनोपायिचोदनया 'यजमानबहुत्वेन च' सत्रत्वमवगम्यते ।

एते चोदने 'आमते', 'उपयन्ति' इति हि नित्यं सत्रसम्बद्धे दृष्टे,—'य एवं-विद्वांसः सत्रमासते', 'य एवं-विद्वांसः सत्रमुपयन्ति' इति; 'यजमानवज्रत्वेन च',—'चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सत्रमासीरन्' इति । तत्सहचरितलिङ्गदर्शनात् सहचरिते प्रत्ययो भवतीति ॥

सू० यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चाऽस्थितपरि-
माणत्वात् ॥ ६० ॥ (सि०२) ॥

भा० अथ किंलक्षणकोऽहीनः? इति, तदुच्यते,—यत्र यजतिचोदना, अनियतञ्च कर्तृपरिमाणं तत्र 'अहीनः' इति निश्चीयते; अहीनानां यजतिचोदनया विधानं,—'द्विरात्रेण यजेत' इत्येवमादि । कर्तृपरि-
माणञ्च एषामनियतं, सत्पाणान्नु नियतं परिमाणं बहवः । एवंलक्षणस्य च लक्षणे लक्षितं प्रयोजनं नाम्यमूयमिति ॥ (१०।६।१६अ०) ॥

पौष्परीके षष्ठदेव दक्षिणाशानाधिकारकम् ॥

सू० अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात् प्रत्यहं कर्म
भेदः* स्यात् ॥ ६१ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति पौष्परीक एकादशरात्रः,—'पौष्परीकेण एकादश-
रात्रेण स्ताराज्यकामो यजेत' इति । तत्र श्रूयते,—'अयुतं पौष्परीके
दद्यात् अयमहममेकादशम्' इति । तत्र सन्दिह्यते,—किं प्रत्यहं

अयुतम्* अयसहस्रञ्च दातव्यम्, उत, एकमेवायुतमयसहस्रञ्च सहत्? इति । किं प्राप्तम्?—‘अहीने दक्षिणाशास्त्रं’ ‘प्रत्यहं’ भिद्येत । कुतः? । गुणत्वात् दक्षिणायाः, प्रधानत्वाच्च अर्क्षा, समुदायशब्देन समुदायीनि अहानि उपलक्ष्य दक्षिणा गुणो विधीयमानः प्रतिप्रधानं भिद्येत, यथा गणाय स्नानम्, उपलेपनं वा विधीयमानं गणिनां भवति, एवमत्रापि द्रष्टव्यं । प्रतिकर्मावसायी च चोदक एवमनुयहीयते, दक्षिणाभ्यस्त्याच फलभूयस्त्वं भविष्यति । अतोऽवगम्यते भेद इति ॥

सू० सर्वस्य वैककर्मात् ॥ ६२ ॥ (१आ०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—प्रत्यहं दक्षिणाभेद इति, एकमेवायुतं सहस्रं च दीयते । कुतः? । ‘वैककर्मात्’,—एकं हि दक्षिणानां कार्यम्,—पक्षिगानमनम्; आननिश्च साङ्गक्रतुनिर्द्वन्द्वे कृतेति अन्तरा न तथा प्रयोजनमस्तीति न भूयः क्रियते । यत्तु,—अङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वमिति, तत् अङ्गत्वे प्रज्ञाते भवति, नान्यथा; समुदायाङ्गञ्च दक्षिणा, न अवयवाङ्गमित्युक्तं । अथ यदुक्तं,—प्रतिकर्मावसायी चोदकः प्रतिकर्म प्रापयति,—इति । प्रत्यक्षवचनात् समुदायाङ्गीकरणेन च दक्षिणानां विधानमिति चोदको बाधित इति न दोषः ॥

सू० पृषदाज्यवद्वाऽह्नां गुणशास्त्रं स्यात् ॥ ६३ ॥
(१आ०नि०) ॥

भा० न चैतत्,—सकृदेव दातव्यमिति, किं तर्हि, भेदेन । कुतः? ।

प्रत्यहं दक्षिणानां प्राप्तानामयं विशेष उच्यमानः प्रत्यहमेव भवितु-
मर्हतीति । 'ष्यदाज्यवत्',—यथा 'ष्यदाज्येनानुयाजान् यजति' इति
ष्यत्ता गुणे विधीयमाणः प्रत्यनुयाजं भिद्यते, एवमत्रापि द्रव्य-
मिति ॥

सू० ज्यौतिष्टोम्यस्तु दक्षिणाः सर्वासामेककर्मत्वात्
प्रकृतिवत् तस्मान्नासां विकारः स्यात् ॥ ६४ ॥
(२आ०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—भेद इति, किन्तुर्हि, तन्त्रेण सकृदेव । कथं ? ।
'ज्यौतिष्टोम्यो' हि 'दक्षिणाः' भागं कर्मराशिमाह्वीकृत्य दीयन्ते,
तथाभूतानाञ्च तासां समुदायान्वयानां प्राप्तानामयं विशेष
उच्यते,—'महत्तमयुतम्' इति, विशेष उच्यमानः, या इह दक्षिणा
दीयन्ते, तामामयं विकार इति गमयति, एकत्वम् आगतेः, न
वारयति; तस्मात्सकृत् दातव्यमिति । यत्तु,—अनुयाजवत्—इति,
युक्तं, यत् अनुयाजेषु द्रव्यस्य भेद इति, यागे हि द्रव्यं गुणभूतं
षोद्यते, तत् यागानां भेदादन्यस्य क्रियमाणं न अन्यस्य उपकरोतीति
भिद्यते; इह त्वेका आगतिरित्युक्तं; तस्मादियमो दृष्टान्त इति ॥

सू० द्वादशाहे वचनात् प्रत्यहं दक्षिणाभेदस्तत्प्रकृति-
त्वात् परेषु तासां संख्याविकारः स्यात् ॥ ६५ ॥
(२आ०नि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—सकृद्दातव्यमिति; प्रत्यहमयं विशेषो भिद्यते ।

कुतः ? । द्वादशाहे हि प्रत्यक्षं वचनम्,—‘अन्वहं द्वादशशतं ददाति’ इति ; पौण्डरीकस्य द्वादशाहप्रकृतिः, तस्मात् पौण्डरीके प्रत्यक्षं चोदक-प्राप्त्या प्रसक्तानां दक्षिणानामयं विशेष उच्यमानः तथैव कर्मावयव-सम्बद्धानां विकार इति गम्यते, ततो भेदेन दक्षिणानां विशेष इति ॥

सू० परिक्रियाविभागाद्वा समस्तस्य विकारः स्यात् ॥
॥ ६६ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—दक्षिणाभेद इति, किन्तार्थं, सहदेव दक्षिणा दीयेतेति । कुतः ? । ‘परिक्रियाविभागात्’,—समस्ता दक्षिणा विक्रियेरन्, कृत्स्नं हि कृतमङ्गीकृत्य दक्षिणा विधोयन्ते । कथं ? । तावतः पुरुषार्थ-त्वात् ; यत् फलवत्, तत् पुरुषस्य चिकीर्षितं, तच्च कुर्वाणस्य, सहायान् उपाददानस्य अयं विशेष उच्यते परिक्रियः ; न चावयवः फलवान्, समुदायात् फलनिष्पन्नेः, समुदायं चाङ्गीकृत्य परिक्रियः क्रियमाणः, आ समुदायनिर्मुक्तैः, परिक्रियः कृत इति अन्तरा न भूयः क्रियते ।

अपि च, पौण्डरीकशब्दमयोगेन परिक्रियविशेष उच्यमानः तच्छब्दवाच्यस्यैव भवतीति गम्यते, समुदायस्य पौण्डरीकशब्दवाच्यो न अवयवः, स हि समुदायशब्देन लक्ष्यते, तच्च लक्षणैव दोषः ; असम्भवे हि लक्षणा आश्रीयते, न च, इहासम्भवः ; अतः समुदाय-मङ्गीकृत्य सहदेव चत्विजो ब्रियेरन्निति ; तस्मात्सकृत्परिक्रिय इति, सहदाने च प्रयोगवचनानुग्रहः, प्रयोगप्राप्तिभावाच्च महाविषयता शास्त्रस्येति, तस्मादप्येतदेव न्याय्यमिति ॥

सू० भेदस्तु गुणसंयोगात् ॥ ६७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यदुक्तं,—‘द्वादशाहप्रकृतित्वात् पौण्डरीकस्य, तत्र च द्वादशाहे

दक्षिणाभेदात् तयाभुताया एवेह विशेष उच्यते'-इति, तत् परिहर्तव्यं।
अबोच्यते,—तत्राप्येकत्वात् कृतोः, एक एव परिक्रयः । 'भेदस्तु'
वचनात् सुत्या सम्बन्धप्रयोजनो दक्षिणामंस्कारप्रयोजनश्च, न तस्मिन्
भिद्यमाने परिक्रयैकत्वं भिद्यत इति ॥ (१०।६।१७अ०) ॥

पौण्डरीके सर्वासां दक्षिणानां विमञ्च नयनाधिकरणम् ।

सू० प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां सर्वशेष-
त्वात् ॥ ६८ ॥ (१म पू०) ॥

भा० पौण्डरीक एवोदाहरणं; तच्चैतत्समधिगतं,—महदेव परिक्रय
इति । अस्ति तु प्रकृतौ, 'माध्यन्दिने सवने दक्षिणा मीयन्ते' इति ।
तत्र संशयः,—किं सर्वासां कार्त्तिकेन प्रत्यहं नयनम्, उत, सप्तश्रयनम्,
अथ वा प्रविमञ्च नयनम्? इति । किं प्राप्तिः,—'प्रत्यहं' 'सर्वासां'
'संस्कारः' स्यात् । कुतः? । 'प्रकृतिवत्' प्रकृतौ हि सकला दक्षिणा तस्मिन्
काले संकृता, इहापि तद्देव सकलाः संस्कर्तव्या इति । कथम्? ।
अङ्गां प्राधान्यात्, तद्गुणभावाच्च दक्षिणानां, सर्वा एताः सर्वेषाम्
अङ्गां श्रेयभूताः, श्रेयभूतस्य चार्थस्य यः संस्कारः, स तेन तेन अङ्गा
प्रयुज्यते इति, तस्मात् 'प्रत्यहं' 'सर्वसंस्कारः' ।

सू० एकार्थत्वान्नेति चेत् ॥ ६९ ॥ (२य पू०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—'प्रत्यहं सर्वसंस्कारः' इति, किन्तर्हि महदेव संस्कारः
स्यात् । कुतः? । 'एकार्थत्वात्' दक्षिणानाम्, एक कार्यम् आनमनं,
तामाश्च नयनादिसंस्कारसंस्तृतानां प्रत्यर्पणं कार्यम्, एकस्मिन्नपि च
अहनि तत्संस्काररुद्धता । दीयमानासु हत दोदनार्थ इति

भूयः संस्कारेण प्रयोजनं नास्ति । तस्मात् सकृत् संस्क्रियेरन्निति ॥

सू० स्यादुत्पत्तौ कालभेदात् ॥ ७० ॥ (२य पू० नि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—मरुतसंस्कार इति, किन्तर्हि प्रत्यहं । कुतः ? ।

‘उत्पत्तौ कालभेदात्,—उत्पत्तौ दक्षिणानां विशिष्टकालसम्बन्धः श्रूयते,—‘तस्मात् त्रिष्टुभो लोके माध्यन्दिने सवने दक्षिण नीयन्ते’ इति, सर्वाद्यैता सर्वेषाम् अङ्गां शेषभूताः, तेषाञ्चाङ्गां माध्यन्दिनानि सवनानि भिद्यन्ते, तत्र च अग्न्यमानविशेषत्वात् यस्य माध्यन्दिने सवने न संस्क्रियेरन्, तस्यैव संस्कारलोपः स्यात्, प्रयोगभेदात्; न च अन्यतरच* संस्क्रियमाणा अन्यत्र संस्कृता भवन्ति, तस्मात् भेदेन संस्क्रियेरन्निति ॥

सू० विभज्य तु संस्कारवचनात् द्वादशाहवत् ॥ ७१ ॥
(सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—समस्तानां प्रत्यहं संस्कार इति, किन्तर्हि ‘विभज्य’ संस्क्रियेरन् । कुतः ? । वचनात्,—द्वादशाहे प्रत्यहं मयनादि-संस्कारो वचनात् क्रियते,—‘अन्वहं द्वादशशतं ददाति’ इति । पौण्डरीकस्य द्वादशाहप्रकृतिः, न ज्योतिष्टोमप्रकृतिः, तस्मात् परि-क्रयैकत्वेऽपि सति वचनात् भेदेन संस्कार इति ॥ (१०।६।१८अ०) ॥

‘मनो ऋचः’ इत्यनेन यावदर्थेष्टचामुपादानाधिकरणम् ॥

सू० लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्यात् लिङ्गस्य सर्वगामित्वादाग्रेयवत् ॥ ७२ ॥ (पू०) ॥

भा० क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते,—‘मनोः ऋचः मामिधेन्यो भवन्ति’

इति । तत्र संशयः,—किं, यावत्यो मनुलिङ्गा ऋचः, ताः सर्वा
 दाशतयीभ्यः आनीय सामिधेनीषु विनियोज्यताः, उत काश्चिदेव, न
 सर्वाः ? इति । किं प्राप्तं ?,—सर्वा एवंलिङ्गा उपादेयाः । कुतः ? ।
 'लिङ्गस्य सर्वगामित्वात्', इहैतावत् श्रूयते—'मनोः ऋचः सामिधेन्यो
 भवन्ति' इति । मनुशब्दसंयोगो हि लक्षणम् ऋचासुपादीयमागानां,
 मनुसम्बन्धेन च शब्द उपलक्षयन् यावतीषु सम्भवेत्, तावतीः
 अविशेषात् शक्नोति उपलक्षयितुम्, एतच्च वचनं लिङ्गमात्रसम्बन्धेन
 विनियोजकं, न इत्यन्तापरिच्छिन्नानां विशेषकं । तस्मात् अविशेषात्
 सर्वास्तमिलिङ्गवत्यः उपादेयाः, 'आग्नेयवत्', यथा, ऋजीपाणामाग्नेयेन
 संवत्सरसुपधाने, 'आसीत् सूक्तेन सूक्तस्य अविच्छेदाय' इति आग्नेयेन
 सूक्तेनेत्युक्तं,—यावन्ति आग्नेयानि सूक्तानि दाशतयानि, सर्वैरिष्टका
 उपधीयन्ते, एवमिहापि मनुलिङ्गाभिः सामिधेनीकार्यं कर्तव्यमिति ।
 यथा वा, अहर्गणे 'ऋजीपमधु प्रास्यति' इति, सर्वेषामह्नां यत्
 ऋजीपम्, अविशेषात् तत् सर्वं प्रास्यते, तद्वदिहापि अविशेषात्
 सर्वासासुपादानमिति ॥

सू० यावदर्थं वा अर्थशेषत्वादल्पेन परिमाणं स्यात्
 तस्मिंश्च लिङ्गसामर्थ्यम् ॥ ७३ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—सर्वासां मनुलिङ्गानां दाशतयीनामागम इति,
 विन्तर्हि 'यावदर्थम्' उपादेया इति । कुतः ? । 'अर्थशेषत्वात्',—
 कार्यपेयभावेन हि सामिधेनीनामुपादानं, तच्च कार्यम् अन्याभिरपि
 सिध्यतीति, सिद्धत्वात्कार्यस्य, यद्यपि लक्षिताः सन्ति अपरा ऋचः,
 तथापि प्रयोजनाभावात् नैवोपादीयन्ते इति ।

ननु 'कार्यशेषभावः सर्वत्र वाचनिकः, इहापि प्रत्यक्षवचनात् लिङ्गपरिच्छिन्नाः सामिधेन्यो विधीयन्ते इति सर्वानां विधानं भविष्यति' इति । अत्रामिधीयते,—सर्वत्र सर्वत्र वाचनिकः शेषभावः, न त्विह सामिधेन्यो विधीयन्ते, किन्तु चोदकप्राप्तानाम् इयत्तापरिच्छिन्नानां केवलमनेन विशेष उच्यते,—'मनोः च्छः' इति; सोऽयं विशेष उच्यमानो यावत् उपन्यस्ताः, ता एव विशेष्य कृतार्थत्वात् व्यावर्त्तन्ते, नापरा अपि तस्मिन्नाः प्रमज्जन्ते । तस्माद्विज्ञवतीनां नियतानामुपादानं न सर्वासाम् इति । न च, लिङ्गवतीनां भावात् गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिन्योऽप्या । एवञ्च साधनं प्रयोगप्राप्तु-भावश्च भविष्यति इति । अपि च अस्मिन् पक्षे लिङ्गमपि समर्थमेव । कथं ? । लिङ्गं हि लक्षणत्वेन सामिधेनीनामुच्यते ; तत्र यद्यपि न तस्मिन्नाः सर्वा उपादीयन्ते, चास्त्विह प्रयुज्यन्ते ताः तस्मिन्ना एव नान्यस्मिन्नाः, तथापि लिङ्गमनुगृहीतमेव न बाधितमिति । तस्माद् यावदर्थमुपादानं न सर्वासामिति ।

सू० आग्नेये हस्तविधिः ॥ ७४ ॥ (१म आ० नि०) ॥

भा० यदुक्तं,—'यथा आग्नेयैः सूक्तैरिष्टका उपदधाति'—इत्युक्ते सर्वाणि लिङ्गविशिष्टानि उपादीयन्ते, न कानिचित्, एवमत्रापि द्रष्टव्यम्—इति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते,—युक्तम् आग्नेयेषु हस्तविधानं । कुतः ? । इष्टकावज्जत्वात्, प्रतिसूक्तम् 'उपदधाति' इति वचनात्, यज्ञीनामुपधेयानां सूक्तान्पत्वात् कार्त्स्न्येनोपादानमविरुद्धम्, इह तु इयत्तापरिमितानां विशेष उच्यते,—इत्युपदिष्टो हेतुः ; तस्मादयम् इह अदृष्टान्त इति ॥

सू० ऋजीपस्य प्रधानत्वादहर्गणे सर्वस्य प्रतिपत्तिः
स्यात् ॥ ७५ ॥ (२य आ० नि०) ॥

भा० यदयुक्तम्—‘अहर्गणे यथा ऋजीपस्य कृत्स्नस्य अणु प्राशनम्,
एवमत्रापि अविशेषात् सर्वसामुपादानम्’—इति, तत् परिहर्तव्यम्;
अत्रोच्यते,—‘ऋजीपस्य प्रधानत्वात्’ युक्तम्, ऋजीपस्य अविशेषात्
प्रतिपत्तिरियम् अभिधीयते, सा सर्वस्य ऋजीपस्य* स्यात्, यद्य
न क्रियेत, तस्य संस्कारपरिलोपः स्यात्; तस्मात् सर्वेषामङ्गा यत्
ऋजीपं, तत् सर्वं प्रास्यते; इह तु अर्थशेषत्वादित्युपदिष्टो हेतुः;
तस्मात् विषमम् एतत् ऋजीपेणेति ॥ (१०।६।१८अ०) ॥

वाससि मानोपावहरणमुपानाधिकरणम् ॥

सू० वाससि मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य
वचनात् ॥ ७६ ॥

भा० ज्योतिष्टोमे मानोपावहरणे समाध्याते; तत्र मन्त्रः,—किं
यन्न-कचित् मानं, येन-केनचित् उपावहरणं कार्यम्, उत, वाससि
मानं वाससा उपोपावहरणम्? इति । किं प्राप्तम्?—अर्थात्
यन्न-कचिद्मानं, येन-केनचिदुपावहरणम्; एवञ्च अनियमे लाघवं
प्रयोगप्राप्तिभावश्च भविष्यति इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—वाससि मानं वाससा च उपावहरणञ्च कार्यम् ।
कुतः? । ‘वचनात्’ वचनमिदं भवति,—‘वाससि मिनेति, वाससा च
उपावहरति’ इतिवचनस्य सामर्थ्यात् नियम्येत ॥ (१०।६।२०अ०) ॥

* सर्वस्य ऋजीपस्य इति का० च० पु० पाठः ।

† ‘वाससा’ इति क० अ० पु० एवं का० च० पु० पाठः । उभयप्राप्तौ अधिकरण-
कारकेण करणस्य साधितत्वात् वाससि इत्यत्र पाठः सम्यगिति प्रतिभाति ।

अथ वा, नैवात्र मंगयः, वचनात् वामसि मानं वाममा
 चोपावहरणम्,—एवं प्राप्तम् उत्तरविवक्षया कीर्त्यते, विशेषं चिन्तयितुं;
 यच्च प्राप्तम् उत्तरविवक्षया कीर्त्यते, न तच्च पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां
 प्रयोजनमिति ॥

अहर्गणेऽर्थात् वामान्नरोत्पादनाधिकरणम् ॥

सू० तच्चाहर्गणेऽर्थाद्वासः प्रकृतिः स्यात् ॥ ७७ ॥

भा० अस्ति द्वादशाहः, तच्च चोदकप्राप्तम् उपावहरणं,—‘वामसा
 उपावहरति’ इति । तच्च मंगयः,—किमुपावहरणार्थम् अन्यद्वास
 उत्पाद्यम्, उत, न ? इति । किं प्राप्तं ?,—नोत्पाद्यं । कुतः ? । न
 वचनमस्ति,—अन्यत् भेदेनोत्पाद्यमिति, वचनादृते न प्रतीतो भेदेन
 उत्पत्तिः, तस्मात् न उत्पाद्यमिति ।

एवं प्राप्ते भ्रूमः,—‘अहर्गणे अर्थाद्वासः’ उत्पाद्यं । कथम् ? ।
 अहर्गणत्वात्, यद्गणि अहानि, तच्च चोदकेनैतत् प्राप्यते,—‘वामसा
 उपावहरति’ इति । भेदेन च अनुत्पाद्यमाने उपावहरणार्थं एव न
 सिध्येत् । तस्मात् उत्पादयितव्यमिति ॥ (१०।६।२१अ०) ॥

उपावहरणार्थमेव वामान्नरोत्पादनाधिकरणम् ॥

सू० मानं प्रत्युत्पादयेत् प्रकृती तेन दर्शनादुपाव-
 हरणस्य ॥ ७८ ॥ (पू०) ॥

आ० तच्चाहर्गणे चिन्तयते,—उक्रमेतत्,—अर्थात् वाम उत्पाद्यम्-
 इति । तच्च मंगयः,—किं मानं प्रति उत्पाद्यम्, उत उपावहरणं
 प्रति उत्पाद्यम् ? इति । किं प्राप्तं ?,—मानं प्रति उत्पाद्येत् ।

कुतः ? । प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य,—ज्योतिष्टोमे यस्मिन्
मीयते तेनैव उपावहरणं क्रियते, प्रकृतिवच्च विकृतौ, चोदकानुग्रहाय
तस्मिन्नेव काले उत्पाद्यमिति ॥

सू० हरणे वा श्रुत्यसंयोगादर्थोद्विक्तौ तेन ॥ ७६ ॥
(सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—मानं प्रति उत्पाद्यम् इति, किन्तु हि, हरणं
प्रति उत्पाद्यं । कथं ? । 'श्रुत्यसंयोगात्',—न हि श्रूयते,—मानं प्रति
उत्पाद्यम्—इति; श्रुत्यभावाच्च नैकान्ततोऽध्यवसीयते,—अत्रैवेति;
यस्य चार्थः प्रयोजकः, सप्रयोजनप्रयुक्तत्वात् तत्काल एव न्याय्यः,
न अन्यकालः—इति; हरणकाले चानेन प्रयोजनमिति हरणे एव
न्याय्यम् उत्पादयितुमिति । यदुक्तं,—'प्रकृतौ माने यत् वामसास्य
हरणे दर्शनात्, इह चोदकानुग्रहाय तत्कालमेवोत्पाद्यम्'—इति,
तत्पग्निहर्त्तव्यम्,—अत्रोच्यते,—न श्रूयते,—तेनैव वामसा उपावहरणं
कर्त्तव्यमिति, किन्तु अर्थात् तेन क्रियते, एकत्वात् अङ्गः, ॥
हि तदासोऽन्यत्र व्यापृतमिति तेनैव क्रियते; यच्च अर्थात् कृतं,
न तत् चोदकः प्रापयति, श्रवाचनिकत्वात्; न च, इह तदेव
वाम उभयार्थं सम्भवति, अद्वयत्वात्; तस्मात् हरणकाले एव
उत्पाद्यमिति ॥ (१०।६।२९ अ०) ॥

इति महेश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्यायस्य षष्ठः
पादः ॥०॥

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये ७ पादः ।

ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदाधिकरणम् ॥

सू० पश्चोरेकहविष्वं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः,—‘यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते’ इति । तच्च संशयः,—किं कृत्स्नः पशुरेकं हविः, उत प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ?—इति । किं प्राप्तं ? । कृत्स्नः पशुरेकं हविः—इति । कुतः ? । समस्तस्य ‘चोदितत्वात्’,—समस्तो हि पशुरग्नीषोमी प्रति चोद्यते, न पृथक् अङ्गानाम् अग्नीषोमीयता । तस्मात् पश्चात्कृतिकात् द्रव्यात् अवदाय अग्नीषोमाभ्यां दातव्यम् । अङ्गहविष्वे पशुशब्दे लक्षणा स्यात्; तस्मात् कृत्स्नः पशुरेकं हविः । तच्च दर्शयति,—‘अथो खल्वाहुः कापेया दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत्सर्वस्य पशोरवचं भवति इति । अथो खल्वाहुः गोपायना दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत्सर्वस्य पशोरवचं भवति’ इति कृत्स्नस्य पशोरवदानं दर्शयति । तस्मादपि कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति ॥

सू० प्रत्यङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वात् ॥ २ ॥

(सि०) ॥

भा० वाशब्दः पञ्चं ध्यावर्त्तयति,—नैतदस्ति,—कृत्स्नः पशुरेकं हविः—

इति, किन्तुर्हि, 'प्रत्यङ्ग' हविर्भेदः । कुतः ? । 'पृथक्प्रकल्पनत्वात्',—
 पृथगङ्गानि प्रकल्पन्ते,—'हृदयस्याग्रेऽवद्यति जिह्वाया अवद्यति
 वल्लोऽवद्यति श्रोणोरवद्यति पार्श्वयोरवद्यति गुदस्यावद्यति,* हृदया-
 कृतिकादिभ्योऽवदानं श्रूयते, नैतत् अविशसिते पशौ सम्भवति ।
 तस्मात् हृदयाद्यर्थेन विशसितव्यं परम्, तस्मिन् विगल्यमाने पश्चात्कृतिर्न
 भवति, तदेवम् आपतति,—पश्चाद्व्याघागस्य क्रियमाणस्योपकुर्व्यात्
 ता पश्चात्कृतिम् अन्तर्धाद्य च न शक्यते साक्षात् व्याघ्रस्य परिच्छेत्तुं,
 तस्मात् प्रणद्या सा आकृति उपकर्तुम् अर्हतीति पश्चात्कृतिकस्य द्रव्यस्य
 हृदयादीनि धानि, तानि हवीषि, तेभ्योऽवदाय प्रदातव्यमिति,
 'पश्वत्,—यथा, सोमे 'ऐन्द्रवायव गृह्णाति, मैत्रावरुण गृह्णाति;
 आश्विन गृह्णाति' इति पृथक्प्रकल्पनत्वात् सोमरसो हवि न सोमलता,
 एवम् अत्रापि द्रष्टव्यः । समस्तपोदना ॥ अङ्गहविष्टेऽपि प्रणद्या
 अवकल्पत एव । अथ यद्दर्शनमुक्तं, तत् सुतरामनेकहविष्टे उपपद्यते ।
 कथं ? । कृत्स्नस्य पशोरवदाममं अन्येन अनुजिघृक्षन् न कृत्स्नस्य
 पशोरवदीयते—इति दर्शयति ॥ (१०।७।१२०) ॥

पशोर्हृदयादिभिरवाङ्गविग्रहैः यानामुक्तानाधिकरणम् ।

सू० हविर्भेदात् कर्मणोऽभ्यासं तस्मात्तेभ्योऽवदानं
 स्यात् ॥ ३ ॥ (पृ०) ॥

भा० प्रत्यङ्ग हविर्भेद इत्येतत् समधिगतम् । इदमिदानीं सन्दिह्यते,—

* अथ इति इतिपदं पतितः सन् प्रतिपादति । क० स० पु० पुस्तके हव का० ४०
 पुस्तके च जिह्वाया अवद्यति वल्लोऽवद्यति इत्याद्या नास्ति । एष आदर्शपक्षकै
 'हृदस्य इत्यत्र मुञ्चस्य इति पाठः ।

किं, येन-केनचिदङ्गेन हविषा यागो निर्वर्त्तयितव्यः, उत, सर्वेभ्यो-
ऽवदातव्यम्, अथ वा परिमह्या, —केनचित्?—इति। किं प्राप्तं?। सर्वेभ्यो-
ऽवदातव्यम् इत्यवदानकर्म्म अभ्यसितव्यम् इति। कुतः?। 'हविर्भेदात्',
—भिन्नानि हवींषि हृदयादीनि यानि अवदाने सङ्कीर्त्तितानि,
अवशिष्टानि च पश्चाद्व्याहृत्या प्रणष्ट्या परिच्छिन्नानि, तेभ्यः सर्वेभ्यो-
ऽवदातव्यं, पश्चाद्व्याहृत्या हि केचिद्विशेषाः परिच्छिद्यन्ते, तत् यदि
एकस्मात् अङ्गात् अवदीयेत, न पश्चाद्व्याहृतिपरिच्छिन्नाः सर्वे विशेषा
उपसंगृह्येरन्, तत्र पश्चाद्व्याहृत्या अङ्गभावे न कृतः स्यात्, अनेक-
विशेषणविशिष्टं हि मांसराशिं परिच्छिन्दती अङ्गभावं नीता भवति,
नान्यथा; एकहविष्टे हि पश्चाद्व्याहृतिपरिच्छिन्नाङ्गराशेः सर्वावदाना-
नभ्यासेनैव यथाश्रुतादेव अवर्त्तनं भवति। प्रत्यक्प्रकल्पितेषु अङ्गेषु
एकस्मादङ्गात् अवद्यन् कांश्चित् विशेषान् जह्यात्, अभ्यस्यन्तु अवदानानि
सर्वान् विशेषान् परिगृह्णाति;—'तस्मात्' सर्वेभ्योऽवदातव्यमिति।

आह,—'ननु पश्चाद्व्याहृतिपरिच्छिन्नानां विशेषाणां यागार्थत्वात्
अन्यतमेन यागः सिध्येत्'। उच्यते,—सिध्येदेव, यदि विशेषाणां
यागमन्बन्धः श्रूयते; पश्चाद्व्याहृतेषु श्रूयते; तस्माद्विशेषेषु गृह्यमाणेषु
अङ्गभावः कृतो भवतीति तदर्थं प्रयोगवचनेन विशेषा गृह्यन्ते,
नावगम्यते विशेषः,—को वा विशेषो गृहीतः को वा नेति, अतः
सर्वे गृह्यन्ते प्रयोगवचनानुग्रहाय, यद्य विशेषो न गृहीतः तेन विनापि
यथाश्रुतमेव भवतीति कल्प्यमाने तस्य पश्चाद्व्याहृत्या परिच्छेदे
न कश्चिदप्यधिकोऽर्थोऽङ्गीकृतो भवतीति अनादरस्तं प्रत्याश्रितः स्यात्।
तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयं हृदयादिभ्योऽवशिष्टाच्चेति ॥

सू० आज्यभागवदा निर्द्देशात् परिसङ्ख्या स्यात् ॥ ४ ॥
(उ०) ॥

भा० हृदयादिभ्योऽवदानत्वं नावशिष्टात्। कुतः ?। तेषां 'निर्द्देशात्',
—निर्द्दिशन्ते हृदयादीनि,—'एकादश वैतानि पञ्चोत्तरवदानानि'
इति। तच्च प्राप्तत्वादेवैधामेष विधिर्न सम्भवति इति; आनर्थक्यात्
गानुवादः; निर्गुणञ्च पुनःश्रवणमिति इतरेषामश्रुतानां परिसङ्ख्यायकं
भवति। यथा, न गन्तव्यं न भोक्तव्यमिति च विस्पष्टं प्रतिषेधः,
एवमेव परिसङ्ख्यायां प्रतिषेधः क्रियते; 'आज्यभागवत्,—यथा
गृहमेधीये, पञ्चमे पक्षे आज्यभागग्रहणं परिसङ्ख्यायैमित्युक्तम्,
एवमिदमपि प्राप्नोति। तस्मात् परिसङ्ख्येति ॥

सू० तेषां वा ह्यवदानत्वं विवक्षन्नाभिनिर्द्दिशेत् पञ्चोः
पञ्चावदानत्वात् ॥ ५ ॥ (पुनः पू०) ॥

भा० वाञ्छः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न सैतदस्ति,—परिसङ्ख्येति, तच्च हि
अथो दोषाः,—स्वार्थग्रहणं, परार्थकल्पना, प्राप्तवाधश्च*। यदुक्तं,—
निर्द्देशादिति, नैतदेवं, 'तेषां' (हृदयादीनां) 'ह्यवदानत्वं विवक्षन्
अभिनिर्द्दिशेत्', नैवं वचनव्यक्तिर्भवति,—एकादशैव पञ्चोत्तरवदानानि,
माभ्यधिकानि, यानि श्रवदानानि तानि दिर्दिशेत्—इति, कथन्तर्हि,
एकादश दिर्दिशेत्—इति। कुतः ?। नात्र अवदानम् अनुद्यते,
अप्राप्तत्वात्। कथम् अप्राप्तिः ?। 'पञ्चोः पञ्चावदानत्वात्', पञ्चावदानत्वं
हि पञ्चोः श्रूयते; तस्मात् गानुवादः,—एतानि दिर्दिशेत्—इति;

एतेषां द्विरवदानं विधाय कृतार्थः शब्दो भवति, अवशिष्टानां त्यागं न वारयति । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयमिति ॥

सू० अंसशिरोनूकसक्थिप्रतिषेधश्च तदन्यपरिसङ्ख्याने-
ऽनर्थकः स्यात् प्रदानत्वात्* तेषां निरवदान-
प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च न परिसङ्ख्या । कुतः ? । अंसशिरोनूकसक्थिप्रति-
षेधात्, एवमेतेषां प्रतिषेध उपपद्यते, यदि न परिसङ्ख्यानं भवति,
भवति च सः,—‘नासथोरवद्यति न शिरसो नानूकस्य नापरसक्थेराः’—
इति । परिसङ्ख्याने अंसशिरोनूकसक्थिप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अथ
तु न परिसङ्ख्या, ततः ‘प्रदानत्वात्’ यानि अंसादीनि, ‘तेषां’ निरवदानं
प्रतिषिध्यते । किमिदं निरवदानम् ? इति । निष्कृत्य तस्मात् अङ्गात्
अवदानं निरवदानं, ‘द्विरवद्यति’ इति तत् प्रतिषिध्यते इति, अतः
सर्वैरेवाङ्गैः इज्या क्रियते इति ॥

सू० अपि वा परिसङ्ख्या स्यादनवदानोपशब्दत्वात् ॥
॥ ७ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि वेति पक्षश्चावृत्तिः,—‘परिसङ्ख्या’ एव ‘स्यात्’, नैव
सर्वेभ्योऽवदातव्यं । कुतः ? । पुनः श्रवणस्वार्थवत्त्वात् । ‘ननु’ विदोषा
परिसङ्ख्येत्युक्तं । उच्यते,—नाचायं दोषो भवति । कथम् ? । अवदानं हि
चोदकेन होमार्थं प्राप्नोति, इह तस्य हृदयादिभिः सम्बन्धः क्रियते ;
तेन हृदयादीनि वाक्येन होमसम्बद्धानि भवन्ति, नान्यानि

* ‘प्रदानान्यत्वात्’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

अङ्गानि पश्चाच्छतेर्देवतासम्बन्धीनि । न च, एतस्मिन् प्रत्यक्षे हृदया-
दिवाक्ये भूति पश्चाच्छतेर्देवतासम्बन्धोऽन्येषाम् अङ्गानां होममाधन-
स्वेनोपपद्यते, हृदयादिष्वपि एवमाश्रितिकात् गृह्यमाणेषु आश्रते-
र्देवतासम्बन्ध उपपद्यत एव । तस्मादन्यानि अङ्गानि परिमह्णायन्ते ।

अपि च अनवदानीयशब्दो भवति,—‘मारुत्यान् अनवदानीयान्
सुगयद्वांस्य आजिस्तम्भो हरति’ इति । यदि परिमह्णा, ततः
किञ्चिदङ्गमनवदानीय भवति, इतरथा सर्वम् अवदानीयं स्यात्,
अनवदानीयशब्दो नोपपद्येत ; तस्मात् परिमह्येति । ‘ननु गृह्यसुरा-
भिप्रायमनवदानीय भविष्यति’ । नेत्युच्यते, अनवदानीय हि तत्,
अनवदानीयहरणे ‘आजिस्तम्भ’ इति चतुर्थी नोपपद्यते ; न
हि, गृह्यसुरेण आजिस्ततोऽभिप्रेयन्ते । ‘स्यादेतत्, परिक्रम्यार्थं तत्
भविष्यतीति’ । उक्तमेतत्,—न देवताद्रव्येण स्वकार्याणि कर्तव्यानि—
इति । तस्मान्न गृह्यसुराभिप्रायम् ॥

सू० अत्राह्नये च दर्शनात् ॥ ८ ॥ (यु० १) ॥

भा० इतश्च परिमह्येति । कुत ? । ‘अत्राह्नये’ हि भक्ष दर्शयति ।
कथं ? । ‘ककुभो राजपुत्र प्राञ्जाति भुवगोप’—इति ककुभो भक्षं
दर्शयति । इतरथा यामे प्रवृत्तस्यादर्शनं स्यात्, सर्वप्रदानं भवेत्,
निरवदानप्रतिषेधात् । तस्मादपि परिमह्येति ॥

सू० श्रुताश्रुतोपदेशाच्च तेषामुत्सर्गवदयज्ञशेषत्वम् ॥ ९ ॥
(यु० २) ॥

भा० इतश्च परिमह्येति । कुत ? । ‘श्रुताश्रुतोपदेशात्’,—श्रुता-

गृतोपदेशो हि भवति,—द्वयानि अङ्गानि अभिमृशति गृतानि
 अगृतानि च' इति । यदि न परिसङ्ख्या, सर्वेषां अपणं स्यात्,
 अगृतदर्शनं नोपपद्येत । परिसङ्ख्याने तु सति हृदयादिभ्योऽन्वेषाम्
 'अयज्ञशेषत्वं', यथा 'पर्यागृह्यतं पादवीतमुत्सृजन्ति' इति; तेषां
 तत्र अपणं न स्यात्, अगृतदर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि परिसङ्ख्येति॥
 (१०।७।१२०) ॥

ज्योतिष्टोमेऽनिज्याशेषैस्त्रैः स्विष्टकृतोमाधिकरणम् ॥

सू० इज्याशेषात् स्विष्टकृदिज्येत प्रकृतिवत् ॥ १० ॥
 (पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुर्ग्रीवोमीय,—'यो दीक्षितो यदग्री-
 वोमीयं पशुमासमेत'—इति । अस्ति तत्र चोदकप्राप्तः स्विष्टकृतः;
 इदं व्यूयते,—'अङ्गैः स्विष्टकृतं यजति'—इति । तत्र समयः,—किम्,
 इज्याशेषेभ्यः चिभ्यः अङ्गेभ्यः स्विष्टकृता यष्ट्य, उत, अनिज्याशेषेभ्यः ?
 किं प्राप्तम् ? । इज्याशेषेभ्यः इति । कुतः ? । एव प्रकृतिवत् शब्दा-
 नुपदेशो भवियति, चीणि अङ्गानि यानि इज्याशेषभूतानि, तेभ्य
 इज्यायां क्रियमाणयां विशब्दोऽप्यनुगृहीतो भवति ॥

सू० चरङ्गैर्वा शरवत् विकारः स्यात् ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा० अनिज्याशेषैस्त्रैरिज्येत, एष 'विकारः स्यात्', न चीणि
 यानि—कानिचिदङ्गानि । यदि यैः—कैश्चित्त्रिभिरङ्गैरिज्या कर्तव्येत्यभ्युप-

गम्येत, तत्राङ्गैरिति ॥ विधीयेत, प्राप्तत्वादेव, चित्त्वार्थ* विधानं स्यात्—‘त्रिभिरिज्येत’ इति, तत्र चिशब्दोऽङ्गशब्देनाममर्थ एव स्यात्, अमामर्थ्यं समासो नोपपद्येत ।

अपि च अस्त्यां चयाणाम् अङ्गानामेकस्यां साधारण्यां क्रियायाम् एकस्मिन् वा साधारणे गुणे चिशब्दस्याङ्गशब्देन विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावात् सामर्थ्यं न विद्यते,—यानि जीणि अङ्गानि चित्तमम्बुद्भूतानि तानि अङ्गानीति ; अस्मिन् विशेषे व्यवहाराभावात् साकाङ्क्ष* भवति, कतमानि अङ्गानीति । ‘तत्पक्षेऽपि कथं ?’ । तदुच्यते,—समाहार एव समासः, येषां समाहार उक्त एकक्रियागुणसम्बन्धो वा, तानि अङ्गानि, एषाञ्च समाहार उच्यते,—‘यत् दोष्ण. पूर्वार्द्धादग्रये सम-वद्यति, गुदस्य मध्यतः, श्रोण्या लघनतः’ इति ; समवदानं समाहारः, एकेन अग्निना गुणेन सम्बन्धः, एकया च समवद्यतिक्रियाया ; तस्मात् एतानि अङ्गानि, एतानि चानिज्याशेषाणि । अतो वचन-प्रामाण्यात् अनिज्याशेषैस्त्वङ्गैः स्निष्टकृदिज्येतेति । ‘अरवत्,—यथा, ‘अरमयं वर्हिः’—इति वचनप्रामाण्यात् शरैः कुशा बाध्यन्ते, एवमिहापि इज्याशेषता बाध्यते इति ।

आह,—‘इज्याशेषाणां प्रतिपत्तिरेषा, न च, अन्येन इज्यायां क्रियमाणायामेतत् प्रतिपादितं भवति, तस्मात् इज्याशेषाणां कार्ये अवर्त्तमानानि न इज्याशेषविकारभूतानि भवितुमर्हन्ति’—इति । अत्रोच्यते,—यद्यपि प्रतिपाद्यन्ते तथापि नान्यथा, तस्यां निर्हन्तौ इज्याशेषैः कर्त्तव्यायामनिज्याशेषाणि विधीयन्ते,—एतानि तत्र प्रति-

* ‘चित्त्वार्थविधानम्’ इति आदर्शपुस्तकम् ३ ।

पादयितव्यानि, एतान्यपि हि कृतकार्याणि प्रतिपादयितव्यान्येव ;
यानि तु शेषभूतानि तानीह प्रतिषिद्धानि यथाकाममन्यत्र प्रति-
पादयिष्यन्ते इति ॥ १०।७।३२ ॥

१. अधूषा इडाभक्षविकारताधिकरणम् ॥

सू० अधूषी तु हेतुः चञ्जवत् इडाभक्षविकारः
स्यात् ॥ १२ ॥ (पूर्वपक्षे पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे षण्णरग्रीपोमीयः,—‘यो दीक्षितो यदग्री-
पोमीयं षण्णमात्मभते’ इति । तच्चेदमात्रायते,—‘अधूषी’ हेतु-
हरन्ति’*—इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः,—किम् अधूषीं हेतु-
भक्ष्य विकारः, उत अविकारो हेतुर्नियम्यते?—इति । कथं
विकारः स्यात्, कथं नियम्यते?—इति । यदि अधूषी विधीयते,
‘हेतुः हरन्ति’ इत्येतदनुव्रते, ततो विकारः; अथ अधूषीमुद्दिश्य
‘हेतुः हरन्ति’—इति विधीयते, ततो नियमः । किं प्राप्तं? । ‘हेतुः’
भक्ष्य ‘विकारः स्यात्’ । कुतः? । अपूर्वो अधूषी अदेवत-
शेषत्वात्, इडाभक्षे न प्राप्ता, सा न शक्या अनुवदितुम्, अतो विधीयते,
हेतुभागहरणेऽधूषी भवन्ती हेतुहरणे प्रत्यक्षा, आनुमानिकम्
इडाभक्षं निवर्त्तयति इति । ‘चञ्जवत्’,—यथा अनिज्याशेषैस्त्रैः
इज्याशेषाणि निवर्त्तन्ते, तद्वत् ॥

* ‘हरन्ति’ इति आदर्शपुनरुक्तपाठः ।

† “अधूषी इदयादिभ्योऽन्यदहम्” इति साधकः ।

सू० शेषे वा समवैति तस्मादथवन्नियमः स्यात् ॥ १३ ॥
(पूर्वपक्षे उ०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—इडाभक्षविकारः—इति । कथं स्यादिडाभक्षविकारः, यद्यपूर्वा अधूषी स्यात् ?। सा हि इडायां 'समवैति' । कथम् ?। 'अग्न्यभिरिडां वर्द्धयन्ति' इति तस्याः हरणं प्राप्तं, होत्रसम्बन्धो न प्राप्तः, स विधीयते,—याम् इमाम् अधूषीं हरन्ति, तां होत्रे गाम्यसौ इति, होत्रे त्वन्यं भवं कुर्वन्तीति । अपि च 'होत्रे हरन्ति'—इत्यागत्यर्थात् एकवाक्यता प्रत्यक्षा, इतरस्मिन् पक्षे, 'अधूषीं हरन्ति' इति च होत्रशब्दव्यवधानात् कल्पयितव्या भवेत् । तस्मात् भागे 'नियमः', 'रथवत्', यथा, 'यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति' इति रथस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात् अव्यवधानाच्च अध्वर्युभागे नियमः, एवमिहापि होत्रभागे नियमः—इति ॥

सू० अशास्त्रत्वात् नैवं स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा० तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न भागे नियमः, इडाभक्षविकारः—इति । कुतः ?। नास्ति शास्त्रं, येन इडामक्षे अधूषी स्यात्, नन्विदम् उक्तम्,—'अग्न्यभिरिडां वर्द्धयन्ति'—इति । उच्यते,—अनुवादस्वरूपत्वादस्य, प्राप्तत्वाच्च अग्न्यभिरिडां वचनान्तरेण,—'अथ यधूपपरिशिष्यते तत्समवत्त धान्याम् अग्निर्यति तत् हृदयं प्राप्स्यति जिह्वां वचस्तानिममतस्तेकेत्या(?) वनिष्टुम्' इति, अनुवाद इति गम्यते,

* आदर्शपुस्तके 'अथ यधूपपरि शिष्यते' इति आदेशः, अन्ते च "वचस्तानिममतस्तेकेत्या वनिष्टुम्" इति पाठः । सूत्रपुस्तकाप्राप्ता कोऽपि पाठः नाधुरिति आधुना निर्णयः गम्यते ।

न चात्र अधूषी कीर्त्यते; तस्मादप्राप्ता; अप्राप्ता चेत् होटहरणमुद्दिग्य विधीयते । यत्तु,—व्यवधानात् अप्राप्तैव एकवाक्यता कल्पयितव्या— इति; अपूर्वत्वात् अधूषरा अनुवादाभावेऽनर्थकत्वपरिहाराय कल्पयितव्याम्.; एवञ्च स्वपदगतं हरणं विहितं भविष्यति इति; इतरथा तु होत्रेऽधूषीभस्वन्धो विधीयेत, न स्वपदगतहरणं; तस्मादपि भवविकारः ॥

सू० अपि वा दानमात्रं स्यात् भक्षशब्दानभि-
सम्बन्धात् ॥ १५ ॥ (दि० पू०) ॥

भा० 'अपि वा' इति पक्ष्यावृत्तिः;—यदा एवं,—न वचनान्तरेण इडाभवेऽधूषी प्राप्ता, साऽपूर्वा हर्त्तव्या विधीयते, न तर्हि भवविकारः; दानमात्रमेतत् होत्रे 'अधूषी हरन्ति' इति । नात्र भक्षशब्देन अभिमंयोगो विधीयते । तस्मान्न भवविकार इति ॥

सू० दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभक्षविकारः स्यात् शेषं
प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥ (उ०) ॥

भा० तुल्यः पक्ष व्यावर्त्तयति,—दानमात्रमेतत् न भवविकारः— इति; नैतदानं, 'दातुः' अभावात्, परस्मै एवंमकल्पितः,—यानं वर्जयित्वा नाम्यत् स्वकार्यम् अनेन कार्यमिति । तेन स्वात्म्य-भावात्* दानं नास्ति । कथं स्वात्म्यभावः? । 'शेषं प्रत्यविशिष्टत्वात्',— शेषं प्रति यथा यजमानस्तथा होता, उभापि न प्रभवतो द्रव्यस्येति नास्ति दानं । 'अथ कथं भक्षशब्दानभिमंयोगे भवः?' ।

* 'स्वात्म्यभावात्' इति च दर्शयन्के १५ व० म० सू० पू० पठ । एवमेव परत्रापि पाठ ।

चतुर्थी तादर्थ्यं भवति, होत्रर्था अथ्यूग्रो, तथा होता अभिप्रेयते, होत्र सा होतुरूपवरोति, सा भवमाणा सामर्थ्यजननस्य दृष्टस्य लाभाय यथा च यावत्या च मात्रया उपकारिणी भवति, तत्र चतुर्थीश्रुतिरनुगृह्यते, इतरथा हि अदृग्ग्रमाने उपकारे चतुर्थी-श्रुतिर्वाच्येत । तस्मादिडाभवाविकार—इति ॥ (१०।७।४ अ०) ॥.

वनिष्ठुर्भेषविकारताधिकरणम् ॥

सू० अग्नीधश्च वनिष्ठुरध्यूभीवत् ॥ १७ ॥

भा० तत्रैवाग्नीधोमीधे पशौ श्रूयते,—‘वनिष्ठुरग्नीधे’ इति, तत्र अधिकरणप्रदेश, तत्र यः सशयः, स इहापि;—किं वनिष्ठुरग्नीधे, विकारो भवत्यस्य, उत तस्य भागनियमः?—इति । ततः स एव पूर्वपक्षः,—अपूर्वत्वात् विधीयते, तस्माद्विकार—इति । तस्य तदेव उत्तर,—वचनान्तरेण प्राप्तत्वात् भागनियम—इति । ततस्तदेवोच्यते,—‘अगम्यभिरिडा बर्हयन्ति’ इति अनुपात्तत्वात् अप्राप्तेः वनिष्ठुर्विधीयते,—इति ।

अत्राह,—‘ननु वनिष्ठुरपि तत्र सङ्कीर्तनात् प्राप्त एव’—इति । अत्रोच्यते,—‘वनिष्ठुः प्राप्स्यति’—इत्येतावत्तत्र, तेन इडाया प्राप्तनमात्रं तस्य विधीयते इडामस्कारार्थेन ; नासौ इडा न तस्य भक्षणस्ययोगः, तस्मात् प्राप्तनमात्रं, न तस्य भवेत् प्राप्तिः ; पूर्वस्मिन् वचने

न चतुर्थमिष्यन्तः,—तस्यैतदग्रीधे इति; चतुर्थमिष्यन्तेन भक्षणं
विधीयते; तस्मात् पूर्वेण अधिकरणेन अतुल्याशङ्कायां तुल्यता
सृजेणातिदिग्रते, सर्वेष्वेव अधिकरणप्रदेशेषु अतुल्याशङ्का निवर्त्यते ॥
(१०।०।५अ०) ॥

मैत्रावरुणस्यापि शेषमद्यादित्वाधिकरणम् ॥

सू० अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ ॥
(पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे षडङ्गमीपोमीयः,—‘यो दीक्षितो यदङ्गी-
पोमीयं षडङ्गमालभते’—इति । अस्ति तत्र मैत्रावरुणश्चत्विक्, तं
प्रति सन्देहः,—किं तस्य चोदकप्राप्तः शेषमद्योऽस्ति, न?—इति ।
किं प्राप्तम्? । अप्राकृतोऽसौ, न तस्य भक्षे क्रियमाणे प्रकृतिवत्
एतं भवति; तस्मात् ‘अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम्’ ॥

सू० स्याद्वा होत्रध्वर्युविकारत्वात्तयोः कर्माभि-
सम्बन्धात् ॥ १९ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘स्याद्वा’ मैत्रावरुणभक्षः, प्रेषेषु असौ अध्वर्युविकारः,
अनुवचनेषु होतुः, ‘तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह’—इति,
अतस्तस्य ‘तयोः कर्माभिसम्बन्धात्’ अर्थापत्त्या भवं ज्ञमते; तस्मात्
समक्षः स्यादिति ॥ (१०।०।६अ०) ॥

मैत्रावरुणस्यैकमन्त्राधिकरणम् ॥

सू० द्विभागः स्याद् द्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥ (पू०) ॥

भा० अयेदागो मैत्रावरुणमेव प्रति भवति मन्देह,—किं द्विभागो मैत्रावरुणः, उत एकभागः २—इति । किं प्राप्तः ? 'द्विभागः स्यात्',—अर्ध्व्युधिकारत्वादध्वर्युभागः प्राप्नोति, होत्रविकारत्वात् होत्र-भागः प्राप्नोति, तस्माद् द्विभागः स्यात् इति ॥

सू० एकत्वाद्वैकभागः स्यात् भागस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ २१ ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्रद् पठ व्यावर्त्तयति,—न द्विभागः स्यात्, 'एकभागो भवेदिति । कुतः ? 'भागस्याश्रुतिभूतत्वात्—इति, न हि अर्ध्वर्युभागो मैत्रावरुणस्य श्रूयते, नापि होत्रभागः, यदि हि उभो श्रूयेयाता, एकेन भागेन कृतेऽपि मन्कारे द्वितीयोऽपि वचनप्रामाण्यात् स्यात्, चोदकेन तयोः प्राप्तिर्गम्यते, तत्रैकत्वाम्नेषा-वरुणस्य, एकेनैव भागेन यावतां प्राप्नुती शक्तिः, सा कृतेति द्वितीयभागः चोदको ॥ प्रापयति, तस्मात् एकभागः स्यात्—इति ॥ (१०।७।७अ०) ॥

प्रतिप्रस्थातुमन्त्राधिकरणम् ॥

सू० प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रयणात् ॥ २२ ॥ (प०) ॥

भा० अग्नौषोमीये एव पशौ प्रतिप्रस्थाता नाम चरित्रकः श्रूयते,

तं प्रति मन्देहः,—किं तस्य श्रेयमन्नो भवेत्, न ? इति । किं प्राप्तं ? ।
भवेदिति । कुतः ? । वषां हि अपयन्नध्वर्युकर्म करोति, 'प्रति-
प्रम्याता वषां अपयति'—इति ; तस्मात् स्यादस्य भवः इति ॥

सू० अभक्षो वा कर्मभेदात्तस्याः सर्वप्रदानत्वात्
॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अभवः' स्यात् प्रतिप्रम्याता । कुतः ? । यस्मिन् यागे स
अध्वर्योर्विकारः, तस्य द्रव्यश्रेयो नास्ति, वषामसौ अपयति, 'तस्याः'
सर्वप्रदानत्वं, तच्च श्रेयाभावात् किं भक्षयेत् ? यच्च श्रेयोऽस्ति
इदधादिषु अंशेषु, न तच्च असौ अध्वर्योर्विकारः । अन्यद्वि
वषापूर्वम् अङ्गापूर्वात्, चोदकेन च धम्य अपूर्वस्य श्रेयः प्रतिपाद्यते,
तस्य तत्कर्मकरे भवः, एवं हि तस्योपकारको भवति इति ;
अन्यकर्मकरे भक्षयति तदुपकाराभावादनङ्गं स्यात् ; तस्मात् न
अन्यकर्मणि भक्षणं चोदकः प्रापयति इति ।

मनु—'अङ्गेष्वपि प्रतिप्रम्याता अध्वर्युर्विकारः, स हि अवदानं
करोति,—'दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रम्याता अवक्षति'—इति । यस्यां
शाखायामेतन्नास्ति, तच्चैषा विचारणा । अथ वा अन्यकार्यम् एतत्
अवदानम्, अन्यकार्यकं प्राकृतं ; तच्च प्रकृतौ यजतिशब्देन
प्रदानारम्भेऽवदाने गृहीते द्विमह्या केवला श्रूयते, नावक्षत्यर्थः ; इह
पुनः प्रतिप्रम्यातुरवदानं चोद्यते, नारम्भः, यदत्रावदानं भविष्यति,
स प्रदानारम्भः ; तच्च प्रकृतौ प्रदाने चिकीर्षिते अर्थादध्वर्युर-
चोदितोऽवदानं निर्वर्त्तयति, तेन वा अन्येन वा तत् कर्त्तव्यं,

सन्निधानात् अध्वर्युरेव करोति, न नियोगतस्तत् तत्राध्वर्युकर्म;
 यच्चार्यात् कृतं, न तत् चोदकः प्रापयति; अर्थादेव तत् इहाध्वर्युणा
 अन्येन वा कर्त्तव्यं, प्रतिप्रस्थातुर्वचनं नियमार्थं; तस्मात् न, अवध्यत्रपि
 प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युकर्मणि वर्त्तते—इति न अस्याङ्गेषु भव. स्यात् ॥
 (१०।७।८अ०) ॥

‘आज्यभागौ यजति’ इत्यमनं च्छब्देऽहमेधीयविधानं विकृतमनं ।

दृ० विहृतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात् पुनःश्रुतिरन-
 र्थिका स्यात् ॥ २४ ॥ (१म पू०) ॥

भा० चातुर्मास्येषु श्रूयते,—‘महद्वाग्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे
 सायमोदने’ इति । तच्चेदं समामनन्ति,—‘आज्यभागौ यजति’ इति ।
 तत्र संशयः,—किं चोदकेन प्राप्तयोरराज्यभागयोरनुवादमात्रमेतत्,
 किं वा, चोदकेन अनेन च हाभ्यामेकं कर्म चोद्यते, किं वा,
 अर्घ्यवादायै ग्रहणम्, उत अधिकृतोः कर्मान्तरयोस्तत्पत्तिः, अथ
 परिमद्वायै, अथ वा आज्यभागौ वर्जयित्वा अन्यचोदकः प्रापयति,
 अथ वा चोदकेन आज्यभागावेव प्राप्यते, चोदक एव वा नास्ति,
 अपूर्वा गृहमेधीयः—इति । किं प्राप्तम्? । ‘विहृतौ’ एतस्यां
 प्राकृतयोरराज्यभागयोः प्राप्तयोर्मन्त्रमाणयोः पुनःश्रवणम् अनर्थान्तरं
 स्यात्, अनुवादमात्रमेव सुहृद्भूत्वा आचार्य उपदिशति एव,—न
 अर्थान्तरग्रहणं सोदितयं मनः, ज्ञातमेतत् अनुवादमात्रमेतदित्यन्य-
 चिन्तयामिति । कथम्? । तद्धि गम्यते, अन्यथा नागम्यते इति ।

यथा अग्निन् गृहे ये ब्राह्मणास्ते आनीयन्तां,—देवदत्तो यज्ञदत्तो
विष्णुमित्र इति भवन्ति लोकेऽनुवादमात्रस्य वक्तारः, एवमेतदपीति ।

सू० अपिवाग्नेयवत् द्विशब्दत्वं स्यात् ॥ २५ ॥ (२य पू०) ॥

भा० यदि हि एतावदेवास्य सामर्थ्यं गम्येत उदितमनुवदितं,
ततोऽस्य नान्योऽर्थः स्यात्, अथ तु अन्यदपि कर्तुंमस्य सामर्थ्यमस्ति,
ततः कथमर्थान्तरग्रहा न भवति इति । अस्ति च सामर्थ्यं,—
घोदकेन अनेन च द्वाभ्यां संहत्यैकोऽर्थः उच्यते, गृहमेधीयो हि
भवति प्रकृतिवत् । किं तत् मादृग्यं ? । 'आज्यभागौ यजति' इति,
प्रकृताविदं श्रूयते,—'आज्यभागौ यजति', एवं प्राकृतेन यागेन स्वकार्यं
करोति इति, इह पुनः 'आज्यभागौ यजति' इति स प्रकारोऽतिदिग्यते,
—एवमनेन प्रकारेण यागः स्वकार्यं करोति, यथा द्वाभ्यां शब्दाभ्याम्
एकोऽर्थः उच्यते; 'आग्नेयवत्',—आवाहने 'अग्निमग्न आवह' इति च
एवं सम्वोध्यते, स एवोच्यते,—'आत्मानमावह' इति । यथा वा, 'एष
दण्डः, दण्डेन प्रहर' इति द्वाभ्यामेक एव दण्डः उच्यते; एवमिहापि
प्राकृतौ, 'आज्यभागौ यजति' इति विहृतावपरेण आज्यभागवचनेन
तद्वन्तं गृहमेधीयं करोति इति वाक्यं पूर्यते,* न यागान्तरं चोच्यते,
नापि घोदकप्राप्तस्य अनुवादमात्रमिति ॥

सू० न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥ (३य पू०) ॥

भा० वाशब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति; नैतत् आग्नेयावाहनेन तुल्यं, तत्र

* 'पूर्यते' इति क० च० पाठे। न सम्यगिव प्रतिभाति ।

हि 'अग्ने आवह'-इत्येतावता आवोढा अग्निरुक्त, 'अग्निमावह'-
इत्येतावता षोढव्योऽग्निरुच्यते, न ताभ्यामेकोऽर्थः क्रियते ; ६६ ॥
'प्रवृत्तिवत्'-इत्येकेनैव वचनेन आज्यभागवत्ता अवगम्यते ; पुन.
'आज्यभागो यजति' इति वृत्तकं शास्त्रमनर्थकं स्यात् । तस्मादनुवाद-
मात्रमित्यथवमातयं । ननु 'अनुवादोऽनर्थकः' । नेत्युच्यते, अर्थवादाद्येन
भविष्यति,—'आज्यभागो यजति यज्ञताया.' इति, यदेतत् प्रवृत्तिवत्
करोति, तथा कुर्वन् आज्यभागो पठ्यति,* तत्र यज्ञता सम्पद्यते
इति ॥

सू० अधिकं वार्थवत्त्वात् स्यादर्थवादगुणाभावे
वचनादविकारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात्
॥ २७ ॥ (४र्थ पू०) ॥

भा० अथ वा अधिकयोः कर्मन्तरयोहत्पत्तिः, न, अनुवाद इति,—
आज्यभागवत्तं क्रियेते एवेति, किन्तुर्हि उपदिष्टेते यागावत्तं
कर्त्तव्याविति। कुत? अनुवादमात्रं हि अनर्थकं, शब्दप्रयोज्ञाद्यं द्वाभ्यामेकं
कर्त्तव्यते । 'अथ कस्मात् न, अर्थवादाद्येता गुणार्थता विकाराद्येता
वा भवति ? इति । उच्यते, अर्थवादामङ्गीर्त्तनात् नाचार्यवादार्थता ।
'नम्रं 'यज्ञताया.' इत्यर्थवादः मङ्गीर्त्तते' । उच्यते, न वाच्यमानरेण
विहितेऽर्थे वाक्यान्तराण्यर्थवादेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति ।
तस्मादागान्तरविधानार्थं एवार्थं नार्थवादः । 'ननु यागान्तरं नानि
आज्यभागमज्ञकं' । उच्यते, आज्यभागधर्मकं भविष्यति । न च,

गुणसङ्कीर्तनमस्ति, यथा 'अशुमनौ आज्यभागौ यजति' इति ।
 नचान्यो वचनप्रकारोऽस्ति, यथा 'नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात्'
 इति प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थं 'यदन्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात्' इति
 निन्दित्वा 'सुवेणाधारयति' इति वचनम्; 'तेषु'* हि सत्सु एवमर्थवत्ता
 स्यात् । तस्मात् कर्मान्तरवचनम्, 'अपूर्वत्वात्', एवमपूर्वमर्थ
 करिष्यति, इतरथा न विशिष्टोत्पत्तिः स्यात्, किं पुनरत्र कर्मान्तरे
 लक्षणमिति ? । "एकस्त्रैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात्"—
 इति । अतः क्रमेण प्रधानयागादुपरिष्ठादपरौ यागौ आज्यभागधर्मकौ
 विधीयेते, अज्ञातौ ज्ञाप्येते इत्यर्थः ॥

सू० प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥ (५म पू०) ॥

भा० इति चेत् पश्यमि, कर्मान्तरसोदनेति ; तन्न, तस्य 'आज्यभागौ'
 इति नामसङ्कीर्तने सति अनाज्यभागौ न शक्यौ प्रतिपत्तुः ;
 तद्वर्त्मकत्वे सति लक्षणशब्दः, 'आज्यभागौ' इति विशेषस्य अविवक्षा
 स्यात्, तस्मात् न कर्मान्तरवचनं, किन्तु परिसङ्ख्याया प्रतिषेधः स्यात्,
 यथा 'पञ्च पञ्चनखा भवाः' इति शशादीनां पञ्चानां कीर्तनात्
 अन्येषां भक्षणं प्रतिषिध्यते इत्ययमर्थो वाक्येन गम्यत इति, एवमिहापि
 अन्येषामङ्गानां प्रतिषेधो भविष्यति इति ॥

सू० नाश्रुतत्वात् ॥ २९ ॥ (५म पू० नि०) ॥

भा० ॥ हि अत्र प्रतिषेधवाचि किञ्चित्पदं श्रूयते, नापि इतराङ्ग-

* 'एतेषु' इति क० ५० पृ० पाठः ।

वचन, न च अमम्प्रतिपन्नपदार्थको वाक्यार्थ प्रमाण भवति, पदार्थो हि वाक्यार्थस्य मूल, नास्य पृथक् सिद्धिरस्तीति, तदुक्त, “तद्भूतानां क्रियार्थेन समाधायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्” (१।१।२ ५।सू०) इति । तस्माच्च प्रतिषेध, तच्च हि त्रयो दोषा, —अस्वार्थग्रहण, परार्थकल्पना, प्राप्त्याधत्त । तस्मात् कर्मान्तरवचनमेतदिति ॥

सू० अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥ (ईष्ट पू०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पश्यमि,—कर्मान्तरचोदनेति, उक्तस्तत्र दोष, स एव महान् । तस्मात् किं भवतु ?—आज्यभागयो स्वग्रहेण ग्रहणम्, अन्येषा अङ्गानां चोदकेन, स्वग्रहेणाज्यभागो गृहीतो दृष्ट्वा चोदकस्यो न प्रापयति, अन्यानि अङ्गानि अगृहीतानि प्रापयिष्यति इति । किमेव भविष्यति ? इति । सहस्रकारिता न कल्पयिष्यते, चोदकप्राप्तयो-
र्वाक्यान्तरेणार्थवादवचनमनर्थक न प्रतिज्ञात भविष्यति, विस्पष्ट सञ्ज्ञाग्रहणेन पुन-
ऋतिरित्येतन्न कर्मान्तरं कल्पयिष्यते; यथा देवदत्तोऽत्र तिष्ठतीत्युक्ते न तिष्ठन्नेव तिष्ठतीत्युक्तं, एतावता देवदत्ताख्योऽयमभिधीयत इति गम्यते, ■ च परिषद्वा विदोषा घटी कल्पिता भविष्यति । तस्मात् चोदकेन अगृहीताज्यभागो गृहीताविति ।

आह,—‘कस्मादिदं गौरवमाश्रित, यदि हि प्रत्यक्षमाज्यभागो न गृहीतो स्यात्तां, चोदक एष तो शक्नुयात् ग्रहीतु, प्रत्यक्षवचनेन चोदकग्रहणाशक्तो गौरवे किं प्रयोजनम्?’ इति । उच्यते,—न गौरवस्य किञ्चित् माधु प्रयोजनं, न तु गौरवेण यत् एत तत्र एत

भवति । गौरवस्य तु दोषोऽस्ति, न तु दोषेऽपि मति चेदक
 राज्यभागौ गृह्णाति, यः परिहारेण पया ग्रामं गच्छति,
 परिहारदोषमनौ प्राप्नोति, न तु ग्रामगमनं न भवति । तस्मात्
 'अग्रहणात्' राज्यभागयोर्ग्रहणमिति ॥

सू० न तुल्यत्वात् ॥ ३१ ॥ (ईष्ट पू० नि०) ॥

भा० नैतदेवं ; यदि हि चेदकः पृथक् पृथक् प्राटतान् पदार्थान्
 अपेक्षेत, तत्र राज्यभागौ गृहीताविति कृत्वा तौ नापेक्षेत, अन्यांश्च
 गृह्णीयात्, न त्वनौ पृथक् पृथक् पादार्थानपेक्षते किन्तु प्राकृतमपूर्वम्
 अपेक्षते यदत् तेन, तद्वदनेनेति, तस्मिन्नपेक्ष्यमाणे राज्यभागवत्तापि
 अपेक्षिता भवति । तच्चैतदेवमागच्छति,—कृतकरं शास्त्रमनर्थकं
 भवतीति । तस्मादन्यैरङ्गैः 'तुल्यत्वात्' न चेदकेनागृहीतयोराज्य-
 भागयोर्ग्रहणमिति ॥

सू० तथा तदग्रहणे स्यात् ॥ ३२ ॥ (७म पू० एवं
 तस्य नि०) ॥

भा० अयं यद्युच्येत,—आज्यभागावेव चेदकेन गृहीतौ प्रकृतिवत्
 गृहमेधीयो भवति । कथमाज्यभागौ यजति?—एवमिति ; यथा
 'भग्नदग्धं मामिधेन्यो भवन्ति अध्वरकन्पादिषु' इतिवाक्यशेषात् न
 अन्यामु इष्टिषु भग्नदग्धं ; यथा 'शिंशपामानय दृक्षम्' इति
 नान्योऽपि दृक्ष आनीयते, शिंशपैव दृक्षगन्धेन गृहीता भवति ;
 एवमिहापि चेदकेनाज्यभागावेव गृहीताविति द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्ते

ब्रूम,—“तथा तदग्रहणे* स्यात्”, तु न्यमग्रहणेन ‘ततो’ ग्रहण, पृथक्-
पदार्थापेक्षिणि चोदके स्यात् अग्रहणमन्येषामङ्गानां, प्राकृता-
पूर्वापेक्षिणि तु नैतदुपपद्यत इति ॥

सू० अपूर्वतान्तु दर्शयेत् अग्रहणस्यार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥
(सि०) ॥

भा० एवं तर्ह्यपूर्वा गृहमेधीय । कुत ? । ‘ग्रहणस्य अर्थवत्त्वात्’,
एव ग्रहणम् ‘आज्यभागो यजति’ इति अर्थवद्भवित्यति, पूर्ववत्त्वे तत्
अनर्थकं स्यात्, आज्यभागाभ्या प्रत्यक्षभूताभ्या गृहमेधीयो निराकाङ्क्षो
॥ चोदकेन अन्यानि अङ्गानि गृह्णातीति, यस्यान्तु विज्ञतावपूर्व्यं
किञ्चिदङ्गमुक्तं, न तेन सह एकवाक्यतामगत्वा प्राकृतानि अङ्गानि
गृह्णातीति । कुत ? । केन प्रकारेण कुर्यादिति तस्याकाङ्क्षा,
न किं कुर्यादिति, प्रकृतो चाङ्गवत्ता नाम प्रकारो विदित
प्रयोगवचनेन च आकाङ्क्षरते, न ॥ विज्ञतावद्भवत्ता कृप्ता, सा
कम्पयित्वा आकाङ्क्षिता भवति, न च कृप्तामुञ्जित्वा कम्पनीयमन्वयो
न्याय्य, तस्मात् तत्रापि चोदकेन अङ्गानि गृह्णन्त इति । गृहीतेषु
च प्राकृतेषु वैकृतानामङ्गानां विधानमनर्थकं मा भूदिति तेषामङ्गानां
कम्पयित्वा सर्वोद्गोपसहारिणा प्रयोगवचनेन सह क्रियत एवेति ॥
(१०।३।८अ०) ॥

* ‘तत पदमे’ इति क० च० पु० पाठः ।

† ‘तदग्रहण’ इति क० म० पु० पाठः ।

गृहमेधीये स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ ३४ ॥

भा० गृहमेधीय एवोदाहरणं । तत्रैपोऽर्थः समधिगतः,—आज्य-
भागाभ्यासेतत् निगकाङ्गम् अन्याङ्गानि न गृह्णाति इति । तदुच्यते,—
किमेव एवोत्सर्गः,—सर्वाण्येवान्यानि अङ्गानि न गृह्णाति इति । एवं
यत्नु प्राप्ते,—उच्यते,—“ततोऽपि यावदुक्तं स्यात्”, ‘ततः’ एवमुक्तं,—
अङ्गानि नान्यानि गृह्णाति इति अगम्यमाने विशेषे न गृहीयात्; गम्यते
चात्र विशेषः प्रत्यक्षविहितत्वादाज्यभागयोरिति । अतो यस्य यस्य
प्रत्यक्षवचनः सर्वेषु तेषु पुनर्गम्यते विशेषस्तस्मात् ‘यावदुक्तं स्यात्’,
यथा ‘अग्नये समवद्यति’ इति, ‘ईडामुपह्वयति’ इति ॥ (१०।७।
१७अ०) ॥

‘गृहमेधीये प्राग्निनादिभक्षणभावाधिकरणम् ॥ (हत्वा-विन्ना) ।

सू० स्विष्टकृदक्षप्रतिषेधः स्यात् तुल्यकारणत्वात् ॥ ३५ ॥
(सि०) ॥

भा० अग्नि गृहमेधीयः, तत्रैपोऽर्थः समधिगतः,—अपूर्वो गृहमेधीय
इति । तत्रेदमामनन्ति,—‘अग्निं स्विष्टकृतं यजति’ इति । तत्रेदं
मन्दिह्यते,—किमन्येषां शेषकार्याणां भक्षणस्य च परिमद्धायकः
स्विष्टकृच्छब्दः, उत न ? इति ।

आह,—‘ननु अपूर्वत्वाद्गृहमेधीयस्य नैव शेषभवा विद्यन्ते’ ।
अत्रोच्यते,—‘पूर्वान् गृहमेधीय इति हत्वा-विन्नोपमम् । पूर्वा अधि-

करणस्य प्रयोजनं चिन्त्यते,—यदि परिसङ्ख्या भवेत्, आज्यभागाभ्यां
यागा परिसङ्ख्यायेरन् नान्ये इति । इदमपि प्रयोजनं भवति,—
स्त्रिष्टुष्टच्छ्रवणेन शेषभक्ता परिसङ्ख्यायन्ते, न ? इति । किं प्राप्तं ? ।
स्त्रिष्टुष्टति श्रूयमाणे परिसङ्ख्या स्याद्भवाणा । कुत ? । 'तुल्य-
कारणत्वात्',—तुल्यं हि कारणं स्त्रिष्टुष्टतो भवाणाच्च ; उभयमपि
शेषमस्कारार्थं, तत्र वचनादयं शेषमस्कारो भवति, नान्ये इति
प्रतिषेधेरेन् भवा ॥

सू० अप्रतिषेधो वा दर्शनादिङायां स्यात् ॥ ३६ ॥

(पू०) ॥

भा० यथैव स्त्रिष्टुष्टतत्त्ववर्णेऽन्येषां शेषकार्याणामदर्शनमिति
शेषभक्ता न मन्तीति उच्यते, एवं भक्षणदर्शनात् भक्ता मन्तीति
गम्यते, दर्शनादर्शनयोश्च दर्शनं प्रमाणम् । किं तद्दर्शनम् ? ।
'इडामुपपद्यति' इति उपपत्तौ अनुज्ञापनं, तत् सति भक्षणे भवति,
नामति, तस्मात् न प्रतिषेधः ॥

सू० प्रतिषेधो वा विधिपूर्वस्य दर्शनात् ॥ ३७ ॥

(उ०) ॥

भा० 'प्रतिषेधो वा', तुल्यकारणेन हि प्रत्यक्षश्रुतेन आनुमानिकं
वाच्यते । अयं यद्दर्शनमुक्तं तद्विधिपूर्वस्य भक्षस्य भविष्यति, एव
प्राप्तायते, 'अयं इडामेवावद्यति न प्राप्तिवमुपपद्यति' इति
तस्य दर्शनम् । इत्यादिभिर्भाषायां प्रयोजनं न वक्तव्यं, पूर्वाधिकरणस्य हि

तत् प्रयोजनं, न च प्रयोजनस्य प्रयोजनमुच्यते यत् प्रयोक्तव्यं तच्च
पूर्वाधिकरणम् ॥ (१०।७।११अ०) ॥

प्रायणीयातिथ्यर्थः शंखिडान्तानित्यमाधिकरणम् ॥

सू० शंखिडान्तत्वे विकल्पः स्यात् परेषु पव्यनुयाज-
प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥ ३८ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘शंखन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते न पक्षीः
संयाजयन्ति’ इति । ‘इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते नानुयाजान् यजति’
इति । तत्र मंशय,—प्रायणीया किं शंखन्ता छत्त्रसंस्था वा, उत
शंखनैव ? तथा आतिथ्या किम् इडान्ता छत्त्रसंस्था वा, उत इडानैव ।
किं प्राप्तं ?,—‘शंखिडान्तत्वे विकल्पः स्यात्’ इति । कुतः ? पव्यनुयाजस्य
प्रतिषेधात् । ‘शंखन्ता सन्तिष्ठते’ इति तावत् व्यक्तमेव वचनम्, अपरमपि
वचनं ‘न पक्षीः संयाजयन्ति’ इति; यदि शंखनैव नित्यं, ‘पव्यनुयाज-
प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्’, तस्मात् पव्यनुयाजप्रतिषेधेन छत्त्रसंस्थान-
मुच्यते । कथं ? प्रायणीयायां पक्षीसंयाजान् केवलान् न करोति,
नान्यं न करोति इति; तथा आतिथ्यायामनुयाजान् केवलान् न
करोति, नान्यं न करोति इति,—अकस्मैपरिसङ्ख्यानार्थमेवेदं
भिन्नमेव वाक्यद्वयं पूर्वाभ्यां वाक्याभ्यामिति ॥

सू० नित्यानुवादे वा कर्मणः स्यादशब्दत्वात् ॥ ३९ ॥
(सि०) ॥

भा० न स्वेतदस्ति,—विकल्प इति, एक एव कल्पः शंखिडान्तत्वं ।

तच्च हि विशिष्टं वचनं, द्वितीयः कस्यो नास्तेव । न हि तस्य वचनम्
अस्ति । न च पव्यनुयाजप्रतिषेधकं कृत्स्नसंस्थानवाचकं, किन्तु हि
तच्चित्यानुवादः,—नित्यप्राप्तं अनुवदति, यथा, 'नान्तरिक्षे न दिवि
अग्निः चेतव्यः' इति पूर्वाभ्यां रुद्धैकवाक्यतैव अनयोः, 'शंखन्ता प्रायणीया
सन्तिष्ठते न पत्नीः संयाजयन्ति' इति तथा 'इडाग्न्या आतिथ्या सन्तिष्ठते
नानुयाजान् यजन्ति' इति । अत्र यदुल्लाघवेन स्तुतिः । 'ननु प्रति-
षेधवचनः* कृत्स्नसंस्थानं वदेत्' । य एव हि श्रुतस्यार्थस्योत्कर्षे दोषः
न एवाश्रुतकल्पनायां ; तस्मात् शंखिडाग्न्यतैव स्यादिति ॥ (१०।३।
१२अ०) ॥

प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वाभ्यामेव रुद्धिद्व्याभ्यां संस्थापिकत्वेन ।

सू० प्रतिषेधार्थवच्चात् चोत्तरस्य परस्तात् प्रतिषेधः
स्यात् ॥ ४० ॥ (पू०) ॥

भा० इदमेवोदाहरणं,—'शंखन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः
संयाजयन्ति' इति, 'इडाग्न्या आतिथ्या सन्तिष्ठते नानुयाजान् यजन्ति' इति ।
तच्च द्वौ शब्दौ द्वे द्वे इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः,—किं परेण श्रुत्या
शंखन्ता सन्तिष्ठते, उत पूर्वेण ? । एवं, किं परया इदया इडाग्न्या
सन्तिष्ठते, उत पूर्वया ? इति । किं प्राप्तं ? । 'पूर्वाभ्यां शंखिडाभ्याम्
इति । कुत ? । पूर्वाभ्यामपि संस्थापयता श्रुत्यर्थः कृतो भवति इति ;

कृते च शब्दार्थे कस्मादुत्तरान् पदार्थान् कुर्यात् ?—इति । उच्यते,—
उत्तराभ्यामपि संस्थापयन् शब्दार्थमेव करोति, तत्र नियमात्
पूर्वाभ्यां संस्थापयन् शब्दार्थं परिच्छिन्द्यात्, शब्दार्थं परिच्छेत्स्यामः,
यदि उत्तराभ्यामपि संस्थापनं शब्दे वक्ष्यति, ततस्ताभ्यां
संस्थापयन् भूयान्मुपकारं लप्स्यते तस्मादनियमः,—पूर्वाभ्यामुत्तराभ्यां
वेति ।

एवं प्राप्ते भ्रूमः,—उत्तराभ्यामिति । कुतः ? । ‘निषेधार्थवत्त्वात्’,—
तदेव पक्षीसंयाजस्यानुयाजस्य च प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति, यदि उत्तराभ्यां
न संस्थाप्येत, नैव पक्षीसंयाजानुयाजौ प्राप्नुतः ; तस्मादुत्तराभ्याम् इति ।
‘ननु च प्रतिषेधस्य नित्यानुवादत्वमुक्तं’ । उच्यते,—न सत्यां गतौ
न्याय्यं, तस्मान्न पूर्वाभ्यामिति । ‘उच्यते,—लिङ्गमेतदुपदिष्टं, न च
लिङ्गं साधकं भवति, प्राप्तिरुच्यताम् ? इति, पक्षेऽपि हि लिङ्गस्य
अर्थवत्ता स्यात्, अत्रोच्यते,—इयं प्राप्तिः,—यदा विज्ञेयो नाव-
गम्यते, शंयुरन्ते यस्या अङ्गरीतेः, सा शंखन्ता,—एवम् इडान्ता ;
सैषा अङ्गरीतिर्विधीयते शंखन्ता इडान्ता च ; सा च विधीयमाना
अन्यानि अङ्गानि परिसञ्चष्टे । कथं ? । शंखन्तया अङ्गरीत्या इडान्तया
च सङ्कीर्त्यमानया शंखिडान्ततायां सत्याम् अन्यानि अङ्गानि न
आकाक्ष्यान्ते, अनाकाक्ष्यमाणानि च नैकवाक्यतां यान्ति, अतो
ऽप्राप्तानीति गम्यते । ‘नन्वेवं मति पूर्वाभ्यां शंखिडान्तता न कञ्चिदर्थमधिकं
साधयति’ इति । उच्यते,—नैष दोषः, न हि तस्यार्थं पृथवाक्यं
यस्य अनर्थक्यं परिजिहीर्यते, अस्य वाक्यस्योत्तरान्तता प्रयोजनं,
तस्मात् उत्तराभ्यां संस्था स्यादिति ॥

सू० प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यात् ॥ ४१ ॥
(सि०) ॥

भा० नैतदस्ति —उत्तराभ्यां श्रद्धिडाभ्यां सन्तिष्ठते इति। पूर्वाभ्यामेव।
कुत ?। नेह श्रद्धन्ताया अङ्गरीतेर्भाञो विधीयते, इडान्तायाश्च,
किन्तर्हि सम्या विधीयते, श्रद्धिडान्ता सन्तिष्ठते, प्रवर्त्तमाना
श्रद्धिडान्ता च जाता सन्तिष्ठते, न प्रवर्त्तन्ते, तिष्ठत्स्वेव कर्त्तुं
सन्तिष्ठतीत्युच्यते। तच्च पूर्वाभ्यामुत्तराभ्यामिति विशेषे अनवगम्यमाने
पूर्वाभ्याश्च न प्रवर्त्तन्त उत्तराभ्याश्च, तदेव तच्च पूर्वाभ्यामेव संन्याने
कृतं भवति। प्रतिषेधश्च नित्यानुवाद इत्युक्तम् ॥

सू० प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात् तस्य च नान्यदेशत्वम्
॥ ४२ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च पूर्वाभ्या परं न कर्त्तव्यमिति। कुत ?। त्वरायुक्तो
हि प्रतिषेधोऽयं कृतः। कथं ?। 'देवासुरा सत्यमभजन्त, अर्द्धं
देवा सत्यस्याभजन्त अर्द्धमसुरा तदसुरैः सत्यमनूच्यमान देवान्
अपाक्रामन्त ते प्रायणीय निरवपन् तच्छ्रद्धन्तमासीत्। अथ असुरा
यज्ञमायस्ततो यज्ञं तत्वर इति तमेव कृत्वा त्वरितमाद्रियन्ते इति।
तथा 'आतिथ्य निरवदस्तदिडान्तमासीदथा सुरा यज्ञमायस्ततो यज्ञं
तत्वर' इति तदिडान्तमेव कृत्वा त्वरितमाद्रियन्ते' इति। त्वराकृतस्य
पूर्वमपेक्षन्ते नोत्तरं, तस्मात् नान्यो देशः प्रतिषेधस्य, तस्माच्च
पूर्वाभ्यामेव श्रद्धिडाभ्यां परं न कर्त्तव्यमिति ॥ (१०।१०।१३अ०) ॥

‘पडुपमद उपमाद्यन्ते’ इत्यादिना अपूर्वोपसत्कर्तृविधानाधिकरणम् ॥

सू० उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥ ४३ ॥

(१म पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, तच्चेदमाधायते,—‘पडुपमद उपमाद्यन्ते’ इति, ताः प्रकृत्य आमनन्ति,—‘अप्रयाजास्ता अननुयाजाः’ इति । तत्र संशयः,—किं यावत् प्रतिषिद्धं तावन्न कर्त्तव्यम्, अन्यत्सर्वं कर्त्तव्यं; अथ यावत् उपदिष्टं तावत् कर्त्तव्यम्, अन्यत् सर्वं न कर्त्तव्यं; अथ अपूर्वा उपमदः? इति । किं प्राप्तं?,—‘उपसत्सु यावदुक्तं’ न कर्त्तव्यं, ‘अप्रयाजास्ताः अननुयाजाः’ इति प्रयाजानुयाजानां प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः शब्दोऽवशिष्टांशोदकप्राप्तान् न वारयति । तस्मादवशिष्टं सर्वं कर्त्तव्यम् इति ॥

सू० सौवेण वा गुणत्वात् शेषप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४४ ॥

(२य पू०) ॥

भा० ॥ चैतदस्ति,—प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्त्तव्यमिति, यावदुपदिष्टं कर्त्तव्यं । ‘सौवेण’ आधारेण सर्वमन्यत् परिमद्धायते, अविशिष्टो द्यौर्वा सौव आधारः पुनराधायते, न तत्र कश्चित् गुणो विशिष्टः श्रूयते, तस्मात्तेन तत् परिमद्धायते ॥

* अथ वा अपूर्वा उपमदः? इति आहशंखकपाठः ।

† अथ ‘अननुयाजाः’ इति सर्वत्रैव पृष्ठके दर्शिकारमुक्तं पाठोऽप्युक्तमस्ति । अपि पूर्वं परवर्तितोऽप्युक्तः ।

सू० अप्रतिषिद्धं वा प्रतिषिध्यप्रतिसवात् ॥ ४५ ॥
(२य पू० नि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—यावदुक्तं कर्त्तव्यम्, अवशिष्टं नेति, किन्तर्हि सर्वं कर्त्तव्यं प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा इति। एवं हि श्रूयते,—‘अप्रयाजास्ता अननुयाजास्ताः’* इति, एवं प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः शब्दो नान्यस्य बाधको भवितुमर्हति। यदुक्तं,—निर्गुणं सौवाधारश्रवणमिति, प्रतिप्रसवोऽयं न परिसङ्गा। एवं श्रूयते,—‘नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् यदन्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयादन्यमुखं कुर्यात् सुवेणाधारमाधारयतीति,† नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् प्राकृतिकीभ्यः’ एता हि आधारादिका आहुतयः सर्वेष्टीनां मुखं, यदन्यामाहुतिम् ओपसदीम् अग्न्यादिकां जुहुयादन्यमुखं कुर्यात् तस्मात् सुवेणाधारयति इति। आधारादिकान्याहुतीर्जुहोति—इत्याधारादीनाम् अभावमाशङ्क्य पुनः प्रतिप्रसवोऽयम् ‘आधारमाधारयति’ इति, नान्यत् करोति, किन्तर्हि आधारयति, न माधारयतीति। तस्मान्न परिसङ्गा, प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्त्तव्यम् इति ॥

सू० अनिज्या वा शेषस्य मुख्यदेवतानभीज्यत्वात् ॥
४६ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा अपूर्वा उपसदः, ‘अनिज्या’ प्राकृतस्य ‘शेषस्य’,

* पूर्वैव ‘अप्रयाजास्ता अननुयाजाः’ इत्येतानानेव पाठः, ततश्च अत्रापि तथैव भवितुं युक्तम्।

† “अथमर्थः,—सौवाधारः पूर्वैव यज्ञमुखे तथा सति यदि कश्चित् मन्त्र उपपन्न प्रयोगादौ सौवाधारमकृत्वा तस्य स्थाने काष्ठिदन्त्यामहुतिं जुहुयात् तदा मुख-
अत्याधन प्रत्यर्थं प्राप्नुयात्, सौवाधारा आदौ कर्त्तव्य इति” इति व्यायनासा।

नित्यानुवादोऽयम्,—‘अप्रयाजास्ता अननुयाजाः’ इति । मुख्यदेवता-
मनभीज्याम् उपदिश्य प्रधानदेवता विधीयन्ते,—‘नान्यामाहुतिं
पुरस्तात् जुहुयात् आग्नेया अग्निर्हि मुखम्’ इत्यभिधाय, ‘यदन्यामाहुतिं
पुरस्तात् जुहुयात् वैकृतीमन्यत् मुखं कुर्यादाग्नेया अग्निर्हि मुखं
क्षुवेण आधारमाधारयति नान्यं यजते अग्निमनीकं सोमं शन्धं विष्णु-
तेजनम्’ इति ; तदेतदाधारेण निराकाङ्क्षीकृतं नान्येन प्रकृताङ्गेन
सह एकवाक्यतामेति । अतः प्राप्ता मुख्यदेवता अनभीज्या अत्रोप-
दिश्यन्ते नान्यं यजति, तस्मादग्निः प्रथम इष्यते इति ॥ (१०।३।
१४अ०) ॥

‘वारुणेनैककपालेन’ इत्यादिना अपूर्वस्य अवस्यस्य विधानाधिकरणम् ।

सू० अवष्टये वर्धियः प्रतिषेधात् श्रेयकर्म स्यात् ॥
४७ ॥ (१म पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवष्टयः,—‘वारुणेनैककपालेनाष्टयमभ्यव-
यन्ति’ इति । तत्रैतदाश्रयते,—अपवर्धियः प्रयाजान् यजति ।
‘अपवर्धियौ अनुयाजौ यजति’ इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः,—किं,
वर्धिर्मात्रं वर्जयित्वा अन्यस्य कर्त्तव्यम्, उत, आन्धभागाभ्यामन्यत्
परिमद्धायते ; अयं वा अपूर्वोऽवष्टयः ? इति । किं प्राप्तं ? । वर्धिर्मात्रं
वर्जयित्वा ‘श्रेयकर्म स्यात्’ । कुतः ? । वर्धिःप्रतिषेधात्, ‘अपवर्धियौ
अनुयाजौ यजति’ इति वर्धिर्मात्रं प्रतिषिध्य छतार्थः शब्दोऽन्यत्
षोडकप्राप्तं न शक्नोति वारयितुं, तस्मादन्यत् स्यादिति । ‘ननु

‘आज्यभागौ यजति’ इति परिसङ्ख्यार्थं ग्रहण, ‘अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति’ इति । गुणार्थं तन्मन्यते स्म ॥

सू० आज्यभागयोर्वा गुणत्वात् श्रेयप्रतिषेधः स्यात् ॥
॥ ४८ ॥ (२य पू०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—श्रेयकर्म कर्त्तव्यमिति, किन्तर्हि ‘श्रेयप्रतिषेधः स्यात्’ । कुत ? । ‘आज्यभागयो’ श्रवणात्—‘अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति’ इति । ‘ननु अप्सुमन्तागुणकविधानार्थं तत्—इत्युक्त । नेत्याह, लिङ्गकमाभ्यां प्राप्तावेव अप्सुमन्तौ,—‘अप्सुमे सधिष्ठव अप्सु मे योमो अववीत’ इति, ताभ्यामेतौ आज्यभागो अप्सुमन्तावेव, निर्गुणमेवेद वचनम् इतरेषामङ्गानां परिसङ्ख्यायकं भववितुमर्हति । यत्तु,—‘अपवर्हिषं प्रयाजान् अपवर्हिषौ अनुयाजौ यजति’ इति, परिसङ्ख्या-
तानां प्रयाजानाम् अनुयाजयोश्च विधानार्थं भवतीति । तस्मात् श्रेयाणामेवाङ्गानां परिसङ्ख्येति ॥

सू० प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधात् वाक्यश्रेयत्वं तस्मा-
न्मित्यानुवादः स्यात् ॥ ४९ ॥ (२य पू० नि०) ॥

भा० तुग्रब्द एव व्यावर्त्तयति,—न चैतदस्ति,—परिसङ्ख्येति ; त्रिदोषा परिसङ्ख्या इत्युक्त । किञ्च ‘अपवर्हिषं प्रयाजान् यजति’ इति वाक्यश्रेयो नावकल्पते, यदि ‘प्रयाजान् यजति’ इत्येव विधिस्तदा वर्हिषं प्रयाजोऽपि प्राप्नोति, तत्र ‘अपवर्हिषं’ इत्येतन् नापपद्यते । अयं वर्हिषं प्रतिषेधः, प्रयाजानां विधिर्नावकल्पते, तत्राप्राप्तस्य वर्हिषं

प्रतिषेधोऽनुपपन्नः; उभयविधाने वाक्यं भिद्येत, वाक्यशेषो नोपपद्यते,
एकस्त्रेदं वाक्यं । तस्मान्न शेषपरिग्रहा ॥

सू० आज्यभागयोग्रहणं नित्यानुवादे गृहमेधीयवत्
स्यात् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा अपूर्वोऽवस्यः, यद्वत् गृहमेधीयः, तद्वत् स्यात् ।
आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षश्रुताभ्यामेकवाक्यतामित्रा निराकाङ्क्षो नान्यैः
प्राक्तनैरेकवाक्यतामेति । तस्मादपूर्वोऽवस्यः इति ॥ (१०।३।
१५अ०) ॥

वाजपेयादौ धूपोदीना खादिरनादि नैवमाधिकारकम् ॥

सू० विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्यात् ग्रहणस्यार्थ-
वत्त्वात् शरवच्च श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ५१ ॥
(सि०) ॥

भा० अस्ति वाजपेयः, 'शरदि वाजपेयेन स्वारज्यकामो यजेत'
इति । अत्र श्रूयते,—'खादिरो धूपो भवति' इति । तत्र संशयः,—
किं, खादिरो वा पालाशो वा रौहितिको वा, उत, खादिर एव ?
इति । तथा अन्यत्र श्रूयते,—'हृद्दत् पृष्ठं भवति' इति । तत्र संशयः,—
किं हृद्दत् पृष्ठं, रथन्तरं वा, उत, हृद्देव ? इति । त्रैधातव्यायां
श्रूयते,—'यवमयो मध्यमः' इति । तत्र संशयः,—किं यवमयो वा
प्रीहिमयो वा, उत, यवमय एव ? इति । सर्वेष्वपि किं प्राप्तं,—

‘विरोधिनाम्’ अन्यतमग्निन् श्रूयमाणे ‘नियमः स्यात्’,—खादिर एव दूयः, दृष्टदेव पृष्ठं, यवमय एव मध्यम इति । कुतः ? ‘ग्रहणस्यार्थवत्वात्’,— एवं दृष्टत्वादिरयवानां ग्रहणमर्थवद्भवति, इतरथा ; प्राप्तानुवाद-
माचमनर्थकं स्यात् ; सुत्या विशिष्टाः खदिरादयः चोदकप्राप्तान्
पलाशादीन् वाधेरन्, ‘शरवत्’,—यथा ‘शरूमयं वर्हिर्भवति’ इति शरेषु
श्रुतेषु कुशा निवर्त्तन्ते, एवमिहापीति ॥

सू० उभयप्रदेशान्नेति चेत् ॥ ५२ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पश्चात्, उभयं हि प्रदिशति चोदकः,—खादिरं
पालाशञ्च, दृष्टत् रथन्तरञ्च, ग्रीहीन् यवाञ्च ; केन इदानीं, चोदकेन
तुल्ये प्रदेशे सति पलाशादयो निवर्त्तिताः ? खदिरग्रहणम् अग्नौ
परिसङ्घातुं, चिदोपत्वात् परिसङ्घाया इत्युक्तम् । तस्मान्न नियमो
विकल्प एवेति ॥

सू० शरेष्वपीति चेत् ॥ ५३ ॥ (आ०) ॥

भा० यद्युभयप्रदेशादुभयं भवतीति अर्थावसीयते, ‘शरेष्वपि’ श्रुतेषु
कुशा नैव निवर्त्तेरन्,—इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परि-
चोदयति सा;—

सू० विरोध्यग्रहणात्तया, शरेष्विति चेत् ॥ ५४ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पश्चात्,—एष न्याय उच्यमानः ‘शरेषु’ अपि दोषं
प्रसङ्गयति—इति । न शरेषु किञ्चन दोष्यति, तत्र कुशा निवर्त्तन्ते

इति 'तथा' स्यात् । कुतः ? । 'विरोध्यग्रहणात्',—न हि विरोधिषु
शरेषु अङ्गीक्रियमाणेषु कुशाः शक्या अङ्गत्वेनोपादातुं ; तस्मात् कुशा
निवर्त्तन्ते इति ॥

सू० तथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥ (पुनः आ०) ॥

भा० 'तथा इतरस्मिन्' अपि खदिरादौ विरोधिनि अङ्गीक्रियमाणे
न शक्याः पलाशादयोऽङ्गत्वेनोपादातुं, तस्मान्निवर्त्तिष्यन्त इति ॥

सू० श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'इति चेत्' पक्षसि,—'विरोध्यग्रहणात्' पलाशादीनां निवृत्ति-
र्भविष्यति इति; चोदकश्रुतेरानर्थक्यं स्यात्, प्रापयति हि चोदकः
पलाशादीनि; स हि तुल्यः खदिरादिषु पलाशादिषु वा । तदुक्तम्,—
"अग्रहणादिति चेत्" । "न तुल्यत्वात्" (१०।३।३०—३१ सू०)
इति । न च शक्यं वक्तुं,—खदिरादिभिः प्रयोगवचन एकवाक्यता-
मेतीति वदन्ति; प्रयोगवचनेन हि स श्रूयते, स श्रूयमाणः परम्परया
पशुयागं यास्यतीति । अथेदं धागप्रयोगवचनः तद्विशिष्टान् यागान्
यास्यति, तेषु पलाशादयो विशेषाद्योदकप्राप्ता ॥ खदिरादिभि-
र्निवर्त्तिताः; तस्मादिकम्प इति ॥

सू० अग्रहणस्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ५७ ॥
(उ०) ॥

भा० वदन्ति, प्रयोगवचनेन हि प्रत्यक्षश्रुतेन खदिरेणैकवाक्यतामेति,

तस्मिन् निराकाङ्क्षे न पलाश प्रवर्त्तिष्यते, तस्मात् खदिरविशिष्ट
पशुयागे यागप्रयोगवचनेन गृहीतो न पलाशविशिष्ट, तस्मात्
खदिरस्यैव वृत्तिर्नोभयो, एव रथन्तरे यवमये च । तस्मात्
खदिरादीनां नियमः, नैया पलाशादिभिर्विकल्प इति ॥
(१०।७।१६ अ०) ॥

काम्यादिषु प्राक्तनद्रव्यदेवतस्य निवृत्त्यधिकरणम् ॥

सू० सर्वासाञ्च गुणानामर्थवत्त्वात्* ग्रहणमप्रवृत्ते
स्यात् ॥ ५८ ॥ (सि०) ॥

भा० काम्या इष्टय श्रूयन्ते,—‘आग्नेयमष्टाकपाल निर्वपेद्रुक्काम’,
‘अग्नीषोमीयमेकादशकपाल निर्वपेत् ग्रामाक ब्रह्मवर्षकाम’,
‘ऐन्द्रमेकादशकपाल निर्वपेत् प्रजाकाम’ इति । तत्रैतेषु यागेषु
अयमर्थः साशयिक,—किं प्राक्तन द्रव्यदेवत निवर्त्तते, उत, न
निवर्त्तते? इति । ‘सर्वामाम्’ एवजातीयकानां चोदनानामुत्पन्नानां
द्रव्यदेवतेनैव सहेत्यपि, तस्योत्तरकालं चोदक । तस्मादगृहीता-
द्रव्यदेवते चोदकेन, विधिर्नैव प्राप्ते द्रव्यदेवत प्रति निराकाङ्क्षे यागे
अवशिष्टानि श्रद्धानि चोदकं प्रापयिष्यति इति । अथ यदुक्तम्
अग्रहणात् यद्वह्णम् (१०।७।३० सू० भा०) इति, तदिह चिह्नम् ॥

* गुणानामर्थवत्त्वात् इति का० ४० पु० पाठ । गुणानामर्थवत्त्वात् इति क० स०

१४०९ चण्डकपुस्तकं क्व चादशपुस्तकं च पाठ ।

† ‘तस्य दृष्टहीन इति का० ४० पुस्तके ह्य क० स० ६६९ चण्डकपुस्तके च पाठ ।

सू० अधिकं स्यादिति चेत् ॥ ५६ ॥ (पू०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्चात्,—विधिना प्राप्तत्वादवशिष्टानि चोदकः प्रापयिष्यति इति; नैतदेवम्, 'अधिकं स्यात्' । उक्तमेतत् (१०।७।३१ सू० भा०) । तुल्यसोदकः सर्वेषु अङ्गेषु, न हि स पदार्थमाकाङ्क्षति, पदार्थकृतं प्रकारमाकाङ्क्षति, तस्मात् द्रव्यदेवतमपि चोदकः प्रापयति; प्राप्ते वचनप्रामाण्यात् अधिकं भविष्यति,—एकं वचनप्रापितम्, अन्यत् चोदकेनेति ॥

सू० नार्थाभावात् ॥ ६० ॥ (उ०) ॥

भा० 'न' एतदेवम्,—अधिकं कर्त्तव्यमिति । कुतः ? । 'अर्थाभावात्', प्रयोजनाभावादित्यर्थः । सत्यं, चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षश्रुत्या न प्रतिपिद्धं द्रव्यदेवतं, किन्तु परार्थं तत् यागनिवृत्तये, स च याग एकेनैव द्रव्येण एकया देवतया निर्वर्त्तयितव्यः श्रूयते,—'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्तामः' इत्येवमादि; तस्मिन् सहायापेक्षे कल्प्यमाने निर्देशो माध्यतः । अथ तेन निर्वर्त्तते,* चोदकप्रापितस्य न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति तत् श्रुतमपि सिद्धत्वात् प्रयोजनस्य, न करिष्यते ॥ (१०।७।१७ अ०) ॥

* 'निर्वर्त्तिते' इति आदर्शपुनरुक्तपाठः ।

मौसापौष्णपसौः खादिरयूपस्य नियमाधिकरणम् ॥

सू० तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात् ॥ ६१ ॥ (सि०) ॥

भा० क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते,—‘चौदुम्बरो यूपो भवति’ । तत्र संशयः,—किं प्राकृतमत्र यूपद्रव्यं बाध्यते, उत प्राप्यते ? इति । किं प्राप्तम् ?,—‘एकार्थविकारे’ अस्मिन् चौदुम्बरे, एकार्थस्यासौ खदिरादिभिः, विकारस्य, तत्र ‘प्राकृतस्य’ खदिरादेः ‘अप्रवृत्तिः’,—यथा प्राकृतस्य द्रव्यदेवतस्य पूर्वस्मिन् अधिकरणे, ‘तथा’ अस्मिन् खादिरस्य यूपद्रव्यस्य अप्रवृत्तिः । ‘प्रवृत्तौ हि’ तस्य विषमविष्टो ‘विकल्पः स्यात्’ चेदकप्राप्तस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य च, न सैष व्याप्यः; तस्मात् अप्रवृत्तिः ॥

सू० यावच्छ्रुतीति चेत् ॥ ६२ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पठ्यमि,—विकल्पः सदेव इति; समुच्चयो भवतु, उभयस्मिन् सन्न नियुज्यतां पठुः, तदा चेदकानुपपत्तेरु भविष्यति ॥

सू० न प्रकृतावशब्दत्वात् ॥ ६३ ॥ (उ०) ॥

भा० ‘न’ एतदेवं, केवले हि चौदुम्बरे नियोजनं श्रूयते, केवले खादिरे* ‘प्रवृत्तौ’,—‘खादिरे वप्राति’ इति । उभयस्मिंश्च धन्वनद्रव्ये न प्राकृतं वाक्यं, न च प्रत्यक्षश्रुतं, तेन समुच्चयस्य प्रमाणमेव नास्ति, अतः प्राकृतं यूपद्रव्यं निवर्त्तते इति ॥ (१०।७।१८अ०) ॥

* ‘केवले हि चौदुम्बरे नियोजनं श्रूयते केवले खादिरे’ इति का० च० पु० पठः ।

प्रश्नवर्षकानिर्वोहिभिरेव यागाधिकरणम् ।

सू० विवृतौ* त्वनियमः स्यात् पृषदाज्यवत् ग्रहणस्य
गुणार्थत्वात् उभयोश्च प्रदिष्टत्वात् गुणशास्त्रं
यदेति स्यात् ॥ ६४ ॥ (पू०) ॥

भा० 'सौमारौद्रं घृते चरुं निर्वपेत् शुक्लानां ग्रीहीणां ब्रह्मवर्षम-
कामः, सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां ग्रीहीणां अभिचरन्, नैऋतं
चरुं निर्वपेत् कृष्णानां ग्रीहीणां, सौर्यं चरुं निर्वपेत् शुक्लानां
ग्रीहीणाम्' इति । तत्र सद्यः,—किं ग्रीहिभिर्यवैर्वा यष्ट्यम्, उत
ग्रीहिभिरेव ? किं प्राप्तं ?—'विवृतौ तु' विरोधिनामन्यतमस्मिन्
गृह्यमाणे 'अनियमः स्यात्,—ग्रीहिभिर्यवैर्वा इति । कुत ? ।
'ग्रहणस्य गुणार्थत्वात्,—तस्य हि ग्रीहेर्ग्रहणं गुणार्थं, न यागसम्बन्धार्थं,
शुक्ला ग्रीहयो भवन्ति, यागस्तु उभाभ्यामपीति ; यथा 'पृषदा-
ज्येनानुयाजान् यजति' इति आज्यं पृषदासम्बन्धार्थं भवति,
एवमिहापि ग्रीहयः शुक्लगुणसम्बन्धार्थाः, न यागसम्बन्धेन अन्यपरि-
सङ्ख्यानार्थाः । तथा 'यद्यपि चतुरवन्ती यजमानः पञ्चावन्तैव
वपा कार्या' इत्येतत् श्रवणमुपपद्यते, यदि एवजातीयकेन प्राकृतं न
निवर्त्येत, ततः पञ्चावन्तेन चतुरवन्तेऽनिवर्त्तिते 'यद्यपि चतुरवन्ती'
इति दर्शनं युक्तं भवति । न पानर्थको गुणोपदेशो भवति, 'उभयोः'
'प्रदिष्टत्वात्'-उभये ग्रीहयिवाः चोदकेन प्राप्ता विक्ल्पन्ते ; 'यदा'

* अथ गृहे परव माधे च 'विवृतौ' इति क० ख० पू० पाठः ।

ग्रीह्य, तदा 'गुणसम्बन्धम्'; अग्रीह्यपक्षे असम्भवादर्थ्यात् निवर्त्तत;
तस्मादिकल्प इति ॥

सू० ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥
॥ ६५ ॥ (सि०) ॥

भा० एकार्था हि ग्रीह्यवा, तच्च ग्रीहीणां श्रुतत्वात् यथा नैव
प्राप्नुवन्ति । 'ननूक्त गुणसम्बन्धार्था हि ग्रीह्य' इति । नैतदेव, यदि
गुणसम्बन्धार्था भवेयुस्ततो न नियम स्यात्, न तु गुणसम्बन्धार्था,
विकारसम्बन्धे हि यष्टी भवेत् व्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे, तेन
विकारविशेषण श्रुत्या भवति, गुणविशेषण वाक्येन, श्रुतिश्च
वाक्याद्बलीयसीति, तस्मात् श्रुत्या ग्रीह्यो चाग्नेन सम्बन्धमानाः
समानार्थान् यवान्निवर्त्तयेयु ॥

सू० विरोधित्वाच्च लोकवत् ॥ ६६ ॥ (यु०) ॥

भा० विरोधिनश्चैते । कथं ? ये हि एकस्मिन् कार्ये विकल्पेन
साधका श्रूयन्ते, ते परस्परेण विरोधिना भवन्ति, विरोधिनाञ्च
न सह प्रवृत्तिः, 'लोकवत्', यथा, 'मत्स्यान् न पयसा समग्रीयात्'
इति यद्यपि सगुणा मत्स्या भवन्ति तथापि पयसा सह न समगन्ते;
तस्मात् सगुणा अपि ग्रीह्यो यवान्निवर्त्तयन्त्येव ॥

सू० कृतोऽथ तद्गुणत्वात् ॥ ६७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'यदि ग्रीहीणा विकारेण सम्बन्धः, कथम् एषां गुणेनापि
सम्बन्धो भविष्यति?' इति । अत्रोच्यते,—नैवेयां गुणेन सम्बन्धः

श्रुत्या वाक्येन वा, नापि गुणस्य ग्रीहिभिः, कथं तर्हि ?—‘कतोः’
 ‘तद्गुणत्वात्’,—कतुरयं शुक्लगुणः श्रूयते कृष्णगुणश्च, तत्रैकवाक्यत्वात्
 एकस्मिन् कतावर्थेन द्रव्यगुणौ सम्बध्येते, तेनार्यभेदोऽपि परिहृतो
 भवति ॥

सू० विरोधिनाञ्च तत्श्रुतावशब्दत्वात् विकल्पः
 स्यात् ॥ ६८ ॥ (२यु०) ॥

भा० ‘विरोधिनाञ्च’ अन्यतमस्मिन् प्रत्यक्षे श्रूयमाणे अन्यस्मिंश्च
 चोदकप्राप्ते ‘अशब्दत्वात्’ प्रत्यक्षे विरोधाधिनि सति चोदकस्य अन्याय्यो
 ‘विकल्पः स्यात्’; तस्मादपि नियमः ॥

सू० पृपदाज्ये समुच्चयात् ग्रहणस्य गुणार्थत्वम् ॥
 ॥ ६९ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० पृपदाज्ये तु युक्तं, न हि तत्र केनचिद्विरोध आज्यस्य,
 तेन न पाक्षिकमाज्यं, ततस्तत्र दध्ना आज्यममुच्यते । यतः पृपत्ता-
 मञ्जनमनार्थं दधि, तेन न पाक्षिकं दधि, आज्येन च समुच्यते इति ॥

सू० यद्यपि चतुरवन्तीति तु नियमे नोपपद्यते ॥
 ॥ ७० ॥ (आ०) ॥

भा० अयं यदुक्तं,—यद्येवंजातीयकेषु नियमो भवेत्, ‘यद्यपि
 चतुरवन्ती’ इति चतुरवन्नदर्शनं नोपपद्यते—इति, तत्परिहर्त्तव्यमिति ॥

सू० कृत्वन्तरे वा तच्चायत्वात् कर्मभेदात् ॥ ७१ ॥
 (आ०नि०) ॥

भा० 'क्रत्वन्तरे' एव 'वा' दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवत्तदर्शनं भविष्यति । यद्यपि दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवत्ती यजमान, तथापि पञ्चावत्तैव वपा भवति इति, अन्यस्मिन् कर्माणि चतुरवत्तम्, अन्यस्मिन् पञ्चावत्तं, यद्यप्येवजातीयकेषु नियमस्तथापि चतुरवत्तदशममुपपद्यत इति ॥ (१०।७।१८ अ०) ॥

पञ्चावत्तैव वपा कार्येत्यनमाङ्गव्यति पञ्चावत्तविधानाधिकारकम् ॥

सू० यथाश्रुतीति चेत् ॥ ७२ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्रीषोमीय,—‘द्यो दीक्षितो यत अग्रीषोमीयं पशुमासभते’ इति । तत्रेदमावायते,—‘यद्यपि चतुरवत्ती यजमान पञ्चावत्तैव वपा कार्या’ इति । तत्रैषोऽर्थं साशयिक,— किं वपाया श्रूयमाणं पञ्चावत्तम् अङ्गापूर्वं चतुरवत्तं निवर्त्तयति, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ?—‘इति चेत्’ सशय, न—इति । कुत ? । यस्मिन् श्रूयते पञ्चावत्तं, तत्रैव चतुरवत्तं निवर्त्तयति, नान्यत्र, यथा क्रत्वन्तरे न निवर्त्तयति,—एवमङ्गापूर्वव्यपि पञ्चावत्तश्रुतिर्न निवर्त्तयितुं मर्हतीति ॥

सू० न चोदनैकत्वात् ॥ ७३ ॥ (सि०)

भा० नैतदेवम्—एका द्योवा चोदना—द्यो दीक्षितो यदग्रीषोमीयं पशुमासभते’ इति । तत्र प्रकरणे पञ्चावत्तं श्रुतम् अतः प्रकरणादङ्गापूर्वं भविष्यति । आह,—‘ननु वाक्यादपाया भवितुमर्हति’ इति ।

न-इत्युच्यते,—वपा हि द्रव्यं, न तत्सम्बन्धे प्रयोजनमस्तीति । ‘उच्यते,—
 पञ्चावत्ततां वपाप्रयोगवचन उपमंहरित्यति, तथा न दोषो भविष्यति’
 इति । अत्रोच्यते,—एवं मत्स्यपि अङ्गापूर्वे पञ्चावत्तं मिथेत् । कथम् ? ।
 एका हि सा चोदना, अङ्गयागो वपायागश्च, तेन चेत् पञ्चावत्तं
 सम्बध्यते, तदा अङ्गेष्वपि भवितुमर्हति । ‘भनु च वपामम्बन्धात् वपैव
 पञ्चावत्ता न अङ्गानीति’ । उच्यते,—नैतदेवं वचनं,—वपैव पञ्चावत्तेति,
 कथन्तर्हि पञ्चावत्तैव वपेति, यत एवकारकरणं ततोऽस्यैवावधारणं, न
 चाविशेषेण या पञ्चावत्तप्राप्तिः, सा शक्या वपामम्बन्धेन निवर्त्तयितुं,
 निवर्त्तकस्य शब्दस्याभावात् । तस्मादङ्गेषु न चतुरवत्तम् ।

अपि च, एवंजातीयकेषु अङ्गेषु पञ्चावत्ते जाते ततोऽपरा चोदना,—
 ‘तानि द्विर्द्विरवद्यति’ इति, वपाग्रहणं तत्र हविर्विष्णुणायं, प्रायस्यात्
 अवमग्राप्तं श्रूयते, विधित्सिते हि तस्मिन् वाक्यभेदप्रसङ्गः ।
 तस्मादङ्गेष्वपि पञ्चावत्तमेवेति ॥

इति श्रीभट्टशरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमन्यायायन्य
 सप्तम पाद ॥ • ॥

मीमांसा-दर्शने

दशमे अध्याये अष्टमः पादः ।

प्रदेशानारभ्य विचारयोगनिषेधस्य पर्युदासस्य चिह्नरत्नम् ॥

सू० प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्य-विधाने च प्राप्तप्रति-
पिहत्वात् विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० प्रतिषेधः श्रूयते षोदकेन प्रदिष्टे धर्मे, कचिदनारभ्य-वादेन
प्राप्ते ;—षोदकेन प्रदिष्टे 'महापितृयज्ञे न हेतारं दृणीते नार्षेयम्'
इति । तथा, अनारभ्य-वादेन प्राप्ते,—'आश्रावयेति चतुरशरम् अन्तः,
औषडिति चतुरशरं, यजेति द्वाचरं, ये यजामहे इति पञ्चाचरं ;
द्वाचरो वपङ्कारः, एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेषु अन्वायत्ने'
इति । ततो 'नानुयाजेषु ये-यजामहं करोति' इति । तत्रायमर्थः
सांख्यिकः,—किं प्रदेशानारभ्य-वादयोः प्रतिषेधः स च विकल्पः, उत,
पर्युदासः ? इति । किं प्राप्तं ?—'विकल्पः'—इति, प्राप्तिप्रतिषेधयोः
प्रमाणवत्त्वात्,—उभौ हि प्राप्तिप्रतिषेधौ प्रमाणवन्तौ ; प्राप्तिप्रावत्
प्रमाणवती,—'महापितृयज्ञेन यजेत प्रकृतिवत्'—इति । तथा, 'एष
वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेष्वन्वायत्ने' इति भवति वाक्यं प्राप्तेः,
प्रतिषेधमनपेक्ष्यमार्थं प्रमाणभूत । तथा, प्रतिषेधः प्रमाणवान्,—'न
हेतारं दृणीते नार्षेयं, दृत्योरेवैनानुसृजति'—इति । तथा,
'नानुयाजेषु ये-यजामहं करोति' इति ; तेषु यजिषु ये-यजामहक्रिया

प्राप्ता, न करोत्यनुयाजेषु इति प्रतिषिध्यते । ये-यजामहः कर्त्तव्य इतिवचनात् म-दे-यजामहकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते, न कर्त्तव्यो दे-यजामहे—इति वचनात् अ-ये-यजामहकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते ; उभयोः प्रामाण्यादुभययापि फलमिति गम्यते, तस्माद् विकल्पः ; एवं होत्रार्पण्यवरणेऽपि । तस्मात् 'प्राप्तप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः स्यात्' ॥

सू० अर्थप्राप्तवदिति चेत् ॥ २ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' अवगम्यते,—विकल्पः स्यादिति, तत्र 'अर्थप्राप्तवत्' स्यात्, तद्यथा लोके, अर्थप्राप्ते यच्च प्रतिषेधो भवति,—'न विषं भक्षयितव्यं', 'न सर्पाय अङ्गुलिर्देया', 'न कण्टकः पादेनाधिष्ठेयः'—इति, अक्रियैव तस्यार्थस्य भवति, न विकल्पः, तेन मन्यामहे,—विधिप्रतिषेधयोः प्रतिषेधो मत्तयानिति, प्राप्ते हि विधौ प्रतिषेधो भवति, येन च नाम प्राप्ते यदुच्यते, तत् तस्य साधकं भवति ; तस्मादक्रियैव अनुयाजेषु ये-यजामहस्य, महापितृयज्ञे च होत्रार्पण्यवरणस्येति ॥

सू० न, तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम् ॥ ३ ॥
(आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, तुल्यो हि हेतुर्हि प्राप्तेः प्रतिषेधस्य च, 'उभयं शब्दलक्षणं',—प्राप्तिरपि प्रतिषेधोऽपि, प्राप्तिरपि प्रतिषेधे प्राप्ते, प्रतिषेधोऽपि प्राप्ते प्राप्तायां ; लोके पुनरुभयम् अर्थलक्षणं प्रत्यक्षतो गम्यमानं गुणदोषकरं, तच्च विधिप्रतिषेधयोस्तयोः गुणवान् चे

ऽनुष्ठीयते; न तु शब्दलक्षणे गुणदोषौ शक्येते अवगन्तुं । तस्मात्
यद्यत् वाक्येन प्राप्तं, तत्तदुभयमवधार्येत, उभौ च प्राप्तिप्रतिषेधौ
प्राप्नुतः । तस्मात् विकल्पस्तत्र-तत्रेति ॥

सू० अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वादिकल्पस्य
विधीनामेकदेशः स्यात् ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अपि तु' इति पक्षव्यावृत्तिः । 'वाक्यशेषः' प्रतिषेधः प्रदेशा-
नारभ्य-वादयोः । नैवम् अभिसम्बन्धः,—अनुयाजेषु ये-यजामहे न
कर्त्तव्यः—इति, कथन्नार्हि, नानुयाजेषु इति, नशब्दोऽनुयाजशब्देन
सम्बध्यते, न करोतिना । किमतः, यद्येवं ? । नानुयाजेष्वित्येतावत्
अपरिपूर्णं वाक्यं तस्मात्काङ्क्षं पूर्ववाक्यैकदेशेन सम्भक्ष्यते,—यदेतत्
ये-यजामहं करोतीत्युक्तं, तत् न अनुयाजेषु, यावदुक्तं स्यात्,
अनुयाजवर्जितेषु यजतिषु ये-यजामहं करोति इति; तस्माद्विधिरेव
पर्युदस्तानुयाजकः, नास्ति प्रतिषेध इति न विकल्पो भविष्यति ।
महापितृयज्ञेऽपि 'प्रकृतिवत्' इतिवचनात् हेतुवर्णनमिह कर्त्तव्यं
प्राप्तं; तदुच्यते,—प्रकृतिवत् कर्त्तव्यं, वर्णनं वर्जयित्वेति, नशब्दोऽत्र
वृणीतेत्यर्थेन सम्बध्यते, प्रत्ययार्थस्तु अनुवादः,—यदत्र प्रकृतिवत् कर्त्तव्यं
तदवर्णनं वर्जयित्वेति ।

'किमयं पुनरनुयाजैर्वृज्यधातुर्थेन च नशब्दः सम्बध्यते?'—इति ।
उच्यते, 'अन्याय्यत्वादिकल्पस्य,' अन्यायो हि विकल्पः । कथम् ? ।
इह 'यजतिषु ये यजामहं करोति' इत्युच्यते, यद्येवम् अवगम्यते,
न शक्यं य विना ये-यजामहेन यजतिरभिनिर्वर्त्तयितुं, तत्र

प्रतिषेधवचनमनर्थकं, प्रतिषेधेऽपि विज्ञाते विधिवचनमनर्थकं ; तस्मादन्यायो विकल्पः । ननु 'अन्यतरस्य विधेरानर्थक्यप्रसङ्गादिकल्प आश्रयणीयो भवति' । उच्यते, यवान्यतरत् आनर्थक्यमापद्यते, कल्पेतापि तत्र विकल्पः, यत्र न केनचिदपि प्रकारेणार्थवत्ता सम्भवति; इह तु अनुयाजसम्बन्धपर्युदासेनार्थवत्ता, तस्मान्न विकल्पः ॥

आह,—'ननु अनुयाजसम्बन्धे नशब्दस्य समासः प्राप्नोति, नित्यो हि अस्य नशब्दस्य* सुवन्तसम्बन्धेन समास इति वार्त्तिककारो भगवान् कात्यायनो मन्यते स्म,—'वावचनानर्थक्यञ्च स्वभावमिहूत्वात्' इति । नेति भगवान् पाणिनिः, स हि "विभाषा" (२।१।११सू०) इति प्रकृत्य ईदृशं समासमुक्तवान्, सदादित्वाच्च पाणिनेर्वचनं प्रमाणम्, असदादित्वान्न कात्यायनस्य; असदादी हि विद्यमानमपि अनुपलभ्य ब्रूयात् । तस्मात् पर्युदाम इति ॥ (१०।८।१अ०) ॥

न नै। पशौ करोतीत्यादिनिषेधार्थवादानाधिकरणम् ॥

ह्र० अपूर्वे चार्थवादः स्यात् ॥ ५ ॥

भा० स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्राज्यभागौ प्रकृत्य समामनन्ति,—'न नै। पशौ करोति न सोमे' इति । तत्रायमर्थः मांगयिकः,—किं पर्युदामः, उत, प्रतिषेधः, अथ वा अर्थवादः ? इति । किं प्राप्तं ?—'यया पूर्वञ्च पर्युदामस्तथा नावत् पर्युदामो नावन्त्यते । कथं ? ।

दर्शपूर्णमासयोरेतत् श्रूयते, तत्र क प्रसङ्गो यत् सोमे स्यात्, यदि सोम पर्युदस्येत, सम्बन्ध एव न स्यात्, सोमवर्जितयो-
दर्शपूर्णमासयो इति, तस्माच्चोदकप्राप्तयो सोमे प्रतिषेधः । ननु
'अपूर्वं सोम', नैव तत्र चोदकेनाज्यभागौ प्राप्तौ । उच्यते,—
लक्षणाद्यं सोमशब्दे भविष्यति, सौमिकेषु दीक्षणीयादिषु पशु-
बन्धमात्रे च न कर्त्तव्यो इति ।

एव प्राप्ते भूम, —'अपूर्वं चार्थवाद स्यात् इति,—अपूर्वं सोमे नैव
आज्यभागो प्राप्तस्तस्मान्न प्रतिषेधः । अथ 'दीक्षणीयादीन् सोम-
शब्दे लक्षयति' । तथाप्यमेव दोषो भवति यल्लक्षणा । अपि च प्राप्त-
प्रतिषिद्धत्वादीक्षणीयादिषु विकल्प प्राप्नोति, विकल्पस्यान्याय्य इत्युक्तं,
तस्मादसम्भवति अस्मिन् विकल्पो भविष्यति, सम्भवति चायं, 'तौ न
पशौ करोति' इत्यस्यार्थवादत्वेन । क पुनरत्र ? प्रश्नार्थं, सोमे
आज्यभागौ न क्रियते पशवपीति, तद्यथा 'आदित्यो यूप' इति
अञ्जने कृते तेजसामान्यादुच्यते, एवमिहापि पशौ आज्यभागौ
कथं न क्रियेयाताम् ? इति तदर्थं प्रश्नमा इति ॥ (१०।८।२ अ०) ॥

नातिरात्र गृह्णाति षोडशिनमित्यादिविषयस्य विकल्पपक्षाधिकरणम् ।

सू० शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

भा० आह—प्रथमेऽधिकरणे नशब्द पर्युदमार्थं, द्वितीये तु
अर्थवादार्थः । अथ किल्लक्षणक प्रतिषेधः ?—इति लक्षणमुच्यते,—
'शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात्, यथा 'नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम्' इति,

न तत्र शक्यं वक्तुं पर्युदास इति, सम्बन्ध एव हि न स्यात्,—
अतिराचवर्जितातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति । नापि कस्यचिदर्थ-
वादत्वेन सम्भवति, तस्मात् न गृह्णातीत्यत्र सम्बन्धः ।

ननु 'परस्परं विरुद्धौ विधिप्रतिषेधौ न सम्भवतः' । उच्यते,—
वचनप्रामाण्यात् प्रतिषेधो विधिं बाधित्वा भविष्यति, विधिरपि
प्रतिषेधं, न अन्या गतिरस्तीति पक्षे मिथ्याप्रत्ययः कल्पयिष्यते,—
तदा विधिर्यदा न प्रतिषेधः, तदा प्रतिषेधो यदा न विधिरिति ।
ननु 'सर्वदा विधिः प्रतिषेधस्य प्राप्नोति' । उच्यते,—उक्तमेतत्
वचनप्रामाण्यात् विरोधाच्च मिथ्याप्रत्ययः प्रयोगवचन एकं कल्पं
गृहीत्वा न द्वितीयमपि गृह्णातीति, तस्मादन्यतरेण कल्पेन मिथ्य-
तीति । ननु 'कल्पान्तराभावे वैगुण्यं' । अत्रोच्यते,—सत्यं वैगुण्यं,
वैगुण्येऽपि तत्सिद्धिरेव वाक्यात् प्रमाणादवगम्यते ; तस्माददोषः ।
यत्र पुनरन्या वचनव्यक्तिरस्ति वाक्यस्य, तत्र न विकल्पो भवति, यथा
'नानुयाजेषु ये यजामहं करोति' इति ॥ (१०।८।३५०) ॥

जनाङ्गतिर्वै अर्निष्ठायेत्यादिनिषेधस्यार्थवादताधिकरणम् ॥

सू० न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रकृत्युपावर्थवादः स्यादा-
नर्थक्यात् परसामर्थ्याच्च ॥ ७ ॥

भा० इदं समाधायते अग्निहोत्रे,—'जर्निनयवाग्वा वा जुहुयात्
गवेधुकयवाग्वा वा जुहुयात् न याम्यान् पशून् हिनस्ति न आरण्यान्
इति । अथो खन्वाङ्गरनाङ्गतिर्वै जर्निनलाय, गवेधुकाय पयसा

अग्निहोत्र जुहुयात्' इति । अत्र मन्देश,—कि 'जर्त्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा जुहोति' इति विधि, 'अनाहुतिर्वै जर्त्तिलाद्य गवेधुकाद्य' इति प्रतिषेधः ; अथ वा उभो एतो अर्थवादौ, 'पयसा अग्निहोत्र जुहोति' इति विधि ? इति । किं प्राप्त ?—जर्त्तिलयवाग्मेति विधि, विधिश्चन्द्रस्य प्रत्यक्षत्वात्, अनाहुतिरित्यपि प्रतिषेधः प्रत्यक्षः ; पयसा अग्निहोत्र जुहोतीति अपरो विधि, प्रत्यक्षत्वादेव, एव सति विकल्प,—जर्त्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा होतव्य, न वा ताभ्यां, पयसा होतव्यम् इति । न चात्र पर्युदासोऽविकल्पते, न हि नशब्दस्य जर्त्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा सामर्थ्यमस्ति, आहुतिशब्देन सह समस्तत्वात्, कल्पमाने वा सामर्थ्ये सम्बन्ध एव न स्यात्,—अजर्त्तिलयवाग्वा जर्त्तिलयवाग्वा जुहोति इति, अनर्थक्यं पर्युदासे विधिर्भवेत्, कृत्स्नस्य पर्युदस्तत्वात् ; चीरविधाने च पर्युदासानर्थक्यं जर्त्तिलगवेधुकानाम् अप्राप्तत्वात् तस्मादिकल्प इति ।

एव प्राप्ते ब्रूम,—भवेदर्थप्रतिषेधेन विकल्प, 'न चेदन्य' विधि 'प्रकल्पयेत्'; 'पयसा अग्निहोत्र जुहोति' इत्यस्य विधे 'प्रकृष्टौ' गवेधुव-होमवचनमनाहुतिवचनमप्यर्थवादार्थं स्यात्, 'आनर्थक्यात्,' अनर्थको हि भवति तदा प्रतिषेधः, यदा हि पयसा जुहोति, अर्थदेव तदा अनाहुतिर्जर्त्तिला गवेधुकाद्य भवन्ति । अथ कथम् असावनाहुति, या यज्ञे ह्यते ? । 'परसामर्थ्याच्च',—परेण च 'पयसा अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यनेन विधिना सामर्थ्यं जर्त्तिलगवेधुकविधे प्रतिषेधस्य च भवति, तस्मात् सर्वमेकं वाक्यं । कथं ? । 'जर्त्तिलयवाग्वा जुहुयात्

गवेधुकयवाग्वा वा इति साक्षात्तनिन्दावचनेनैवैतत् सम्बध्यते, अनाहुतिर्वै
जर्त्तिलास्य गवेधूकायेति या च तन्निन्दा, सा पयोविधिप्रशसार्था ।
कथं ? जर्त्तिलगवेधुकाहुतिगुणवती, न तत्र ग्राम्या पशवो हिंस्यन्ते,
न आरणा, एवमपि गुणवती पयोहोम प्रति अनाहुतिरेव, एव
पयोहोमो गुणवत्तर इति । 'जर्त्तिलयवाग्वा जुहुयात्' इति न कर्त्तव्यार्थं
कीर्त्तयते, किन्नाहि प्रतिषेद्धु, कर्त्तव्योपदेशे हि कल्पनीय किञ्चित्,
प्रतिषेधसम्बन्धे प्रत्यक्षनिन्दया इतरन्तुति, आनन्तर्यानुग्रहश्च, यथा, 'विष
भक्षयितव्यं न कदाचित्' इति विषभक्षणस्य कर्त्तव्यता प्रतिषेधसम्बन्धार्थं
कीर्त्तयते, मानुष्ठानाय, एवमिहापि द्रष्टव्यमिति ॥ (१०।८।४ अ०) ॥

चैयम्बकादावभिघारणमभिघारणादीनामववादवाधिकरणम् ।

तू० पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ८ ॥

भा० चातुर्मास्येषु चैयम्बकानधिकृत्य* समामनन्ति — 'अभिघार्या
नाभिघार्या इति मीमांसन्ते, — यदभिघारयेत् रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यात्,
यन्नाभिघारयेन्न रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यात् । अथो खल्वाङ्गरभिघार्या
एव, न हि हविरनभिघृतमस्ति इति । तथा, 'होतव्यमग्निहोत्र
न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मणादिन, — यदि जुहुयात् यथा
पूर्वमाहुतीर्जुहुयात्, यन्न जुहुयादग्निं परापतेत, तूष्णीमेव होतव्यं
यथापूर्वमाहुतीर्जुहोति, नाग्निं परापतति' इति । अत्रायमर्थः
साग्रयिक, — किमभिघारयितव्यास्तैयम्बका उत नाभिघारयितव्या ?
इति, होतव्यम् अग्निहोत्र, न होतव्यं वा ? विधिप्रतिषेधावेतो इह

* चातुर्मास्येषु चैयम्बकमन्तर्गताम् चैयम्बकनामका एककपाला पराङ्गाणां
विहितः इति साधनः ।

नार्थवादायम् एतयोः सङ्कीर्त्तनम्? इति । किन्तावत् प्राप्तं ? ।
विधिप्रतिषेधाविति ब्रूम, तद्रूपत्वात्,—विधिप्रतिषेधयोर्हि प्रत्यक्षं
रूपमुपलभ्यते । श्रुत्या चानुष्ठानार्थता प्रतिषेधार्थता च अवगम्यते,
वाक्यादर्थवादायता, श्रुतिश्च वाक्याद्वलीयसी; न च, पर्युदासो-
ऽवकल्पते; तस्मात्, अग्निहोत्रं हेतव्यं न हेतव्यं वा, यदा हेतव्यं,
तदा त्वष्णी चाम्बका अभिधारयितव्याः, न चाभिधारयितव्याः;
यदा पुनरभिधारयितव्याः, तदा अभिधारयितव्यवचनमर्थवादायं,
प्रतिषेधसङ्कीर्त्तनादभावाशङ्कायां पुनरुच्यते इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूम,—पूर्वाधिकरणोदाहरणैस्तुल्यकालानि इमानि
उदाहरणानि । का तुल्यकालता ? । पूर्वं विधिप्रतिषेधावभिधाय
उत्तरेण तयोरभिसम्बन्धः क्रियते इति, तदेतत् पूर्वाधिकरणेनैव
तुल्यं, यौ विधिप्रतिषेधौ श्रूयते, न तौ अनुष्ठातुं वर्जयितुं वा;
किन्तुहि मीमांसितुं,—एवं आह,—‘अभिघार्याः नाभिघार्याः’ इति
मीमांसन्ते, तथा हेतव्यमग्निहोत्रं न हेतव्यमिति मीमांसन्ते
ब्रह्मवादिन इति; मीमांसा च इतरविधिप्रशंसार्था, तथा प्रत्यक्ष-
शब्दार्थेन सम्बन्धः, न किञ्चित् कल्पनीयं; विधिप्रतिषेधयोर्हि किञ्चित्
कल्पनीयं स्यात्,—यदभिधारयेत्, रुद्रायास्ते पशून्भिदध्यादिति;
इदमभिधारणं गुणवत्तर, यत् ईदृशोऽपि दोषो नाद्रियत इति,
तथा यत् जुहुयात् यथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात्, यत्र जुहुयादग्निः
परापतेदितीत्यं त्वष्णी होमः प्रशस्त, यदस्मिन् क्रियमाणे उभावपि
दोषौ परिहृतौ भवत इति ॥ (१०।८।५५०) ॥

आधान उपवादस्य विकल्पताधिकरणम् ॥

सू० उपवादश्च तद्वत् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्याधानं, तच्चेदमामनन्ति,—‘य एवंविद्वान् वारवन्तीयं गायति, य एवंविद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति, य एवंविद्वान् वामदेथं गायति’ इति । तच्चेदमासायते,—‘उपवीता वा एतस्याग्नयो भवन्ति यस्यान्याधेये ब्रह्मा सामानि गायति’ इति । तच्चायमर्थः सांग्रहिकः,—किमयमुपवादः प्रतिषेधार्थं, उत पर्युदासार्थं, उत, अर्थवादार्थं ? इति । किं प्राप्तं ?,—न पर्युदासः, ब्रह्मणः अप्राप्तत्वात्; असतो वचनमर्थवादार्थं भवति, यथा ‘प्रजापतिर्वा एक आसीत् स आत्मनो वपासुदधिदत्’ इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूम,—न ब्रह्मण उपवादः कस्यचिदर्थवादः सम्भवति; न च, वाक्यान्तरम्येनार्थवादेन किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति । तस्मात् ‘उपवादस्तद्वत्’ स्यात् । किञ्च तत् ? यथा ‘अतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम्’ इति, विधाय प्रतिषेधार्थं स्यात् । कथं ? ब्रह्मणो गानं नैव प्राप्तमिति ब्रह्मगानप्रतिषेधार्थं वचनं नावकल्पते, तस्मात् ब्रह्मग्रहणमविवक्षितं, सामगानप्रतिषेध एवैव स्यात् । ब्रह्मशब्दः प्रमादपाठ इति चेत् । न एतदेव; ब्राह्मणवाचित्वादुद्गात्रभिधानं भविष्यति ॥

सू० प्रतिषेधादकर्मैति चेत् ॥ १० ॥ (आ०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ दृश्यते,—सामगानस्यैव निन्देति, ‘अकर्म’ सामगानस्य, न हि निन्दितं कर्त्तव्यं भवतीति ॥

सू० न शब्दपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेव, यथैव हि निन्दया न कर्त्तव्यमिति गम्यते, एवमुपादेयतया कर्त्तव्यमिति गम्यते; न चान्यत् कर्त्तव्यमिति कश्चित् विधिः प्रकल्प्यते, यस्य प्रशंसार्थं निन्द्येत; तस्मादनुष्ठातुं विधिः, वर्जयितुमुपवाद् इति ॥ (१०।८।६ अ०) ॥

‘दीक्षिता न ददातीत्यादिनिषेधस्य पर्थ्युद् यताधिकरणम् ॥

सू० दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात् सर्व-
दानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ १२ ॥ (१म पू०) ॥

भा० ज्योतिषोमे श्रूयते, ‘दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचति’ इति । अथैषोऽर्थः सांशयिकः,—किं सर्वदानहोमपाकानां प्रतिषेधः, एतत् अक्रतुयुक्तानाम्; अथ वा क्रतुयुक्तानामपि सोदकप्राप्तानां प्रतिषेधः; अथ वा पर्युदाम १ इति । किं प्राप्तः १,—सर्वदानहोमपाकानां प्रतिषेधः । कुतः १ । ‘अविशेषात्’—नास्ति विशेषवचनं शब्दः; तस्मात् सर्वेषां प्रतिषेध इति ।

सू० अक्रतुयुक्तानां वा धर्मः स्यात् क्रतोः प्रत्यक्ष-
शिष्टत्वात् ॥ १३ ॥ (२म पू०) ॥

भा० वाग्रहः पक्षः व्यावर्त्तयति,—न सर्वेषां प्रतिषेधः । केषां तर्हि १—
‘अक्रतुयुक्तानां’ धर्मः स्यात् । कुतः १ । ‘क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात्,—

प्रत्यक्षं हि श्रुतौ* दानादीनां शासनमस्ति, तस्मात् प्रत्यक्षं वर्जयित्वा
प्रतिषेधः स्यात् ।

सू० तस्य वाप्यानुमानिकमविशेषात् ॥१४॥ (३म पू०) ॥

भा० अपि वा 'तस्य' कृतोर्यत् 'आनुमानिकं' चेदकप्राप्तं, तत्
प्रतिषिध्यते, आनुमानिकं हि तत् न प्रत्यक्षं; प्रत्यक्षश्रुतस्य प्रतिषेधः† ।

सू० अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्
प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

भा० तु शब्दोऽवधारणार्था । वाक्यशेषः स्यात् प्रतिषेधः, उक्तानाम्
अविशेषेण दानादीनां ज्योतिष्टोमिके पर्युदासेन प्रतिषेधो वाक्यशेषः
स्यात्,—'अहरहर्दद्यात्' इत्यस्य शेषो 'न दीक्षितः' इति; एवं
होमपाकवाक्ययोरपि । असति पर्युदासे 'प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्',
॥ चान्याय्य इत्युक्तं; तस्मात् पर्युदास इति ॥ (१०।८।७अ०) ॥

वर्त्मजोसादिभिराहवनीयस्य वाधाधिकरत्नम् ॥

सू० अविशेषेण यत् शास्त्रमन्याय्यत्वात् विकल्पस्य
तत् सन्दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात् ॥ १६ ॥

भा० इदं समामनन्ति ज्योतिष्टोमे,—'वर्त्मनि जुहोति' इति ।

* 'श्रुतौ' इति का० घ० द्वितीयपुस्तकपाठः ।

† प्रत्यक्षश्रुतिप्रतिषेध इति का० क्री० पु० पाठः ।

राजसूये, 'वल्मीकवपामुपगृह्य जुहुयात्' इति । इदमपि श्रूयते,—
 'यत् आहवनीये जुहुति तेन सोऽस्याग्नीष्टः प्रीतो भवति' इति ।
 तच्चैषोऽर्थः सांशयिकः,—किं ज्योतिष्टोमे वर्त्तन्ति होतव्यं, राजसूये
 वल्मीकवपायाम्, उत, विकल्पः एतयोः आहवनीयेन ? इति । किं
 प्राप्तं ? । होमार्थत्वात् तावदवल्मीकवपयोः, समुच्चयो न प्राप्तः,
 अन्यतरेण होमनिर्दृष्टेः कृतत्वात्, होमार्थता चैतयोः प्रतिज्ञायेत ।
 कृतः ? । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यार्थं भवति, न च, बाधोऽत्यन्तमेव
 वर्त्मविषयः, आहवनीयहोमोऽपङ्क्तो भवति, विकल्पे, पक्षे तावदनु-
 गृह्यत इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'अविशेषेण यत् शास्त्रं' तस्य 'आरादिशेषशिष्टे
 स्यात्', यत् विशेषेण शिष्यते, तदस्य दूरं स्यात्,—असम्बद्धमित्यर्थः ।
 'सन्दिग्धं' हि 'तत्' । कथमिव ? । यदि सामान्यं विशेषलक्षणार्थं, ततो
 विशेषेऽपि प्राप्तं ; अथ न लक्षणार्थं, ततो न प्राप्तम्, एवं सन्दिग्धं ।
 अथ वा, सामान्यं विशेषेण विरुद्धत इति एवं सन्दिग्धं । अथ वा,
 सामान्यं तस्मिंश्च विशेषे अन्यस्मिंश्चेति एवं सन्दिग्धं । तत् सामान्य-
 विधानं विशेषविधौ न स्यात् । किं कारणम् ? । 'अन्यायत्वात्
 विकल्पस्य' । कथमन्यायो विकल्पः ? । अत्रोच्यते,—यदि वर्त्माद्यधि-
 करणता एषु होमेषु श्रूयते, स पक्षे न भवतीति विकल्पमाश्रयता
 प्रमाणापेता कल्पयितव्या ; अथ वर्त्माद्यधिकरणता एषु न श्रूयते,
 ततः पक्षे सा भवतीति प्रमाणापेनैव ; वर्त्माद्यदृष्टञ्च श्रूयमाणमविवर्चितं
 स्यात् । अथोच्यते,—अद्यात् पक्षे भावः, स चार्थो होमनिर्दृष्टि-
 राहवनीयेनेति । तत्र, यदि होमनिर्दृष्टिमात्रं कर्त्तव्यं तत

आहवनीयेनाप्यर्थात् सिध्येत ; इह तु वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते, सा आहवनीये उपादीयमाने नेपसंह्रियेत ; अनुपसंहारे च प्रयोगवचनो वाध्येत ।

अत्रोच्यते,—‘यद्यपि वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते, होमे गुणभूतत्वाद्दोमं समीचीनं करोति इति तच्चानुपसंहारोऽपि न दोषः, अधिकरणान्तरेण समीचीनो भविष्यति इति तस्मादिकल्प एव’ इति । नेत्युच्यते,—वर्त्मादिहोमसम्बन्धोऽव विधीयते, स च प्रधानभूतः, न होमः, तस्मिन् अनुपसंह्रियमाणे न यथाश्रुतं कृतं स्यात् ।

अत्रोच्यते,—‘सम्बन्धोऽपि विधीयमाने द्वयं विधीयते, एकं साध्यं, एकं साधनं, यत् साध्यं, तत् प्रधानं, स च होमः ; तस्मात् विकल्पः, सम्बन्धोऽपि च श्रूयमाणोऽवगोपादातव्यो भवति होमः, होमश्चेत् आहवनीयः प्राप्नोत्येव’ इति । तत्र, आहवनीयस्यानङ्गत्वात् । कथम् अनङ्गत्वम् ? विशेषेषु अप्राप्तेः । कथमप्राप्तिः ? । वर्त्माद्यधिकरणतया सत्याम् आहवनीयाधिकरणताया शानं करणं च प्रत्यसम्भवात्, यद्धि वर्त्माद्यधिकरणमिति ज्ञायते, न तत् आहवनीयाधिकरणं शक्यं ज्ञातुं कर्तुं वा ।

आह,—‘यथा शक्यते तथा कर्त्तव्यम्,—इत्याख्यातार्थो भविष्यति, तस्माद्वर्त्मादि बाधित्वा आहवनीयो भविष्यति’ इति । उच्यते,—स्मादेतदेवं, यदि वर्त्मादिबाधामन्तरेण आहवनीयोपदेमो नावकन्तेत, देधा हि शक्यते कर्तुं,—वर्त्मादि बाधित्वा परिहृत्य वा ; अत्र बाधायां ‘वर्त्मनि’ इति प्रत्ययोऽपक्रोतव्यो भवति, तस्मान् परिहारः श्रेयानिति । आह,—‘परिहारेऽपि ‘आहवनीयो भवति’ इति प्रत्ययोऽपक्रूयेत’ ।

अपक्रोष्यामहे, भवत्याहवनीयप्रत्ययः, अशक्योऽसौ कर्तुमित्यपि किं न भवति, अशक्यं न करिष्यते । आह,—‘योऽयं सामान्यप्रत्यय उच्यते, स सर्वेषु विशेषेषु कार्यम् आसन्नति, एवं चेद्वर्त्मादिहोमेषु च अन्यत्र च तेनाहवनीयो विहितः, तत्र यो वर्त्मादिहोमे आहवनीयप्रत्ययः स न शक्यः परिहर्तुमतो वर्त्मादिहोमं बाधित्वा अवतिष्ठेत्’ इति । अत्रोच्यते,—नैतदेवं,—न हि सामान्यवाची शब्दो विशेषान् अभिवदति, यदि चाभिवदेत्, अद्य-जाते गवि नावकल्पेत, पूर्वदर्शनाभावात्; सामान्ये च दृष्टपूर्वत्वादवकल्पते; तस्मात् सामान्यं विशेषान् अभिवदति, तस्मात् वर्त्मादिहोमे आहवनीयप्रत्ययः । अभिवदन् वा न मुख्यया दृष्ट्या अभिवदेत्, कथं तर्हि लक्षण्या, लक्षणा च श्रुत्या बाध्येत; तस्माद् वर्त्मादिहोमे श्रुत्या वर्त्मादिषु प्राप्तेषु अशक्य आहवनीयो विज्ञातुं कर्तुं चेति ।

आह,—‘ननु विपरीतमप्येतत् स्यात्,—‘आहवनीये प्राप्ते वर्त्मादिप्रत्ययो न शक्यः’ इति । भवेदेवं, किन्तु विशेषे वर्त्मादिप्रत्ययः श्रौतः, आहवनीयप्रत्ययो लक्षण्या; तत्र श्रुतिप्रत्ययो बलीयान् इत्युक्तं । ‘ननु सामान्योऽप्याहवनीयप्रत्ययः श्रौतः’ । उच्यते, वर्त्मादिप्रत्ययोऽपि सामान्ये श्रौतः, होमे हि स विभिष्टे विधीयते, न अहोमे एतद्विशेषयति । तस्माद्वर्त्मादिहोमं वर्जयित्वा अन्येषु होमेषु आहवनीयः करिष्यते इति ॥ (१०।७।८अ०) ॥

वैमृधादिषु भागदशविधेर्नामशेषताधिकरणम् ।

सू० अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृत-
माज्यभागवत् प्राकृतप्रतिषेधार्थम् ॥१७॥ (पू०) ॥

भा० अनारभ्य किञ्चिदाम्नायते,—‘सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्’
इति । तत् प्रकृतौ विशेषविहितेन पाञ्चदशेन बाधितं सर्वविकृतीरनु-
प्राप्तं कामचित् विकृतिषु पुनः श्रूयते,—‘वैमृधेऽध्वरकम्पायां पञ्चौ
चातुर्मास्येषु मित्रविन्दायां त्रैधातयायाम् आययणेष्टाम्’ इति ।
तासु विकृतिषु अस्य अत्रणं किमर्थमिति विचार्यते,—किं प्राप्तम्?,
—‘अप्रकरणे’ यच्छास्त्रम् आम्नातं विकृतिविशेषे पुनरविकृतं श्रूयते,
तत्, प्राकृतमङ्गजातं प्रतिषेद्धुं,—‘वैमृधादिषु ‘सप्तदश सामिधेनीरनु-
ब्रूयात्’ इति, मान्यत् प्राकृतं कुर्यादिति । न चैवं विज्ञायते,—
वैमृधादिष्वेव भागदशं, नाम्नासु विकृतिष्विति, तासु तत् प्रत्यक्षेण
वाक्येन श्रुतं न शक्यं बाधितुम् ॥

सू० विकारे तु तदर्थं स्यात् ॥ १८ ॥ (यु०) ॥

भा० यदि ॥ सामिधेनीनां विकारः कश्चित् श्रूयेत, ततो विकारार्थ-
माम्नातमिति गम्यते, न तु विकारः श्रूयते; तस्मात् प्राकृतप्रति-
षेधार्थमेवेति ।

सू० वाक्यशेषो वा क्रतुना ग्रहणात् स्यादनारभ्य-
विधानस्य ॥ १९ ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्वद्ः पठं व्यावर्त्तयति । वाक्यशेषोऽयं वैमृधादिषु ‘अना-

रभ्य-विधानस्य, 'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' एतासु विवृतिश्चिति, तेन
 अन्यासु विवृतिषु न म्यात् । 'ननु प्रत्यक्षश्रुतम् अन्यासु विवृतिषु तत्
 न शक्यं वाधितु' । उच्यते, सत्यं प्रत्यक्षश्रुतं सामिधेनीषु, न ॥ तत्
 क्रतुना गृह्यते ; क्रतुसम्बन्धाभावात्, प्रयोगवचनोऽपि न गृह्यति,
 सति वैष्टधादिसम्बन्धकरे वाक्ये । अदेतत् सप्तदशम् अनारभ्योक्तं, तत्
 वैष्टधादीनामङ्गमिति प्रत्यक्षं वाक्यं, तस्माद्वान्या विवृतयः तत् गृह्यन्ति,
 अक्रतुग्रहणे च सति सामिधेनीनां सप्तदश नि फलत्वाच्च कियेत,
 तस्मादनारभ्य-विधे वैष्टधादिषु वाक्यशेषः । आह,—'अनु वाक्यभेदो'
 भवति,—सामिधेन्य सप्तदश भवन्ति, तासु वैष्टधादिषु इति । उच्यते,
 द्वे एते वाक्ये, पूर्वेषु वाक्येन चोऽर्थ उक्तः, तस्यैव विशेषः परेषु
 वाक्येन विधीयते इति वाक्यशेष इत्युच्यते इति ॥ (१०।७।८ अ०) ॥

‘श्रियै स्वाहा’ इत्यादिविधिना अविहितस्वाहाकारानु प्रदीयते स्वाहाकार
 विधानाधिकरणम् ॥

सू० मन्त्रेष्टवाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात्स्यात् ॥ २० ॥
 (सि०) ॥

भा० दर्विष्टोम प्रकृत्य श्रूयते,—‘श्रियै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा
 वायवे स्वाहा’ इति । अस्ति च अनारभ्य-वचन,—‘वषट्कारेण वा
 स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते’ इति । तत्र सन्देहः,—किं तस्मात्
 वाक्यशेषः,—स्वाहाकारेण अन्नं प्रदीयते देवेभ्य इत्येतस्मिन् दर्विष्टोमे
 ‘श्रियै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा’ इति, उक्तं माय वाक्यशेषः,

येष्वपि प्रदानेषु स्वाहाकारो नाद्यातस्तेष्वपि स्वाहाकारः ? इति । किं प्राप्तम् ?—अनन्तरवृत्तेनाधिकरणेन वाक्यशेष इति ।

एवं प्राप्ते भूमः,—‘मन्त्रेषु’ वाक्यशेषत्वं, न ‘स्यात्’, न हि विधायका-
विधायकवाक्ययोः एकवाक्यत्वं भवति, विधायकं ब्राह्मणम्, अविधायको
मन्त्रः । अपि च, अनन्तराधिकरणे न क्रतुसम्बन्धोऽस्ति इह तु
सम्बन्धो गम्यते,—‘वपदकारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते’
इति, प्रदानं ह्यत्र प्रधानकर्म्म । अपि च, गुणोपदेशो भवति, तस्मिन्
दर्विहोमे ‘वृथियै स्वाहा’ इत्येवं समुच्चारणं भवति, न ‘स्वाहा वृथियै’
इति ; तस्मादन्येष्वपि दर्विहोमेषु स्वाहाकारोऽस्तीति ॥

सू० अनाम्नाते च दर्शनात् ॥ २१ ॥ (यु० १) ॥

भा० यद्यपि दर्विहोमे न आवायते स्वाहाकारः, तथापि क्षिप्रगमने,
‘घृतेन द्यावापृथिवी आपृण्येयमिति औदुम्बरा विगाधे जुहोति
आम्नात् अवस्त्रावयति भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति’—इति प्राप्तं
स्वाहाकारं दर्शयति ।

सू० प्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥ (यु० २) ॥

भा० क्वचिच्च प्रतिषेधो भवति,—‘न स्वाहेति वचनं करोति मन्त्रं
च नाह’ इति ; प्राप्तिपूर्वकः प्रतिषेधो भवतीति अवाक्यशेषता
अध्यवसीयते ॥ (१०।७।१०।४०) ॥

अग्र्यतिपाद्यास्य विवृततावुपदेशाधिकरणम् ॥

सू० अग्र्यतिपाद्यास्य विवृततावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात्
॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमाध्यायते,—‘य एवविद्वानग्निं चिनुते’ इति, तथा उपलभ्यते
वा एतद्यज्ञस्य यदतिपाद्या’ इति । तत्र सन्देहः,—किं अग्र्यति-
पाद्या विवृतौ चोदकं प्रापयति, उत न ? इति । किं प्राप्तम्,—
‘अग्र्यतिपाद्यास्य विवृतो’ ‘अप्रवृत्तिः’ इति,—अग्निस्वातिपाद्यास्य
अग्र्यतिपाद्या, तत् विवृतौ न प्रवर्तते । कुत ? । ‘विवृततावुपदेशात्’,
—विवृतौ हि तत् उपदिशते,—‘अयातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति,
तमुक्येन तमतिराचेण त चतुराचेण त पञ्चराचेण त षडराचेण त
सप्तराचेण तमष्टराचेण त नवराचेण त दशराचेण’ इति । तथा ‘यत्
वृथ्येति गृहीयात् प्राञ्च यज्ञं वृष्टानि संगृहीयुः, यदुक्येति गृहीयात्
इति न भूतमग्र्यतिपाद्या चोदकं प्रापयति, यत् साक्षात्कस्याद्वितं
विवृतौ चोद्यते इति ॥

सू० मासि ग्रहणञ्च तद्वत् ॥ २४ ॥ (यु०) ॥

भा० इदञ्च आध्यायते, ‘मामि-मामि अतिपाद्या गृह्यन्ते’ इति ।
यदि चादकं प्रापयेत्, न, मामि-माम्यतिगृह्यन्ते इत्युपदेशः स्यात् ॥

सू० ग्रहणं वा तुल्यत्वात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० गृह्यते वा चोदकेन अग्र्यतिपाद्या न हि अग्र्यं अग्निरद्वैगन्ति
विशेषः, अन्यानि अङ्गानि गृह्यन्ति एतत् न गृह्यतीति नैतदवकल्पते ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गं खनपि दृश्यते,—‘कङ्कचितं चिन्वीत शीर्षचितं चिन्वीत य कामयेत सुशीर्षा अग्निन् लोके भम्भवेयम्’ इति । तथा ‘पञ्च ऐन्द्रान् अतिग्राह्यान् गृह्णाति’ इति । कङ्काकारताम् ऐन्द्रताञ्च विशेषं भुवन्नन्यतिग्राह्यस्य विहृतौ प्राप्तिं दर्शयति ॥

सू० ग्रहणं समानविधानं स्यात् ॥ २७ ॥ (१आ०नि०)॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘विहृतावुपदिग्यते’ इति, तत्परिहर्त्तव्यम्; अचोच्यते,—यस्यां विहृतावुपदिग्यते, तस्यां प्रकृतौ च समानः स विधिः; अवशिष्टासु विहृतिषु चोदकः प्रापयतीति ॥

सू० मासि-ग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् ॥ २८ ॥
(२आ०नि०) ॥

भा० अथ मासि-ग्रहणं कथम् ? इति । तद् अभ्यासप्रतिषेधार्थं, न, अहन्यहनि गृह्यन्ते मासि-मासि गृह्यन्ते इति ॥ (१०।७।११अ०)॥

उपसृष्टाभिचारकाभ्या सहैव चतुरवदानाधिकरणम् ॥

सू० उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवचनं प्रधानस्य होमसंयोगात् अधिकमाज्यमतुल्यत्वाल्लोकवदुत्पत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ २९ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोराम्नायते,—‘चतुरवचनं जुहोति’ इति । तत्र

अयमर्थः सांशयिकः,—किं सद्योपसृष्टाभिधारणाभ्यां चतुरवत्तम्, उत प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातयम्, अधिकमुपसृष्टणमभिधारणञ्च ? इति । किं प्राप्तं ? प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातयम् । कुतः ? । ‘उत्पत्तितादर्थ्यात्’,—पुरोडाशोत्पत्तेर्होमार्थता भवति, ‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालो अमावास्यायां पौर्णमास्याञ्च अच्युतो भवति’ इति । यञ्जुहेति तत् चतुरवत्तं कर्त्तव्यं, पुरोडाशश्च होमार्थो नोपसृष्टाभिधारणे; तस्मात् पुरोडाशस्य चतुरवदातयमिति । ‘अधिकमाश्वं’ स्यात्, अतुल्यं हि तत् पुरोडाशेन; पुरोडाशे होमार्थं तत् गुणभूतम् आश्वम्, तेन यद्यपि सह आश्वेन यज्वत्तं भवति, तथापि होमे चतुरवत्तमेव कृतं, यथा लोके, ‘प्रम्यभुग्देवदत्तः’ इत्युच्यते, यद्यपि स्रपशाकादिभिरधिकः प्रस्यो भवति, तथापि भुजो प्रस्यो निर्दिश्यते, यच्चनानि ओदनाद्यानि ॥

रू० तत्संस्कारयुतेषु ॥ ३० ॥ (यु०) ॥

भा० प्रधानावदानसंस्कारार्थेन च उपसृष्टाभिधारणे श्रूयते,—‘यदुपसृष्टानि अभिधारयति अमृताहुतिमेवैनो करोति’ इति, तेनोपसृष्टाभिधारणसंयुक्तं प्रधानद्रव्याच्चतुरवत्तं होतव्यमिति गम्यते ॥

रू० ताभ्यां वा सह स्विष्टकृतः सकृत्त्वे द्विरभिधारणेन तदाप्तिवचनात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘ताभ्यां वा सह’ दिङ्विषोऽवदाय चतुरवत्तं कर्त्तव्यम् । कुतः ? । ‘स्विष्टकृतः सकृत्त्वे द्विरभिधारणेन’ तदाप्तिवचनं भवति,—

‘सकृदुपसृणाति सकृदवद्यति द्विरभिधारयति चतुरवत्तस्याथै’ इति, द्विरभिधारणेन चतुरवत्तं पूर्णं दर्शयति, इतरथा पडवत्तं तेन पूर्येत । आह,—‘दर्शनमेतत्, प्राप्तिरुच्यताम्’ इति । अत्रोच्यते,—चतुरवत्ते होमे श्रूयते,—‘चतुरवत्तं जुहोति’ इति, न होमार्थे पुरोडाशे साक्षात् वा,—नैवं श्रूयते,—यत् होमार्थं द्रव्यं तच्चतुरवत्तं कुर्यादिति, चतुरवत्तं श्रूयमाणं होमेन असंवध्यमानम् अनर्थकं स्यात् ।

अथोच्यते,—‘प्रयोगवचनग्रहणादर्थवत् भवियति’ । तन्न, साक्षात्-होमसम्बन्धे वचने सति ‘चतुरवत्तं जुहोति’ इति नान्यत् प्रयोगवचन-ग्रहणं कल्पते । अस्मिंश्च साक्षाद्वचने तदर्थान् अवत्तं, न अतदर्थान् इति न विशेषः श्रूयते, तदर्थान् अतदर्थान् चतुरवत्तपण्डनसंयुक्तं द्रव्यं होतव्यम्, एवञ्च श्रुतिः परिगृह्यते, इतरस्मिन् पक्षे वाक्यं परिगृह्यते, ‘द्विर्द्विषोऽवद्यति’ इति च विकल्पः स्यात्, यदि द्विविधचतुरवत्तं दीयेत्,* तथा इदमपरं श्रवणम् अमदनुवादभूतं स्यात् चतुरवत्तं वा विकल्पयेत्, अभावाच्च पक्षे विकल्पो न न्यायः स्यात्; तस्मात् सक्षेपस्तरणाभिधारणाभ्यां चतुरवत्तमिति ॥

सू० तुल्यवच्चाभिधाय सर्वेषु भक्त्यनुक्रमणात् ॥ ३२ ॥
(यु०) ॥

भा० ‘चत्वारि वा एतानि देवदधानि श्रवदानानि यदुपसृणाति तदनुवाक्याथै यत् पूर्वमवदानन्तद्याश्याथै यदुत्तरं तद्देवताथै यत् अभिधारयति तद्वषट्काराथ’ इति चतुरवत्तस्य चत्वारि श्रवदानानि

* द्वाविंशत्यनुदीयेन इति ऋ० ऋ० पु० पाठः ।

संकीर्त्य अनुवाक्यादिभिः भक्तिवादेन अवयवशः संकीर्तयन् उपस्तरणादीनि दर्शयति, तस्मात् सद्योपस्तरणाभिधारणाभ्यां चतुरवत्तमिति । दधशब्दो भागधेयवचनः, तद्यथा 'कङ्कटकाय दधं, नापिताय दधम्' इति, देयदधानि देवभागा इत्यर्थः ॥ (१०।७।१२अ०) ॥

उपाश्रयानेऽपि चतुरवत्तस्याऽश्वकताधिकरणम् ॥

सू० साप्तदशवन्नियम्येत ॥ ३३ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजोऽस्ति, तत्र 'चतुरवत्तं जुहोति' इति । तत्र संशयः,—किमुपांशुयाजे चतुरवत्तं कर्त्तव्यम्, उत न ? इति । किं प्राप्तं ?,—'साप्तदशवन्नियम्येत', यथा साप्तदशम् अनारम्भाधीतं परिगणितासु विकृतिषु पुनः श्रूयमाणं वाक्यशेषात्तास्त्रैव नियम्यते, एवमिदमपि चतुरवत्तम् उपस्तरणाभिधारणश्रयत्वात् यत्र ते, तत्रैव नियम्येत औपधसाम्नाययोः, उपांशुयाजे न स्यादिति ॥

सू० इविपो वा गुणभूतत्वात्तथाभूतविवक्षा स्यात् ॥

॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—नोपांशुयाजे चतुरवत्तमिति, होमे चतुरवत्तं गुणो विधीयते, स उपांशुयाजहोमेऽपि स्यात्, अत्रापि चतुरवदातयं । अथ यदुक्तम्, औपधसाम्नाययोरेव चतुरवत्तम्, उपस्तरणाभिधारणश्रयत्वात्—इति ; ॥ उपस्तरणाभिधारणवचनं चतुरवत्तस्य वाक्यशेषभूतं, यथा 'साप्तदशमामधेनीरनुश्रूयात्' इति मित्रविन्दादिषु, सप्तदशानुक्रममादिति । नैवमिह चतुरवद्येत्, कय-

मुपमृणीयात् अभिधारयेचेति, कथं तर्हि ?—चतुरवदानमयुक्तं द्रव्यं जुहुयात् हविषोपमृणीयात्, अभिधारयेचेति, यत्र हविषि उपस्तीर्य-
माणेऽभिधार्यमाणे च चतुरवत्तयुक्तं प्रदानं भवति तत्र न प्रधान-
द्रव्याच्चतुरवदातव्यं, यत्र पुनः प्रधानद्रव्याच्चतुरवखण्डनमन्तरेण न
चतुरवत्तं भवति, तत्र प्रधानद्रव्याच्चतुरवदातव्यं, चतुरवत्तभूतमिह
हेतव्यं विवक्ष्यते, न इतन्मतो वा चतुरवदातव्यमिति । तस्मादुपागु-
द्यामेऽपि चतुरवत्तं कर्त्तव्यमिति ॥ (१०।७।१३अ०) ॥

दर्शपूर्णमासयाराग्रेऽन्ध्राग्रदानुवादताधिकरणम् ।

सू० पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयोरुप-
देशस्तत्श्रुतित्वाद्वैश्वस्तोमवत् ॥ ३५ ॥ (१मपू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरिदमाद्यायते,—‘पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिन
याजयेत् यावेतावाग्रेयस्यैन्द्राग्रय’ इति । तत्रैव सशय —किमधि-
कारश्रुतिवाक्यशेषोऽयं,—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इत्याभ्यां
पुरोडाशाभ्यामसोमयाजीति(१), अथ किमधिकयोः कर्मान्तरयो-
रुत्पत्तिः,—अपराभ्यामेवञ्चातीयकाभ्यां पुरोडाशाभ्यां यजेत—इति(२),
अथ वा अङ्गकर्तृरूपदेशः,—आभ्यां पुरोडाशाभ्यामन्विकं याजयेत्
इति(३), अथ वा, असोमयागकाले आभ्यां यजेतेति कालोप-
देश(४), उत ऐन्द्राग्रस्य विधिः, आग्रेयस्य चानुवाद(५), अथ
वा उभयोरनुवाद(६)?—इति एते पक्षाः ।

किं तावत् प्राप्तम् ?—अधिकारशेष(१)—इति,—यदेतत् ‘स्वर्गकामो

यजेत' इति, तस्य श्रेयः, आभ्यां 'पुरोडाशाभ्याम्' असोमयाजी
स्वर्गकामो यजेतेति । कुतः ? । 'तत्श्रुतिवात्,—तत्श्रुतिमन्तौ हि
पुरोडाशौ शब्देनानूद्येते; तेन नाभ्यधिकौ । असोमयाजिनश्च कर्तुर्यापार
आभ्यां संबध्यते कृत्या, न कालः, न हि लक्ष्येत, श्रुतिश्च लक्षणाया
गरीयसी; तत्र सोमयाजिनो वा न पुरोडाशौ, असोमयाजिनो वा
॥ साक्षात् । यदि पुरोडाशावधिकृत्य असोमयाजी विधीयते, ततो
मासोमयाजी साक्षात्, तच्चैवकारः समर्थितो भवति,—पुरोडाशाभ्यां
केवलाभ्यामसोमयाजी, न साक्षात्नेति । अथासोमयाजिनमधिकृत्य
पुरोडाशौ विधीयेत, तथा न सोमयाजिनः पुरोडाशौ, तच्चात्माने
एवशब्दे भवति,—पुरोडाशाभ्यामसोमयाजिनमेवेति ; यथा,—

'यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं

मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्मै न द्रुह्येत् कतमप्यनाह

तस्मै मां मूयाः निधिपाय ब्रह्मन्' इति ॥

यं शुचिमेव विद्याः इति वदित्ये यमेव विद्याः शुचिमिति ;
एवमत्रापि । तदुभयोरपि वचनव्यत्योरधिकारश्रुतिवाक्येय इति
उभयया अयं पूर्वपक्षो भवति ; यथा वैश्वस्तोमेऽधिकारश्रुतिशेषः,—
'वैश्वो वैश्वस्तोमेन यजेत' इति, तददक्षाण्यधिकारश्रुतिशेष एवेति ॥

सू० नत्वनित्याधिकारोऽस्ति विधौ नित्येन सम्बन्ध-
स्तस्मादवाक्यशेषत्वम् ॥ ३६ ॥ (२मपू०) ॥

भा० तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवम्,—अधिकारान्तरशेष

इति, नित्यौ हि दर्शपूर्णमासौ,—‘यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’
 इति, नित्यौ च तत्रेमौ पुरोडाशौ फलं प्रति सहकारिणौ; तौ अनित्य-
 मसोमयाजिन प्रति विधीयेते—इत्यनुपपन्न । कथम्? । नित्यौ
 हि दर्शपूर्णमासयोर्भविष्यत, यस्यासोमयाजी तस्योपकरिष्यत इति
 नोपपद्येत, पुरोडाशविधे ‘नित्येन’ दर्शपूर्णमाससमुदायेन ‘सम्बन्ध’
 तस्मात् न असोमयाज्यधिकारश्रुतिवाक्यशेष, किन्तर्हि, अधिकयो
 कर्मान्तरयोस्तत्पत्तिरिति; नैवमभिसम्बन्ध क्रियते,—यावेतौ पुरोडाशौ
 दर्शपूर्णमासयोर्विहितौ, तौ प्रति असोमयाजी विधीयते इति, कथन्तर्हि,
 असोमयाजी य स्वर्गकाम स आग्नेय कुर्यादैन्द्राग्रश्चेत्येते कर्मणी
 विधीयेते, विधीयेते चेत् पूर्वाभ्यां कर्मान्तरे; तत्र ‘यावेतौ’
 इत्यनुवादवचन धर्मापेक्ष भविष्यति । यथा ‘एनस्यैव रेवतीपु
 वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा’ इति । एवमन्वय पुनरित्यस्मिन्नर्थे
 भविष्यति, यथा, ‘चीरेण भुक्त्वा देवदत्त चीरेणैव भुञ्जीत’ इति,—
 भुक्त्वा देवदत्त भुञ्जीतेवेति पुनरिति गम्यते, एवमिहापि सोम-
 याजिनस्यासोमयाजिनश्च दर्शपूर्णमासविधानेन विहितौ पुरोडाशौ
 पुनरसोमयाजिनसौ विधीयेते,—पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिन याज-
 येदिति तद्वर्त्मकाभ्यामिति गम्यते ॥

सू० सति च नैकदेशेन कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ॥ ३७ ॥
 (यु०) ॥

भा० ‘सति च’ अधिकारशेषे पुरोडाशयोरसोमयाजिकर्तृसम्बन्धो
 नोपपद्यते, अधिकारशेषे हि प्रधानभूत कर्त्ता निर्दिश्यते, न चामति

फले प्रधानभाव उपपद्यते, न च दर्शपूर्णमासैकदेशभूतौ पुरोडाशौ फलस्य साधकौ भवतः । न च, वचनप्रामाण्यात् फलं कल्पयिष्यते, वचनव्यत्यन्तरस्य भावात् । तस्मादपि नास्त्यधिकारशेष इति ॥

सू० छत्त्रत्वान्तु तथा स्तोमे ॥ ३८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० धदुपवर्णितं,—वैश्वस्तोमवत्—इति, युक्तं वैश्वस्तोमे, छत्त्रो वैश्वस्तोमो न कस्यचिदेकदेशः, तत्र फलं सम्भवति, न चात्र फलं सम्भवति, न चात्र किञ्चिदेकं नित्यमनित्येन संबध्यते । तस्माद्वैषम्यं वैश्वस्तोमेन ॥

सू० कर्तुः स्यादिति चेत् ॥ ३९ ॥ (इयपू०) ॥

भा० 'इति चेत्' मन्यते,—नाधिकारयुतिशेषोऽवकल्पते इति । तन्नोच्यते, कर्मान्तरयोस्तत्पत्तिर्नावकल्पते, 'यावेतौ' इति व्यपेक्षावचनं लक्षणया कल्पेत । कथं तर्हिदमिति ? । अङ्गकर्तृरूपदेशः,—अङ्गे यः कर्त्ता, न प्रधाने । याजयेदिति हेतुकर्तुरेवैतत् प्रत्यक्षं वचनं, लक्षणया यजेः कर्तुः । अपि च नित्यानित्ययोर्विरुद्धः सम्बन्धोऽभ्युपगतो न भविष्यति । न चैकदेशस्य फलं कल्पयिष्यते, असौमयाजी पुरोडाशाभ्यां याजयितव्य इति याजयितुरूपदेशोऽभ्युदयाय भविष्यति ॥

सू० न गुणार्थत्वात् प्राप्ते च नोपदेशार्थः ॥ ४० ॥

(इय पू० नि०) ॥

भा० नैतदेवम्,—अङ्गकर्तृरूपदेश इति, अङ्गकर्त्ता हि प्रधानकर्तुरेव

क्रियोपदेशेन गुणभूतः प्राप्नोति; न चास्य फलं श्रूयते; न च कल्पयितुं शक्यमुपयहविशेषात्; न च, प्राप्तस्य पुनरुपदेशे किञ्चिदस्ति प्रयोजनं, अर्थप्राप्तस्य त्वनुवादः पुरोडाशयोर्यागं विधातुं; न च, परिसंख्या, चिदोपत्तात्; सोमयाजिनश्च विना अङ्गकर्त्ता, असम्भवात् । तस्मात् कर्मान्तरयोरुत्पत्तिरिति ॥

सू० कर्मणोस्तु प्रकरणे तन्व्यायत्वात् गुणानां लिङ्गेन कालशास्त्रं स्यात् ॥ ४१ ॥ (४र्थ पू०) ॥

भा० तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नाधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिरिति, एतयोः कर्मणोः प्रकरणे काल उच्यते, न असोमयाजिनं कर्त्तारं प्रति पुरोडाशौ विधीयेयातां । कुतः ? 'तन्व्यायत्वात्', स हि न्यायः, योऽप्युक्तः, - "अपि वा कालमात्रं स्यात् अदर्शनादिशेषस्य (४।४।६ सू०)" इति, इहापि स एव न्यायः, - असोमयागकाले दर्शपूर्णमासयोरेतौ पुरोडाशौ भवत इति । किमेवं भविष्यति ? फलकल्पनादोषो न भविष्यति, यदा समुदाये व्यापरियते* तदा सर्वेषां संहतानां फलं भविष्यति । शक्यते च असोमयागेन विशेषलिङ्गेन कालो लक्षयितुम्, तस्मिन् काले पुरोडाशाभ्यामेव यजेत न साक्षात्-इति ॥

सू० यदि तु सान्नाय्यं सोमयाजिनो न ताभ्यां समवायोऽस्ति विभक्तकालत्वात् ॥ ४२ ॥
(४र्थ पू० नि०) ॥

भा० तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । 'यदि' 'सान्नाय्यं सोमयाजिनः'

* 'समुदायस्य फलमिष्यते' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

न कालार्थं अत्रण भवितुमर्हति । साम्नाय्य ॥ सोमयाजिन एव
अनाशङ्किते तस्मिन्नाशङ्कितवचन, यथा,—

‘शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युर्गतास्तो परमाङ्गतिम् इति ।

एवं हि श्रूयते, ‘नासोमयाजी मन्त्रयेत्’ इति । एव सति न
कालार्थं अत्रण । कथं ? । नैव ‘ताभ्या’ पुरोडाशाभ्यां साम्नाय्यस्य
‘समवाय’ प्राप्तः, ‘विभक्तकालत्वात्’, प्राक् सोमयागात् पुरोडाशौ,
उद्धं साम्नाय्य प्राप्तमेव, न तदर्थं यतितथ । तस्मात् न कालार्थं
विभक्तकालार्थं अत्रण कर्मान्तरघोदनेवेति ॥

सू० अपि वा विहितत्वात् गुणार्थायां पुनः श्रुतौ
सन्देहे श्रुतिर्दिदेवतार्था स्यात् यद्यानभिप्रेतः
तथाग्नेयो दर्शनादेकदेवते ॥ ४३ ॥ (प्रम पू०) ॥

भा० अपि चेति पक्ष्यादृनि । नैतत् कर्मान्तरघोदनेति,
अनुवाद आग्नेयस्य, ‘विहितत्वात्’, विहितो हि असावुभयत्र यदाग्नेयो
ऽष्टाकपालोऽमावास्याया पौर्णमास्या चाश्रुतो भवति’ इति ।
ऐन्द्राग्न्यस्य भवति विधि, उभयत्राविहितत्वात्, ॥ यत्र न प्राप्नोति,
पौर्णमास्याम् ऐन्द्राग्नविधानार्था एषा श्रुति । यद्यानभिप्रेतस्तथाग्नेय
उद्धरित, विधान सोमयज्ञ, तस्य दर्शन च — आग्नेय चतुर्हो करोति’
इति, तथा साकप्रत्याप्ये आज्यभागाभ्यां प्रचर्य आग्नेयेन पुरोडाशेन
इति ॥

सू० विधि तु वादरायण ॥ ४४ ॥ (प्रम पू० नि०) ॥

भा० तुगद् एतमपि पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवम् — आग्नेये

ऽनुवादः, ऐन्द्राग्ने विधिः—इति; उभयोः कालविधिः स्यात् ।
 कुतः ? । 'वादरायणः' आचार्यो मन्यते स्म,—प्रागपि सोमयागात्
 सान्नाय्यविधिरिति, असोमयाजिनोऽपि सान्नाय्यं श्रूयते, 'तदु मं
 नयेत्' इति । तथा तदेह स्नाह्नर्गोपायनाः सान्नाय्यमेवासोमयाजिनः,
 तस्मात् सान्नाय्यः मयोग इति ॥

सू० प्रतिपिड्विज्ञानाद्वा ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा० वाच्यः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—कालविधिरिति,
 नायधिकृतयोः कर्मणोरुत्पत्तिः, न वा आग्नेयस्यानुवादः, ऐन्द्राग्नस्य
 विधिः, किन्तुर्हि उभयोरनुवादः । कथं ? । सोमयाजिनः सान्नाय्य-
 विधानार्थमेतद्वाक्यम्, अतो नैन्द्राग्नस्यापि विधिः, भिद्येत हि तदा
 वाक्यम्, एवमभिमन्वन्थः कियते,—असोमयाजिनः पुरोडाशाभेतौ
 यौ प्राप्नौ, सोमयाजिनः सान्नाय्यमपरमपीति, पुरोडाशाभ्यामेवा-
 सोमयाजिनं याजयेत्, यौ एतौ आग्नेयश्च ऐन्द्राग्नश्च, सान्नाय्येन
 सोमयाजिगम् इति एवमेकेन वाक्येन सोमयाजिनः सान्नाय्यं
 विधीयते, अपरेणापि वाक्येनासोमयाजिनः; यस्मादुभयोरप्यनुवाद
 इति ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४६ ॥ (यु०) ॥

भा० अन्यार्योऽपि चैतमर्थं दर्शयति, न कर्मान्तरे इति । कथं ? ।

* 'तदु समेव नयेत्' इति का० ऋ० पु० पाठः । 'तदुभयमेव नयेत्' इति आदर्श-
 पुस्तकपाठः ।

‘चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्यन्ते त्रयोदशमावाह्यायाम्’ इति,
कर्मन्तरोत्पत्तावभ्यधिका आहुतयो भवेयुरिति॥(१०।८।१४आ०)॥

उपागुयाजस्य प्रौषाण्यद्रव्यमाधिकरणम् ॥

सू० उपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविर्लिङ्गाश्रुतिवत्
यथाकामी प्रतीयेत ॥ ४७ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासधोरात्रायते,—‘उपांशुयाजमन्तरा यजति’ इति ।
तत्र द्रव्य प्रति मन्देह,—किम्,—अनियम्, उत नियत किञ्चिद्द्रव्यम् ?
इति । किं प्राप्तं ?,—न किञ्चित् हवीरूप श्रूयते, तस्मात् ‘यथाकामी
प्रतीयेत’ । तत्र उच्यते,—‘श्रूयते हवीरूपम्,—‘आज्यस्यैव नावुपांशु
पौर्णमास्यां यजन्’ इति, तस्मादाज्यद्रव्यकं स्यात्’ । उच्यते,—
एवमप्यनियम्, यत्किञ्चित् आज्य गृहीत्वा इज्येतेति ॥

सू० धौवादा सर्वसंयोगात् ॥ ४८ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘धौवादा’ आज्यादिज्येत, न यत-कुतश्चित् । कुत ? ।
‘सर्वसंयोगात्’, सर्वयजतिभिर्हि सम्बद्ध,—‘सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते
यद्भुवायामाज्यम्’ । तस्मात् धौवाज्यात् यजेतेति ॥(१०।८।१५आ०)॥

उपागुयाजस्य प्रकृतदेवतानियमाधिकरणम् ॥

सू० तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ ४९ ॥ (पू०) ॥

भा० देवता प्रति उपागुयाजस्य सञ्चय,—किम् अनियम्, नियम् ?

इति । किं प्राप्तं ?—यद्वत् द्रव्यं प्रति अनियमपूर्वाधिकरणपूर्वपक्षे,
 'तद्वत् देवतायाम्' अनियमः । ननु 'अग्नीषोमौ विधीयेते' । उच्यते,
 पुराकल्पमरूपोऽयं न विधिसरूपः* । 'इमाः तर्हि 'विष्णुर्मुपांशु
 घृष्ट्य' इत्येवमादिना देवता विधीयन्ते' । उच्यते,—उक्तमजामि-
 करणवचनार्था एते अर्थवादा इति, तस्मादनियमः ॥

सू० तान्द्रीणां प्रकरणात् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० न हि देवतामन्तरेण यागो भवति, न च वचनमन्तरेण
 देवता, न च, अन्यस्य विहिता देवता, अन्यस्य अवकल्पते; तस्मात्
 प्रकृतानां तद्भवाणाम् अन्यतमया देवतया प्रकृतत्वात् एकवाक्यता
 कृत्वा देवताम् अवगमिष्याम । एकया च कृतार्थत्वात् यां-काञ्चित्
 देवतामिति ॥ (१०।८।१६अ०) ॥

उपांशुयाजस्य विष्णादिदेवताकल्पपोर्णमासीकर्त्तव्यत्वात् अधिकरणम् ।

सू० धर्मादा स्यात् प्रजापतिः ॥ ५१ ॥ (१म पू०) ॥

भा० तान्द्रीणामन्यतमा देवतेत्युक्तं । तच्च सन्देहः,—किं
 तान्द्रीणान्नियमः,—अथ वा प्रजापतिः^(१), अथ वा अग्निः^(२), अथ वा
 विष्णुः, अमावास्यायां सोपांशुयाजः^(३); अथ वा पौर्णमास्यामुपांशु-
 याजः, विष्णुर्देवता^(४); अथ वा उभयत्रोपांशुयाजः, देवताविकल्पश्च^(५)
 इति; अथ वा पौर्णमास्यामेव उपांशुयाजः, तत्रैव विष्णाद्या
 देवताः^(६) ? इति पक्षाः । किं तावत् प्राप्तं ?—'प्रजापति' देवता ।

* पुराकल्पमद्वया र्थं न विधिसरूप इति आदर्शपक्षकथा ।

कुतः ? । 'धर्मात्',—तस्य हि उपांशुत्वं धर्मः,—'तस्मात् यत्किञ्चित्
प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपांश्वेव तत् क्रियते' इति । उपांशुयाज-
नामकत्वाच्च अस्य कर्मण इदं श्रवणम्यते,—न्यूनमस्य उपांशुत्वं धर्मं
इति, आत्मनि साधनेषु च न उच्चैस्त्वेन अस्य सम्बन्ध इति, तेन
प्राजापतिरिति गम्यते, स हि अनुच्चैर्धर्मकः; अन्यस्यां सत्यामुच्चैस्त्वेनास्य
सम्बन्धो भवेदिति ॥

सू० देवतायास्त्वनिर्वचनं तच्चशब्दस्येह मृदुत्वं
तस्मादिहाधिकारेण ॥ ५२ ॥ (२य पू०) ॥

भा० तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—प्राजापतिर्देवतेति ।
ताम्रीणां मुख्योऽग्निर्देवता स्यात् प्राजापतेः 'देवतायाः' 'अनिर्वचनं'
धर्मः तूष्णींभावः, 'प्राजापतिं मनसा यजेत्' इति । 'ननु उपांशुत्वं
प्राजापतेर्धर्मः, 'तस्मात् यत्किञ्चित् प्राजापत्यं क्रियते, उपांश्वेव तत्
क्रियते' इति । उच्यते,—अनुवादमरूपत्वात्* अर्थवाद एष
'प्राजापतिं मनसा यजेत्' इत्यस्य विधेः । 'इह' पुनरुपांशुयाजे
'तच्चशब्दस्य' 'मृदुत्वं'; तस्माच्च प्राजापतिः, अधिष्ठतानां मुख्योऽग्निः
स्यादिति ॥

सू० विष्णुर्या स्याद्वैचामानादमावास्याहविष्य स्यात्
होचस्य तच्च दर्शनात् ॥ ५३ ॥ (३य पू०) ॥

भा० वामद्वान् पक्षो निवर्त्तयते । नैतदेवम्,—अग्निः स्यादिति,

* अनुवादमरूपत्वात् इति च-दशगुणवत् इति ।

कथञ्चिद्?—‘विष्णुः’ देवता ‘स्यात्’, ‘होत्रास्त्रानात्’,—अमावास्यां प्रकृत्य वैष्णवं होत्रमावाहयते,—‘इदं विष्णुर्वि चक्रमे प्रतदिष्णुः भुवते वीर्येण’ इति, तदेवमर्थवत् भवति, यदि विष्णुदेवस्य उपांशुयाजः ; एवममावास्यायामावाहनमर्थवत् भवति, यदि अमावास्यायामुपांशुयाजः ; तस्मादमावास्यायामुपांशुयाजः स्यादिति ॥”

सू० अपि वा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्दसंयोगात् गुणत्वान्मन्त्रो यथाप्रधानं स्यात् ॥५४॥ (४र्थ पू०) ॥

भा० यदुक्ते विष्णुर्देवतेति तत् गृह्यते, न त्वमावास्यायामुपांशुयाज इति । विधायको हि तस्य शब्दः पौर्णमास्याम्,—‘आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजन्’ इति, तं मन्त्रावाहनं न शक्नोति अमावास्यायामाक्रुम्; उपांशुयाजे मन्त्रस्य विधानात्, यचोपांशुयाजः तत्र मन्त्र इति गम्यते, न, यत्र मन्त्रस्तचोपांशुयाज इति, उपांशुयाजस्य हि मन्त्रो विधीयते, न मन्त्रस्योपांशुयाजः ॥

सू० आनन्तर्यञ्च सान्नाय्यस्य पुरोडाशेन दर्शयति अमावास्याविकारे ॥ ५५ ॥ (४र्थ पू०यु०) ॥

भा० इतश्च = अमावास्यायामुपांशुयाजः, ‘अमावास्याविकारे’ हि साकंप्रस्थाय्ये सान्नाय्यस्थानन्तर्यं पुरोडाशेन दृश्यते । कथं ? । ‘आज्यभागभ्यां प्रवर्थाग्रेयेन च पुरोडाशेनाग्नीध्रे सुचौ प्रदाय सहस्रुभीभिरभिक्रामन्नाह’ इत्याग्रेयादानन्तर्यं सान्नाय्यस्य दर्शयति, न उपांशुयाजस्य ; तस्मान्नामावास्यायामुपांशुयाज इति ॥

तू० अग्नीषोमविधानान्तु पौर्णमास्यामुभयत्र विधी-
यते ॥ ५६ ॥ (५म पू०) ॥

भा० तुञ्जश्च पक्ष व्यावर्त्तयति। नैतदेवं,—पौर्णमास्यामेवोपाशुयाज
इति, 'उभयत्र' स्यात्, देवताविकल्पश्च । कुत ? । अविशेषेण
हि उपाशुयाज श्रूयते—'उपाशुयाजमन्तरा यजति' इति यदेतत्
आज्यस्यैव नो उपाशु पौर्णमास्या यजेरन्' इति देवताविधानमेतत्
पौर्णमास्या, तस्मादग्नीषोमदेवस्य पौर्णमास्यामुपाशुयाज, मन्त्रा-
धानात् विष्णवोऽमावास्यायामिति देवताविकल्पः स्यात् ॥

तू० प्रतिपिच्छ विधानात् वा विष्णुः समानदेशः
स्यात् ॥ ५७ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—यदुक्तमुभय उपाशुयाज देवताविकल्पश्च—
इति, किमर्हि पौर्णमास्यामेवोपाशुयाजस्तत्रैव च विष्णाद्या
देवता इति । कुत ? । 'प्रतिपिच्छ-विधानात्' । किमिदं प्रतिपिच्छ-
विधानात् ? इति । अमावास्या वर्जयित्वा पौर्णमास्या विधानात्
इति । कथम् ? । 'आज्यस्यैव नो उपाशु पौर्णमास्या यजन' इति
प्रकृत्य, समाम्नायते,—'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वद्यौ
पुरोडाशो उपाशु याजमन्तरा यजति' इति, पौर्णमास्यामिति गम्यते,
तत्रैव चेदं वचनं 'विष्णुरुपाशु यष्टयोऽजामित्वाय प्रजापतिरुपाशु
यष्टयोऽजामित्वायाग्नीषोमो उपाशु यष्ट्यावजामित्वाय' इति ।
तत्र पौर्णमास्यामेवोपाशुयाजस्तत्रैव च विष्णाद्या देवता इति ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५८ ॥ (यु० १) ॥

भा० इतश्च न अमावास्यायामुपांगुयाजः । कुतः ? । अन्यार्था-
ऽप्येतमर्थं दर्शयति । कथं ? । 'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्यन्ते,
त्रयोदशमावास्यायाम्' इति चतुर्दश भवेद्युः, त्रयोदशेति नोपपद्यते,
तस्मान्नामावास्यायामुपांगुयाज इति ॥

सू० न चानङ्गं सकृच्छ्रुतावुभयत्र विधीयेतासम्बन्धात् ॥
॥ ५९ ॥ (यु० २) ॥

भा० इतश्च न अमावास्यायां, न हि 'सकृत्' श्रूयमाणम् 'अनङ्गम्'
'उभयत्र' भवति, अङ्गं हि प्रधानार्थत्वादुभयत्र स्यात्, प्रधानश्चेदं,
नाङ्गं, तस्मात् पौर्णमास्यां श्रूयमाणं नामावास्यायां भवेत्, 'असम्बन्धात्',
न हि प्रधानं प्रधानेन सम्बन्धं याति इति ॥

सू० गुणानां च परार्थत्वात्, प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि
दर्शयति ॥ ६० ॥ (यु० ३) ॥

भा० 'गुणानां च परार्थत्वात्' प्रधानेषु 'प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि
दर्शयति', न प्रधानानामपरार्थत्वात् । कथं ? । 'असुमन्तावाज्जभागौ
यजति इति एकादश प्रयाजान् यज्ञयेकादशानुयाजान्' इति ।
तस्मादपि उपांगुयाजो नामावास्यायामिति ॥

सू० विकारे चाश्रुतित्वात् ॥ ६१ ॥ (यु० ४) ॥

भा० अमावास्याविकारे च साकंप्रस्थाप्ये उपांगुयाजो न श्रूयते ।

कथं? । 'आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्रेयेन च पुरोडाशेनाग्नीध्रे सुचै
प्रदाय सद्वकुम्भीभिरभिक्रामन्नाह' इति आग्नेयादमन्तरं मान्वाव्यं
दर्शयति, नोपांशुयाजं । तस्मादपि न अमावास्यायामुपांशुयाज
इति ॥ (१०।८।१७अ०) ॥

एकपुरोडाशायां युगशुभ्याजान्तिकरचम् ३

सू० द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वात् ॥ ६२ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरिदमामनन्ति, 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति,
तत्रायमर्थः समधिगतः, पौर्णमास्यामुपांशुयाजः, तत्र च विष्वाद्या
देवताः इति; अस्ति चोर्द्ध्वं सोमात्, द्विपुरोडाशा पौर्णमासी; प्राक्
सोमात्, एकपुरोडाशा; तत्रायमर्थः सांशयिकः—किं द्विपुरोडा-
शायामेव उपांशुयाजः, उत, द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशायाश्च?—
इति । किं प्राप्तं?—'द्विपुरोडाशायां स्यात्' । कुतः? । 'अन्तरार्थत्वात्',—
अन्तरासंयोगेन हि श्रूयते 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति प्राक्
पुरोडाशसंकीर्तनात्, पुरोडाशौ अन्तरेति गम्यते, द्विपुरोडाशा-
यामन्तरा शक्यं कर्तुं, न एकपुरोडाशायां, तत्र क्रियमाणम्
अयथाश्रुतं स्यात् । तस्मात् द्विपुरोडाशायामेवेति ॥

सू० अजामिकरणार्थत्वाच्च ॥ ६३ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च द्विपुरोडाशायामेवेति । कुतः? । अजामिकरणार्थत्वं
मत्र श्रूयते,—'जामि वा एतद् यजस्य क्रियते यदन्वक्षौ पुरोडाशागु-

पांगुयाजमन्तरा यजति । विष्णुर्ह्वांगु यष्ट्योऽजामित्वाय प्रजापति-
 र्ह्वांगु यष्ट्योऽजामित्वाय अग्नीषोमावुपांगु यष्ट्यावजामित्वाय'
 इति, जामि मादृग्यमिति । पुरोडाशयोश्च मादृग्यदोष उच्यते,—
 'जामि वा एतद् यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ', पुरोडाशं
 कृत्वा पुनरनूचीनः पुरोडाश एवेति, यच्च दोषस्तुच्च दोषविधातार्येन
 भवितव्यः; तस्मात् द्विपुरोडाशायामेवेति ॥

सू० तदर्थमिति चेन्न तत्प्रधानत्वात् ॥ ६४ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत्पश्यमि,—तदर्थत्वात् अन्तरार्थत्वात् द्विपुरोडाशायामेव
 भविष्यति इति, तत्र, 'तत्प्रधानत्वात्',—पौर्णमासी प्रधानतः, अन्त-
 रार्थो गुणतः, उपांगुयाजः पौर्णमासस्यवयवो विधीयते, उपांगु-
 याजस्याप्यन्तरालं गुणः, एकपुरोडाशापि भवत्येव पौर्णमासी, तस्या-
 मुपांगुयाजः केन न म्यात्, अन्तरालं गुणोऽसम्भवाच्च भविष्यति इति;
 तस्मादमति अन्तराले एकपुरोडाशायामुपांगुयाजः कर्त्तव्य इति ॥

सू० अशिष्टेन च सम्बन्धात् ॥ ६५ ॥ (यु०) ॥

भा० 'अशिष्टेन च' अयुक्तेन अन्तर्गताद्येन उपांगुयाजस्य सम्बन्धः
 कर्त्तव्यः स्यात् अन्तर्गतगुणक उपांगुयाज इति; न हि अन्तरालं
 गुणत्वेन विधीयमान पश्याम । तस्मात् एकपुरोडाशायामपि
 उपांगुयाजः कर्त्तव्यः इति ॥

सू० उत्पत्तेस्तु निवेशः स्याद्गुणस्यानुपरोधेनार्थस्य
 विद्यमानत्वात् विधानादन्तरार्थस्य नैमित्तिकत्वात्
 तदभावेऽयुक्तौ स्यात् ॥ ६६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० तुग्रन्धः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, गुणत्वेनान्तरालं न श्रूयते इति, उत्पत्तिवाक्येनैवोपांशुयाजोऽन्तराले निविशते, अन्तरालमस्य गुण उत्पत्तिवाक्येन श्रूयते,—‘उपांशुयाजमन्तरा यजति’ इति । तस्मात् अस्य ‘गुणस्य’ ‘अनुपरोधेन’ गुणी निविशेत, न एकपुरोडाशायां स्यात्, नैकपुरोडाशायां क्रियमाणोऽनर्थको भवति, अन्तरालार्थो हि द्विपुरोडाशायां विद्यते । ‘तदभावे’ अन्तरालार्थस्य अभावे, ‘अश्रुतौ’ यदि द्विपुरोडाशा न श्रूयेत, ततः स्यादेकपुरोडाशायामुपांशुयाजः, अस्ति त्वकाशो* द्विपुरोडाशा पौर्णमासी; तस्मात् एकपुरोडाशायां न स्यादिति ॥

सू० उभयोस्तु विधानात् ॥ ६७ ॥ (सि०) ॥

भा० तुग्रन्धः पक्षं व्यावर्त्तयति । ‘उभयोः’ पौर्णमास्योऽुपांशुयाजः, एकपुरोडाशायांमपि स्यादित्यर्थः । कुतः? ‘विधानात्’,—विधीयते हि स एकपुरोडाशायांमपि, चापि हि पौर्णमासी, ‘आश्रयैव ना उपांशु पौर्णमास्यां यजन्’ इति पौर्णमासीग्रन्थे एकपुरोडाशां वर्जयन् उपरुध्येत; तस्मात् एकपुरोडाशायांमपि स्यात् ॥

सू० गुणानाञ्च परार्थत्वादुपवेदवद्यदेति स्यात् ॥

॥ ६८ ॥ (यु० १) ॥

भा० गुणान्तरालं प्रधानार्थं श्रूयते, उपांशुयाजार्थेन, अन्तरालेन उपांशुयाजस्योपकर्त्तव्यमिति; नास्तीति एकपुरोडाशायामुपांशुयाजं निवर्त्तयितुमर्हति, पौर्णमास्यां श्रूयमाण उपांशुयाज एकपुरोडाशायां

अपि पौर्णमासीत्वात् तत्र प्राप्नोति, अन्तराले च युतत्वादन्तरालेऽपि प्राप्नोति; एकपुरोडाशायामन्तरालाभावात् न अन्तराले स्यात्; तस्मादन्तरालस्य गुणस्य शास्त्रं यदा पौर्णमासी तदेति स्यात्, 'उपवेयवत्,—यथा 'उपवेयेण कपालान्युपदधाति' इति, यदोपवेयस्तदा तेनेति गम्यते, एवमिहापि यदा अन्तरालं, तदा अन्तराले भविष्यति । तस्मात् एकपुरोडाशायामपि स्यादिति ॥

सू० अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ ॥

॥ ६८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० उच्यते,—[ननु अन्तरालगुणक उपांशुयाजः श्रूयमाणो-
ऽन्तरालाभावाद्बुध्यमानोऽपि पौर्णमास्यां एकपुरोडाशायां वैगुण्डात्
फलस्यासाधक इति न क्रियेत, न हि, पौर्णमासीविशेषे यवान्तराल-
मिति अन्तरालगुणता विधीयते, अविशेषेण हि द्विपुरोडाशायाम्
एकपुरोडाशायां च तद्विधानं, तस्मात् एकपुरोडाशायां प्रयोजना-
भावात् करिष्यते इति । आह,—'एवं सति उपांशुयाजाभावादेक-
पुरोडाशा नैव कर्त्तव्या' । अत्रोच्यते,—नैष दोषः,—फलवती हि
सा भविष्यति, यदि द्विपुरोडाशा सम्भविष्यति इति] । अत्रोच्यते,—
यद्येकपुरोडाशायां वैगुण्यं उपांशुयाजस्य स्यात्, ततो न क्रियेत, न तु
वैगुण्डमस्ति, न ह्यन्तरालं गुणतः श्रूयते, किन्तर्हि कालं लक्षयितुं,
यौ पुरोडाशौ तयोर्मध्ये इति । कथं ? अनूद्य हि तौ पुरोडाशौ एत-
द्विधीयते,—'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वयौ पुरोडाशौ
उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति, यौ तावनूदितौ यथा व्यद्वितौ'
भवतः, तयोपांशुयाजः कर्त्तव्यः तस्मिन् काल इति गम्यते, 'अनपायश्च'

तस्य 'कालस्य' एकपुरोडाशायामपि । कथं ? । यो हि द्यौः पुरोडाशयोर्मध्य इति कालोऽवगम्यते, स एव पूर्वस्मादुत्तर इति ; एवं चेत् यद्यप्येकपुरोडाशायां द्वौ पुरोडाशौ न स्तः, तथापि स पूर्व आग्नेयोऽस्ति, तस्मादुत्तरः स एव कालः, योऽसावन्तरालेन लक्षितः ; यथा, नागवेलायामागन्तव्यं, शङ्खवेलायामागन्तव्यं, पटहवेलायामागन्तव्यमिति, यस्मिन् घासे न नागाः न शङ्खाः न पटहसस्मिन्नपि स एव कालः, तत्र हि आगमनं क्रियते; एवमिहापि द्रष्टव्यं । तस्मात् एकपुरोडाशायाम् उपांशुयाजः कर्त्तव्य इति ॥

सू० प्रशंसार्थमजामित्वम् ॥ ७० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तम्,—‘अजामिकरणार्थत्वात्’ इति, तत् परिहर्त्तव्यम्,—अत्रोच्यते, प्रशंसा एषा उपांशुयाजस्य, वैचित्र्येण, न त्वेतदेवाव फलं विधीयते, यदजामित्वमिति । कुतः ? । विहितस्य हि प्रयोजनं विधीयते । ‘न चैव सति उपांशुयाजो विहितः स्यात्’ विधाने चार्थद्वयविधानं दोषः । न च, अजामिकरणं नाम किञ्चिदिष्टं फलं । तस्मात् प्रशंसैषा, यद्योपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थत्वम्,—‘अमृतं वा आज्यं मर्त्यं हविर्यदुपांशुणात्यभिधारयत्यमृताहुतिमेवैना करोति’ इति । तस्मात् एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजः कर्त्तव्य एवेति ॥ (१०।८।१८अ०) ॥

इति श्रीमच्छ्वरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्यायस्याष्टमः पादः समाप्तः ॥०॥

मीमांसा-दर्शने

११ अध्याये १ पादः ।

आग्नेशादीनां सन्दितानां वन्नेषु स्रग्मंफलकत्वाधिकरणम् ।

सू० प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक्कृतां ततः स्यादैक-
कर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥

भा० दशमैऽध्याये बांधाभ्युत्थयनवशं वृत्तम्; इदानीमेकादशे
तन्त्रावापलक्षणं निर्वर्त्तयिष्यामः । तत्र यत्सकृत्कृतं बह्वनामुपकरोति
तत् तन्त्रमित्युच्यते, यथा, बह्वर्णा ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपः ।
यस्तु आहृत्या उपकरोति स आवापः । यथा तेषामेव ब्राह्मणा-
नामनुलेपनम् । श्लोकमुदाहरन्ति,—

साधारणं भवेत्तन्त्रं परार्थं त्वप्रयोजकः ।

एवमेव प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधौ ॥ इति

साधारणं भवेत्तन्त्रमित्युक्तार्थं । ‘परार्थं त्वप्रयोजकः’ इति,—यः परार्थ-
मुत्पन्नः तदर्थमेव चानुष्ठीयमानः परम्योपकरोति, स परः तस्या-
प्रयोजकः; यथा, पश्यान्मन्त्रो यागार्थमुत्पन्नस्तदर्थमेव चानुष्ठीयमानो
लोहितमस्तृक्कर्मणोरप्युपकरोतीति । ‘एवमेव प्रसङ्गः स्यात्’, अयं तु
विशेषः,—‘विद्यमाने स्वके विधौ’ इति । यद्यप्यस्य अन्यो विधिर्विद्यते
परविधिना तु कृतार्थत्वाच्च क्रियते; यथा, प्रयाजाः पशोरपि चोदकेन
प्राप्ताः पशुपुरोडाशस्यापि, पश्वर्था एव तु कृताः पशुपुरोडाशस्यो-
पकुर्वन्तीति न पुनस्तदर्थं क्रियन्ते ।

प्रकृतमिदानीमुच्यते, तन्त्रावापलक्षणं प्रतिज्ञातं, तदुच्यते,—
दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि, तेषां स्वर्गं फलं श्रूयते,—
'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति । स किं तेषां तन्त्रेण
भवति, उत भेदेन ? इति । एव चातुर्भ्यांस्त्रादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

'ननु च नैवात्र स्वर्गं फलं श्रूयते,—स्वर्गकामपदेन तावत् पुरुषो
ऽभिधीयते, यजेतेत्यनेनापि यागनिवृत्तिः, तयोर्वाक्येन सम्बन्धः,
केनेदानीं फलमुच्यते?' । अनेनैव स्वर्गकामपदेनेत्याह । 'ननु पुरुषस्य
अयं वक्ता' । न खलु कश्चित् पुरुषः स्वर्गकामो नामास्ति । 'ननु
च यस्य स्वर्गे कामः स स्वर्गकाम इति' । एतदेव न जानीमः, कस्य
स्वर्गे काम इति, य एव हि स्वर्गकामः स एवास्वर्गकामो भवति
इति । 'एवं तर्हि कालोपदेशोऽयं भवति,—यदा स्वर्गकामस्तदा
यजेत इति' । अत्रापि न कश्चित् कालविशेषोऽस्ति, यस्मिन्नियमेन
स्वर्गकामः स्यात्, सर्वेषु कालेषु सर्वे कामा अनियमेन उत्पद्यन्ते ।
तत्र न कश्चित् कालविशेषोऽनेन शक्यते व्यपदेश्युः । 'एवं तर्हि नैवायं
पुरुषोपदेशो नापि कालोपदेशः, किं खलु, फलकामो निमित्तः,
स्वर्गविषये कामो उत्पन्ने यजेत इति, यथा कपाले नष्टे यजेत इति' ।
अस्य पक्षस्य सुब्रह्मैव परिहार उक्तः,—“फलकामो निमित्तमिति चेत्”
(६।२।८) । “न नित्यत्वात्” (६।२।१०) इति । नित्यानि अग्नि-
होत्रादीनि कर्माणि, तानि यदि निमित्ते विधीयन्ते, नित्यत्वमेतौ
विहन्येत । तत्र नित्यरोदना यावज्जीविकाद्या अपरुद्ध्यन्ते,* लिङ्गानि

च 'अथ वा एष स्वर्गलोकात् च्यवते यो दर्शपूर्णमामयाजी मन्
पौर्णमासीम् अमावास्यां वाऽतिपातयेत्' इत्येवमादीनि ।

परिशेषात् फलसंयोग एवायं । 'कथं पुनरनेन शक्यते फलं
विधातुं' । तदुच्यते, ?—'स्वर्गकामो यजेत' इति यदि वा स्वर्गकामो
यागाद्योपदिश्यते यथा 'लोहितोष्णीषाः'; यदि वा यागः स्वर्गकामाय,
यथा मलिनः प्रायात्, बुभुक्षितोऽश्रीयात्-इति । तच्च यदि स्वर्गकामः
कर्मणे उपदिश्यते, उपदिष्टोऽपि न प्रवर्त्तेत, को हि परार्थं प्रयाममा-
तिष्ठेत् ? तथा कर्मषोदनाऽमर्थिकैव भवति ; अथ यागः स्वर्गकामार्थः,
ततोऽमौ पुरुषस्योपकरोति, तं पुरुषं स्वार्थेन करोति इति ; तथा
कर्मषोदना अर्थवती भवति । अपि च यागविधौ श्रुत्यर्थः परिगृहीतो
भविष्यति, स्वर्गकामविधौ वाक्यार्थः । तस्माद्यागः स्वर्गकामस्योपकारकः ।
स्वर्गकामस्य अनेकपुत्रपशुश्यामाद्याद्यादित्याभकरः स यदि पुत्रान्नाद्या-
दीनामन्यतमं करोति, ततः स्वर्गकामशब्देऽविवक्षितार्थः पुरुषमात्र-
वचना भवति ; तथा च आनर्थक्यमेव, अन्तरेणापि हि तद्वचनं पुरुष-
मात्रमाख्यातादेव गम्यते । तस्माद् यागात् स्वर्गो भवति ।

तचानेककर्मसन्निपाते दर्शपूर्णमामादिषु भवति मंगयः,—
किं तत्त्वमेपां फलम्, उत, भेदेन ? इति । किं प्राप्तं ?—भेदेन इति ।
किं कारणम् ? । इमानि आग्नेयादीनि प्रधानानि परस्परानपेक्षाभि-
योदनाभिः पृथग्भूतानि उत्पन्नानि पृथगेव फलमाकाङ्क्षन्ति । तत्-
सन्निधौ स्वर्गादि फलं श्रूयमाणं भेदेनाकाङ्क्षितत्वाद् भेदेनैव सम्बध्यते ।
तस्मात् प्रतिप्रधान फलभेद इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते इदमारभ्यते,—“प्रयोजनाभिमन्वत्वात् पृथग्वृत्तां ततः

स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात्”—पृथग्भूतानामपि एतेषामाग्नेयादीनां ‘ततः स्यादैककर्म्यं’ । कुतः? । ‘प्रयोजनाभिसंयोगात्’,-प्रयोजनं फलं, तत् प्रति एषां समेतानां सम्बन्धात् संयोगादित्यर्थः । एककर्म्यमिति, कर्म्यशब्देनात्र फलम् उच्यते, क्रियत इति ; तत् येषामेकं, तानि एककर्म्याणि, तेषां भाव ऐककर्म्यम्,—ऐकफलमित्यर्थः । ‘कथं पुनर्ज्ञायते, समेतानामाग्नेयादीनां फलेन योगः इति?’ । ‘एकशब्दाभिसंयोगात्’, एषां समुदितानामेकः शब्दो वाचकः, तेन एतानि अभिधाय फलसम्बन्धः कृतः ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः’ इति । अतः समुदितेभ्यः फलं गम्यते, न भेदेन ; यथा यामेणोदपानः खेयः, यामेण तडागः खेय इति, यामशब्देन समुदायवचनेन संयुज्य कूपो विधीयमानः समुदितैः पुरुषैरेकः खन्यते, न प्रतिपुरुषं कूपभेदः ; एवमिहापि ॥

सू० शेषवद्वा प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥

(आ०) ॥

भा० नायमेकान्तः,—यत् समुदायशब्देन संयोज्योच्यते, तत् समुदितानामेव भवति इति, भेदेनापि किञ्चिद्भवति ; यथा, गणाय ह्वानं, गणायानुलेपनम् इति अनुलेपनादिशेषो गणशब्देन समुदायवचनेनापि संयोज्योक्तो न समुदायेन सम्बध्यते, तेन तर्हि, समुदायिभिः ; प्रतिपुरुषं हि धानादि आवर्तते । अतः ‘शेषवद्वा’ फलं विभज्येत, कूपवद्वा तन्त्रं स्यात् इति अत्रैशेषिकोऽयं हेतुः समुदायशब्दसंयोगः ; तस्मात् हेतुन्तरं वक्तव्यं,—अत्रैष विशेष इति ; सोऽयमुच्यते,—

सू० अविधानान्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० नात्र यागमुद्दिश्य फलं विधीयते,—स्वर्गेण यागं कुर्यात्—
इति, किन्तर्हि, फलमुद्दिश्य यागो विधीयते,—स्वर्गं यागेन कुर्यात्—
इति । किं कारणं ? । यात्र विधायिका विभक्तिः 'यजेत' इति, मा
यागं श्रुत्या विदधाति, फलं वाक्येन विदधात्; न च श्रुत्यर्थे सम्भवति
वाक्यार्थो ग्राह्यः, श्रुत्यर्थस्य मुख्यत्वात् । किं पुनः स्याद् यदि फलं
विधीयते ? । फले विधीयमाने यजत्यर्थोऽनूद्यते, न हि द्वयोर्विधीय-
मानयोः सम्बन्धोऽस्ति ; अनुवादस्य सन्निहितानाम् आग्नेयादीनां
स्यात्; तानि च परस्परानपेक्षाणि नियो विभक्तानि उत्पन्नानि—
इति विभागेनैव तैः फलं सम्बध्यते; अथ पुनः यजत्यर्थे विधीयमाने
आग्नेयादयो यागाः शब्देन समुदायवचनेन फलनिर्मुक्त्यानुपादेयत्वेन
चोद्यन्ते, चोदितानां समुदितत्वं गुणः सन्निधानविशेषान् यो गम्यते
स विवक्षितो भवति, अविवक्षायां कारणाभावात् ।

'यदि यागा विधीयन्ते, दर्शपूर्णमासशब्देन विशेष्यं न शक्यन्ते,
न हि विधीयमानस्य विशेषणं भवति, यत्कारणं विशेषणमप्य-
विधीयमानं न भवति, न च द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परसम्बन्धो
भवति' । किं पुनरत्र विशेषणेन कार्यं ?—यावता रूपवतामाग्नेया
दीनां सन्निधौ अरूपो 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति यजतिशब्दः
समुदायवचन इति । किमर्थं तर्हि दर्शपूर्णमासशब्दः ? । अनर्थक्य
नित्यानुवादमात्रं, यथा, 'इन्द्रेण देवेन दृष्टं', 'इडान्ता तित्या
मन्तिष्ठते', 'नानुयाजान् यजति' इति । अथ वा, वाक्यार्थस्यैवात्र
विधानं न्याय्यं, श्रुत्यर्थे हि विधीयमाने दर्शपूर्णमासशब्दः अनर्थक

एवापद्यते, वाक्यार्थे तु दर्शपूर्णमाशशब्दो विशेषणार्थवान् । यजति-
रपि भावनाविधानार्थं प्राप्तोऽपि पुनः श्रूयते; प्राप्तस्य दर्शपूर्णमाश-
शब्दस्य यागवचनत्वात् इति न किञ्चिदनर्थकं । तस्मादेव पक्षो
ज्यायान् ॥

सू० श्रेयस्य हि परार्थत्वाद्विधानात् प्रतिप्रधानभावः
स्यात् ॥ ४ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० यस्तु 'श्रेयवत्' इति, 'श्रेयस्य' अनुलेपनादेः परार्थेन विधानं
पुरुषसंस्कारकलेन,—एवं दृष्टोऽर्थो भवति, अन्यथा अदृष्टं कल्पयि-
तव्यं स्यात्, तत्र गणः पुरुषलक्षणार्थो भवति; शक्नोति च
सम्बन्धात् पुरुषान् लक्षयितुं । अदृष्टं वा कस्यार्ता लक्षणा वेति
दृष्टा लक्षणा कल्पयितुं न्याय्या, तस्मात् पुरुषलक्षणार्थो गणः,
न च, लक्षणं कार्येण सम्बध्यते, किन्तुर्हि लक्षितः; तद्यथा
'गुह्यवाचसमानय' इति, यदा तु गुह्ये वाचसी पुरुषलक्षणार्थम्
उच्येते, न तदा आनयनेन सम्बध्येते इति; एवमिहापि न गणः
कार्येण सम्बध्यते, किन्तु पुरुषा एव कार्येण सम्बध्यन्ते । तस्माद-
नुलेपनादि प्रतिप्रधानं भिद्यते ॥ (११।१।१अ०) ॥

अज्ञानाभेदकार्यं त्रिकरत्नम् ॥

अज्ञेयिदानीं चिन्ता,—किम् अज्ञानि समूह्य कार्यं कुर्वन्ति, उत,
भेदेन ?—इति । तत्रेदमुच्यते,—

सू० अज्ञानान्तु शब्दभेदात् क्रतुवत् स्यात् फला-
न्यत्वम् ॥ ५ ॥ (पू०) ॥

भा० यथा प्रधानानां समेतानामेकं फलं नैवमङ्गानां, 'अङ्गानां' पृथक् प्रयोजनं, अङ्गस्याङ्गस्य पृथक् फलं । किं कारणं? । 'शब्दभेदात्', चोदनाभेदादित्यर्थः; 'समिधो यजति', 'तनूमपातं यजति' इत्येवमादिभिः परस्परानपेक्षाभिश्चोदनाभिः पृथक्तेनाङ्गानि चोद्यन्ते, तानि पृथगेव प्रयोजनानि आकाङ्क्षन्ति, न साहित्येन, साहित्यस्थानुकत्वात् । अतस्तेषां पृथगेव प्रयोजनैरभिसम्बन्धो विज्ञायते, 'कृतुवत्', यथा कृतुषु पृथक्तेन चोदितेषु पृथगेव फलसम्बन्धो भवति ॥

सू० अर्थभेदस्तु तच्चायेहैकार्थ्यादैककर्म्यम् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा० युक्तं, यत् कृतुषु फलभेदः; शब्देन 'तच्च' भिन्नानि फलानि उक्तानि,—'सौख्यं चत्तुर्विधं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चमकामः', 'ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' इति । 'इह' ऐकार्थ्यं,—सर्वेषामङ्गानाम् एकोऽर्थः प्रधानेषु उपकारः; उपकारापेक्षायां हि अङ्गानि श्रूयन्ते, तानि सर्वाणि एकार्थ्यानि भवन्ति । 'नन्वेवं मति एकार्थत्वादेयां विकल्पः प्राप्नोति' । वक्ष्यते तत्पङ्क्तिः,—“विधेस्तु एकश्रुतित्वात्” (१७छ०) इत्यत्र यथा विकल्पो न भवति । अतः 'ऐकार्थ्यात्' अङ्गानामेकं कार्यम् इति ॥

सू० शब्दभेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०) ॥

भा० 'अथ युक्तं,—चोदनाभेदादङ्गानामर्थभेदो न्याय्य इति, तत् परिहर्तव्यं' । परिहृतं तत् एकार्थत्वेन । 'न परिह्रियते, सर्वाणि च प्रधानस्योपकुर्युः भिन्नानि च कार्याणि कुर्युः', तद्यथा कारकाणि कर्त्तृदानि सर्वाणि तावत् क्रियाया उपकुर्वन्ति, अथ च प्रतिकारकं

कार्यभेदः' । इदं तर्हि परिह्रियते,—यदि समिदादिभिर्वाक्यैर्द्वानां प्रयोग उच्यते,—समिद्यजिः प्रयोक्तव्यः, तनूनपाद्यजिः प्रयोक्तव्य इति, ततः स्यात् प्रयोजनाकाङ्क्षा; सा च भवन्ती भेदेन स्यात्, न तत्र प्रयोग उच्यते, किन्तर्हि रूपमात्रमाख्यायते,—एवंलक्षणको याग इह भवति इति । तत् कस्य हेतोः ? । प्रयोगवचनस्य प्रत्ययस्याभावात्, अन्येन च प्रयोगस्योक्तत्वात् । क पुनरेषां प्रयोग उक्तः ? । उत्तरसूत्रे दर्शयिष्यामः । न चेदत्र प्रयोजनाकाङ्क्षा, कुतः प्रयोजनं, कुतो भेदः ॥

सू० कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ताच्छब्दं स्यात् तदर्थ-
त्वात् ॥ ८ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० प्रधानाणां 'प्रयोगे' उच्यमाने अज्ञानामपि 'ताच्छब्दं स्यात्' प्रयोगस्य,—तेनैव प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अज्ञानामपि प्रयोग उच्यते, 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति । कुतः ? । 'कर्मार्थत्वात्', 'क्रियार्थत्वादित्यर्थः' । फलस्य क्रियार्था दर्शपूर्णमासौ श्रूयते,— 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यात्' इति । तत्र आकाङ्क्षा भवति,— कथम् ? इति । सा समिदादिभिर्बोदनाभिर्निवर्त्यते,— 'समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति' इत्येवम्—इति । तत् कस्य हेतोः ? । 'तदर्थत्वात्',—तदर्थं एताः समिदादिबोदनाः, तेनाकाङ्क्षितत्वात्, अफलत्वात्, फलवत्सन्निधानाच्च । सैषा दर्शपूर्णमासयोः फलं साधयतोः इतिकर्त्तव्यता, न च, इतिकर्त्तव्यतामन्तरेण कर्मबोदना अर्थवती भवति; तस्मात् सेतिकर्त्तव्यताकः कर्मणः प्रयोगश्चोद्यते । तथा च मिद्धमेतत् प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अज्ञानां प्रयोगः चोद्यत इति, एवं च सति एकशब्दबोदिनान्येव अज्ञानि । तत्र यथा

प्रधानानाम् एकशब्दाभिसंयोगात् फलैक्यम् एवमङ्गानामपीति ।

अत्राह,—न एतद्युक्तं । कुतः ? ।

सू० कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद्गुणप्रधानेषु ॥ ९ ॥ (आ०) ॥

भा० कर्तुर्यस्य प्रधाने विधिः 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति, यस्य अङ्गेषु 'साङ्गाभ्याम्' इति, तयोः 'नानार्थत्वं',—प्रधानविधिः फलार्थः, अङ्गविधिः प्रधानार्थः । तत्र प्रधानानि फलं प्रति विधातव्यानि, अङ्गानि प्रति अमूद्यानि, न च विध्यनुवादौ युगपत् सम्भवतः । तस्मात् नैकेन वाक्येन प्रधानानि, तेषाञ्च इतिकर्त्तव्यता शक्या विधातुम् । अतो न प्रधानचोदनागृहीतानि अङ्गानि ॥

तत्राह,— नैतद्युक्तं, युक्तमेतत् । कुतः ? ।

सू० आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥ (आ० नि०) ॥

भा० आरम्भो व्यापारः क्रियेत्यनर्थान्तरं । यागेन इह स्वर्गस्य क्रिया उच्यते,—'यजेत' यागेन स्वर्गं कुर्यात्,—स्वर्गार्थं व्याप्तिर्येत इत्यर्थः । इदं ॥ न ज्ञायते कोऽसौ व्यापारः ? इति, तत्सन्निधौ च अन्यन्वाधानादि श्रूयते; तस्मिन् आकाङ्क्षितत्वात् सन्निधानाच्च एतद्भवति,—अयमस्मिन् व्यापारः, येन यागः स्वर्गं करोति इति; तस्मिन् विधीयमाने नास्ति वाक्यभेदः ।

अथ वा, प्रधानानां फलं प्रति, अङ्गानाञ्च प्रधानानि प्रति, विधिरविरुद्धः । कथं कृत्वा ? । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गसाधनमपूर्वम् उच्यते, तस्य सविशेषस्य वचनं प्रयुज्यते; यथा, 'एतस्यैव रेवतांषु वारवन्तीयम् अग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो यजेत' इति । तस्मात्

प्रधानप्रयोगवचनेनैव अङ्गानां प्रयोगो विधीयत इति ॥ (११।१।
२अ०) ॥

दर्शपूर्णमासादिकार्यकर्षायाः सर्वज्ञोपसंहाराधिकरणम् ॥

इदं विचार्यते,—किम् अग्निहोत्रादीनां कर्मणामेकदेशाङ्गयुक्ता-
नामपि प्रयोगः, अथ वा सर्वाङ्गोपसंहारेणैव? इति । अथ तत्र किं
वृत्तं? । “सर्वज्ञौ प्रवृत्तिः स्यात्” (१।३।१छ०) इति । तत्र
नैयमिकमारम्भं प्रति चिन्ता कृता,—‘यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत’ इत्यनया चोदनया योऽयं यावज्जीविकः प्रयोगनियम उच्यते,
किं तत्र सर्वाङ्गोपसंहारः, उत, न? इति । इह इदानीं फलार्थं
प्रयोगे चिन्ता,—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इत्यनया
चोदनया योऽयं स्वर्गार्थं आरम्भः, तत्रापि किं नैयमिकवदेव प्रयोगः,
उत, सर्वाङ्गोपसंहारः? इति । किं तावत् प्राप्तम्,—

सू० एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वादयथा कृत्वन्तरेषु
प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात् ॥ ११ ॥ (पू०) ॥

भा० एकदेशेनापि अङ्गानां, ‘समाप्येत’, कर्म प्रयुज्येतेत्यर्थः ।
कृतः? । ‘कृतार्थत्वात्,—या अग्नौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गार्थं व्याप्ति-
येत—इत्युक्ते कथं व्यापारित्यमित्याकाङ्क्षा, सा एकेनापि अङ्गेन
कृतार्था भवति, ‘समिधो यजति’—एवं व्यापारित्यं, तथा अङ्गद्वयेन
अङ्गत्रयेण च; यो यावन्ति अङ्गानि कर्षयति, स तावत्कृतमुपकारं
प्राप्स्यति; यथा ‘कृत्वन्तरेषु’ सौख्यार्थमणप्राप्तापत्यनेर्धत्तादिषु यो

यावन्ति कर्माणि करोति, स तावद्वाः फलमश्नुते; न तु तत्सन्निधाना-
विशेषात् सर्वाण्येवाङ्गानि प्राप्यन्ते । 'प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात्',—
तद्यथा, 'वाग्यतः तिष्ठो दोहयित्वा विष्टष्टवाग् अनन्वारभ्य त्वप्पी-
मुत्तरा दोहयति' इति, यस्य यावत्त्यो गावः स तावतीर्दोहयति
इति, तावतीष्वपि छतार्थ उत्तराशब्दः; एवमिहापि यो यावन्ति
अङ्गानि असहते स तावन्ति करिष्यति ॥

सू० फलाभावान्नेति चेत् ॥ १२ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत् भवान् पश्यति,—एकदेशाङ्गयुक्तानामनियतानां
कर्माणां प्रयोग इति । तत्र । कुतः ? । 'फलाभावात्',—यावच्छ्रुतं
स्वर्गकामस्य, स्वर्गकामेनेदं कर्त्तव्यमिति, तस्याकाम्येनाकुर्वतः फला-
भावः स्यात्, सर्वं चेद श्रुतं 'स्वर्गकामो यजेत' इत्युक्ता सर्वस्य
अन्यन्वाधानादेः कर्मकलापस्याधानात् ॥

सू० न, कर्मसंयोगात् प्रयोजनमशब्ददोषं स्यात् ॥
॥ १३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवम्, अङ्गवैकल्ये फलाभाव इति । कुतः ? । 'कर्म-
संयोगात्',—प्रधानकर्माणां हि फलं संयुक्तं,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
कामः' इति, न अङ्गैः; अङ्गानि तु तदाकाङ्क्षया गृह्यन्ते, सा
चाकाङ्क्षा एकेनापि छतार्था भवतीत्युक्तं । एवं चेत् 'प्रयोजनम्' अङ्गकृत
उपकारः, फलं च स्वर्गादि 'अशब्ददोषं स्यात्', दर्शपूर्णमासयोः
फलार्थत्वे 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः' इत्येवंशब्दो न द्रुयेत्,

तत्तन्निधौ चाङ्गानां विधायका ये समिदादयः, ते च तदुपकारित्वे न दुष्येयुः । तस्मान्चाङ्गाभावे फलाभावः ॥

सू० ऐकशब्दादिति चेत् ॥ १४ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत् पग्रमि,—दर्शपूर्णमासाभ्यां तत् फलं न समिदादिभ्य इति, नैतद्युक्तं । किं कारणं ? । 'ऐकशब्दात्',—एकः शब्द उपदेशकः प्रयोगस्य दर्शपूर्णमासयोः, समिदादीनाञ्च,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति, तेन च फलसम्बन्धः छतः ; तच्च कुतः एतत्—दर्शपूर्णमासतः फलं, नेतरेभ्यः इति ॥

सू० नार्थद्वयत्वात् समत्वाद्गुणत्वम् ॥ १५ ॥

(आ० नि०) ॥

भा० । न सर्वानि फलसंयुक्तानि इति, किन्तु हिं दर्शपूर्णमासवैव । कथं श्रियते ? । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गे कुर्यादिति दर्शपूर्णमासयोरेव स्वर्गं प्रति करणत्वं श्रूयते, न समिदादीनाम् ; आकाङ्क्षा हि तेषां यद्वर्णं, सा च कथंभावस्याकाङ्क्षा कथं कुर्यादिति, न करणस्य, तस्य निर्दिष्टत्वात्,—'दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इति ; तस्मात् न समिदादीनां फलेन संयोगः । यदि च संयुज्येरन्, समानि आग्नेयादिभिः स्युः, 'समत्वात्' च 'अगुणत्वम्', तच्च यदुच्यते,—एकदेशाद्गुणत्वानामपि प्रयोग इति, तदेव नास्ति ॥

ये तु 'ऐकशब्दात्' इति सूत्रं पठन्ति, तेषामयमर्थ इति चेत् पग्रमि, प्रधानानामङ्गत्वं तथा अङ्गानि नियन्ते इति तस्मादैककर्म्यं भवतु, एकमेशङ्गं प्रयुज्यताम्, एकेनापि प्रधानमङ्गवद्भवति ॥

सू० नार्थपृथक्कात् समत्वादगुणत्वम् ॥ १५ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवं । कस्मात् ? । 'अर्थपृथक्कात्',—अर्थपृथक्कं भवति,—
उपकारपृथक्कम्,—एकेनाङ्गेनार्थवत्तायामप्य उपकारः, वङ्गभिर्महान् ।
कथं ज्ञायते ? । 'समत्वात् अगुणत्वम्',—यद्येकेन वङ्गमिदं सम
उपकारः स्यात्, तत्र एकस्यैवाङ्गत्वं भवेत्, अन्येषाम् 'अगुणत्वं' स्यात्,
अनङ्गत्वमित्यर्थः; तत्र वङ्गनामाज्ञानमनर्थकं स्यात् । न तैर्पां विकल्प
इत्युक्तं* "विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्" इत्यत्र । तस्मादङ्गभूयस्त्वे फलभूय-
स्त्वमिति ॥

सू० विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्पर्यायविधानात् नित्यवच्छ्रुत-
भूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्तं स्व-
शब्दार्थो निवीतवत् स्यात् सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः
स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा० न त्वेतदेवम्,—एकदेशेनाप्यङ्गानां प्रयोग इति, कथन्नाहं,
मर्वाङ्गोपसंहारेण । कुतः ? । 'विधेः' 'एकश्रुतित्वात्',—एकेन शब्देमाङ्गानां
प्रयोगो विधीयते 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति, सर्वापेक्षया इत्युक्तं;
सा तु अपेक्षा कृत्स्ने वा अन्यन्वाधानादित्यापारे तदेकदेशे वा ;
तत्रैकदेशापेक्षा न युक्ता । कस्मात् ? । 'अपर्यायविधानात्',—इमानि

* 'विधेस्त्वेकश्रुतित्वादिना च विकल्पोपसंहारेण इति तन्मन्त्रमप्युक्तेन चानिर्दिष्ट-
पादः ।

अङ्गानि न पर्यायेण विधीयन्ते,—कदाचित् समिधो यजति, कदाचित् तनूनपातमिति, कथन्तर्हि, 'नित्यवद्' यथाभूतानि च श्रुतानि तथाभूतानि अपेक्षया अभिमन्वध्यन्ते। अयोच्येत,— 'नित्यवच्छ्रुतानामपि सताम् एकदेशे अपेक्ष्यते'—इति। नैतदयुक्तं। कुत ?। 'अर्थेन युगपत्प्राप्ते',—अर्थेन प्रधानोपकारेण, खले-कपोतवत् युगपत् सन्निपतन्ति अङ्गानि, तच्च न गृह्यते विशेष— इदं प्राप्यते, इदं न इति, अतः सर्वाणि प्राप्यन्ते। 'यथाप्राप्त' च 'स्वप्नार्थो निवीतवद्',—यथा 'निवीता ह्यलिङ्ग प्रचरन्ति' इति ह्यलिङ्गविशेषात् सर्वेषां च मन्त्रिधानात्सर्वे ह्यलिङ्गो निवीता भवन्ति, एवमिहापि 'सर्वप्रयोगे प्रवृत्ति स्यात्' ॥

सू० तथा कर्मोपदेशः स्यात् ॥ १७ ॥ (यु०) ॥

भा० तथा च कृत्वा 'वतुर्दश पौर्णमास्यामाजतयो ह्ययन्ते, चयोदश अमावास्यायाम्' इत्याहुतिसंख्या पाक्षिकी न भविष्यति ॥

सू० कृत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् ॥ १८ ॥ (पू० यु० नि० १) ॥

भा० तत्र यदुक्तं,—'यथा कृत्वन्तरेषु'—इति, युक्तं, यथा 'कृत्वन्तरेषु' पार्थक्यं, 'सौर्यश्चरुचिर्वपेद् ब्रह्मवर्चस्काम' इत्युक्त्वा पुनरुच्यते ऐन्द्राग्रम् एकादशकपाल निर्वपेत् प्रजाकाम' इति। किमतः ?। अतस्तेषां परस्परानपेक्षाणां कार्यं न सम्भूयेति गम्यते, परिममात्रे हि पूर्वस्य विधाने, उत्तरं पृथक्तेन विधीयते, अथेह 'विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्' इत्यनेन न्यायेन सम्भूय-कार्यमङ्गानां युक्तं, तस्मात् वैषम्यं कर्तुमि ॥

सू० उत्तरास्वयुतित्वादिशेषाणां कृतार्थत्वात् स्वदेहे
यथाकामी प्रतीयेत ॥ १६ ॥ (पू०यु०नि०२) ॥

भा० *‘प्राप्तेषु चोत्तरावस्थात्’ इति यदुक्तं, युक्तं, यत्, ‘उत्तरासु’
यावत्स्वं दोहनम् ‘अयुतित्वात्’, नात्रोत्तराणां दोहनं विधीयते,
किन्तुर्हि, अनूद्यते। किं कारणं ? ‘विशेषाणां’ वाग्विषयार्जनादीनां विधाने
कृतार्थं तद्वाक्यं न उत्तराणां दोहनं विधातुमुत्सहते, विधीयमाने
अर्थद्वये भिद्येत वाक्यं। अनुवादस्य प्राप्त्यर्थस्य भवति। अर्थाच्च
यावत्स्वं दोहनं प्राप्तम्, अर्थादस्मात् न दोह्याः। स्नायु सर्वाः
कथं दोह्याः ?। उपनिष्ठादेतद्वक्ष्यामः,—“तथा पयःप्रतिषेधः
कुमाराणाम्” (११।१।४८ सू०) इत्यत्र। तस्मात् ‘यथाकामी प्रतीयेत’,
—यस्य यावत्यो गावः स तावतीर्द्वादयति ॥ (११।१।३ अ०) ॥

काम्यकर्माणां भूतान्ध्यासाधिकरणम् ।

काम्येषु कर्मणु चिन्ता,—किं काम्यं कर्म सकृदेव प्रयोक्तव्यम् अथ वा
फलस्य भूयस्त्वमिच्छता भूयोऽभ्यसितव्यम् ?—इति। किं प्राप्तम् ?,—
सू० कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात् कृपिवत् प्रत्यारम्भं
फलानि स्युः ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा० काम्ये ‘कर्मणि’ प्रतिप्रयोगं फलभेदः, ‘आरम्भभाव्यत्वात्’,—
कर्मप्रयोगेण फलं भाव्यते। कथं जायते ?। प्राक् तावत्कर्मणः, फलं

* यथा ‘प्राप्तेषु’ इति क० स० पू० पाठः ।

† “वातिककारणेषु दूष्याधिकरणस्य वैयर्थ्यं मन्त्रमानोऽग्निजन्मवाधिकरणेऽनर्थं यथामात्र”
इति न्यायभाषा ।

नास्ति, यदि भवेत्, कर्मनर्थक्यं स्यात्, कर्मोत्तरकाले च ऋणीति
श्रुतितोऽवगम्यते, यच्च, प्राक् कर्मणो, नास्ति, कर्मोत्तरकाले च
भवति, तत् तेन कर्मणा भाव्यते; 'हृषित्',— यथा कर्मणो धान्यम् ।
असत्त्वेद्भाष्यते, पुन पुनरपि धान्यवदेतद्भाष्यति ॥

सू० अधिकारस्य सर्वेषां कार्यत्वादुपपद्यते विशेषः ॥
॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा० एव च कृत्वा, 'सर्वेषां' कर्मणा पुन पुन-क्रियमाणानाम्
अधिकारो भविष्यति, तच्चेमानि दर्शनानि उपपत्स्यन्ते,—तेषां ये प्रथम
यजेरन् तेषां गोरतिराक्षो ये द्वितीयन्तेयामायु' इति, 'प्रथम
यजेरन्' 'द्वितीय यजेरन्' एतदभ्यासे सति, तस्मात् यावदिच्छमभ्यास ॥

सू० सकृत् स्यात् कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥ २२ ॥ (पू०) ॥

भा० 'सकृत्' एव तु काम्य कर्म प्रयोज्यम् । कुत ? । 'कृतार्थत्वात्',
सकृत्कृतेन कृतस्योदनार्थं, न च कृते पुन कर्त्तव्यमस्ति । क
पुनस्योदनार्थं ? । यागस्य कर्त्तुं फलं, होमस्य कर्त्तुं फलमिति । कथं
हत्वा ? । तदुच्यते,—इह 'यजेत' जुहुयात्' इति धातुना क्रियोच्यते,
प्रत्ययेन कर्त्ता, तयो कर्त्ता प्रधानभूतः, उपसर्जनभूता क्रिया,
मकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सङ्गं दूनः, अनुप्रयोगश्च कर्त्तृप्राधान्ये एव
भवति,—पचति देवदत्त इति, तेन हेतुर्थ्ययुश्च फलमुच्यते । सकृदुतेन
सकृदिष्टेन च असौ हेता यथा च जातः, तत्र द्वितीयादिप्रयोगो
ऽनर्थकः स्यात्, 'कृतार्थत्वादङ्गवत्',—तत् यथा, प्रधानस्य साङ्गत्वोप-

पादनाय अङ्गानि क्रियन्ते, सहस्रतैश्च तदुपपादितमिति नाम्भस्यन्ते,
तदत् ॥

सू० शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥ (यु०) ॥

भा० 'लोके' अपि 'तथा' एव शब्दार्थो भवति, 'काष्ठान्याहर'
इत्युक्तः सहस्रदाहरति न पुनः पुनः ॥

सू० अपि वा संग्रयोगे यथाकामी प्रतीयेताश्रुतित्वाद्
विधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥ (पू० नि०) ॥

भा० 'अपि वा' नैवं स्यात्,—अस्मिन्नर्थिनः कर्मण्यै 'संग्रयोगे'
सहस्रदेवार्थी कर्मप्रयोगे वर्त्तेत—इति; कथन्तर्हि, 'यथाकामी
प्रतीयेत',—सहस्रदा वज्रकृत्वा वा; फलभूमार्थी वज्रकृत्वा, वस्तुष्टुः
सहस्रत् । कुतः ? । 'अश्रुतित्वात्',—नाच यदुर्होतुः फलं श्रूयते । यत्तु,
प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः इति, कर्मनिमित्तेषु नामपदेषु
पाचको लावक इत्येवमादिषु; आख्याते तु न कर्त्ता न क्रिया प्रधानतः;
किन्तर्हि, भावप्रधानमाख्यातं भावनां कस्यापि ब्रूते, भावयुक्तस्य
साधनग्रामस्यापेक्षितत्वात्,—यजेत, केन ? किमर्थं ? कथम् ? इति,
कर्त्तृप्राधान्ये कार्याभावान्न साधनाकाङ्क्षा भवितव्यं, न हि भवति,—
पाचका, केन ? किमर्थं ? कथम् ? इति । भावना च फलम्योच्यते,
न क्रियायाः, द्वितीयानिर्दिष्टात्,—'उद्भिदा यजेत' 'बलभिदा यजेत'
इति, भाष्यत्वे हि द्वितीयया निरदेक्ष्यत । स्वर्गस्वीप्सितः, काम-
संयोगात् 'स्वर्गकामः' इति । तदेतदेवमापद्यते,—स्वर्गकामो यागेन

स्वर्गं भावयेदिति, यच्च भाव्यते, तत् व्यक्तम् असत्, सतो हि भावो
 नोपपद्यते, असत्तेत् कर्मणा भाव्यते, पुन पुनरपि भावयिष्यति,
 कृषिवत्। तस्मात् फलार्थिना काम्य यावदिच्छम् अभ्यसितव्यमिति।
 यदि च नियोगत सङ्गदेव कर्तव्य भवेत्, तत, 'तेषां ये प्रथम
 यजेरन्' इत्येवमादिषु गवादिर्विधिषु वचनान्येतानि कस्येरेन,—
 'द्वितीय यजेरन्' इति; तथा च वाक्यानि भिद्येरन्,—'ये च
 द्वितीयं यजेरन् तेषां गौरतिराच' इति।

सू० ऐकशब्दशब्दार्थाङ्गेषु ॥ २५ ॥ (पू०यु०नि०१) ॥

भा० यत्तु अङ्गवदिति, युक्तं, यत् अङ्गानां सङ्गतप्रयोग,
 'ऐकशब्दशब्द',—एकस्यच अङ्गानां प्रधानाङ्गोपदेशक शब्द, स च
 अङ्गानि अपेक्षया दृष्टान्ति इत्युक्तं। सा चापेक्षा सङ्गदेवेषु अङ्गेषु
 भवति भूतार्था। तस्मात् तच्च पुन पुन क्रियाया हेतुर्मांसि; इह तु
 असत् फलस्य कर्म उत्पादक, तस्य प्रतिप्रयोगम् अन्यस्यान्यस्य
 उत्पत्तिरवितृद्धा-इत्येवमपदिष्टो हेतु। तस्मात् विषमत्वमङ्गै ॥

सू० लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥ (पू०यु०नि०२) ॥

भा० यच्च लोकवदिति, 'लोके' 'कर्म' अर्थप्रधान, कार्यवशात्
 सङ्गदण्डोऽसङ्गदाहरति, असङ्गदण्डो सङ्गत, आहरेत्युक्तो नाहरति,
 अथेह शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दार्थं प्रवृत्तिः। तस्मात्लोकवदिति
 अदृष्टान्त ॥ (११।१।४अ०) ॥

अवघातादीनामातण्डुलनिर्वृत्तेरभ्यासाधिकरणम् ।

सू० क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षोऽतस्तन्निर्वृत्त्याऽ-
पवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

भा० 'ग्रीहीनवहन्ति, तण्डुलान् पिमष्टि' * इत्येवमादीनां दृष्ट-
प्रयोजनानां 'क्रियाणाम्' 'आ तण्डुलनिर्वृत्तेः, आ च पिष्टनिर्वृत्तेः'
प्रयोगः स्यात् । कुतः ? । एतासां प्रयोगे 'प्रत्यक्षोऽर्थो' निर्वर्त्तते,—
तण्डुलाः पिष्टानि च ; तैद्येह प्रयोजनं, पुरोडाशस्य कार्यत्वात् ।
तस्मादेतासां तदर्थ एव प्रयोगो विज्ञायते । यदि सक्तदेव मुसलस्य
उद्यमननिपातने कृत्वा उत्सृज्येत, उपलाया वा प्रकर्षणापकर्षणे,
यदेयां कार्यं तत्रैव निवर्त्तेत । अत आसां 'तन्निर्वृत्त्याऽपवर्गः स्यात्',
आ तण्डुलनिर्वृत्तेः, आ च पिष्टनिर्वृत्तेरभ्यास इति ॥ (११।१।५७०) ॥

सदृशफलस्य अथवा तादे मलद्वन्द्वानाधिकरणम् ।

सू० धर्म्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥

भा० यच्च तु दृष्टं कार्यं न निर्वर्त्तते,—यथा चित्याम् 'उदुम्बरमुलूखलं
सर्वोपधस्य पूरयित्वाऽवहन्ति, अथ तदुपदधाति' इति ; तच्च तण्डुल-
निर्वृत्त्या नास्ति प्रयोजनं, तण्डुलकार्यस्य पुरोडाशदेरवोदितत्वात्,
तस्मात् तच्च मलान् क्रियया कृतं शब्दार्थ इति न स्यादभ्यासः ।

* तण्डुलान् पिष्टान् पिमष्टि इति क० म० पु० पाठः ।

† आ च पिष्टनिर्वृत्तेः इति पाठो क० म० पु० के नास्ति ।

येषान्तु तण्डुलफल एव सुमलस्योद्यमननिपातनकर्माणि अवहन्तिशब्दः
प्रवर्तते इत्युपगमः, तेषां आ तण्डुलनिर्वृत्तेरेवाभ्यासः प्राप्नोति, स
तु मन्द एवाभ्युपगमः; यत्कारणं, विनापि तण्डुलैः, प्रयोगे
दृश्यते,—‘कषायमवहन्ति, किष्कमवहन्ति’ इति । न चामौ गौणः
प्रयोगः, विगेषाभावात् । अवयवप्रसिद्ध्या चावघातमात्रवचन एव
प्रतीयते । न च, समुदायोऽर्थान्तरे प्रसिद्धः । तण्डुलव्यापारस्य तु
प्रायोदत्तेस्तत्र प्रयोगप्राप्त्यर्थं यतोऽयं व्यामोहः॥ (११।१।६ अ०)॥

प्रयाजादीनामङ्गानां यज्ञदत्तत्वाधिकरणम् ।

प्रयाजादीन् उदाहृत्य चिन्त्यते,—किं सकृत्प्रयोग एषाम्,
उत, अनुताभ्यासोऽपि कर्त्तव्यः? इति । तत्र “धर्ममात्रे तदर्शनात्
शब्दार्थेनापवर्गः स्यात्” इत्यनेन न्यायेन सकृत्प्रयोगे प्राप्ते एवमुच्यते,—

सू० क्रतुवदानुमानेनाभ्यस्ते फलभूमा स्यात् ॥ २६ ॥
(पू०) ॥

भा० अभ्यासः कार्यः । कुतः? । यतोऽभ्यासे ‘फलभूमा स्यात्’ ।
कथं ज्ञायते? । ‘अनुमानेन’ । किं तदनुमानं? । घत् प्राक्
अङ्गप्रयोगात्, प्रधानोपकारो नासीत्, ऊर्द्धं ततो भवति; तेन
विज्ञायते,—नूनमङ्गेन क्रियते इति; क्रियते चेत्, पुनःपुनरपि
कर्मिष्ये; ‘क्रतुवत्,—तद्यथा, कर्मसु मीर्यादिषु, फलं कर्मणा
क्रियते इति कर्मोभ्यासे फलभूयस्त्वम्, एवमिहापि ॥

सू० सक्तदा कारणैकत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० 'सक्तदा' अङ्गं प्रयोक्तव्यं, नावृत्त्या । कुतः ? । 'कारणैकत्वात्',—
एकं कारणमङ्गानां प्रधानेषु उपकारः । कः पुनरसौ ? । येन प्रधानानि
फलं ददति ; तच्चैतत् सक्तप्रयुक्तेनाङ्गेन कृतं, जातानि प्रधानानि
फलवन्तीति पुनरङ्गस्याप्रयोगः ; अथ न कृतं, सुतरामप्रयोगः,
येन सक्तकृतेन नोपकृतं, स पुनःक्रियमाणः उपकरिष्यतीति का
आशा ॥

सू० परिमाणञ्चानियमे न स्यात् ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

भा० यदि चाऽनियमः,—सक्तदसक्तदा प्रयोगः ; ततः 'चतुर्ह्य
पौर्णमास्यामाहुतयो द्व्यध्वने, त्रयोदशमावास्यायाम्' इति द्योऽयं
नित्यवदाहुतिपरिमाणानुवादः, स 'न स्यात्' ; भवन् पाक्षिकः कल्पेत,
तथास्य रूपं बाध्येत ; तस्मादनभ्यासः ॥

सू० फलस्यारम्भनिर्दिष्टेः क्रतुषु स्यात् फलान्यत्वम् ॥
॥ ३२ ॥ (पू०यु०नि०) ॥

भा० यत्तु,—क्रतुवदिति, पुर्कं,—यत्क्रतुषु अभ्यासः, 'फलस्यारम्भनिर्दिष्टेः',—
कर्मारम्भेण तत्र फलं निष्पद्यते, आरम्भान्तरेणापरं निष्पद्यत इति ।
अङ्गस्य पुनः उक्तपरिमाणं फलं प्रधानानां फलवत्तामभ्यादनं, तच्चेत्
सक्तकृतेन कृतं, न भूयः—क्रियाऽस्तीति, एवमपदिष्टो हेतुः । तस्मादनु-
पन्यासः ॥

* निर्दिष्टेः इति वाक्ये यत्तुमुचितम् ।

येषां तु तण्डुलफल एव सुमलस्योद्यमननिपातनकर्माणि अवहन्तिशब्दः
 प्रवर्तते इत्युपगमः, तेषां आ तण्डुलनिर्गन्तेरेवाभ्यासः प्राप्नोति, स
 ॥ मन्द एवाभ्युपगमः; यत्कारणं, विनापि तण्डुलैः, प्रयोगे
 दृश्यते,—‘कषायमवहन्ति, क्लिष्टमवहन्ति’ इति । न चामौ गौणः
 प्रयोगः, विशेषाभावात् । अवयवप्रसिद्ध्या चावघातमाववचन एव
 प्रतीयते । न च, समुदायोऽर्थान्तरे प्रसिद्धः । तण्डुलव्यापारस्य तु
 प्रायोऽन्तेस्तत्र प्रयोगप्राचुर्यं यतोऽयं व्यामोहः॥ (११।१।६ अ०)॥

प्रयाजादीनामङ्गानां फलदनुमानाधिकरणम् ।

प्रयाजादीन् उदाहृत्य चिन्त्यते,—किं सक्तप्रयोग एषाम्,
 उत, अयुताभ्यासोऽपि कर्त्तव्यः? इति । तत्र “धर्ममात्रे तदर्शनात्
 शब्दार्थेनापवर्गः स्यात्” इत्यनेन न्यायेन सक्तप्रयोगे प्राप्ते एवमुच्यते,—

सू० क्रतुवदानुमानेनाभ्यस्ते फलभूमा स्यात् ॥ २६ ॥
 (पू०) ॥

भा० अभ्यासः कार्यः । कुतः? । यतोऽभ्यासे ‘फलभूमा स्यात्’ ।
 कथं ज्ञायते? । ‘अनुमानेन’ । किं तदनुमानं? । यत् प्राक्
 अङ्गप्रयोगात्, प्रधानोपकारो नासीत्, ऊर्द्धं ततो भवति; तेन
 विज्ञायते,—नूनमङ्गेन क्रियते इति; क्रियते चेत्, पुनः पुनरपि
 क्रियते; ‘क्रतुवत्’,—तद्यथा, कर्मासु सौर्यादियु, फलं कर्मणा
 क्रियते इति कर्माभ्यासे फलभूयस्त्वम्, एवमिहानि ॥

सू० सहदा कारणैकत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० 'सहदा' अङ्गं प्रयोक्तव्यं, नावृत्त्या । कुतः ? 'कारणैकत्वात्',—
एकं कारणमङ्गाणां प्रधानेषु उपकारः । कः पुनरसौ ? येन प्रधानानि
फलं ददति ; तच्चैतत् सहत्प्रयुक्तेनाङ्गेन कृतं, जातानि प्रधानानि
फलवन्तीति पुनरङ्गस्याप्रयोगः ; अथ न कृतं, सुतरामप्रयोगः,
येन सहत्कृतेन नोपकृतं, स पुनः क्रियमाणः उपकरिष्यतीति का
आशा ॥

सू० परिमाणञ्चानियमे न स्यात् ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

भा० यदि चाऽनियमः,—सहदसहदा प्रयोगः ; ततः 'चतुर्ह्य
पौर्णमास्यामाहुतयो ह्वयन्ते, चयोदशमावास्यायाम्' इति योऽर्थः
नित्यवदाहुतिपरिमाणानुवादः, स 'न स्यात्' ; भवन् पाक्षिकः कल्पेत,
तथास्य रूपं बाधेत ; तस्मादनभ्यासः ॥

सू० फलस्यारम्भनिर्दिष्टेः क्रतुषु स्यात् फलान्यत्वम् ॥
॥ ३२ ॥ (पू० यु० नि०) ॥

भा० यत्तु,—क्रतुवदिति, युक्तं,—यत्क्रतुषु अभ्यासः, 'फलस्यारम्भनिर्दिष्टेः',—
कर्मारम्भेण तत्र फलं निष्पद्यते, आरम्भान्तरेणापरं निष्पद्यत इति ।
अङ्गस्य पुनः उक्तपरिमाणं फलं प्रधानानां फलवत्तामप्यादनं, तच्चेत्
सहत्कृतेन कृतं, न भूयः—क्रियाऽस्तीति, एवमपदिष्टो हेतुः । तस्मादनु-
पन्यासः ॥

सू० अर्थवांस्तु नैकत्वादभ्यासः स्यादनर्थको यथा भोजन-
मेकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात् प्रधाने च क्रियार्थ-
त्वादनियमः स्यात् ॥ ३३ ॥ (आ०) ॥

भा० यदुक्तं,—सदृशतेनाङ्गेन कृतत्वात् अर्थस्य, अनर्थकोऽभ्यासः—इति,
अत्र ब्रूमः,—‘अर्थवांस्तु’ ‘अभ्यासः’ अङ्गणामस्य, ‘न’ अनर्थकोऽभ्यासः।
कथं ह्युक्ता?। ‘एकत्वादभ्यासः स्यादनर्थकः’,—यदि एकमेवार्थमभ्यस्य-
मानमप्यङ्गं कुर्यात्, तस्य अभ्यासः अनर्थकः स्यात्,—‘यथा भोजनम्
एकस्मिन्’ कालेऽभ्यस्यमानमेक फलं दृष्टिं करोतीति नाभ्यस्यते;
अथेह ‘अर्थस्य अपरिमाणत्वम्,—इत्यन्तमुपकारं करोति अङ्गमिति न
ज्ञायते। ‘ननु यावता प्रधानं फलवत् भवति तावत् करोति इति
गम्यते’। सत्यमेवं, किन्तु ‘प्रधाने’ ‘क्रियार्थत्वादनियमः स्यात्’,—
प्रधानस्य फलक्रियार्थमङ्गं, तत्तु प्रधानफलमपरिमितं, तत् अङ्गोपकारस्य
भूयस्त्वे भूयो भविष्यति, अन्यत्वे अन्यम्; अभ्यासे चामंशयं
भूयानुपकारः स्यात्, कार्यत्वात्तस्य, तस्मादनियमः स्यात्,—सकृदा
प्रयोगोऽभ्यासो वेति ॥

सू० पृथक्काद्विधितः परिमाणं स्यात् ॥ ३४ ॥ आ० स० ॥

भा० यत्तु,—आहुतिमद्वया विरुद्ध्यते इति, ‘पृथक्कात्’ उपकारस्य, अभ्यासे
न्यायप्राप्तेऽयमाहुतिर्मस्यानुवादः स्यात्, न ‘विधितः’ ‘स्यात्’, आहुति-
विधीनभिप्रेत्य, चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतिविधयः चयोदशमावास्यायाम्
कार्ति-ति; न द्वाहुतिमंख्या युज्येत, आहुतिविधिर्मंख्या ॥ लक्षणया
क्रियते ते ॥

सू० अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्सर्वस्य युगप-
च्छास्त्रादफलत्वाच्च कर्मणः स्यात् क्रियार्थत्वात् ॥
॥ ३५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'अनभ्यासो वा' अङ्गानां । कुतः ? । 'प्रयोगवचनैकत्वात्',—
एकः प्रयोगवचनोऽङ्गानां प्रधानानां च, तस्यैकत्वात् 'सर्वस्य युगपत्'
शासनम्,—अनेन कर्मणा साङ्गेन यजेत इति, सङ्गत्कृतैश्चाङ्गैस्तत्साङ्गं
जातमिति न पुनः-क्रियायां हेतुरस्ति । 'नमूपकारभूयस्त्वं भविष्यति' ।
यद्यङ्गानि अदृष्टमुपकारं कुर्युस्तत्तत्तदभ्यासे उपकारभूयस्त्वमनुमीयेत,
दृष्टमेव तु अर्थमङ्गानि कुर्वन्ति प्रधानस्याङ्गवत्तां ; सा चाभ्यामेऽपि
तावत्येवाङ्गवत्ता, सा चेह फलसम्बद्धा,—साङ्गेन यजेत इति नाङ्गानि,
अङ्गानि तत्तन्मप्यादनेन अर्थवन्ति ।

नन्वेतदयुक्तमिव, यदा हि प्रयाजाः, न तदा प्रधानयजिरपूर्वं
वा, यदा च यजिरपूर्वं वा, न तदा प्रयाजाः, तदेवमदृष्टरहिते
समिदादिमाचे सति अङ्गवच्चैव नास्ति, कुत. उपकारः ? । अपि च
यदि यजिमात्रमेवाङ्गेषु नापूर्वमस्ति, ततः सोमाङ्गभूतानामिष्टिपशु-
बन्धानां चोदक एव नास्ति, अस्ति ह्यपूर्वं इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा नास्ति,
यजतेः प्रज्ञातेतिकर्त्तव्यतत्वात्, इतिकर्त्तव्यतां चोदको नातिदिशेत्,
तच्चैतानि दर्शनानि नोपपद्येरन्,—'तस्यैकग्रतं प्रयाजानुयाजाः नव
समिष्टयजृंषि जुष्टेति प्रष्टव्य परिधीन् जुष्टेति हारियोजनम्' इति ।
तस्मादिदमन्या व्याख्या,—अनभ्यासो वाङ्गानां प्रयोगवचनैकत्वात्,—
एकः प्रयोगवचनोऽङ्गानां प्रधानानां च, तस्यैकत्वात् सर्वस्याङ्ग-

प्रधानकलापस्य युगपच्छासर्गं, प्रधानानामनभ्यासः । कस्य हेतोः ? ।
 सक्तत्वेः प्रधानैः कृतः श्रुत्यर्थो 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'
 इति, कृते श्रुत्यर्थे यच्छास्त्रविहितं फलं तत्त्वमिति न पुनः क्रियायां
 हेतुरस्ति; एवं अङ्गेष्वपि सक्तत्वेऽपि यदङ्गानां प्रापकं शास्त्रं
 तस्यार्थः कृतः, ततस्तस्मिन् कृते यच्छास्त्राधिगतमङ्गफलं तत्त्वमिदानी-
 मित्यवगन्तव्यं; तथा च सति अभ्यासोऽनर्थकः । यत्तु,—फलभूयस्त्वं
 भविष्यति इति, तदयम्,—दर्शपूर्णमासयोर्यत् फलं, तद्भावनायामङ्गीप-
 कारः उपयुज्यते, नापूर्वस्य फलस्योत्पत्तौ, यद्यपूर्वं फलमङ्गीकृत्याद्येत,
 अङ्गफलमेव तस्यात्, नचाङ्गानि फलवन्ति, प्रधानानां स्वकार्यं
 साधयतामदृष्ट उपकारसौः क्रियते, सक्तदेतैश्चासौ कृतः; तस्मान्नाङ्गादृप्तौ
 फलभूयस्त्वमस्ति ॥

सू० अभ्यासो वा छेदनसम्मार्गावदानेषु वचनात्
 सक्तत्वस्य ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

भा० 'अभ्यासो वा' अङ्गानां । कुतः ? । पितृयज्ञे 'ब्रूयते,—
 'सक्तदाच्छिन्नं यदिर्भवति' इति, तथा अनुयाये 'सक्तत् परिधीन्
 सम्मार्ष्टि' इति, स्मिष्टकृति च 'उत्तरार्द्धात् सक्तद्वद्यति' इति,
 तत् यदि असक्तदङ्गानां प्रयोगः, तत एतानि वचनानि उपपद्यन्ते ।
 तस्मादभ्यासः ॥

सू० अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात् ॥ ३७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'अनभ्यासस्तु' अङ्गानां यथोक्तेन न्यायेन । यत्तु,—छेदनादिषु
 वचनात् सक्तत्वस्यान्यत्राभ्यासो विधायते—इति; अत्र भूमः,—

यद्यप्यनभ्यासः, तथापि क्तेदनादिषु वाच्यं सक्तत्वं, दर्शपूर्णमासयोः
 'असक्तदाच्छिन्नं बर्हिर्भवति' इति वचनात् तत्प्रकृतित्वात् पिब्यज्ञे-
 ऽप्यसक्तत्वं प्राप्तं; तथा-प्राप्ते सक्तत्वं वाच्यम् । एवं प्रयाजेषु
 त्रिःसप्तमं उक्तः, सोऽनुयाजेषु पुनरावर्त्तते, तथापि त्रिले प्राप्ते सक्तत्वं
 विधातव्यं । तथा, 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इत्यविशेषेणोक्ते स्त्रियुक्त्यपि
 द्वित्वं प्राप्तं, तत्र सक्तत्वं विधीयते । तस्माच्छेदनादिषु सक्तवचनात्
 नान्यत्राभ्यासो विज्ञातुं न्याय्य इति ॥ (११।१।३०) ॥

‘कपिञ्जलान्’ इति वज्रवचनस्य चित्तपरत्वाधिकरणम् ।

(कपिञ्जलाधिकरणम्, कपिञ्जलन्यायः) ॥

‘वसन्ताय कपिञ्जलानालभते’ इति श्रूयते । तत्र विचार्यते, किं
 तत्र चयश्चत्वारः पक्ष वा विकल्पेनालभ्यव्याः, अथ वा चय एव ? इति ।
 किं प्राप्तम् ?—

सू० बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥ (पू०) ॥

भा० विकल्पेनालभ्यव्याः । कस्मात् ? । ‘सर्वप्राप्तेः’,—सर्व एते संख्या-
 विशेषाः वज्रवचनेन प्राप्यन्ते, सर्वे तस्य वाच्याः, सर्वत्र प्रयोगात् न
 च समुच्चयेन सम्भवन्ति अशक्यत्वात्; तस्मात् ‘विकल्पः’ ।

‘नन्वेवं सत्येकस्य शब्दस्थानेकार्थता आश्रिता भवति, न चैष
 न्यायः’ । उच्यते, सत्यमेवम्, अगत्या आश्रीयते । ‘यदि असत्याद्गतौ
 आश्रीयते, सत्याद्गतौ नाश्रितव्या, अस्ति त्रियद्गतिः,—यत् चित्तं
 वज्रवचनस्यार्थः स्यात्, तद्योगाच्चतुरादिष्वपि वर्त्तते, सर्वेषु तेषु
 चित्तमस्तीति’ । नैतद्युक्तं, यदि वज्रवचनस्य चित्तमर्थः स्यात्, ततः

‘चत्वारो ब्राह्मणाः’ इति सामानाधिकरण्यं नापपद्येत, ब्राह्मणा इत्यस्य त्रयोऽर्थः, चत्वार इत्यस्य चत्वारः, तयोः सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति, न हि भवति चत्वारस्तथ इति, एवं सर्वत्र ।

‘अयं लक्षणया भविष्यति, यथा न्यग्रोधः सेवमिति, त्रित्वं हि चतुष्टयादीनि साहचर्यात् शक्नोति लक्षयितुं’ । सिध्यति, लक्षणा तु आश्रिता भवति । ‘किं क्रियताम्, अगत्या आश्रीयते’ । सत्यात्रतौ नाश्रयितव्या, अस्ति चेयङ्गतिः, यङ्गत्वं वङ्गवचनस्यार्थः स्यात्, सर्वेऽपि ते बहव इति श्रुत्यैव सामानाधिकरण्यं । ‘यदि वङ्गत्वं विज्ञायेत, किं तत् वङ्गत्वम्? इति’ । उच्यते, वङ्गत्वं वृद्धिः उपचयः आधिक्य-मित्यर्थः । ‘कथं कृत्वा?’ । बहतिरयं वृद्ध्यर्थः, तस्यौणादिक उकार-प्रत्ययः ‘बह्वैर्ल्लोपस्य इति’, तस्य रूपं वङ्गिति, वङ्ग वृद्धम् अधिक-मित्यर्थः । सर्वे चैते आद्योऽधिकास्तस्मात् सर्वे वङ्गशब्दवाच्याः ।

‘मन्वापेक्षिकमेतद्वङ्ग अधिकमिति, यदेव हि वङ्ग, तदेवान्यदपेक्ष्य अवङ्ग भवति’ । सत्यमेवं, यत्तु यदपेक्ष्य वङ्ग, न तत् तदेवापेक्ष्य अवङ्ग; यथा, ‘उत्तराः कुरवः’, दक्षिणान् कुरूनपेक्ष्य उत्तरा इत्युच्यन्ते, न च, ततोऽन्ये उत्तरा देशा न सन्ति, अयं च नियतापेक्षणत्वात् उत्तरत्वं न जहति । एवं विप्रभृतयो द्वित्वमपेक्ष्य वङ्गत्वं लभन्ते, न च ते कदाचिदवद्वतः । ‘कथं पुनर्ज्ञायते, द्वित्वापेक्षं विप्रभृतीनां वङ्गत्वमिति?’ । उच्यते, अपेक्षा तावत्समानजातीयेषु भवति, यथा, ‘बलवान् देवदत्तः’ इति, न हस्तिनं सिंहं वा अपेक्ष्य भवति, किन्नाहिं समानजातीयान् पुरुषानपेक्ष्य; एवं संख्यापि संख्यामेवापेक्ष्य वङ्गत्वं

लभ्युमर्हति । तत्रैकत्वं तावन्नापेक्षते, द्वयोर्बहुवचनस्यादर्शनात्,
 आदिषु च सर्वेषु दृश्यते, ततो विज्ञायते,—द्वित्वापेक्षमिति, तच्च
 बहुवचनेनोपलभ्यते । कुतः? । तद्भावे भावात्, तदभावेऽभावात्,—
 तद्भावे चित्वादिषु भवति, तदभावे च द्वयोरेकस्मिंश्च न भवति ।
 एवं बहुवचनमिति समाख्या अन्वया भवति । अभियुक्तवचनञ्च
 “वज्रपु बहुवचनम् (पा० १।४।२१ सू०)” इति, यदि चित्त्वं बहुवचनस्यार्थः
 स्यात्, त्रिषु बहुवचनमित्येव तद् ब्रूयात् लाघवादसन्देहाच्च ।
 तस्माद्वित्तमपेक्ष्यते बहुवचनः; अतोऽवस्थितं आदीनां बहुवचनम्; एतच्च
 सति नैकः शब्दोऽनेकार्थो भवति । सर्वेषां च बहुत्वान्न कश्चिन्नतुल्या
 प्रयोगः ।

‘अयोच्यते,—त्रिषु निरुपपदं प्रयुज्यते, चतुरादिषु तु सोपपदं,—
 ‘चत्वारो ब्राह्मणाः’ इति’ । तच्च मिथ्या, चित्त्वपि सोपपदं प्रयुज्यते,
 यथा, ‘त्रयो लोकाः’ ‘त्रयो वेदाः’ इति । यदि च निरुपपदं चित्त्वं
 प्रत्याययेत्, ततो ‘वसन्ताय कपिञ्जलान्’—इत्युक्ते विचार एवायं न
 प्रवर्त्तते; यथा अत्रैव न विचार्यते,—किं कपिञ्जला आलम्ब्याः,
 उत मयूराः कपोताः वा? इति; कस्य हेतोः?—यतः कपिञ्जलमन्दस्य
 न मयूराः कपोता वा धाव्याः । इहापि यदि बहुवचनस्य चित्त्वमेव
 वाच्यं स्यात् नेतराः संख्याः, पूर्ववद्विचार एवायं न स्यात् ॥

सू० दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

भा० अयोच्येत,—दृष्टो बहुवचनस्य प्रयोगश्चतुरादिषु ‘चत्वारो
 ब्राह्मणाः’ इति; ततो विचार इति ॥

सू० तथेह ॥ ४० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० 'इह' अपि कपिञ्चलशब्दस्य दृष्ट प्रयोग कपोते मयूरे च,—महान कपोत उच्यते—'कपिञ्चलोऽय न कपोत' इति, तथा अन्यो मयूर 'कपिञ्चलोऽय न मयूर' इति ।

सू० भक्त्येति चेत् ॥ ४१ ॥ (आ०) ॥

भा० आह—'भक्त्या' तच्च कपिञ्चलशब्द प्रयुज्यते, न च, भाक्ते प्रयोगे शब्दार्थशङ्का भवति ॥

सू० तथेतरस्मिन् ॥ ४२ ॥ (नि०) ॥

भा० इतरस्मिन्नपि 'चत्वारो ब्राह्मणा' इति लक्षणाया प्रयुज्यते इत्युक्तं, न च लक्षणाप्रयोगे शब्दार्थशङ्का भवति । अपि च, प्रातिपदिकार्थस्य या संख्या, सा वचनेनाभिधीयते, यथा, 'ब्राह्मणा' इति, प्रातिपदिकार्थ एव वा यथा, 'द्वौ', 'एक' इति, न च, चित् प्रातिपदिकस्य अर्थ, न तत्संख्या इति तस्मात् 'चत्वार' इति बहुवचन न प्राप्नोति । 'अथोच्यते,—अस्ति चतुर्यु अवयवभूत चित्, तदपेक्ष बहुवचनम्—इति । द्वित्वमपि तच्चास्ति, एकलक्ष्य, काममनेनैव द्विवचनमेकवचनञ्चोत्पद्येत, तस्मान्न चित्तयोगाच्चतुरादिषु बहुवचनप्रयोग, बहुत्वादेव तेषां बहुवचनम्, अतः सर्वे आदयः प्रगर्भपर्यन्ता बहुवचनस्यार्थ, सर्वे चेदर्थ, 'कपिञ्चलानालभते' इति सर्वे प्राप्यन्ते, तस्मादिकल्प ॥

सू० प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् ॥

॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'प्रथमं वा' बहुलं चित्तं 'नियम्येत' । किंकारण ? । न हि

कश्चिच्चतुर उपाददानो न त्रीनुपादत्ते, यत्कारणम्, अनुगतास्तयश्चतुर्षु,
त्रिषु चोपात्तेषु कृतः शब्दार्थः, 'बह्वनालभेत' इति श्रुतं, आलभ्याश्च
बहवः । एवं सति 'कारणादतिक्रमः स्यात्'—यदि च यथाश्रुतानुपादाने
किञ्चिदन्यत् कारणं चित्वातिक्रमे स्यात्, ततोऽतिक्रमः, न तदस्ति ;
तस्मात् चित्तं नियम्येत ।

'ननु फलभूयस्त्वं कारणं भविष्यति' । नैतदस्ति, यच्च बहवः कन्याः
श्रूयन्ते, तेषां कश्चिद्वधुः, कश्चिद्गुरुः, तच्च गुरोः कल्पस्यानुष्ठानास्त्रान-
मामर्थ्यात्तदनुष्ठानात् फलभूयस्त्वमनुमीयते, यथा, 'एका देया,
पद्देया, द्वादश देयाः, चतुर्विंशतिर्देया' इति; इह ॥ एक एव कन्यो
बह्वनामालम्भः, स चिभिश्चतुरादिभिस्तुल्यः; अतस्तत्र यो लघुमुत्सृज्य
गुरुकल्पमातिष्ठेत, तस्य फलभूयस्त्वं न भवितुमर्हति, श्रुत्यर्थाविशेषात् ।
यथा, 'पद्ममालभेत' इति श्रुते यो महान्तं महार्घं वा पद्ममालभेत,
न तस्य फलभूयस्त्वं भवति, यन्तु मांसीयन् शिष्टमतिक्रमेत्, स, यदि
तावदैदिकीषु हिंसासु प्रत्यवायः, ततः प्रत्यवेयात्; अथाप्रत्यवायस्तथापि
शिष्टविगर्हणश्च लभेत,—कृते श्रुत्यर्थे मांसीयन् पशून् हन्ति इति ।
तस्मात् वयः कपिञ्जला आलभ्ययाः ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४४ ॥ (यु० १) ॥

भा० अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, यथान्याय उपदिष्टः; यथा,
'लक्ष्णा यान्या, अवजिज्ञा रौद्रा, नभोरूपाः पार्श्वन्याः, तेषामैन्द्राग्नौ
दग्धमः' इति, यदि च वय एते चित्काः, एवं नियोगत ऐन्द्राग्नौ दग्धमः
सम्यघते, इतश्चा पाप्मिकः स्यात् । तस्मात् चित्तनियमः ॥

सू० प्रकृत्या च पूर्ववत्तदासत्तेः ॥ ४५ ॥ (यु०२) ॥

भा० 'प्रकृत्या' अग्नीषोमीयेण एकत्वं प्राप्यते, तस्यासत्तिर्भविष्यति
चित्ते उपादीयमाने, इतरथा विप्रकर्षः स्यात्। इदञ्चापि लिङ्गं,—
गृहमेधीये श्रूयते,—'ओदगानुद्धरति' इति, तत्र 'मध्यमस्य' इति
षयाणां निरूपणं भवति, अन्यत्र सोपपदं,—'पञ्चानां मध्यमः, अष्टानां
मध्यमः' इति ॥ (११।१।८२०) ॥

'उत्तरा दे दहति' इत्यत्र चर्त्तवा मया दोहनविधानाधिकरणम्।

सू० उत्तरासु न* यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० साम्नाय्ये दोहनं प्रकृत्य श्रूयते,—'वाग्मतस्त्रिस्तो दोहयित्वा
बिसृष्टवागनन्वारभ्योत्तरा दोहयति' इति। किमयं विधिः, अनुवादः?—
इति। किं प्राप्तम्?—अपूर्वार्थत्वादिधिरिति, अनुवादो ह्यनर्थकः
स्यात्। इति प्राप्ते उच्यते,—

सू० यावत्स्वं वान्यविधानेनानुवादः स्यात् ॥ ४७ ॥

॥ (सि०) ॥

भा० अनुवादः स्यात्, नायं विधिः,—'उत्तरा दोहयति' इति,
अन्योऽत्र विधिः,—'उत्सृष्टवागनन्वारभ्य' इति, यद्येयोऽपि विधिः
स्यात्, वाक्यं भिद्येत,—'उत्तरा दोहयति, ताश्चानन्वारभ्य'—इति॥
अथ कुतः प्राप्ते अनुवादः?—

सू० साकल्यविधानात् ॥ ४८ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० साकल्यमत्र विधीयते गवां दोग्धव्यानां,—‘नाम्यैतां रात्रिं पयसा अग्निहोत्रं जुहुयात्, कुमारस्य न पयो लभेरन्’ । ‘ननु कुमाराणां पयोदानप्रतिषेधोऽयं’ । न हि, पयःप्रतिषेधे किञ्चित् कृष्टमस्ति, अदृष्टं कल्पयितव्यं । ‘मन्वितरत्रापि लक्षणा आश्रयणीया’ । वाढम्, अदृष्टार्थाच्छब्दवृत्तिर्बधीयमीति । तस्मात् साकल्यविधिर्गवां, पयःप्रतिषेधेनायं लक्षणया ; ततः प्राप्तेऽनुवादः ॥

सू० वद्धर्थत्वाच्च ॥ ४९ ॥ (हे०) ॥

भा० ‘वद्धदुग्धी इन्द्राय, देवेभ्यो हविः’ इति च मन्त्रस्य मर्गसु दुग्धमानासु अपातिकृत्वं भविष्यति, वद्धत्वं च श्रव्यपेक्षम् ॥

सू० अग्निहोत्रे चाशेषवद्यवागूनियमः* ॥ ५० ॥
(१यु०) ॥

ग० अग्निहोत्रे च श्रूयते,—‘नाम्यैतां रात्रिं पयसाग्निहोत्रं जुहुयात्, ययान्नस्यै देवतायै प्रक्षमनस्यै देवतायै दद्यात् तादृक् ताम्यात् यवाग्नौ जुहुयात्’ इति अत्रंय पयसः मात्राव्याख्यतां दर्शयति ॥

सू० तथा पयःप्रतिषेधः कुमाराणाम् ॥ ५१ ॥ (यु०) ॥

ग० इति श्याम्यातम् ॥ (११।१।१८४०) ॥

ग० सर्वप्रापिणापि लिङ्गेन संयुज्य देवताभिसंयोगात्
॥ ५२ ॥ (२यु०) ॥

भा० 'वत्सेभ्यश्च च वा एता मनुष्येभ्यश्च पुरा आयाययन्ते
 अथैतद्दि० देवेभ्य एवैता आयाययन्ति' इति, सर्वप्राप्तेरेतच्चिह्नं ।
 कथं? । या वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यश्च पुरा आयाययन्ते, ता एतद्दि
 देवेभ्य आयाययन्ति इत्याह, सर्वाश्च ता वत्सेभ्यश्च मनुष्येभ्यश्चायाययन्ते;
 तस्मात् सर्वप्राप्तेरेतच्चिह्नम् । अतो यावत्स्वमुत्तरासु दोषनं स्यात् ॥
 (११।१।८अ०) ॥

आग्नेयादीनां प्रधानानां भेदेऽप्याचारादीनामङ्गानां तन्नेषामुद्घाताधिकारसम ।

दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि, तेषामङ्गानि आचारादीनि ।
 तेषु चिन्त्यते, किं, तस्य तस्य प्रधानस्य भेदेनाङ्गानां प्रयोगः,
 अथ वा सर्वेषां तन्नेण? इति । अथ तत्र किं वृत्तं?—"कतुवच
 अनुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात्" (११।१।९८ख०) इति । तत्र
 छत्त्रो दर्शपूर्णमासादुद्दिश्य कथा वृत्ता, इह तत्तत् प्रधानं प्रति
 चिन्त्यते । किं प्राप्तम्?—

सू० प्रधानकर्मार्यत्वादङ्गानां तद्वेदात् कर्मभेदः
 प्रयोगे स्यात् ॥ ५३ ॥ (पू०) ॥

भा० 'अङ्गानां' प्रयोगे 'कर्मभेदः' 'स्यात्' क्रियाभेदः,—तस्य तस्य
 प्रधानस्य भेदेनाङ्गानां प्रयोगः । कुतः? । 'प्रधानकर्मार्यत्वात्',
 प्रधानार्यत्वादित्यर्थः । प्रधानार्येन हि अङ्गानि उपदिश्यन्ते, अङ्गवन्ति
 प्रधानानि कथं स्युरिति; अङ्गमन्वत्ये च प्रधानानां महत्वं ॥

विवक्ष्यते, न हि तत्र प्रधानानि विधीयन्ते, किन्तर्हि अङ्गानि, न च अविधीयमानस्यार्थस्य गुणो विवक्षितो भवति, यथा, 'ग्रहं सम्मार्ष्टि' इत्येकत्वम्; एवं चेत् एकैकस्य प्रधानस्याङ्गैः सम्बन्धः कर्त्तव्यः; तानि यदि सङ्गत् क्रियेरन्, अविभागेन सम्बध्येरन्, यथा, प्रायणीयो-
दवमानीययोः एकादशिया; समस्तैश्च सम्बन्धः कर्त्तव्य इत्युक्तं,—
“विधेस्त्वेक्युतित्वात्” (११।१।१६सू०) इत्यत्र । तस्मात् प्रति-
प्रधानमङ्गभेदः ॥

सू० क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यात् ॥ ५४ ॥ (यु०) ॥

भा० प्रधानानि च क्रमवन्ति, तानि च यथाकर्म साङ्गानि कर्त्तव्यानि, तत्र यदि तन्त्रमङ्गानि भ्यु, ततोऽष्टत्वा आग्नेयं साङ्गम्, अग्नीषोमीयः प्रक्रान्तः स्यात्, तथा प्रधानानां 'क्रमकोपः' 'स्यात्' । अत्र तु भेदः, ततः साङ्गमाग्नेयम् अपवृज्य, अग्नीषोमीयः साङ्गः प्रक्रान्तः कियत इति नास्ति क्रमकोपः ।

अपर आह,—यदि तन्त्रं भवेद्युङ्गानि, ततो यावत् तन्त्रपात् आग्नेयस्योपकरोति, तावत् समिधा अग्नीषोमीयस्योपकर्त्तव्यं, ॥ एष उपकारक्रमकोपः । अपि च, अङ्गारापोहनादीनि संस्पर्शानि* प्रति-
प्रधानं भिन्त्यन्ते, तैश्चाधारादीनामवैकल्यं भविष्यति ॥

सू० तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात् स्यात्
विशेषाग्रहणात् ॥ ५५ ॥ (सि०) ॥

भा० तु शब्द पदान्तरपरिग्रहे,—*न च, एष पक्ष श्रेयान्,—भेद इति, किन्तुर्हि, 'यौगपद्य',—सकृत्प्रयोग स्यात्; सकृदेव प्रयुक्तानि अङ्गानि सर्वे प्रधानैर्युगपत् सम्बध्यन्ते, 'तुन्यानाम' एकशब्दोपदिष्टाऽपि ऐदमर्थं प्रति 'विशेषायहणात्', इमानि कर्तव्यं देशतः कालतश्च तुन्यानि,—दर्शपूर्णमासयोर्यश्चक्रवो चत्वार ऋत्विज, 'समे दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत', 'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्याया यजेत' इति । प्रधानैश्च सह अङ्गानां एकदेशकालकर्तव्यं वक्ष्यति,—“अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिग्मेन” (११।१।७ सू) इत्यत्र । एकेन च शब्देन प्रधानानि फलं प्रति उपदिष्टानि,—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इति । किमतः ? अतस्तेषां फले सम्भूयकारित्वं, तेन स्वर्गकामस्य सर्वेषां युगपच्चिकीर्षा, नैकञ्च सर्वचिकीर्षा, सर्वचिकीर्षया च आधारादीनां क्रियमाणानां तुल्यकक्षादीनां न गृह्यन्ते विशेष,—कस्यैतानि आग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य वा?—इति, सर्वेषां च युज्यन्ते, तस्मात् सर्वार्थानि भवन्ति, तस्मादगावृत्तिः ॥

सू० ऐकार्थ्यादव्यवायः स्यात् ॥ ५६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यद्य-क्रमकोपस्य यौगपद्ये स्यादिति, तच्च ब्रूम,— ऐकार्थ्यात् अव्यवायः स्यात्, न क्रमकोपः । कुतः ? ‘ऐकार्थ्यात्’, सम्भूयकारीणि एतानि इत्युक्तं, तेषां सहक्रिया नैकञ्च, न हि तत्रैकेन ह्येतेन फलित्वात्, एकसम्बन्धक्रियायामनुपूर्वं स्यात्, तस्माच्च तेषां प्रयोगे क्रमः, कुतः

क्रमकोपः? इति । यचोपकारे क्रमकोप इति; तत्रापि, नाधारः
 कृतमात्र एव प्रधानेषु उपकरोति, यत्कारणं, तस्मिन् काले प्रधानान्येव
 न सन्ति । यदा तु सर्वाणि अङ्गानि कृतानि, तदा तानि अपूर्वाणि
 सम्भूय प्रधानेषु उपकुर्वन्ति; अङ्गानामपि हि सम्भूयकारित्वमुक्तं,—
 "अये द्वैकार्यादैककर्म्यम् (११।१।६ सू०) इति । तस्मात् उपकारे-
 ऽपि नास्ति क्रमकोपः ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५७ ॥ (यु०) ॥

भा० 'तथा च अन्यार्थदर्शनं' भवति, यथान्यायोपदिष्टे इति
 'कामुकायनः' आचार्यो मन्यते स्म । किं पुनस्तत् ? । 'चतुर्दश पौर्ण-
 मास्यामाहुतयो ह्ययन्ते, त्रयोदश अमावास्यायाम्' इति, यद्यावृत्तिः
 स्यात्, न त्रयोदश चतुर्दश वा व्यवतिष्ठेत् ॥

यच्च, मत्सर्गित् आरादुपकारिणामपि आवृत्तिरस्त्विति; तत्र
 भूमः,—

सू० तन्न्यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं स्यात् संस्कारस्य
 तदर्थत्वात् ॥ ५८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० स हि न्यायः,—सम्भूयकारिणां सहक्रियेति, सर्वत्रैव सहक्रिया,
 'अशक्ते,' तु धर्मसंस्पर्शेषु 'आनुपूर्व्यं', तस्मात् भेदेन क्रिया, न शक्यते,
 एकस्य अङ्गारापोहनेन सर्वेषां पाकः कर्तुः; न चैकस्मिन् पुरोडाशे
 प्रथिते सर्वे प्रथिता भवन्ति; 'संस्कारस्य तदर्थत्वात्',—संस्कारोऽयं
 पाकार्यो विधीयते, ततः एव प्रत्यचोपकारिणः प्रतिप्रधानम् आवृत्तिः
 स्यात्, अन्यथा याग एव न संवर्त्तत ॥

सू० असंस्पृष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५६ ॥ (यु०) ॥

भा० 'असंस्पृष्टोऽपि' आधारादि प्रतिप्रधानमावर्त्तते । कुत ? । 'तादर्थ्यात्',—यस्य समीपे कृत, तदर्थ इति गम्यते विशेष । आधारादीनि आज्यभागान्तानि आग्नेयस्य, स्त्रिएकदादीनि अग्नीषोमीयस्येति गृह्यमाणे विशेषे भेद, तस्मादुपाश्रुयाजादीनां समीपे प्राक् आधारादीनि, ऊर्ध्वं स्त्रिएकदादीनि कर्त्तव्यानि । एव च संस्पर्शभिरितरेषामवैलक्षण्यं भविष्यति ॥

सू० विभवाद्वा प्रदीपवत् ॥ ६० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० यदुक्त,—यस्य सन्निधौ प्रदुक्तानि तस्मेमान्येति गृह्यते विशेष, तस्मादादृष्टि—इति, नैतद्युक्त । कुत ? । 'विभवान्',—विभविष्यन्ति एतानि एकस्यापि सन्निधौ क्रियमाणानि सर्वेषामुपकर्तुं, 'प्रदीपवत्' । तद्यथा, प्रदीप एकस्मिन् प्रदेशे भुञ्जानानां ब्राह्मणानामेकस्य सन्निधौ प्रचलित सर्वेषामुपकार करोति । तस्मादादृष्टि ॥

सू० अर्थात्तु लोके विधिः प्रतिप्रधानं स्यात् ॥ ६१ ॥
(पुनः पू०) ॥

भा० उपवर्णनापरिहार पूर्व न कृत इति स तावदर्थ्यते । यदुप-
वर्णित 'प्रदीपवत्' इति, तदयुक्त, 'अर्थात्' 'लोके' प्रदीपस्य सकृदसकृदा
क्रिया, यदि सकृत् कृत सर्वे प्रकाशयति, सकृत् क्रियते, अथ न
प्रकाशयति, ततोऽसकृत्, ततश्चास्य प्रत्यक्ष सामर्थ्यं, अथेह विधित
उपकारोऽनुपकारो वा गम्यते, न प्रत्यक्षेण, न चास्ति विधानम्,—

अस्योपकरोति इति, सन्निधानादिशेषग्रहणाद्भवते,—यस्य सन्निधौ प्रयुक्तं तस्योपकरोति—इति । तस्मादावृत्तिः ॥

सू० सहस्रदिज्यां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ॥

॥ ६२ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘सहस्रदिज्या कामुकायन’ आचार्यो मन्यते, नैव, चतुर्दश, त्रयोदशेत्याहुतिपरिमाणस्य विरोधः स्यात्—इति, तस्य कः परिहारः ? । आभाषणान्तं सूचनम् ॥

सू० विधेस्त्वितरार्थत्वात् सहस्रदिज्याश्रुतिव्यतिक्रमः

स्यात् ॥ ६३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० विधीयते इति अङ्गं विधिग्रन्थेनोच्यते,—अङ्गस्य ‘इतरार्थत्वात्’ यदा एतत् स्थितं,—यस्य सन्निधौ यत् कृतं तदर्थमेव तत्—इति, तदा आहृत्या अङ्गानां प्रयोगः, तत्र चतुर्दश त्रयोदशेत्याहुतिमख्या नोपपद्यते, आहुतिविधयस्तु चतुर्दश, त्रयोदश, तेषां लक्षण्या वचनमुपपद्यते, ‘चतुर्दश पोर्णमास्यामाहुतिविधयः, त्रयोदशमावास्यायाम्’—इति । नैतत् सख्याविधानं, प्रसङ्गेनैव सख्यायां प्राप्तत्वात्; अनुवादस्त्वयम, अनुवादश्च लक्षण्या उपपद्यते, विदितस्य न भवति, आहुतिविधीनाद्येयं सख्या विदिता, नाहुतीनां, तस्मात्तेषां वादः ॥

सू० विधिवत् प्रकरणाविभागे प्रयोगः वादरायणः ॥

॥ ६४ ॥ (पुनः पू०नि०) ॥

भा० तन्त्रेण ‘प्रयोगः’ ‘वादरायणे’ मन्यते स्म । कुतः ? । प्रकरणा-

विभागात्, सर्वेषां प्रधानानामविभक्ता प्रक्रिया, सम्भूय-कारित्वादित्युक्तं, तच्चैदमर्थं प्रति न गृह्यते विशेष । यत्तु, सन्निधिप्रयोगेण विशेषग्रहण-मुक्तं, तदयुक्तं । किं कारण ? । विशेषो यः सन्निधिक्रमः, स प्रकरणेन बाध्यते, 'विधिवत्', यथा विधौ तुल्यत्वात् प्रकरणस्य, सर्वार्थानि अङ्गानि विज्ञायन्ते, न, यस्य सन्निधौ, तदर्थानि, क्रमस्य प्रकरणेन बाधितात् । अपि च एकेन सन्निधानमविशेषको हेतुः ;—यदापि सर्वार्थास्तदाप्येकस्य कस्यचिद्वग्न्यः सन्निधौ कर्तव्यः । तस्मान्न विशेषः सन्निधेरेकान्ततः शक्यः अवधारयितुम्, अतस्तन्त्रेण प्रयोगः । वादरायणग्रहणं* कीर्त्यते, नैकीयमतार्थम् ॥

सू० क्वचिद्विधानाम्नेति चेत् ॥ ६५ ॥ (आ०) ॥

भा० नैतद्युक्तं,—सकृतक्रियेति । कुत ? । 'क्वचित्' सहस्रम् आहत्य विधीयते,—'सहावगन्ति सह पिबन्ति', तत् अनादृत्यै सर्वतः प्राप्तार्थां परिमद्ध्यार्थं स्यात्,—इहैव सहस्रं, मान्यव-इति । उच्यते,—

सू० न विधेयोदितत्वात् ॥ ६६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० न तत्र परिमद्ध्यः युज्यते,—प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिमद्ध्यार्थं भवति, न चेद् सहस्रं प्राप्तं । कुत ? । भेदेन निर्वापस्य 'योदितत्वात्',—आग्नेयाग्नीषोमीययोर्भेदेन निर्वाप उक्तः, तयोर्भेदेनैवावहननपेयौ प्राप्तुतः, तत्रावगम्य विधेयं सहस्रं, तस्मात् न, क्वचित् सहस्रविधानादन्यत्र भेदेन क्रिया विज्ञायेत इति ॥ (११।१।१० अ०) ॥

* वादरायण इति वादरायणमुक्तं इति क० सं० युक्तं कदाचन पाठः ।

कृष्णपीवयो प्रथमद्वितीययोर्भेदेन प्रदानाधिकरक्षम् ॥

कचिच्छ्रूयते,—‘आग्नेयं कृष्णपीवमालभेत, सौम्यं धनुम्, आग्नेयं कृष्णपीवं पुरोध्यायां स्पर्द्धमानः’*—इति । तत्र विचार्यते,—किं कृष्णपीवस्य प्रथमस्य द्वितीयस्य च सहप्रदानं कर्त्तव्यम्, अथ वा भेदेन ? इति । किं प्राप्तम् ?—

सू० व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमयद्भमाणविशेषाणाम्॥

॥ ६७ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘व्याख्यातं’ प्रयोगे यौगपद्यमिति, ‘तुल्यानां’ तु ‘यौगपद्यम्’ एक-
शब्दोपदेशात् स्यादिति । इह तु कृष्णपीवयोरेकदैवतत्वात्† सहप्रयोगे
क्रियमाणे न गृह्यते विशेषः, सहक्रिया च एकफलत्वात् प्राप्ता,
तस्मात् सहप्रदानम् ॥

सू० भेदस्तु कालभेदाच्चोदनाव्यवायात् स्याद्विशिष्टानां
विधिः प्रदानकालत्वात् ॥ ६८ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘भेदस्तु’ प्रदानस्य युक्तौ ‡ तन्त्रता । कुतः ? । ‘कालभेदात्’ ।
कथं कालभेदः ? । ‘चोदनाव्यवायात्’,—सौम्यचोदनया प्यवहिते
कृष्णपीवचोदने, तत्र पाठक्रमादेकस्य पुरश्चात् सौम्यस्य प्रयोगः,†

* ‘आग्नेयं, सौम्यं पौर्वहित्यमसु नाम्नात्यर्थं अथापनो दयोऽहवर्चापनं पश्यप-
मातभेन’ इति व्यापमाणा ।

† ‘एवदैवतमात’ इति व० म० पु० वचनम् ।

‡ ‘पदोक्तं प्राप्तं’ इति आदर्भपुस्तकम् ।

एकस्य उत्तरत्र; तयोर्यदि सहप्रदानं क्रियेत, कम उपरुद्धित
 अन्यतरस्य,—पुरस्तात् क्रियायाम्, उत्तरस्य; उपरिष्ठात्, पूर्वस्य ।
 तस्मात् भेदेन प्रयोगः ॥

रू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ६६ ॥ (यु०) ॥

भा० 'अभितः मौम्यमाग्नेयौ भवतः' इति ।

रू० विधिरिति चेन्न वर्त्तमानापदेशात् ॥ ७० ॥
 (आ०नि०) ॥

भा० अयं विध्यभिप्रायं कल्पेत, अतुत्यर्थमुक्तृञ्च लक्षणार्थः परिगृहीत,
 स्यात्; तस्मात् प्रदानभेदः ॥ (११।१।११अ०) ॥

इति श्रीभट्टशरस्वामिनः* कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशस्थाध्यायस्य
 प्रथमः पादः ॥ ० ॥

मीमांसा-दर्शने

११ अध्याये २ पादः ।

अग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्र विवरणम् ॥

सू० एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् ॥

॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोगाग्नेयादीनि प्रधानानि । तत्र देशकालकर्तारः
'ममे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्या-
यामभावत्यया यजेत, दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञकचायत्वार अलिजः'
इति । तथा, 'चातुर्मास्ये प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत, समन्ते वैश्वदेवेन
यजेत, चातुर्मास्यानां यज्ञकचानां पञ्च अलिजः' इति ।

तत्र विचार्यते, किम् आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्र देशकाल-
कर्तारः, अयं वा, भेद एव ? इति । तत एतावत्तु परीक्ष्यं,—किं
चोदनाविधिगेषां देशादयः,—'यदाग्नेयोऽष्टाकपातः' इत्येवमादयः
आग्नेयादिचोदनाविधयः, तेषामिमे समादिविधयः गेषाः,—आग्नेयो-
ऽष्टाकपातः एवं भवति, एवं सर्वत्र, अयं वा प्रयोगाङ्गं देशादयः,—
य एषामाग्नेयादीनां प्रयोगः फलमाधनार्थः, तदङ्गम् ? इति । किं
ज्ञातः ? । यदि प्रयोगाङ्गं, ततस्तन्त्रं, अयं चोदनाविधिगेषाः, ततो
भेदेनेति ।

किं प्राप्तं ?—'एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानां' तन्त्रमित्येषा प्रतिज्ञा ;

तत एव तावदर्णयन्ति,—प्रयोगाङ्गं देशादय इति । कुतः ? । न तावदृते देशकालकर्तृभ्यः, प्रयोगो भवति, यद्य येन विना न भवति, तत्तदङ्गमित्यवगम्यते, तस्मात् प्रयोगाङ्गं देशादयः ; यदा प्रयोगाङ्गं तदा तत्त्वभावः । कस्मात् ? । 'एकशब्देऽपदेशात्',—'दर्शपूर्णमामाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्येकशब्देऽपदेशात् एकं फलं, एकफलत्वात् सहप्रयोगः, तच्च न गृह्यते विशेषो देशादीनामैदमर्थः* प्रति ; अगृह्यमाणे विशेषे तत्त्वभावो युक्तः । तस्मात्तन्त्र देशादयः ॥

सू० अविधित्येत्कर्म्मणामभिसम्बन्धः प्रतीयेत लक्षणार्था-
भिसंयोगाद्विधित्वाच्चेतरेषां प्रतिप्रधानं भावः
स्यात् ॥ २ ॥ (प्र० पू०) ॥

भा० 'अविधित्येत्',—यदि चेदनाविधिगेषो न स्यात् देशादिविधिः, ततः 'कर्म्मणाम्' आग्नेयादीनाम् अभेदेन देशादिभिः 'अभिसम्बन्धः प्रतीयेत', चेदनाविधिगेष्वस्त्वर्थः । किं कारणं ? । इह 'समे दर्शपूर्णमामाभ्याम्' इत्येवमादिभिर्वाक्यैर्देशादयो विधीयन्ते, अप्राप्तत्वात्, ते चेद्विधीयन्ते, आग्नेयादीनां दर्शपूर्णमामशब्देनानुवाद एषितव्यः, अन्यथाऽनेकार्थविधानम् एकस्मिन् वाक्ये भवति इति, अनुवादे च तेषां सहत्वं न विवक्ष्यते, विवक्ष्यमाणे वाक्यभेदो भवति,—'आग्नेयादीनां देशादयः', तेषां च संहितानामिति । कथं ? । 'समे दर्शपूर्णमामाभ्याम्' इत्येवमादिभिर्वाक्यैराग्नेयादिदेशादयो विधातुं

शक्यते, 'लक्षणायाभिमंयोगात्' लक्षणार्थेनाभिमंयोगो विज्ञायते, दर्शपूर्णमासशब्दः समुदायार्थोऽयं, समुदायश्च समुदायिलक्षणार्थः शक्नोति, माहव्यात् समुदायिनो लक्षयितुं । 'नन्वेवमपि लक्षणा आयिता भवति' । वरं लक्षणा, नेकस्य वाक्यस्थानेकार्थत्वं, अनेकार्थत्वेऽगमकत्वं, लक्षणा अनुगमिका, लौकिकत्वात् ।

अपि च, श्रुत्या समुदाये देशादयो विधीयेरन्, न च समुदायस्य देशादिभिः सम्बन्धोऽस्ति, कारकं हि समादयः, कारकस्य कर्मणा सम्बन्धः, न कर्मशुलेन; तस्मादपि लक्षणा; यथा 'पौर्णमासीमभिमृशेत्' इति हविर्भक्षणा । चेदना-'विधित्वाचेतरेषां' देशादीनां 'प्रतिप्रधानं भावः स्यात्', गृह्यमाणविशेषत्वात् ।

अथ केन समादय आग्नेयादिषु विधीयन्ते? । 'समे यजेत, पौर्णमास्यां यजेत' इत्यनेनाख्यातेन, अत्र हि धातुना यागमनूद्य विभक्त्या तेषु समादीनां विधिः, कर्त्तारोऽपि, यस्तेषां यागानां रूपविधानार्थो भवति 'अच्युतो भवति' इति, तेन विधीयन्ते । अथ वा, अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽपि अस्तीति ।

एवं म्यितमपर्यवसितं भवति. अतः अन्तरा चिन्तान्तरं प्रक्रियते । किं पुनः कारणम् एतस्मिन् अपर्यवसिते चिन्तान्तरमारभ्यते? एतस्मिन् न्याये म्यिते तस्याचिन्ताया. पूर्वपक्ष उत्तिष्ठति, अतोऽभावेतस्मादनन्तर-मुच्यते ॥

अङ्गानामपि समदेशादिनियमधिकरणम् ॥

सू० अङ्गेषु च तदभावः प्रधानं प्रति निर्देशात् ॥
॥ ३ ॥ (अ० पू०) ॥

भा० अङ्गेष्वदानीं विचार्यते । किं तेषां समादय एव देशकाल-
कर्त्तारः अथ वा, अनियमः ? इति । किं प्राप्तं ?—‘अङ्गेषु च तदभावः’ ।
कुत ? । ‘प्रधानं प्रति निर्देशात्’-सोदनाविधिष्वेतेनाग्नेयादीनि
प्रधानानि प्रति समादयो निर्दिष्टाः न अन्यत्र भवन्ति । तस्मादनियमः ।
यथा द्रव्यदैवतं* यत् प्रधानेषु, न तत् अङ्गेषु ; एवं देशादयोऽपि ॥
म्यितानुत्तरम्,—

सू० यदि तु कर्मणो विधिसम्बन्धः स्यादैकशब्दात्
प्रधानार्थाभिसंयोगात् ॥ ४ ॥ (प्र० सि०) ॥

भा० यदि आग्नेयादेः कर्मणः समादिविधिसम्बन्धः स्यात्, तत
स्यासोदनाविधिष्वेतेन, भेदेन च समादयः, न तु तदस्ति । कुत ? ।
‘ऐकशब्दात् प्रधानार्थाभिसंयोगात्’,—यस्मात् आग्नेयादीनां समस्तानां
एक शब्दो वाचकः, तेन समादीनामभिसंयोगः,—‘समे दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत’ इति, न ये व्यस्तानां वाचकाः,—‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालः’
इत्येवमादयः । तत्र प्रत्यक्ष समस्तसंयोगमुत्सृज्य परोक्षो व्यस्तसंयोगः
कल्प्यः,—सोऽपि लक्षणया । अथ तु प्रधानार्थमभिसंयोगः क्रियते, तत
उभयमपि परिहृतं भवति ।

कः पुनः प्रधानार्थः ? । प्रधानं फलं, तत्साधनार्थो यो व्यापारः ।
कयामो ? । आग्नेयादीनां प्रयोगः । कथं तेनाभिसंयोगः समादीनां
विजायते ? । उच्यते, ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इत्यनेन
वाक्येन समस्तानामाग्नेयादीनां फलसाधनार्थः प्रयोग उक्तः, तस्य च

यदि पुन श्रुत्या समादयो विधीयन्ते,-याभ्यामेताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत, ताभ्यां ममे यजेतेति, ततो न परोक्षो व्यस्तमन्वन्धः कल्पितो
भवति, न च लक्षणा । तस्मात् प्रयोगे विधिरेतेषां, स च सर्वेषां
प्रधानानां साधारणः, तत्रैदमर्थं प्रति ॥ गृह्यते विशेषः । तस्मात्
तन्त्रं देशकालकर्सारः ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥ (यु० १) ॥

भा० अन्यार्थोऽप्येतमेवार्थं दर्शयति, - 'उप्राणि इ वा एतानि त्रीणि*
इवीषि यदमावास्यायां सम्भ्रियन्ते आग्नेयं प्रथमम् ऐन्द्रे उत्तरे'-इति ।
सम्भरणं पौर्वापर्यञ्च एककालत्वे उपपद्यते ; तस्मादपि तन्त्रम् ॥

सू० श्रुतिस्वैयां प्रधानवत्कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् कर्मणो-
ऽश्रुतित्वाच्च ॥ ६ ॥ (यु० २) ॥

भा० इतश्च प्रयोगसोदना पुनः श्रुतिरिचं । कुतः ? । श्रुतिः तेषां
समादीनां प्रधानानामिव । कथं कृत्वा ? । 'कर्मश्रुतेः परार्थत्वात्',
या अत्र कर्मश्रुतिः - 'दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इति, सा परार्था, हतोपा-
योगात्, तथा सामानाधिकरण्यात् 'यजेत' इति यजिरपि परार्थ
एव । तदेतदेवमापद्यते, - दर्शपूर्णमासयागेनान्यत् किमपि कुर्यात्-
इति । 'कर्मणोऽश्रुतित्वाच्च', - कर्म च न श्रुतं, कार्यं न श्रुतं, प्रधानं
न श्रुतमित्यर्थं, तस्य म्याने समादीनि श्रूयन्ते, प्रधानस्थाने श्रुतत्वात्
'श्रुतिः' 'एषां' 'प्रधानवत्' इत्युच्यते, न च तानि प्रधानानि ; तत्र

* 'उप्राणि' इति च दर्शपूर्णमासाः ।

यदि आग्नेयादिवाक्यानां पुन श्रुतिरिय कल्प्येत, गुणभावानुवादे भज्येत, न हि तत्र तेषां गुणभाव उक्तः, उत्पत्तिमावाद्यानां तानि, न च, किञ्चित्कार्यं निर्दिष्टं, यदपेक्षोऽनुक्तोऽपि गुणभावोऽर्थ-प्राप्तोऽनूद्येत, प्रयोगचोदनायान्तु गुणभाव उक्तः, कार्यमपि फलम् । तस्मात्तस्या पुन श्रुतिरिय, तथा च तन्त्रभाव सिद्धः । (११। २। १२ अ०) ॥

सू० अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेशत्वम् ॥ ७ ॥ (अ० सि०) ॥

भा० अङ्गेषु स्थितादुत्तरम् । यदा प्रयोगाङ्गं देशादय इत्युपपन्नं, तदा अयमुत्तरं पक्ष उच्यते, तस्मात्ततोऽनन्तरमुच्यते,—यदुक्तम् 'अङ्गेषु देशादीनामनियमः' इति । तत्र, अङ्गेषु समादिनियम इति । कुत ? । यत् 'अङ्गानि' अपि 'प्रधानेन' फलसिद्धानुपदिशमानेन सहोपदिशन्ते । कथं ? । 'विधानत्वात्',—प्रधानानां फल साधयतां विधानम् एतत्, यदुत 'अङ्गप्रयोगः', विधानं, कल्पः, इति-कर्तव्यतेत्यर्थः । अतो 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्याङ्गवान प्रयोगः प्रधानानामुक्तः, यथाविध तत्रोक्तः, तथाविधेन पुन श्रुत्या समादीनां विधिः । अतोऽङ्गानामपि प्रधाने सहैकदेशकालकर्मत्व स्थात ॥

सू० द्रव्यदेवत तथेति चेत् ॥ ८ ॥ (आ०) ॥

भा० अयं यदुक्तं,—यथा द्रव्यदेवतं प्रधानानामङ्गाणां भेदेन

भवति, एवं देशादयोऽपि स्युः—इति, तत्परिहर्तव्यम् । आभायान्तं
सूत्रम् ॥

सू० न चोदनाविधिषेपत्वान्नियमार्थो विशेषः ॥ ९ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवम् । कुतः ? 'चोदनाविधिषेपत्वात्',—चोदनाविधिषेपो
हि द्रव्यदेवताविधिः, तेन प्रधानेषु द्रव्यदेवताविशेषो नियतः,—'इह
अग्निः पुरोडाग्नय, इह आज्यम् अग्नीषोमौ च' इति; तथा, अग्नेष्वपि
'आज्येन प्रयाजान् यजति, ज्ञेयात् स्विष्टकृतं यजति' इति । न च,
अन्यत्र निर्दिष्टोऽन्यत्र भवति, अथ इह प्रयोगाङ्गत्वाद्देशादीनां,
तस्य च प्रयोगस्य साधारण्यात् तन्मभाव इत्यपदिष्टो हेतुः ।
तस्माद्विषयं द्रव्यदेवतेन ॥

सू० तेषु समवेतानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि, भेदस्तु
तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात्
तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १० ॥ (यु०) ॥

भा० यदि च समानं द्रव्यदेवतम् अङ्गानां प्रधानानाञ्च स्यात्,
ततः 'तेषु' द्रव्यदेवतेषु समानेषु 'समवेतानाम्' अङ्गानां प्रधानानां
■ 'समवायात्' तदविशेष इति* 'तन्त्रम्' इज्या स्यात्, 'भेदस्तु
तद्भेदात्' । अथ 'तु' 'भेदो' द्रव्यदेवतस्य, ततः 'तद्भेदात्' कर्मभेदः
प्रयोगे स्यात्,—इज्याकर्मणः प्रयोगे विशेषग्रहणाद्भेदः स्यात् । 'तथा

चान्यार्थदर्शनं' युक्तं भवियति,—'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हयने
त्रयोदशमावास्यायाम्' इति । तस्मादपि द्रव्यदेवतस्य भेदः ॥
(११।१।२अ०) ॥

इयं पूर्यमासेष्टिप्रवृत्तिषु कश्चमेदेन चक्षुराभा भेदात्पुष्टाभाधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासेष्ट्यां द्वौ समुदायौ,—दर्शः, पूर्णमासश्च । तथा
राजसूयेऽनुमत्यादय इष्टयः, पवित्रादयः सोमाः । चातुर्मास्येष्वपि
पर्वणि वैद्यदेवादीनि । तच्च विचार्यन्ते,—किं दर्शस्य च पौर्णमास्य
तन्त्रेणाङ्गानां प्रयोगः, तथा राजसूये इष्टीनां सोमानाञ्च,
चातुर्मास्येषु च पर्वणाम्, उत तन्त्रभेदेन ? इति । किं प्राप्तम् ?—

सू० इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्म्यादङ्गानां
तन्त्रभावः स्यात् ॥ ११ ॥ (पू०) ॥

भा० तच्च तच्च तन्त्रेण प्रयोगः । कुतः ? । 'एककर्म्यात्' एकफलता-
दित्यर्थः; एकं फलमिह तच्च तच्च श्रूयते,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामौ
यजेत', 'राजसूयेन स्वागव्यकामौ यजेत', 'चातुर्मास्यैः स्वर्गकामौ
यजेत', एकत्वात् फलस्य, एकः प्रयोगस्तच्च न व्यहृते विधेयः, तस्मात्
तन्त्रम् ॥

सू० कालभेदान्नेति चेत् ॥ १२ ॥ (आ०) ॥

भा० नैतदेवं,—तन्त्रमत्राभि इति, किन्तर्हि ?—भेदेन । कुतः ? ।
'कालभेदान्,—कचिन् कालभेदः, कचिद्देशभेदः,—दर्शपूर्णमासयोः

कालभेदः,—‘पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममा-
वास्या यजेत’ इति । तथा, चातुर्मास्यस्य पर्वणां ‘वसन्ते वैश्वदेवेन
यजेत, वर्षासु वरुणप्रघामैर्यजेत, हेमन्ते साकमेधैर्यजेत’ इति ।
राजसूये देशभेदः,—‘वार्हस्पत्यश्चरुर्गच्छाणो गृहे, ऐन्द्र एकादशकपालो
राजो गृहे, आदित्यः चरुर्महिष्यागृहे’ इति; कालभेदाद्देशभेदाच्च
गृह्यते विशेषः,—पौर्णमासी येषामङ्गानां कालः, तानि पौर्णमास्या,
उपकुर्वन्ति, न अमावास्यायाः, वैगुण्यात्; तस्मात् भेदः ॥

सू० नैकदेशत्वात् पशुवत् ॥ १३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं,—भेदः—इति । कुतः ? । ‘एकदेशत्वात्,—यत्र
फलसम्बन्धस्तत्राङ्गानां चोदना, यत्कारणं फलं साधयतां प्रधानानाम्
अङ्गानि उपकारे वर्तन्ते, समुदायचोदनायां फलसम्बन्धः,—
‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’, ‘राजसूयेन स्वाराज्यकामो
यजेत’, ‘चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेत’—इति, न एकदेशचोदनायां
‘पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत’, ‘वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत’, ‘वार्हस्पत्यः
चरुर्गच्छाणो गृहे’ इति; न चेत् तत्राङ्गानां प्राप्तिः, कुतो भेदेन
प्रसङ्गः ? समुदायस्य तु फलैकत्वादेकः प्रयोगः । तस्मात् यस्मिन्-
कस्मिंश्चिदवयवे क्रियमाणानि अङ्गानि समुदाये न सम्पत्स्यन्ते,
समुदायस्यावयवैरव्यतिरेकान् ‘पशुवत्’, यथा, पशौ भिन्नकाले
अप्येकदेशेषु ‘वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने,
अङ्गैस्तृतीयसवने’ इति, नाङ्गानामावृत्तिर्भवति, तद्वत् ॥

सू० अपि वा कर्मपृथक्कात्तेषान्त्वविधानात्
साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि वा न तन्त्वमङ्गानि स्युः । कुत ? । 'कर्मपृथक्कात् तेषां च
'तन्त्वविधानात्' कर्माणि तावदेतानि भिन्नानि - अन्य 'पौर्णमास'
समुदायोऽन्य 'अमावास्या' एव सर्वत्र, तेषां च देशकालभेद -
'पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत' इत्येवमादि, साङ्गानां च तेषां
तत्र तत्र देशकालविधिः ।

'अनु नैवाच अङ्गानि प्राप्यन्ते इत्युक्तं कुतस्तेषां देशकालविधिः ? ।
उक्तमेतत्, - प्रयोगे पुनश्चुत्या समादयो विधीयन्ते इति, तत्र 'समे
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति समुदायप्रयोगे पुनश्चुति, 'पौर्णमास्यां
पौर्णमास्या यजेत' इत्येकदेशे पुनश्चुति । एव सति पौर्णमासप्रयोगे
कालो विहितः, अविभक्त्युच्य अङ्गानां प्रधानेन प्रयोगः, तस्मात्
पौर्णमासाङ्गानां पौर्णमासी कालः, अमावास्याङ्गानाम् अमावास्या
कालः, तत्र गृह्यते विशेषः विशेष्यद्वयाद् भेदः ॥

सू० तथा चान्यार्यदर्शनम् ॥ १५ ॥ (यु० १) ॥

भा० 'चतुर्दश पौर्णमास्यां आहुतयो ह्यन्ते, चयोदश अमावास्यायाम्'
इति। तन्त्वभावे न पौर्णमास्यां चतुर्दश आहुतयः स्युः न अमावास्यायां
चयोदश, भेदे तु उभयवोभय भवति, तस्माद्भेदः ॥

सू० तदाऽवयवेषु स्यात् ॥ १६ ॥ (यु० २) ॥

भा० यदा सैव न्यायः, तदा 'अवयवेषु इत्याद्यवयवेषु देशकालभेदात्

तन्त्रभेदः, तत्र चातुर्मीत्यावयवयोः अनीकवत् सान्तपनीययोर्वर्हिषः
साधारण्यवचनमर्थवद्भवति,—यदनीकवतो बर्हिः तस्मान्नपनीयस्येति,
इतरथा सिद्धत्वात् तदनर्थकं स्यात्, तस्मादपि भेदः ॥

सू० पशौ तु चोदनैकत्वात्तन्त्रस्य विप्रकर्षः स्यात् ॥
॥ १७ ॥ आ० नि०) ॥

भा० धनुः,—पशुवदिति; तत्र ब्रूमः,—‘पशौ’ युक्ता सप्तदङ्गानां
क्रिया, तत्र हि एकमेव तन्त्रं केवलं, प्रचारस्य वचनाद्विप्रकर्षः ।
तदैक्यन्तु ‘चोदनैकत्वात्’, एका तत्र चोदना, ‘आग्निं यज्ञं गृहीत्वा
विहृता यूपं परिवीथ आग्नेयं सज्जीथं पशुमुपाकरोति’ इति ।
कर्मचोदनायां हि अङ्गानां ग्रहणं, न प्रचारचोदनायोः; तदेव हि
प्रधानं विप्रकृष्टकालेन प्रचारद्वयेन निर्वर्त्यते, तदर्थानि च क्षतानि
अङ्गानि; तेषां पुनःक्रियायां हेतुर्नास्ति । तस्माद्विषम उपन्यासः ॥
(१९।१।१२०) ॥

अध्वरकल्पाया विभुं सवेष्टङ्गानां भवेनानुष्ठानाविकरणम् ।

सू० तथा स्यादध्वरकल्पायां विशेषस्यैककालत्वात् ॥
॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा० ,इदं श्रूयते* ‘आग्नावैष्णवं प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्सारस्वतश्चक्षुः,

* ‘काम्येष्टिषु अध्वरकल्पा नाम काचिदिष्टि, तत्र प्रातःकाले चरानां सामाना
माग्रावैष्णवं धारयन्त आहव्यमार्गां यथा पठितम्, मध्याह्नपरारम्भेऽपि तथैव पठितम्,
‘अष्टाकपालैकादशकपाल-द्वादशकपालैराग्नावैष्णवो विद्योषित, इतरं यमानम्’, इति
न्यायमाप्ता ।

वार्हस्पत्यं चरुम्; आग्नावैष्णवमेकादशकपालं भाष्यन्दिने सारस्वतं
चरुं, वार्हस्पत्यं चरुम्; आग्नावैष्णवं द्वादशकपालमपराष्ट्रे सारस्वतं
चरुं, वार्हस्पत्यं चरुं; यस्य भ्रातृव्यः सोऽग्नेन यजेत' इति। तत्र
चिन्त्यते,—किं चिपु कालेषु प्रयुज्यमानानामेतेषां कर्मसमुदायानां
तन्त्रेणाङ्गानां क्रिया, उत भेदेन? इति।

किं प्राप्तं?—‘तथा स्यादध्वरकल्पायां’, यथा पशौ तन्त्रमङ्गानां
प्रयोगः। कुतः?। ‘विशेषस्यैककालत्वात्’,—अङ्गविशेषः कश्चिदेषां
भिन्नकालानां समुदायानामेककालः श्रूयते,—‘पुरावाचः प्रवदितो
निर्वापेत्’ इति। कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेषां निर्वापाणामयं कालविधिरिति?।
सर्वेषां क्षीपानेकफलत्वादेकं प्रकरणं, ‘सैषा अध्वरकल्पेष्टिः यज्ञमेवैतथा
प्राप्नोति’ इति चैकशब्देन युगपत् फलं प्रति विधानात्; तस्मिन्नेव
काले क्रियमाणे उत्तरकालयोः समुदाययोर्निर्वापः प्रतिकल्पितः,
स प्रतिकल्प्यमाणस्ततः प्राग्भाविनामङ्गानां प्रतिकर्षं वर्त्तत, तदा
दिवाभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षं स्यादिति, तानि प्रतिकृत्यानि सर्वेषान्तर्ग
भवन्ति; तेषु तन्त्रेषु उत्तरेषामपि तन्त्रभावे युक्तः। कुतः?।
यदि सर्वाणि तन्त्रेण क्रियन्ते, नास्ति तन्त्रभावे क्रमभेदः; अथ तु
क्रमभेदः, ततः पूर्वस्य सर्वं गुणकाण्डम् अपठ्य उत्तरस्योपक्रमेण
भवितव्यं। तथा निर्वापाक्षेपु प्रतिकल्प्यमाणेषु क्रमभेदो भवति,
न तत्रात् पूर्वस्य प्रोक्षणादीनि क्रियन्ते, यावदुत्तरस्य निर्वापान्तानि
न कृतानि। अपि च, मक्षोपक्रमे युगपत्किरीटां, तस्याद्य मर्त्या
पदं यद् आपनति, तत्तदमृत्तमांशविशेषनान् साधारणं भवति ॥

सू० द्रष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

भा० 'मैषाऽध्वरकल्पेष्टिः' इति चैकवच्छ्रवणं, तन्न तावदेकैवेष्टिः, वक्ष्यते
एते यागाः यदि ॥ सह-क्रियन्ते, ततः सर्वसमाप्तौ यतीभावः
पर्यवसितो भवति—इति एकवदुपचार उपपद्यते, तस्मात्तन्त्रम् ॥

नैतदेवं,—तन्त्रमङ्गानि—इति, किन्तुर्हि?—भेदेन । कुतः ? ।

सू० अपि वा कर्मपृथक्तात्तेषाञ्च तन्त्रविधानात्
साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा० कर्मणि तावदेतानि आग्रावैष्णवादीनि पृथग्भूतानि, 'तेषां'
तन्त्रविधानं नानाकालेषु,—प्रातर्मध्यन्दिनेऽपराह्णे इति, तत्र-तत्रैषां
'साङ्गानामुपदेशः स्यात्', अतः कालभेदादङ्गानां गृह्यते विशेषः ;
तस्मात् भेदः ॥

यत्तु, विशेष्यैककालत्वादिति, तत्र ब्रूम',—

सू० प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २१ ॥ (१ आ० नि०) ॥

भा० प्रथमस्य कर्मणो यो निर्वापस्तस्यैतत्कालवचनं,—'पुरा वाचः
प्रवदितोर्निर्वपेत्' इति । 'ननु प्रकरणान् सर्वेषां प्राप्नोति' । न प्रकरणं
धर्माणां विशेषकं, किन्तुर्हि?—विनियोजकं,—इदमत्र भवतीति,
एतत् प्रकरणस्य सामर्थ्यं, नास्य यत्तस्येदमिति । त्रयाणां च
निर्वापाणां क्रमप्राप्तस्य पूर्वस्यैव विज्ञायते, तस्माच्चास्ति विशेष्यैककालत्वं,
कर्मणा च तन्त्रभेदः कालभेदादिति ॥

सू० फलैकत्वादिष्टिशब्दे यथाऽन्यत्र ॥ २२ ॥
(२आ०नि०) ॥

भा० यस्मिष्टिरिति, भिन्नानामपि कर्मणामेकफलानां फलसैकत्वमपेक्ष्यैकवचनं भवति, फलान्तत्वादीहाया, यथा सर्वशृष्टेष्टि, मृगा-
रेष्टि सुमना नामेष्टिरिति ॥ (११।२।४अ०) ॥

वशाहोमस्य भवेन्नानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० वशाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैक-
कालत्वात् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा० एकदेवता यत्र उदाहरण,—‘सप्तदश प्रजापत्यान् यमून्
आलभते’ इति । अस्ति तु प्रकृतौ अग्नीषोमीयपशौ वशाहोम,
‘याज्याहुर्ध्वान्ते वशा जुहोति’ इति, स इह चोदकेन प्राप्यते । तत्र
चिन्त्यते,—किं भेदेन वशाहोमं कर्त्तव्यं, अथ वा तन्त्रम्? इति । किं
प्राप्तं?—‘वशाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैककालत्वात्’,—
वशाहोमं खलु एकदेवतेषु यमूषु तन्त्रं स्यात् । कुत ? । प्रदानस्यैक-
कालभावात्,—एककालं तेषां प्रदान,—‘वैश्वदेवीं कृत्वा प्रचरन्ति’
इति, देवता चैका प्रजापति, अतस्तेषामेकप्रदानत्वं, प्रदानस्यैकत्वात्
एकं सर्वेषां साधारणो याज्याहुर्ध्वान्तं, तत्र क्रियमाणस्य होमस्यैकदमर्थं
प्रति न गृह्यते विशेषः, तस्मात्तन्त्रम् ॥

सू० कालभेदे त्वावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘देवताभेदे एकादश्यानेषु भिन्नप्रदानेषु, भिन्ना याज्याहुर्ध्वान्ताः ।

तेषु गृह्यते विशेषः,—यस्य प्रदानस्य याज्यार्द्धचान्तः कृतः, स तदथे
इति, तस्मात् तत्र भेदः । ॥ (११।२।५अ०) ॥

यूपैकादशिकां तन्मेव यूपान्मुहानाधिकरसम् ॥

सू० अन्ते यूपान्मुहानिस्तद्वत् ॥ २५ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्यातिष्टोमे यूपैकादशिकी, 'एकादश यूपान् क्षिनन्ति'-
इत्याह्वता । अस्ति तु प्रकृतौ अग्नीषोमीये पशौ यूपान्मुहानि, सा किं
भेदेन कर्त्तव्या, उत तन्मम् इति । किं प्राप्तं?—"अन्ते यूपान्मुहानिस्तद्वत्,"
यद्वत् नानादेवतेषु वसाहोमो भेदेन, तद्वदियमपि भेदेन कर्त्तव्येत्यर्थः ।
कुतः ? । 'यूपस्थान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपान्मुहानि जुहोति' इति श्रूयते,
यह्नाच्च यूपानां भिन्नानि अस्तिकानि, यस्मैव यूपस्थान्तिके न
ह्येते, तस्मैव तेन गुणेन वर्ज्जनं स्यात् । तस्मात् भेदेन कार्या ॥

सू० इतरप्रतिषेधो वा ॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा, नैव भेदेन कर्त्तव्येति, किन्तर्हि ?—तन्मम् । कस्मात् ? ।
'इतरप्रतिषेधोऽयं, आहवनीयप्रतिषेधोऽयं,* आहवनीयप्रतिषेधः,
नास्तिकविधिः । कथं ज्ञायते ? । 'आहवनीये जुहोति' इत्युत्सर्गात्
सर्वहोमेषु आहवनीयः प्राप्तः, तत्र 'अग्निं मथित्वा' इति वाच्यं, तदपि
मथनं प्राग्वंशे कर्म्मणः प्रवृत्तत्वात् प्राग्वंशे प्राप्तं, तच्चेदमपि वक्ष्ये,—
'यूपस्थान्तिकेऽग्निं मथित्वा'—इति; उभयस्मिंश्चापि विधीयमाने

* 'आहवनीयप्रतिषेधोऽयं' इति इत्यत्र क० च० १५ पृष्ठके नास्ति ।

वाक्यभेदः, मन्यनस्य स्वार्थपरार्थवद्भावात्; तस्मात् अन्यतरत् अविवक्षितं
 मन्यनम् अन्निकं वा; तत्र च मन्यनं विवक्षितम्, अविवक्षितम्
 अन्निकमिति वृमः । कुतः ? । मन्यनविधिपरत्वाद्वाक्यस्य, एवं हि
 आह,—‘यूपमच्छेद्यता हेतव्यं न हि दीक्षितस्याग्नौ जुहोति’ इति,
 दीक्षितस्याग्नौ होमे दोषं मन्यते इति, तत्परिहारार्थं कल्पान्तरमुक्तं,—
 ‘वैष्णवीमनूय अच्छेद्यता’ इति; तथापि अहोमे दोषमिव मन्यमानः
 पुनराह ‘हेतव्यमिति पुरुषस्यैव जुहोत्याद्यतने’ इति; तदुभयमपि तत्र न
 शक्यमिति प्रतिषिध्य तृतीयं कल्पमाह,—‘यूपस्यैव अग्निकेऽग्निं मथित्वा
 तथा हेतव्यं, तदुभयमपि शक्यं,—जुहोति, अथ न दीक्षितस्याग्नौ
 जुहोति इति, तत्र यदि ‘यूपस्याग्निके जुहोति’ इत्येतद्विवक्षितं, न
 मन्यनं, तत्र आहवनीयमेव यूपस्याग्निके नीत्वा होमः प्राप्नोति,
 ‘आहवनीये जुहोति’ इति नियमात्, तत्र ‘न दीक्षितस्याग्नौ
 जुहोति’ इत्येतन्न सम्बध्यते; अथ तु ‘अग्निं मथित्वा’ इत्येतद्विधीयते,
 तत आहवनीयप्रतिषेधो भवति, अन्योऽयमाहवनीयाद्यो मथ्यते,
 तत्रैतत्समर्थं भवति,—जुहोति च, न च आहवनीये जुहोति इति ।
 तस्मात् मन्यनं विधीयते, गाम्भिकं, अनुवादमार्चमन्निकस्य । ‘कुतः
 प्राप्तेऽनुवादः ?’ । सौकर्यात्,—मह अग्निना, यूपस्येषणं दुष्करं,
 यूपान्तिके अग्निं मथित्वा सुकरो होमः; न्यायप्राप्त्यानुवादः । एवं
 सति यदि अग्निके जुहोति, न दोषः । ‘अथ कस्मात् मन्यनमार्चं
 कृत्वा आहवनीये एव न क्षयेत् ?’ । अदृष्टं कल्पितं भवति । तस्मात्
 तन्मन्त्रं यूपज्जतिः ॥

सू० अशास्त्रत्वाच्च देशानाम् ॥ २७ ॥ (यु०) ॥

भा० न च, अन्तिकदेशाः शक्याः शामितुं, आपेक्षिकत्वात् अन्तिकस्य ।
अथ परमान्तिकं शिष्येत, तदा यूप उपदक्षेत, तच्च प्रतिषिद्धं । न च
शक्यं परमान्तिकेऽग्निमन्थनं कर्तुं । तस्मादप्यविवक्षितत्वमन्तिकस्य ॥
(११।९।६५०) ॥

गार्हपत्यवभृथः सप्तलुठानाधिकरणम् ॥

सू० अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्न हि तद्धेतुरग्नि-
संयोगः ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथः ; तस्मिंश्च श्रूयते,—‘अप्सु अवभृथेन
चरन्ति’ इति । तच्च विचार्यते,—किं प्रधानमाचमसु कर्तव्यम्,
अथवा अज्ञान्यपि ? इति । किं प्राप्तं ?—‘अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः’,
प्रधानमाचमसु कर्तव्यम् । कुतः ? । ‘न हि तद्धेतुः अग्निसंयोगः’,
न हि अज्ञानां प्रधानहेतुकोऽग्निना संयोगः, ‘यदाहवनीये जुहोति’-
इति होममात्रेऽग्निर्विहितः, स यथा प्रधाने, तथाऽङ्गेषु । आपस्तु
प्रधाने केवले विहिताः, ‘अप्सु अवभृथेन चरन्ति’ इति, अवभृथशब्दे
हि वारुणदेवतस्य एककपालद्रव्यस्य थागस्य वाचकः, तदुत्पत्तिवाक्ये
श्रुतत्वात्, ‘वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्ति’ इति । न च, अवगमनं
विधीयते, अर्थगृहीतं तत् अप्सु, प्रचारवचनात् ; न चावभृथो
नाम कश्चिद्देशोऽस्ति, यं वारुणेनैककपालेन गच्छेयुः । न च,
वारुण एककपालोऽस्ति, येन गमनमुच्येत । तस्मादेककपालस्य

देवतासम्बन्धकरणमेवात्रोच्यते, स च यागस्तद्वचनोऽवभृथशब्दः,
तस्मिन्नापो विहिता, तामामङ्गेषु कः प्रसङ्गः ॥

सू० द्रव्यदेवतवत् ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा० यथा द्रव्यमेककपालो वरुणश्च देवता प्रधाने विहितत्वात्, न
अङ्गेषु भवत, एवम् आपोऽपि ॥

सू० साङ्गो वा प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० 'साङ्गो वा' अवश्यम् 'असु प्रवर्त्तत । कुतः ? । 'प्रयोगवचनैकत्वात्',
—नाच आपोऽवश्यम् श्रूयन्ते, किन्तर्हि ?—प्रयोगे, नक्षीतद्वचनम् 'असु
अवभृथे' इति, कथन्तर्हि ?—'असु अवभृथेन' इति, के अपि पदे
कारकवचने, न च, विशेषणविशेष्यता, उभयोः 'वरन्ति' इतिक्रियया
सम्बन्धः, न मिथः । 'वरन्ति' इति च प्रयोगे उच्यते, तस्मात् प्रयोगाङ्गम्
आपः । अविभक्तस्याङ्गप्रधानानां प्रयोगः—इत्युक्तम् "अङ्गानि तु
विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन्" (११।२।७ सू०) इत्यत्र; तस्मात् साङ्गो
ऽवभृथोऽसु उपदिष्टः, केवलः ; अतोऽङ्गान्यपि तत्रैव कर्मस्थानि ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ ॥ (१ यु०) ॥

भा० लिङ्गस्यैतमर्थं दर्शयति,—'असु द्रव्यं प्रास्य आघारमाधारयति' इति,
यदि अङ्गानामग्नौ प्रवृत्तिः स्यात्, उभयं विधीयेत,—'असु आघारयति',
'द्रव्यं प्रास्यति' इति च, तदाक्यभेददोषः स्यात् । अथ 'यथोक्तो
न्यायः, तथा 'असु' इति अनूद्य द्रव्यप्रासनं केवलं विधीयते—इति,
नास्ति दोषः ॥

अथ यदुपवर्णितं "द्रव्यदेवतवत्" इति, तत्र भूमः,—

सू० शब्दविभागाच्च देवतानपनयः ॥ ३२ ॥ (२यु०) ॥

भा० विभक्तः शब्दः, प्रधानस्य अवभृथ इति वाचकः, अज्ञानामा-
घारादयः शब्दाः; अवभृथशब्दसंयुक्तं च द्रव्यदेवतं, 'वारुणेनैककपालेन
अवभृथं यन्ति' इति ; तस्मान्न तत् अङ्गेषु भवति । आपस्त प्रयोगाङ्ग-
मित्येवमपरिदो हेतुः; अतोऽनुपवर्णनमेतत् ॥ (११।२।७अ०) ॥

उत्तरदक्षिणविहारेभेदेनाज्ञानानुष्ठानाधिकरणम् ॥

वरुणप्रघासेषु विहारपृथक्कमाम्नातं,—पृथग्ग्री प्रणयतः पृथग्देदी
कुरुत' इति । तत्र श्रूयते, अष्टावध्वर्युत्तरे विहारे हवींष्यासादयति
मासृतीमेव प्रतिप्रम्याता दक्षिणस्मिन्' इति । इह विचार्यते,—'किं
भेदेन दक्षिणविहारे अङ्गानि कर्त्तव्यानि, अथवा धान्येवोत्तरे कृतानि
तान्येवेतरत्रापि उपकुर्वन्ति ? इति । किं प्राप्तम्?—

सू० दक्षिणोऽग्री वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वं विक्रियते
॥ ३३ ॥ (सि०) ॥

भा० भेदेनाङ्गानि कर्त्तव्यानि । कुतः? । 'देशभेदात्',—देशो वि
विभियते, दक्षिणे उत्तरे इति, यानि उत्तरे विहारे प्रधानानि, तेषां
तद्देशान्येव अङ्गान्युपकुर्वन्ति, "अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोप-
दिग्येरन् तस्मात् स्यादेकदेशत्वम्" (११।२।७सू०) इति; नान्यदेशायाः
मासृत्याः । तस्मात्तदर्थं दक्षिणे विहारे भेदेन कर्त्तव्यानि इति ॥

सू० अचोदनेति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०) ॥

भा० एवं चेत्पश्चमि,—देशभेदादङ्गानां पृथक्क्रियेति, नैतद्युक्तं,—

यत्कारणम्, 'अचोदना' अत्र मारुत्या, यत्र याग फल प्रति चोद्यते, तत्र अङ्गानि गृह्णाति, न च, इह मारुत्या. फल प्रति चोदना, क तर्हि ?—'चातुर्मास्यै स्वर्गकामो यजेत' इति, न चेदिह कर्म चोद्यते, अङ्गानां प्राप्तिरेव नास्ति, कुतो भेदस्तन्मता वा ॥

सू० स्यात् पौर्णमासीवत् ॥ ३५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'स्यात्' अङ्गानां प्राप्ति, 'पौर्णमासीवत्', तद्यथा, 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत' इति न तावत् कर्मफल चोद्यते, अन्यत्रैव तच्चोदित,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति; अथ च साङ्ग प्रधान पौर्णमास्यां क्रियते इति, एवमिहापि भविष्यति ॥

सू० प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३६ ॥ आ०) ॥

भा० अयोध्येत,—प्रयोगस्तत्र पौर्णमास्यां चोद्यते, 'दष्टेन' इत्याख्यातेन, प्रयोगद्याङ्गप्रधानानां विवक्षित, प्रयोगाङ्गस्य कालः । तस्मात् तत्र साङ्ग प्रधान पौर्णमास्यां क्रियते इति । अथ द्रूम,—

सू० अथेष्ट ॥ ३७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० इहापि मारुत्या प्रयोगचोद्यते, 'आमादयति' इत्यनेन आख्यातेन, यथा च कालः प्रयोगाङ्गम्, एव देशोऽपि; तस्मात् मारुत्यपि साङ्गा दक्षिणे विहारे कर्त्तव्या ।

मनु न 'आमादयति' इत्यनेन याग उच्यते, कथं तस्य प्रयोग वक्ष्यति । आह, यागाद्यंभेतदामादनं यथा प्रहती, तथा दृष्टाये भवति, इत्यस्याऽदृष्टाद्यं कर्त्तव्यमित्य स्यात्, यागाद्यंयेत तत्र

यागोऽवग्रं कार्यं । मैषा लक्षण्या यागचोदना भवति, यथा 'मौर्यं
चरन्निर्वपेत्, मौम्यं बभ्रूमालभेत्' इति । तस्मादिहापि मास्त्याः
प्रयोगयोद्यते, तथा ॥ प्राप्तानां अङ्गानां भेदेन क्रिया ॥

सू० आसादनमिति चेत् ॥ ३८ ॥ (आ०) ॥

भा० आह,—न, आसादयतिशब्देन याग उच्यते, किन्तर्हि?—आसादनं ।
'ननु लक्षण्या यागं वक्ष्यति' । नश्रुतिसुसृज्य लक्षणा आश्रयणीया ।
'आसादनस्य दृष्टार्थत्वेन आश्रयिष्यते' । आश्रीयेत, यदि आसादनं
दृष्टार्थं सम्भवति ; यदि दक्षिणेऽग्नौ मास्त्या होमः सिद्धः स्यात्,
ततस्तत्समीपे नयनं दृष्टार्थं भवेत्, स त्वसिद्धः । प्रकृतौ तु एकत्वात्
आश्वनीयस्य, तत्रैव सिद्धो होमः, अतस्तत्सन्निकर्षे नयनं दृष्टार्थं
सम्भवति, नत्विह तथा ; नचेत् दृष्टार्थता युज्यते, श्रुत्यर्थ एव याद्य',
तस्मादासादनम् आसादयतिशब्देनोच्यते, न यागः ॥

सू० नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ३९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतददृष्टार्थमासादनं । कुतः ? । 'उत्तरेणैकवाक्यत्वात्'—'अष्ट
उत्तरे विक्षरे स्त्रीषि आसादयति',—अनेनोत्तरविधारमन्वयेन पद-
सञ्चयेन, 'मास्त्यमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्' इत्येतस्य 'एकवाक्यत्वात्'
एवं ज्ञायते,—यथा न आसादनमदृष्टार्थमिदं । तत् कथं कृत्वा ? ।
आश्वनीयद्वयेऽथवस्यया द्विषां होमः प्राप्तः, तदनुविधानादासादन-
मपि तथैव प्राप्तः ; तच्च व्यवस्थामाचमनेन क्रियते, यथाप्राप्तस्य च
व्यवस्था, होमाय च प्राप्तः, न अदृष्टाय । तस्मात् होमार्थमासादनं ॥

अपर आह,—एकस्मिन् वाक्ये एक एवायमासादयतिशब्द उभयोर्विहारयोरामादनमाह, उत्तरस्मिंश्च व्यक्तं तद्धोमार्थं, तस्मिं-
 स्योच्चारणे, दक्षिणे होमार्थं न भविष्यति—इत्येतन्नोपपद्यते, तस्मा-
 दुभयत्र होमार्थं। अथोच्येत,—‘आसादनमेवेदं विधीयते, यत्र दृष्टार्थं
 भवति, तत्र दृष्टार्थं, यत्र न सम्भवति तत्र अदृष्टार्थम्’ इति।
 तच्च न, विध्यनुवादयोर्वागपक्षप्रसङ्गात्,—यत्र दृष्टार्थं तच्चानूयते,
 प्रकृतितः प्राप्तत्वात्, यत्र अदृष्टार्थं तत्र विधीयते, तदुभयं युगपत्
 न सम्भवति। तस्मादयुक्तमेतत्। ‘अथ होमार्थत्वे सति कस्मात्
 चोदना* कल्पते, न आसादनमाचमेवेत्याह, होमद्यान्यत्र इति’।
 मैवं, आसादन हि होमार्थं भवति, नान्यत्र आसाद्यमानमन्यत्र
 होमार्थं भविष्यति॥ अपि च,—

तू० अवाच्यत्वात् ॥ ४० ॥ (हे०) ॥

भा० न च होमार्थमासादन वक्तव्यं, सति होमे प्रकृतित एव
 प्राप्नोति, यागस्तु वक्तव्यः। स च सति होमे शक्यते लक्षणया
 अनेन वक्तुं। तस्मादत्रापि आसादयतिशब्देन पौर्णमासीवद् यागस्य
 प्रयोग उच्यते ; तथा च तत्त्वभेदः ॥

तू० आम्नायवचनं तद्वत् ॥ ४१ ॥ (यु०) ॥

भा० वैदिकवचनं तद्वद् युक्तं भविष्यति, यद्वत् न्यायोपदिष्टं।
 ‘यदेव अध्वर्युः करोति तत् प्रतिप्रम्याता करोति’ इति। तथा
 ‘यस्मिन्नेव होमास्तस्मिन् ध्रुते देवतायजान्’ इति दक्षिणेऽपि विहारे

* ‘याजसादना’ इति आ० श्रौ० पु० पाठः।

† ‘देवतायजानि’ इति आ० श्रौ० पु० पाठः।

देवतायागं दर्शयति, तद्यागार्थं आमादयतिशब्दे युज्यते । तस्मादप्येवम् ॥ (११।२।८अ०) ॥

उत्तरदक्षिणविहारयो कर्त्तृभेदाधिकरणम् ।

सू० कर्त्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ४२ ॥ (पू०) ॥

भा० तत्रैव चिन्त्यते,—किं कर्त्तारो भेदेन, उत, तन्मम् ?—इति । किं प्राप्तम् ?,—‘कर्त्तृभेदस्तथा’, यथा अङ्गभेदः,—अष्टानां हविषां साङ्गानां कर्त्तृभिरुत्तरे विहारे प्रचरितव्यम्, इतरैर्दक्षिणे । एवं यथादेशं साङ्गानि प्रधानानि कृतानि भवन्ति, तेन चोत्तरवैहारिकाः कर्त्तारो गृह्यमाणविशेषा दक्षिणे विहारे नोपकुर्वन्ति ; तस्मात् कर्त्तृभिरुत्तरैर्भवितव्यम् ॥

सू० न समवायात् ॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० न, एतदेवम्,—अङ्गवत् कर्त्तृभेद इति,—किन्तु किं ?—तन्ममेण कर्त्तारः स्युः । कुतः ? । ‘समवायात्’,—वचनेन हि कर्त्तारः समवयन्ति अत्र, ‘वातुर्मास्थानां यज्ञकर्त्तृणां पञ्चविंशः’ इति । समुदायमन्वयेऽपि सति अवयवा एव कर्त्तृभिः सम्बध्यन्ते, वरुणप्रघासानाञ्च तदवयवत्वात् पञ्चभिरभिसम्बन्धोऽभ्युपगम्यते ; एकस्यायं वरुणप्रघासानां प्रयोगः, एककालत्वात् समानोपक्रमोपमंशराच्च । तद् यावद्वचनं तावदेवान् भेदेन कर्त्तव्यं, नान्यदपि, न च, कर्त्तृणां भेद उक्तः, तस्मात् तन्ममेण भवन्ति इति ।

‘तत्रैतत् स्थात्, प्रधानभेदे उक्तेऽनुक्तोऽपि अङ्गानां भेदोऽभ्युपगम्यते । कुतः ? । अङ्गानां प्रधानगामित्वात्, यथैव*

प्रयाजादीनां भावत्या भेदाद्भेदेन क्रिया एवमङ्गभूतत्वात् कर्तृणां प्रयाजादिवत् कस्याच भेदोऽध्यवसीयते' इति ।

तत्रोच्यते,—अङ्गत्वाविशेषेऽपि सति अन्यथाजातीयोऽन्यस्याङ्गस्य उपकारः, अन्यथाजातीयोऽन्यस्य, प्रयाजादीनि अदृष्टेनोपकारसम्बन्धेन उपकुर्वन्ति, वर्धिरादीनि यागद्रव्यधारणेन, अपराणि अधिकरण-संस्कारद्वारेण ; तानि यागदेशाधिकरणभेदाद् भिद्यन्ते ; कर्त्तारस्तु क्रियानिर्वाहोपकुर्वन्ति, तेन ते देशभेदेऽपि सति प्राकृतोपकार-प्रत्यभिज्ञानात् तन्मेण क्रियानिर्वाहं शक्नुवन्ति कर्तुमिति न भिद्यन्ते

'कः पुनः प्राकृत उपकारः ? इति' । होता तावदप्यतो माहंपत्यस्य पद्यादाहवनीयादवस्थितो धाव्यानुवाक्यावचनेन सम्बोधयन् यागस्य कर्त्तव्युच्यते, शक्नोति नद्देशावस्थित एव सामीप्यात् तन्मेण कमप्राप्तं यागं कुर्माणमध्युवत् प्रतिप्रस्थातारमपि सम्बोधयितुमित्यतो न भिद्यते ; तथा अग्निभः, समानत्वादुत्करदेशस्य, तत्रावस्थित एव प्रत्यायावणेन उभौ कर्त्तारानुपहीतुं, अतोऽमावपि न भिद्यते । तथा मद्धा दक्षिणतोऽवस्थितः, उभयोराहवनीययोः समानत्वात् देशस्य, एवोत्तरस्य दक्षिणः स एव दक्षिणस्य दक्षिण इति, तत्र अवस्थितः एतादृशप्रत्यवेक्षणेन अनुशावचनेन च शक्नोति उभावपि अनुपहीतुम्, अतस्तस्याप्यभेदः । अध्युवप्रतिप्रस्थाचोक्तं वचनाद्भेद उक्त एव इत्यदोषः । मन्त्राय कर्त्तव्यं भवितव्यं ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गश्चेतमर्थं दमेयति,—'प्रवयमदृष्टमं दक्षिणां ददाति' इति दक्षिणेश्वमार, तत् एककर्मत्वेनोपपद्यते, अन्यत्र दक्षिणाभावात्

याजयेयुः । 'ननु अन्वाहार्येण याजयिष्यन्ति' । न ज्ञायते, क अन्वा-
हार्यः, क ऋषभः इति, विशेषायहणादुभयत्र ऋषभः । उपादेयत्वेन
चोदितस्यैकत्वं विवक्षितं, तस्माद्द्विषैक्यं, तथा च तन्त्रं कर्त्तारः ॥

सू० वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४५ ॥ (आ०) ॥

भा० अयोध्येत,—वेदिसंयोगो होतुः श्रूयते,—'अन्तर्वेदि अन्यः
पादो होतुर्भवति बह्विवेदि अन्यः' इति, एकस्य होतुः पाद उभयत्र
उपकर्तुम् असमर्थः ; तस्मात् कर्तृभेदः ॥

सू० न देशमाचत्वात् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० न, एतदेवं । कस्मात् ? 'देशमाचत्वात्',—नाच होतुः पादो
वेदेरूपकारार्थेनोपदिश्यते, किन्तुर्हि ?—देशमाचमेतद्विधीयते, तस्मिन्
देशे होत्रा स्यात्तव्यं, यत्रास्यैकः पादोऽन्तर्वेदि भवति, बह्विवेदि अन्य
इति । कुतः ? । एकवाक्यत्वात्, एकमिदं वाक्यं युक्तं, सन्निध्यनुग्रहात्,
एकार्थत्वाच्च । यदि च होतुः पादो वेद्यङ्गत्वेनोपदिश्येत, एकस्मिन्
अन्तर्वेदि निहिते कृतः श्रुत्यर्थः इति द्वितीयस्यानियमः स्यात्, सोऽपि
विधानव्यो 'बह्विवेदि अन्यः' इति । 'कथं पुनः 'एकोऽन्तर्वेदि' इत्युक्ते
द्वितीयोऽपि तत्र प्रसज्येत ?' । अप्रतिषिद्धत्वात्, यदि द्वयोरन्तर्वेदि
अन्यतः प्राप्तिः स्यात्, तत एकस्य वचनं द्वितीयनिरुत्तर्यर्थं, न चास्ति
प्राप्तिः ; तस्मादस्ति प्रसङ्गः, तथा च वाक्यभेदः । अयं तु
देशविशेषविधानार्थमेतत्, ततस्तदेताभ्यां उभाभ्यां सम्युच्य क्रियते इति
एकार्थत्वादेकवाक्यत्वमुपपन्नं । तस्माच्च होत्रपादो वेदेरूपकारकः
न उभयत्र विधेयः ॥ (११।२।८अ०) ॥

उत्तरदक्षिणविचारयो आपराग्निकहोमानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० एकामित्वादपरेषु तन्त्रैः स्यात् ॥ ४७ ॥ (पू०) ॥

इदमपरं तत्रैव चिन्त्यते । किम् आपराग्निका होमाः तन्त्रं कार्याः, उत, भेदेन ? इति । किं प्राप्तं ?—‘तन्त्रम्’ इति । कुतः ? । ‘एकामित्वात्’,—पैर्वाग्निकानामग्निभेदाद् भेद उक्ताः, इह स चेदुर्नास्ति, एकामित्वादेतेषां, तस्मादेते तन्त्रं भवेयुः ॥

सू० नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ४८ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘नाना’ भवेयुः । कुतः ? । ‘कर्तृभेदात्’, मारुत्या धानि अग्नानि, तानि प्रतिप्रत्यातुः कर्माणि, इतरत्र अध्यर्थाः । तन्त्रभावे अन्यतरेषां कर्तृकृतं वैगुण्यं स्यात्, तस्माद् भेदः ॥ (११।१।१०।अ०) ॥

वाजपेये ब्रह्मसाम्यालम्बस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थेनाधिकरणम् ॥

सू० पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः
श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद् ब्रह्मसामि चोदना-
पृथक् स्यात् ॥ ४९ ॥ (पू०) ॥

भा० वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते,—‘तान् पर्यग्निकृतान् उत्सृजन्ति, ब्रह्मसामिं आलभते’ इति । तच्च विचार्यते, ‘तान् पर्यग्निकृतान् उत्सृजन्ति’ इति किमयं कर्मशेषप्रतिषेधः, ‘ब्रह्मसामि आलभते’ इति कर्मोत्तरचोदना, अथ वा, पूर्वः पर्यग्निकरणात् परेषां संस्काराणां प्रतिषेधार्थः, उत्तरस्य तेषामेव कालान्तरे प्रतिप्रमवार्थः ? इति । किं प्राप्तं ?—‘कर्मोत्सर्गः’ कर्मशेषप्रतिषेध इत्यर्थः । ‘श्रुति-

सामान्यात् आरब्धवत्,—यथा, ‘पर्यग्निकृतानारब्धान् उत्सृजन्ति’ इत्ययं कर्मशेषप्रतिषेधः,—इत्युक्तं “शेषप्रतिषेधो वाऽर्थाभावादिद्वान्तवत् (६।१।५२ सू०)” इति, तथा श्रुत्या तुल्येयं श्रुतिः । ‘किमनयोमुन्यं?’ । तत्र कर्माणि चोदितानि, ‘वसन्ताय कपिञ्जलानासभते’ इति; तेषु सर्वेषु प्राकृता गुणाः प्राप्ताः, तेषु पर्यग्निकरणान्तं गुणकाण्डं पुनः श्रुतं,— ‘पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति’ इति; निर्गुणं पुनर्वचनमितरपरिसंख्यायकं भवतीति कर्मशेषस्य प्रतिषेधकं विज्ञायते; एवमिहापि, ‘प्राजापत्यानासभते’ इति चोदितानां कर्मणां तथैव सर्वाङ्गेषु प्राप्तेषु इदं पर्यग्निकरणान्तस्य गुणकाण्डस्य निर्गुणं पुनर्वचनं कर्मशेषस्य निवर्तकं; यस्माच्चैवं, तस्मात् ‘ब्रह्मसाधि आसभते’ इति कर्मान्तरचोदना स्यात्, पूर्वापेक्षया—ब्रह्मसाधि आसभते सप्तदश प्रजापत्यानिति ॥

रू० संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥

(सि०) ॥ ५० ॥

भा० न वा, कर्मशेषप्रतिषेध इति, किन्तुर्हि?—संस्काराणां प्राप्तावसराणां तस्मादवसरात् प्रतिषिध्य ब्रह्मसाधि प्रतिप्रसवः । किं-कारणं? । ‘वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात्’,—एकमिदं वाक्यं ‘तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति, ब्रह्मसाधि आसभते’ इति । कथं ज्ञायते? । ‘आसभते’ इति द्रव्यदेवतस्याश्रयणत्वं, समाने च क्रतौ वाक्यैकत्वं भवति, तदा हि केवलं आसभते वक्तव्यं द्रव्यदेवतस्योक्तत्वात् । अथ वाक्यभेदः स्यात्, ततः पूर्वेण कर्मशेषः प्रतिषिध्येत, परेण कर्मान्तरं चोद्येत; तत्र ‘द्रव्यदेवतं वक्तव्यं । यन्तु ‘पूर्वाङ्गं सम्प्रत्ययते’ इति । तत् तत्रैव कृतार्थ-

त्वादिह न सम्बध्येत ! तस्मात् एकं वाक्यं । 'नन्वेकस्मिन्नपि कर्तौ पूर्वेण संस्काराः प्रतिषिध्यन्ते, परेण विधीयन्ते इति अर्थभेदादाक्यभेद एव भवति' । न हि, 'ब्रह्मसाधि आलभते' इत्युक्ते अर्थादेव पर्यग्निकरणान्तः उत्सर्गः सिद्धः, स न विधीयते, तमनूद्यालम्भः केवल उत्सृज्येत—इति नास्ति कृतुसामान्ये वाक्यभेदः ॥

सू० वपानाञ्चानभिघारणस्य दर्शनात् ॥ ५१ ॥ (यु०) ॥

भा० 'मया वा एतर्हि वपा यदनभिघृता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यत् ब्रह्मसाम्नि आलभते तेनामव्यासेनाभिघृता' इति, यदि संस्कार-प्रतिषेधः, ततो जुहुः सवर्गीयप्रचारेण रेचितत्वात् प्रयाजशेषो नास्ति, तदभावादनभिघृतत्वं युज्यते ; अथ कर्मशेषप्रतिषेधः, ततो ब्रह्मसाग्नि आलम्भः कर्मान्तरं, तच्च प्रयाजाः पुनरिज्यन्ते, तेषां शेषोऽस्ति, तेनाभिघारणं स्यात्, अनभिघारणदर्शनं नोपपद्येत ! तस्मादपि संस्कारप्रतिषेधः ॥ (११।२।११।अ०) ॥

अहीने उत्पन्नानुसृज्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थताविकरवत् ॥

अस्ति पञ्चशारदीयोऽहीनः* 'मारुतीयः पञ्चशारदीयो यः कामयेत् यज्ज स्यामिति स एतेन यजेत' इति । तच्च श्रूयते,—'वैशाखा-

* 'य य पञ्चसु वर्षेषु अनुष्ठेयः, तत्र प्रथमे वर्षे विशाखानपचयुक्तायाममावास्यायां सप्तदश क्षीपयन् सप्तदश उषाश्च विहितम् । तेषु वर्षेषु पर्यग्निलवेषु प्रीयितेषु च मसु क्षीपमूलासालां पमूनामुसृज्य आध्याय पुनर्दितीये द्वितीये चतुर्थे च वसरे तथैवानुष्ठानमाध्याय पश्चान् आध्यायते, 'वर्षाक्षीन् रक्षेदग्निप्रदमालभेरन् पञ्च उत्सृज्य' इति व्यापमास्ता ॥

ममावाप्त्यायां ममदश मारुतीस्त्रिवत्सा अप्रवीता उपाकरोति' इति ।
 'ममदश प्रश्नीनुत्तान् पर्व्यग्निकृतान् प्रोक्षितानितरा आलभन्ते'
 प्रेतारानुत्तृजन्ति' इति । 'ततः संवत्सरे राजीवा आनयन्ति तांस्यैवोत्तान्'
 तान् पर्व्यग्निकृतानितरा आलभन्ते प्रेतारानुत्तृजन्ति' इति । तत्र
 नैव चिन्ता, किमुत्तानमुत्तर्गः आरण्यवत् कर्मशेषप्रतिषेधः, अथ वा,
 प्राजापत्यवत् संस्कारकर्मप्रतिषेधः, तेषां च सुत्यासु प्रतिप्रसवः,—
 'चौत्सीनुत्तानः एकैकस्मिन् अहनि आलभन्ते पञ्चोत्तमे ?—इति । यदि
 कर्मशेषप्रतिषेधः, प्रतिवर्षम् अन्ये उवाणः ; अथ संस्कारप्रतिषेधः,
 ततस्त एव पञ्च वर्षाणि उपरुध्यन्ते, पुनः पुनः संस्क्रियन्ते, अनयासु
 सुत्यासु आलभन्ते इति । तत्र किं प्राप्तम् ?—

सू० पञ्चशारदीयास्तथेति चेत् ॥ ५२ ॥ (पू०) ॥

भा० इति चेत् पश्यामि, कथं पञ्चशारदीयाः ? इति ; 'पञ्चशारदीया-
 स्तथा,' यथा अनन्तरा प्राजापत्याः ; संस्कारप्रतिषेध इत्यर्थः । एवं
 प्रकृतप्रत्ययो भवति, स एवमनुगृहीयते, इतरथा, प्रकृतज्ञानम्
 अप्रकृतप्रत्ययस्य भवेत् । एवञ्च, 'तांस्यैवोत्तानः' इत्यपेक्षावचनं युक्तं
 भविष्यतीति ; प्रायश्चित्तविधानं च,—† 'यदि कृष्टः काणो वा
 भवेत्, वार्षस्पत्यं चरुं निर्वपेत् । यदि प्रपतेद्वायस्यं चरुं । यदि

* 'आलभन्ते' इत्यादिपदस्य पाठः । 'आलभते' इति का० जी० पू० पाठः ।
 परस्मै उभयपक्षे पुल्लिङ्गे परस्मै पुल्लिङ्गे पुल्लिङ्गे 'आलभन्ते' इति पाठो वर्तते ।

† "प्रायश्चित्तविधानम्" इत्यस्य सूत्ररूपेण का० जी० पुल्लिङ्गे दृश्यते ।

अवमीदेच्चैर्धनं चरुम्' इति निरुद्धानामेतानि निमित्तानि उप-
पद्येरन् । तस्मात् संस्कारप्रतिषेधः ॥

सू० न, चेदनेकवाक्यत्वात् ॥५३॥ (सि०) ॥

भा० नैतदेवं,—संस्कारप्रतिषेध इति, कथन्मार्हि, कर्मशेषप्रतिषेधः ।

सुतः ? । 'चेदनेकवाक्यत्वात्,—'सप्तदश मारुतीः पृथ्नीरूपाकरोति'
इति कर्मषोडशैषा, इत्यदेवतासम्बन्धात् ; तयैकवाक्यमेतत्,—'सप्तदश
पृथ्नीनुत्तः' इति । 'कथं ज्ञायते ?' । 'सप्तदश पृथ्नीनुत्तः'* इत्येतावत्
अपरिसमाप्तं, तत् पूर्वापेक्षया परिसमाप्यते, 'मारुतानालभते' इति ।

'एवं सति अनुपपन्नोऽवश्यं भवति, तथा च समवायाक्यभेदः,
किमुच्यते,—चेदनेकवाक्यत्वादिति ?' । आह,—यद्यभावस्य शेषत्वेन
अपेक्ष्यते, ततोऽनुपपन्नः, अथाद्यं तस्य, तत एकवाक्यत्वम् ; इदं तस्य
शेषत्वेनापेक्षित्यमहे । एतच्चाद्यं युक्तं, यत्, अद्यं तस्य शेषः स्मृतः,
न असौ अद्य ; तच्छेषत्वे अपेक्षामात्रम्, इतरच्चापेक्षानुपपत्त्यं
चार्येण च संबन्धित,—सप्तदश च पृथ्नीमारुतीरूपाकरोति, सप्तदश च

* "सप्तदश पृथ्नीनुत्तः" इत्यस्य साकार्थ्यमात्रं निराकार्थीकरणेन भवितव्यं, तत्र
मारुतीरालभते इत्यनेन मनसि विपरिवर्तमानेन निराकार्थीक्रियते । तत्र च
इषी गतिः,—यदि वा अननुष्ठः प्रति मारुतीरालभते इत्यनुपपद्यते, अथवा मारुती-
रूपाकरोति इत्येतत् प्रति अननुष्ठो जीयते । तत्रैव निर्वच्य,—अननुष्ठः सापेक्षा,
तेन यस्मिन् च स निश्चायना बध्यते तस्मिन्नेव च अननुष्ठोऽपि, तेन न, मारुती-
रालभते इत्यस्य पक्षं वक्तुमनरीभिः सम्यक् पक्षादननुष्ठं अनुवृत्तं किन्तु युक्त-
पदेव वक्तुमनरीभिः अननुष्ठश्च उपाकरोतीत्यनेन व्याख्यातेनाश्रयः । यद्यपि पर-
स्परापेक्षित समवायाकार्थानिमित्तं सम्बन्धो भवति, एकवाक्यत्वञ्च भवित्यति, इतरच्चा
पूर्वेष्विन् वाक्ये निराकार्थीभूतस्यास्य पुनराकार्थ्या कल्पनीया, यथा च सम्बन्धः
कथा, वाक्यभेद एषुट एव" इति तन्मन्त्रम् ।

पृथ्नीनुत्तः—इति । चार्थो न च वक्तव्य , प्रचयादेव गम्यते । तस्मादेकेन अनेन वाक्येन चतुर्गुणशेदानि कर्माणि बोधयन्ते, तेषां सप्तदशानां पर्याग्निकरणान्त उत्सर्गं क्रियते, सप्तदशसु यथाप्रकृतिः । एवम् उत्तरास्त्रपि बोधनासु । नचोत्सृष्टानां कर्मान्तरे उपयोगो युज्यते, अस्त्रत्वात् यातयामत्वाच्च । तस्मात् आरण्यवत् कर्मशेषप्रतिषेधः, अन्ये चान्ये बोधनाः, पूर्वेषामुत्पत्तयाम् अभावात् प्रकृतज्ञानं, प्रायश्चित्त-मप्युपाकृतार्तां प्राक् उत्सर्गात् । अपेक्षावचनमपि, तेषामभावात्, अन्यान तादृशानेवापेक्ष्य भवेत् पृथ्नीन् मारुताश्च ; यथा, तामेव यावागूं अहं पिबतीति, तान्येवौषधानि, स एव तित्तिरिरिति ॥

सू० संस्काराणाञ्च दर्शनात् ॥ ५४ ॥ (यु०) ॥

भा० संस्कारांश्च प्रतिवर्णं दर्शयति,—‘तान् पर्याग्निकृतान् प्रोक्षितान् इतरा आलभन्ते प्रेतरानुतष्टुगन्ति’ इति । ‘ननु वचनमेतद् भविष्यतीति’ । न, वाक्यभेदप्रसङ्गात्,—पर्याग्निकरणं करोति, पर्याग्निकृताद्योत्सृजन्ति—इति । अपि च, वस्तुतरीणामुत्सृष्टां च युगपत् पर्याग्निकरणमुच्यते, ततः वस्तुतरीषु प्रकृतितः प्राप्तत्वादनूद्यते, इतरेषु अप्राप्तत्वात् विधीयते, एतन्नोपपद्यते, सत्सु संस्कारेषु एतदुभयं न युज्यते, यागे च स्वत्वः ; तस्मादुभयत्र यागः ॥ (११।२।१२ अ०) ॥

अभिषेचनीयदशपेयवेकाहो देन प्रयोगाधिकारश्च ।

राजसुयोऽभिषेचनीयदशपेयावेकाहो । तत्र चिन्त्यते,—किं तयो तस्य प्रयोगः, अथवा भेदेन ? इति । किं प्राप्तम्?—

सू० दशपेये क्रयप्रतिकर्षात् प्रतिकर्षः ततः प्राचां
तत्समानं तन्त्रं स्यात् ॥ ५५ ॥ (पू०) ॥

भा० समान तन्त्रम् अनयो । कुत ? । दशपेयस्य क्रय प्रतिहत्यते,—
'सह सोम क्रीणात्यभिषेचनीयदशपेययो' इति । अभिषेचनीयस्य
पूर्वकास्तीनत्वात्तत्क्रयकाले दशपेयक्रयस्य प्रतिकर्षः, स प्रतिहत्यमाण
ततः प्रागभाविन पदार्थान् प्रतिकर्षन्ति, 'तदादि वाभिसम्बन्धात्
तदन्तमपकर्षे स्यात्' (५।१।२४ सू०) इति, अतस्तयोरेकादयोस्तन्त्र
प्रक्रमः, तन्त्रप्रक्रान्तयो प्रवृत्तितस्तन्त्रमेव समाप्तिर्युक्ता, तस्मात्
समानतन्त्रो ॥

सू० समानवचनं तद्वत् ॥ ५६ ॥ (यु०) ॥

भा० 'समानो वै एष यज्ञो यद्दशपेयस्याभिषेचनीयस्य' इति, तन्त्रस्य
समानत्वाद्यज्ञयोः समानत्वम्, आत्मना भिन्नत्वात् ॥

सू० अप्रतिकर्षो वार्यहेतुत्वात् सहस्र विधीयते ॥
॥ ५७ ॥ (सि०) ॥

भा० न वा प्रतिकर्षः क्रयस्य । कुत ? । 'अर्थहेतुत्वात्', द्वाविमो
क्रयौ, एकोऽर्थहेतुकः, अन्यः शब्दकृतः यतः, प्राक् क्रतुप्रवृत्ते यज्ञ-
साधनोपास्यकाले सोमविक्रयिणा सह सवादः, सोमस्य परिक्रयण
मूल्यापरिच्छेदः, सोऽर्थादवश्यं करणीयः, तस्मिन्वहते क्रतोरेव प्रवृ-
त्तिर्न युक्ता । कुत ? । क्रतुकाले कदाचित् सोमो न स्यात्, विक्रेता
वा अथ नार्घ्येण वा दद्यात्, तथा क्रतुरेव न भवर्त्तेत् । तस्यैतत्सहस्रम्
उच्यते । किं कारणम् ? । मुख्यत्वात्, तत्रैव च क्रयो निर्दिष्टकल्पः,

मून्धार्षणमात्रं परिशिष्टं । यदन्यत्तत्र 'कलया ते क्रीणामि' इत्येवमादि,
तत् धर्ममात्रं परतन्त्रत्वादेव विक्रेतुः । एवञ्च मति भिन्नकालयोर्यथा-
कालमेवाङ्गानि भविष्यन्ति । दृष्टय तस्मिन्नुपसंवादे कयार्थे क्रीणान्तेः
प्रयागः—देवदत्तेन महात्माभिर्धान्यं क्रीतं,—उपज्ञा संवृत्ता इति ।
अतः तस्य वादः । सच बद्धिः क्रतोः, वर्त्तते । तस्मान्नास्ति प्रतिकर्षः,
कालभेदाद्ययोक्त एव तन्त्रभेदः ॥

सू० पूर्वस्मिंश्चावभृथस्य दर्शनात् ॥ ५८ ॥ (१ यु०) ॥

भा० पूर्वस्मिंश्चाभिषेचनीयेऽवभृथदर्शनं भवति । कथं ? । समानं वै
एतद्यज्ञं विच्छिन्दन्ति* यदभिषेचनीयस्यावभृथमभ्यवयन्ति' इति ।
तदेवमवभृथदर्शनं पूर्वस्मिन्नुपपद्यते, यदि भेदेन तन्त्रप्रवृत्तिः, इतरथा
दशपेयान्ते अवभृथः स्यात् ॥

सू० दीक्षाणाञ्चोत्तरस्य ॥ ५९ ॥ (२ यु०) ॥

भा० दशपेयस्य च पृथग् दीक्षाणां दर्शनं, तथा अभिषेचनीयस्य दीक्षा
वर्द्धयेयुः, यथा 'दशमेऽहनि दशपेयः संपद्यते, मद्यो दीक्षयति मद्यः
सोमं क्रीणति' इति ; इतरथाऽभिषेचनीये एव दशपेयस्यापि दीक्षाः
स्युः, तत्र एतद्दर्शनं नोपपद्यते ॥

यन्तु, समानवचनं तददिति, तत्र ब्रूमः,—

सू० 'समानः कालसामान्यात् ॥ ६० ॥ (पू० यु० नि०) ॥

भा० एकस्मिन् ऋतौ एतौ सोमौ वर्त्तन्ते, तत उत्तरे संवत्सरादूर्द्ध-

* का० क्री० पुस्तके 'विच्छिन्दन्ति' इत्यत्र 'विच्छिन्दन्ति' इति पाठो न साधुरित्वा
प्रतिभाति ।

मेतत्कालसामान्यमपेक्ष्य तत्समानवचन न अन्ययोपपद्यते इति
तस्मान्न तन्त्रभेदः ॥ (११।२।१३ अ०) ॥

वाक्या निष्कासेन तुषैद्यावभृथमभ्यवयानि इत्यस्य कर्माभारोपदेयताधिकार्यम् ।

वरुणप्रघासेषु* श्रूयते, 'वारुणा निष्कासेन तुषैद्यावभृथमभ्यव-
यन्ति' इति । तच्च विचार्यते,—किं प्रदानविप्रकर्षोऽयम्, कुत, कर्मा-
न्तरचोदना? इति । किं प्राप्तम् ?—

सू० निष्कासस्यावभृथे तदेकदेशत्वात् पशुवत् प्रदान-
विप्रकर्षः स्यात् ॥६१॥ (पू०) ॥

भा० प्रदानविप्रकर्षोऽयम् । कुत ? । 'तदेकदेशत्वात्,' 'वरुण प्रति
आमिषा उत्पन्ना, 'भारुती आमिषा वारुणी आमिषा' इति ।
सा देधा प्रदीयमाना दृश्यते, एकदेशोऽस्या आवापस्यामे, एकदेश
समिष्टयजुर्द्धम, उभयत्रापि वरुणदेवता, तेन प्रदानविप्रकर्षो
विज्ञायते, 'पशुवत्';—यथा, सवनीयस्य पशो 'वपया प्रातःसवने
धरन्ति, पुरोडाशन माध्यन्दिने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति ।

अवभृथशब्द इदानीं किमर्थं ? । भक्त्या अनुवादमात्र, देशसामान्यात्
देवतासामान्यात् । 'अथ धर्मातिदेशकोऽग्निष्टोत्रपद्वदेव कस्मान्न

* अत्रास प्रथीकप्रकारः,—वरुणप्रधाने नम इति, तेषु अष्टमे इति वाच्ये
आमिषा, नम इति काय एककपाला वाक्यामामिषायां यन्पिष्टमिति मर्ममव
दधाति । तत आमिषासमुत्तमस्य सर्वमवदाय ऊमा तत एककपालेन प्रथकमाय
स्त्रिमेन वाक्यामिषाया निष्कासेन अवतुषैद्यावभृथमनुतिष्ठतीति । इति म्याप
मात्रम् ।

भवति ?' । अशक्यत्वात्,—अनेनैव प्रदानविप्रकर्षः, अनेनैव धर्मा-
तिदेश इति अशक्यमेकस्य वाक्यस्य, प्रदानविप्रकर्षं कृत्वा कृतार्थस्य
धर्मानतिदेष्टुं न शक्तिरिति ॥

सू० अपनयो वा प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् ॥६२॥ (सि०) ॥

भा० न वायं प्रदानविप्रकर्षः, किन्तुर्हि?—‘अपनयो’ निष्कासस्य,
पूर्वकर्मणः कर्मान्तरोपदेशः । किंकारणं ? । ‘प्रसिद्धेनाभिसंयोगात्’,
प्रसिद्धेन नामधेयेनावभ्ययशब्देन संयोगात्,—‘निष्कासेनावभ्ययमभ्यव-
यन्ति’ इति ।

‘ननु भाक्तोऽयम्, अनुवादमात्रमित्युक्तम्’ । अनुवादः सन्
अप्रवृत्तिविशेषकरः अनर्थकः स्यात्, अतिदिशन् तु अर्थवान् । ‘ननु
तत्रापि लक्षणा भवति, । अस्तु, लक्षणापि हि प्रवृत्तिविशेषकरत्वात्
अर्थवती, यथा, अग्नौ तिष्ठति, अवटे तिष्ठति, । ‘अनेकार्थता तर्हि
दोषो भवति’ । न, अपूर्वकर्मचोदनायामसौ दोषः, यथा, ‘एतस्मैव
रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम हत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत’
इति । ‘कथं पुनरनेन शक्यते अपूर्वं कर्म चोदयितुं ? । उच्यते,
‘वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभ्ययमभ्यवयन्ति’ इति श्रूयते, न च,
अवभ्ययः शक्यतेऽभ्यवेतुं, तत्रैवं विज्ञायते, निष्कासेन तुषैश्चावभ्ययं
वर्तुमसौऽभ्यवयन्तीति, यथा, ‘शाटकं कर्तुं सूत्राणि वयन्ति’ इति ।
लक्षण्या वा, ‘यथा, ‘य एवं विद्वांसः सवमुपयन्ति’ इति ॥

सू० प्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मसंयोगात् ॥६३॥

(दि०पू०नि०) ॥

भा० 'अथान्यग्रेष्वन्वाचिष्कासस्य, अवमृद्यगमन प्रतिपत्तिर्भवतु' इति ।
 तन्न । कुत ? । 'कर्ममयोगात्, अर्थकर्मणा हि अस्य गुणभूतस्य
 मयोगो विज्ञायते, द्वितीयासामर्थ्यात्, प्रतिपत्तौ हि द्रव्यप्राधान्यात्
 द्वितीयया निरदेक्ष्यत, यथा, 'चात्वाले कृष्णविषाणा प्रास्यति'
 इति । अथ वा अवमृद्यशब्देनास्य कर्मणा संयोगात्, यदि च
 प्रतिपत्तिः स्यात् ततोऽवमृद्यशब्दोऽनर्थक एव भवेत्, अयम् अव-
 मृद्यधर्मानतिदिशेत्, न च, प्रतिपत्तौ प्रधानकर्मणा धर्माः शक्या
 अतिदेष्टु, वैषम्यात्,—तथा हि अवमृद्येन प्रतिपादयति इत्युक्तं
 स्यात् । न च, अवमृद्यन किञ्चित् प्रतिपादित, यदतिदिशेत् ॥
 (११।२।१४अ०) ।

प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयनिर्वापस्यासैकमेताधिकरचम ।

सू० उदयनीये च तद्वत् ॥६४॥ (प्र० पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'प्रायणीयस्य निष्कासे उदयनीयमनु
 निर्वपति'—इति । तत्रावमृद्यवन्निष्कामो गुणतः स्यात्, तत्रापि हि
 उदयनीयमङ्गकेन प्रधानकर्मणा मयोगो भवति, 'प्रायणीयस्य
 निष्कासे उदयनीयमनु निर्वपति' इति । न च शक्यते उदयनीयोऽनु
 निर्वपुम, अतस्तथेहापि सम्वन्धोऽभिधीयते, निष्कासेनादयनीय
 कर्तुं हविष्य निर्वपतीति । सत्त्वयथा वा पूर्ववत् ।

अपि च, द्वितीयासयोगात् कर्मणः प्राधान्यं विज्ञायते, निष्कामस्य
 मङ्गमयोगाद्गुणभावः । प्रतिपत्तौ तु कर्म गुणतः स्यात्, निष्काम

प्रधानतः ; तत्र कर्म द्वितीयासंबद्धं भवेत्, निष्कासे द्वितीया-
संबद्धः । 'ननु प्रधानभूतेऽपि सप्तमी भवति, यथा, 'स्वागारे
गावो वास्यन्तां प्रावारे कुसुमानि' इति । भवति, यत्र प्रमाणान्तरेण
द्रव्यं प्रधानं विदितम्, यत्र ॥ अद्भ्यस्य एवार्थस्य गुणभावो
युक्तः ; यत्कारणं, कारकविभक्तिरियं, कारकं च क्रियार्थम्,
भूतत्वात्, भूतभव्यसमुच्चारणे हि भूतं भवार्थं भवति, दृष्टार्थत्वात्,
भवत्य तु भूतार्थत्वेऽदृष्टार्थता कल्प्या स्यात् ; न च, दृष्टे सति
अदृष्टकल्पना सम्भवति ॥

सू० प्रतिपत्तिर्वाऽकर्मसंयोगात् ॥६५॥ (द्वि० पू०) ॥

भा० 'प्रतिपत्तिर्वा' उदयनीयः स्यात्, निष्कासस्य न गुणभावः ।
कुतः ? । 'अकर्मसंयोगात्,' नात्र निष्कासस्योदयनीयकर्मणा संयोगः ।
केन तर्हि ? । निर्वापेण,—'निष्कासे निर्वपति' इति । 'ननु मुख्यत्वात्
उदयनीयस्यैतेन सम्बन्धो न्यायः' । नहि, मुख्यसम्बन्धे साक्षाच्चनेतत्
भवति,—निष्कासे उदयनीयं किं करोति ? तच्चावश्यं, 'निर्वपति'
इत्यनेन परिमपयितव्यम्,—उदयनीयं निर्वपतीति । नच, उदय-
नीयस्य निर्वापेण सह सम्बन्धोऽस्ति—इत्युक्तम् । तदेतदवश्यं तथैव
आपद्यते, उदयनीयं कर्तुं प्रायणीयस्य निष्कासे हविष्यं निर्वप-
तीति । निष्कासश्च प्रायणीयशेषः, निष्कासश्च शेषश्च शेषवचन
एव, यदुखायां सप्तकं, तदनेनोच्यते ; शेषस्य चार्थान्तरगमनं
प्रतिपत्तिः, तच्च सामवायिकमङ्गं भवति, तच्च प्रधानेन दृष्टसम्बन्धम्,
आरादुपकारकत्वेऽनुमेयसम्बन्धं ; सप्तमी च विभक्तिः प्राधान्ये दृष्टा
तस्मात् प्रतिपत्तिः ।

‘नन्वेवमपि कर्मान्तरचोदना अवश्यवत् प्राप्नोति’ । भवेत्, यदि न चोदितं कर्मा भवेत्, चोदितसूत्रदयनीयः, ‘आदित्यः प्रायणीयश्चर्भवति आदित्यः उदयनीयो दिशां प्रज्ञात्यै’ इति; तं कर्तुं प्रायणीयनिष्काशे निर्वपेदिति तच्चैव प्रज्ञायते । तस्माच्च कर्मान्तरचोदनेयम् ॥

रू० अर्थकर्म वा शेषत्वाच्छ्रयणवत्तदर्थेन विधानात्॥६६॥
(सि०) ॥

मा० ‘अर्थकर्म वा’ निष्काशे निर्वापो न प्रतिपत्तिः । कुतः ? । ‘शेषत्वात्’—निर्वापं प्रति शेषभूतो निष्काशः, गुणभूत इत्यर्थः । कथं ज्ञायते ? । ‘तदर्थेन विधानात्’—तदर्थेन शब्देन सप्तम्या विभक्त्या विधानात्, सप्तमी हि विभक्तिराधारे भवति, आधारस्य क्रियायाः तत्कारकाणाञ्च विविष्टानां धारणे वर्तते । तस्माद्गुणभूतः ।

‘अनु निष्काशो धारणेऽसमर्थः स्यात्त्येव तच्च धारणं करोति’ । पाची-
वत् एतद्दृष्ट्यं, तद्यथा, पाची ओदनं धारयति, पाची भूमिः, नच,
पाची नाधारः । ‘तच्चैतत् स्थाञ्च दृष्टमुपकारं करोतीति’ । पात्रपि
तथा । अपि च, हविष्या उदयनीयनिर्वृत्त्या प्रयोजनवन्तः, ते यदि
निष्काशेन संस्क्रियन्ते निष्काशोऽपि प्रयोजनवान् भवति ; अथ तु
निष्काशः संस्क्रियते, न च तेन कश्चिदर्थः, न हि तेन किञ्चित्
करिष्यते ।

‘अनु तेनापि प्रायणीयो निर्वर्त्तितः, तदर्थस्यापि संस्कारोऽर्थवान्
भविष्यति’ । नैवम्, उपयुज्यमानसंस्कारो गरीयान् उपयुक्तसंस्कारात् ।

अपि च निष्काससंस्कारोऽयं भवन् प्रायणीयस्याङ्गं भवेत्,
 तत्रोदयनीयमन्निधिर्वाध्येन । तस्मादुदयनीयहविष्याणामयं निष्कास-
 संसर्गेणादृष्ट उपकारः क्रियते, 'अयणत्रत्' तद्यथा, 'पयसा
 मैत्रावरुणं श्रीणाति धानाभिर्धारियोजनम्' इति अयणैः सोमस्य ॥
 (११।२।१५अ०) ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः छतौ मीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ॥०॥

भीमांसा-दर्शने

११ अध्याये ३ पादः ।

विद्यापद्माभिः प्रधानकालान्यकालकर्मैयनाधिकरणम् ॥

सू० अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥

भा० 'अङ्गानां' मुख्यकालत्वं मुख्यदेशत्वं मुख्यकर्तृत्वं चेत्तन्म—
 "अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेशत्वम्"
 (११।२।७ सू०) इति । एवञ्च सर्वत्र प्राप्तं; 'वचनादन्यकालत्वं', यत्र
 वचनं, तत्र अन्यकालत्वम्, अन्यदेशत्वम्, अन्यकर्तृत्वमपि भवति,
 यथा, 'पूर्वेषुरमावास्यायां वेदिं करोति' । 'अप्सु अवभृथेन
 वरन्ति' । अग्नौ सौवामण्यां दक्षिणाभेदादन्यकर्तृत्वं विशाद्यते,—
 'वड्वा दक्षिणा' इति ॥ (११।३।१ अ०) ॥

आधानस्य तत्त्वज्ञानाङ्गानाधिकरणम् ॥

सू० द्रव्यस्य चाकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः ।
 स्यात् स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

भा० 'वसन्ति आद्याणोऽग्निमादधीत, यीमे राजन्यः, शरदि वैश्वः'
 इति श्रूयते आधानं; तत्कर्त्तृत्वार्थमित्यभ्युपगमः । किंकारणम् ? ।
 अफसत्वात्; आहवनीये जुहोति, गार्हपत्ये हवींषि अपयति, दक्षिणाग्नी

अन्वाहार्य्यश्रपणादि करोतीति तेषामग्नीनां कर्मसु उपयोगः । तत्र विचार्य्यते, किं तस्य तस्य कर्मणोऽर्थेन भेदेनाधानं कर्त्तव्यम्, अथवा, सर्वेषामैष्टिक-पाशुक-सौमिक-दार्विहैमिकानां कर्मणां तन्त्रम्?— इति । किं प्राप्तम् ? । 'द्रव्यस्य' अग्नेः 'अकर्मकालनिवृत्तेः' वसन्ते धीमे शरदीति, 'प्रयोगः' आधानं 'सर्वार्थः' स्यात् । कुतः ? । 'स्वकालत्वात्',—सोऽस्य कालो वसन्तादिः, न कस्यचित् कर्मणः काले श्रूयते, तत्र न गृह्यते विज्ञेयः, अस्मै कर्मणे इदमाधानमिति, नास्मै इति,— अगृह्यमाणविज्ञेयत्वाच्च तन्त्रभावो न्यायः ।

'नन्वाधानादनन्तरं' यस्य कर्मणः प्रयोगस्तदर्थं तत् आधानमिति गृह्यते विज्ञेयः । स खलु गृह्यते विज्ञेयः, किन्तु आनन्तर्य-भकारणं,—यदापि सर्वार्थं, तदाप्यवगमं कस्यचित् कर्मणः पूर्वं प्रयोगः, धौगपद्यस्यासम्भवात् तदेकेनानन्तर्यं समो हेतुः सर्वार्थत्वे च एकार्थत्वे च, समत्वादहेतुर्भवति । नच, आधानेन कर्माणि उपक्रम्यन्ते, यथा प्रणयनेन ; यद्युपक्रम्येरन्, ततो यदनन्तरं कर्म, तस्योपक्रमो विज्ञायेत, नोत्तरैर्वा, तेन व्यवहितत्वात् ; तदपवर्गे चापटुज्येत्, प्रणयन-घत् ; नतनेन किञ्चित् कर्म प्रक्रम्यते, अप्राप्तकालत्वात्, अत उत्तर-काला हि कर्मश्रुतयः । किन्तार्हि अनेन क्रियते ? । द्रव्यमर्ज्यतेऽग्नि-विज्ञेयः ; यथा कस्यित् लोहं सुवर्णं वाञ्छयेत्, अनेन स्वाधीनेन यद्योपपन्नं कार्यं करिष्यामीति, स तेन यथाकालमिष्टं दात्रादि करोति ; एवमयमग्निविज्ञेयमर्जयति अनेन स्वाधीनेन यद्योप-पन्नं कर्म करिष्यामीति । तत्र न गृह्यते विज्ञेयः, अस्मै कर्मणे इदमर्जनम्, अस्मै नेति, सर्वेभ्यश्च युज्यते, तस्मात् सर्वार्थम् ।

अपि च, नित्य-काम्य-नैमित्तिकानि कर्माणि यथोपपत्ति-
कालानि, तेषां वसन्ते आहितेन अग्निना कार्यैः; नचान्यस्मिन् स्रतौ
शक्यो वसन्तेऽग्निराधातुं, सोऽयमसंयोगो भवति भेदेनाधाने; अथ
तु सर्वकर्माणामर्थे तन्त्रमाधानं, नैष विरोधो भवति। तस्मादपि
तन्त्रम् ॥ (११।३।२अ०) ॥

अग्निषोमीयादिषु यूपस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरञ्चम् ।

सू० यूपस्याकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे पञ्चवः अग्नीषोमीय-मवनीयानुबन्ध्याः, तेषां यूपः,
'खादिरे यज्जाति, पालाघे यज्जाति, रौहितके यज्जाति' इति श्रुतः।
तत्र विचार्यते,—किं ययाणां पशुबन्धानां भेदेन यूपः, अथवा,
तन्त्रम्? इति। किं प्राप्तं?—भेदेनेति। किंकारणं?। अग्नीषोमीये
तावत् प्रयोगवचनेन गृह्यते यूपः, उत्तरयोरपि सोदकेन प्राप्यते,
कर्माधीपावसादिभिः सोदकप्रयोगवचना भेदेन यूपं प्रापयन्ति;
तस्माद्भेदः।

एवं प्राप्ते उच्यते, 'यूपस्य' तन्त्रं भवेत्, 'अकर्मकालत्वात्', नाद्य
पशुकर्मकाले उत्पत्तिः, किन्तर्हि?—श्रयक्काला,—'दीपासु यूपं
हिनस्ति क्रीते वा राजनि' इति। तच्चोत्पद्यमानस्य न गृह्यते
विशेषः, अग्ने पशुबन्धाय यूपोऽयम्, अग्ने नेति, सर्वेभ्यश्च पुज्यते।
तस्मात् सर्वार्था भवति ॥

सू० एकयूपश्च दर्शयति ॥ ४ ॥ (यु०) ॥

भा० एकं यूपं ययाणामपि पशूनां साधारणं दर्शयति, मन्त्रीये

पशौ 'चिह्नता यूपं परिवीय' इति चिह्नता परिध्याणं विदधाति । यदि
 नाना यूपा भवेयुः, ततः पूर्वस्य यूपस्यापवर्गात् यूपान्तरे चोदकेनैव
 प्राप्ते चिह्नता परिध्याणं न विधातव्यं भवेत्; अथ तन्मं यूपः, ततः
 संस्कारा अपि तन्त्रमित्यग्रीपोमीये एव परिवीतस्य कृतार्थत्वात् पुनः
 भवनीये परिध्याणं न प्राप्नोति, तदिधातव्यं भवति, विधीयते च ।
 तस्मादपि तन्त्रम् ॥ (११।३।१५०) ॥

यूपसंस्काराणां तन्त्रेषामुद्गानाधिकरणम् ।

सू० संस्कारास्त्वावर्त्तेरन्तर्यकालत्वात् ॥५॥ (पू०) ॥

भा० यूपसंस्कारा ये पशुतन्त्रमध्ये क्रियन्ते, यथा प्रोक्षणम्, अञ्जनम्,
 उच्छ्रयणं, परिध्याणञ्च, तेषु चिन्त्यते,—किं तस्य तस्य पशोर्भेदेन
 कर्त्तव्याः, अथ वा, तन्त्रम्? इति । किं प्राप्तं?—'संस्कारास्त्वावर्त्तेरन्'
 यूपस्य, न यथा यूपतन्त्रं तथा स्युः । किं कारणम्? । 'अन्तर्यकालत्वात्',
 —अर्थः पशोर्नियोजनं, तत्काला एते संस्काराः, तत्र गृह्यते
 विशेषः,—यस्य पशोर्नियोजनकाले कृताः, तदर्थं इति । इतरयोश्च
 पशोरप्राप्तकालत्वात् तादर्थ्येन नास्ति प्रयोगः । तस्मादावर्त्तन्,
 यथा अग्नेः संमार्जनम् ॥

सू० तत्कालास्तु यूपकर्मत्वात्तस्य धर्मविधानात्
 सर्वार्थानाञ्च यचनादन्यकालत्वम् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा० सत्यम् आवर्त्तन् यदि ते नियोजनकालाः भवेयुः,

‘तत्कालासु’ एते, दीक्षाकालाः । कथं ज्ञायते ? । ‘यूपकर्मत्वात्’,—
न एते नियोजनार्थः, यूप एतैः क्रियते, यूपो नियोजनार्थः, सच
दीक्षासु कर्त्तव्यः, ‘दीक्षासु यूपं क्षिणन्ति’ इतिवचनात्, संस्कारैश्च
स क्रियते ; तस्माद्दीक्षाकाला एवैते संस्काराः ।

‘ननु छेदनमात्रं तच्च यूपस्य श्रूयते, न यूपक्रिया’ । ‘उच्यते, न
किञ्चिद्व्यर्थं यूपारम्भमस्ति, यस्य छेदनमुच्येत, तदेतदेवं विज्ञायते,—
दीक्षासु छेदनादिभिर्धूपं करोतीति । छेदनमप्यस्य मुख्यत्वात्
प्रदर्शनाय, यत्कारणं नास्तीति छेदनेन केवलेन यूपो भवतीति । एवं चेत्,
दीक्षाकाला एवैते संस्काराः । ‘सर्वार्थानाञ्च’ सतां ‘वचनात्’
केषाञ्चित् ‘अन्यकालत्वं’ कृतं, यथा आग्निमाहतादूर्द्ध्वं ‘अनुधाजैररन्ति’
इति । तस्मात् यूपवत् संस्कारा अपि तन्त्रम् ।

‘यूपकर्मत्वात्’ इत्यस्य अपरा व्याख्या,—यूपकर्म तत्, ये एते संस्काराः
छेदनाद्याः,—यूपोऽयमेव क्रियते ज्ञापणादिव्यापारेण, यथा
वाजपेयेन सप्ताट् ; सकृत्कृतयेन पुन क्रिया निरर्थिका ;
तस्मात् अनावृत्तिः ।

‘नन्वेवं सति निरुद्धपशावपि काम स एव यूपः कर्त्तव्यो
भवेत्’ । वाट् भवेत्, यदि निरिटिकेन यागप्रतिषेधो न स्यात्, अस्ति
॥ न प्रतिषेधः ; तस्मान्न भवति, यथा न तैरेव दर्भैः प्रयोगान्तर-
मपि क्रियते । अथ वा, यदर्थं स यूपः कृतः, तत्कर्मोपहृत्,
तस्यापवर्गे यूपोऽपि अपवृत्तः ॥

छ० सद्यन्मानञ्च दर्शयति ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

‘षिट्ता यूपं परिवीर्यं सवनोयं पशुमुपाकरोति’ इति

परित्यागेन यूयधर्मान् अनुक्रममाणः सहस्रितं खातं यूपं दर्शयति,
इतरथा, मुख्यत्वात् प्रोक्षणेनोपक्रमेत* । 'आनन्तर्यार्थमिति चेत्' । न,
प्रकृतितः सिद्धत्वात् । तस्मादपि तन्त्रं संस्काराः ॥ (११।१।४अ०) ॥

स्वरो साधारणाधिकरणम् ।

अस्ति स्वरः, 'यूपस्य स्वरं करोति' इति श्रुतः,† स किं सर्वपशूनां
तन्त्रं, भेदेन वा ?—इति । किं प्राप्तम्?—

सू० स्वरस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा०. 'स्वरः' खलु तन्त्रे तन्त्रेऽपट्येत, 'अस्वकालत्वात्', नास्य स्वरः
कालः उत्पन्नौ, कर्मकाले यमुपादीयते 'स्वरणा स्वधितिना वा
पशुं समनक्ति' इति, यस्य पशोः समञ्जनकाले उपात्तस्तदर्थोऽसाविति
गृह्यते विशेषः ; तस्माद्भेदः । 'ननु 'यूपस्य स्वरं करोति' इति
स्वकाला एवाप्तोत्पत्तिः' । न खलु, एपायन्तःप्रयोगैव । अपि च
कार्यवचनोऽत्र स्वरशब्दः, 'स्वरं करोति',—स्वरकार्यं करोति, यन्कारणं,
स्वरं ज्ञायते स्वरकार्यं तु ज्ञायते पशोरञ्जनं । ननु 'कलन्ते स्वरोः
प्रतिपत्तिर्दृश्यते 'संन्यते सोमे प्रसरं प्रहरति स्वरश्चायन्नवैशमाय'
इति' । सत्यमस्ति दर्शनं तन्त्रु स्वरमात्रस्य, न तु स्वरविशेषस्य । तत्र
अग्नीषोमीये उपात्तस्य तन्त्रतया प्रवृत्तस्य दर्शनं सोमान्ते स्यात्, अथवा,
चीदकप्राप्तस्यानुबन्धाकालस्य ?—इति संशये किं न्यायः,—यदनु-

* 'सहस्रितं यूपं दर्शयति । इतरथा मुख्यत्वात् प्रोक्षणेनोपक्रमेत' इति, क.
च० दि० पु० पाठः ।

† 'इति श्रुते' इति क० च० पु० पाठः ।

बन्धाकालस्य दर्शनं भवेत्, न तत्ततया प्रवृत्तयेति । कुतः ? ।
 यत उक्तो न्यायः “स्वरूपान्तापवर्गं स्वादृशकालत्वात्” इति । नच,
 दर्शनं केवलं साधकं भवति, यथासम्भवन्तु दर्शनं कल्पितम् । तदेवं
 यथा प्रसारस्थानूवन्धाकालस्य दर्शनं, तद्वत् स्वरोरपि भविष्यतीति ॥

सू० साधारणो वानुनिव्यत्तिस्तस्य साधारणत्वात् ॥६॥

(सि०) ॥

भा० नैतदस्ति, प्रतितन्त्रं स्वरूपभेदः—इति, किन्तुर्हि ‘साधारणः’
 स्यात् । कुतः ? । यतोऽयमनुनिव्यद्यते, यूपः साधारणः सर्वपशूनां,
 ‘तस्य साधारणत्वात्’ अयमपि साधारण एव न्यायः, यद्यैक एव
 यूपः सर्वपशूनां साधारणः, एवमयमप्यगृह्यमाणविशेषत्वात् साधारणो
 भविष्यति ।

नैतद्युक्तं,—‘अङ्गप्रतिकर्षवचनादगृह्यमाणविशेषत्वात् यूपस्य सा-
 धारणमुपपद्यते, न ॥ स्वरोः, प्रतिकर्षे किञ्चन वचनमस्ति, यतोऽगृह्य-
 माणविशेषत्वादस्यापि साधारणमुपपद्येत । अदेतत् ‘यूपस्य स्वरूपं
 करोति’ इति, तत् अन्तःप्रयोगसम्बद्धं,—स्वरूपकार्यमञ्जनं कर्तुं यमुपादत्ते
 तं यूपादिति । न च, अन्यस्य साधारण्येऽन्यस्य साधारण्यं युक्तं,
 सम्भवन्ति द्विकस्यापि यूपस्य घटवः शक्या इति । चोदकप्रयोग-
 वचनाद्यभिद्यमाना अन्तःप्रयोगसम्बद्धमङ्गमात्मीयं प्रतितन्त्रं
 प्रापयन्ति, गृह्यमाणविशेषत्वादित्यतो भेद एव युक्तः’ इति । तत्र
 उच्यते,—यद्यप्यस्य नास्ति प्रतिकर्षवचनं प्रत्यक्षं, न च, अन्यस्मिन्
 प्रतिदृश्यमाणेऽन्यस्य प्रतिकर्ष इति, नैतद्युक्तम्, अमम्बद्धयोर्हि तदेवं

भवति न सम्बद्धयोः । अथश्च शकनो यूपमनुनिष्यद्यते, तदस्य यूप-
प्रतिकर्षादेव सिद्धः प्रतिकर्षः ; अतो यत्र यूपस्तत्रायमपि ।

यच्च, 'यूपस्य स्वरं करोति' इत्यन्तः प्रयोगसम्बद्धा युतिरिति ;
तदपि नैवम्, द्वौ हि कालौ द्रव्यस्य,—एक उपादानकालः,
एक उपाप्तस्य प्रयोगकालः ; यद्धि उपादातव्यं, न हि,
तदनुपादाय कश्चित् प्रयोगमारभते, न ह्यनुपादाय ग्रीहीन्, प्रस्तुत्य
प्रयोगं, ग्रीहीन् भृगयति ; एवंकुर्वाणस्य प्रयोग एव न संवर्त्तेत् ।
अथश्च यूपं ह्वितमानमनुनिष्यद्यते, अतो यत्र ह्वेदनं, तत्रायमपि ।
यदपि, एकस्यापि यूपस्य बहवः स्वरवः सम्भवन्तीति ; स्यादेवं यदि
प्राथम्यविशिष्टस्य नोपादानं भवेत्, विशिष्टस्य तु उपादानमुक्तम्,—
ततो यः प्रथमः शकलः परापतेत्, स स्वरः कार्यं इति वचनात्,
बह्वनाञ्च प्राथम्याभावात्* बहवो न सम्भवंति ॥

सू० सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥१०॥ (यु०) ॥

भा० सोमान्ते चाप्य प्रतिपत्तिर्दृश्यते, 'सम्यक्ते सोमे प्रस्तरं प्रहरति
स्वरहृत्वायज्ञवैश्रभाय' इति, तत् साधारण्ये एवोपपद्यते, तन्नापवर्गे
घात्रीपोमोयान्ते एव स्यात् । तस्मादपि साधारण्यः ॥

सू० तत्कालो वा प्रस्तरवत् ॥११॥ (आ०) ॥

भा० इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥

* बह्वनाञ्च प्राथम्याभावादिति सन्दर्भे क० सं० हि० पुस्तके नास्ति । मौनपुस्तके
यस्य उक्तं रवासे इति ।

सू० न चोत्पत्तिवाक्यत्वात् प्रदेशात् प्रस्तरे तथा ॥१२॥
(आ० नि०) ॥

भा० नास्यानूबन्धाकालस्य खरो. प्रहरणं । किं कारणम् ? । इदमेव
प्रहरणोत्पत्तिवाक्यं, 'सोमान्ते प्रस्तरं प्रहरति खरु चायन्नवैश्वस्य'
इति ; अनेन क्रमादग्नीषोमीयकालस्य प्रहरणं गम्यते, स यदि
साधारण, ततः सर्वपशूनां कृतार्थं कर्मणि अन्तेऽस्योत्सर्गविशेषस्य
अग्नौ प्रहरणस्य दर्शनमुपपद्यते, अथ तु पृथक् स्यात्, ततोऽग्नी-
षोमीयस्यान्ते एव दृश्येत । 'अथ वचनमिदं कस्मान्न भवति,—अग्नी-
षोमीयान्ते प्राप्तस्य सोमान्ते वचनात्' । नैतदेव, वचनेन द्वाहुत्सर्गस्य
विशेषः* उच्येयाताम्,—अग्नौ च प्रहरणं, सोमान्ते च, तथा
वाक्यभेदः स्यात् तस्मान्नैतद्वचनम् । यस्तु प्रस्तरवदिति, 'प्रदेशात्
प्रस्तरे तथा',—प्रस्तरस्य दर्शपूर्णमासयो. प्रहरणमुक्तम्,—'आग्नीर्भि
प्रस्तरं प्रहरति' इति, तत् चोदकेन प्रतिपद्य प्राप्यते,† तच्चानूबन्धा-
कालस्य दर्शनं युज्यते, न खरुप्रहरणस्यैतदस्ति, तस्माद्विषमोऽयमुप-
न्यासः ॥ (११।३।५अ०) ॥

इदं प्राचे छण्विषयायाः प्रासनस्यान्याद एव कर्तव्यताधिकरणम् ।

व्योतिष्टोमे दीक्षितव्रतमाप्नात,—'छण्विषयाया कण्डूयति'
इति । तत्रैव च पुनः अतः,—'नीतासु दक्षिणासु चात्राले छण्व-

* 'दर्शपूर्णमासयोः प्रहरणविशेषः' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† 'प्राप्तस्य' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

विषाणां प्राप्नोति' इति । तदुभय द्वादशाहे चोदकेन प्राप्तम् ।
तत्र विचार्यते,—किमन्ये प्रथमे वा अहनि कृष्णविषाणाय प्राप्तन
कर्त्तव्यम्, अथवा अन्ये एव ?—इति । किं प्राप्तम् ?—

सू० अहर्गणे विषाणाप्राप्तनं धर्मविप्रतिषेधादन्ये प्रथमे
वाहनि विकल्पः स्यात् ॥१३॥ (पू०) ॥

भा० विकल्प कर्त्तव्य,—‘अन्ये प्रथमे वा अहनि’ प्राप्तनम् । कुत ?
‘धर्मविप्रतिषेधात्’,—यदि प्रथमेऽहनि करिष्यते, उत्तरेष्वहं सु प्राग्
दक्षिणानयनात् ये पदार्था तेषां विषाणाकण्डूयन धर्मः, स बाध्यते,
अथान्ये, तत पूर्वधामन्ना दक्षिणानयनादूर्द्ध्वं ये पदार्थास्तेषां हस्त-
कण्डूयन धर्मः, स बाध्यते, स एव धर्मविप्रतिषेधः । तस्माद्विकल्पः ॥

सू० पाणेरुत्पत्तिभूतत्वाद्विषाणानियमः स्यात् प्रातः-
सवनमध्यत्वाच्छिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात् ॥१४॥ (सि०) ॥

भा० न एतदेव,—स्याद्विकल्प इति, किन्तु हि, ‘विषाणानियम
स्यात्’,—विषाणाकण्डूयन सर्वस्मिन्नहर्गणे निश्चयेत, अन्ये अहनि
प्राप्तन स्यात् । कस्मात् ? । प्रातःसवनमध्यत्वात्,—अहनि प्रातः
सवनानि अस्याहर्गणस्य मध्ये, तेषां विषाणाकण्डूयन धर्मोऽनुवृत्तीति
भविष्यति ।

‘अन्वितरयो सवनयोर्हस्तकण्डूयन धर्मः, स बाध्यते’ । नैष
दोषः,—नैतच्छूयते,—पाणिना कण्डूयितव्यमिति, अर्थात् प्रत्यामन्या
क्रियते, यथार्थादर्थः, न स चोदनार्थः । ‘एवमणुत्तरयोः प्रत्या-
मन्या हस्त एव प्राप्नोति’ । अत्र ब्रूम,—‘शिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात्’,—

प्रातःसवनशेषे कण्डूयनस्य शिष्टत्वाद्भुत्तग्योरपि विषाणाकण्डूयनमेव नियम्येत, 'अभिप्रवृत्तत्वात्',—अभिप्रवृत्तस्य नियमस्योत्सर्गे आचार-विरोधः स्यात् ।

'अथ प्रकृतो कथमुत्सर्गः ? । विषाणाया अभावात् । अन्या विषाणा कस्मात् कण्डूयनार्थेन नोत्पाद्यते ?' । पूर्वविषाणायाः शसनं धारणयज्ञविमोकार्थं, तत् यद्यन्या विषाणा आनीयेत, तस्या धारण-मदृष्टार्थं, तस्य अदृष्टार्थः कल्पयितव्यः स्यात् । इह तु उत्तरप्रातःसवने धारयितव्या विषाणा, तस्यां सत्यां नास्ति नियमोत्सर्गे कारणं । तस्मात् आद्यस्याहः दक्षिणायनकालादूर्ध्वं विषाणाकण्डूयनमेव स्यात् ॥ (११।३।५अ०) ॥

राजसूयेत्येव हविष्कृता वाग्विसर्गोऽधिकरचम् ।

सू० वाग्विसर्गो हविष्कृता वीजभेदे* तथा स्यात् ॥१५॥

भा० राजसूये नामावीजिकेष्टि,—'अग्नये गृहपतये आपृष्टानामष्टा-कपालं निर्वपेत्, सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुं, सवित्रे प्रसवित्रे सतीनानामष्टाकपालम्' इति । "नामावीजेष्वेकमुलूखलं विभवात्" (५।१।१ सू०) इत्युक्तम् । अतस्तस्यां क्रमेणैवहन्तिः क्रियते । प्रकृतौ च श्रूयते,—'अप. प्रलेखन् वाचं यच्छति तौ स हविष्कृता विष्टजति' इति । हविष्कृद्व्यहणं च काललक्षणार्थमित्युक्तम्,—"तथा-ज्ञानमपोति चेत्" (३।१।५ सू०) । "न कालविधिस्योदितत्वात्" (३।१।६ सू०) इति । इहानेको हविष्कृदाज्ञानकालः । तत्र पूर्वव

* 'वीजभेदे' इति ख० घं० वि०, का० मी० एव आदर्शपुस्तकपाठः । एवं परंपरापि ।

विचारणा,—किमन्ते प्रथमे वा हविष्कृत्काले वाग्विसर्गः कर्त्तव्यः,
अथ वा अन्य एव ? इति । तथैव च पूर्वः पक्षः,—प्राक्
हविष्कृत्कालात्, ये पदार्थाः तेषां वाग्यमो धर्मः, स बाध्येत, यदि
पूर्वस्मिन् वाग्विसर्गः क्रियते; अथोत्तरस्मिन्, ततो हविष्कृत्कालात्
ऊर्द्धं ये पदार्थाः, तेषां व्याभाषणकरणं धर्मः, तदाध्येत । तथैव
चोत्तरः पक्षः,—व्याभाषणस्याश्रुतत्वाच्छिष्टे च वाग्यमस्याभिप्रवृत्त-
त्वादिति । अधिकरणप्रदेशोऽयम् ॥ (११।३।६अ०) ॥

अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाल एव वाग्विसर्गाधिकरणम् ।

सू० पशौ च सपुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ॥१६॥

भा० अग्नीषोमीये पशौ पशुः पुरोडाशश्च; तयोः पाशुकं पौरो-
डाशिकं च तन्त्रम् । अत्रापि सैव चिन्ता,—किं पाशुककर्मार्थं हवि-
ष्कृदाहानकाले वाग्विसर्गः कर्त्तव्यः, उत पौरोडाशिककर्मार्थं ? इति ।
तथैव पूर्वोत्तरपक्षौ योज्यौ । अयमप्यधिकरणप्रदेश एव ।

‘ननु नैव पशौ हविष्कदस्ति औपध्वर्यत्वात्’ । सर्वार्थेत्येवं कृत्वा
चिन्त्यते । कृत्वाचिन्तेयम् ॥ (११।३।७अ०) ॥

‘अग्निध्वनेऽग्निविमोक्तस्य प्रधानापवर्गेकाश्रयताधिकरणम् ।

अग्नी श्रूयते,—‘अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोत्यग्निमेवैतत्
युनक्ति’ इति, पुनः ‘इमं स्नानं मधुमन्तं धयायाम् इत्यग्निविमोक्तं
जुहोति’ इति । तत्र विचार्यते,—किमङ्गप्रधानार्थो योगः, सर्वापवर्गे

विमोक्तं कर्त्तव्यं, उत, प्रधानार्थो योगः, प्रधानापवर्गे विमोक्तः ?—
इति ।

सू० अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात् संस्कृतकर्मणः
परेषु साङ्गस्य तस्मात् सर्वापवर्गे विमोक्तः स्यात्
॥१७॥ (पू०) ॥

भा० अङ्गप्रधानार्थे योगः, सर्वापवर्गे च विमोक्तः स्यात् । किंकार-
णम् ? । अविशेषेण श्रूयते,—‘अग्निं युनक्ति शवसा घृतेनेति जुहोति
अग्निमेवैतन् युनक्ति इति । न च, श्रूयते,—तस्मै अस्मै वा कर्मणे
इति, अविशेषात् सर्वार्थमिति विज्ञायते । अपि च, तस्मिन् युक्ते-
ऽप्रावृत्तानि प्रधानानि च कियन्ते, तस्मादपि सर्वार्थं, तदुक्तं,
“सर्वेषां वा शेषवत्स्यात्तन्प्रयुक्तत्वात्” (३।३।२६) इति ।
सर्वार्थं चेत्, ‘सर्वापवर्गे विमोक्तः’ कर्त्तव्यः । तदा हि योगकार्य-
मवसितं भवति, योगापवर्गस्य विमोक्तः ॥

सू० प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ॥१८॥ (सि०) ॥

भा० न वा सर्वापवर्गे विमोक्तः स्यात् किन्तु हि ‘प्रधानापवर्गे’ एव ।
प्रधानमयोगेन हि श्रूयते—‘पञ्चभिर्युनक्ति पाह्णे यज्ञो याशनेव
यज्ञस्तमालभते’ इति ; यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति विज्ञायते । तस्मात्
प्रधानार्थे योगः । प्रधानार्थत्वेन, तदपवर्गे योगकार्यमवसितं भवति ।
तस्मात् तत्र विमोक्तः । अविशेषविधानं यज्ञमयोगेन विशेषेण
युक्तमानं विशेषार्थं भवति ॥

सू० अवभृथे च तद्वत् प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽपहृत्कार्य-
त्वात् ॥१८॥ (यु० १) ॥

भा० एवञ्च कृत्वा अवभृथे आप्येयवरणस्य होतृवरणस्य च प्रति-
षेधो युक्तो भविष्यति, 'न होतारं दृणीते नार्येयम्' इति यथान्यायो-
पदिष्टः । सोमार्थं हि होतृवरणं कृतं,—'यद्भोतारं दृणीते जगतीं
तद्दृणीते' इति । एतस्मिन् न्यायेऽस्ति तदप्यङ्गप्रधानार्थमिति अव-
भृथेऽपि प्रसज्येत, तत्र हतार्थत्वात् प्राकृतं होतृवरणं नैव प्राप्नोति,
तस्य प्रतिषेधोऽनर्थकः । सति स्वेतस्मिन् न्याये तदपि प्रधानार्थमेव ।
तत्रापि हि यज्ञसंयोगः,—'यदयता वषट् कुर्युर्भादयं यज्ञस्याग्नी-
गर्भेत्, यदृता वषट् कुर्वन्ति एकधा तद् यजमाने यज्ञस्याग्नीः
प्रतितिष्ठति' इति । प्रधानार्थं चेत्, तदपवर्गे तत्कार्यमवसितमिति
अवभृथे प्राकृतं होतृवरणं प्राप्नोति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, उच्यते
च । तस्मात् प्रधानार्था योगः प्रधानापवर्गे विमोक्त इति ॥

सू० अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात् तदर्थत्वात् ॥२०॥ (यु० २)

भा० अहर्गणे च द्वादशाहे प्रत्यहं योगविमोक्तौ दर्शयति,—'य वा
अहरह्युनक्ति अहरहर्विमुञ्चति' इति, तदुपपद्यते यदि प्रधानार्थं
योगः, इतरथा आद्येऽहनि योगः स्यात् अन्ये विमोक्तः, तदा हि
सर्वापवर्ग इति ॥ (१२।१।८८अ०) ॥

उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्याङ्गानस्य भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

भा० दादशाहे उपसत्कालं सुब्रह्मण्याङ्गानं प्रति चिन्त्यते,—किं भेदेन कर्त्तव्यम्, अथवा तन्त्रेण ?—इति । कर्मभेदाद्भेदेनेति प्राप्ते उच्यते,—

सू० सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥२१॥
(पू०) ॥

भा० 'सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं' स्यात् । कुतः ? । 'अन्यकालत्वात्',—कर्मप्रयोगात् पृथक्कालेयं, तच्च न गृह्यते विशेषः, अगृह्यमाणविशेषे तन्त्रभावे ध्रुवः, 'दीक्षावत्',—तद्यथा दीक्षा पृथक्कालत्वात् तन्त्रं भवति, तथेयमपि ॥

सू० तत्काला त्वावर्त्तत प्रयोगतो विशेषसम्बन्धात् ॥
॥ २२ ॥ (सि०) ॥

भा० तन्मित्रेव दादशाहे 'तत्काला' या सुब्रह्मण्या, या 'तु आवर्त्तत',—भेदेन स्यात् । कुतः ? । प्रयोगं प्रति तस्या विशेषसंयोगो भवति, 'अद्य द्रव्यामागच्छ' इति, अद्येत्युक्ते अः परस्यो वेति नेर्लभं भवति । तथापि च, प्रहृत्यनुदेशात् वक्तव्यं, तस्मादावर्त्तत ॥

सू० अप्रयोगाद्गमिति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत्पश्यमि,—अद्येति विशेषसंयोगादावर्त्तनिति, धीतत् ध्रुवम्,—कुतः ?—यतः 'अप्रयोगाद्गम' एतत् यत् अद्येति वचनम्, इदं हि प्रहृतौ एकमादकः अविशेषितम्, अर्थादेव सिद्धत्वादनग्रीह्यतस्याप

सोदकेन प्राप्नोति, यावदुक्तं स्यात्, सुत्यामागच्छेति, तावदेव अचेति ।
सुत्यात्तच्च सर्वेषामङ्गाम् अविशिष्टम् । तस्मात् तन्त्रम् ॥

सू० स्यात् प्रयोगनिर्देशात् कर्तृभेदवत् ॥ २४ ॥
(आ० नि०) ॥

भा० 'स्याद्' भेदः 'प्रयोगनिर्देशात्' । यद्यपि अद्यशब्दस्यार्थो न
विवक्षितः, तथापि यस्मिन् अहनि प्रयुज्यते, तत्कालस्य प्रधान-
स्योपकरोति, नान्यकालस्य ; 'कर्तृभेदवत्', तद् यथा 'अष्टावध्वर्यु-
रत्तरे विद्वाने हवीषि आसादयति, मासृतीमेव प्रतिप्रस्थाता
दक्षिणस्मिन्' इत्यौत्तरवेहारिकाणि अङ्गानि देशभेदात् साहचर्यात्
न उपकुर्वन्ति ; यथा तानि देशभेदात् न उपकुर्वन्ति एवमिदमपि
कालभेदादन्यकालस्य नोपकरिष्यति । तस्मादावर्त्तते ॥

सू० तद्भूतस्थानादग्निवदिति चेत्तदपवर्गस्तदर्थत्वात् ॥
॥ २५ ॥ (दि० आ० नि०) ॥

भा० 'इद्योच्येत,—एकस्मिन्नहनि आहुता देवता आङ्गानमङ्गता
भवति, एका चाग्नी, तस्याः पुनराङ्गानमनर्थकम् 'अग्निवत्',—यथा
अग्निः सकृदाधानेन मङ्गतस्य न पुनः कर्मणि संस्कारः एतस्य क्रियते'—
इति । तद्यायुक्तम्, यत्कारणं, प्रतिकर्मापवर्गः,—यस्मिन् कर्मणि
आङ्गानं क्रियते, तदर्थं तद्भवति, तस्य कर्मान्ते अपवर्गः, यथा अन्येषां
सुत्याकालानां मस्वाराणामग्निमङ्गादीनाम् । तस्मादावर्त्तते ॥

सू० अग्निवदिति चेत् ॥ २६ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति' यदुक्तं,—यथा अग्नेराधानं सर्वकर्मणि तन्त्रं भवति,
एवमिदमपीति,—एतस्य कः परिहारः ? । आभाषान्तं सूत्रम् ॥

सू० न, प्रयोगसाधारण्यात् ॥ २७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'न' एतत् आधानेन तुल्यम्, आधानस्य स्वकालत्वात्,—
स्वकालं हि तत् क्रियते,—तच्च न गृह्यते विधेयः ; इदं पुनः
कर्मकालमाह्वानं, तत् यस्य कर्मणः काले क्रियते तदर्थमिति
गृह्यमाणविधेयं । तस्मात् न एतत् आधानेन तुल्यम् ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥ (हे०) ॥

भा० लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति,—प्रत्यहं सुब्रह्मण्याह्वानमिति, एवं
हि आह, 'मन्व्यते मन्व्यतेऽह्न्याग्नीभागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्या-
माह्वयेति इति प्रेष्यति'—इति प्रेषणमाह्वानक्रियार्थं । तस्मादपि
प्रत्यहमाह्वानम् ॥

सू० तद्धि तथेति चेत् ॥ २९ ॥ (आ०) ॥

भा० तदित्यनेन यूपोद्धतिं प्रतिनिर्दिशति,—'तद्धि' यूपोद्धतिरुक्तं
यथा यूपैकादशिन्यां तत्त्वं भवति, तथा इदमपि भविष्यति । 'किं
तस्य चास्यच्च भादृश्यं ?' । तत् क्रियमाणमवश्यं कस्यचित् यूपोद्धान्तिके
भवति, सर्वसाधारणस्यानिकस्य दुर्भभत्वात्, यथा तत् एकस्य
कस्यचित् यूपोद्धान्तिके क्रियमाणं सर्वयूपार्थं भवति, एवमिदमपि एकस्य
कस्यचित् मीत्यस्य कर्मणेऽनिके क्रियमाणं सर्वोदं भविष्यतीति ॥

सू० नागिष्टत्वादितरन्यायत्वाच्च ॥ ३० ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैव एतत् तेन तुल्यम् । कुतः ? । 'अग्निष्टत्वात्'—नात्र
 यूपान्तिके हेमः शिष्यते । अविवक्षितमन्तिकम्, आहवनीय
 प्रतिषेधार्थम् एतत्—इत्युक्तम् “इतरप्रतिषेधो वा ॥ “अशास्त्रत्वाच्च
 देशानाम्” ॥ (११।२।१६।१ ० सू०) इति । 'इतरन्यायत्वाच्च',—
 इह तु इतरो न्यायः, कालभेदाद् गृह्यमाणविशेषस्यादत्त्या भवितव्य-
 मिति । तस्मादिषम उपन्यासः ॥

सू० विध्येकत्वादिति चेत् ॥ ३१ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ कश्चिद्,—यूपादिह द्वादशाहिको विधिः तत्र दृष्टो
 वसतीवरीपर्यन्तोऽवध्यादिष्व, अयमपि च द्वादशाहिको विधिः,
 तत्सादृशादनेनापि तथा भवितव्यमिति ॥

सू० न कृत्स्नस्य पुनःप्रयोगात् प्रधानवत् ॥ ३२ ॥
 (आ०नि०) ॥

भा० तत्र । कुतः ? । 'कृत्स्नस्य पुनःप्रयोगात्'—कृत्स्नोऽन्यो विधिः
 पुनः प्रयुज्यते, अभिषव-पवमान-ग्रहचमम-सोच-शस्त्रादिः, 'प्रधानवत्'
 तद्यथा, प्रधानानि प्रत्यहं क्रियन्ते, तथा । तत्र वसतीवरीवद्वा महत्त्वं
 स्यात्, सोचादिबद्धा बज्रकृतः कृतं स्यात् ? तत्र बज्रकृतः कृतमिति
 न्याय्यम्, तथा सर्वेषामुपकरोति ; सहत्कृतं तु यत्र क्रियते,
 तत्रैव कालभेदादुपकुर्यात् । तस्मादावृत्तिः ॥ (११।१।८३०) ॥

देवपात्रमिजामन्यप्रयोगे पूज्यदशाद्यादानस्य रश्मिबन्धाधिकरणम् ।

सू० लौकिकेषु यथाकामी संस्कारानर्थलोपात् ॥३३॥
(सि०) ॥

भा० ३३ लौकिकार्था उदाहरण । यथा देश, -ममे दर्शपूर्णमामाभ्यां
यजेत', कर्त्तार, -दर्शपूर्णमामयोर्यज्ञकलोद्यत्वार ऋत्विज, सुगादीनि
च पात्राणि । तेषु विचार, -कि, प्रतिप्रयोगस अन्यानि उपादेयानि,
उत, तानि वा अन्यानि वा उपादाय प्रयोग ? इति । कि
प्राप्तम्, -अन्यानि अन्यानि उपादेयानीति । किंकारणम् ? ।
निरिष्टिकेन* पुनःक्रिया श्रिष्टा न आचरन्ति । इत्येव प्राप्ते भ्रम, -
'लौकिकेषु यथाकामी' तानि वा अन्यानि वा, -अनिश्चयम् । कुत ? ।
'संस्कारानर्थलोपात्, -न कश्चित् पूर्वस्मिन् प्रयोगे कर्त्तादीनां
संस्कार कृताः याऽन्योपादाने लुप्येत । नाप्यर्थलोप, अन्यैरपि हि
शक्यते प्रयोग कर्तुं । तस्मादनिश्चयम् । अथ यदुक्त, -निरिष्टिकेन
श्रिष्टा याग न आचरन्ति --इति, एतैराचरन्तीति, तस्मात् नैव
दोषः । ननु 'ऋत्विगाचार्य्या भातिचरितय्यौ इति स्मरन्ति । पुरुष-
धर्मोऽसौ ॥ कर्मधर्म, कर्मयोगाभावात् प्रकरणाभावाच्च ।
(११।३।१० अ०) ॥

वाचाचर्तुं वा कर्मधर्मादि आरणाधिकरणम् ।

देशेषु कर्मेषु च धर्मधर्मिनः । पात्रेषु उक्तं कदा करिष्यते, -

* 'रश्मिर्देवा निरिष्टा कुम्भिका निरिष्टा निरिष्टका' पुनः प्रयोगात् । इत्येव ।
इति भाष्यम् ।

सू० यज्ञायुधानि धार्यैरन् प्रतिपत्तिविधानादजीप-
वत् ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० यज्ञपात्राणि तु आ अन्तात् धारयितव्यानि । कुतः ? । 'प्रति-
पत्तिविधानात्',-प्रतिपत्तिस्तेषां परिधानीये कर्माणि विधीयते,—
'आहिताग्निमग्निभिर्हन्ति यज्ञपात्रैश्च' इति, तदर्थः ; 'अजीपवत्',-
तद्यथा, अर्हगणे सर्वेषामङ्गाभ्युपजीवोऽवष्टे प्रतिपादनार्थं धार्यते,
'अजीपमसु प्रहरन्ति' इति श्रूयते ॥

सू० यजमानसंस्कारो वा तदर्थः श्रूयते तत्र यथा-
कामी तदर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ (पू०) ॥

भा० न वेद्यं पात्राणां प्रतिपत्तिः, किन्तुर्हि,—यजमानसंस्कारोऽयं,
'तदर्थः' तेषां पात्राणामर्थः 'श्रूयते' । 'कथं ज्ञायते ?' । तेषां
द्वितीयया निर्देशात्, यजमानस्य द्वितीयया ; 'तत्र यथाकामी'
स्यात्, तेषां अन्येषां वा प्राप्तेन, 'तदर्थत्वात्', अर्थकर्मत्वात्
पात्राणां, येः-कैश्चिदप्यर्थः सिध्यतीति ॥

सू० मुख्यधारणं वा मरणस्यानियतत्वात् ॥ ३६ ॥ (उ०) ॥

भा० 'मुख्यानां वा आद्यानां पात्राणां धारणं, नानियमः । कुतः ? ।
'मरणस्यानियतत्वात्',-अनियतकाले मरणं, कदाचित्तानि पात्राणि
उत्सृष्टानि भवेयुः, मरणं चापद्येत । तत्र यजमानशरीरसंस्कार-
लोपः स्यात् । 'एवमपि तावद्धारयितव्यानि यावदपरः प्रयोगः, परतः

तदीयैः पात्रैरयंकर्म भविष्यति' । पूर्वेषु विद्यमानेषु उपादानमन्त्रेषाम्
अनयंकम् । तस्मान्मुख्यधारणेनैव न्यायम् ॥

सू० यो वा यजनीयेऽहनि म्रियेत सोऽधिकृतः
स्यादुपवेपवत् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ वा, न मुख्यानां धारणं, 'यो यजनीयेऽहनि म्रियेत'
यजमान, 'स' अनेन संस्कारेण 'अधिकृतः स्यात्', तस्य तानि
पात्राणि सन्निहितानि । 'उपवेपवत्',-यथा साध्नायथाजिन
एवोपवेपोपधानेन अधिकारः, तस्योपवेपः सन्निहित इति ॥

सू० न, शास्त्रसहस्रणत्वात् ॥ ३८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० तदेतत् 'न' उपपद्यते । किंकारणं ? । शास्त्रे कर्त्तादीनां
यत्कृतं साध्नायथाजिन एवोपवेपो नान्यस्येति, तत्र अन्यैरपि हि
शास्त्रा तामनुनिष्यद्यते उपवेपः, तस्या असाध्नायथाजिन निरिष्टिकेन
अपेदम् अनियतं संस्कारविधानं यजनीये वा अहनि तस्मात् नैव
अनारम्भ-विधानात्, 'आहिताग्निमग्निभिर्हन्ति यज्ञपात्रे' । पुरुष-
न च, अन्यस्मिन्नहनि यज्ञपात्राणामुपवेपवदमभावः, शास्त्रे पात्राणि ।
धारणेन मत्तादयितुम् । तस्मादुपवेपोऽदृष्टान्तः ॥

सू० उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ३९ ॥
(पुनः आ०) ॥

भा० अथ वा, धारणं न, किन्तु, संस्कारकाले अन्यानि
मन्त्राणि पात्राणि उत्पाद्यानि 'प्रयोजकत्वात्' संस्कारम्, 'आशिरवत्',-

यथा, षटपेये 'धृतव्रतौ भवतः' इति वचनात् अभावे व्रतदुहः, 'अन्यां
जयमानस्य व्रतयुक्ताम्' आशिरे दुहन्ति' इति श्रुतेः आशिरार्था
अन्या गौरपादीयते, एवम् ॥

सू० शब्दासामञ्जस्यमिति चेत् ॥ ४० ॥ (आ० आ०) ॥

भा० अथ पञ्चमि,—एवं मति यज्ञपाचशब्दोऽसमञ्जसो भवति,
यज्ञसम्बन्धेन हि पाचाणि यज्ञपाचाणि भवन्ति, न च, नवानां
यज्ञसम्बन्धोऽस्तीति ॥

सू० तथाशिरे ॥ ४१ ॥ (आ० आ० नि०) ॥

भा० 'आशिरे'ऽपि याऽसौ अन्या गौरपादीयते, सा यजमानस्य
भवति, तत्र शब्दस्य असामञ्जसमेव । यदि तत्रान्या

भा० न वेयं । अन्यानि पाचाणि भविष्यन्ति, वक्तव्यो वा विशेषः इति ।
'तदर्थः' तेष,—

द्वितीयया ।

स्त्रान्तु विप्रयोगस्तत्रैकद्रव्यचिकार्या प्रकृतावये-
ष्टान्, तेषां शब्दापूर्वार्थवद्भूतोपदेशः ॥ ४२ ॥ (पु० आ० नि०) ॥

सू० 'शास्त्रात्' 'विप्रयोगस्तत्र'—शास्त्रेण तत्र शब्दस्य असामञ्जस्य,
दुष्टो विप्रयोगः कृतः, 'धृतव्रतौ भवतः' इति एकद्रव्यचिकार्या
भा० यजमानस्य व्रतयुक्तामाशिरे दुहन्ति' इति षटपेये चोदकेन प्राप्यते,
ततश्चासम्भवात् निवर्त्तत, आशिरे च गां प्रयुक्ते, तस्मात् तत्र शब्दा-

* 'व्रतयुक्ताम्' इति आदर्शपुरुषकपाठः ।

सामञ्जसमनुरुह्यते, 'अथेह' अपूर्वार्थो न अन्यतः प्राप्यते, यज्ञपात्रैश्च दाहोऽविशेषेण प्रत्ययः श्रुतः; सम्भवति च तेषां सम्पादनं धारणेन । तस्मादिहाकस्मिकं शब्दस्यासामञ्जस्यअथर्था भवतीति धारणमेव पात्राणाम् ॥ (११।३।१२ अ०) ॥

पात्राणां धारणमारभ्य धारणाधिकरणम् ॥

एवं मितमपर्यवसितं, अन्तरा-चिन्तान्तरं क्रियते, - यज्ञपात्राणि धारयितव्यानीत्युक्तं । तत्र चिन्त्यते, - किं पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यानि उत अग्न्याधेयात्? - इति । किं प्राप्तम्? -

सू० प्रकृत्यर्थत्वात् पौर्णमास्याः क्रियेरन् ॥ ४३ ॥ (पू०) ॥

भा० 'पौर्णमास्याः' आरभ्य धारयितव्यानीति । कुतः? । 'प्रकृत्यर्थत्वात्' । इमानि पात्राणि आरभ्योक्तत्वात् दर्शपूर्णमासार्थानि, तत्रैवामुत्पत्तिः, उत्पत्तिप्रभृति च धारण । तस्मात् पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यानि ॥

सू० अग्न्याधेये ऋषिप्रतिषेधात्तानि धारयेन्मरणस्या-
निमित्तत्वात् ॥ ४४ ॥ (सि०) ॥

भा० न वा पौर्णमास्या आरभ्य-धारण, किन्तुर्हि अग्न्याधेयात् । कुतः? । 'अविप्रतिषेधात्', - यद्यपि पौर्णमास्यां विहितानि, तानि चोदकेन पत्रमानहविष्यु प्राप्तानि, ततश्च प्रभृति धार्यमाणेष्वविप्रतिषेधो भवति, 'मरणस्यानिमित्तत्वात्', प्राक् पौर्णमास्याः, यदि

मरणमापद्येत, यजमानशरीरसंस्कारलोपो भवति । आधानाधारभ्य धार्यमाणेषु अविप्रतिषेधो भवति । तस्मादाधानादारभ्य धारणम् ॥

सू० प्रतिप्रपत्तिर्वा यथाऽन्येषाम् ॥ ४५ ॥ (पू० उ०) ॥

भा० धितादुक्तं, यदुक्तं (७५८४० ११५०) पाचैरर्थं क्रियते,— यजमानस्य संस्कार इति । तत्र, किन्तर्हि?—‘प्रतिपत्तिः’ एषा पात्राणामग्नीनां च यजमानशरीरे । कथम्? । ‘यथा अन्येषां’ द्रव्याणां सोमलिप्तानां अवभृथगमनं प्रतिपत्तिस्तदत्, तुल्यो हेतुः, तान्यपि नानाकर्म्मसु प्रयुक्तानि प्रतिपादनांशानि, इमान्यपि पात्राणि अग्नयस्य तथैव; तस्मात् तेषामपि प्रतिपत्तिः । ‘ननु द्वितीयासंयोग उभयत्र विद्यते (७५८४० ५५०)’ । न खलु । यजमानशरीरेऽग्नीनां पात्राणां च निक्षेपणं प्रतिपत्तिः, न दहनमादिताम्रेः, दहने च द्वितीया, तत्र तेषां गुणभाव एव, तैर्हि तत् साध्यतेः; निक्षेपणे तु द्वितीयैव, यथा, ‘दक्षिणे पाणौ जूडमासादयति’ ॥ (११।३।२३अ०) ॥

सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्राजापत्यप्रचाराधिकरणम् ॥

सू० उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति सर्वेषा-
मविशेषाद्वाच्यो हि प्रकृतिकालः ॥ ४६ ॥ (सि०) ॥

भा० वाजपेये प्राजापत्यान् यशून् प्रकृत्य श्रूयते,—‘उपरिष्ठात् सोमानो प्राजापत्यैश्चरन्ति’ इति । तत्र विचार्यते,—किम् आर्भवं-
काले प्रचरितव्यम्^(१), उत शस्त्रवर्ता सोमानामुपरिष्ठात्^(२), उत
विकारस्थाने^(३), अथवा सर्वसोमानाम् उपरिष्ठात्^(४)? इति । किं

प्रातम् ?—आर्भवकाले इति । कुतः ? । प्रकृतौ आर्भवकाले प्रचारो वृत्तः, प्रकृतिवदिहापि तथैव कर्तव्यः । एवञ्च अङ्गविपर्ययो न कृतो भवति । यदि सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचारः क्रियेत, तत 'आग्निमासनादूर्द्धम् अनुयाजैश्चरन्ति' इति 'प्रहृत्य परिधीन् हारि-योजनम्' इति-एतदुभयमपि विपर्यस्येत, न आग्निमासनादूर्द्धमनु-याजैश्चर्येत, ऊत्ता च हारियोजन परिधयः प्रह्रियेरन् । सोऽयमङ्गानां विपर्ययो विना वचनेन क्रियेत, अथ तु आर्भवकाले प्रचारः, ततो नैव दोषो भवति ।

एवं प्राप्ते उच्यते,—'उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति' उक्ते सर्वसोमानाम् उपरिष्ठात् प्रचर्येत । कुतः ? । 'अविशेषात्,—'सोमानाम्'—इत्युक्ते सर्वसोमानाम् अविशेषवचनात् प्रतीयते । यत्तु, आर्भवकालः प्रकृतितः प्राप्यते इति, 'अवाच्यो हि प्रकृतिकालः' 'चोदकेनैव प्राप्तः', तदर्था विधिः कृतकरोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचारः ॥

सू० अङ्गविपर्ययो विना वचनादिति चेन्न ॥ ४७ ॥
(आ०) ॥

भा० अथ यदुक्तम्,—एवं सति 'अङ्गविपर्ययो विना' वचनेन कृतो भविष्यति—इति, तस्य कः परिहारः ?—इत्याभायान्नं सूत्रम् ॥

सू० उत्कर्षः संयोगात् कालमात्रमिरतच ॥ ४८ ॥
(आ० नि०) ॥

भा० नैव दोषः—यदुक्तम्,—अङ्गविपर्ययः—इति । कथं एता ? । परंप्रचारे तावदुक्तव्यमाणे अनुयाजानां परिधिप्रहरणस्य च

‘उत्कर्षो’ न्यायः. ‘संयोगात्’,—तानि हि पशुप्रचारेण क्रमतः संयुतानि । नच, आग्निमारुतस्थानुयाजैः सह, हारियोजनस्य वा परिधिप्रहरणेन क्रमो विवक्षितः ; न हि, परिधिप्रहरणं हारियोजन-स्याङ्गं, हारियोजनो वा परिधिप्रहरणस्य, उभौ वा कस्यचिदेकस्य प्रधानस्य ; एवमाग्निमारुतमनुयाजाश्च यदि परस्परस्याङ्गभूतानि भवेयुः, एकस्य वा प्रधानस्य, ततः, एतेन क्रमेणोपकुर्वन्तीति विवक्षितः क्रमः स्यात्, अथ पुनः पशोरङ्गमनुयाजाः, आग्निमारुतं सोमस्य, तथा परिधिप्रहरणं पशोरङ्गं, हारियोजनः सोमेज्यात्, तेषां क्रमो निष्प्रयोजनः ; तस्मादविवक्षितः । ‘कालमात्रमितरथ’,—‘आग्नि-मरुतादूर्द्ध्वमनुयाजैश्चान्ति’ इति ‘ग्रह्यस्य परिधीन् जुहोति हारि-योजनम्’ इति,—एतस्मिन् काले इतिलक्षणमाग्निमारुतं परिधि-प्रहरणं च ; अनपेक्ष्य लक्षणापाद्ये कालः,—यथा अग्निहोत्रवेलायाम् आगन्तव्यमिति, यत्रापि अग्निहोत्रं नास्ति तत्रापि अनपेक्षा वेला । ‘नन्वेवंलक्षणा भवति’ । न हि, कालः एवेह श्रुत्यर्थः, ज्ञा-तावत् पूर्वकाले एव स्मर्यते, ऊर्द्ध्वम्होऽपि देशं कालं वा ब्रूयात्, देशस्यासम्भवात् कालार्थो विज्ञायते ॥

सू० प्रकृतिकालासत्तेः शस्त्रवतामिति चेत् ॥ ४६ ॥

(दि० पू०) ॥

भा० इति चेत् पशुसि,—सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचार इति, नैतत् युक्तं, ‘शस्त्रवतां’ सोमानामुपरिष्ठात् प्रचारो युक्तः । कुतः ? । ‘प्रकृतिकालासत्तेः’—एवं प्राकृतस्यासत्तौ कृतः प्रचारो भविष्यति,

अद्विपर्यासश्च अकस्मात् न कृतो भविष्यति । अयं कतमोऽसौ
कालः ? । तार्क्षीयसवनिकस्य वैश्वदेवस्य यदूर्ध्वम् ॥

सू० न श्रुतिप्रतिषेधात् ॥ ५० ॥ (द्वि० पू० ३०) ॥

भा० एवं सति 'उपरिष्ठात् सोमानाम्' इत्यविशेषश्रुतिर्विप्रतिषिध्यते,
केषाञ्चित् सोमानामधस्तादयं प्रचारः स्यात्, नच, आमत्या प्राकृतः
कालो लभ्यते ॥

सू० विकारस्थाने इति चेत् ॥ ५१ ॥ (तृ० पू०) ॥

भा० इति चेत् पश्चसि,—शस्त्वतामुपरि प्रचारोऽयुक्तः—इति,
'विकारस्थाने' भवतु, 'कतमत् पुनर्विकारस्थानम् ? । उक्त्याद्याः संस्था
अग्निष्टोमसम्प्राया विकारस्तासां यत् स्थानम् अग्निष्टोमप्रचारादूर्ध्वं
तच्च प्रचारो भवतु, ऊर्ध्वं सर्वेषामागन्तूनां प्रचाराणां स्थानम्, अयमपि
च आगन्तुः ; तस्मादयमपि तत्रैव भवति ॥

सू० न चोदनापृथक्कात् ॥ ५२ ॥ (तृ० पू० ३०) ॥

भा० नैतदेवं । कस्मात् ? । 'चोदनापृथक्कात्' कर्ष्यपृथक्कादित्यर्थः,
पृथगेते कर्मणी यच्च भौमिकं, यच्च पाशुकिं, भौमिकानां प्रचाराणा-
मेतत् स्थानं, न पाशुकानां ; तस्मादेतस्य वचनात् सर्वसोमानामुप-
रिष्ठात् स्थानम् ॥ (११।३।१४अ०) ॥

सवनीये पुरोडाशे देवतोक्तप्राधिकरणम् ॥

सू० उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सोमदेवतानामुत्कर्षः पञ्च-
नङ्गत्वात् यथा निष्कर्षेऽनन्वयः ॥ ५३ ॥ (पू०) ॥

भा० अनुयाजा उत्ख्यमाणाः सूक्तवाकमण्युत्कर्षन्ति, तत्र सवनीयानां
पुरोडाशानां देवताः सङ्कीर्त्यन्ते, 'भृञ्चन्द्राय हरिवते धानाः
पूषण्वते करभम्'—इत्यारभ्य; तासामुत्कर्षो, न ? इति सन्देहः । किं
प्राप्तम् ?—'उत्कर्षे सूक्तवाकस्य, न सवनीयदेवतानामुत्कर्षः' । कुतः ? ।
'पञ्चनङ्गत्वात्',—अनुयाजाः पञ्चनङ्गम् उत्ख्यमाणाः पञ्चनङ्गेनैवात्कटु-
महन्ति न सोमाङ्गः । सोमाङ्गश्च सवनीयदेवताः । तस्मात् तासा-
मनुत्कर्षः । 'यथा निष्कर्षेऽनन्वयः',—यथा पौर्णमास्यां सूक्तवाकस्य
प्रयोगे पूर्णमासीदेवतानां निष्कर्षेऽमावास्यादेवतानामनन्वयः, इतरत्र
च इतरासां । तत् कस्य हेतोः ?—इतरेतरस्यानङ्गत्वात्; तददिहापि
अनुत्कर्षः ॥

सू० वाक्यसंयोगादोत्कर्षः समानतन्त्रत्वादर्थलोपाद-
नन्वयः ॥ ५४ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा उत्कर्ष एव न्यायः । कुतः ? । 'वाक्यसंयोगात्',—
सूक्तवाक्यैकदेशभूतानि सौमिकदेवतासङ्कीर्णानि 'भृञ्चन्द्राय
हरिवमे धानाः पूषण्वते करभं भरस्वतीवते परिवार्ष', अयं यजमानः—
इति सम्बध्यते । तथा 'इन्द्राय हरिवते धानाभिः पूषण्वते करभेण
भरस्वतीवते परिवारेण', 'सूपम्या अद्य देवो वनस्यतिरभवत्' इति
सम्बध्यते । तानि एतानि सूक्तवाकस्य मध्ये उच्यमानानि अर्थवन्ति,

निष्कृष्टानि केवलान्यनर्थकानि भवन्ति । न च, सवनीयानां सूक्त-
वाकोऽस्ति, यत्रैतानि उच्चार्येरन् पाशुक एव सूक्तवाक तेषां प्रसङ्ग-
मिद्धः, अतस्तत्र एतद्देवतानां सङ्कीर्त्तनं युक्तं, स चोक्तव्यते, तस्मात्
तासामप्युक्तव्यः । आर्यश्चैवमनुग्रहीयते । यत्तु,—‘यथा निष्कर्षे-
ऽनन्वयः’—इति, ‘समानतन्त्रत्वादर्थलोपादनन्वयः’,—समानतन्त्रौ दर्श-
पूर्णमासौ, तयोः साधारणं सूक्तवाकाख्यानं, तद्यथार्थं निविशते,
अर्थलुप्तं चामावास्यादेवतानां पौर्णमास्यां सङ्कीर्त्तनम्, इतरामां च
इतरत्र, यत्कारणं, या इष्टा देवता. ता. सङ्कीर्त्तनेन प्रत्यवेष्ट्यन्ते,
इयमपि इष्टा न काचिदन्तरितेति । तस्मात्, ‘यथा निष्कर्षेऽनन्वयः’
इत्यदृष्टान्तः ॥ (११।६।१५अ०) ॥

इति भट्टश्रीश्वरस्वामिन् कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥०॥

मीमांसा—दर्शने

११ अध्याये ४ पादः ।

राजसूये आग्रावेण्यवादिऽज्ञानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० चोदनैकत्वाद्राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां समवायात्
तन्त्रमङ्गानि ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० राजसूये यानि अनुक्तदेशकालानि प्रधानानि, यथा, 'त्रिसंयुक्ते
'दे'; एवमादि* चिन्त्यते,—किं तच्चाङ्गानां तन्त्रभावः, उत भेदः?
इति । किं प्राप्तं?—'राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां' प्रधानानां 'तन्त्र-
मङ्गानि' । कुतः? । 'समवायात्',—फलनिर्वर्त्तने तेषां समवायः,
समेत्य एतानि फलं साधयन्ति, नैकशः । कथं ज्ञायते? । 'चोद-
नैकत्वात्',—'राजसूयेन'—इत्येकवचनान्तेन शब्देन तानि प्रधानानि
उक्त्वा, फलसम्बन्धः कृतः; तस्मात् समुदायः फलवान् । यच्च फलवत्
चिकीर्षितं, तदर्थं इतिकर्त्तव्यता, इतिकर्त्तव्यता च अङ्गानि; तस्मात्
तन्त्रम् ॥

सू० प्रतिदक्षिणं वा कर्त्तृसम्बन्धादिष्टिवदङ्गभूतत्वात्
समुदायो हि तन्निर्वृत्त्या तदेकत्वादेकशब्दोपदेशः
स्यात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदेव,—तन्त्रमङ्गानीति, किमादि?—भेदेन । कुतः? ।

* एवमादीनि इति क० सं० पू० पाठः ।

‘प्रतिदक्षिणं’ ‘कर्त्तृसम्बन्धात्’, एतेषु कर्त्तृसु दक्षिणाभेदः श्रूयते,—
 ‘आग्नावैष्णव एकादशकपालः, ऐन्द्रावैष्णवश्चरुः, वैष्णवस्तिकपालः,
 वामनो दक्षिणा । सोमापौष्ण एकादशकपालः, ऐन्द्रापौष्णश्चरुः,
 पौष्णश्चरुः, श्यामो दक्षिणा’ इति, दक्षिणाभेदात् प्रतिदक्षिणं
 कर्त्तृसम्बन्धो भवति । वामनपरिक्रीताः पूर्वस्य त्रिसंयुक्तस्य कर्त्तारः
 अतश्चसुत्तरस्य त्रिसंयुक्तस्य । श्यामपरिक्रीता उत्तरस्य त्रिसंयुक्तस्य
 कर्त्तारः, तेऽप्यनङ्गं पूर्वस्य । अतः कर्त्तृभेदादङ्गभेदः ‘इष्टिवत्’,
 तद्यथा, पौर्णमासकालानि अङ्गानि कालभेदात् दर्शस्थोपकुर्वन्ति,
 एवमिहापि कर्त्तृभेदात् परस्परस्य । तस्माद्भेदेन कर्त्तव्यानीति ।

यत्तु,—‘षोडशैकत्वादुत्तरस्यापि समुदायो विवक्षितः’—इति ।
 उच्यते,—‘समुदायो हि तन्निर्दिष्ट्या’, समुदायः फलनिप्यत्त्या, ‘विवक्षितः’,
 ‘तदेकत्वात्’, फलैकत्वात् सहवचनं, प्रयोगैकत्वात्, ‘इष्टिवत्’,
 यथा, दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगभेदेऽपि फलैकत्वात् समासवचनम्,
 ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इति ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३ ॥ (यु०) ॥

भा० अन्यार्थोऽप्येतमर्थं दर्शयति,—‘पूर्वं त्रिसंयुक्तसुत्तरं त्रिसंयुक्तम्’—
 इति; तन्त्रभेदे हि पौर्वापर्यं भ्यात् । ‘नन्वेकतन्त्रत्वेऽपि प्रधानापेक्षं
 पौर्वापर्यं भवेत्’, । नैवम्, एतदाक्यशेषेण तु विज्ञायते साङ्गयोः

* “सोमापौष्ण एकादशकपालः, ऐन्द्रापौष्णश्चरुः, पौष्णश्चरुः श्यामो दक्षिणा ।
 आग्नावैष्णव एकादशकपालः, ऐन्द्रावैष्णवश्चरुः, वैष्णवस्तिकपालो वामनो दक्षिणा’ इति
 व्यापमालायां पाठः ।

प्रधानयोरेतत् पौर्वापर्यमिति । एवं ह्याह,—‘यत्पूर्वं विमंयुक्तं वीरजननं तत्, यदुत्तरं विमंयुक्तं पशुजननं तत्’ इति । फलसम्बन्धस्य साङ्गयोर्भवति न केवलयोः, तस्मात् दर्शनमेवेतत् ॥ (११।४।१ अ०) ॥

राजसूये कर्तुं चान्नताधिकारश्चम् ।

सू० अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा० तच्चैव विचार्यते,—किमुपक्रमे ये कर्त्तारस्त एव आ अन्तात्, उत, अनियमः,—त एवान्ये वा ?—इति । किं प्राप्तं ?—‘अनियमः स्यादिति चेत्,—इति चेत् पश्यसि,—प्रतिदक्षिणं कर्त्तव्यमन्धः इति अनियमः । पवित्रदक्षिणाभिः ये परिक्रीताः पवित्रार्थास्ते भवन्ति, पवित्रान्ते तेषामपवर्गः, उत्तरे कर्मणि यथाकामी, ते वा अन्ये वा स्युः । तस्मादनियमः ॥

सू० नोपदिष्टत्वात् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदेवं युक्तम्,—अनियमः—इति, किन्तर्हि ?—य एव प्रक्रमे ते एव आ अन्तात् स्युः । कस्मात् ? । ‘उपदिष्टत्वात्’ आदावेव वरणकाले यजमानेन तेषामुपदिष्टम्,—अनेन मां राजसूयमंशकेन कर्मसमुदायेन याजयत—इति । वरणं ■ प्राक्कर्मप्रवृत्तेः, तद् अष्टह्यमाणविशेषत्वात् तत्त्वं, तेन आनताः* सर्वार्था भवन्ति । आह,—‘यदि समुदायमुद्दिश्य प्रियन्ते, तत एवम्; अथ पूर्वमवयवं पवित्रमुद्दिश्य, ततो न

सर्वार्थास्तदर्थं एव भवन्ति' । किं पुनरत्र युक्तम्? समुदायमुद्दिशेति,
तथा सति अविघ्नेन कर्तुः कर्म निर्वर्त्तते, इतरथा पवित्रान्ते उपरस्मिन्
कर्मणि न एव कामतो न संप्रवर्त्तेरन्, अन्ये च कर्त्तारो नोपपद्येरन्,
कर्मविघ्नः स्यात् ॥

सू० साधवातिपत्तिश्च* ॥ ६ ॥ (यु० १) ॥

भा० एवं च सति साधवं भवति, इतरथा प्रतिकर्मोपादानं,
तत् गुरु स्यात् । अतिगुण्यज्ययोद्याव्यभिचारो धर्मः, तस्मात्
समुदायमुद्दिश्य विद्यन्ते, तथा च तन्त्रम् ॥

सू० प्रयोजनैकत्वात् ॥ ७ ॥ (यु० २) ॥

भा० एकस्य प्रयोजनमवयवदक्षिणानामपि समुदायसम्पत्तिः, न हि
अवयवेन केवलेन कृतेन कश्चिदर्थः, अवयवैः समुदायः सम्पादयितव्य
इति अवयवे परिकीयन्ते, तेषां समुदायसम्पत्तौ कृतार्थत्वम् । तस्मान्ते
एव कर्त्तार आगन्तात् स्युः । आह, 'यदि समुदायसम्पत्तौ, अवयवस्य,
परिक्रयः सकृदेव कर्त्तव्यः, किं पुनः आहत्या?'—इति उच्यते,—

सू० विशेषार्था पुनःश्रुतिः ॥ ८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० उभयथा परिक्रये प्राप्ते सकृदा प्रत्यवयवं वा, परिक्रयविशेषो
नियम्यते,—प्रत्यवयवं कर्त्तव्यः । द्रव्यसङ्ख्यानियमेन च वामनो दक्षिणा,

* साधवातिपत्तिश्च इति का० श्रौ० पु० २४ आहृत्यपुस्तकपाठो न समीचीनतया
प्रतिभाति ।

‘अयुतमभिषेचनीये ददाति’ इत्येवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥
(११।४।२अ०) ॥

अवेष्टावहानां भेदाधिकरणम् ॥

सू० अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् ॥ ६ ॥ (पू०) ॥

भा० तस्मिन्नेव राजसूये अवेष्टिः, *—‘आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा बार्हस्पत्ययवः श्रितिपृष्ठौ दक्षिणा’ इत्याम्नाता; तस्यां चिन्त्यते,—किम् अह्वानां भेदः, उत, तन्त्रभावः?—इति । किं प्राप्तम्?,—‘अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्यात्’, तन्त्रता, ‘लिङ्गदर्शनात्’, लिङ्गं हि तन्त्रभावस्य सूचकं दृश्यते,—‘यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽतिमाऽऽतिं ऊत्वा अभिचारयेद् यदि वैश्वो वैश्वदेवं यदि राजसूय ऐन्द्रम्’ इति । सामस्ये च हविषां निधानमुपपद्यते, ऐकतन्त्र्ये † च सामस्यम्, तस्मादैकतन्त्र्यम् । ‘अनु लिङ्गमुपदिश्यते, कुतः प्राप्तिः ? । सः चोदनया प्राप्तिः, ‘अथैता दिशामन्वेष्टयः इमं वा अथ तं लोकं पुनरुपावरोहन्ति’ इति । अवेष्टिरिति चैकवच्छ्रुतेः, ‘एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेत्’ इति च ॥

सू० वचनात् कामसंयोगेन ॥ १० ॥ (सि०) ॥

भा० न वा तन्त्रभावः । कुतः ? । उक्तो न्यायः,—प्रतिदक्षिणं वा

* “ता अवेष्टय उत्पत्तिवाक्ये एवमाहायन्ते, आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति, हिरण्यं दक्षिणा, ऐन्द्रमेकादशकपालम्, अपमो दक्षिणा, वैश्वदेवं चर, पित्रोऽष्टौ दक्षिणा, मैत्रावरुणोऽमासिषां, यवा दक्षिणा, बार्हस्पत्यं चरं, श्रितिपृष्ठौ दक्षिणेति” इति न्यायमाह ।

† एकतन्त्र्ये इति सर्वत्र पाठो न समीचीनः ।

कर्तृसम्बन्धः स्याद्-इति । 'लिङ्गदर्शनात्'-इति यदुक्तं, तच्च धूमः,—
 'वचनात्' इयं 'कामसंयोगेन' अपि श्रूयते,—'एतथैवान्नाद्यकामं
 याजयेत्' इति । तत्रैतद्दर्शनम् ; न च, तच्च दक्षिणाभेदः, न हि,
 राजसूयिको दक्षिणास्तत्र प्राप्यन्ते ; 'एतथैवान्नाद्यकामं याजयेत्'—
 इति च एकवचनान्तेन शब्देन फलं प्रति निर्देशात् सहप्रयोग एव ;
 तत्रैतद्दर्शनमुपपद्यते । तस्मात् तदुपेक्ष्येतत् ॥

सू० क्रत्वर्थीयामिति चेन्न वर्णसंयोगात् ॥ ११ ॥
 (आ०नि०) ॥

भा० अयं पश्यसि,—'क्रत्वर्थीयाम्' एतैतद्दर्शनं भवतु, एवं प्रकृतमेतत्
 भविष्यति-इति, तच्च न । कुतः ? । 'वर्णसंयोगात्',—'यदि ब्राह्मणो
 यजेत', 'यदि वैश्यः' इति, न च, कतौ ब्राह्मणवैश्यौ स्तः, राजन्यस्यैव
 राजसूयः, 'राजा राजसूयेन' इतिवचनात् । तस्मात् अत्रत्वर्थीया-
 मेतद्दर्शनम् ॥ (११।४।३अ०) ॥

पवमानेद्विचरिषा भेदेनाग्न्यानाधिकारचमः ॥

सू० पवमानहविःसैकतन्व्यं प्रयोगवचनैकत्वात् ॥
 ॥ १२ ॥ (पू०) ॥

भा० आधाने पवमानेद्वयः,—'अग्नये पवमानायाष्टारुपानं निरूपति,
 अग्नये पावकाय, अग्नये उरुपये' इति । तच्च विचार्यते,—किम् आधामैक-
 त्वं, भेदः—इति । किं प्राप्तम् ?—'पवमानहविःसैकतन्व्यं' स्यात् ।

कुतः ? । 'प्रयोगवचनैकत्वात्',—एक आभां प्रयोगवचनः, अङ्गो*
निरूप्याणीति । प्रयोगवचनैकत्वात् सहप्रयोगः, तत्र न गृह्यते विशेषः,
तस्मादेकतन्त्रम् ॥

ह्र० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गञ्च सह प्रयोगं दर्शयति,—'समानवर्होपि भवन्ति' इति ।
अनुवादोऽयं वर्तमानोपदेशात् ॥

ह्र० वचनात्तु तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा० मानैकतन्त्रं स्यात्,—किन्तर्हि, 'तन्त्रभेदः' । स च भवन्नैव
प्रथमाया भेदः, उत्तरयोस्तन्त्रम् । कस्मात् ? । 'वचनात्' वचनमिदं
भवति,—अथ यः कामयेत वर्णीयान् श्रेयान् स्थापिति तस्याग्रे
पदमानाय निरूप्य अथ पात्रकाय गुरुष्वे चोत्तरे हविषी समानवर्हिषी
निर्वपेत् यदेनमगृहीतेन स उत्तरं वर्णीयान् श्रेयान् भवति'—इति,
किमिव वचनं न कुर्यात्, नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्मादेवं
कर्त्तव्यम् । अथ यदुक्तं,—'प्रयोगवचनैकत्वात्'—इति, तस्य कः परिहारः ?
नामौ प्रयोगवचन, कासवचनोऽमौ,—'अङ्गो* निरूप्याणि'—इति ।
तस्मादहेतुः स भवति ॥

ह्र० सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् ॥ १५ ॥ (यु० नि०) ॥

भा० यद्योक्तं,—'समानवर्होपि भवन्ति' इति सहप्रयोगं दर्शयति,
इति, तत्र ब्रूमः,—'सहत्वे नित्यानुवादः स्यात्' । इदमपरं श्रूयते,—

* 'अङ्गो' इति क० ख० घ० पाठः ।

† 'न वैकतन्त्रम्',—इति क० ख० एवं क० ली० घ० पाठः ।

‘यो ब्रह्मवर्चमकामः स्यात् तस्य सर्वाणि हवींषि निरूप्याणि’ इति, तस्य सहप्रयोगो भवति, तस्मिन् सहत्वे नित्यानुवादोऽयं स्यात्,— ‘समानवर्चोऽपि भवन्ति’ इति । किं पुनर्निरूप्याणि ?-इत्युक्ते सहप्रयोगो गम्यते । ‘निरूप्याणि’-इतिवद्भलसंयुक्तः प्रयोगो विज्ञायते, तच्च वद्भलसंयुक्तः उपादेयत्वेन चोदितानां विवक्षितम्; न च एकशः प्रयोगो वद्भलसंयुक्तः प्रयोगो भवति, तस्मात् सहप्रयोगो विज्ञायते ॥ (११।४।४ अ०) ॥

द्वादशाहे दीक्षोपसमुत्थानां प्रत्येकस्य द्वादशदिनताधिकरणम् ।

‘द्वादशाहेन प्रजाकामं धाजयेत्’ इति* श्रूयते, तच्च विचार्यते,— किम् एकैकशः इत्यक् इध्यग्दीक्षोपसदेनाहः सम्पाद्य सम्पाद्य द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्त्तव्याः^(१), अथ वा, द्वादश साद्यस्काः^(२), अथ वा, चतुरहे दीक्षाः, चतुरहे उपसदः, चतुरहे सुत्याः^(३), अथ वा, स्वाध्यायानां दीक्षोपसमुत्थानां विवृद्धिः^(४) ?-इति । किन्तावन् प्राप्तं ?- तत् सूत्रेणैवोपक्रमः ?—

* ‘द्वादशाहस्य एकैकं अहः इत्येकं कथं । तस्मिन् सहप्रयोगो दीक्षोपसमुत्थानां प्रत्येकस्य द्वादशदिनताधिकरणम् । अतिरिक्तानां उपसदां दीक्षायां च प्राप्तमवस्य स्वाध्यायानां इत्यक् द्वादशत्वं नृत्तं, ततोः दीक्षोपसदसं चतुर्विंशतिर्दिनानि उत्थायेनेक दिनमिति पद्यमिति । ईदृशस्य कर्त्तव्यविशेषस्य अहो द्वादशमिमांशमिति प्रत्ययम् आह इति आह अहः । तदा मतिः अहो द्वादशत्वं नृत्तमात्रं बाधेत् । तस्मात् द्वादश दिवसाः इति कथ्यते । अथ । तदा दीक्षोपसदां उपसदां एकैकस्य अहो आहोतिहोमविचारणान् तदर्थं भवत्येकं कर्त्तव्यं इत्येकं पद्यम् । प्रत्यतोः दीक्षोपसदोर्मुक्तत्वात् प्रागेव अनुष्ठित-त्वात् इत्यादि तथैवावगृह्यते यत्, तच्च मुक्तत्वाद्येऽनुष्ठाने बाधेत्, तस्मात् आहोपसदां पद्यमस्य च द्वादश दिनानि विधाय अनुष्ठानमिति वक्तव्यम् । “द्वादश दीक्षा द्वादश उपसदाः इत्यत्र चर्मुक्तत्वात् इत्यक् द्वादशत्वं नृत्तं पद्यमिति विधानम्” इति आह आह ।

सू० द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमहरपट्येत कर्म-
पृथक्कात् ॥ १६ ॥ (१म पू०) ॥

भा० 'एकैकं' सदीचोपसदम् अहरहः 'अपट्येत',—द्वादश
पञ्चविंशतिरात्राः कर्तव्याः । कुतः ? । 'तत्प्रकृतित्वात्',—सदीचोपसदम्
अहरपत्रजितं ज्योतिष्टोमे यतः, तत्प्रकृतीनि एतानि द्वादशाहानि
पृथग्भूतानि कर्माणि पृथक्तेनैव धर्मान् आकाङ्क्षन्ति । तस्मात्
ज्योतिष्टोमवत् सदीचोपसदम् एकैकम् अहः कर्तव्यमिति ॥

सू० अह्नां वा श्रुतिभूतत्वात् तच्च साङ्गं क्रियेत यथा
माध्यन्दिने ॥ १७ ॥ (२य पू०) ॥

भा० न वा एतदस्मि,—यदुक्तं,—द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्तव्याः—
इति, किन्तर्हि,—द्वादश साद्यस्काः कार्याः । किंकारणम् ? ।
'अह्नां' 'श्रुतिभूतत्वात्',—'द्वादशाहेन'—इति द्वादशमह्या अह्नां
प्रत्यक्षश्रुता, ना बाध्येत, यदि द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः क्रियेरन् ।
तस्मात् द्वादशसु अहसु एकैकं प्रधानं प्रयुज्येत, प्रधानकालत्वाच्च
अह्नाणां तत्कालं तदीयं दीचोपसदम्, 'यथा माध्यन्दिने'; तद्यथा,
'भान्तपनीयस्य माध्यन्दिने निहण्यन्ते'—इति वचनात् मध्यन्दिन-
कालान्येवाह्नानि भवन्ति, एवमिहापि । तस्मात् द्वादश साद्यस्काः
कर्तव्याः ॥

सू० अपि वा फलकर्तृसम्बन्धात् सहप्रयोगः स्यादाग्नेया-
ग्नीषोमीयवत् ॥ १८ ॥ (३य पू०) ॥

भा० 'अपि वा' नैवं,—स्यात्, द्वादश साधस्काः—इति, कथन्तर्हि,
 'सहप्रयोग स्यात्',—चतुरहे दीक्षाचतुरहे उपमदचतुरहे सुत्या ।
 कुतः ? । 'फलकर्तृसम्बन्धात्',—फले कर्तृषु चैतेषां प्रधानकर्मणां
 समेतानां सम्बन्धः, द्वादशाहशब्देन समुदायवचनेन संयोगात् फले
 सम्बन्धः; सचे स्वयंकर्तृत्वात्, अहीने च दविणैक्यात्, कर्तृषु च
 एकफलत्वात्; एककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो भवति; 'आग्नेयाग्नीषोमीयवत्',
 यथा, आग्नेयाग्नीषोमीययोरेकफलत्वादककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो भवति ।
 सहप्रयोगे च विशेषायहणात् तन्त्रं दीक्षोपसदम् । द्वादशाहश्रुतिश्च
 अनुपाद्या तदुभयमेवमुपपादितं भवति,—सहप्रयोगोऽहःसङ्ख्या च;
 तस्मादेव पक्षः श्रेयान् ॥

सू० साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा स्वस्थानानां विकारः स्यात् ॥
 ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा एतदपि न युक्तम् । कुतः ? । 'साङ्गकालश्रुतित्वात्',—
 यद्यत्र प्रधानानामेव कालश्रुतिः स्यात्, नाङ्गानां, तत एव स्यात्;
 अथ ॥ साङ्गानां कालं श्रुतः,—'द्वादश दीवाः द्वादश उपमद ?—
 इति, दीवाणामुपमदाश्च पृथक् पृथक् कालं श्रुतः; यदि चतुरहे
 क्रियेत, ततो वाध्येत । तस्मात् स्वस्थानानां विवृद्धिः ॥

सू० तदपेक्षञ्च द्वादशत्वम् ॥ २० ॥ (उप० १) ॥ •

भा० दीक्षोपसत्सुत्यापेक्षं,—प्रथमं दीवाः, तामां तत्रैव द्वादशत्वं,
 तत उपमदं, तामामपि तद्देशानामेवान्ते सुत्या, तस्या अपि
 तत्स्थानाया एव विवृद्धिः,—'तदपेक्षं' 'द्वादशत्वम्' ॥

सू० दीक्षोपसदाच्च सह्या पृथक्, पृथक्प्रत्यक्षसंयोगात्
॥ २१ ॥ (उप० २) ॥

भा० अपि च, 'द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्'—इत्युक्ता
क्षिप्रादीनि अनुक्रान्तानि, तस्मादपि तदपेक्षा द्वादशमह्या, वसतीवरी-
पर्यन्तानि पूर्वाणि तन्त्रम्, अन्यकालत्वात्; अवष्ट्यादीनि उत्तराणि,
दीक्षाविमर्गार्थत्वात्; न हि दीक्षोन्मोचनार्थः; एवं ह्याह, 'असु
दीक्षां प्रवेशयित्वा देवाः स्वर्गं लोकमायन् यदप्सु क्षाति तामेव
दीक्षामालभते, अथ यदपोऽवष्टयमभवयन्ति तामेव दीक्षां पुनरप्सु
प्रवेशयन्ति' इति । तन्मन्त्रं दीक्षा उत्पत्त्या, सा तन्त्रमेवोत्पद्यते,
विशेषादप्युक्ता ॥

सू० तथाचान्यार्थदर्शनम् ॥ २२ ॥ (यु०) ॥

भा० एवञ्च मति अन्यार्थदर्शनमिदं युक्तं भविष्यति,—'यद्द्विंशदशे
वा एष द्वादशाहः' इति ॥

सू० चोदनापृथक् त्वैकतन्त्र्यं समवेतानां कालसंयोगात् ॥
२३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० * यद्य, —'आग्नेयाग्नीषोमीयवत्'—इति, युक्तं यद् आग्नेयाग्नी-
षोमीययोः 'चोदनापृथक्' अपि 'ऐकतन्त्र्यं' महप्रयोगः । कुतः ? ।
'समवेतानां कालसंयोगात्', समवेतानाम् अद्वयप्रधानानां कालसंयोगात्,
—'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत माद्वया' इति । तस्मात् तन्त्रं,—

पौर्णमास्यामेव अङ्गानि च प्रधानानि च क्रियन्ते; इह पुनः 'माङ्ग-
कालश्रुतिवात्'—इत्येवमपदिष्टो हेतुः। तस्मादत्र द्वादशाहेऽङ्गप्रधानानि
द्वादशाहे पौर्णमासीवत् सहाकार्याणि ॥ (११।४।५ अ०) ॥

प्रधानैरष्टयक्कालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

अथ यानि प्रधानैरष्टयक्कालानि अङ्गानि, तेषु चिन्त्यते,—किं
तान्यपि तन्त्रम्, अथ वा भेदेन?—इति । किं प्राप्तं?—तन्त्रमिति ।
किङ्कारणम् । एवं सहस्रस्य वक्ता प्रयोगवचनेऽनुगृहीयते, 'द्वादशाहेन
प्रजाकामं याजयेत्' इति । तदुक्तं "विधिवत् प्रकरणविभागे प्रयोगं
वादराधणः (११।१।६४ सू०) इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—

सू० भेदस्तु तद्वेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् तेषां
प्रधानशब्दत्वात् ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा० 'भेदस्तु' स्यात् । कुतः? । 'तद्वेदात्', 'तत्'—इत्यनेन
पूर्वसूचनिर्दिष्टः कालः प्रतिनिर्दिश्यते,—कालभेदात्, काले भिद्यमाने
तन्त्रभेदो भवति, यथा, दर्शे पौर्णमासेऽपि, इहापि कालभेदः, अथ
श्वः परश्व इति, तत इहापि 'कर्मभेदः स्यात्,—करणभेद इत्यर्थः ।
कथं पुनरङ्गानां कालभेदो विज्ञायते? । 'तेषां प्रधानशब्दत्वात्,—
प्रधानशब्दगृहीतानि अङ्गानि, यत्र प्रधानं तत्र विज्ञायन्ते,—यद् अथ
प्रधानं, तस्य अथकालानि अङ्गानि, यत् श्वः, तस्य श्वःकालानि,
तस्माद्भेदः ॥

सू० तथाचान्यार्थदर्शनम् ॥ २५ ॥ (यु० १) ॥

भा० 'पद्मीमंयाजान्तानि अद्यानि सन्तिष्ठन्ते' इति भेदेनाहं
पद्मीमंयाजान्तानां दर्शयति ॥

सू० श्वःसुत्यावचनं तद्वत् ॥ २६ ॥ (यु० २) ॥

भा० 'संस्थिते-संस्थितेऽहनि अग्नीद् आग्नीप्रागारं प्रविश्य सुव्रह्मण्ये
प्रसुह्यप्यामाह्वयेति प्रेय्यति' इति । 'संस्थिते-संस्थिते' इति वीक्षा-
वचनात् सुव्रह्मण्याभेदं दर्शयति ॥

सू० पश्वतिरेकश्च ॥ २७ ॥ (यु० ३) ॥

भा० पश्वतिरेकश्च दृश्यते, 'य एकः पशुरतिरिच्यते, स ऐन्द्रायः
कार्यः' । न तावदतिरिच्यते, यद्यनेको भवति, एकादश एते पशवः,
द्वादश अद्यानि, तत् पश्चालभभेदे उपपद्यते, तत्त्वभावे सहदेव
एकादशिनान् आलभेत । तस्मादपि भेदः ॥ (११।४।६ अ०) ॥

उपसक्तानि सुव्रह्मण्याहानस्याविकारेण कर्तव्यताधिकरणम् ॥

सू० सुत्याविवृद्धौ सुव्रह्मण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं
प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥*

* 'उपसक्तानि दत्त सुव्रह्मण्याहानं प्रकृत्यावति, तत् द्वादशाहे चोदकप्राप्तं, तस्य मुक्ता
कासादस्य आल इति लब्धा तस्य पूर्वं निर्णीतम् । इदानीमस्य कश्चप्यो विकारलब्धा
महायो विचार्यते, प्रकृतौ प्रथमोपलक्षणमारभ्य चोदकश्रेष्ठि प्रथमस्यत्या, चतुर्दशश्रेष्ठि
द्वितीया इत्येत्येव क्रमेण चतुर्विंशे चरमस्यत्या भवति, तथा च प्रकृतौ चतुरस्र इति
सप्तशतविंशतिरेव अह शब्देन स्यत्याया उपलक्षितत्वात् अत्रापि द्वादशानां स्यत्यानामह
शब्देनापलक्षणीयमेव अति तद्विंशत्यधीशुतचतु सप्तशतस्थाने यथोचित चतुर्दश चतुर्दश
दिचतुर्दशानामुपलक्षणेन विकारो भवति । ततो विशेषणभेदेन विशेष्यस्य अह शब्दस्यापि
द्वादश लब्धा आहतो अयोऽनु सुव्रह्मण्याहानस्यावापः स्यादिति' इति पूर्वपक्ष
न्यायमाश्रयामसि ।

भा० उपमत्कालं सुब्रह्मप्राक्तानं, 'चतुरहे सुत्यामागच्छ मघवन्'—इति द्वादशाहे चोदकेन प्राप्यते । तत्रैतद्विचार्यते,—किं द्वादशाहे सुत्याहानि उपलब्धितव्यानि, उत, अविकारेणैव प्रयोगः कर्त्तव्यः ?—इति । किं प्राप्तम्?—'सुत्याविवृद्धौ' एव तस्यां 'सर्वेषाम्' अङ्गामुपलक्षणं कर्त्तव्यं । कुतः ? । 'प्रकृत्यम्बयात्', प्रकृतौ सौत्यम् अहर्पलक्षितं, सर्वाणि चैतानि तत्प्रकृतीनि, अतः सर्वाणि उपलक्षणीयानि । 'ननु एकैवासौ देवता इन्द्रः सद्युपलक्षणेन संस्कृतः, संस्कृत एव, तस्य पुनर्हर्पलक्षणमनर्थकम्?' इति । उच्यते, अद्य उपलक्षणकृतः संस्कारः सोऽद्यतमस्य प्रधानस्वाङ्गं, तस्मादुत्तरार्थं पुनः—पुनर्हर्पलक्षितव्यः । 'आवाहनवत्', तद् यथा, 'आग्नेयं हृष्यणीवमासमेत, सौम्यं यभुम्, आग्नेयं हृष्यणीवं पुरोधार्थां स्पर्द्धमान.' इत्येकलेऽप्यग्नेर्देवतायाः कर्मभेदाद्भेदेनाङ्गानि क्रियन्ते, एवमिहापि ॥

सू८ अपि वेन्द्राभिधानत्वात् सकृत् स्यादुपलक्षणं
कालस्य लक्षणार्थत्वादविभागाच्च ॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अपि वा' न स्यात् सर्वेषामुपलक्षणम्, अविकारेणैव प्रयोगः स्यात् । कुतः ? । 'वेन्द्राभिधानत्वात्', इन्द्रोऽद्य उपलक्षणेन संल्लिख्यते, स सकृत् संस्कृतः, संस्कृत एव, न पुनः संस्कर्त्तव्यः । ननु,—'चतुरहे—ऽसौ संस्कृतः,—'चतुरहे सुत्यामागच्छ' इति वचनात्' । अविवक्षितो—ऽत्र कालः, इन्द्र आगच्छ,—इत्येतावदेव विवक्षितं, विवक्षिते सति काले वाक्यं भिद्येत,—आगच्छ मघवन्, चतुरहे आगच्छेति, मद्यदुचरिता आगच्छतिविभक्तिरुभौ सम्बन्धौ न शक्नोति वदितुम् ।

अय 'कस्मादिन्द्रागममन्वन्धो विवक्षित', न पुनः कालाभिमन्वन्धः? ।
 'आगच्छ मघवन्' इति प्रत्यक्षः संयोगः, 'चतुरहे आगच्छ'-इति
 परोक्षः, सुत्याशब्देन व्यवायात् । 'ननु 'सुत्यामागच्छ'-इत्यपि प्रत्यक्षः,
 स विवक्षितो भवतु' । नैवं कश्चिद्विरोधः,—सुत्यात्वस्य अविरोधात् ।
 'ननु 'चतुरहे' इति सुत्याविशेषो गम्यते' । न खलु । किंकारणं ? ।
 'कालस्य लक्षणार्थत्वात्',—'चतुरहे' इति कालोऽत्र सुत्यालक्षणांशः,—
 चतुरह्यदिसुत्यामागच्छेति । चत्कारणं, नात्र देवता आगच्छति,
 यजतौ ॥ उद्देशेन केवलमङ्गीभवति ; स यजतावङ्गभावोऽयमुप-
 लब्ध्यते, सर्वसुत्यासु च अग्नौ तुल्यः, तत्र चतुरह्यवचनं प्रदर्शनं,
 मुख्यत्वात्, मुख्येन हि प्रदर्शनं भवति, यथा, 'इडान्ता आतिथ्या
 मन्तिष्ठते', 'नानुयाजान् यजति' इति ।

'अविभागाच्च', अय यदुक्तम् 'आवाहनवत्' इति, तत्र द्रुमः,
 विभक्तः कालः, कृष्णगीवयोः मौस्येन व्यवायात्, तत्र गृह्यते विशेषः,
 पूर्वस्य कृष्णगीवस्य एतद्देवतावाहनम्, न उत्तरस्येति । अथैह
 अविभक्तकालाः सुत्या अव्यवेताः केनचित्, तासु न गृह्यते विशेषः ;
 चतुरह्यवचनस्य अविशेषकमित्युक्तम् । मस्माद् अविकारेण प्रयोगः ॥
 (११।४।०अ०) ॥

• वाजपेये प्राजापत्येषु गृह्यारोमां मन्त्राधिकारम् ॥

सू० पशुगणे कुम्भीशूलवपायप्रपणीनां प्रभुत्वात्तन्त्रभावः
 स्यात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० वाजपेये प्राजापत्येषु पशुषु कुम्भगः गृह्यस्य वपायप्रप्राय

‘तन्त्रभावः स्यात्’, ‘विभुत्वात्’,—विभवति एका कुक्षी सर्वपशूनाम्
श्रवदानानां अपण्णे, शूनं हृदयानां, वयाश्रयणी वयानां । तस्मात्
तन्त्रं स्युः ॥ (११।४।८अ०) ॥

भिप्रदेवताकेवपि श्रृङ्गादीनां तन्त्रताधिकारश्च ॥

सू० भेदस्तु सन्देहाद्देवतान्तरे स्यात् ॥ ३१ ॥ (पू०) ॥

भा० ऐकादग्निनेषु तु भेदेन कुम्भगादीनि स्युः । ‘सन्देहात्’—
एकस्यां कुम्भरामोक्तानां सन्देहः स्यात्,—कस्य पशोः कानि श्रवदानानि?—
इति । एवं हृदयादीनां, वयानाञ्च ॥

सू० अर्थाद्वा लिङ्गकर्म स्यात् ॥ ३२ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा न स्याद्भेदः । कुतः? । सहप्रयोगात् । यत्तु,
‘सन्देहाद्’—इति, ‘अर्थात्’ चिह्नं किञ्चित्करिष्यते, येन विशेषपक्षं
भविष्यति ॥ (११।४।८अ०) ॥

कुम्भगा अपि तन्त्रताधिकारश्च ॥

सू० अयाज्यत्वादसानां भेदः स्यात् स्वयाज्याप्रदान-
त्वात् ॥ ३३ ॥ (पू०) ॥

भा० कुम्भगान्तभावो न घटते । ‘अयाज्यत्वादसानां’,—‘याज्या-
हंसा वमां कुक्षीति’ इति श्रुतं प्रकृतौ, तच्च स्वयाज्याहंसांते वमा
उता, इहामि तयोः होतव्या । न च, वमानां लिङ्गं कर्तुं शक्यम् ॥

सू० अपि वा प्रतिपत्तित्वात्तन्त्रं स्यात् स्वत्वस्याश्रुति-
भूतत्वात् ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अपि वा' 'तन्त्रं' कुम्भी 'स्यात्' 'प्रतिपत्तित्वात्', शेषभूताः
वसाः, तासां प्रतिपत्तिरियं, प्रतिपत्तिश्च द्रव्यं न प्रयोजयति,
कुतस्तद्धारणार्थं पात्रं । अत्यन्तसंसृष्टाश्च वसाः, ताः स्वयाज्यार्द्ध-
र्चान्ते एव ऊता भवन्ति ।

ननु 'परयाज्यार्द्धर्चान्तेऽपि प्रसज्यन्ते' । अचोच्यते, स्वत्वस्य
'अश्रुतिभूतत्वात्',—नाच श्रूयते,—'स्वयाज्यार्द्धर्चान्ते होतव्या, न
परयाज्यार्द्धर्चान्ते' इति । तस्मात्परच होमो न दोषाय नाभ्युदयाय ।
अतस्तत्त्वमेव कुम्भी अपि स्यात् ॥

सू० सद्यदिति चेत् ॥ ३५ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत् पशसि, स्वत्वं न श्रुतमिति, तेन तर्हि सद्यदेव होमः
प्रथमे याज्यार्द्धर्चान्ते भवतु, एवं सद्यश्चानुपशीयते, याज्यार्द्धर्चान्ते
च ऊतं भविष्यति । म्यितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिषोदयति,—

सू० न कालभेदात् ॥ ३६ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवं, प्रथमेऽर्द्धर्चान्ते इति, किन्तर्हि, प्रत्यर्द्धर्चं होतव्याः ।
कुतः ? । 'कालभेदात्', भिन्ना याज्यार्द्धर्चान्ता, निमित्तसप्तमी चेयं
'याज्यार्द्धर्चान्ते' इति, अधिकरणम्यासम्भवात्, निमित्तादृत्तौ च नैमि-
त्तिकावृत्तिः, यथा, 'भिन्ने जुहोति' इति । तस्मात् सर्वयाज्यार्द्धर्चान्तेषु
होमः ॥ (११।४।१० अ०) ॥

भियजातिषु कुम्भादीनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० जात्यन्तरेषु भेदः स्यात् पक्तिवैषम्यात् ॥३७॥ (सि०) ॥

भा० ऐकादग्निनेषु ॥ नानाजातीयेषु कुम्भादीनां 'भेदः स्यात्', 'पक्तिवैषम्यात्',-विषमा हि पक्तिः आजानाम् आविकानाञ्च मांसानां, यावता कालेन आजानि पच्यन्ते, तावता आविकानि विलीयन्ते । तत्र अवदानसम्भेदो भवति, तस्मात् पाचभेदः स्यात् ॥

सू० दृष्टिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥ (हे०) ॥

भा० दृष्टिश्च सोचामण्यां शूलानां गोजाविषु दृश्यते,—'शूलैश्च मांसरेण वावमृथमभ्यवयन्ति' इति । तस्मादपि भेदः ॥ (११।४। ११ अ०) ॥

अथप्रतिग्रहेष्टा प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टुभेदाधिकरणम् ॥

सू० कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसङ्ख्यानाम् ॥३९॥ (पू०) ॥

भा० अथप्रतिग्रहेष्टां वारुणाश्चतुष्कपालाः पुरोडाशा अथसङ्ख्याः श्रूयन्ते,—'यावतोऽग्नान् प्रतिगृह्णीयात् तावतश्चतुष्कपालान् वारुणान् निर्वपेत्' इति । तत्र विचार्यते,—किं दीर्घेषु चतुर्षु कपालेषु सर्वेषां अपर्यं कर्त्तव्यम्, अथवा प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टुभेदः ?-इति । किं प्राप्तं ?—'कपालानि कुम्भीवत्', यथा, प्राजापत्येषु कुम्भी तन्दम् एवं तुल्यसङ्ख्यानां पुरोडाशानां कपालानि तन्त्रमित्यर्थः । किकारणम् ? । एवं महत्त्वं चानुगृहीयते, सर्वे च चतुर्षु कपालेषु संस्कृता भविष्यन्ति ॥

सू० प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत् ॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भा० प्रतिपुरोडाशं कपालवतुष्टुभेदः, एवं यथाप्रकृति कृतं भवति ; प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः प्रतिपुरोडाशं कपालानि भिन्नानि, इहापि तददेव भेदव्यानि चोदकानुग्रहाय । अपि च, यदि कपालानि तन्त्रं भवेयुः, नैकोऽपि पुरोडाशः चतुष्कपालेषु संकृतः स्यात्; सर्वे कपालावयवेषु पक्का भवेयुः, तत्र कपालशब्दो बाधेत ! तस्माद्भेदः ॥

सू० सर्वेषाञ्चाभिप्रथनं स्यात् ॥ ४१ ॥ (यु०) ॥

भा० इदञ्च श्रूयते,—‘धावत्कपाल पुरोडाशं प्रययति’ इति ; तच्चाशङ्कं तन्त्रभावे सम्पादयितुं, तस्मादपि भेदः ॥ (११।४।१९ श्र०) ॥

ग्रीह्यनवनादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रशान्तादौ भिन्नम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘ग्रीहीनवहन्ति’ इति । तत्र मन्त्रः—‘श्रवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासम्’ इति । तस्मिन् विचार्यते,—किं, प्रतिप्रहारं मन्त्रः, उत, सहदेव आदौ ? इति । किं प्राप्तं ?—प्रतिप्रहारमिति । कुतः ? । प्रहारात्, प्रहारः कर्मन्तरं । यतेः पर्यवमानात्; कर्मभेदे च सति गृह्यते विशेषः, येन कर्मणा मन्त्रिपतितो मन्त्रस्तदर्थं इति गृह्यमाणे च विशेषे भेद इष्टः । तस्मात्, प्रतिप्रहारं मन्त्र इति । एवं प्राप्ते उच्यते,—

सू० * एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम्* ॥ ४२ ॥

* ‘तस्मिन् मन्त्रार्चनानादादौ मन्त्रस्य सहस्रप्रयोगः स्यात्’ इति आदौपुष्टके ऋषिः पाठः । कामीक्रीतपुष्टके चतस्रश्च उक्तः पाठः । मन्त्रविद्यासप्तपञ्चके यत्रपाठे च पुनरेव पाठो भास्वते । “यत्र पुनः सप्तमाध्यायेनाप्यगतकरिषाया तत्पुष्टभावनया ॥ अथ ” इत्यादितन्त्रार्चिकस्य अनुसन्धेयम् ।

भा० एकस्मिन् द्रव्ये व्रीह्यादौ 'संस्काराणाम्' अवहन्यादीनां
 'व्याख्यातमेककर्मत्वं',—आ तण्डुलनिर्दत्तेरेकमिदं कर्मेति, सर्वेषा-
 न्येककर्म्यात्, एतेषाञ्च तद्गुणत्वाद्-इति । 'ननु प्रतिप्रहारं कर्मभेद
 इत्युक्तम्' । एकस्यैव कर्मणोऽयमभ्यासः, फलस्याभ्याससाध्यत्वात्,
 सोमयजिवत्, तस्मिन् मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्यासद्व्ययोगः,*
 यत्र मन्त्रार्थस्य नानात्वं, तत्र अस्य आद्यन्तिर्भवति, यथा अग्नौ
 लोकांशुणायाः, यत्र पुनरेक एव मन्त्रार्थस्तथावन्तिरनर्थिका ।
 इह च एको मन्त्रार्थः । कथं ज्ञायते ? । करणोऽयं मन्त्रः,
 करणस्य कर्तव्यवस्तुनोऽभिसन्धानार्थः समधिगतः, समस्ताच्चैते
 प्रहाराः कर्त्तव्याः, समस्ता हि कार्यं साधयन्ति, न व्यस्ताः,
 उत्तमां व्रीहिणां तण्डुलविवेचनं यत्, तत् चिकीर्षितं, तद्
 अभिसन्धातव्यम् । तस्मात् सर्वप्रहाराणां क्रिया मन्त्रेणाभिसंहिता,
 तत्र आद्यन्तिरनर्थिका । तस्मात् मन्त्रस्य सद्व्ययोगः स्यात् ॥
 (११।४।१२ अ०) ॥

मानवीश्रद्धा प्रतिप्रहार मन्त्राद्व्यधिकरचमः

सू० द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात् तस्य पुनःप्रयोगान् मन्त्रस्य
 च तद्गुणत्वात् पुनःप्रयोगः स्यात् तदर्थेन
 विधानात् ॥ ४३ ॥

* तस्मिन् मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्यासद्व्ययोग इत्यत्र पाठ भृङ्गुनविद्यालय
 पत्रके दृश्यते। मन्त्रस्यासद्व्ययोग इत्यत्र मन्त्रस्य सद्व्ययोग इति आदेशोपपन्नं पाठः ।
 आशीर्वातपुस्तके असद्व्ययोग इत्यत्र भृङ्गुनविद्यालय विनापि कर्त्तव्यम् ।

भा० राजसूये नानाबीजेष्टिः—‘अग्नये गृहपतये आपृष्टनामष्टाकपालं निर्वपेत् सोमाय वनस्पतये ग्रामाकं चक्षुम्’ इत्येवमादि । तस्यामवहन्तिः समन्तकः चोदकेन प्राप्यते । अत्रापि पूर्वेण न्यायेन सहस्रमन्त्रस्य प्रयोगः प्राप्तः, सर्वबीजानां वितुषीकरणं चिकीर्षितं, तदभिमतधीयते इति । तथा प्राप्ते उच्यते,—‘द्रव्यान्तरे’ बीजान्तरे ‘पुनःप्रयोगः स्यात्’ ‘मन्त्रस्य’ । कुतः ? । ‘कृतार्थत्वात्’, पूर्वस्मिन् बीजे योऽवहन्तिः, स कृतार्थः, सन्निपत्योपकारी हि स, स च येन बीजेन सन्निपतितः, तदेव संस्करोति, तदेव चेत् संस्करोति, उत्तरसंस्कारार्थं पुनः प्रयोक्तव्यः । ‘तस्य पुनःप्रयोगात्’, ‘मन्त्रस्य’ अपि ‘पुनःप्रयोगः’, ‘तद्गुणत्वात्’ । तस्यापि बीजान्तरे, तस्यावहन्तेः समन्तो गुणः, ‘तदर्थेन विधानात्’, तस्याप्यसौ प्रतिकर्मावसाधिना चोदकेन विहितः । तस्मात् प्रतिबीजं मन्त्रस्यावहन्तिः ॥ (११।४।१४अ०) ॥

दर्शपूर्णमासादौ प्रतिनिर्वपणादि मन्त्राहमन्त्रचिह्नरक्षणः

सू० निर्वपणलवनस्तरणज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत् प्रयोजनैकत्वात् ॥ ४४ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः ‘चतुरो मुष्टीर्निर्वपति’ इति, तस्य मन्त्रो ‘देवस्य त्वा’ इति । तत्रैव च दर्भाणां लवनमन्त्रः,—‘बर्हिर्देवमदन्न्दामि’ इति । तथा, स्तरणमन्त्रः,—‘जर्णमदमन्त्वा स्तृणामि’ इति । आज्यग्रहणमन्त्रः,—‘धामनामामि’—इति । तेषु सन्देहः,—किं मन्त्रस्य

सकृत्प्रयोगः,—अथ वा, प्रतिसृष्टि, प्रतिदानं* प्रतिधातु, प्रतिपहणम् ? । किं प्राप्तं ? । 'निर्वपण-भवन-सारणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत् प्रयोजनैकत्वात्',—निर्वपणादिषु एकद्रव्यवत् स्यात्, सकृत्प्रयोग इत्यर्थः । कुतः ? । 'प्रयोजनैकत्वात्',—तत्र तच्चैकं प्रयोजनम् । निर्वपणे तावद्भुविद्याणामावपनं ; स्रवणे वेदिस्मरणयोग्यस्य बर्हिष उपमादनं ; सारणे वेद्याच्छादनं ; आचम्यग्रहे धागयोग्यस्य आज्यस्योपादानं । यावता प्रयोजनं तत् चिकीर्षितं, तदर्थो मन्त्र इत्युक्तम् ॥

सू० द्रव्यान्तरवदा स्यात् तत्संस्कारात् ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा० 'द्रव्यान्तरवदा स्यात्', न एकद्रव्यवत्,—भेदः स्यादित्यर्थः । कुतः ? । 'तत्संस्कारात्',—ये ब्रीहयः एकेन सृष्टिना निरुप्राप्ते संकृताः, सन्निपत्योपकारित्वानिर्वापस्य, द्वितीयो सृष्टिरपि अन्यान् ब्रीह्यान् संस्करोति । तत्र यदि मन्त्रो न प्रयुज्येत, मन्त्रकृतेन संस्कारेण
११४. वर्जनं स्यात्, एवं सर्वत्र । तस्मात् तत्र तत्र मन्त्रस्यावृत्तिः ॥

पू० अ०) ॥

सू० द्रव्यान्तरे क्लेशे प्रत्यावृत्ति मन्त्राभावात् अधिकारवत् ॥
च तद्गुणत्वात्, पुनः प्रयोगात् ॥
विधानात् ॥ ४६ ॥

प्रोचति* इति । तस्य मन्त्रः,—

* तस्मिन् मन्त्रार्थेनाभावादाहो मन्त्रस्यावृत्तप्रयोगं चिन्तयते,—किं प्रत्यावृत्ति
रूपतया चिन्तित । मन्त्रस्यावृत्तिरित्यत्र मन्त्रस्य पुनः

। चतुर्दशित्वं दूरेस्थितं चकार केनापि कर्मिणः ।

मन्त्रः, अथवा मन्त्रदेव?—इति । किं प्राप्तं?—‘वेदिगोक्षणे
मन्त्रस्य अभ्यासः । कुतः? । ‘कर्मणः पुनःप्रयोगात्’,—यस्मिन्
कर्मप्रयोगे उक्तो मन्त्रः, तदर्थोऽभाविता गृह्यते विशेषः
तस्मादावृत्तिः ॥

सू० एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात् तस्मात् सङ्घत्
प्रयोगः स्यात् ॥ ४७ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘सङ्घत्’ एव ‘प्रयोगः’ । कुतः? । ‘द्रव्यैकत्वात्’, तद् वेदिद्रव्यं,
सङ्घट्टकेन मन्त्रेण सङ्घट्टनं, तच्च भूयो मन्त्रकार्यं नास्ति । ‘ननु
कर्मद्वारेण मन्त्रो द्रव्यं संस्कारोति, तच्च कर्म भिन्नम्’ । अत्रोच्यते,—
नैतद्भिन्नम्, आवृत्तिसाम्यं गुणः । क्रियाभ्यावृत्तौ हि क्षत्वमुत्तर्यः
प्रत्ययः, न क्रियाभेदे, तन् मन्त्रवद् आवृत्तिमच्च कर्तव्यं, सङ्घट्टकेन
मन्त्रेण मन्त्रवत् क्षतम्, आवृत्तिसम्यादनार्थं पुनःक्रिया । तस्मात्
सङ्घत्प्रयोगः ॥ (११।४।१६ अ०) ॥

कण्डूयनमन्त्रस्य सङ्घत्प्रयोगाधिकरणम् ॥

सू० . कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात् स्यात् ॥ ४८ ॥ (पू०) ॥

भा० . ज्योतिष्टोमे कण्डूयगार्थः* मन्त्रः ‘क्षपिषु म्याम क्षप’—इति ।
यदा अनेकमिन्द्रो युगपत् तद्गुह्यत्यद्यते, तदा चिन्ता,—किं, प्रत्यङ्गं
मन्त्रावृत्तिः, अथ वा, मन्त्रदेव प्रयोगः? इति । किं प्राप्तं?—

* ‘क्षपविवाण्या कण्डूयते इति विधिः ।

‘प्रत्यङ्गं’ सन्तः इति । कुतः ? । ‘कर्मभेदात्’, अङ्गेऽङ्गे कण्डूयनं कर्म
भिन्नं, यतोः पर्यवसानाद् गृह्यते विशेषः ; तस्मादावृत्तिः ॥

सू० अपि वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ॥ ४६ ॥
(सि०) ॥

भा० ‘अपि वा’ नैवं स्यात्, न ह्यत्र कण्डूयनं चोद्यते । अर्थात्
क्रियते कण्डूयनार्थं । किमतः ? । यदि चोद्यते अदृष्टार्थं स्यात्,
अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति ; प्रतिप्रयोगश्च अदृष्टभेदात् कर्मनानात्व
भवेत् ; तथा गृह्येत विशेषः । अथ पुनरर्थगृहीते कण्डूयने यावता
उत्पन्ना कण्डूरपनीयते, तावत् चिकीर्षितं, तत्र विशेषो न गृह्यते ।
‘ननु यस्याङ्गस्य निष्कर्षणं कृतं, तत् संकृतम् अङ्गान्तरे पुनः
कर्तव्यम्’ । उच्यते,—न अङ्गनिष्कर्षणार्थाऽर्थं यत्र, किन्तहि
कण्डूपनयनार्थः । सा च कण्डूरात्मिका, न शरीरस्य । तत्र न गृह्यते
विशेषः । तस्मात् सकृदेव प्रयोगः ॥ (११।४।१७अ०) ॥

श्रुतिशेषे स्वप्नादिषु मन्त्रावाहणधिकरणम् ॥

सू० स्वप्ननदीतरणाभिवर्पणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवम्
॥ ५० ॥

भा० श्रुतिशेषे स्वप्नार्था मन्त्रः,—‘तमग्रे वनपा अग्नि’ इति ;
तच्चैव, नदीतरणार्थः, ‘देवीरापः’ इति ; तथाऽभिष्टव्यस्य, ‘उदन्तीरोजो
धन्ते’ इति ; अमेध्यप्रतिमन्त्रणस्य, ‘अद्वयं चतुः’ इति । न यदा

* अभिवर्पणं दृष्टिकेदमिति साधनात्मकम् । अभिवर्पणमन्त्रः, ‘उदन्तीरोजो
धन्ते’ इति एव अमेध्यदर्शनमन्त्रः ‘अद्वयं चतुः’ इति व्यापनाद्यात्मकम् ।

पुनः प्रतिबुद्धः स्वपिति, अनेकस्योत्तमं वा नदी तरति, सन्तानेन वा अभिरुध्यते, अनेकं वा अमेध्यमेककालं पश्यति ; तत्र किं मन्त्रस्यावृत्तिः, अथ वा सकृदेव प्रयोगः ?—इति । तत्र विशेषग्रहणादावृत्तौ प्राप्तायामुच्यते,—स्वप्नादिषु 'सैव' यथा कण्डूयने, सकृत्प्रयोग इत्यर्थः, कृत्स्नां रात्रिमसाबुद्धिग्न्य स्वप्नमन्त्रं प्रयुङ्क्त, नैका निद्रा । तथा, सर्वस्रोतामि तितीर्षुं, सर्वाभिवर्षाणि सर्वामेधानि च, युगपत् सर्वेषामुपगमात्, तत्र न गृह्यते विशेषः । तस्मात् अनावृत्तिर्मन्त्रस्य ॥ (११।४।१८अ०) ॥

दीक्षितस्य प्रयागे मन्त्रानावृत्त्यधिकरणम् ॥

सू० प्रयागे त्वार्थनिर्दन्तेः ॥ ५१ ॥

भा० दीक्षितस्य प्रमितस्य प्रयाणमन्त्रः, 'भद्रादभिषेयं ग्रेहि' इति । तत्र विचार्यते, किं विद्यामे विद्यामे पुनः-पुनः प्रतिष्ठमानो मन्त्रं प्रयुञ्जीत, उत, सकृदेवादौ ?—इति । विशेषग्रहणात् प्रतिप्रस्थानम् । इति प्राप्ते, उच्यते,—'प्रयागे तु आ अर्थनिर्दन्ते',—अर्थमसाबुद्धिग्न्य प्रतिष्ठते, आ अर्थनिर्दन्तेस्तस्य प्रस्थापनाभिसम्बन्धः । तस्मात् सकृदेव प्रयोक्तव्यः ॥ (११।४।१८अ०) ॥

उपरवमन्त्रस्यावृत्त्यधिकरणम् ॥

सू० उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याल्लोकवद् बहुवचनात् ॥ ५२ ॥
॥ (पू०) ॥

भा० लोतिष्ठोमे उपरवमन्तः*,—‘रत्नोद्दणो वल्गुद्दणो वैष्णवान्
वनामि’ इति । तत्र सन्देहः,—किं, सर्वोपरवेष्टु मरुदेव मन्तः
प्रयोक्तव्यः, उत, प्रत्युपवरम्? इति । किं प्राप्तम्?,—‘उपरवमन्तमन्तं
स्यात्’,—मरुदेव प्रयोक्तव्यः । कुतः? । ‘वज्रवचनाद्’, वज्रवचनान्तोऽयं
‘वैष्णवान् वनामि’—इति । यदि प्रत्युपवरं प्रयुज्येत, एकस्मिन्
वज्रवचनान्ताभिधानं न साधयेत्, ‘लोकवत्’,—यथा लोके
एकस्मिन्नर्थे वज्रवचनं न प्रयुज्यते । अपि च, मरुदुक्त एव शक्नोति
सर्वोपरवान् अभिधातुं, शक्नोति चेत्, आटुत्तिरनर्थिका । तस्मात्
मरुदेव प्रयोक्तव्यः ॥

सू० न सन्निपातित्वादसन्निपातिकर्मणां विशेषाग्रहणे
कालैकत्वात् मरुद्वचनम् ॥ ५३ ॥ (सि०) ॥

भा०. ‘न’ एव तर्कं स्यात् । कुतः? । ‘सन्निपातित्वात्’,—सन्निपाति
खननं कर्म, येनोपरवेष्टु सन्निपातित, तदर्थमेव विज्ञायते । मन्त्रोऽपि
चाय सन्निपातो, मन्त्रान्तेन कर्मदिमन्निपातात्, अतो यस्य
उपरवस्यायं मन्त्रः सन्निपातितः, तस्यैव मन्त्रकारितः सत्कारो न
सर्वेषाम्; अतो न मरुत् प्रयोक्तव्य । ‘असन्निपातिकर्मणां विशेषा-
ग्रहणे कालैकत्वात् मरुद्वचनं’, ये तु असन्निपातिकर्मणां मन्त्राः,
यथा, सुमरुद्वचनान्ते ‘देवा ब्रह्माणः’ इति, उपरवमन्त्रोऽहनि
तेषामेककालत्वात् अमरुद्वचनविशेषाणां मरुद्वचनं स्यात् ।

* ‘दीडपादचतुष्टयाकारा वज्रमात्रा आना उपरवमन्त्रा चकारो मन्त्रा’ इति,
साधव ।

यत्नः, न यद्भवचनान्त एकस्याभिधायक इति, प्रातिपदिकार्थो-
ऽभिहितः, विभक्त्यर्थश्च कर्मत्वम्, वचनार्थः केवलो नाभिहितः, न च
नैवाभिधानरुहंति, अभिधायकस्य शब्दस्याभावात् । एकस्यैव वा
पूजार्थे यद्भवचनम् । तस्मादविरोधः ॥

सू० हविष्कृदग्निगुपुरोनुवाक्यामनेतस्यावृत्तिः
कालभेदात् स्यात् ॥ ५४ ॥

भा० इदं सूत्रं पूर्वसूत्रप्रत्युदाहरणार्थं । 'कालैकत्वात्'—इति
किमर्थं ? । 'हविष्कृदग्निगुपुरोनुवाक्यामनेतस्यावृत्तिः कालभेदात्
स्यात्'—इति ॥ ११ (४।१० अ०) ॥

हविष्कृदादिमन्त्राणामाहव्यधिकरणम् ॥

भा० अथवा अधिकरणान्तरम् । ज्योतिष्टोमे प्रतिमवर्तं मवनीयाः
पुरोडाशा, तेषु हविष्कृदाह्वानम्, वाजपेथे क्रतुपशवः प्राजापत्याश्च;
तत्र अग्निगुप्रेषः, छण्णीवयोः पुरोनुवाक्या, मनेतामन्त्रं च* । तेषु
चिन्ता, किं तस्य मन्त्रन् प्रयोगः, अथ वा आवृत्त्या ?—इति ।
महत्त्वानुद्देशाय मन्त्रन् । इति प्राप्ते उच्यते, 'आवृत्तिः' 'स्यात्'—
इति । कुतः ? । 'कालभेदात्', प्रातमवने यद्द्विष्कृदाह्वानम्,
अग्निगुप्रेषश्च, तस्य कालभेदात् मृच्छते विशेषः,—प्रातमवनीयानां
पुरोडाशानामयं हविष्कृत्, क्रतुपशूनाञ्च अग्निगुः—इति । तथा,

* 'मवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृत्कालान्तरादकप्रातः, प्राजापत्येषु पशवः अग्निगुप्रेष-
मन्त्रः, छण्णीवयोः पशोरनुवाक्या, मनेतामन्त्रः । 'हविष्कृदेति' इति हविष्कृत्कालः,
'देव्या शमितार' इति अग्निगुप्रेषमन्त्रः, अग्रे नय छपया' इति पुरोनुवाक्या, न अग्रे
प्रथमा मनेता' इति मनेतामन्त्रः ।' इति साधवः ॥

कृष्णग्रीवयोः सौम्येन व्यवथात् पूर्वस्य कृष्णग्रीवस्येयं पुरोनुवासा
मनोता च इति मर्त्यव कालो भिद्यते; कालभेदात् गृह्यते विशेषः;
तस्मादद्यात्तिः ॥

सू० अधिगोश्च विपर्यासात् ॥ ५५ ॥ (यु० १) ॥

भा० अधिगोश्चायमपरो विशेषो विपर्यासः स्यात्, तत्त्वभावे
अधिगोः ये पुरस्तात्, पदार्थाः प्राजापद्यानां, यथा पद्यानखे
'आयुतप्रद्यायुते अजैदग्निः'—इति मन्त्र, ते यदि तावन् प्रातःसवने
क्रियन्ते, पर्यग्निकरणान्तकाण्डं नोत्पद्यं भवति । अथ मा भूदेष
दोष इति ब्रह्ममाप्तिं क्रियन्ते, तथा विपर्यासः कृतो भवति,—
पुरस्तादधिगोः कर्त्तव्यानां, परस्तात्करणेन । तस्मादद्यात्तिः ॥
किञ्च,—

सू० करिष्यद्वचनात् ॥ ५६ ॥ (यु० २) ॥

भा० या चेयमधिगोर्विभक्तिः,—'आरभध्वसुपनयत' इति, सा
प्राप्तकालं करिष्यमाणं ब्रूते, स यदि प्रातःसवने उच्यते, अप्राप्तकाल-
त्वान् पदार्थस्यासमर्थः स्यात् । अथ प्रेषणार्थं, तथापि प्रेषणं प्रवृत्त्यर्थं,
न च, प्राजापत्येषु तत्प्रवृत्त्यर्थं युज्यते, ब्रह्मना कर्मराशिना व्यवथात्,
मष्टः प्रेषणप्रत्ययो भवति, तथाप्यसमर्थः ; तस्मादध्यधिगोराद्यत्तिरिति
सिद्धान्तः ॥ (४।१।१।११) ॥

इति भट्टश्रीशिवरम्बामिनः एतौ मीमांसाभाष्ये एका,
चतुर्थः पादः ॥०॥

मीमांसा—दर्शने

१२ अध्याये १ पादः ।

अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकाराधिकरणम् ।

भा० एकादशाध्याये तन्त्रावापनचणं व्याख्यातम् । अधुना प्रसङ्गलक्षणं द्वादशे व्याख्यायते । प्रसङ्गशब्दार्थाऽन्यत्र उक्तः,—

‘एवमेव प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधी’ इति ।

अन्यत्र कृतस्यान्यत्रापि प्रसक्तिः प्रसङ्गः,—यथा प्रदीपस्य प्रासादे कृतस्य राजमार्गेऽप्यालोककरणम् । तदिह प्रसङ्ग एवादी विचिन्त्यते,—अग्नीषोमीये पशौ पशुपुरोडाशः,—‘अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्’ इति, किं तस्य पृथक्तेनाङ्गानि कर्त्तव्यानि, उत, यानि पशौ कृतानि, तानि तस्याप्यपकुर्वन्ति ?—इति । ततः सूत्रेणैवोपक्रमः,—

सू० तन्त्रिसमवाये चादनातः सभानानामेकतन्त्रत्व-
मतुल्येषु तु भेदो* विधिप्रक्रमतादर्थ्यात्तादर्थ्यं
श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० तन्त्रं माधारणो धर्मग्रामः, यथा दर्शपूर्णमासयोराज्य-
भागादिः पूर्वं, सिष्टकृदादिरुत्तरः ।

* ‘भेद स्याद्’ इति तन्त्रवासिके पाठः ।